

Stratégiai kutatások – Magyarország 2015
FENNTARTHATÓ FEJLŐDÉS MAGYARORSZÁGON

Jelen kötet a Miniszterelnöki Hivatal – Magyar Tudományos Akadémia
Stratégiai Kutatások 2005 megállapodás keretében került finanszírozásra.

Stratégiai kutatások – Magyarország 2015

Sorozatszerkesztők: Ágh Attila, Tamás Pál, Vértes András

5

© Albert Fruzsina, Bukovics István, Bulla Miklós, Csete László, Dávid Beáta, Ferencz Zoltán, Fleischer Tamás, Gáthy Andrea, Guzli Piroska, Hoffmann Istvánné, Kerekes Sándor, Kucsera Csaba, Kuti István, Joanne Linnerooth-Bayer, Molnár László, Mozsgai Katalin, Pál László, Pomázi István, Radácsi László, Szabó Gábor, Szalai Júlia, Szántó Borisz, Széman Zsuzsa, Szirmai Viktória, Szlávik János, Tamás Pál, Tibori Tímea, Tosics Iván, Vári Anna, 2006

© Bulla Miklós, Tamás Pál editors, 2006

ÚJ MANDÁTUM KÖNYVKIADÓ

www.ujmandatum.hu

Felelős kiadó Németh István
Felelős szerkesztő Tomkiss Tamás
Borítóterv Zátanyi Tibor

Készült a Kánai nyomdában
Felelős vezető Kánai József

ISBN 963 9609 38 2
ISSN 1788-0270

Stratégiai kutatások – Magyarország 2015

**FENNTARTHATÓ FEJLŐDÉS
MAGYARORSZÁGON**

JÖVŐKÉPEK ÉS FORGATÓKÖNYVEK

Bulla Miklós – Tamás Pál (szerk.)

A kötetet gondozta Schmidt Andrea

Ú·M·K
Budapest, 2006

Előszó	7
I. STRATÉGIÁK	
Tamás Pál FENNTARTHATÓ MAGYARORSZÁG – VÁZLATOK EGY ZÖLD TÁRSADALOMPOLITIKÁRÓL	12
Bulla Miklós – Mozsgai Katalin – Pomázi István FENNTARTHATÓSÁG – DILEMMÁK ÉS LEHETŐSÉGEK	109
Gáthy Andrea – Kuti István – Szabó Gábor FENNTARTHATÓ FEJLŐDÉSI POLITIKÁK ÉS STRATÉGIÁK AZ EURÓPAI UNIÓBAN	165
II. SZAKMAPOLITIKAI ELÁGAZÁSOK	
Kerekes Sándor A FENNTARTHATÓSÁG KÖZGAZDASÁGI ÉRTELMEZÉSE	196
Szlávik János A NEM FENNTARTHATÓ NÖVEKEDÉS ÉS A FENNTARTHATÓ FEJLŐDÉS JELLEMZŐI	212
Bulla Miklós – Guzli Piroska A FENNTARTHATÓ FEJLŐDÉS INDIKÁTORAI	235
Radácsi László RÉSZVÉTEL ÉS FENNTARTHATÓ FEJLŐDÉS	256
Fleischer Tamás INNOVÁCIÓ, NÖVEKEDÉS, KOCKÁZAT	275
Szántó Borisz AZ ÖNMEGHALADÁS TECHNOLÓGIÁJA	285
Csete László KLÍMAVÁLTOZÁS ÉS A FENNTARTHATÓ AGRÁRGAZDASÁG, VALAMINT VIDÉK	296
Hoffmann Istvánné A FENNTARTHATÓ FOGYASZTÁS TÁRSADALMI ELFOGADOTTSÁGA	311
Pál László ENERGIAPOLITIKA ÉS VERSENYKÉPESSÉG	322

III. TÁRSADALOMPOLITIKÁK

Szalai Júlia

A TÁRSADALMI KIREKESZTŐDÉS EGYES KÉRDÉSEI AZ EZREDFORDULÓ
MAGYARORSZÁGÁN: TÖRTÉNETI MEGHATÁROZOTTSÁGOK,
JELENKORI KÖTÖTTSEGEK ÉS JÖVŐBENI PERSPEKTÍVÁK 338

Széman Zsuzsa – Kucsera Csaba

GENERÁCIÓK KÖZTI KAPCSOLATOK A MUNKAERŐPIACON ÉS A TÁRSADALOMBAN 357

Tibori Tímea

AZ IFJÚSÁG FENNTARTHATÓSÁGGAL KAPCSOLATOS VÁRAKOZÁSAI 372

Szirmai Viktória

TÁRSADALMILAG FENNTARTHATÓ VÁROSFEJLŐDÉS
A KELET-KÖZÉP-EURÓPAI TÖRTÉNELMI BELVÁROSOKBAN 402

Tosics Iván

A NAGYVÁROSOK FENNTARTHATÓ FEJLŐDÉSE ÉS BUDAPEST JÖVŐKÉPE 420

IV. KOCKÁZATOK

Molnár László

ÉTIKAI ÉS TÁRSADALMI IGAZSÁGOSÁG 446

Vári Anna – Ferencz Zoltán – Joanne Linnerooth-Bayer

AZ ÁRVÍZI KOCKÁZATTAL KAPCSOLATOS HOSSZÚ TÁVÚ SEBEZHETŐSÉG
CSÖKKENTÉSE: MINTAPROJEKT A FELSŐ-TISZA-VIDÉKEN 459

Albert Fruzsina – Dávid Beáta

FENNTARTHATÓSÁG ÉS EGÉSZSÉG 476

Bukovics István

A FENNTARTHATÓSÁG MINT KATASZTRÓFAELMÉLETI PROBLÉMA 493

ELŐSZÓ

A fenntartható fejlődésről szóló, johannesburgi „Föld Csúcs” (World Summit on Sustainable Development) konferenciát követően, 2002 őszén az Országos Környezetvédelmi Tanács indítványozta, hogy Magyarországon (is) készüljön nemzeti stratégia a gazdaság és társadalom fenntartható fejlesztésére, amelyet valamennyi társadalmi csoport és réteg részvételével, törekvéseiket szervezeteik segítségével föltárva, végül politikai érdekképviselőik: a pártok parlamenti vitáját követően az országgyűlés határozata fogalmaz meg/hirdet ki.

E javaslattal egyidejűleg az OKT a Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatóintézetével összefogva programot indított a fenntarthatóság magyarországi stratégiájának szellemi megalapozására.

Az egyetemi, akadémiai, szakmai közösség ismert képviselőit kértük föl arra, hogy gondolataikat tanulmányokban kifejtve járuljanak hozzá a fenntartható fejlődés lehetőségei, esélyei elemzéséhez, azok között a körülmények között, amelyeket várhatóan a nagy trendek forgatókönyvei fognak fölrajzolni. A szerkesztők tudatosan nem fésülték át a tanulmányokat. A szerzők különböző területeket, intézményeket, kutatási hagyományokat képviselnek. Szövegeiket változtatás nélkül közöljük.

Természetesen kapcsolódott tehát a kezdeményezés a kormányzat előrettekintési projektjéhez, amely *Magyarország 2015* címmel lényegében az EU reformtervei: a liszaboni folyamat és a göteborgi deklaráció hazai összehangolását tűzte ki célul hozzájárulásként a Nemzeti Fejlesztési Terv (Új Magyarország Fejlesztési Terv) tematikus programjainak megalapozásához. Az ismert öt prioritás harmonizálását, azaz: a tudásalapú társadalom versenyképességének növelését és a társadalmi kohézió erősítését, az intézményrendszer átfogó reformjával és mindezeket fenntartható módon.

A *Magyarország 2015* projekt összegzése egy „Fehér könyv”-ben történik, veszteség volna azonban, ha az alapozó, elemző írásokat nem publikálnánk.

A *Fenntartható fejlődés Magyarországon – jövőképek és forgatókönyvek* – tanulmányai lehetőségeket, következményeket latolgatnak, dilemmákat vázolnak és próbálnak feltörni. Vitázva, más-más következtetésekre jutva olykor, máskor azonos gondolatokat ismételve. Tükrözve az útkeresés intellektuális sokféleségét és a jövőképek – érthető módon meglévő – bizonytalanságát, amelyet nem kívántak elrejteni a kötet szerkesztői.

A fenntartható fejlődés alapelveiről a világban az elvek szintjén kezd valamilyen egyetértés kirajzolódni. Arról is lassan valamilyen konszenzus alakul ki, hogy ökológiai, társadalmi és gazdasági elemek kölcsönösen feltételezik egymást akkor, amikor különböző politikákat kezdünk megfogalmazni az eddigi „fenntarthatatlan fejlődés” következményeinek felszámolására. A politikában és a versenygazdaság gyakorlatában azonban – különösen Közép-Európában – az eddig megtett lépések szerényebbek.

A politikában, érthetően mind ez ideig nincs tapasztalat abban, hogyan lehet egyszerre és egyidejűleg figyelemmel lenni a fenntarthatóság különböző metszeteire és alkotóelemeire. Elvben szabályozott egy nagyberuházás, vagy egy új törvény hatáselemzése. De a fenntarthatósági feltételek összetettebb idődimenziói a hasonló feladatot már áttekinthetetlené teszik.

A '60-as évekig a háború utáni gazdasági növekedést mindenütt Európában általános elismerés fogadta, sőt bizonyos lelkesedést is kiváltott, hiszen benne a jólét és a stabilitás alapját látták – nem is indokolatlanul. A '60-as évek végén azonban a gazdasági növekedés eredményeit nem megkérdőjelezve elszaporodtak a kritikus hangok annak előfeltételei és forrásai kapcsán.

A Római Klub 1972. évi jelentése nagy nemzetközi visszhangot váltott ki a folyamatos exponenciális növekedése és annak következményei: a növekvő környezetszennyeződés, a megújuló erőforrások túlhasználata és a nem megújuló erőforrások kimerülése bemutatásával. Éles vita kezdődött a gazdasági növekedésről és a környezetről azok között, akik a növekedést a környezet számára is kedvezőnek tartották és azok között, akik velük szemben a növekedést a környezet leépülésének fő okai között tartották számon és ezért a beindult folyamatok lelassulását kívánták. A '80-as évek végén e területen jelentős elméleti munkák is elindultak, fontos modellező és előrejelzési projektek nyíltak, de a hiányzó környezeti adatokból és a fenntartható jövőre vonatkozó eltérő felfogásokból következően a vitának nem lehetett megoldása. Az ún. Környezeti Kuznets Görbe (KKG) az első átfogó empirikus vizsgálatokból csak 1990 körül jelenik meg és jelzi, hogy az anyag- és energiafelhasználás a jövedelemmel egy fordított U-görbe mentén függ össze. E görbe levezethető volt azokból az ipari országbeli mérésekből, melyek szerint a környezetre nehezedő nyomás egy ponton csökken, ha a gazdasági növekedés tovább folytatódik. 1992-ben a Világbank egy sokak által fontosnak tartott jelentésben jelzi, hogy a gazdasági növekedés és a környezeti terhelés egymástól szétválasztható. Ugyanebben az évben kerül sor az ENSZ szervezésében a Riói Találkozóra, ahol a fejlett ipari országok elkötelezik magukat a fenntartható fejlődés mellett. Az OECD 2001 májusában megfogalmazott új környezeti stratégiája már egyértelmű lehetőségként jelzi a környezeti feszültségek leválasztását a gazdasági növekedésről.

A '60-as évek első környezeti mozgalmainak színrelépése óta az OECD-országok sikeresek voltak a környezethasználat szabályozásában. Ezzel együtt a technológiai fejlődés is lehetővé tette a szennyezés csökkentését, és az erőforrások jobb hatékonyságú hasznosítását. Valamennyi OECD-országban, de különösen azokban az államokban, ahol a közvélemény különösen érzékeny a környezet állapotára, sikeres környezeti politikák egész sorát dolgozták ki. A valódi eredmények azonban természetesen parciálisak. Egyes országokban bizonyos káros emissziók egy részét valóban le lehetett választani a növekedésről.

Ha jobban megvizsgáljuk a Környezeti Kuznets Görbét, akkor az elsősorban olyan helyi környezeti problémák viselkedésére tűnik igaznak, mint a vízszennyeződés vagy a városi levegő állapota. Számos vizsgálat bizonyította, hogy a növekvő jövedelemszintek valóban hatnak a helyi környezet minőségére. Ez valószínűleg azzal függ össze, hogy az emberek készek akciókra egészségi állapotuk javítása érdekében, és mert itt a költségek és az elérhető eredmények egyszerre helyiek és nemzeti és egy nemzedék életén belül realizálódnak. S amennyiben a helyi környezeti és egészségi problémák nyilvánvalóvá válnak, s ha vannak pénzügyi eszközök is ahhoz, hogy szennyezéscsökkentő technológiákat és szabályozásokat alkalmazzák, a haladás nyilvánvalóvá válik. A fejlett világ sok nagyvárosa és fontos régiója már átlépett a görbe kedvező szakaszába.

De Közép-Európa számos térsége egyelőre még a Görbe növekvő szárán helyezkedik el. Ugyanakkor a Kuznets Görbét nem rajzolhatjuk fel olyan globális problémák követségére, mint az éghajlatváltozás és az élő környezetek vagy fajták fogyása. Látható, hogy itt nincsenek jövedelemszintekhez, vagy a társadalom gazdagságához rendelhető átbillenő pontok a nehezebb és a könnyebb terhelési szakaszok között. Az OECD romló környezeti problémalistáján az élen a meglegházi hatást találjuk, de ott van mögötte a trópusi erdők fogyása, a halkészletek lehalászása és a biodiverzitás veszteségei is. E problémák kezelésénél tudjuk, hogy a gazdasági fejlettségi szintek energiaintenzívek ma is, és a jelenlegi energiatermelési módok CO₂-t bocsátanak ki.

A globális környezeti változásokat már azért is nehéz hagyományos módon úgy, ahogy más környezeti problémákat eddig kezeltünk, megoldani. Hiszen az, ahogy ilyen tevékenységeket, vagy folyamatokat kezelünk és megélünk (élelmiszertermelés, mobilitás, energiahasználat), mélyen beleivódott kultúránkba. A globális környezeti problémák eredete is gyakran eltér, az azok által érintett társadalmi játékosok száma nagy, és érdekeik gyakran csak nagyon bizonytalanul határozhatók meg. Ráadásul, gyakran az akcióra már akkor sort kell keríteni, amikor a nyugtalanító környezeti hatások éppen hogy megjelentek.

A '60–70-es évek között megjelenő környezetpolitikák nagyjából reaktívak voltak. A politikákat konkrét károsodások, gyakran katasztrófák mozgatták, vagy a szennyeződéssel közvetlenül összekapcsolható egészségi károsodásokra reagáltak. A megoldások zöme műszaki volt és lényegében valamilyen káros anyag kibocsátását akadályozta, vagy korlátozta. Természetesen itt már megjelennek a költség szempontok is. A '70-es évek olajválságát követően előtérbe kerültek a környezetpolitikákban a hatékonysági szempontok; fontossá vált, hogy e politikák a szűkebben vett termelés eredményességét is növeljék. Az erőforrás optimális felhasználása vált a politikák magjává. A '90-es évektől kezdődően azonban a környezeti probléma érzékelése megváltozott; lehetőséggé válik arra, hogy új termékeket adjunk el filozófiáján belül. A zöld imágó és a környezeti eredményesség új piacokat és azokon új termékeket teremt. Az alapkérdés persze megmarad: a zöld termékek előállításával meg tudjuk-e változtatni a jelzett civilizációs hatásokat? Le tudjuk-e lassítani a globális környezeti átalakulást? Közép-európai pesszimiztákként azt mondjuk, hogy valószínűleg nem. Zöld termékeket is csak akkor tudunk értékesíteni, ha illeszkednek a létező technológiai és kereskedelmi láncokhoz. Már ma is elég tiszta technológiát ismerünk a közlekedésben, az energia előállításában vagy az élelmiszertermelésben. De ezek még mindig nem piacérettek. Egyrészt, mert az aktuális kereskedelmi érdekek és infrastruktúra által meghatározott energia- vagy fogyasztási rendszereinkbe nem illeszthetőek. Másrészt, kialakult a jelenlegi rendszerben a magán- és a közkiadások egyfajta megosztása és ezek beépültek a tulajdonviszonyokba, a termelés árszintjeibe vagy az egészségi költségekbe.

Természetesen a rendszer átalakítása, és ennek részleteit mutatják be tanulmányaink, számos apró lépésen: technológiai, gazdasági és szociális megfontoláson keresztül bontakozhat csak ki. Végül is itt olyan termelési, elosztási, fogyasztási és irányítási hálózatokról van szó, amelyek a társadalomban kialakult tulajdonszerkezetet, pénzügyi szabályozást és irányítást is érintik. Ezen összetett láncok átalakítása ráadásul egyfajta megelőző, proaktív módon kihívás valamennyi társadalmi szereplő

számára. Az erre vonatkozó víziók is még versenyeznek egymással. S nem igazán világos, esetleges párhuzamos alkalmazásuk milyen folyamatokat fojt le és erősít fel a környezetben. Vannak, akik ezt ma is elsősorban technológiai kérdésként érzélik. Számunkra azonban világos, hogy a technológiai mellett, sokszor az előtt is intézményi, társadalmi és kulturális tényezők lesznek igazán meghatározóak. Tulajdonképpen egy ilyen elmozdulás a fenntarthatóság irányába csak akkor lehet sikeres, ha a technológiai változás társadalmi átalakulással kapcsolódik össze. Mindez megélhető újfajta innovációs elméletként is, amelyben az átalakulás több szintjét kíséreljük meg együtt kezelni. Ezek a fenntarthatósági modellek egyszerre három szintet kezelnek: a niche-t, a rezsimit és a tájat. A niche alatt – és ez még többször előbukkan a kötetben – azt a teret értjük, amelyben a létező tudást és képességeket használva emberek új technológiákat fejlesztenek, s ez utóbbiak létező termelési, vagy környezeti rezsimek problémáinak megoldásához járulnak hozzá. A niche tulajdonképpen egyfajta fészek, vagy játéktér a tanuláshoz. E szint innovációi gyakran radikálisak. Társadalmi-technológiai rezsimit itt közösségeken belül kialakult szabályok és tevékenységek együttesét értjük. A rezsimit szintjén az innovációk többnyire részlegek. A rezsimek beleilleszkednek egyfajta „társadalmi tájba”, értékek és kulturális normák rendszerébe, a körülöttük zajló gazdasági és politikai folyamatokba. E szélesebb kulturális tájakat már nagyon nehéz megváltoztatni, s ha ez mégis sikerülne, általában hosszabb időt vesz igénybe.

A kötet tanulmányai mind a három szinttel foglalkoznak, konkrét politikákat azonban csak az első két szintre javasolnak. Előképeit alkotják egyfajta fenntarthatósági kormányzásnak. Ez alatt egy olyan irányítási környezetet és kultúrát értenénk, amely egyfajta átalakulás-menedzsmentként aktív előrejelzésekre épül, közösségi és normatív víziókat alkalmaz hosszabb távú kollektív innovációs stratégiák kialakításához. Ebben az irányítási kultúrában, felfogásunk szerint, egy evolúciós szabályozás váltaná fel az utasításokat és szabályzásokat összekapcsoló hagyományos irányítást. Azt, amit a magyar társadalomkutatás ma innovációnak nevez, s amellyel a *Magyarország 2015* sorozat más kötetében foglalkozunk, inkább a niche-innovációk csoportjába sorolnánk. A fenntarthatóság kezelésének szintjei azonban a technológiai és társadalmi rezsimek és tájak kategóriáiba, elemzési szintjeibe tartoznak. Az energia, az élelmiszer és a közlekedés rendszerei beépülnek a nemzetközi kötelezettségek és szabályozások létező hálózatába.

A változások egyik meghatározó iránya itt adott környezeti forrás externális költségeinek elismertetése lenne – például adókkal, felhasználási kvótákkal, vagy az adott forrás adható-vehető felhasználási jogainak meghatározásával. A kötetben különböző fenntarthatósági átmenetekkel dolgozunk. Van szó pályák átirányításáról, hirtelen váltásokról, tervezett, fokozatosan bevezethető lépésekről, és végül olyan helyzetekről is, amelyeket korábbi állapotok maximálisan meghatároznak, s amelyekben a változások esélye nem túl magas.

I. STRATÉGIÁK

Tamás Pál

FENNTARTHATÓ MAGYARORSZÁG

Vázlatok egy zöld társadalompolitikáról

I. A társadalom jövőképe

Az utóbbi években egyre fontosabbá vált a társadalom jövőpotenciáljának, vagy jövőképességének aktív alakítása. E keretben a fenntarthatóság kérdésével – legalább 1992, a környezetvédelem riói világkonferenciája óta – a politika is a legkülönfélébb metszetekben foglalkozik. A fenntartható fejlődés jövőképe tulajdonképpen két összetartozó válságot, a környezeti krízist, valamint az egyenlőtlenségek növekedését a legkülönfélébb nemzetközi metszetekben jeleníti meg egyszerre. Az ipari társadalmak a fenntarthatóság szempontjainak beépítésével a fejlődés különböző modelljeibe, egy olyan gazdasági modell mellett kötelezik el magukat, amely az átalakulást társadalmilag elviselhető korlátok közé szorítja és elvben igen széles skálán, esetenként globális méretekben igazságosabbá tenné az elosztást a mai és a következő nemzedékek számára. A természeti erőforrások egyenlő elérhetősége az emberileg elviselhető élet előfeltételeként épül be a modellekbe. A fenntartható fejlődés programja ebben az értelemben normatív: kívánatos cselekvésmódokat fogalmaz meg, másfelől az elosztás kivitelezhető és mégis igazságos formáit állítja a középpontba. Ugyanakkor így a társadalmi normák kérdése is összekapcsolódik a fenntarthatóság eredetileg szinte kizárólag környezeti meghatározottságú alapértelmezéseivel. Sokan és sokféleképpen a fenntarthatósági kérdéseken keresztül vélik megragadhatónak a modernitás válságának különböző elemeit. Mindezekről azonban nem világosan körülírható, rendszerezett elméletek nyelvén, hanem célok, álmok, remények és víziók nyalábjain keresztül fogalmazódnak meg hitek, vágyak, cselekvési programok. E víziók gyakran a szigorú szaktudományoknál többet kínálnak az eltérő logikákat követő érintett területek összekapcsolására. Hiszen a mai társadalmi fejlődés következményeinek és mellékhatásainak értelmezésénél az egyértelmű oksági modellek többnyire használhatatlanok. Emellett a különböző jellegű kockázatok összekapcsolódása hozzájárul a fenntarthatóság ügyének felértékelődéséhez a közpolitikában. Az utolsó másfél-két évtizedben az ipari társadalmakban a fenntarthatóság hívószavai köré eltérő alternatív világképek, életmódminták, társadalomjobbító projektek, mozgalmakat összekapcsoló hálózatok rendeződnek. A fenntarthatóság ilyen víziószerű felfogásából ma egyelőre inkább előnyök, mint hátrányok származnak. Egyetlen szigorúan meghatározott értelmezési és cselekvési program a különböző érintett érdekalakzatok, stratégiák és keretelképzelések számára túl szűk lenne. Így azonban a fenntarthatóság közös kikristályosodási ponttá válik igen eltérő indíttatású és szaktudományilag meghatározott felfogások és mozgalmak részére. Ez még akkor is érték marad, ha látjuk, hogy a fenntarthatóságot harci jelszóként az utolsó években sok vonatkozásban túlhasználták, és egyre világosabbá válik, e hívó szó esetenként a legkülönfélébb ötletek csomagolóanyagaként szolgál.

Az összetett jövőképek körül a társadalmi vita szükségszerűen folyamatos. A nézetek állandósult ütköztetése nem öncél, nem egyszerűen értelmiségi létformákhoz kínál kereteket, hanem meghatározó módon intézményi érdekeket, ipari programokat jelenít meg. Ilyesmi történt a fenntarthatóság kapcsán is. E mozgás három szakaszát érdemes elkülöníteni. Az elsőben a vita elsősorban a jövőben mind érezhetőbbé váló erőforráshiányról, a növekedés korlátairól szól – nagyjából a Római Klub 1972-es híres Meadows Jelentésének nyelvhasználatát követve. Az eredeti alapüzenet szigorú. A Föld megbomlott ökológiai egyensúlya helyreállításához a természet jelenlegi gazdasági és személyes használati terhelését felére kell csökkenteni. Az akkori gazdasági növekedési trendek és a társadalmi jólét viszonylag gyors ütemű bővülése tulajdonképpen kikényszerítette a gyors növekedés ökológiai kereteinek kijelölését.

A '80–90-es évek fordulóján az új üzenet már puhább, beéri a környezet korlátozott terhelhetőségének hangsúlyozásával. Az akkori viták abból indultak ki, hogy az ökológiai rendszerek „normális” működésében egy terhelési ponton túl zavarok jelentkeznek, sőt esetleg maga az egész is összeomolhat. A környezeti károkat okozók felelősségre vonásánál, persze, valamilyen egyensúlyt kerestek a környezet további veszélyeztetettsége, a kárból következő társadalmi költségek részleges visszaterhelése és a gazdaság az akkori depresszió által meghatározott fizetőképessége, „büntethetősége” között. Megjelennek a gazdasági megfontolások. Már nem a mindenáron elérhető legérzékenyebb természet fenntartása a cél. Ehelyett inkább elérhető, vagy védhető „érinthatatlansági szinteket” próbálnak ezek belátható költségeivel valamilyen módon egyensúlyba hozni. E ponton a gazdaság és az ököpolitika szinte természetesen került szembe egymással és a környezeti program e játéktérben magától érthetően védekezni kényszerül. A '90-es évek első felében kiéleződő nemzetközi verseny a beruházásokért és a csúcstechnológiák adott térségekbe telepítéséért azonban a gazdaságpolitika napirendjére tűzi a „túlságosan drágává váló” szociális szolgáltatások valamilyen arányú visszafogását. Függetlenül attól, hogy ez az elképzelés mikor és milyen formában lett volna így egyáltalán kivitelezhető, a környezetpolitikai gondolkodásra kétségtelenül hatott. Bár óvatosan senki nem beszélt arról, hogy az európai ipar környezetkímélő technológiákra túlságosan sokat költene. De szó volt arról, hogy az ipari társadalmak nagyon is „jólétre orientáltak”, hogy túl sok járulékos költséggel termelnek. S hogy e pontokon sürgős változásokra lenne szükség. De mert a jóléti és környezeti költségek a legtöbb gazdasági szereplő szemében együttes tehernek tűntek, a valóságban részleges lebontásuk, vagy felpuhításuk programja is összekapcsolódott. Érdekes módon, míg a szociális „túlvállalásról” szabad volt beszélni, a környezetvédelmi költségek visszafogásának lehetőségei a közvéleményben tabutémának számítottak.

A harmadik vitaszakasz azonban már fel- és elismerte, hogy a terhelhetőség határai nemcsak a gazdaságiak, hanem a társadalmi rend szintjén is megfogalmazottak. A fenntarthatósági vitában ebben az időben már majdnem egyenlő súllyal szerepeltek ökológiai, gazdasági és társadalompolitikai érvek. Egyre világososabbá vált, hogy a társadalom „jövőképességének” a környezeti elem csak egyik részét alkotja. Ebben az értelemben a legújabb viták minőségileg különböznek a '80-as évek ökomodernizációs programjaitól. Azok eredetileg politikatudományi műhelyekben születnek. Az akkori elképzelés szerint nem a gazdaság, hanem a politika és a közigazgatás vál(hat)-

nak az erőforrás-kímélő innovációk legfőbb megrendelőjévé. S ezzel maga a politika is megújulhat. E megközelítéssel szemben a fenntarthatósági szemlélet elsősorban nem technikai, hanem társadalmi innovációkra és rendszerelem-változásokra összpontosít. Ezért nem beszél külön környezeti válságról, társadalomfejlődési zsákutcáról és energiakrízisről. Hiszen ezek ugyanazon válság részeit alkotják.

A „fenntarthatóság” fogalma (szóhasználat, világképe) egyébként már évek óta a legkülönbözőbb kultúrkörökben és tudományágakban eltérő világfelfogású csoportoknak és iskoláknak lehetővé teszi, hogy hihetően hirdessék, tartalmával egyetértsenek, tehát a haladás új felfogásait pártolják, és láthatóan alkalmas arra is, hogy közben a legkülönbözőbb érdekeket, stratégiákat és érzékenységi küszöböket is értelmezze, vagy akár magába is építse. Persze, a különböző fenntarthatósági viták témái, vagy területei mások. S az azokban részt vevők is mást gondolnak a „fejlődésről”, a társadalmi igazságosság elfogadható mértékeiről, vagy az újrakezdés és folyamatosság kívánatos arányairól. E vitákban az elsősorban a piaci folyamatokat kiindulópontként elfogadó „alig változtassunk” modellek mellett megjelennek radikális felfogások. Igen jelentős a különbségek a megelőzés időtávját, mértékét és drámai retorikáját illetően. Nagyon az eltérések abban is, hogy adott megközelítés beéri az erőforrások kímélő használatával, vagy ezen túl, magát az ipari rendszer újraszervezését is programjának tekintik. Az igazságossági elvek közül a tulajdonláshoz és a teljesítményhez kötöttekkel szemben felértékelődnek az elosztási és a szükségleti elvek. A leginkább fordulatot követelők mindezt a társadalmi jövőképek radikális felújításával is összekapcsolják.

A viták kezdeti szakaszában a gazdasági, ökológiai és társadalmi elemeket egyfajta „háromlábú” fenntarthatósági modellbe rendezték össze. A lábak elkülönültek, de egymást feltételezték, és elvben valahogy egyensúlyban voltak. Az ily módon felrajzolt részvilágok kölcsönhatásait igazán e modell azonban már nem képes kezelni. A döntéshozók pedig e pilléreket hagyományos problémamegoldó technikáikkal nem is tudják együtt kezelni. Így azután a gazdasági növekedés kevésbé sikeres időszakaiban, vagy amikor a közfigyelmet egyébként is más kérdések kötik le, valamelyik „láb” „elfelejtik”. Pedig az ökológiai és társadalmi problémák többsége szétbonthatatlanul összekapcsolódik, sőt tulajdonképpen gyakran ugyanaz a probléma bukkan az egyes területeken különböző formákban elő.

A gazdasági rendszereket hagyományosan vizsgálják abból a szempontból, hogy a környezetet alul-, vagy túlterhelik. Azonban az esetek legnagyobb részében a társadalompolitikai és környezeti viták ritkán kapcsolódnak össze. Aki társadalmi békéről, megújulásról és átfogalmazott igazságosságról beszél, általában megmarad a szociálpolitika, vagy a munkaerő-politika világában, és az ottani programpontokat a fenntarthatósági szempontrendszerünk kínálta keretekbe nem integrálja.

Ehelyütt legnagyobb részben az egyes viták történeti-társadalmi meghatározottsága érvényesül. A foglalkoztatási kérdések a legritkább esetben kapcsolódnak közvetlenül, mondjuk, a fenntartható fogyasztás ügyéhez. A két kérdést ráadásul mások más gazdaságpolitikai, sőt történeti pillanatban vetik fel. S azonnali kezelésüknel nem a probléma komplexitásának növelése, hanem ellenkezőleg; leegyszerűsítése a kívánatos. Az eltérő forgatókönyvek szembesítésénél, illetve összeillesztésénél valamilyen fenntarthatósági alapcélkitűzéseket azonban mégiscsak meg kell határozni.

Mi a következő fejezetekben a fenntarthatóság négy elemét hangsúlyoznánk. Először is, fontosnak tartjuk annak normatív, az adott nemzedéken belüli, illetve nemzedékek közötti elosztással összefüggő igazságossági elemeit. A fenntarthatóság különböző rész-célkitűzései, pl. az ökológiai terhelés csökkentése alapvető társadalmi normákat érint. Az igazságosság, a szabadság vagy a szolidaritás felfogásainak ártértelemezése nélkül nehezen lehetne fenntarthatóságról beszélni. Másodszor, a fenntartható fejlődés előfeltételei közé tartozik a megközelítően teljes foglalkoztatás- és a fogyasztásorientált jóléti modellek valamilyen elemeinek feladása, vagy terjedelmének mérséklése. Még idekapcsolhatnánk a mai munkafogalom határainak átfogalmazását, hogy a családi ellátó feladatok és a közösséget szolgáló nem fizetett tevékenységek, önkéntes akciók is valahogy rendszerünkbe építhetőek legyenek. Harmadszor, figyelembe kellene vennünk a kereső tevékenység társadalmi környezetét, illetve következményeit. A hagyományos megközelítések a termelési folyamat racionalizálását veszélyként élik meg. Hiszen a tervezők itt végső soron élő munkát takarítanak meg. Mindebből rövidebb távon munkanélküliség és – az elidegenedés részleges feloldásához – valamilyen kiegyenlítő fogyasztás is következne. Negyedszer, a jövőképeknek – legalább kulcselemeikben – a legfontosabb társadalmi erő- és véleményközpontok számára elfogadhatóaknak kellene lenniük. Ezért a fenntarthatósági programokba akkor is beépítendőek kommunikációs elemek, amikor egyébként annak gondolati alapvetéséhez ilyenekre igazán nem lenne szükség.

A munka és a fenntarthatóság összekapcsolásánál fontossá válik a szélesebben értelmezett társadalombiztosítás újrafogalmazása, s ezzel egyidőben a munkaidő újraszabályozása, a munkafolyamat rugalmassá tétele, a társadalmilag hasznos munka újrártértelemezése, a helyi foglalkoztatás – szolgáltatások és javító munkák – felértékelődése, végül a környezeti iparokban születő munkahelyek jelentőségének hangsúlyozása.

A foglalkoztatás számos metszetében (munkaidő-csökkentés, a munkakörök korlátainak rugalmas feloldása) a programok és a belátható hatások mások lesznek a nők és a férfiak között. Valószínűleg a magyar gazdaság fejlődésének egy következő szakaszában, amikor a hatékonyság már magasabb béreket is megenged, esetleg a részmunkaidő növelése e vonatkozásban nemcsak a nők, hanem a férfiak számára is biztosíthatná a kedvezőbb, vagy jobbnak tartott munkahelyek szolidarisztikusabb kihasználását (azokon többen osztozhatnának), és elképzelhető, hogy ez a részmunkaidő – akár bizonyos életkorokra összpontosítva – az egyébként kevésbé vonzó munkahelyek betöltését is valahogy meg tudná legalább ideiglenesen oldani. A hagyományos kereső munkakörök felbontásával, majd ebben az új keretben elképzelt újrendezésével talán eljuthatunk – épp a fenntarthatósághoz kapcsolódva – egy olyan új munkafelfogáshoz, amely a csak az egyén számára hasznos, személyhez kötött munkatartalmakat is integrálni tudja. Úgy véljük, hogy igen sok területen az öntevékenység ebben az értelemben, vagyis hogy sok mindent magad csinál, végül ökológiailag is védhetőbb megoldásnak tűnik. A szabadidő, amelytől a '80–90-es évek többszörös álláshelyei és kényszervállalkozásai amúgy is egy egész nemzedéket „megszabadítottak”, sokak számára egyébként sem pihenést jelent. A „szabad” jelző itt egyszerűen arra utal, hogy ebben az időszámban az érintett saját maga számára végez munkát, old meg feladatokat. Ily módon a kereső munkához kötött jóléti felfogásokat egy erőforrás-kímélő, a korábbiaknál sokkal inkább önellátásra összpontosító jóléti modellt váltja fel. Egyébként egy ilyen rendszer szükségszerűen a

korábbiaknál sokkal inkább magába foglalja a ma a fizetett kategóriába nehezen beilleszthető, zömmel nők által ellátott tevékenységek egész sorát. Sommás ítélet helyett azonban mégis azt hangsúlyoznánk, hogy különböző területeken a hagyományos „kereső” munkának és az újonnan elismert tevékenységi formáknak különböző arányai és egyensúlyai alakulnak ki. S éppen ezek különbözőségéből következően nőhet összetársadalmi szinten a munka hatékonysága. Hiszen az önellátó és a munkamegosztásba bekapcsolódó munkaformák egyensúlyai majd feltehetően a helyi viszonyoknak a korábbi változatoknál külön-külön is jobban megfelelnek.

A fenntarthatósági jövőképeket lehet helyi és regionális szinteken kezelni. Az állam átfogó döntéshozatali és problémamegoldói szerepeinek egy része mindeközben leépül, mások azonban szinte érintetlenül megmaradnak. E részleges „államtalanítás” értelmezésénél azonban két csapda látszik. Az első, ha úgy tennénk, mintha az állami szerepek fogyása előre kitervelt és jól végiggondolt lenne, hogy így azután valóban a közösség léte szempontjából legfontosabb feladatkörök maradtak az állami kompetenciahatárokon belül. Az érdekteleneket leadtuk, a társadalom működéséhez elengedhetetlent pedig megóvtuk és fenntartottuk. Ugyanakkor nyilvánvalóan az állam igen sok helyen – a rendszerváltás év-tizedében Közép-Európában pedig szinte mindenütt – képtelen volt arra, hogy a globális hatásokkal szemben magát összefogottan védje, következésképpen részleges bomlása is jelentős mértékben külsőleg volt meghatározott. Így azután a kialakult, vagy inkább megmaradt rendszerek is a helyi igazgatási formák eltérő sebezhetőségéből és a különféle kulturális hagyományokból következően országonként, sőt régióként eltérnek.

Azonban legalább ilyen tévedés lenne ezt a sokféleséget abszolutizálni, és azt hinni, hogy itt csak a véletlen, vagy a helyi elemek valamilyen összessége munkál. A nagy politikai ideológiák, a jóléti államra vonatkozó rendszerszerű felfogások elvben hasonló külső környezetben is igen eltérő új állami „romfelületeket” generáltak. A '90-es évek magyar állama – legalábbis az ideológiailag meghatározott akaratok vonatkozásában – leginkább az '50–60-as évek német államára emlékeztet. Itt a szociáldemokratává felpuhított államszocialista jóléti modell keveredik a világháború utáni német konzervatívok „szociális piacgazdaságával”. Egyébként e két modell olyan sok elemében „csereszabatos”, hogy a kialakuló szerepegyüttes nem is tűnik túlságosan vegyesnek, eklektikusnak. Ez a hibrid modell azonban meglehetősen kiterjedt állami működésmódot feltételez, és eredetileg nemigen voltak benne a globalizációval szembeni ellenálláshoz szükséges „platformok” sem.

II. Fenntarthatósági viták

A sokat idézett Brundtland-jelentés (1987–1993) az első jelentős összefogott nemzetközi erőfeszítés volt a gazdaság és a környezet összekötésére, úgy, hogy az társadalmilag is elviselhető maradjon, és hogy egyúttal mind a jóléti, mind a fejlődő társadalmak számára vonzó jövőképet kínáljon. Brundtland a jelentést kidolgozó bizottságot vezető norvég politikusnő. A nemzetközi testületnek magyar tagja is volt: Láng István akadémikus. A munkacsoport legfontosabb, vagy legeredetibb ötlete nem a jelen ökopolitikai kompromisszumainak újrafogalmazása, hanem a következő, sőt a még nem született nemzedékek érdekeinek és érdekeltségének megjelenítése volt az

aktuális programokban. Lényegében ők ezt tartották valamilyen fenntarthatósági politika magjának. A fenntarthatósági gondolat ilyen megfogalmazásának természetesen voltak koncepcionális előzményei. Magát a fenntarthatóság kifejezését – legalább is a német szerzők – egy háromszáz évvel ezelőtt élt szász erdész, Hans Carl von Carlowitz szövegeire vezetik vissza, aki az erdő kímélő hasznosításának a következő nemzedékeket is érintő programját először helyezte tudományos alapokra, és ehhez rögtön gyakorlati programot is rendelt. A késő barokk fenntarthatósági fogalom még sokáig „erdészeti” belügy maradt, de megjelentek benne már a következő nemzedékek és a gazdaság kötelezettségei a közjó figyelembevételével is. Az ipari fejlődés felgyorsulásával ugrásszerűen több fára van szükség. Ennek elismerésével együtt ugyanakkor az erdő rendszerkénti megóvása, vagyis közjókénti működtetése is értékke válik. E régi vita az erdők használatáról az eltérő közjó-felfogásokból közvetlenül is levezethető. Az erdőhasználat korlátozása és az annak megvalósításához az erdészetekben kiépített rendészeti szerepek (az erdész üldözte az „illetéktelen” rózsaszedőket stb.) esetenként az ínséget és a nyomort növelték. „Az erdők felszabadítása” már csak ezért is társadalmi programmá válik sokfelé a 19. század közepének Európájában. A mai fenntarthatósági gondolat semmilyen értelemben nem kívánja az aktuális méltányosságot és a hosszabb távú rendszerszemponthoz ilyen drámaian ütköztetni.

A Brundtland-jelentésre hivatkozva igazán az ENSZ 1992-es Riói Környezetvédelmi Világkonferenciája tette a fenntarthatóságot ismert hívó szóvá és hivatkozási alappá. Az ott elfogadott AGENDA 21 egy a fenntartható fejlődésből mint központi jövőképből induló részletes cselekvési tervként fogható fel. E program már akkor is fontos szereplőknek tartja a civil szervezeteket és a köz bevonásának fontosságát. Itt a fenntarthatóság nem valamilyen „érintetlen” környezetről álmodik, meghatározó eleme általában az emberi élet alapjainak épen tartása. Így a program önmagában egyáltalán nem gazdaságinövekedés-ellenes. Ugyanakkor az elosztást központi kérdésként kezeli és gazdaságképe néhány meghatározó korábbi környezeti programtól eltérően nem korlátozódik a termelésre. A növekedés korlátos volta azonban még az új környezetpolitikai gondolkodás lényeges eleme marad. Ennek szerepe egyébként még a '80-as évek ökomodernizációs programjainak a „legjobb átvehető gyakorlatot” bemutató esettanulmányaiban is meghatározó. A fenntarthatósági gondolkodás belátja, hogy a terjeszkedés, az innováció és a haszon a modern gazdaság kikerülhetetlen alap kategóriái és az öko-barát megoldások elsősorban ott és akkor lehetnek uralkodóak, ahol és amikor a hagyományos rendszereken belüli megoldások már nem működnek, vagy nehezen elviselhető bizonytalanságokhoz vezetnek. Vagy esetleg olyan környezeti hatások jelentkeznek, amelyek a gazdasági növekedés eredményeit megsemmisítik, vagy közömbösítik. Ez nem azt jelenti, hogy a nemzedékek közötti, vagy az azokon belüli igazságosság az eredeti Jelentésben kiemelten kezelt problémája a gyakorlatban végül is elsikkad, de az látszik, hogy a reálpolitikában azért jelenleg nem több laza peremfeltételnél. Végül is így igazán ez a modern fenntarthatósági gondolat a társadalmilag igazságosnak tartott gazdasági fejlődési változatok és a hagyományos környezetvédelem metszéspontjában alakul ki. Így az a kérdés, hogy az ökológiai fogantatású környezeti víziók miként illeszthetők a közjó fenntartásának, működtetésének fennálló programjaihoz, végül az egész fenntarthatósági vita magjává válik.

Az új fenntarthatósági gondolatba így beépül a civilitás; a párbeszédéről, az érdekközvetítéséről, és a szubszidiaritás: a helyi problémák helyi megoldásának kényszere. A fenntarthatóság és a közjó összekapcsolódik. Ebben a beszédmódban azért egyre több a normativitás. A fenntarthatóságról egyre többet beszélnek egyfajta újraelosztási felfogásként. S az ilyen programokat sohasem részkérdések, hanem az egész foglalkoztatják. Módszertanuk, világképük inkább holista.

A szakmai vitákban végül a fenntarthatóság három alapváltozata különült el.

Az első közülük a „gyenge fenntarthatóság”. Ez abból indul ki, hogy a különböző „tőkefajták” (gazdasági, humán, természeti, kulturális, kapcsolati, politikai) egymást nagymértékben kiválthatják. Következésképpen, akkor nevezhető egy rendszer „fenntarthatónak”, ha abban a különböző tőkefajták összege egészében állandó marad.

A „belátó fenntarthatóság” a tőkék korlátozott helyettesíthetőségét hirdeti. Az első nagy világbanki tanulmányok e vonatkozásban még azt hangsúlyozták, hogy az anyagi források, a humán tőke és a társadalmi kapcsolati tőke egymással csak korlátozottan helyettesíthetők. A természeti tőke lényegi elemei pedig nem is vonhatóak igazán be e cserefolyamatokba. A „belátó fenntarthatóság” tulajdonképpen folyamatként értelmezhető, és elvben kialakítható körülötte valamilyen társadalmi megegyezés is. Olyan szabályzó gondolatnak tűnik, amely köré új megoldások rendelkezhetők, és amely ugyanakkor az egész mozgás soktényezős voltából következően az eredményt tekintve nyitott és csak igen gyengén meghatározott marad.

A harmadik, az „erős fenntarthatóság” megközelítése nem tart a fenti keretekben szinten semmilyen tőkehelyettesítést kivitelezhetőnek. A fenntarthatóság programjai eszerint majdnem kizárólag a gazdaság fizikai anyagáramainak visszafogását jelenthetik.

Így azonban lassan világosakká válnak az összerendezendő kérdések. Egyenrangúak-e a fenntarthatóság különböző metszetei és azonos módon kezelhetjük a környezet védelmének különböző részterületeit? S mindezt körülveszi egy vita a „természet jogairól és értékéről”. Egy lényegében fizikocentrikus (a természet rendszerlogikáját hangsúlyozó) és egy inkább antropocentrikus (az emberi szükségletekkel érvelő) érvelésmód ütközik. Egyébként az utóbbiak itt mintha kevésbé lennének hallhatóak s talán társadalmi támogatottságuk is szerényebb.

A három eltérő fenntarthatóság-fogalomból különböző politikai mozgásterek és társadalmi megegyezés-készségek következnek. Az erős fenntarthatósági modell meglehetősen szigorúan korlátozná a mai társadalmak hozzáférését a természeti erőforrásokhoz és így ha nem is az ipari társadalmakban, de a fejlődő világban a gazdasági és társadalmi konfliktusok számát nagymértékben növelné. Tulajdonképpen valami hasonló történne, ha lényegében fizikocentrikus, vagyis az anyagfolyamatokra összpontosító fenntarthatósági programok kerülnének előtérbe. S ha ráadásul e kettő szerencsétlenül még valahogy kombinálnódna, a fejlődési lehetőségeikben így korlátok közé szorított csoportok vagy régiók erőszakosabb megmozdulásait sem zárhatnánk ki.

Következésképpen, egy szélesebb körben elfogadható fenntarthatósági felfogásnak bizonyára az alábbi követelmények többségét ki kellene elégítenie:

- Kiindulópontja valamilyen mérsékelt antropocentrizmus.
- Úgy próbál javítani az anyagi és kulturális életfeltételek jelenlegi egyensúlyán, hogy több igazságosságot kínál már a most élő nemzedéknek is.

- Ugyanakkor képes a jövő nemzedékek jogait is beépíteni a programokba.
- Felismeri, hogy a társadalmi, gazdasági és ökológiai fejlődési elemek összefonódásából következően bármelyik háttérbe szorításáért vagy kiszorításáért a társadalmi célok közül az egész társadalmi rend állapotának romlásával fizetünk.
- Érti, mennyire fontos lenne a fejlődési programok időhorizontjainak átfogalmazása. S ez különösen azokban a rendszerváltó társadalmakban lehet érdekes, ahol már valamikor a '90-es évek eleje óta igazán nem vált szét a közbeszédben a közép- és a hosszú táv. Errefelé hosszú ideig kizárólag a következő néhány óra, nap vagy hét taktikai megfontolásai számítottak. A hosszabb időtávok visszaemlése a nyilvánosságba itt meghatározható lehet.

Lehet, hogy más elemzők e felsorolást túlságosan politikusnak, gyakorlatorientáltnak és ellentmondásos elemeket is integrálni akaróknak tartanák. Kényesebb és szigorúbb korlátokkal operáló szaktudományi meghatározásokból temérdek van a piacon. De összekapcsolásuknál az ellentmondások kiküszöbölése végül olyan leegyszerűsítésekhez vezet, amelyek már a probléma érzékelését is nagymértékben zavarhatják. Azután a képet bonyolító elemek kizárásából következően a végül is elfogadott modell gyakorlati teljesítőképesége is gyorsan romlani kezd. A helyzetet, persze, az is bonyolítja, hogy a ma aktív nemzedék számára elfogadható igazságos elosztási és újraelosztási szabályok nehezen áttekinthetőek és keveset is beszélnek róluk. Ezért furcsa módon sokak számára szinte bármi hihetőnek tűnik. A bizonytalanságba ki-ki belevetítheti a saját hiteit. A pontosítás szükségyszerűen szűkítené a megegyezés lehetséges területeit. A radikalizálódó szakértők és aktivisták társadalmi elfogadhatóságuk csökkenésére ilyenkor biztosan számíthatnának.

Ebből a szempontból talán érdekes, hogy a '90-es évek egyik legbefolyásosabb európai fenntarthatósági tanulmánya: a wuppertali környezetpolitikai intézet anyaga a szűkebben vett ökológiai területeken szigorú, kevéssé kompromisszumkész volt. Mindebből következően a társadalmi elem világképében háttérbe szorult, s végül bármennyire is jól felépített és összefogott víziót kínált, az egész szinte automatikusan megvalósíthatatlanná vált.

A sikeres gondolat mögé viszonylag gyorsan intézmények települtek. Nemzetközi szervezetek, integrációs programok, nemzetek feletti hálózatok és persze nemzetállamok és régiók választották a fenntarthatóságot programjuknak. Ma egy magára adó kormány és egy valamilyen társadalmi elfogadottságra számító nagyvállalat önképebe beépítette, programjában formálisan felvállalja a fenntarthatóságot. Létezik a börzén a DJSGI (Dow Jones Sustainability Group Index) a fenntarthatóságot és a részvényértéket egyformán fontosnak tartó vállalatokra, vagy a DFTSE (Financial Times Stock Exchange) két éve a rendszerbe állította az új FTSE 4 Goods Indexet a legjobb társadalmi és ökológiai teljesítményű vállalatcsoportra. Divatosakká váltak az etikai-fenntarthatósági beruházási alapok és a nagy biztosító társaságok is egyre inkább „fenntarthatóság-barátokká” váltak. A fenntarthatósági gondolatot egyre több állam használja környezetpolitikájának átrendezésére. Szinte majdnem minden ipari társadalomban léteznek már nemzeti fenntarthatósági programok. Sőt, a gondolat beépült már egyes alkotmányokba (pl. 1999-ben a svájci alkotmány alapvető államifeladat-felsorolásába, vagy a 2001-es német alkotmánymódosításba a jövő nemzedékek jogairól).

Ebből az intellektuális trendből következően a fenntarthatóság fogalma valamiképpen közeledik egy kozmopolita közjó-felfogáshoz: az emberek globális függősége egymástól,

a határokat metsző ökohatások megléte, a különböző fejlettségű társadalmak egyre közösebbé váló önértékelési keretei és mozgásterei mind ebbe az irányba mutatnak. A környezeti javak közjókénti megfogalmazása a társadalmi igazságosságot a fenntarthatósági gondolkodás központi elemévé teszi. Egy olyan fenntarthatósági gondolkodás, amely a természetes környezet abszolút jogából indulna ki és ezeket bizonyos közös alkotmányosan biztosított védelmekkel azonosítja, a ma uralkodó közjő-felfogás számára idegen marad.

Mindeközben, természetesen, maga a közjő fogalma is változik. Az eredetileg az antik politikai filozófiából kinövő fogalom ma több kutatási területen is megjelenik. Általában szoktak beszélni itt normatív a priori felfogásról – a természetjogból, a vallásból, vagy valamilyen szokásjogokból kiindulva (ahol a döntések egy jó, nemes élet gondolatát, vagy az általános jólét programját fogalmazzák meg). S vannak ún. *a posteriori* felfogások, amelyek szerint a közjő valamilyen belátásból következik. Plurálisnak tartott társadalmainkban feltételezzük a közjő-felfogások valamilyen olyan minimumát, amely azután alapját képezhetné a köz és a magán közötti elhatárolódás kompromisszumos változatainak is. Végül itt tulajdonképpen nem a közjő meghatározása lesz az érdekes, hanem az, hogy ki, mit és mikor dönt e kérdésekről. Az esélyegyenlőség biztosítása, a társadalmi integrációt zavaró programok közömbösítése és a személyi részérdekek beépítése e rendszerbe valószínűleg együtt jelentheti a közjő-fogalom kemény magját.

Felfogásunk további kifejtéséhez hasznosnak tűnik a közjő és a fenntarthatóság „hét-köznap” fogalmainak egymás mellé állítása. Mindkettő keretet biztosít a legkülönbözőbb értelmezési lehetőségeknek. Mindkettő politikai programok része és az adott társadalmakban e fogalmak háttérértékei az emberek többsége számára ismerősnek tűnnek. Ugyanakkor e fogalmak közvéleménybeli lenyomatai gyakran negatív meghatározottságúak. Másképp fogalmazva, sokan lehet, hogy nem tudják pontosan megmondani, mit is értenek fenntarthatóság vagy a közjő alatt, azt azonban biztosan tudják, hogy mi nem az. Mindkét felfogás integrál és kiegyensúlyoz, ellentmondásokat próbál feloldani. Mindkét esetben olyan javakról és értékekről van szó, amelyek védelme és előállítása a többség szemében állami, vagy államközeli feladatnak tűnik.

A jelenlegi globalizációs hullám mindkét fogalmat egyre inkább helytől független, különböző miliókben működő vezérlőgondolatnak tartja. Ebben magunk is hiszünk, de hozzátesszük, hogy épp e felfogásból következik a környezeti és közjő-problematika egyik legérdekesebb kérdése. Annak meghatározása, hogy milyen közösségi szinteken és ott milyen formában létezik részleges, vagy helyhez, milióhoz kötött fenntarthatóság és közjő. Tulajdonképpen milyen viszonyban van e két fogalom egymással: kiegészítők, vagy egymásba helyettesíthetők? Vizsgáljuk meg először a behelyettesíthetőséget! Ha a közjő-gondolat lenne az átfogóbb, akkor abba a nemzetek felettség és a következő nemzedékekre orientáltság kulcselem lenne. Talán megragadható lenne ennek kapcsán valamilyen világméretű civil társadalomkép is.

A közjő és a környezeti ügy összekapcsolható, de az egyes megoldások csak korlátozottan általánosíthatóak. Hiszen, például posztoszocialista környezetben a „köz” változatai is sokfélék és egyáltalán nem biztos, hogy a nyugat-európai jogi gyakorlattal egyszerűen összevethetőek. És a kárvallottat védő, támogató közös politikák vizsgálatánál a közjő fogalmának univerzalisztikus használata már a jóléti társadalmakban

is nehézkessé válik. Ha pedig a szorosabb „nyugati” kultúrkörön kívül próbáljuk azt használni, a dolog még bonyolultabb lehet. A közjó értelmezése a '90-es évek átmene-ti társadalmában – még a fenntarthatóság képbe emelése előtt – az egyik legérdeke-sebb elméleti probléma volt. Melyek azok a csoportok, rétegek, közösségek, amelyek-nél az könnyű lesz, és hol van az a határ (milyen játékos számára, milyen helyzetekben, milyen korlátok között?), amelyen kívül az már igazán nem értelmezhető? De a két fo-galom összekapcsolásánál egy, az előbbivel ellentétes alá-fölrendeltségből is kiindul-hatunk. S beszélhetünk „közjószerű” fenntarthatóságról. Azok az ellentétpárok, ame-lyek a közjó-fogalomból lesznek levezethetőek – egyéni szabadságok és szolidáris ön-korlátozás, gazdasági érdekek és a közjó védelme –, kezelhetőek lesznek a fenntartha-tósági gondolati keretekben anélkül, hogy annak normatív rendje, szabályzó ereje megkérdőjeleződne. Az igazi problémát a felelősség meghatározása jelenti a nem nem-zeti szinteken. Egyes szereplők a fenntarthatósági felfogások túlzottnak tűnő semleges-ségét (esetenként valóban túlzottan óvatos az egyes felelősök megjelölésével) és túllökologizáltságát újabban amúgy is kifogásolják. Következésképpen kérdés, hogy az ökológiai problémák kezelésénél ki, milyen és mekkora negatív gazdasági következmé-nyeket és az egyéni szabadságok mai gyakorlatának milyen mértékű korlátozását tart-ja elképzelhetőnek vagy megengedhetőnek? Így azután a közjó gondolatát valószínű-leg mégsem tudjuk teljesen beépíteni a fenntarthatóságba. Összekapcsolásuk abban azonban segíthet, hogy a fejlődés egységes képével dolgozhassunk.

Jelen dolgozatunk, ahogy erre címünk is utal, az egyébként inkább univerzalista fenntarthatósági gondolkodás nemzetállami keretekbe tagolásával próbálkozik. S mert a közjó-felfogások ma forgalomban lévő változatai többnyire épp e keretekbe si-mulnak, a két megközelítés összekapcsolásától a fenntarthatóság helyhez kötöttségé-nek növekedését reméljük.

Épp e szempontból próbálkozhatunk a két fogalom egymást kiegészítő kezelésével. Mindkettő így alkotóelemét képezheti egy szélesebb „jó társadalom” képnek. Ez azért is érdekes lenne, mert végiggondolandó problémaként az a rendszerváltás közép-európai logikájából következően már hosszabb ideje nem jelenik meg a közgondolkodásban. Be-értük néhány jelzővel. A „jó társadalom” először „nem szocialista” volt. Később reflek-tálatlanul az „európai” vált azzá. Az aktuális programok elfedték, hogy egy ilyen nagy ívű átalakulás idején egyébként meglehetősen szokatlan módon, szinte egyáltalán nem folyik vita a kívánatos jövőről, a „jó társadalom” elméletileg is védhető körvonalairól.

Megpróbálhatnánk az életminőség fogalmát ilyen fenntarthatóság-közjó együttes-ként értelmezni. „Fenntartható” életminőségről persze beszélnek, de a szóhasználat mögött nincsenek igazán elméletek. Mindenesetre, talán a fenntarthatóság rendező-keretet kínál ahhoz, hogy az egyébként az újraelosztás különböző színpadain kezdő-dő átalakulást sem egyszerű érdekérvényesítésként, vagy korábbi szerkezetek bom-lásaként, hanem valamilyen átgondolható, új rend felé mutató változások rendsze-reként éljük meg. Ebben az összefüggésben a fenntarthatóság, természetesen, nem a létező jóléti rendszerek megbontásának eszközeként, hanem adott szerkezeti refor-mok központi magyarázó keretként, esetleg céljaként határozható meg. Az ipari társadalmakban egyébként is napirenden szereplő jóléti felfogások átértelmezése ná-lunk szükségszerűen keveredik a rendszerváltás után kialakuló új rend kritikájával.

E vonatkozásban a két fogalom együttes használata különösen hasznos lehet. A Közép-Európában ma növekvő társadalmi különbségek szemmel láthatóan ökológiai terhelési különbségekben is jelentkeznek. Kérdés azonban, hogy e két jelenség között a kapcsolat mennyire szoros? S ha valóban az (sőt, esetenként majdnem lineáris), akkor hogyan lehetne megbontani? Persze, így is tudjuk, hogy a közjóorientált politikák egy radikálisan értelmezett fenntarthatósági gondolat alá rendelése az ipari társadalmakban rövid és középtávon újabb konfliktusokat generálna. Hiszen az esetenként az újraelosztási programok alapvető átrendezését követelheti.

III. A meghatározó forgatókönyvek

Ökológiai „lábnyomok”

Anélkül, hogy a technikai részletekben elmerülnénk, valamilyen módon mégiscsak jelezniünk kellene, milyen módot választunk a különböző ökológiai terhelések összemérésére. Nyilvánvalóan, bármennyire is komplex az életmódunkból, társadalomszerveződési formáinkból és gazdálkodási stratégiáinkból következő környezeti terhelés, próbálkozásainkat valamilyen módon néhány, vagy akár egyetlen meghatározó indikátor köré kellene rendezniünk. Szempontjainkat a lehetséges szintetikus mérőszámok közül legjobban adott társadalmak, vagy nemzeti közösségek „ökológiai lábnyomainak” meghatározása elégíti ki.

E megközelítés az ökológiai hasznosítható szántóterületre vetít különböző gazdasági teljesítményeket. Tétélezzük fel, hogy az adott közösségben mindenki évente 1 tonna gabonát fogyaszt. Az „ökolábnyomok” számításánál ebben a mutatóban kifejezett fogyasztást az adott területre vetítjük és ezt átlagos globális termelékenységként kezeljük. Tétélezzük fel, hogy ez a mutató 2 tonna/hektár/év lesz gabonára. Ez azt jelenti, hogy a lakosság „gabonalábnyoma” $\frac{1}{2}$, vagyis 0,5 hektár/fő lesz. Szempontunkból érdektelen, hogy a vizsgálatban szereplő személyek hol élnek, Magyarországon, Ausztriában vagy Svédországban, s az is mindegy, hogy a felhasznált gabonát behozták, vagy a helyszínen termelték. Ha elfogadjuk, hogy van egy 0,5 hektár/fős „gabonalábnyomunk”, akkor ily módon mérőszámot kapunk különböző fogyasztási szintek és nemzetek összemérésére. A fogyasztási szintekhez mérhető fontosságú a rendelkezésre álló „ökológiai tér” meghatározása. Végül is ez határozza meg, hogy adott életstílus mellett hány embert tud az ökológiai rendszer eltartani úgy, hogy egyensúlya megmarad és közben az adott társadalom sem használja más nemzetek ökológiai tereit. Végül a nemzeti ökotermelékenységet kell valamilyen módon összevetni a világadatokkal. Ha, mondjuk, Magyarország évente hektáronként 7–8 tonna gabonát termelne és a világátlag 2 tonna/hektár/év lenne, akkor Magyarország „vetőterület terhelési faktora 4” lesz. Tehát a termőterület felhasználásának hatékonysága ebben az esetben a gazdálkodási technikákból, a talaj minőségéből stb. következően a világátlag négyszerese lenne. Anélkül, hogy a mérés technikai nehézségeit és az értelmezés kérdőjeleit számba vennénk, itt most csak a mérőszámok jelentésére összpontosítunk (a technikát egyébként Wackernagel dolgozta ki munkatársaival a '90-es évek közepén). Egy 1993-as adatokat

használó munkából elég világosan látjuk az országok közötti különbségeket. Az ipari államok közül – és itt nem az általánosan rendelkezésre álló területeket, hanem csak az ökológiailag produktív zónákat vesszük számba – Új-Zéland, Finnország és Kanada áll az élen (15,6; 10,1 és 8,9 hektár/fős termelékenységgel). Az ily módon számba vett területek fajlagos teljesítményeit mérhetjük a saját régióinkban. E számítási móddal a magyar teljesítmény 93-ban 1,67 hektár/fős, míg az osztrák 3,77, az akkor még csehszlovák együtt 2,57, a lengyel 1,97 és az európai átlag – Oroszországot is ideszámítva – 2,26 volt. A túlnépesedett ázsiai és afrikai térségekben ez a mutató a miénk töredéke – Kínában 0,5; Japánban 0,72; Izraelben 0,34 és Indiában 0,3. Az mindenesetre az egyes nemzeti mutatók pontosságától függetlenül is látható, hogy a 0,5 hektár/fős világátlag alatti országok számára nehezen elképzelhető a jelenlegi technológiai rendszerekben egy európai jellegű fenntarthatóság rendszernek megfelelő életvitel vagy életstílus tömegessé válása (Japán, vagy Izrael itt különleges technológiai megoldásaival természetesen kivétel). Vagy ha mégis, ahhoz valahonnan további ökológiai forrásokhoz kellene jutniuk, s ez azért nehezen elképzelhető.

Érdekes külön vizsgálni az „ökolábnym” energiatartalmát. Léteznek külön „energialábnym” számítások is annak meghatározására, hogy mekkora ökológiai tér kellene az adott közösségnek, vagy gazdaságnak ahhoz, hogy lekössék azt a CO₂-t, amelyet ott kibocsátanak. Természetesen fontos lehet valamilyen energia/földterület hányados előállítására. A nemzetközi anyagok skálavégpontul a 100 GJ/ha/év hányadost használják. Valós méréseknél (az irodalomból leginkább kidolgozottak a cukornád és az abból előállítható etanoltermelésre vonatkozó számítások tűnnek) 66 GJ/ha/év körüli reális csúcértékeket kapunk. Ha ezt az „etanol-termelékenységet” (a cukornád a napenergia talán leghatékonyabb felhasználója) használjuk kiindulópontul, akkor az irodalomban a 80 GJ/ha/év területmutató tűnik ökológiailag a legoptimistábbnak. De máris látható, hogy más technológiák, például a metanol hasonlóan növényi alapú előállítása csak hektáronként 18–30 GJ/évet ígér. Természetesen a hasonló gondolatmenetet követő számítások még jócskán javíthatók, s az „energialábnym” kiindulópontjait is érdemes lenne energia-szakértőkkel megvizsgáltatni, de az összemérés így is jelzi az adott életstílusból következő ökológiai terheket az adott közösségben. A tennivalók vonatkozásában azonban így is szkeptikusak maradunk. Ha ugyanis abból indulnánk ki, hogy egyetlen társadalom számára sem lenne megengedett (legalábbis erkölcsileg), hogy más közösségek ökológiai terét használja, akkor a fejlett ipari országok elviselhető egyensúlyukat – a mai gazdasági rendszerben és fogyasztás mellett – csak sokkal kisebb népességszám mellett tudnák kialakítani. Tehát, ha nem változtatnánk életmódunkon, és mégis fenntartható környezetet szeretnénk, akkor a mai 19 nyugat-európai nemzet 445 milliós lélekszámát 300 millióra (az USA lakosságát pedig 270-ről 200 millióra) kellene csökkenteni. Életmódokra és létszámokra egyébként nagyon kevés konkrét szám forog közkézen. A leghasználhatóbbnak az amerikai Cornell Egyetemről Pimente munkacsoportjának számai tűnnek, 1998-ból. Szerintük 200 millió észak-amerikaival és ugyanannyi latin-amerikaival még radikális változások nélkül is fenn lehetne magában a nagyrégióban tartani az ökoegyensúlyt. Ha a jelenlegi amerikai fajlagos energiafelhasználás felével (5,3 kW/fővel) számolunk, akkor 1-2 milliárd embert lehetne globális szinten megfelelően ellátni. Mások, így Paul

Ehrlich is, másfél-kétmilliárd európai életstílusú lakosra tartja – mai technológiák mellett – a Földet méretezettnek. Olyanok, akik hosszabb távon is jelentős egyenlőtlenségekkel számolnak, 3–3,5 milliárd eltartható emberről beszélnek úgy, hogy másfél milliárd élhetne szerényebb európai életstílussal, és kétmilliárd lényegében továbbra is kiszorulna a modern technológia világából. Előrejelzések szerint azonban a mai 6 milliárról 2050-re a Föld népessége 9 milliárdra nő.

Az „ökolábnyom” számítási módszer természetesen abból indul ki, hogy mindenki használja a természet forrásszolgáltatási és asszimilatív, hulladék- és melléktermék-feldolgozási képességeit. A fenntarthatósági modellek lényege ebből következően az lenne, hogy meghatározzák, milyen feltételek mellett roppan meg a bioszféra ilyen feldolgozó kapacitása. A számítások nyilvánvalóan két leegyszerűsítésből építkeznek. Az első mérési, vagyis hogy nagyjából képesek vagyunk az általunk felhasznált nyersanyagok és a keletkező hulladék számbavételére, sőt ellenőrzésére. A második technológiai feltételezzük, hogy e nyersanyag- és hulladékáramok valamilyen meghatározott módon és területen egymásba konvertálhatóak. A bemutatott számok persze egyfelől feltételezik, hogy a jelenlegi agrártermelékenység az adott területeken, legalábbis a belátható időtávokon belül fenntartható, sőt növelhető (s igazán ebben azért teljesen nem bízhatunk). Másfelől, a természethasználati valamennyi módját mégsem tudjuk számba venni és így alulérteljük azokat a biológiailag működtethető területeket, amelyek a jelenlegi életstílusok fenntartásához szükségesek lesznek. Tulajdonképpen itt szembeállíthatjuk a társadalom ökológiai kapacitásszükségletét a bioszféra kínálati lehetőségeivel. Vagyis, láthatjuk, hol tudja és hol nem a környezet a gazdálkodásból és életstílusból következő feldolgozási és környezeti kárkiegyenlítési igényeket kielégíteni. E számítások kritikusai szerint a „lábnyom” terhelési adatai azért túlzottak, mert azt a „hipotetikus területet” is beszámítják, amely a CO₂ lekötéséhez, vagy a hulladék közömbösítéséhez lesz szükséges. Amiért itt a nyersanyagok és a hulladék együttes „lábnyoma” meghaladja a rendelkezésre álló biokapacitásokat, azért nem a számításokat hibáztathatjuk. Amikor látjuk, hogy a társadalmak több CO₂-t termelnek, mint amennyit a természet kínálati oldala jelenleg le tud kötni, akkor nem virtuális földterülettel számolunk a valóságtól elrugaszkodott modellekben. Egyszerűen ismét megbizonyosodhatunk arról, hogy ez az életstílus egyszerűen több területet igényel, mint amennyi rendelkezésre áll. Ültessünk több fát, hiszen azok széndioxidot fogyasztanak – javasolják megoldásként sokan. Ezzel persze továbbra is próbálkozhatunk, de az ilyesmi mégiscsak ideiglenes megoldásnak tűnik, hiszen drága és területigényes. S előbb vagy utóbb mégiscsak olcsóbb és kisebb területet használó hulladék- és emisszióközömbösítő módszereket kellene kialakítanunk. A lábnyom-megközeledés azonban szemléletességével máris energiamegtakarítás és ökológiailag hatékonyabb energiatermelés irányába mozdítja talán a jelenlegi gazdaságot.

A „lábnyom-számításokban” mindemellett nem jelenik meg eléggé szemléletesen a biodiverzitás csökkenése, vagyis a természetes fajtaválaszték romlása. Becslések szerint jelenleg mindössze a bioproduktív területek 12%-át használjuk globális szinten a fajtaválaszték fenntartására. Egyébként a Brundtland-jelentés óvatosan e célra nem is ajánlana többet. A természetvédők szerint azonban – legalábbis globális méretekben – ez nem elégséges. Közép-Európa intenzíven használt agrárvidékein, vagy Dél-Kínában, ahol az ezeréves monokultúrák amúgy is kiszorították a valamikori fajtaválaszték nagy részét, a

jelenlegi állapotok fenntartásához ez a 12% elég lehet. Azokon a viszonylag érintetlen területeken (például az Amazonas mentén), ahol a Föld jelenlegi növény- és állati fajtaválasztékának zömét találjuk, az emberi tevékenység erőteljesebb megjelenése aránytalan fajtafogyással járhat. Ezen valószínűleg néhány, akár kiterjedt nemzeti parkkal nem segíthetünk. A kérdés ily módon az, hogy e bioproduktív terület mekkora részét kell viszonylag érintetlenül hagyni. S ha ez megtörténne, úgy azok az országok, amelyek így vesztesek lesznek, hiszen le kell mondaniuk felségterületük egy részének tetszés szerinti használatáról, milyen kompenzációra jogosultak. Hiszen ők a biodiverzitás mint közös erőforrás fenntartásában aránytalan terheket vállalnának magukra. S elvben ezért őket jutalmazni kellene valamilyen forrás átirányításával a többiektől. Valószínűleg a „lábnyom-módszer” pontosabb alkalmazásához azonban még fontos elemeket tisztázni kellene. Ha az ökológiai terhelést a különböző termelési és életstíluselemekben foglalt energiataartalmakkal határozzuk meg, akkor valószínűleg a kapott értékeknek kiszámíthatóak lesznek a térbeli megfelelői is. Így újabb jelzőszámokat kaphatnánk az ökológiai terhek meghatározásához. A természeti tőke mellett valamilyen módon be kellene emelni a képbe annak újratemelődését is – területi bontásokban. S mert a természeti tőke használata annak újratemelésénél gyorsabb, vagy intenzívebb, a különbséget is pontosabban kellene mérni. Megfelelő bontásban így talán majd több rendszerezett ismerettel rendelkezünk a természeti tőke túlhasználatáról. Egyáltalán, Magyarországon, vagy a Kárpát-medencében a természeti tőke számszerű fogyasztásának mérésében még nagyon elől tartunk. Fontos lenne azt is tudni, milyen helyeken és erőforrásoknál lesz a használati és az újratemelődési ciklusok különbsége a legdrámaibb?

A „lábnyom-mérés” egyik gyenge pontja a hulladék kérdés. Kevés az igazán összemérhető adat. A kibocsátások terjedelméből, vagy súlyából – általában ezeket vetik össze – csak nagyon általános következtetéseket lehet levonni. Igen eltérő a különböző hulladékok lebonthatósága és ez ráadásul környezettípusonként is változhat. És pontosabban kellene tudnunk, hogy Magyarországon, illetve a Kárpát-medencében mekkora ökológiailag produktív területet vett el az iparosítás, a katonai gyakorlóterep, vagy a bányászat. Valamilyen képpel kellene rendelkezünk arról, hogy a biológiailag feldolgozható hulladékok bekötésére végül is mennyi és milyen kapacitás szükséges. Különös tekintettel kellene e vonatkozásban lennünk a levegőbe kerülő szennyezőanyagok közömbösítéséhez szükséges területekre. Persze, tudjuk, hogy a nyersanyagok újrahasznosítása, a víz és az ipari hő termelésén belüli újraforgatása, illetve a lakossági hulladékkezelés kulcskérdések. De mennyire ragadhatóak meg az „ökolábnyom” számításokban? Nehezen mérjük a szilárdhulladék-lerakók „lábnyom-hatásait”. Keveset tudunk arról, hogy adott vidékeken milyen agrárgazdálkodási rendek minősíthetők fenntarthatónak. A közkezen forgó számítások a mai gazdálkodási rendből indulnak ki. E szempontból kevés használható ismerettel rendelkezünk a talajromlásról, vagy a talaj eddig még nem használt erőforrásairól. Valamiképpen egyszerre kellene mérni az „ökolábnyomokat” és ugyanott, ugyanabban a rendben a helyi lakosság elégedettségét. Az életminőség így talán e keretekben is kezelhető lenne. Hiszen a fenntarthatóság és az életminőség hosszú távon nem állíthatók szembe egymással. A népegészségügyi kutatásokban, a politikai véleményvizsgálatoknál, vagy a társadalmi indikátorkutatásokban ebben a vonatkozásban már halmozódtak fel hasznos tapasztalatok.

A fenntarthatóság mérésére vállalkozók általában vagy megmaradnak a nemzeti szinteken azokat véletlenszerű mélyforrásokkal kiegészítve, vagy egyes ágazatokkal, elkülöníthető szektorokkal foglalkoznak. Az első megközelítés összevont szintjein nincsenek adatok külön az egyes technológiák hatásáról a fenntarthatóságra. A második megközelítés technológiai értelemben pontosabb. A különböző részterületek közötti kapcsolatokról azonban nem tudunk meg szinte semmit. A technológiák „fenntarthatóságáról” konkrétan azonban csak a különbözőképpen meghatározott egyéni vágyak, óhajok kielégítése szempontjából lehetne igazán ítélni. S itt kikerülhetetlen valamilyen vizsgálat arról, hogy az adott lehetőségek között mennyire lefedettek ezek egyáltalán. A kereslet és a termelés természetesen összekapcsolódik, a termelés hat a jövedelmekre s azok ismét a valódi keresletre, és hosszabb távon a jövőendő kereslettel kapcsolatos várakozások meghatározzák a termelési szerkezet átrendeződését. Ebből következően lesz fontos a társadalmi fogyasztás valamilyen szükségleti rendbe összefogott osztályozása a fenntarthatósági politikák további alakításánál. Végül valamilyen köztes szinten az egyes szükségleteket és termelési folyamatokat láncokba rendezve további ökotérhelési összefüggéseket kaphatunk. Azonosíthatnánk egyes gazdasági szereplők „fenntarthatósági lyukait”; a számukra neuralgikus termelési vagy fogyasztási formákat. Ezekből egyes területekre fenntarthatósági részstratégiákhoz is el lehetne jutni. Kiindulópontként valószínűleg nemzetgazdasági input-output táblákat lehetne használni. A fogyasztás és termelés így áttekintett szerkezetéből területekre lebontott, parciális fenntarthatósági politikákat kaphatunk. A fenntarthatóságról nem elkülönítve, hanem együttesen és egyidejűleg több szinten – egy aggregált „nemzetin”, adott kiemelhető tevékenységek mentén, a kulcstechnológiákban (energiatermelésben, az új anyagszerkezetek előállításánál, a bio- és információs technológiákban) és regionális keretekben – tudunk így beszélni.

A fenntarthatósági irodalom megosztott a tekintetben, hogy a célokat itt szigorúan, pontosan kell meghatározni, vagy inkább olyan nyitott, lazán megfogalmazott „szabályzó gondolatról” lenne szó, mint amilyenek az igazságosság vagy a szabadság tűnik más összefüggésekben? Az egyértelmű álláspontok megfogalmazását ráadásul tovább bonyolítja, hogy míg egyaránt születtek tiszta műfajú, szaktudományilag is megalapozott, és ellenkezőleg, inkább kiáltvány jellegű, politikai szövegek a fenntarthatóságról, a dolgozatok jó részében a két megközelítés keveredik. Ezzel együtt mindmáig a Brundtland-bizottságé maradt az egyetlen láthatóan mindenki által elfogadott keretmeghatározás. Ez természetesen meglehetősen absztraktul megfogalmazott. Az esélyegyenlőségre, a nemzedéken belüli és nemzedékközi igazságosságra vonatkozó kijelentései mögött igazán (ezekre amúgy is még részletesebben visszatérek) megragadható elosztási mintákat nem sikerült felfedezni. Valószínűleg ez nem véletlen. A meghatározó értelmezések szerint ugyanis a lehetséges megoldások amúgy helyzet-, ország- és kultúrafüggők. S mert a megoldások nem egyszer s mindenkorra adóttak, újabb problémák képbe építéséhez amúgy is nem ismert, vagy begyakorolt kezelésmódokat kell majd a fenti alapelveknek megfelelően kidolgozni. De arról, hogy ezek az értelmezési keretek mennyire előzetesek, vagy inkább csak munkaköziként értelmezhetőek, s milyen mértékben mégiscsak társadalmi célokhoz köthetőek, a vélemények továbbra is megoszlanak. Egy sor országban a szabadságra és/vagy az igazságosságra vonatkozóan léteznek alkotmányos vagy törvényi – széles körben elfogadott és

használt meghatározások. Akkor miért ne lehetne ilyesmit a fenntarthatóságra is kodifikálni? Egyébként sok helyütt, mint a finn, svéd, svájci, holland vagy brit nemzeti fenntarthatósági tervekben ilyen meghatározások már léteznek.

Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy a fenntarthatósági koncepciók akár részleges megvalósítására is csak akkor van esély, ha azokról viszonylag széles társadalmi konszenzus uralkodik. Azt viszont valamilyen társadalmi reflexiósorozat és vita nélkül nehéz lenne elképzelni. A meghatározások pedig ezekben tovább változnak, alakulnak. Elvben ennek során a fenntarthatóság összekapcsolódhat más társadalmi célokkal, s ebből következően a vitának is több, egymástól elkülöníthető csomópontja lesz. Így azután a vita arról, vajon a fenntarthatóság egyoszlopos, vagy háromoszlopos modellje esetünkben az inkább plauzibilis, nem tűnik túl gyümölcsözőnek. Ugyanakkor a fenntarthatósági téma már rövid távon is hozzájárult a közvéleményben annak felismeréséhez, hogy a gazdasági tevékenység és a természeti környezet egymással zárt rendszert alkot. És ez a vita fontos volt abból a szempontból is, hogy egyre többen – nem szakkörökben is – el- és felismerték: az emberi beavatkozás mértéke most már a természeti folyamatokba vitathatatlanul akkora, hogy valamilyen terhelhetőségi határokhoz közeledünk. S tulajdonképpen annak az elismerése, hogy a természet alapként épül be az élet- és termelési folyamatokba, jelentős mértékben szintén a fenntarthatósági vita eredménye. A természet ilyen civilizációhoz kötődő értékeinek elismerését újabban „retinitásnak” nevezik.

Gyakorlati oldalról már a '80–90-es évek fordulóján megfogalmaztak (Daly és Pearce–Turner) „fenntarthatósági alapelveket”. Az ott kijelölt ökológiai vezérlési elveket azután szinte valamennyi idekapcsolódó dolgozat átveszi. Vitatott természetesen, hogy végül is a „következő nemzedékekre hagyott” ökológiai hagyaték szerkezetének milyennek kellene lennie, vagy hogy a természeti tőkét miként és milyen mértékben lehet „mesterséges”, vagyis technológiai eredetű vagy tudásjellegű tőkével helyettesíteni. A szakmai vitákat leginkább az „erős” és a „puha” fenntarthatóság szembeállításával szokták leírni (a természeti tőkét az örökségben kiválthatatlannak hívók az első, az engedékenyebbé, a technológiai-tudományos tudás által azt részben azért kiválthatónak hívók a második megközelítést jelenítik meg). Itt nyilvánvalóan nem az „egyoszlopos” és a „háromoszlopos” iskolák összecsapásáról, hanem inkább a tudásalapú társadalom lehetőségeinek értelmezéséről lehet szó. Az „egyoszlopos” modelleket érthetően inkább a „természet” (természetesen ez is egyfajta absztrakció) egy korábbi működésmódjának fenntartása vagy visszaállítása érdekelte. A „háromoszlopos”, a gazdasági és társadalmi alkotóelemeket kiegyenlítőbben kezelő felfogásokban pedig érthetően nagyobb szerephez juthat a generációközi elosztás, illetve az igazságosság kérdésköre. Itt ily módon a hagyaték maga a variabilitás, a változatok közötti szabad (a korábbiaknál nem kevesebb számú alternatíva közötti) választás lehetősége. A más cselekvési programokhoz képest erősebben szociológiai fogantatású, részletesebben is idézett dokumentumok: a német Bundestag 1998-as Enquete-komissziója, az ún. Wuppertal-tanulmány és a hasonlóképpen német 1999-es HGF „integrált koncepció” a hagyatékot, s magát a fenntarthatóságot is többmetszetűnek, többdimenziójúnak képzelik el. Az első kettő ezek közül a három szempontot: az ökológiát, a gazdaságot és a társadalmat a közös cél érdekében külön-külön szabályozná. A harmadik dokumentumban ezek nem alkotnak külön „oszlopot” vagy szabályozási területet, hanem együtt kezelendők. Három fenntarthatósági

célt lehet ily módon meghatározni: „az emberi létezés biztosítását”, a „társadalom termelési potenciáljának megőrzését” és a társadalom „fejlődési és cselekvési lehetőségeinek védelmét”. Az első lényegében itt az életfontosságú és egészséget fenntartó környezeti alapfeltételek megővését és az önálló létezés környezeti biztosítását, a második az anyagi szükségletek valamilyen szintű kielégítését célozza, végül a harmadikba szociális kötőanyagok: az esélyegyenlőség, a részvétel, a környezethez köthető elosztási problémák, vagy bizonyos „társadalmi erőforrások” (szolidaritás, tolerancia) megőrzése sorolható. Mindebből egy sor fenntarthatósági kritérium vezethető le. Először is egy olyan fenntarthatósági kép, amely nem a gazdasági, ökológiai, vagy szociális metszetek alkotóelemei lesznek. Másodsor, valamilyen módon itt újra kell tisztázni a „globális” és „nemzeti” elemek viszonyát. A Brundtland-jelentésben még nem voltak nemzeti elemek, az kizárólag globális metszetekben gondolkodott. Az idézett nemzeti fenntarthatósági koncepciók pedig kormányok cselekvési programjait kívánták kijelölni, s ezért tudatosan nem léptek ki a nemzeti keretből. Számunkra tanulságként az azért itt feltétlenül látszik, hogy a készülő magyar fenntarthatósági programokban valamilyen mértékben ismét vissza kell térni a globális elemek kezelési képességeinek kifejlesztéséhez, vagy egyáltalán az alkalmazkodási problematikához (mindenekelőtt a globális felmelegedés kérdésében, de nem csak ott). Harmadsor, ezekben az átfogó programokban két érvelésmód különíthető el – egy a jelenlegi problémák megoldására és ebből következően a terhelhetőség határaitra összpontosító, és egy inkább az igazságosság problémáiból kiinduló, tágasabb összefüggések mentén érvelő. Az elsőt nevezhetnénk „objektivistának”, a másodikat pedig inkább „normatívnak”. Az igazi újdonságot a magyar programban a kettő összekapcsolása jelenthetné. A „mit?” és a „hogyan?” szabályzások (a '98-as Bundestag-jelentés nyelvét használva) azonban itt eltérő kérdésekre adnak választ. A „mit?” kérdések elsősorban a fenntarthatóság alapszerkezetére vonatkoznának, a „hogyan?” pedig inkább azok társadalompolitikai megvalósíthatósági, „kivitelezési” lehetőségeit vonná be a képbe. Ebből következően maga az intézményi, sőt politikai terület is beépülne a fenntarthatósági erőterbe.

Azonban minél inkább átfogó vízióként kezeljük a fenntarthatóságot, annál több problémánk lesz az egyes oszlopok vagy metszetek összerendezésével, együttes kezelésével. Az egyoszlopos modellben az ökológiai szempontból sürgősen kivitelezendő intézkedések társadalmilag és gazdaságilag elviselhető kimunkálása lesz a feladat. A „háromoszlopos” változatban oszloponként eltérő, s végül is háromféle fenntarthatóságot határozunk meg. Ezek egymás mellé helyezésére azonban igazán nincsenek sikeres megoldások. Különböző forгатókönyvekben, helyi válságok és konfliktusok kapcsán azután itt mégis megszülethetnek a több dimenziót egyesítő problémakezelési technikák. A magyar forгатókönyvek kidolgozásánál talán itt érdemes lenne valamilyen minimális fenntarthatósági szempontegyettesből kiindulni, azt integráltan kezelni, majd abból levezetni a további tenni-valókat. Ebben az értelemben a program tulajdonképpen minimalista maradhat és nem kellene magába foglalnia az összes elképzelhető vagy kívánatos gazdasági és politikai célt. A szakmai munka magját itt nem a számba vehető kapcsolatok és faktorok minél teljesebb feltérképezése, hanem ellenkezőleg, az elégséges, s mégis kivitelezhető program lehatárolása alkothatná. A minimális program felrajzolása azonban nyilvánvalóan elképzelhetetlen kompromisszumok nélkül – nem egyszerűen helyi érdekek, hanem leginkább fenntarthatósági részcélok között. A minimalista csomagba kerülő részcélok azonban

már mind együtt, ha technikailag nem is egyszerre érvényesek. Bizonyos értelemben így a fenntarthatóság érvényes „magja” is meghatározható az adott területre, s ezt azután már meg kellene próbálni a további lépéseknél együtt kezelni, s nem tovább faragni. Egy ilyen többgyűrűs fenntarthatósági felfogásnál a különböző gyűrűkben, vagyis a különböző társadalmi miliókben különbözőképpen lehetne az egyes megoldásokat értelmezni, vagy formálni a pillanatnyi helyzetnek megfelelően – anélkül, hogy a kemény magnak igazán baja esne.

Mindebből, természetesen, egyáltalán nem következne, hogy az egyeztetéseknél minden elem és szereplő automatikusan jól járna, vagy hogy egyáltalán jól járhat. A minimális magon belül is vannak egymással szembenálló részcélok és az azok közötti konfliktusok több szinten is megjelenhetnek. Például a népesség túlnövekedése, vagy ellenkezőleg, a kritikussá váló elöregedés kikezdhet vagy felboríthat szépen felépített fenntarthatósági modelleket is.

Míndeközben a terhelhetőség korlátjai és az igazságosság ügye sem illeszthetőek össze, vagy állíthatók egyszerűen szembe egymással. Kompromisszumként a kiindulópont azonban itt esetleg épp az lehet, hogy tisztázzuk, milyen jogai és kötelességei lehetnek az egyes nemzedékeknek – önmagukban és együtt – a fenntarthatóság mint igazságossági program megvalósításában. Ilyesmivel egyébként sokan próbálkoztak. Létezik például a „planetáris bizalom” egyfajta elmélete (Brown Weiss), amely feltételez valamely mindenkire vonatkozó, időn és téren átívelő minimális szolidaritást. Itt valamennyi nemzedék használhatja a korábbi nemzedéktől megörökölt természeti és kulturális hagyatékot, de köteles a következő generációnak azt ugyanolyan állapotban továbbadni, mint amilyenben ő átvette. A használó és örökség gondnok kettős szerepéből következően kollektív jogok és kollektív kötelességek valamilyen egyensúlya is meghatározható lesz.

Nem biztos, hogy az erkölcsileg megalapozott tennivalók ilyen „puha” építményeivel szemben az ökológiai rendszerek terhelhetőségi határértékei kemény ellensúlyt képeznek. Nem ismerjük igazán sem az egyes elemek elviselő-, sem bizonyítható regenerálódó képességét. De nem kell magára a teljes fenntarthatósági rendszerre hivatkoznunk. Az elmúlt tizenöt év magyar társadalompolitikájában a kulcsszereplők számtalan alkalommal hivatkoztak arra, hogy most már – bármilyen vonatkozásban – nem lehet valamit tovább csökkenteni. Hogy itt a töréspont. Hogy nem lehet tovább terhelni. Még egy lépés és a rendszer megroppan. A szubsztanciális elégedetlenség kibukik a felszínre. Eddig egyetlen ilyen előrejelzés sem igazolódott. A társadalmi szövet végül is különösebb utcai akciók nélkül adaptálódott az új, a korábbinál kellemetlenebb körülményekhez. Nem hinném, hogy a fenntarthatóság terhelhetőségi határainak felmutatásánál sokkal pontosabbak lennének. Egyébként tudunk is azokról, egyelőre végül is a még elviselhető lehetséges szennyezés-kibocsátás maximumára összpontosítunk. A keresztthatásokat nem is próbáljuk kezelni. Miután túl keveset tudunk az ökoszisztémák valódi stabilitásáról, ezért azok terhelhetőségi kereteit sem tudjuk egyértelmű pozitív célrendszerként megfogalmazni. Így azután az ökológiai viták negatív célok megfogalmazásába torkollnak. Nem tudjuk, hogy végül is mit lenne szabad. Következésképpen, más nem marad: különböző katasztrófák elvi lehetőségeivel ijesztgetjük egymást. És programként is inkább tiltásokat, korlátozásokat próbálunk a közvéleménnyel elfogadtatni. Ily módon a cselekvési lehetőségek iránya adott: a jelen romló környezeti részállapotain – amelyekről tudjuk, hogy rosszak, de legtöbbször

nem, hogy mennyire és miképpen –, a jelenlegi mozgási irányok mentén próbáljuk a változásokat mennyiségileg visszafogni. Sebességkorlátozásról és nem útvonal-módosításról van szinte mindig szó. Ilyen feltételek között nem derül ki, hogy melyek lehetnek azok a környezeti és társadalompolitikai vezérlő vagy szabályzó keretek, amelyek között az egyes alternatívák megfogalmazhatóak. Következésképpen, s mert a fenntarthatóság egyébként sem rendező kerete a közgondolkodásnak, az ahhoz kapcsolódó mini válságok sem kerülnek az érzékelt, azonnali megoldást követelő problémák közé.

Valamilyen fenntarthatósági keretek kijelölése, s azután azok betartatása – már amennyire ez egyáltalán lehetséges – számomra azért megbízhatóbb megoldásnak tűnne. Vagy másként fogalmazva, a túlságosan is komplex problémalistáról valahogy ki kell szűrni a másodlagos, de azért a témához tartozó elemeket, mert a programok másképpen kezelhetetlenné válnak, s amikor „minden mindennel összefügg”, a helyzet kezelésére igazán már senkit sem lehet mozgósítani. Hiszen ha a dolog annyira összetett, mint ahogyan azt nekünk bemutatják, akkor nekünk, állampolgároknak és társadalompolitikai játékosoknak nincs már mit csinálnunk. Tehát a fenntarthatóság „magjának” kiemelése azért is fontos lesz, mert másképp aligha őrizhetjük meg magát a problematikát a közérdeklődés középpontjában.

A fenntarthatóság kezelésénél három alapfogatókönyvet kellene megfontolnunk:

SZCENÁRIÓ A. ELSŐDLEGES GLOBALIZÁCIÓ FENNMARAD

Ebben a forgatókönyvben a '90-es évekre kialakult, neoliberális fogantatású globalizáció fennmarad és talán fel is erősödik. Nőnek a külföldi eredetű közvetlen beruházások, erősödik a nemzetközi munkamegosztás, semmi sem kérdőjelezi meg a multinacionális vállalatok szerepét az új technológiák piacra hozatalában. A nemzetállamok – a magyar is – megkísérelnek adaptálódni a helyzethez. Minden olyan gazdasági szabályozó elemet leépítenek, amely zavarná az új beruházásokat. A nagy ellátórendszereket keményen visszanyírják. A magánforrásokból származó szociális kiadások azonban magasak maradnak, a magánbiztosítás veszi át jelentős mértékben az állami, illetőleg a munkaadó és a munkavállaló szolidaritására épülő rendszerek szerepét. Az újraelosztás, vagy a másodlagos elosztás majdhogynem eltűnik. A nemzeti politikák játéktere szűkül, a szociális háló tovább ritkul. Külföldi eredetű szolidaritásra az érdekeltek alig számíthatnak. Ebből következően az érzelmek szintjén és a kulturális szférában felerősödik a nemzeti retorika, a magukra maradt nemzeti társadalmak kezdik helyzetüket felismerni, de a sértett nemzeti öntudat igazán nem harcra fogható, s akcióképessége egyébként is minimális. Léteznek ugyan globális intézmények, amelyeknek környezeti ügyekkel kellene foglalkozniuk, de azok gyengék, s alig tudják komolyabban a környezeti érdeket a különböző fórumokon megjeleníteni. A nagy gazdasági tömbök versenyében – egy alapszint felett – az államcsoportok globális ökológiai szolidaritás komolyabb felmutatására képtelenek. A nemzetállam egyre jobban magára marad, egyre kevésbé képes alapszabályozási funkcióit kielégítően ellátni. Az ökológiai, s különösen a fenntartható fejlődéssel összefüggő feladatokat egyre inkább a nemzetközi intézményekre hagyja. Persze azok gyengesége ismert előtte, s nincsenek különösebb eszközei sem ahhoz, hogy ezeket a szervezeteket megerősítse, vagy kiemelten támogassa. De így legalább azt hiszi, el tud

számolni a hazai közvélemény előtt. Annak az ökológiai problematika nem mellékes, s az állam legalábbis valamilyen más szervezeteket mint felelősöket mégiscsak fel tud előt- te vonultatni. Magyarországot az EU-belépés menti meg attól, hogy ennek a forgató- könyvnek végtelenen ki legyen szolgáltatva. Keleti és déli határaink túlsó oldalán – leg- alábbis a közeljövőben – azonban ez a scenárió a következő években nagy valószínű- séggel meghatározó marad. Következésképpen ott a kooperációban e területen komo- lyabb társadalmi részvételre aligha lehet majd számítani.

SZCENÁRIÓ B. INDUKÁLT MODERNIZÁCIÓ

A globalizáció valószínűleg ebben az esetben is folytatódik, de talán nem azzal az inten- zitással, mint a '90-es években, és megjelennek olyan újabb pólusai és kulturális kísérő- elemei, amelyek az eredeti folyamat nyereségét mérséklik. Bizonyos szociális és ökológi- ai alapellátási szintek kötelező voltát sikerül nemzetközileg elfogadtatni. A nemzeti poli- tikák játéktere is valamivel tágasabb lesz – mind a klasszikus gazdasági szabályozásban, mind a nemzeti szintű öko- és társadalompolitikában. Nemzetközi szinteken valahogy si- kerül a pénzáramokat szabályozni. A nemzetközi verseny azonban alapvető marad és a nemzeti és regionális játékosok lehetőségei egyfelől korlátozottak, másfelől próbálkozása- ik egy része szükségszerűen kudarccal fog végződni. Ha ilyen körülmények között még- is nem nagyon ritkán lesznek csak sikeresek, akkor a nemzeti, vagy regionális elitek még- is jól érzhetik magukat a bőrükben. A munkaerőpiacot itt is rugalmassá teszik, és az el- látórendszerekbe bevonják a sajátfinanszírozást, de mégsem hagyják annak meghatáro- zó részét a magánellátásra. Valamilyen újraelosztás a rendszerben itt létezik. A politikai elitek megtanultak nagyobb fájdalmak nélkül kompromisszumokat kötni. A környezeti ügyben begyakorolták a kis lépések politikáit, és meglehetősen ügyesen kötnek egyezsé- geket ökológiai részterületeken érdekeltté tett gazdasági aktorokkal. A társadalmat a mo- dernizáció különböző részformái más-más mértékben, de már érintették. A társadalmi biztonság, valamilyen szolidaritás és a társadalmi béke ugyanolyan elfogadott értékek, mint a természet erre az időre megmaradt vagy kialakult formáinak védelme. S egyre szélesebb rétegek, szimbolikusan vagy a valóságban is, hajlandók, ha nem is túl sokat, de valamit azért tenni érte. A részvétel megnyíló formái, ha nem is igen kiterjedt formák- ban, de mozgósítanak csoportokat fenntarthatósági célok támogatására is. A fenntartha- tóság fontos médiatémává válik, vagy legalábbis válhat.

SZCENÁRIÓ C. A KÖZJÓ FELÉRTÉKELŐDÉSE

E forgatókönyvben a nemzetállami keretek egyre erősebben bomlanak és a nagyobb eu- rópai térben nagyvárosi, régióbeli, vagy más helyi hálózatok jutnak szóhoz. Valószínűleg ez a regionális világ csak bizonyos metszetekben válik fontossá, míg másokban a nagyobb aggregáltsági szintek jelentősége azért megmarad. A határok jelentősége nem csökken, mint naív kárpát-medencei nemzetprognózisainkban, hanem pozitív értelemben egyene- sen növekszik. Ezek az elválasztó vonalak a másságok érintkezési felületeivé válnak, és eb- ben a minőségükben különösen élénk gazdasági és kulturális csere színtereivé lesznek. Ha nem is automatikusan, de ezekben az új urbánus, vagy más új közösségi terekben nagyobb terepet kapnak a közjó különböző értelmezései. S ezeken belül a személyes felelősség, vagy az áldozathozatal képessége másokért fontos értékekké válnak. Ha nehezen, de sikerül egy

felpuhított, vagy rugalmasabbá tett jóléti állam megmentése. Ugyanakkor fontos nem gazdasági területeken, így a fenntarthatóság területén is komolyabb jogosítványokkal rendelkező nemzetközi szabályzások kiépítése.

IV. Igazságosság: örökség, hagyaték

A fenntarthatóság elméletének további elemei helyett inkább annak lehetséges konkrét kezelési módozataira összpontosítanék. Egyetlen, mégoly hosszúra nyúlt esszében sem járhatom körül a teóriát igazán, de hátha valakinek kedvet csinállok ilyen programok ki-munkálásához. A fent kifejtettek értelmében amúgy is a problémakör valamelyest is elfogadható kezeléséhez sajátos redukciós stratégiát kell választani. Anélkül, hogy a programokat (amelyek amúgy is ma még tulajdonképpen csak papíron léteznek) részletesen bemutatnám, kiválasztottam néhányat, hogy legalább egyes sarokpontjaikat összevetve ezekről összefoglalóan is mondhassak valamit. Ezek között vannak inkább szaktudományos, és inkább kiáltvány jellegű próbálkozások. Egyeseket kormányok, vagy parlamentek számára dolgoztak ki, mások inkább éves jelentések, vagy helyzetképek. A hivatkozásokat a dokumentumokra az irodalomjegyzékben adnám meg, de négy próbálkozást mint különleges tanulságot kínálót, külön is kiemelnék. Komplexitása miatt részletesebb elemzést kíván a német Bundestag különbizottságának 1998-as jelentése, az egyik legfontosabb európai ököpolitikai műhely, a Wuppertal Institute egy nagy dolgozata, a TA-Akademie: a stuttgarti technológiai hatáselemzők vizsgálata, végül a „Munka és Ökológia” HFG Projekt részjelentés-sorozata.

Először is jól látszik, hogy a Brundtland-jelentés komolyan vételeből következően valamennyi fenntarthatósági vizsgálatban fontosak valamilyen etikai alapelvek. Amikor a következő nemzedék iránti felelősségről beszélünk, akkor az posztulátum. Senki sem kérdez utána, miért és milyen mértékű ez a felelősség, csak gyermekeink nemzedékéért tartozunk közvetlenül felelősséggel, avagy az utánuk következőkéért is? És milyen arányban van itt az erőforrások biztosításának, és a döntési lehetőségek biztosításának premisszája? Egyes áttekintett szövegelemek szerint ez a felelősségvállalás az ember különböző működési területeire külön is kiterjed: ezért érdemes a természeti környezetbeli, a társadalmi világgal kapcsolatos, s végül az emberre magára vonatkozó felelősségről külön beszélni. Itt lényegében dinamikus hálókapsolatokról van szó, és a környezeti etika épp ebből az általános „behálózottságból”, az ún. „retinitásból” következik. A retinitás el- és felismerése a civilizáció további fejlődése szempontjából is meghatározónak tűnik. Mindebbe természetesen beépül a személyes szabadságok biztosítása és a társadalmi igazságosság valamilyen mértékű érvényesítése is.

A fenntarthatósági vita láthatóan elfogadja, hogy a környezet és a fejlődés fogalmi szükségyszerűen összekapcsolódnak. A már bemutatott összekapcsolódása az ökológiai, a gazdasági és társadalmi elemeknek tulajdonképpen ebből következik. Az elemek közötti viszonyokat azonban az egyes programok igen eltérően kezelik. A komplexitásra törekvő megközelítések a szűkebben vett környezeti kérdésekhez itt még hozzákapcsolják a szociális jogosítványok és a döntési lehetőségek, következésképpen a személyes szabadság kérdését is. A társadalmi igazságosság és a szolidaritás itt különböző módokon összekapcsoló-

lódik. A személyes döntések hatásainak vagy következményeinek vizsgálata nyilvánvalóan nemcsak a környezetre, hanem a közvetlenül érintett társadalmi csoportokra is kiterjed. Néhány programban ezek mellett még külön kiemelik az ember személyes felelősségét önmagáért. Egyfelől ebből a politikai rend olyan alakítása is következik, amely egyszerre biztosítja az egyén önmeghatározási jogait, a csoportokon belüli kapcsolatokat és mindennek a természetes környezetét és alapját is. Még mielőtt a továbbiakban a fenntarthatóság nemzedékeken átívelő, vagy nemzedékközi szempontjait vizsgáljuk és a következő generációknak jobb életminőséget kínálunk vagy követelünk, érdemes jelezni, mit is értünk itt életminőség alatt. Felfogásunk lényege egyfajta kibővített jóléti vízió, amely a természetben nemcsak termelési tényezőt, hanem szépsézetileg megítélhető és szimbolikus minőséget lát. Ez nem azt jelenti, hogy ily módon kibújnánk a fenntarthatóság három alapszempontjának egyeztetése alól. A probléma nem egyszerű: hogyan kezeljük együtt a három – ökológiai, gazdasági, társadalmi – elemet anélkül, hogy közhelyekre lyukadjunk ki? Ha a következő generációk mozgásterének beszűkülését kívánjuk a program kulcselemként értelmezni, akkor nyilvánvalóan az állami eladósodás, a tömeges munkanélküliség, a nagy ellátórendszerek folyamatos válsága, vagy az iskolarendszer adaptációs nehézségei ezt a játékeretet ugyanúgy szűkítik, mint a túlhasznált természeti erőforrások. E különböző szempontok integrációja persze ettől nem lesz könnyebb. S itt nem is egyszerűen a különműségek összeillesztése, vagy mérése a probléma, hanem egyfelől a különböző problémák megoldásának, vagy egyáltalán, kezelésének lehetséges sorrendje, illetve másfelől az önmagukban talán megközelítően teljes megoldási módokhoz képest szükségesű visszavonulások mértéke lesz igazán érdekes. A klasszikus társadalompolitika végül szinte mindenütt létre tud hozni konszenzusokat. A nehéz és a programokban markánsan nem megválaszolt kérdés, hogy vajon így van-e ez a fenntarthatósági politikáknál is? Szerintünk nem, és éppen ebből következnek a nehézségek. Hiszen ha elvi alapon az egyébként továbbra is létező sok-sok kompromisszum között egyes esetekben, elvi alapon eltérünk a megegyezésre törekvéstől, és azt mondjuk, hogy itt és most egy adott szempontrendszer szerint kell lépni és más aspektusok nem érdekesek – akkor ezt az elvi hivatkozási alapot részletesebben kell kimunkálni, mint ha ez egy másik döntési kultúrában történne. A szakértők zöme itt éppen az ökológiai területen látna elvileg kevés kompromisszumra lehetőséget. Felfogásuk szerint itt kijelölhetők, sőt szinte automatikusan ki is jelölődnek azok a természeti keretek, amelyekben belül a különböző társadalompolitikai forgatókönyvek megfogalmazódhatnak. Ezek a keretek, ha úgy tetszik, ugyanakkor azonban civilizációs stílusokat is meghatároznak. Az igazságosság és a személyi szabadságok megőrzése az így meghatározott erőterben rajzol csak ki alternatívákat.

A nemzedékközi igazságosság itt külön is meghatározandóvá válik. A fenntarthatóság ökológiai elemeire összpontosító szerzők nyilvánvalóan itt a természet felhasználási lehetőségeiben megragadható igazságosságra összpontosítanak. Az „azonos életlehetőségek” itt a természet további „normális működésére” vonatkoznak, akár megújítható, vagy nem megújítható erőforrásként, akár a szennyezéseket felszívó közegként, akár pedig az emberi elégedettség lelki és fizikai elemeinek biztosítójaként. Természetesen a természeti tőke helyettesítése ember által alkotott tőkével, illetve ennek korlátai önmagában is komoly vita tárgyát képezi. Itt, úgy tűnik, két meglehetősen szélsőséges álláspont figyelhető meg. Az első szerint semmi jel nem mutat arra, hogy a technológiai változások üteme csökkenne,

vagy hogy azok a következő szakaszban csak lokális megoldásokra korlátozódnának. Ha pedig nem ez a helyzet, akkor viszonylag nyugodtan aludhatunk, hiszen a jelenlegi korlátok, problémák és zsákutcák jó részét a technológia megoldja. Lehet, hogy valamilyen erőforrás, vagy szolgáltatási opció hiányozni fog, vagy a mainál erősebben korlátossá válik. De hát épp arra való a technológia, hogy ezeket a feszültségeket feloldja. Mások, pl. a Wuppertal Intézet, lényegesen pesszimistábbak. Úgy vélik, hogy a különböző tőkefajták könnyen és automatikusan nem helyettesíthetik egymást. Nem mondhatunk le a „természet” megőrzésére vonatkozó külön projektekről, hiszen azt nem tudjuk – még fontos részterületeken sem – igazán kiváltani. A nem helyreállítható természeti erőforrások használatát ebből következően radikálisan korlátozni kell. Egy ilyen ambiciózus projektből minden bizonnyal az anyag-, és energiaáramok jelentős korlátozásai következnek. Más áttekintett projektek ugyan a wuppertaliakénál kevésbé radikálisak, de a technológia problémamegoldó képességében azért alapvetően mégsem igazán bíznak. Természetesen a felhasználható elemek külön-külön állandósága egy technológiai rendszerben komolyan nem megfogalmazható. A jólét legfőbb meghatározása az összegzett, aggregált felhasználásból vezethető le. Az igazságosság ebben az esetben egyszerűen azt jelentené, hogy a természeti erőforrásokban megjelenő tőkének addig mindenképpen valahogyan meg kell maradnia, amíg a következő generációk életszínvonala és termelési potenciálja a maival nagyjából azonos marad. Mi történik akkor, ha mégiscsak komoly elmozdulásokat remélünk itt? Hiszen a „csak rosszabbul ne éljünk, mint ma” programon azért már a magyar társadalom nagy többsége mégiscsak túljutott. Ráadásul ezek a kiinduló alapul szolgáló természeti és „emberi eredetű” tőkeelemek bizonyos területeken kiegészítik egymást, bizonyosokon pedig valóban kölcsönösen helyettesíthetőek. A nem helyettesíthető forrásokat itt nevezhetjük akár esszenciálisaknak is (levegő, ivóvíz stb.). Mindenesetre, mindezek figyelembevételével egy további technológiai fejlődést korlátozó fenntarthatósági program (léteznek ilyen ortodoxabb felfogások) itt meglehetősen neveltségesnek tűnhet. Persze, az élet természeti alapjainak védelme a társadalmi elemet is kezelni próbáló programokban nem kevésbé fontos, mint a csak ökológiaiakban. Mindent összefoglalva, a következő nemzedékek szükségleteinek kielégítése nem korlátozható az anyagi jólétre, hanem olyan minőségi elemeket is magába foglal, mint a táplálkozási szokások, vagy az egészségi állapot javítása, az erőforrások tisztességesebb elosztása, az egyenlő esélyek iskolai megalapozása. Bizonyos értelemben a társadalom szélesebb értelemben vett teljesítőképségeinek megőrzése és bővítése ennek a rendszernek képezheti alapját. Közép-Európában mindebből természetesen nem a status quo, a fennálló állapotok megőrzése, hanem új szabályok felállítása következik. Természetesen a helyi és „globális”, illetve a nemzedékek közötti és a mai nemzedéken belüli igazságosság érvényesítése újabb konfliktusokat, újabb illesztési problémák felbukkanását generálja. Persze, az aktuálisan működő generáción belüli elosztás problémáit is kezelhetjük az ökológiai metszetben. Kiindulópontként kínálkozhat ugyanazon nemzedéken belül mindenkinek ugyanolyan joga van a globálisan hozzáférhető készletek (tengerek, légkör, biológiai fajtagazdaság) fajlagos használatára. Az egyenlőtlen elosztásból, az eltérő kiindulópontokból és felhasználási szokásokból következően a fejlett ipari országoknak sokkal többet kellene visszavenniük ökológiai terhelésükből, mint nekünk. A két igazságosság – a nemzedékek közötti és a nemzedéken belüli – itt nyilvánvalóan összekapcsolódik: az egyik kezelése a másik előfeltételévé válik, és fordítva. Az azonos fajlagos természeti erő-

forrás felhasználás követelményéből még nem lesz program. Arról egyébként nagy tanácskozásokon sokat beszélünk, hogy a fejlődő és a fejlett társadalmak számára a kötelezettségeknek és a betartandó játékszabályoknak a maguk konkrétságában másoknak kellene lenniük. Arról azonban keveset tudunk, mekkora lesz itt az elviselhető különbség az EU-n belül? Az EU-s környezeti szabályozás, illetve a direktívák ugyanis nem tesznek különbséget fejlettebb és kevésbé fejlettebb EU-tagállamok között. Itt nem is a szabályozási eltérésekre, hanem elsősorban a környezetterhelés-különbségek kezelésmódjára, a fejlődési különbségek EU-n belüli figyelembevételére gondolok. Persze, a nemzedéken belüli igazságosságnak is két értelmezése lehet. Egyfelől biztosítani lehetne, vagy kellene az országok szuverenitását a területükön létező erőforrások felett, és hogy azután ezeket fenntarthatóan, vagy másképp akarják kezelni, az már saját ügyük lesz. Másfelől a természeti erőforrások használatánál a külvilág számára is elfogadható elosztási kulcsokat kellene találni a határokon keresztül is jelentkező hatások kezelésére. Az ilyen vállalásokat akár nemzetközi egyezményekben is lehetne iktatni. Természetesen a különböző fejlettségű országcsoportok, illetve a nemzeti társadalmakon belüli rétegek közötti újraelosztás alapproblémáját nem varrhatjuk teljesen a fenntarthatóság „nyakába”, mert akkor a teljes kérdéskör kezelését is blokkolhatjuk. Ezeket valószínűleg célszerű lenne igazán a fenntarthatóság kérdéskörén kívül kezelni. A környezethasználati jogok igazságosabb elosztása automatikusan azonban nem vezet a környezet kímélőbb használatához. A jogok és felelőségek újraosztása itt a fentiekén túl felveti a procedurális igazságosság fogalmát is. Ez jelentheti egyfelől a különböző érdekek megjelenítését, de jelentheti a kezelésmódok javuló áttetszőségét is.

A fenntarthatóság gyakorlati kezelési programjainál számos terület, pl. az egészség így furcsa módon kimarad. Jelentkeznek nehezen kezelhető környezetetikai ügyek is. Mondjuk a nemzedékek közötti igazságosság és az egyenlő kezelés alapelve között célkonfliktusok vannak. A munkák jelentős része általános programok meghirdetése után általában nagyon konkrét területekre: a lakásügyre, a talajok savasodására, vagy az információs technológiákra összpontosít. Sőt, ezeken belül is igazán részproblémák kezelésére vállalkozik csak. Pl. a lakásügynél a városok szétterülése, a mezőgazdasági területek elolvadása tűnnek majd fő problémáknak. Mások az éghajlatváltozásra, vagy a társadalom mozgásigényének újrafogalmazására összpontosítanak.

Természetesen könnyebb általános kijelentéseket tenni anélkül, hogy regionális vagy nemzeti szinteken a tennivalókat tovább pontosítanánk. A fenntarthatósági dolgozatok jelentős része a kép ilyen felbontásáig nem is jut el. Gondolom, e szövegek jó részét, hogy a különböző megrendelők korszerűségi igényét kielégítsék, a szerzők különösebb aprómunka nélkül úgyis nagyjából egymásról másolják. A komolyabb elemzésre is vállalkozó nagyobb munkák (felsorolásukat lásd az irodalomjegyzékben) mind vizsgálják az ózonproblémát, az éghajlatváltozást, a biológiai sokszínűség leépülését és a talajpusztulást, ideértve a mérgező vegyületek terjedését is. Ezek mellett egyik vagy másik nagy program még kiterjed a hulladékügyre, a talajvizek túlhasználatára, a nyári szmogra, az erdőpusztulásra, a városi környezetminőségre és az erőforrások túlzott használatbavételére. Az újabb dolgozatokból világos, hogy ma már nemcsak, mint korábban, a nyersanyaghiányról, vagy a források korlátozott voltáról, hanem a nagy környező közegtípusok (talaj, víz, levegő) szennyezésfelvevő képességének korlátairól

beszélünk fő problémaként. A megfelelni akaráson, vagy a programok kötelező áramvonalasításán túl valószínűleg további policy megfontolások is fontosak lehetnek a fenntarthatóság kulcsterületeinek kiválasztásánál. Egyrészt, kétségtelenül a problémamegoldás sürgőssége fontos szempont lehet. Az éghajlatváltozással kapcsolatos, vagy más lépezősorozat: a mezőgazdasági kultúrák áthangolása, vízkészlet-gyűjtőhelyek kiépítése, a tóparti üdülőhelyek létalapjainak további biztosítása stb. itt magától értetődőek. De legalább ilyen fontosnak tűnik a legkisebb lépésekre legnagyobb változásokat ígérő alterületek kiemelése, vagy olyan kérdéskörök körbejárása, amelyek megoldása a lehető legtöbb számára fontosnak tűnik (s értelemszerűen a nagy komplexitású és ugyanakkor könnyen megragadhatóan csak kevesek számára értelmezhető akciók elmaradnak, még ha egy átfogó rendszer számára értékesnek is tűnnek). S ha a meglévő szabályzókkal valamit kezelni tudunk, azt is korábban vesszük elő, mint azt a problémát, amelynek kezelésére most még eszközöket is fejleszteni kellene. Mindebből a célok nagymértékű összetettsége és manipulálhatósága is következik. A környezeti célrendszerek többfajta felosztásából én a legegyszerűbbet, a környezetminőségi és a környezetkezelési célok különbségét mutatnám itt be. A környezetminőségi célok elérendő állapotokat jellemeznek. Fontos erőforrások öntisztulási sebességére, a környezeti elemek teherviselési képességére, az egészség különböző állapotaira, vagy a már érintett nemzedéki problematikára vonatkoznak. A környezetkezelési célok pedig elsősorban az adott állapotok eléréséhez elengedhetetlen lépéseket próbálják meghatározni. Egy más metszetben ezeket a célokat feloszthatjuk megelőzésiekre és kárközömbösítőkre. Az utóbbiak különböző módozatokat keresnek a felhasználás visszafogására és ezzel általában a kártékonynak tűnő környezetterhelés csökkentésére. Az előbbieket pedig elsősorban már bekövetkezett szennyezéseket (ökológiai normaeltéréseket) próbálnak kezelni, csökkenteni, elszigetelni. Miután igen sok területen nincs konszenzus az elérendő kívánatos állapotokról, a résztvevők – különösebb számok nélkül, minőségi kijelentések mellett – beérik redukciós, visszafogási stratégiákkal. Itt azonban feltűnik egy érdekes apróság. Azok a fenntarthatósági vizsgálatok, amelyek meghatározó módon tudományos fogantatásúak, többnyire óvakodnak konkrét számoktól és inkább cselekvési irányokat, minőségi indikátorokat próbálnak meghatározni. Ezzel szemben azok a programok, amelyeket a környezetpolitika saját „házon belüli” szükségleteire dolgoz ki, könnyen mutatnak fel elérendő minőségi mutatókat, határértékeket, és egyáltalán, nagyon szeretik a számokat. A fenntarthatóság összetett voltából egyébként, úgy vélem, sok próbálkozás éppen azért emeli ki az ökológiai elemeket, és hanyagolja ugyanott el a társadalmiakat, mert azt hiszi, hogy az előbbiekre vannak mérőszámok, az utóbbiakra pedig nincsenek. Sőt, azokat elő sem tudja állítani, még akkor sem, ha nagyon szeretné. Ezek a projektek különben is kedvelik az ökológiai beszédmódot, és azt megpróbálják – hol valóban a gondolatmenetet, hol egyszerűen csak a metaforát – a társadalompolitikai metszetekben is alkalmazni. A szociális céloknál is „terhelési határértékekről”, vagy „regenerációs képességekről” beszélnek (pl. a munkanélküliséggel kapcsolatban). Mindeközben egyes munkákat inkább a neoklasszikus közgazdaságtan, másokat pedig a környezeti mozgalmak inspirálnak erősebben. Az áttekinthető munkák időtávjait nemzeti szinteken a választási periódusok, a nagy nemzetközi projektekben pedig elsősorban a világkonferenciák többnyire tízéves ciklusai határozzák meg. Ez azért elég mulatságos, ha arra gondo-

lunk, hogy a fenntarthatósági programok mögötti valós folyamatok dinamikája megnyíre más. Ezzel együtt szinte mindegyik számokkal is dolgozó programban megfogalmaznak valamit a CO₂ kibocsátás visszafogásának lehetséges vagy kívánatos mértékeiről. Ha szakmailag nem is védhetőek, de léteznek számok akár 2050-re is a kibocsátás visszafogására (Nyugat-Európában 85–90%-os redukcióról beszélnek). A Bundestag vizsgálóbizottsága már 2005-re 25%-os csökkentést tervez a CO₂-kibocsátásra.

Összefoglalva, a különböző fenntarthatósági programok közötti különbségek az eltérő kiinduló feltételekből vezethetők le. Ezek közül a nagy politikai intézmények eltérő alapfeladatait, a munkába bekapcsolódó lobbicsoportokat és civil érdekeket, valamint a felhasznált szakmai, kutatási paradigmák különbségeit érdemes megemlíteni. A célok, az eszközök és a cselekvési lehetőségek sokszögében vannak, akik káoszt érzékelnek. Mások fontosabbnak tartják különböző jövőképek mozgósító elemeit. S ettől várják valamilyen rend, gondolkodási szerkezet kialakulását is. A gyakorlati programok általában öt kulcsterületen vélik mindeközben a fenntarthatóságot megragadhatónak: az energiagazdaságban, az emberek mozgásigényének kezelésénél, az élelmiszertermelésben, valamint a ruházatnál és más csatlakozó fogyasztási elemeknél. Ez nem azt jelenti persze, hogy más vonatkozások érdektelenek lennének, de valószínűleg gyorsan és könnyen nem sikerült azokat megragadni. A fenntarthatósági „lyukak” közül itt is elsősorban a primer energiahordozók fenyegető hiányát tartják kiemelésre érdemesnek.

Mіндеzen megközelítések mögött ott van a ki nem mondott alapfeltevés: a jövő, ha egy kicsit is odafigyelünk, a mánál jobb lesz. S hogy tulajdonképpen kötelességünk is a jövő számára kiegészítő opciókat hagyni vagy teremteni. Ezért egy pillanatra érdemes visszatérni a fenntarthatósági felfogás más ökológiai víziókkal kapcsolatos új, vagy hozzáadott értékére – a generációk közötti kapcsolatra. Ebben az összefüggésben rögtön feltűnik, hogy a fenntarthatóság maga is alapjában egy elosztási problematika nyelvén fogalmazható meg. Természetesen nincs helyünk a nagy elosztási elméletek ismertetésére, de azt azért jelezhetjük, kérdésfeltevéseik hol és mikor érintkeznek a nagy fenntarthatósági programok gondolkodásmódjával. Az azokban szokásos kérdésfeltevésekből kiindulva a fenntarthatósági tematika három alapkérdés köré rendezhető: ki a fenntarthatóság alanya (az egyetlen személyre, vagy egy egész nemzedékre vonatkozik?), mi a fenntarthatóság tárgya (társadalmi jólét, vagy valamilyen erőforrás?), végül milyenek a kapcsolati elemek a generációk kötelezettségei között és hogyan kezeljük mindeközben a jövő bizonytalanságait?

A lehetséges megközelítési módokat egy kis táblázatba rendeztük össze:

Elosztási elméletek

Eredményorientált igazságosság

Jóléti

Utilitarizmus, jóléti elmélet

erőforrás-központú

Procedurális igazságosság

Libertárius elméletek

Nozick procedurális elmélete

Gauthier szerződéses elmélete

Egyenlőségi elméletek

Jóléti egyenlőség

Egyenlő esélyek

Egyenlő erőforrások

Fairness-elméletek

A modern igazságosságelméletekből a bennünket most érdeklő elosztási problémák kezeléséhez a következő kérdésekre kellene választ kapnunk:

- Csak a nemzedékek és nagyobb társadalmi csoportok, vagy az egyén is érdekel minket az igazságosság alanyaként?
- Milyen mértékben kell kiegyenlíteni az egyének közötti kiinduló különbségeket? Vagy más szóval, milyen mértékben felelős az egyén saját szükségleteiért, választási szempontjaiért, tehetségéért és életkörülményéért?
- Milyen kapcsolatban van az igazságosság és az egyéni szabadság, és ha adott konfliktusban szembe kerülnek egymással, milyen módon, eszközökkel kezeljük az ütközést?
- Milyen mértékig kellene itt különböző erkölcsi rendszereket figyelembe venni?

A jólét elosztására és az erőforrások kezelésére irányuló elosztási, vagy igazságossági elméletek számos metszetben egymással szembeállíthatóak:

Nemzedékek közötti igazságosság

	Jóléti	Erőforrás
Az igazságosság tárgya	A jólét cél, a javaknak csak eszközértékük van	A jólét problematikus, a döntések tárgyai az erőforrások
Morális különbségek figyelembevétele	A javak morális értékét nem számítjuk fel	A morális érték és a fontosság beszámítható
Felelősség	Teljes kárpótlás	Teljes felelősség
Információs szükségletek	Magas információs igények	Alacsony információs igények, aggregációs igény
Kezdeményezések	Problematikus	

Nemzedékek belüli igazságosság (kiegészítő szempontok)

	Jóléti	Erőforrás
A nemzedékek közötti és nemzedékek belüli igazságosság elkülönítése	A kétféle igazságosság nem elkülöníthető	A kétféle igazságosság elkülöníthető
A jövő bizonytalanságainak kezelése	A jövő preferenciái ismeretlenek	A jelen kikényszeríti az erőforrások osztályozását
Egyéb problémák		Következő generációk felelősek saját ellenőrzési képességeikért bonyolult helyzetekben

A nemzedékek közötti igazságossággal kapcsolatos időproblémákat ezzel még nem merítettük ki. Érintenünk kellene még három további kérdést: a potencialitást vagy a valószínűsíthető lehetőségeket, a jelen hatását a jövőre és a bizonytalanság ügyét általában is.

A jövő generációkról beszélve nyilvánvalóan a még meg nem születettekre gondolunk. Azokra, akiknek különböző tehetségéről és értékeiről egyelőre semmit sem tudunk. Ezek elképzelt egyének, sőt nevezhetnénk őket potenciális személyeknek is. Míg a jelen generáció már ott van a szintéren, ennek egyes tagjai lehet, hogy megjelennek majd, s lehet, hogy nem. Ebből rögtön két kérdés támad. Elképzelt kötelezettségeink valamennyi potenciális személyre vonatkoznak, avagy nem? S az ily módon megfogalmazódó kötelezettségek miként és mennyiben különböznek azon kötelezéseinktől, amelyek aktuálisan létező partnereinkhez, kapcsolatainkhoz fűződnek? A politikai filozófiában az ilyen, jövőbeli személyekhez fűződő kapcsolatokról ismét kétféleképpen szoktak beszélni. Létezik egy kapcsolatcentrikus, relacionista álláspont, és létezik egy univerzalisztikus felfogás. A

kapcsolatcentrikus modellben a kötelezettségek viszonyokból származnak, különböző élethelyzetekből, életszakaszokból és közös értékekből vezethetők le. Itt a jövő generációkhoz fűződő kapcsolat tulajdonképpen nem létezik, vagy alig létezik. Maximálisan arra kell vigyáznunk, hogy az ismeretleneknek se okozunk kárt. A fenntarthatóság vizsgálatánál erről a megközelítésről nyugodtan elfeledkezhetünk, hiszen közvetlen kapcsolataink és a jövő generációk majdnem biztos, hogy nem, vagy alig érintkeznek. Szempontunkból azonban a másik megközelítés valóban használhatónak tűnik. Hiszen eszerint léteznek minden emberre, valamennyi helyzetre érvényes és alkalmazható általános elvek, amelyek az időtől függetlenek. Ebben az esetben a már létezők és a még meg nem születettek jogai teljesen azonosak. És ugyanazokban a morális kapcsolati hálókból is működnek, vagy működhetnek. Megkülönböztethetjük és persze célszerű is megkülönböztetnünk a két csoportot, de ez nem jelenti, hogy a még nem színen lévőeknek csak leértékelt, vagy leszázalékolt mandátumaik lennének. Az ügyben a gyakorlati lépéseket azonban, elismerjük, megnehezíti, hogy itt az időtáv nem működik és a meg nem születettek között nincs különbség az időtávok függvényében. Ebben a felfogásban egy húsz év, egy kétszáz év és egy ezer év múlva születőnek elvben hasonló jogai lehetnek. Ezzel persze szakpolitikák formálásánál nem tudunk mit kezdeni.

Miután itt elosztási kérdéstről van szó, egyáltalán nem mellékes, hogy a rendelkezésre álló forrásokat, vagy szolgáltatásokat végül is egy mekkora csoporton belül osztjuk el. S az sem kerülheti el figyelmünket, hogy itt akkor azt is tisztázni kellene, mi történik az egyenlő esélyekkel olyan esetben, amikor a következő generáció valami okból kifolyóan a miénknél lényegesen nagyobb. Elvi szempontból az is érdekes, mi történik, ha a következő generáció a miénknél lényegesen kisebb. Ezzel a problematikával már szembe találta magát Közép-Európában minden elüldözött, vagy megsemmisített közösség maradéka. A fontos kérdés azonban tárgyunktól idegen. Tehát akkor maradnak a bővülő közösségek. Nyilvánvalóan a rohamos demográfiai bővülés (a „népességrobbanás”) a jelenleginél lényegesen nagyobb létszámú következő nemzedéket produkál. Valószínűtlen, hogy az erőforrások bővülése ezzel a lélekszám-növekedéssel arányos lenne. Tehát a következő nemzedék választási esélyei bizonyos szempontból feltétlenül csökkennek. De jelenti-e ez a feltételezhető változás azt, hogy a generációs választási esélyek fenntartására hivatkozva mi megkíséreljük most ezt a népességnövekedést visszafogni? Van-e ehhez egyáltalán jogunk? És egyáltalán, sokkal szélesebben értelmezve ezt a problémát, mit kezdünk a mi fenntarthatósági felfogásunk szempontjából azokkal a modern reprodukciós technológiákkal, amelyek a gyermekek világra jöttét a korábbiakhoz képest nagyságrendekkel tervezettebbé, racionálisabbakká tették? Mi következik mind ebből (és következik-e egyáltalán valami) a fenntarthatóság számára?

És mit kezdünk ezzel a generációs kapcsolattal olyan esetekben, amikor tudjuk, hogy a népesség változó etnikai szerkezetéből következően az adott területet, várost, vidéket a következő generációban és azt követően egyre nagyobb mértékben nem az (vagy nem csak az) az etnikai csoport fogja lakni, amely ma ott meghatározó. Milyen jogokat és kötelességeket fogalmazhattak meg, mondjuk 1910-ben, vagy 1920-ban az ungvári, vagy temesvári magyarok városuk következő generációs lakóit illetően? Az etnikai, vagy kulturális törés a változó nemzetiségű városokban, vagy vidékeken hogyan alakítja a fenntarthatósági mandátumokat? A szűkebben vett ökológia szempontjából a dolog természetesen

problémamentes. A természeti környezetnek ezen a szinten elvben „mindegy”, kik lakják a várost. De hát a modellnek számunkra az ökológiai mellett ugyanolyan fontosak a társadalompolitikai, vagy kulturális metszetei is. S a természethasználatban is vannak etnikai hagyományok, stílusok. De nem kellene ehhez határváltozások, vagy lakosságcserek. Milyen módon vehette volna számításba az ötvenes évek párizsi polgára azt, hogy 30–40 év múlva, tehát a következő nemzedék ugyanott már talán egyharmadában arab és afrikai bevándorlókból áll majd? Milyenek a legszűkebben vett ökológiai dimenzió túl a kulturális kötelezettségek a várost majdán lakó, de a jelen generáció számára kulturális mintáiban még idegen, vagy legalábbis a máságot megtestesítő csoportokkal szemben? És persze, a kérdés fordítva is érvényes. A fenntarthatóság modelljei hagyományosan lineárisak: nekünk vannak kötelezettségeink a jövő generációkkal szemben, az elmélet azonban arról nem szól, mi következik mindebből számunkra? Itt persze nem a hálára, vagy valamilyen hagyományos nemzedéki szerződés értelmében közvetlenül, vagy közvetve visszafizetendő eszközökre gondolok. Hanem bizonyos kulturális, vagy morális javakra. Hiszen ezekben is van örökség nem metaforikusan, hanem fizikailag is. Egy orosz–észt–magyar ökológiai vizsgálatunkban még a nyolcvanas években a közös kérdőív egyik pontján az erdőhöz fűződő viszonyról próbáltunk a három társadalomban képet kapni. A magyarok számára az erdő a szórakozás és a rekreáció színpada volt. Az oroszok számára egy mítosz; a szakrális érintkezés lehetősége az akkori elnyomított társadalmon kívüli létformákkal. S az észtek számára élő nemzeti hagyomány, valami, amit szüleik és nagyszüleik nemzedéke hagyott rájuk együtt a nemzeti irodalommal, a híres kórusmozgalommal, vagy a balti kikötők világával. De egyfelől, különböző nemzedékek igen eltérően viszonyulnak az ilyen kollektív örökségekhez. Hiszen az építészettörténetből, vagy a városfejlődés leírásaiból tudjuk, hogy vannak korszakok, divatok, stílusirányzatok, amelyek megőrizni, utánozni, sőt újra kitálatni akarják a múltat. Ezek nemhogy nem rombolják a régi városokat, hanem egy kitálatott történelemhez még új „régii” palotákat, kastélyokat, székesegyházakat is építenek. És más korszakok, nemzedékek és stílusok számára azonban még az autentikusnak hitt múlt (és nemcsak ezek a nyilvánvaló csinálmányok) sem érdekes. Könyörtelenül bontanak, tisztítanak és építenek az új helyen. A Budai Várpalota példa lehet az első megközelítésre, és mondjuk a 19 században kialakuló párizsi városszerkezet a másodikra. Ha azonban mindezt ennyire nyilvánvaló az épített környezettel kapcsolatban, akkor vajon nem léteznek-e ezek a különbségek a természeti környezet, és az abból levezethető társadalmi viszonyok vonatkozásában? Ez a történet a városépítési vonalhoz képest sokkal rosszabbul megírt, ezért természetesen sokkal kevesebbet is tudunk róla. Ettől azonban még nem hihetjük, hogy az nem létezett. Tulajdonképpen azt sem tudjuk, hogy mikor, milyen volt, vagy milyen ma a viszony az épített és a természeti környezeti hagyomány fel- és leértékelése között. Azok szinkronban vannak? Vagyis, a nagy városépítészeti forradalmak (legalábbis az utolsó 40–50 évig, amikor azoknak már az ökológiai gondolkodás is részét alkotta számos esetben) szinkronban voltak a természetről alkotott fogalmak lényegi újrendezésével? És fordítva, a historizáló korok természetvédők voltak, vagy lettek volna? És mi történik egy építészeti-természeti együttessel (vagyis egy szervesen kialakult várossal), ha abban a következő nemzedékben már egy másik kulturális együttes, egy másik etnosz válik meghatározóvá? A kelet-közép-európai legújabb történelemben mindenre találunk példákat és ellenpéldákat is. Tudjuk azt, hogy a hajdan lengyel és zsidó többségű Vilniusban a mai lit-

ván többség valamilyen módon részt vesz az intergenerációs cserében és felelősséget vállal – legalábbis az épített környezet vonatkozásában – a város többségében más népekhez, már ott nem létező kultúrákhoz kapcsolódó épített és spirituális hagyományos világában. Ugyanakkor a kiürült erdélyi szász városokkáiban ennek nyoma sincs. Szlovákiában sem voltak képesek az egykori felvidéki bányavárosokban az azokat ma egyre nagyobb hányadban lakó roma csoportok szervesülni e városok épített és másféle hagyományaival (igaz, hogy ebben senki sem próbált nekik segíteni). Mindezekben a helyeken azonban egyszerűen semmit sem tudunk az intergenerációs kapcsolatokról a természethasználat vonatkozásában. Ismeretünk oly kevés, hogy még spekulálni sem merünk.

A hagyományos fenntarthatósági irodalom azt mondja, hogy a jövő egy lassan bővülő tölcser, amelynek a szűkebb oldalán van a mai generáció és a másikon a jövő társadalmi játékosai. És hogy nagyon sok szempontból, technológiákon keresztül a felhasznált források oldaláról, a megtermelt és el nem takarított hulladékot rájuk hagyva, s végül nem utolsósorban egy jogrendet és intézményi rendszert rájuk hagyva, nagymértékben meghatározzuk, hogy mit tehetnek és mit nem. Egy technológiai és gazdasági szinten ez feltehetően nagyjából így van. Ahogy azonban a modellt bővítjük kulturális, érték- és közösségműködtetési elemekkel, úgy változik a tölcser formája is. Az biztos, hogy a kimeneti jövőbeli oldal esélyei sokszorosan szeleesebbek lesznek, mint ahogy azt a betöltési pontnál feltételeznénk. A következő generáció választási szabadsága növekszik. S ha ez így lesz, akkor ebből következnek-e bármi az aktuálisan működő, a tölcserbe valamit beerőltetni akaró rétegek számára? Ha a kapcsolat lazább, akkor következnek-e ebből bármi az éppen pozícióban lévő nemzedék kötelezettségeire és szabadságaira? Erről valódi társadalmi vitát kell folytatni, anélkül nem érdemes a témáról bölcselkedni. Természetesen minderről beszélhetünk mint a jövő szokásos bizonytalanságáról is. S mert nem sokat tudunk a következő nemzedékek jóléti állapotáról és még kevésbé felfogásáról a jóléttel kapcsolatban, a legtöbb nemzedékközi igazságosság-modell, amely épp ezeknek a jóléti szerkezeteknek az összehasonlításán alapul, enyhén szólva is könnyen megkérdőjelezhető. Az esetleges feszültségek lehetséges feloldására itt három megközelítést ajánlunk. Az elsőnél elismerjük, hogy a bizonytalanságok akkorák, hogy tulajdonképpen fel is mentenek bennünket. Ha semmi sem világos, vagy ha feltételezzük, hogy ami ma nagyon világos, az pillanatokon belül már nem lesz az, akkor néhány nagyon fundamentális részeleme kívül hogyan vállalhatnánk kötelezettséget a jövő társadalmi csoportjai irányába? Ennél a megközelítésnél bármennyire is egyébként zöldek maradnánk, lemondunk a fenntarthatóságnak erről a jövő dimenziójáról és ezzel tulajdonképpen magáról a fenntarthatóságról is. Egy második lehetőség az, hogy megpróbálnánk valamit megtudni, vagy feltételezni a jövő embereinek jóléti és társadalmi szereplői lehetséges modelljeiről, de kevésbé figyelnénk az újraelosztási kötelezettségekre. Valamit persze vállalnánk, de az tekintettel a bizonytalanságra, csak korlátozott lenne. Súlyoznánk, leértékelnénk, felszoroznánk, de azt, ami így kijön, megpróbálnánk érvényesíteni. Egy harmadik megközelítésnél a bizonytalanságot a valószínűségek modellbe építésén keresztül próbálnánk meg kezelni. Itt az átadandó örökség nagyon valószínűségi, a konkrét megvalósulástól meglehetősen messzi változatokban fogalmazódna csak meg. Az egyének, bármilyen pillanatra is vonatkozik az elosztás, egyenlően lennének kezelve, és azután különböző akciókból következően a jövő esélyek és kockázatok ezeket az induló modelleket tovább árnyalnák.

Mindebből megfogalmazhatóak a fenntarthatóság szélesebb értelemben vett jóléti felfogásai is. Leegyszerűsítve azt is mondhatnánk, hogy a fenntarthatóság itt egyszerűen valamilyen nem csökkenő jóléti állapottal lesz egyenlő. Lesznek, akik számára a fenntarthatóság így hasznossági problémává válik. Lesznek, akik ennek a jóléti állapotnak a kiépítettségéből és változó képességéből következően fenntartható, fenntartott és túlélő-megmentendő fejlődési modellekről fognak beszélni. Mások számára a fenntarthatóság egyfajta társadalmi választhatósági problémává válik. Minden nemzedéknek megvannak a saját alternatív gazdaságfejlesztési álmai, és itt akkor a kérdés az lesz, hogyan lehet ezeket bizonyos erkölcsi elvekkel úgy összekapcsolni, hogy az így kialakult döntési lehetőségekre végül sem a jelen, sem a múlt nem gyakorol majd meghatározó erőt, vagy nyomást? Bizonyos értelemben ebből következne, hogy egyetlen nemzedéknek sem lehetne így döntő befolyása hosszú távon egy gazdaság működésére. Végül lesznek, akik megkísérlik majd ezt a kapcsolatot tovább bonyolítani az egyenlőség és a hatékonyság együttesen érvényesítendő kritériumaival.

Ha a nem csökkenő jóléti állapotok helyére nem csökkenő felhalmozott tőkéket helyettesítünk, akkor visszajutunk a „gyenge” és „erős” fenntarthatóság a szakirodalomból közismert szembeállításához. A „gyenge” változatnál a természeti tőke fenntartható, ha léteznek számára helyettesítők, és ha ezeknek a beruházása legalábbis kiegyenlíti a természeti tőke veszteséget. Az „erős” változat is megkülönbözteti a természeti és a „termelt tőkét”, de a gazdaságot csak akkor nevezi fenntarthatónak, ha mindkét felhalmozott tőketípus külön-külön sem csökken. Itt nem válthatom ki a természeti tőke fogyását, mert a természeti tőkének olyan feladatai is vannak, amelyeket más tőketípusok segítségével nem lehet elvégezni, vagy megoldani.

V. Fejlődés és környezet

A „jobb társadalom” és az erősebb gazdaság összekapcsolása – legalábbis abban a formában, ahogy ez ma szinte magától értetődik – viszonylag új gondolat. 1949–50 táján különböző amerikai politikai dokumentumokban, s ott először talán Truman elnök beiktatási beszédében olvashatunk a szegény országokról mint „alulfejlett” területekről és az USA-éhoz képest alacsonyabb egy főre jutó jövedelmükről. Persze a fejlettség-fejletlenség szembeállításánál már ott is fontos előzménynek tűnik a világválságot követő helyreállítási időszak „New Deal” programja, de ami igazán fontos: ebben az első vízióban – néhány évvel a háború után – az életszínvonal növelését a világban elsősorban konfliktuskezelési eszközként fogalmazták meg. Ha az emberek jóllakottak, akkor világosabban észlelnek alternatívákat maguk előtt és kevésbé vonzza őket az erőszak, a háború, vagy az agresszió. Tehát a gazdagabb közösségek békések, és éppen azért kell a különböző társadalmakat, rétegeket, csoportokat jobb életkörülmények közé hozni, hogy így ne csak boldogabbakká, hanem kezelhetőbbekké, sőt talán morálisan is elfogadhatóbbakká váljanak. Természetesen a jólét ideális képeként a kor Amerikáját általánosítják. Néhány év alatt a közjó különböző kultúrákban és hagyományokban kialakult és egymás mellett létező értelmezéseit és meghatározásait ez a közös álom váltja fel. A kulturális sokszínűség csökkentése természetesen nem a zászlókra írt, vagy proklamációkban világosan megfogalmazott

program, de határozottan megfogalmazódó következménye mindennek. A társadalom minőségét összesített gazdasági teljesítményével mérték. Ez még akkor is nem magától értetődő újdonság volt, ha nagyon hamar épp a kulturális különbségek a meghatározások finomítását követelték. Ezekben az években azonban ezt két elem nehezítette. Először is, azoknak az éveknek a modernizációs elméletei minden a helyhez, a kulturális mintákhoz, a hagyományhoz kötődő elemét a nyilvánosságnak a „tradíció” dobozába helyezték, és azt sajátos meghaladandó, leküzdendő ellenpólusként mutatták be a „modernizáció” univerzalizmusával (vagyis, először „amerikai”, majd később „nyugati” mintáival) szemben. Tehát, aki a sokszínűségről beszélt, automatikusan retrográd, visszarendeződés-párti dobozokba kerülhetett. Másodsor, megszületnek azok az intézmények, amelyeknek azután majd ezt a „fejlődést” elő kell állítaniuk. Az akkori államszocializmusban ez első fokon a tervehatalok dolga, de Amerikában, majd néhány év múlva Európában megjelenik a piacépítő kormányügynökség, és ennek a szervezettípusnak a kiépülésével színre lépnek azok a szakértői csoportok, amelyeknek már most érdekeik is ide kötődnek. Az első ilyen nagy fejlesztési programok (korábban a New Deal és most a Marshall-terv is) egyébként igen sikereseknek bizonyultak – képesek voltak nemcsak gazdasági növekedést produkálni, hanem valahogy biztosítani tudták, hogy annak eredményei eljuthassanak különböző csoportokhoz is. Ebből természetesen következett az a hit, hogy a gazdasági és társadalmi fejlődés nemcsak egyszerűen azonos, hanem viszonylag könnyen kivitelezhető, létrehozható. S ha ez ilyen sikeres most, az '50-es években, akkor miért nem lehet hasonlóan könnyen kivitelezhető később, más gazdaságtörténeti pillanatokban és színhelyeken is? A viszonylagosság felismerésére, a korlátok pontosabb bemérésére azonban nem kellett túl sokáig várni. A hiteket és ideológiákat azonban az empirikus tapasztalatok még hosszú évekig érintetlenül hagyták. Két paradigma szinte kikezdehetetlen volt. Mindenekelőtt, hogy az életszínvonalak fejlesztésében a kormányoknak komoly szerepük lehet, másrészt, hogy a szegénység társadalompolitikailag elsősorban nem újraelosztási feladat, hanem növekedési probléma. Hányszor hallottuk a '70-es évektől a legkülönbélebb politikusi nemzedékek és politikai erők szájából, hogy előbb termeljünk meg a megfelelő javakat, s utána kezdjünk csak beszélni az újraelosztásról. Az '50-es évek közepétől a gazdasági és társadalmi fejlődés olyannyira elválaszthatatlanul összekapcsolódott – miközben Nyugat-Európában a szegénység valóban jelentősen mérséklődött –, hogy végül is a kiinduló paradigma is átalakult. Kezdetben a szegénység elleni küzdelem célja, ha áttételeken keresztül is, de a béke biztosítása volt, ebből végül is a többet termelés–többet fogyasztás programja nőtt ki. A rendszerváltás után ez a modell került át hozzánk is (sőt, már fontos elemeiben korábban, talán már a '60-as évektől megjelent Kelet-Európában), és minimális változatokkal konszenzuálisan elfogadottnak tűnik a közvéleményben ma is. A fejlesztési gondolat európai sikerét azonban más kultúrákban igen nehezen lehet megismételni. A klasszikus modernizációs elképzelésekben persze ezek a kultúrák meg sem jelentek, így a kudarcok sem bukkantak elő az elemzésekben. A jóléti állam európai változatai csak igen nehezen és ellentmondásosan jelentek meg más kontinenseken. Ezeknek a modelleknek egyébként a környezet még nem volt része. Legalábbis az újabb Európában ebben a vonatkozásban a londoni szmog tűnik fordulópontnak. Ebben az időben azt iparosítási részproblémaként kezelték: az erőművekben rossz minőségű angol szénnel tüzeltek ahelyett, hogy gázt, olajat vagy atomenergiát használtak volna ugyanott. A légszennyeződést

technikai problémaként érzékelték: ezt a szemet kell kiváltani valami mással. A problémáról hamar kiderült, hogy az nemcsak Londonban regisztrálható, és a következő években a tüzelőanyag összetételének szabályozása más ipari országokban is napirendre került. Ugyan észlelték, hogy a gazdasági fejlődés alapparadigmája itt most megkérdőjelezhető, de a fejlődés és a növekedés összekapcsolódását senki sem akarta újragondolni.

A gazdasági fejlődés korlátainak vizsgálatánál, bár az esetleges mérés így nehezebbé válik, mégis érdemes nem az általános jólét, hanem a termelés alapjainak növekedéséből kiindulni. Végül is ezt adjuk majd át elsősorban a „következő nemzedéknek”. Idetartoztak természetesen a különböző tőkefajták, beleértve a természeti erőforrásokat, de azok mellett, azokkal együtt a különböző intézmények és kulturális minták is. Itt eltérő tartósságú, nem feltétlenül összerendezett javak valamilyen rendszeréről van szó. Egyesek ezek közül TANGIBLE és elidegeníthetőek (épületek, gépek, termőföld, tenyésztett állatok), mások TANGIBLE, de nem elidegeníthetőek (munkaerő, óceánok), ismét mások intangible, de elidegeníthetőek (szabadalmaztatott ötletek, gondolatok) és persze egy csoport intangible és nem elidegeníthető (jogrendszer, kulturális minták, levegő). Végül vannak elemek, amelyeket igazán e koordináták közé nem is tudunk jól illeszteni (például a társadalmi, vagy a kapcsolati tőkét).

Mi itt ezek közül a társadalmi jólétet mint a gazdasági teljesítmény szintetikus mutatóját (eredményét?) ragadnánk ki. Az elmúlt években a közgazdászok végül is tisztázták, milyen esetekben használhatjuk a jólétet annak mérésére, fenntartható-e, vagy nem egy ország gazdasági növekedése. A természeti és esetenként a kulturális erőforrások alulraozottságából következően általában nem tisztázott, hogy milyen itt a jegyzett, a gazdaságstatisztikában megjelenő beruházások és a társadalmi-környezeti elemeket is elvben megjelenítő valós társadalmi beruházások viszonya. A jólét növelése és átörökítése szempontjából pedig épp az utóbbi (lenne) az igazán fontos. S azokban az országokban, vagy régiókban, amelyek gyengén kormányzottak (tisztázatlanok a tulajdonviszonyok egy sor területen, vagy a társadalmi folyamatok negatív hatásait nem képesek igazán kiegyenlíteni, esetleg tompítani), e két beruházás közötti különbség nagy, sőt tovább is növekszik. Egyes jeles közgazdászok, mint DASGUPTA, úgy vélik, hogy e beruházások közötti eltérések egyenesen az adott társadalom, vagy gazdaság gyengén kormányzottóságából vezethetőek le. Következésképpen, egyfajta határozottabban, erősebben irányított, rendezettebb keretekbe belenövesztett gazdaság és társadalom magától értetődően eredményezi a természeti források belátóbb, kímélőbb felhasználását is. A Világbank egyébként egy sor országban megkísérelte e jegyzett és valós beruházások közötti különbségeket valahogyan mérni. A természeti erőforrások és maga a környezet beárazása, persze, nehézkes volt, és nem is lehetett itt teljes. Ezzel együtt a próbálkozás eredménye sokakat meglephet. Itt nem a „gazdagok” fogyasztanak pazarlóan sokat és evvel „elveszik” a szegényebb országoktól és csoportoktól annak az elvi lehetőségét is, hogy ezt a fejlődési változatot utánozzák. Ellenkezőleg, a szegények – lehetőségeikhez, gazdasági-társadalmi szervezettségükhöz képest – túlfogyasztanak. A „gazdagok” ugyanakkor – ismét a saját lehetőségeihez mérten – alulfogyasztanak. S mert a „nem beárazott természet” hiányzó költségtényezőként általában a nagy nyersanyagtartalmú termékekben jelenik meg, s a szegények többnyire ilyeneket exportálnak a gazdagabb országokba, végül is részben

ők finanszírozzák azok fogyasztását. Tulajdonképpen a nem fenntartható gazdasági növekedési pályákon mozgó gyengébb teljesítőképességű társadalmak javítják a gazdagabbak amúgy is jobb fenntarthatóságát.

Az utolsó néhány évben átalakult felfogásunk a technológia hatásairól is a fenntarthatóságra. Míg korábban az innováció lényegében egyes elkülöníthető „tisza” technológiák kialakítására irányult, addig most inkább szélesebben értelmezhető technológiai rezsimek átalakulási lehetőségeit vizsgálják. Még a '90-es években egy „szennyező” technológia, vagy termék kiváltása volt a cél és az azt előmozdító, vagy hátráltató szabályozási, piaci, politikai vagy intézményi megoldások valamilyen kezelése volt a feladat, addig most már egy következő rendszerszintre figyelünk. Azok a normák és szabályok lesznek itt elsősorban érdekesek, amelyek a technológiáik különböző átfogó együtteseinek (ezeket hívjuk most itt rezsimeknek) változásait meghatározzák. E rezsimeket kétféleképpen szokták vizsgálni. A hagyományos megközelítésnél a fenntarthatóság hiányát állapítjuk meg a létező rendszerekben, és ezután lépéseket ajánlunk azok „feljavítására”. Az újabbnál „fenntarthatósági szigeteket” keresünk a technológiai rendszerekben, és azután azok kölcsönhatásait vizsgáljuk egyébként „nem fenntartható” környezetükkel. Ezekből az egyébként nem könnyen megtapasztalható összeférhetetlenségekből, illetve a különne-mű rendszerek érintkezésének konfliktusaiból elvben valamit tanulhatunk arról is, milyenek lehetnek a rezsimek valahol a nem fenntartható együttesekből, vagy rendszerekből a fenntarthatóakba vezető átmeneteknél. Mindez nem spekuláció, s a lépések egy része egyetlen nemzetgazdasági keretben Magyarországnyi területeken is elképzelhető (legalábbis a holland kormány 2-3 éve beindított egy programot ehhez hasonló módszertanok kidolgozására). E szigetek, vagy niche-ek maguk is többszereplősek. Például ilyen szigetnek hisszük a helyi bioélelmiszer-termelést. E sziget részét alkotják a helyi gazdálkodók, a biotermelést elősegítő technológiát terítő tanácsadó szolgálatok, valamilyen kutatás, ha éppen van a régióban, maguk a biotermelés technológiai és fogásai, helyi fogyasztók és persze azok a vállalkozó rendszerépítők, akik végül is működő láncokba illesztik mindezt össze. Egy ilyen niche kialakulásának legalább három szakaszát lesz érdemes megközelíteni. Az elsőben az még önmaga alakításával és meghatározásával van elfoglalva. A másodikban már terjeszkedik és kezd átvenni bizonyos feladatokat az uralkodó szociotechnológiai rezsimtől (a mi példánknál mondjuk a primőr zöldségtermelést már meghatározza, és ezért meghatározott időszakokban az ellátásban már egyeduralkodó). Végül a harmadikban már magát a rezsimet is fenntarthatóvá teszi. A harmadik szakaszban nálunk nyilvánvalóan még nincs niche, s más európai régióktól eltérően itthon a második szakaszba átfejlődött változatokat sem találtunk. A megfigyelhető kezdeményeknél egyelőre az indító idealisták csapatokba rendeződése folyik.

Egyébként a sziget-, vagy niche-megközelítést alkalmazzák forgatókönyvek építésénél és újabb szakpolitikák kipróbálásánál. E felfogás abból indul ki, hogy a technológiadöntéseket és -elágazásokat a területen felhalmozott tudásból, a korábbi beruházásokból és az uralkodó gyakorlatból együtt levezethető logikák és szabályok határozzák meg, és hogy ezek együtt a megvalósítható lehetőségek valamilyen terét is kirajzolják (már csak azzal is, hogy „a valóságtól elrugaskodottként” többé-kevésbé automatikusan más változatokat kizárnak). A rezsimek így valószínűsíthető átalakulási pályák meghatározott csomagjait fogja jelenteni. A technológiai rezsimek korábbi elmozdulásait, átrendeződéseit (vagyis az új

innovációs logikák akkori színre lépését) vizsgálva meggyőződhetünk az ilyen kezdeti niche-ek jelentőségéről az új rend kialakulásánál. Egyes vizsgálatok szerint már csak azért is kívánatos adott időpontban különböző niche-ek fenntartása, mert mindegyikre külön-külön mások lesznek a legkedvezőbb működési feltételek, és ily módon nem veszíthetjük el „menet közben” egyetlen valamilyen szempontból értékes jövőbeli technológiai felfogás jelenlegi előképét sem. A fenntarthatósági szigetek adott helyzetekben nem kizárt, hogy ellentétesek a ma uralkodónak hitt rezsimekkel, vagy megoldásokkal. De éppen ezért tűnnek megfelelő teszterepek a jelenlegi nem fenntartható rezsimek gyenge pontjainak, átalakíthatósági repedéseinek meghatározásánál. És akkor egyáltalán nem tűnnek kimódoltnak olyan kérdések, mint az, hogy mitől függ e szigetek viszonylagos sebezhetetlensége, vagy hogy milyen intézményi megoldásokkal és policykkal lehet az ilyen védett területeken belül kialakult és fennmaradt rezsimeket kiterjeszteni úgy, hogy legalább meghatározott területeken főáramlattá váljanak? Milyen értékek, készségek, gondolatok kellene ahhoz, és milyen szinteken, vagy intézményekbe beépítve, hogy a kérdéses rezsimeket a fenntarthatósági állapotokhoz legalább valahogy közelítsük? E felfogás az alternatív technológiai szigetek kialakítását nem műszaki, hanem meghatározó módon társadalmi folyamatként érzékeli. Ugyanakkor abban sem kételkedik, hogy a rezsimeket a fentiekből következően el lehet mozdítani a nagyobb fenntarthatóság irányában. Mindezekben a munkákban használhatunk az új iparágak bevezetésénél megszokott, vagy egy vállalatnak a mások által már kiépített ágazati határokon, korlátokon belülré kerülésekor alkalmazott és ide átemelhető rendszerépítési, ellenséges korlátközömbösítési fogásokat is. Az új iparalapítási irodalom kiinduló ötlete, hogy a szigetet létrehozó „idealistákhoz” – támogatói felhasználókhöz és magukhoz a fejlesztőkhöz – később „rendszerépítő vállalkozók” csatlakoznak. S az utóbbiak nyitják meg azután tulajdonképpen a rendszert szélesebb felhasználói csoportok számára, és biztosítják a majdani rezsimepítéshez szükséges tőkét. Persze, kérdés, hogy mennyire kell egy életképes, fenntartható szigetnek az adott időpont meghatározó áramaitól „éppen” különböznie ahhoz, hogy azok ne érezzék ellenséges idegennek, de ugyanakkor a meghatározó rezsimmel szemben mégis valamilyen világos alternatívát jelentsen? A legkedvezőbb elképzelhető esetekben a főáram valamilyen mértékben tudatosan használja a niche-eket ahhoz, hogy a maga számára is kívánatosnak tartott átalakulást ott kikísérletezzék. Ebben az értelemben a niche a jövőbeli fenntarthatóság fejlesztői színtere. A technológiai szigeten kikísérletezett megoldás – anélkül, hogy saját logikáját feladná – a tőle független korábbi, de még uralkodó technológia szűk keresztmetszeteit oldja fel. Például, egy adott időpontban létezett már a gőzhajó, de még meghatározóak voltak a vitorlások. Ekkor a fordulatot nem egyszerűen azok kiszorítása jelentette a gőzgép által rövid időn belül, hanem olyan vitorlások megjelenése, amelyek már – ha éppen szélcsend volt – gőzösként haladhattak tovább. Ezzel gazdaságos körülmények között (hiszen amikor volt szél, mégis olcsóbb volt azt használni) sikerült a vitorlás fuvarozás egyik fő gyengeségét felszámolni (a szelek irányából vagy hiányából következően ez a vízi áru- és személymozgatás túl lassú volt). A különbségek megőrzésének azonban nincs általános elmélete. Az azonban bizonyos, hogy az éppen meghatározó rezsimen belüli feszültségek működésmódjainak feltartásából lehet majd az átalakítást is levezetni. Maguk e feszültségek pedig az ún. „szociotechnológiai nagytájak” változásaiból, a mi esetünkben tulajdonképpen a környezetalakításra vonatkozó szélesebb társadalmi felfogások, illetve az azokra

épülő politikák átrendeződéséből következnek. Az átalakulás a fenntarthatóság irányában ily módon háromszintű: a szociotechnikai szigetek, vagy niche-ek képezik a mikroszintet, a legkönnyebben megragadható, a rezsimek a közbülső szintet és a szociotechnológiai nagytájak, a világ alakíthatóságának korlátairól vallott nézetek alkotják mindennek a makroszintjét. Így e gondolati „nagytájak” bizonyos mértékben behatárolják a rezsimek forradalmi újrendeződéséhez vezető, az egyes niche-ekből kinövő lehetséges pályák irányait. A lehetőségek gazdagsága így ugyan a niche-ekből származik, de az azok között választó rezsim logikáját és átalakulási irányait már a gondolati-kulturális „nagytáj” fogja nagymértékben meghatározni. Ez nem jelenti feltétlenül azt, hogy az uralkodó gondolkodásmóddal valami módon szembenálló niche-ekben születő radikális megoldások nem hathatnak „besült”, lemerevedett rezsimekre. Ugyanakkor nemigen tudjuk – s különösen nem a mi viszonyaink között –, hogy milyen intézményi megoldásokkal lehet valamilyen pályát „helyzetbe hozni”, s melyek megvalósítását zárja ki eleve az uralkodó értékrend. Mondjuk, megállapítjuk, hogy kívánatos lenne valamilyen közösségi tulajdonban levő, helyi megújuló energiaforrások (szelet, biomasszát) hasznosító berendezések kifejlesztését, telepítését intézményesen is támogatni. Hiszen ezekből a szélesebb energia-gazdaság megújulását megalapozó átfogóbb rendszerek is kinőhetnek. Ugyanakkor egy ilyen törekvés könnyen, sőt azonnal megbukhat, ha szembekerül egy olyan felfogással, amely a „termeljünk minél több olcsó energiát most, mert az a gazdasági növekedéshez azonnal szükséges lesz” programot követi. A mi esetünkben, mert a megfigyelhető alternatív szigetmegoldások még majdnem mind az első fejlődési szakasz legelején tartanak, a makroszint nemcsak keretként észlelhető gondolkodásmódként, hanem egyfajta felülről, tudatosan kimunkálható irányító impulzusként is szerephez juthat. Különbözően is, egy olyan társadalmi közegben, amelyben majdnem minden reformimpulzus felülről – vagy kívülről, de az elitek közreműködésével – generálódik, miért legyen, lehet ez másként a fenntarthatósági programokkal? A felső-külső hatások határozott jelenlétéből azonban automatikusan nem következik valamiféle egyformaság. Ellenkezőleg, úgy tűnik, hogy a fent/lent és a kint/bent metszetek különböző jellegéből következően végül a fenntarthatóságot közelítő fejlődési ösvényeknek igen sokféle változata figyelhető meg. Tehát az átalakulás bizonyára sem ma, sem a jövőben nem követ majd egyetlen vonalat. Ugyanakkor aligha kétséges, hogy a változás legnagyobb része néhány világosan kirajzolódó „ösvény” mellett lesz a legvalószínűbb. Furcsa módon azonban igen keveset tudunk a korábbi technológiai rezsimváltások (távíró–telefon, lovas személyszállítás–első gépkocsik) mikrovilágáról ahhoz, hogy az onnan átvehető mintákkal valamilyen sikeres fenntarthatósági átmenetet tudatosan megtervezhetnénk.

Mindebből következően az átalakítás elméletei – ami szempontjainkból feltétlenül, de talán ennél sokkal általánosabban is – nem teljesen védhetően összpontosítanak ennyire a niche-ekre, az új felfogások szigeteire, és nem figyelnek kellőképpen arra a változási környezetre („transition contexts”), amely az átalakulást kívülről meghatározza.

Az irányított vagy gerjesztett átalakítás jellegére kétségtelenül hat, hogy inkább olyan változásokat támogat, amelyek kevesebb helyi veszteséggel vagy intézményi átalakulással kivitelezhetőek s ugyanakkor, még ha szerényebb mértékben, de a lehető legszélesebb körben hatnak (a „minimális fájdalom – korlátozottan, de a legtöbb szervet érintő gyógyhatás” maximák itt éppúgy érvényesnek tűnnek, mint a hagyományos gyógyításban).

Ugyanakkor valamiféle társadalmi konszenzus elérése egy olyan kérdésről, amely a gazdasági stratégiákban és az egyén életmódjában jóval komolyabb változásokat követel meg, mint azok a politikai stíluskérdések, amelyek egyébként, úgy tűnik, a magyar közvéleményt tartósan megosztják, egyelőre kevésbé tűnik valószínűnek. A fenntarthatósági paradigma szándékoltan puha meghatározásai egyébként rész-konszenzusok kialakításánál így is segíthetnek. Végül is mindenki azt képzel a fogalom mögé, amit akar – ha egyébként kész valamilyen, akár ideiglenes megegyezésre is.

Az innovációk fenntarthatósági irányában, történő esetleges terelése önmagában nem újdonság, hiszen társadalmi célok érdekében kialakított irányított innovációs politikát már meghirdettek más célok érdekében – a leszerelést, a munkanélküliség csökkentését, gender egyenlőséget vagy általában a társadalmi igazságosságot megcélözva. A technológiai rezsimek átalakításánál felismerhető – például az EU-policy-szinteken aktuális – társadalmi érzékenységi címkéknek megvannak a mai divatos változatai – versenyképesség, öregek társadalmi helybiztosítása stb. A környezetkímélő technológiai megoldások keresése legalább a '80-as évek óta ilyen társadalmpolitikai cél volt, de többnyire beérték szennyezőbb technológiák kevésbé szennyezőkkel helyettesítésével.

Az elmozdulást a fenntarthatóság irányába, ebben a szociotechnológiai környezetben legalább négy módon, négyféle ideáltípusba rendezve képzelhetjük el:

- a) endogén újrendeződésként
- b) a fejlődési pályák átprogramozásaként
- c) „reagáló” váltásként, végül
- d) „ideológiailag inspirált” váltásként.

A fenntarthatóság közelítéseit vizsgálhatjuk e környezetek felől is. Első lépésként megpróbálhatjuk e transzformációs környezet alapszereit meghatározni. Az első ilyen alapszereket a szándékosság síkjának fogjuk hívni. Ennek egyik pólusán a változások a rezsimszinteken meghatározottak és koordináltak. A másikon pedig meghatározó módon lentől, az azt alkotó különböző aktorok normális működéséből származnak, és nem követelnek meg új egyeztetési vagy koordinációs módokat. Az első pólus köré rendeződő átalakulások általában inkább tervezettek, a második pólus körüliek viszont inkább véletlenszerűek, vagy legalábbis tudatosan nem alakítottak. A másik alapszere az erőforrás-hasznosítás síkja. Itt érdemes megkülönböztetni azokat a változási lehetőségeket és irányokat, amelyek a rezsimen belüli (vagy az ott könnyen beépíthető) forrásokból megvalósíthatóak, s azokat, amelyek forrásai alapvetően rezsimen kívüliek. A források itt bennünket elsősorban a változási projektumok eltérő sebezhetősége felől fognak érdekelni. Ha a források belsőek, a változások inkább részlegesek, vagy egyes területekre korlátozottak és gazdasági, társadalmi környezetük alapszereket drámaian és visszafordíthatatlanul aligha fog változni. Ha azonban az ilyen belső források a változásokhoz hiányoznak, az új irányok szabadságfoka elvben nagyobb. A nagyobb-részt kívülről meghatározott átalakulás ettől végső soron nem lesz automatikusan szabadabb, de kevésbé lesz a korábbi belső szerkezetek folytatása. A változási környezeteket végül is egy kis szereplőforrás-mátrixba rendezhetjük össze:

Forrás/koordináció	Alacsony koordináció	Magas koordináció
Belső források	a fejlődési pályák átprogramozása	endogén újrendeződés
Külső források	„reagáló” átalakulás	„ideológiailag inspirált” átalakulás

Az *endogén újjárendeződésnél* az adott társadalmi-technológiai rezsím fontosabb szereplői, hálózatai és intézményei tudatosan reagálnak azokra a fenyegetésekre vagy kihívásokra, amelyekkel a rezsím szembesül. Mindez viszonylag erősen koordináltan s alapvetően belső forrásokból építkezve történik. De mert az innovációk a rezsímen belülről töltekeztek, azok a módok és értékek, ahogyan és ahonnan a világot szemlélik sem különböznek majd radikálisan a már létezőektől. A gondolkodást a jövőről itt a korábbi tapasztalatok fogják döntően meghatározni. A végeredmény tűnhet azért ettől még radikálisan újnak, de a folyamat résztvevői azt mégis a kis lépések, vagy változások láncaként élik majd meg. Az ilyen változásokra lehetnek példák a gőzgenerátorok hőtermelő-képességének változása a huszadik században, vagy a savas eső hatásai közömbösítésénél a kimenő gázok kénmentesítésére születő megoldások.

A *fejlesztési pályák átprogramozása* ugyan a rezsímen belüli hatásokból következik, de nem tudatos beavatkozások eredője. Inkább valamilyen sokkról lehet szó, de az arra adott válaszok a rezsímen belül maradnak. Az energiatermelésen belül például valami ilyesminek tűnik a kombinált ciklusú gázturbinák gyors terjedése. Furcsa módon ezt nemigen tervezték, s szinte véletlenül jelent meg piaci változások, új állami szabályozási ambíciók és a versenyző energiaforrásokkal, vagyis az atommal és a szénnel kapcsolatos nehézségekre adott válaszok együttes következményeként.

A *reagáló átalakulás* a létező technológiai rezsímen kívüli – egyébként nem koordinált társadalmi nyomásokra reagál. Ezek forrásai lehetnek történelmi ciklusok, s származhatnak a létező termelési láncokon, intézményeken, érdekeltiségeken kívüli egyetemi vagy független kutatóhelyekről is. Ez utóbbiak színre lépése bizonyos mértékig elvben előre ugyan látható, de nem világos, melyik bizonyul közülük valós körülmények között életképesnek, s melyik nem. Az utolsó évtizedekben szemtanúi voltunk közös technológiai alapokról építkező és egymásba hatoló érdekek és célok által meghatározott technológiák-együttesek nyalábjai megjelenésének is (például a GM-élelmiszerek esetében). A technológiai rezsímváltás ténye itt már meglehetősen nyilvánvaló – anélkül, hogy annak környezeti alkotóelemeiről világos képpel rendelkezni.

Az *„ideológiailag inspirált”* átalakulást túlnyomórészt a rezsímen kívüli érdekek gerjesztik. Az ‘50–60-as években ilyennek tűntek a nukleáris energiatermelés különböző lehetőségei, s ma ide sorolhatnánk az elképzelhető váltást a megújítható energiaforrások nagyobb arányú használatára. A nukleáris energiával kapcsolatos viták egyébként az is jelzik, hogy itt automatikusan a technológiai változások ideológiai indítómomentumaihoz azok nagyobb társadalmi elfogadottsága, vagy környezeti konfliktusmentessége egyáltalán nem következik.

Legalább a 18. század óta a fogyasztás az európai gazdaságokban a piacok bővülését és a technológiai megújulást nagymértékben befolyásolta. Ahogy már Adam Smithnél is olvashatjuk, a javakhoz jutást és a fogyasztást „embertársaink elismerése és admittationje” mozgatja és bizonyos fogyasztáshoz kapcsolódva „őrizzük és szerezzük meg, vagy élvezzük ezt a tiszteletet”. Akkortájt ez különösen igaznak tűnt az olyan féltartós használati cikkekre vonatkozóan, mint a házak homlokzatai, a ruha és a házbútorok. A társadalom különböző csoportjai figyelik egymást, helyzetüket másokéhoz, ambícióikat mások feltételezett ambícióihoz mérik. S mert a különböző csoportok egymásból keveset látnak, egymással keveset, vagy nem is érintkeznek, az, amit egymás fogyasztásából

valamilyen távolságból mégis észlelnék, a többiek – s hozzájuk mérve – önmagunk státusának meghatározására meghatározó lehet. Később a nem lekötött jövedelem, vagy a változó értékrend a fogyasztási javak előállításánál szükségszerűen innovációkat generált. A fogyasztói magatartás klasszikus szerzők több generációját Thorstein Veblentől Georg Simmelig, John Rae-től Pierre Bourdieu-ig foglalkoztatta. Leginkább az összekapcsolódó preferenciák elosztási hatásai érdekelték a kutatókat, és viszonylag részletesen vizsgálták a luxusjavak – mint a festmények, fürdőhelyek, drága kocsik – felkapottságát vagy elmozdulásait különböző divatskálákon, és kevésbé érdekelte őket pozicionális javak elterjedése. Az újabb munkákból tudjuk, hogy a státusjavak beszerzésénél a vásárlói preferenciák alapja az összehasonlítás más csoportok vásárlásaival. – Ők már megvették ezt és általában státusomat hozzájuk mérve határozom meg. Következésképpen – minél előbb – valamit kezdenem kell nekem is ezzel – fogalmazok magam is. Az emberek pozitívan reagálhatnak valamilyen csoport fogyasztására és negatívan egy másikéra. A (fogyasztói) vágyak nem véletlenszerűen elosztottak a társadalomban, hanem meghatározott minták szerint sűrűsödnek össze egyes csoportokban. Vannak munkák, amelyek bemutatják, hogy a fogyasztás különböző külső mintákon keresztüli váltakozó felerősítéséből és lefojtásából esetenként kaotikus viselkedés is kialakulhat, és hogy a fogyasztás átalakulását végső soron saját vágyak, ez a Veblen-féle mintamásolás, és a megnyíló ideiglenes nyereségnek hitt lehetőségek (alkalmi vásárlás, leértékelések) együtt határozzák meg. Mások a piac dinamikáját a fogyasztók vonzódásával magyarázzák a különbségek felmutatásához és a megfelelni vágyáshoz. A fogyasztási normákat általában egyéni jellemzőként írják le, ugyanakkor tudjuk, hogy ezek igen nagy mértékben társadalmi normák, s többnyire – hol közvetlenül, hol áttételeken keresztül – a fogyasztók társadalmi beágyazottságától meghatározottak. Ebből következően bizonyos javak meglétének vagy hiányának érzékeléséből a fogyasztó következtetéseket von le saját helyzetére más csoportokhoz képest. Bourdieu is felismeri, hogy ezek az összehasonlítások igen fontosak ahhoz, hogy az ember magát jól, vagy akár biztonságban érezze. Amartya Sen fogalmazásában e megszerzett javak képessé teszik az embert arra, hogy valamit megtegyen, vagy valaki legyen. S a birtoklás e módjának nincs köze az adott tárgy hasznosságához, vagy felhasználhatóságához. Piackutatók már régen felismerték, hogy ha egy család hozzászokott egy fogyasztási szinthez, s ha jövedelme valamilyen időszakban csökken, kész megtakarításaihoz nyúlni, hogy „normálisnak” hitt fogyasztását ebben az átmenetinek hitt szakaszban is biztosítsa. A közép-európai rendszerváltás persze itt azt is jelzi, hogy erre csak akkor kerül igazán sor, ha a szóban forgó személy úgy érzi, megtakarításai egyenként biztonságban vannak, és hogyha helyzetének rosszabbodását ideiglenesnek, viszonylag gyorsan kiegyenlítődnének véli. Ellenkező esetben különböző biztonsági megoldások kerülnek előtérbe. Az így nálunk kialakuló helyzetet – legalábbis a '90-es években – ezen eltérő stratégiák együttes jelenléte jellemezte. Egyszerre voltak jelen, elsősorban az új gazdasági elitben, az annak az elhatárolódását biztosító fogyasztási változatok, a megingott helyzetű, de azért a gyors kilábalásban bízó csoportok és sokan a középrétegekből is, akik számára a tartós visszavonulás a fogyasztásban tűnt egyedüli alternatívának. Számos kísérleti munkából tudjuk, hogy ha jövedelmük nő, az emberek magukat ugyan jobban érzik, de az igazi sikert helyzetük más csoportokhoz képest érezhető javulása okozza.

Az összehasonlíthatóság, a másokhoz mérhetőség – ha úgy tetszik, a nyilvánosság – a siker nagyon lényeges alkotórésze. A fogyasztás szimbolikus értéke – különösen átmeneti időszakokban, de nem csak azokban – a birtoklott javak fizikai jellemzőinél fontosabbá válik. De azt is tudjuk, hogy a fogyasztás nemcsak azt jelzi, hogy az emberek kik, hanem talán még erősebben, hogy kik szeretnének lenni. Vagyis, hogy kinek kívánnának látszani.

Ebből következően – a válságok legdrámaibb szakaszait leszámítva – az emberek a vonatkoztatási pontjaikat olyan csoportoknál keresik, akiket maguk fölött hisznek. Ha igaz, hogy az elit fogyasztás tárgyainak elsődleges szerepe az elit elhatárolódásának felmutatása más társadalmi csoportoktól, és hogy e tárgyak nagy része erre csak korlátozott ideig képes, akkor az elit lényegében kényszerpályán mozog és keres elhatárolódási küszöbként alkalmasnak tűnő új terepeket és tárgyakat. S ha ezek akár valóságosan, akár csak szimbolikusán közelebb kerülnek a fenntarthatósághoz, akkor ezzel – akár a konkrét tárgyaktól függetlenül – fenntarthatósági divathullámokat generálhatnak. Természetesen, viszonylag minél kiegyenlítettebb egy társadalom, minél többen tudnak fentről fogyasztást másolni, mert már elvben ahhoz nekik is vannak valamilyen eszközeik, annál megbízhatóbban működik ez a rendszer. Ha a különbségek túl nagyok, a szimbolikus fogyasztás lefelé görgetése nehézkessé válik, vagy el is maradhat. A csoportok közös fogyasztási formái, persze, társadalmi normák. Ebben az értelemben olyan közjavak, amelyek fenntartásához a tagoknak valamilyen pozitív értelemben hozzá kell járulniuk (s ezzel egyébként a csoporton belüli szolidaritást is erősítik). A normák itt, persze, rögzítik azt a sáv szélességet is, amelyen belül az eltérések, a különböző egyéni megoldások engedélyezettek. A válságoknak, mint láttuk, e sáv szélességre kettős hatásuk van. A felsőbb fogyasztási osztályokban, az elit csoportoknál szűkítik a sáv szélességet. Kitélezett helyzetekben, amikor az elitek körül túlságosan sok minden bizonytalan, a szimbolikus fogyasztásnak világosabban kell látszania, a csoport tagjaitól egyértelműbb azonosulást vár – legalább fogyasztási kulcspontokon. Ugyanakkor a közép- és az alsó-közép rétegekben – legalábbis a válság kezdeti szakaszaiban – a sáv szélesség növekszik. Világossá válik, hogy a csoport korábbi fogyasztási abroncsai elpattantak, és hogy az ahhoz tartozás felmutatására – ugyan az adott sávon belül – egyre többféle ugyanabba az irányba mutató szimbolikus fogyasztási aktus is megengedetté válik. Másképpen fogalmazva, a csoport „tagdíját” elfogadják természetben, készpénzben, kiváltott szolgáltatásokban, sőt valameddig még hitelezik is. Empirikus munkák bizonyítják, hogy az újdonság (új termék, fogyasztási minta) ugyanakkor azokban a szerkezetekben terjed a leggyorsabban, amelyekben a hozzáférés viszonylag egyenlő, és az egyéni fogyasztói attitűdök követése a leginkább megengedett.

A fenntarthatósági modelleket némi leegyszerűsítéssel két csoportra, egy a részvételre alapozóra és egy a neoklasszikus közgazdasági felfogásokból építkezőre bonthatjuk. Részvételen alapulónak nevezzük a döntések által érintettek bevonását tervező elképzeléseket. Itt a fenntarthatóság folyamat, amelyben ha az érintettek kimaradnak, csorbul. Sokszorosan bizonyítottnak tűnik, hogy azok a technokrata vállalkozások, amelyekhez nem biztosították a helyiek együttműködési készségét, az előzetes elképzelésekhez képest csak szerényebb hatásokkal valósíthatóak meg. Az érintettek bevonása a projektekbe különösen azok hosszabb távú sikere szempontjából tűnik lényegesnek.

Ez még azokban az esetekben is igaz, amikor nem az alulról jövő társadalmi nyomás, hanem szakértői ajánlások, vagy a politikusok érzései indítják be a programokat. Az elemzők zöme szerint a paternalista, atyáskodó kormányzat az erősebben a részvételre építőhöz képest rosszabb esélyekkel indíthat csak be fenntarthatósági fejlődési folyamatokat. Mindazonáltal azt hisszük, létezik egy olyan közepes fejlettségű, „közepes demokráciájú” zóna is, amelyben már és még azért a paternalista megoldásoknak is lehet esélyük. A demokrácia nélküli, alacsony fejlettségű világban az állam erőfeszítései jelentős ellenanyagot termelnek. A fejlett és a felelőségeket is megosztó környezetben a döntésbe bevont laikus csoportok felnőnek a feladathoz, és szűkebb egyéni érdekeiken túl a közjóra is figyelnek. De közöttük elég széles az a sáv, amelyben már a demokrácia valamilyen kiépítettségéből következően be kell vonni az érintetteket. Azok azonban többnyire az érdekérvényesítés megnyílt lehetőségeinek eufóriájából még nem bukkantak elő. S mert itt részegoizmusok érvényesülnek a közjó felmutatása helyett, annak képvisellete meghatározó módon az államra marad.

A fenntartható fejlődés modelljét akkor nevezzük neoklasszikusnak, ha a standard gazdaságtudományt kiterjesztették, vagy módosították ahhoz, hogy fenntarthatósági kérdéseket is elemezni lehessen így. E megközelítések közös eleme, hogy a társadalmi jólét alanyát elvileg maximalizálták, és kiegészítő elemekként beépítették a természeti erőforrások használatából származó normatív feszültségeket, valamint valamilyen ideiglenes fenntarthatósági szabályokat. A neoklasszikus közgazdászok a fenntarthatóságot általában felbontják az elosztási hatékonyság, a nemzedéken belüli, illetve a nemzedékek közötti egyenlő elosztás problémájára. Az egyének racionális, egoista viselkedését a modellek kezelik, azonban tiszta neoklasszikus kiindulópontokat (teljesen rugalmas árak, teljes információ stb.) a fenntarthatóság vizsgálatánál nem alkalmaznak. A fenntarthatósági szabályok leginkább itt a nemzedékek közötti egyenlőség ügyéhez kötődnek. A közgazdászok általában nem abszolút értékekben, hanem trade-offokban gondolkodnak, ezért itt a normatív kérdés: vajon milyen trade-offok lesznek elképzelhetőek és a visszafordíthatatlan károk kockázatának milyen következményei megengedettek? A két megközelítés közötti különbségek néhány kérdés kapcsán különösen markánsan megfogalmazottak. A neoklasszikus közgazdaságtan természetesen dekonstruál, részre bontja a problémát és különösen nem integrálja azt más megközelítésekkel vagy tudományági szemléletekkel. A részvétel ezzel ellentétben – itt és máshol is – szintetikus: társadalmi, gazdasági és környezeti kérdéseket tudatosan összekapcsol. Mindkét felfogás bonyolultságképe hasonlóan összetett, a különbség itt módszertani. A két szemlélet különbözik a fenntarthatóság folyamatkénti, illetve egyensúlykénti felfogásában is. A részvétel folyamatot lát, amelynek során az érdekeltek tanulnak és változtatják véleményüket. A neoklasszikus közgazdaságtan az emberek preferenciáit adottnak veszi. Természetesen ők is tudják, hogy azok időben változnak, de nincs technikájuk e változások kezelésére. Számukra az egyensúlyi állapotok az igazán fontosak, és kevésbé érdekli őket az azok mögött kirajzolódó folyamat. A két irányzat eltérően értelmezi az állami cselekvés tereit is. A neoklasszikus modellekben általában „optimális” döntésekről van szó, az adatforrások és a paraméterek kiválasztása a modellező dolga. Az érdekelt résztvevők bevonása az ilyen számítások eredményeit természetesen relativizálja.

VI. Fogyasztás és mobilitás

A fogyasztás átalakítása

A Brundtland-jelentés eredetileg a fenntartható termelés feltételeinek kialakítására figyelt és a fogyasztási oldallal nemigen foglalkozott. Később azonban, különösen Riót, a nagy környezetpolitikai világkonferenciát követően a fenntarthatóság fogyasztási oldala is felértékelődött a tervezők szemében. A termelők számára – legalábbis az ipari társadalmakban – a környezetérzékeny ipari szabályozás s az ebből következő termelési előírások tulajdonképpen nem jelentettek különösebb újdonságot. Hivatkozási alapként, sőt gyakorlati beavatkozási programokként ezeket hosszabb ideje ismertük. A fogyasztói oldalon azonban a környezeti szempontokra hivatkozó szabályozás tulajdonképpen meglehetősen újnak tűnt. Az állam ilyen természetű szerepvállalása mind ez ideig szokatlan volt, bár azt már azért tudni lehetett, hogy ezen keresztül végül életminőség-romlás nélkül is kivitelezhetőnek tűnnek a környezetkímélő gazdálkodás bizonyos típusai. Azonban az ilyen döntések elfogadását igazán csak akkor remélhetjük, ha ki tudjuk mutatni körülöttük az érdekeltek valamiféleképpen aktív csoportjainak (szándékosan nem használom a „képviselő” kifejezést) jelenlétét is. Ezek egyrészt egyfajta kiegyenlítő, a döntések feltételezett egyoldalúságait mérsékelő visszacsatolást jelentenek (bár általában korántsem akkorát, amekkorát nekik tulajdonítani szoktak). Másrészt hozzájárulnak a többszereplős kormányzás (governance) taktikáinak megjelenítéséhez e területen. Hiszen sok környezeti üzenet közül a termelő leginkább fogyasztói jelzéseket hajlandó észrevenni. Dicséretesek lehetnek, persze, a morális megfontolásokra visszavezethető, vagy a feltételezett politikai dicséretre számító gazdasági döntések. De azért a gazdasági döntéshozók ökoil megfontolásai is természetesebbnek tűnnek, ha vannak olyan ökológiailag érzékeny fogyasztók, akik kifejezetten keresik a fenntartható technológiákkal előállított termékeket. Az ökológiai felelősségvállalás valamilyen formáit ez a fogyasztó ugyanis közvetlenül jutalmazza. De mert önmagukban egyelőre nagyobb tömegben ilyen fogyasztási igények csak különleges helyzetekben vagy csoportoknál jelentkeznek, ezeket gerjeszteni kell, vagy legalábbis fel lehet építeni. S mert a modern ipari társadalmakban az államnak rokonszenves ideológiák megjelenítésével általában is bajok vannak, a hitelességhez nem állami közvetítők felmutatása a közönségnek egyenesen elengedhetetlen. Az ily módon a szabályozás és a közvélemény között megosztott(nak tűnő) felelősség megkönnyítheti a fenntarthatósági stratégiák néhány elemének elfogadását. S mindez a környezeti üggyel függetlenül is hozzájárulhat a társadalmi autonómiák politikai kultúráinak terjedéséhez és különböző helyi demokráciatanulási folyamatok felerősödéséhez. Megjelenhetnek itt a politikai rendszerkeletkezéséből következően a képviseleti rendszerből kimaradó csoportok – helyi érdekek, nem parlamenti pártok – által képviselt ideológiák is. A politikai tervezők használhatják azt a helyi tapasztalatot, amely az egyébként általuk favorizált akadémiai jellegű tudásból eleve kimarad. S természetesen, a politika ilyen „puhulásán” keresztül nőhet maga a fenntarthatósági ideológia elfogadottsága is. Mindez még akkor is elképzelhető, ha tudjuk, hogy a civil szereplők választásai adott ügyek kezelésében jól látható érdekekhez kapcsolódnak, és egyébként is nehéz őket stratégiai kérdések vizsgálatába bevonni. Nem könnyű a várható hatások nagyságrendjével kapcsolatos várakozások kezelése sem. Ilyen

esetekben a közvetlen demokrácia eszköztára (például a referendumok) majdnem mindig csak kiegészítője, s nem helyettesítője a hagyományos „képviselői” demokráciának. Azonban az „együttműködő”, vagy egyáltalán a hagyományos rendbe betagozott mozgalmakból kapható támogatás a közvélemény szemében önmagában még kevésbé lelkesítő. S ha fellépésüktől belátható időtávon belül nem várható fordulatként forgalmazható változás, az emberek aligha nyerhetők meg annak, hogy szabadidejük terhére, saját forrásaikból ezeket tevőlegesen támogassák. S ha kiderül, hogy miután a kezdeményezőik álláspontjukat adott kérdésről ugyan megfogalmazták, azt a legkülönbélebb módokon és szereplőkkel hosszasan tovább kellett egyeztetni, s ami abból kijött, egyáltalán tűnt könnyen levezethetőnek az utolsó gyűlésen megfogalmazottakból, az egész kezdeményezés léte is veszélybe kerülhet. Miért kérdeztek bennünket, ha ennyire más jött ki a végén a dologból? Egyébként attól, hogy esetleg valamilyen kérdéssel kapcsolatos döntésekbe a környéken lakó, vagy másképp érintetteket is bevonják, a megoldás önmagában feltétlenül nem közelít jobban a fenntarthatóhoz. A fenntarthatóság nagyobbrészt egyébként hosszabb távú és nagyobb területeket érintő választásokhoz kapcsolódik. A részvételre egyáltalán megnyerhető csoportokkal – ezt az utolsó évek nyugat-európai társadalmi részvételi kísérletei a különböző nemzeti fenntarthatósági tervek összeállításánál azért világosan mutatják, az „itt és most” típusú döntéseken kívül másmilyen megközelítési módokat meglehetősen nehéz elfogadtatni. Így azután magától a részvételtől önmagában csak igen ritkán várhatjuk a fenntarthatóságot előtérbe helyező megoldásokat. E technikák azon országokban működnek egyáltalán, ahol a politikai kultúrában – a részvételi technikáktól tulajdonképpen függetlenül – a konszenzuseresésnek, a megegyezéssel megvalósuló megoldásoknak hagyományai vannak. Ahol kimondva, vagy nem, de a politikai osztályok sem idegenkednek – nem feltétlenül külső csoportokkal, hanem elsősorban magukon az eliteken belül is – a kompromisszumoktól. Ha ott az ilyesmi megszokott, akkor az itt az érdekelt laikus csoportokat bevonva is működni fog.

A mai magyar politikai kultúra e tekintetben, néhány kivételtől eltekintve, nem sok jóval biztat a közeljövőben. Szkepszisünk persze a fenntarthatósági felfogások forgalmazására is vonatkozik. Hiszen akár részleges érvényesítésük konszenzusereső politikai kultúra nélkül nehezen elképzelhető. Mindazonáltal valamilyen előrelépéshez érdemes lehet itt a folyamat- és az eredménycentrikus hatékonyság megkülönböztetése. Eszerint olyankor, amikor a célok is folyamatosan változhatnak, tulajdonképpen a folyamat, a dolgok kezelése szintjén érdemes inkább a hatékonyságot megítélni. E felfogásban, elvben ugyan jó irányban mozdultak el a dolgok, de még nemhogy nem vagyunk biztosak az elképzelt eredményben, de azt sem tudjuk, mi jön ki magából a folyamatból? De azt azért nagyjából tudjuk, közeledünk, vagy távolodunk az adott folyamatokból következően, vagy az adott metszetben a fenntarthatósághoz. A méltányosság és a hozzáértés fogalmai ebben az összefüggésben a társadalmi részvétel megítéléséhez is segítséget kínálhatnak.

Ebben az összefüggésben különösen érdekesnek tűnhet a „polgár” és a „fogyasztó” szerepek egymásba alakíthatósága. A hagyományos demokráciaelméleteket az utolsó két évtizedben – nem utolsósorban a kelet-európai átalakulás különböző változataira reagálva – leginkább a fogyasztók felelősséget vállaló polgárra alakítása érdekelte. E szakaszban érthetően a civil értékek hangsúlyozása volt fontos azok számára, akik fo-

gyasztókként egyébként inkább demokratikus fejlődési modellek mellett foglaltak állást. Bennünket azonban a fenntarthatósági folyamatok felől a következő években inkább a másik irányú átalakítás: a civil politikai értékrend olyan fogyasztási modellbe váltása érdekel, ami elvben fenntarthatóság közeli lehet. A meggyőződést, a civil értékeket itt most nem a közszférában, hanem privát döntésekben lehet, sőt valószínűleg kell majd megjeleníteni.

Hogyan vélekedjünk a fenntarthatóságra vonatkozó nyilvános vitákról, illetve egyáltalán a nyilvános tér szerepéről az ilyen átfogó társadalompolitikai kérdések kapcsán? A modellkísérletek szerint, akárhogyan befolyásolja a nyilvános vita a növekedés intézményi metszeteit, a technológiai változásokból következő növekedés csökkenti a nyilvános vitákra fordított időt s maguk a viták intenzitását is. Vajon az anyagi jólét, vagy csak a termelés kiteljesedésével csökken a nyilvános vitákra jutó idő? Vagy akár már a közeljövőben az öngazgatás és a nyilvános viták olyan, a születő technológiákhoz kötött új formái alakulnak ki, amelyekre egyelőre nem is számítunk? Ha abból indulunk ki, hogy a nyilvános vita közjó, amely a fogyasztáshoz csak yields, akkor az anyagi jólét növekedésével olyan új javak születnek, amelyeknek kvázi-közjoelemei is vannak, s amelyeket a piacokon keresztül magánfogyasztásként is forgalmazhatunk. Jó pénzért elmehetsz egy hegyi kajak- vagy sziklamászó túrára, de valószínűbb, hogy beéred mindezek megtekintésével a televízióban. Egyáltalán, az, hogy a legkülönbélebb sportágak képernyőn keresztül fogyasztható látványossággá váltak, egyébként bizonyára valamilyen kapcsolatban van a közösségek leépülésével ugyanebben az időszakban. A piac, pontosabban az ott kínált egyénileg fogyasztható szórakozás és élvezet váltotta ki azokat a csoportos időeltöltési formákat, amelyeket valamikor – esetleg ideiglenes közösségeket is alkotó csoportok – együtt űztek. S kérdés, ha ezek a közösségteremtő rituálék így privatizálódnak, lehet-e perspektivikus közügyekben, például a fenntarthatósági politikában nyilvános vitákat működtetni, vagy itt is helyesebb lesz, ha ezeket mégis inkább egyénileg fogyasztható formákban kísérjük meg kiszélesíteni? Az adekvát válaszok itt esetleg épp egyéni fogyasztási viselkedési formák változásaiban jelentkezhetnek. Az ily módon hiányzó társadalmi tőke, a kapcsolati hálók működtetésére ettől még számos más forma is kínálkozhat. Egyes időszakokban, például a II. világháború után a nyilvános viták közvetlenül is hatottak a növekedésre. A háborús években a demokráciagyakorlás különböző változatai nem adattak meg számos társadalomnak. Következésképpen ennek használati értékét adott pillanatban tömegek ismerték fel. Később a közvetlen demokráciagyakorlási lehetőségek különleges értékvolta – nem a nyilatkozatok, hanem az egyéni figyelem, időráfordítás, erőkoncentráció szintjén – hiszen az veszélyben nem volt, csak egy szűk kisebbség számára maradt meg közvetlen életvitelt komolyan befolyásoló elemként. Az 1989–91-es átalakulás jellegéből következően nálunk igen rövid idő alatt elmúlt a nyilvánosság életben tartása és megtöltése iránti személyi érdeklődés és elkötelezettség. Az emberek a demokráciát most már itt is ugyanolyan biztonságban tudják, mint a korábban más pályát követő Nyugat-Európában, de a közvetlen akciókra, mozgalmak támogatására – a környezetvédőkére is –, a gyors normalizációs tapasztalatok hatására talán itt még kevésbé készek, mint ott. A fenntarthatóság fogyasztói koncepcióként forgalmazására ennek is hatása lesz.

Mindebből következően az egyéni jólét itt akkor is csökkenhet, amikor egyébként az anyagi ellátottság növekedik. Hiszen abba végül is bizonyos közjavak is beépülnek, s ezek létét mások elérhető ideje fogja meghatározni. Az anyagi ellátottság növekedésével azonban ez az időalap csökken, ami az egyéni jólét mint sajátos tőke csökkenéséhez vezethet. Elvben, ha az egyének kevesebb időt akarnak vagy tudnak a nyilvános terekben tölteni, márpedig az elérhető hazai mérések egészében ezt jelzik, akkor ennek nyilvánvalóan fékező hatásának kellene lennie a nyilvános terek fizikai megjelenésére, az azokat működtetők üzleti kedvére is. A valóságban ezen a szinten inkább ellenkező mozgási irányt látunk. Legalábbis a városokban igen gyorsan nő a szórakozóhelyek, találkahelyek, kocsmák, éttermek száma. Ezek hálózattegmentő közös térként csak nagyon különleges esetekben működnek. Talán mindebből is következően, s ezt számos mérés jelzi, a szubjektív well-beeing és a fejlettségi szintek közötti kapcsolat általában nem monoton (vagyis nem azonos mértékben nő vagy csökken a növekedés változásával). Abban az esetben, amikor a közbeszéd jelenléte egyszerűen egyfajta sajátos fogyasztást jelent és nincsenek szabályok, amelyek a nyilvános megjelenések és a munka kapcsolatát szabályozzák, akkor a gazdasági növekedéssel mindenütt nő a munka aránya (s következésképpen csökken a közszféra működtetésének időalapja). Ez még inkább arra készítet, hogy a fenntarthatósági programokat – különleges esetek kivételével, amikor is megteremthető a kapcsolat a közbeszéd intenzitása és a gazdasági jólét emelkedése között – elsősorban fogyasztási projektekként határozzuk meg.

A környezetterhelés csökkentésének szinte magától értetődő útjának tűnik a termelés és a szolgáltatások egész sorának elképzelt, vagy már ma is kezdődő digitalizálása. Az informatizálással kapcsolatban azonban szinte a kezdetektől, az ötvenes–hatvanas évektől kezdődően olyan sokféle fantáziakép került forgalomba, s ezeket olyan sokan hitték már rövidebb távokon is valóságközelinek, hogy esetünkben is alaposabban meg kell vizsgálnunk, tulajdonképpen miképp is értelmezhetőek egyfajta pragmatikus szinten a digitális kultúra környezeti hatásai? Maga az internet energiafelhasználásáról egyelőre, megbízható adatok híján élénk viták folynak. Ha a fogyasztásról szélesebb értelemben beszélünk, akkor érdemes lehet a javak különféle osztályaira kiterjeszteni elmélkedésünket. Számos esetben a javak értékét meghatározza az, ahogy az emberek azt használják vagy élvezik. Ezeket „magányos használati” javaknak nevezzük. Egy csésze tea délután, vagy a reggeli úszás értékét aligha befolyásolja, hogy mások abban az időben úsznak vagy teáznak-e. Más javak értékét viszont nagymértékben meghatározza, hogy mások is használják, vagy fogyasztják azt. Ezeket az egyszerűség kedvéért *társadalmi javaknak* neveznénk. Az utóbbiakat szolidaritási és kizárólagossági javakra oszthatjuk tovább. A szolidaritási javak értékét növeli, hogy azt velünk egy időben mások is élvezik, hogy azok bizonyos értelemben közös impulzusokat ébresztenek. Pl. egy televíziós műsor értékét növelheti, hogyha azt velünk egy időben mások is nézik, hiszen így könnyebben válhat közös élményként valamilyen megbeszélés tárgyává. A kizárólagossági javak értékét viszont csökkenti, ha azt mások is használják. Egy tóparti ház értékét esetleg jelentősen leronthatja, ha ugyanott, ugyanazon a domboldalon még nagyon sokaknak van ugyanilyen tóparti háza. A fogyasztás kiterjed mind a szolidaritási, mind a kizáróla-

gossági javakra. A piacgazdaságokban mindkét változathoz igen sokfélet találhatunk. Ha a piac nem képes kellő számban és összetételben előállítani a szolidaritási javakat, akkor gyakran az állam is beavatkozik ezek termelésébe és forgalmazásába. Ha a javak megfelelőképpen rendelkezésre állnak, akkor beállhat valamilyen egyensúly. A bonyodalmak akkor sokasodnak, amikor a szolidaritási javak egy része hiányzik, vagy nem kielégítő minőségű, s akkor a szabályzásnak már a termelést is ösztönöznie kell. A szolidaritási javak történetünk szempontjából egyfajta társadalmi enyvnek minősülnek. Fontos szerephez jutnak a társadalomszerkezet karbantartásában. A fenntartható fogyasztás kívánalmái ezért ezekkel kapcsolatban mellékhatásokat generálhatnak. S egyáltalán, más társadalmi üzemmódokat is feltételeznek, s önmagukban nem magától értetődően szabályozhatóak. Ebben az esetben maga a fogyasztás is közös. S önmagában az a tény, hogy ezeket a javakat velünk egy időben mások is használják, pozitív kapcsolati tőkét is teremt. Egyes esetekben nemcsak közös, hanem egyidejű fogyasztásról is beszélhetünk. Az egyidejűség erősíti az élményt, de bonyolulttá teszi ennek szabályozását, hiszen a fogyasztás itt sokszor bonyolult kapcsolathálókon belül történik. Ahhoz, hogy valamit a szolidaritási javak közé soroljunk, nem kell, hogy azt az emberek kizárólagosan egymás társaságában fogyasszák. Ebben az értelemben még bevezethetünk ezen a területen egy további osztályozást is: egyes javak közszolidaritási, mások magánszolidaritási javaknak minősülnek. Az előbbit az emberek ugyan maguk használják, de ugyanakkor közben tudják, hogy erről másoknak is tudomásuk van. A szolidaritási javak használatához nem kell különösképpen konformistának lennünk. Ebben az értelemben konformista az, aki tudatosan csökkenti a mások és a saját cselekedetei közötti távolságot, aki mindenképpen hasonlítani akar. De egy mozi nézőterén a legelszántabb nonkonformisták is használóivá válnak szolidaritási javaknak. Történetünk szempontjából különösen érdekesek lehetnek a trendet mozgató javak. Ha valaki maga is trendcsináló, akkor külön élvezi, ha saját fogyasztása másokat utánzásra készítet. A fenntarthatósági modellek nem ellenségesek a trendcsinálókkal, hanem maguk is – saját értékeik mentén – divatot akarnak teremteni. Az általuk használt demonstratív fogyasztási formák mint kommunikációs üzenetek lényegében nem sokban különböznek a hagyományos divatteremtéstől. A magyar környezetben ebben a vonatkozásban igazán trendteremtőkről azonban talán mégsem beszélhetünk, hiszen a minták és az értékek többségükben az ország külső környezetéből származnak. De a létező trendek felmutatóit, hazai értelmezőit azért trendgyorsítónak talán mégis nevezhetnénk. A szolidaritási javakat érdemes megkülönböztetnünk a jobb híján „klubjavaknak” nevezett szolgáltatásoktól. Ez utóbbiak olyan javak, amelyek összekötnek valamilyen csoportot, s úgy használnak valamilyen közjót, hogy egyúttal mások számára megnehezítik, vagy lehetetlenné teszik annak elérését vagy birtokbavételét (sportklubok, fitnesztermek stb.). Bizonyos esetekben a klubjavak szolidaritási javakként is felfoghatóak – különösen akkor, ha a felhasználók számának növekedése árcsökkenőt, s ezért a felhasználók számára kedvező. Ugyanakkor, felfogásunk szerint a klub- és szolidaritási javak között mégis van különbség. A klubjavak minősége általában romlik a felhasználók számának emelkedésével. Ebben az esetben a minőség javulásnak és romlásnak van egy átbillenő pontja (ezért vezet be a klub

különböző felvételi kritériumokat, alkalmaz szűrőket). Máskor hálózati hatásokról beszélünk. Leegyszerűsített értelmezésünk szerint itt szó lehet olyan berendezések vásárlásáról, amelyek használatánál feltételezzük máshol, más hasonló készülékek jelenlétét (például a fax esetében). Itt nem egyszerűen az alkalmazási lehetőségek sokrétűségének, vagy gazdagságának örülünk. Elsősorban azt tartjuk fontosnak, hogy másnak is van a mi berendezésünkéből, és mindkét esetben a tulajdonlás értelmét a hálózati kapcsolat adja. Ebben az értelemben a hálózati hatások a szolidaritási javak bizonyos változataként foghatók fel. Természetesen, más javak értéke független attól, hogy azokat rajtunk kívül még ki használja. Egy meghatározott gépkocsi használata, lelkesedés valamilyen sportsiker iránt, kedvencünk megtekintése valamilyen tévéműsorban mind-mind ilyen „magányos használati” javaknak minősülnek. A fenntarthatósági fogyasztási programok természetesen mások lesznek a „magányos használati” és szolidaritási javak esetében. Ebből a szempontból éppen csak megemlíteni érdemes a javak két további csoportját. Az elsőbe a „kizárólagossági”, a másikkba pedig a „fél-szolidaritási” javakat sorolnánk. A kizárólagossági javak értékét épp az adja, hogy csak kevesen juthatnak hozzá. Más szövegek ezekről státuseremtő javakként, vagy pozicionális javakként értekeznek. Egy vadászhoz adott társadalmi környezetben ilyennek számíthat, és az erre vonatkozó szélesebb társadalmi értékítéletek jelentősen befolyásolhatják a fenntartható fogyasztás uralkodó modelljeit akkor is, ha az adott vadászhoz adott társadalmi környezetben csak nagyon kevesen juthatnak hozzá. A fél-szolidaritási javak egyik csoportba sem illeszthetőek. Például, nem ülünk be egy étterembe sem akkor, ha már annyira tele van, hogy másokkal kellene megosztanunk asztalunkat, sem akkor, ha ott egyedüli vendégek lennénk. Van tehát egy olyan fogyasztási szint, ami alatt és ami felett a szolgáltatás igénybevétele csökkenhet. Érdekes lehet még azokat a helyzeteket jeleznünk, amelyekben az adott szolidaritási javak termelése másoknak, vagy szélsőséges esetekben magunknak kárt okozhat (dohányzás, veszélyes autóvezetési stílus). Ezeket ráadásul még külön abba hagyni is nehéz. Mindez abból a szempontból különösen érdekes, hogy a hagyományos piaci felfogásoktól eltérően itt látjuk, hogy a közös hatások (különböző közvetettséggel) folyamatosan újrafogalmazták felfogásunkat a fenntartható fogyasztásról. A termelők és reklámozók persze mindezt tudják, s ezzel élnek is. A termelők szándékaitól függetlenül azonban a fogyasztók döntéseiből következően új szolidaritási javak születhetnek, s ezek között miért ne lehetnének fenntarthatók is?

A hagyományos megközelítések a különböző kizorítási mechanizmusokat a társadalomban általában a munkanélküliségen keresztül véli megragadhatónak. Aki kizorult a munkaerőpiacról, vagy annak peremére sodródik, vitathatatlanul más társadalmi elosztási és jutalmazási játszmákban sem vehet részt. Azonban számos esetben az is kisodródik, aki valamilyen folyamatos jövedelemmel rendelkezik és fordítva, egy ideig e nélkül is megőrizhetőek korábbi pozíciók, életkeretek. Bennünket itt azonban elsősorban az érdekel, milyen módokon szorítanak ki, marginalizálnak csoportokat bizonyos fogyasztási minták és lehetőségek. S hogy ezek felszámolása, vagy visszaszorítása mily módon hat majd a fenntarthatóságra. Különböző vizsgálatokból azt is tudjuk, hogy az érintettek nemcsak az adott fogyasztási szint alá kerülést élik meg kudarcként, hanem bizonyos fogyasztási gyakorlatok, vásárlási formák nem, vagy csak nagyon alkalmi elérhetőségét is elszigetelődés-

ként élnek meg a többségtől. Sőt, az, hogy ők olyan alternatív beszerzési csatornába „kényszerülnek be” – használtruha-kereskedésekbe, a család más tagjaitól „levetett” ruhák használatára stb. –, amelyeket mások nem, vagy csak hobbiból, önkéntes életmód-racionalizálási megfontolásokból használnak, már önmagában is kizárásként élhető meg. Az egyéni ítéletek helyett itt igen egyszerűen a kiszorított fogyasztó elfogadható meghatározásaihoz juthatunk. Például valamilyen közösségben a megkérdezettekkel különböző ruhadarabok és használati tárgyak jegyzékéről kiválasztatjuk azokat, amelyek a „normális életvitelhez elengedhetetlenek”, majd később a veszélyeztetettnek tűnő csoportokban megpróbáljuk beazonosítani, ezek közül ki mivel rendelkezik, és azt milyen módon, újan, vagy mennyire használtan szerezte be. Ily módon, úgy tűnik, eljuthatunk valamilyen csoportspecifikus fogyasztási térképekhez is. Itt egyfelől képet kaphatunk arról, hogy adott időpontokban alsó középosztálybeli környezetekben is mennyire „elengedhetetlenek” olyan másfél évtizede még inkább a középrétegek fogyasztásához sorolt eszközök, mint a mélyhűtő, vagy a telefon. Mennyire tartozik a napi meleg étel, a naponta, vagy legalább másodnaponta húshoz, felvágotthoz jutás, vagy a legalább két pár cipő birtoklása e minimális programhoz? És a nyaralás, vagy a használt bútorok cseréje? A különböző szolgáltatások nagy részét, tudjuk, hogy ebben a milióban kölcsönös segélyek formájában kapják és adják az emberek. A fogyasztási formákat is ehhez hasonlóan el tudjuk helyezni egy informális-formális beszerzési skála mentén. Az egyik végére kerülnek azok, akik szinte kizárólag magánkapcsolatokon, szomszédsági ajánlatokon, helyi üzletek kiárusításain keresztül jutnak hozzá valamihez, a másik végén pedig a szinte kizárólag formális kereskedelmi szolgáltatásokat igénybe vevők helyezkednének el. E tengely mentén lényegében minden fogyasztó elhelyezhető. A szociálpolitika foglalkozik a kiszorított rétegek élelmiszerellátásának javításával, de általában – Nyugat-Európában is – nem érinti az ezen a szférán kívüli fogyasztást. E területeken is él az új termékek beszerzésének vágya (függetlenül attól, hogy igen sok területen a használt termékek kiválóan szolgálnak). Teljesen illuzórikus lenne, fenntarthatósági, vagy más ideológiákkal ezeket a másodlagos felhasználási lehetőségeket a marginalizált rétegekben pozitív töltéssel forgalmazni, mert az érdekeltek azt nem modernizációs próbálkozásként, hanem elsősorban sértésként élnék meg. A termelők is érdekeltek piacaik kiterjesztésében, tehát az e csoportok számára is kiterjesztett olcsó hitelek elől (feltéve, hogy valamilyen jövedelmekből azok nagy valószínűséggel azért visszafizethetőek) nem lehet majd kitérni. Az ily módon erősödő hagyományos környezetterhelést más módokon (technológiákkal, vagy más rétegekből származó terhelés csökkentésével) kell majd csökkenteni. Mindazonáltal nem valószínűsíthető, hogy a következő 10–15 évben e rétegekben a ma megfigyelhető „informális beszerzések” magas aránya elolvadna. A használtautó-piac pedig minden valószínűség szerint nemcsak konszolidálódik, hanem növekedni is fog. Elképzelhető, hogy a potenciális autóvásárlók legalább egyharmada tartósan a használtpiacon vásárol.

Mobilitás

Mobilitás alatt a továbbiakban némileg leegyszerűsítve időbeli és térbeli mozgási szükségleteket fogunk érteni. A mobilitás mértéke mindenekeelőtt egy társadalom

kulturális és gazdasági fejlődésétől, a közlekedési céloktól és infrastruktúrától, a közlekedési utak terhelésétől, mindezek költségeitől, illetve az erre rendelkezésre álló, illetve felhasználható összegektől, valamint az esetleges alternatív közlekedési megoldásokról rendelkezésre álló ismeretektől fog függeni. A mobilitás mértékének jelzésére a „közlekedési teljesítmény”, vagy az „utazási teljesítmény”, esetleg a „közlekedéscsoport” jelzőszámait használjuk – valamelyik társadalmi csoportra, vagy közlekedési eszközfajta vetítve.

Az ipari társadalmakban és így nálunk is a közlekedési teljesítmény – mind a személy-, mind a teherforgalomban már hosszabb ideje és most is folyamatosan növekszik. A mobilitás csökkenésének, vagy legalább növekedése lelassulásának vagy megtorpanásának – a fenti értelemben – egyelőre semmi jele. E trendre hat – s ez közhely – a növekvő társadalmi munkamegosztás, az ebből következő árumozgatás és személyforgalom az egyes termelési pontok között, a lakóterületek kiterjedése, a jólét emelkedéséből következően a személyi tulajdonban növekvő járműállomány növekedése, a szabadidő-tevékenységek szerkezetének átalakulása (a programok növekvő feltöredezettsége, állandó, vagy legalábbis törzsközönségének csökkenése, egyre inkább eseményközpontúvá válása), a közlekedési infrastruktúra kiépülése (például az autópályák közismerten nem egyszerűen felszívják a pillanatnyi forgalmat, hanem igen nagy méretekben új szükségleteket gerjesztenek).

Önmagában azonban a közlekedés sem nem „fenntartható”, sem nem „nem fenntartható”. Vizsgálódásunk szempontjából sokkal fontosabbak a közvetett hatások – a mozgásigények kielégítettsége és az azt kísérő ökológiai jelenségek (emisszió, zaj- és rezgésterhelés, területfelhasználás és a közlekedési infrastruktúra más területeket leválasztó hatása, vagy az irreverzibilis anyagfelhasználás). Ez utóbbiak nagyságáról még egy esszéisztikusabb tárgyalásnál is képet kaphatunk, ha arra gondolunk, hogy egy átlagos európai ipari társadalomban a felhasznált elsődleges energiaforrások mintegy egyötödét a közlekedés mozgásban tartása köti le. Hogy ebből 80%-nál is több a közutakra esik, s hogy a közúti energiafelhasználás háromnegyedét a személyforgalom „viszi el”. S hogy ugyanebben a közegben az ország területének akár 5%-át a létező közlekedési infrastruktúra köti le, borítja be.

A fenntartható közlekedéstervezésénél a mobilitás és a társadalomban élő különböző individualitás-felfogások viszonya lesz meghatározó. Hiszen a gazdaságilag indokolt közlekedési teljesítmények mellett a közlekedés terjedelmét meghatározó módon elsősorban a személyi mozgási igények növelik. A létezés alapvető kereteinek biztosításához a mobilitási szükségletek kielégítése is hozzátartozik. A hozzáférés biztosítása színterekhez, emberekhez, tevékenységi formákhoz, vagy szolgáltatásokhoz a személyi szabadságok fontos alkotóelemének számít. A fenntarthatóság ilyen értelemben az esélyegyenlőség biztosításához is hozzájárul. Persze, e szükségletek kielégítése elmentmondásba kerül(het) más szükségletek biztosításával – mondjuk, erőforrások igazságos felhasználásával, vagy a minőségi környezet iránti igénytel.

Ebből következően Közép-Európában az általunk vizsgált időszámban az egyéni közlekedési eszközök (gépkocsitól a kerékpárig) birtoklása a nagy többség számára vitathatatlanul az egyéni életlehetőségek és az egyénileg felfogott mobilitás alapszerepkészletéhez tartozik. Az egyénileg elérhető közlekedési eszköz önmagában és automa-

tikusan nem jelent tulajdonlást (még ha nálunk most ezt másként nem is tudjuk elképzelni). Ugyanahhoz a gépkocsihoz hozzáférhetnek többen is – megosztott használati jogokkal. Ilyesmi elképzelhető családokon belül, de láttam e típusú gépkocsihasználatot kanadai jezsuitáknál és izraeli kibucokban is. Elképzelhető a jelenleginél sokkal kiterjedtebb és másmilyen elvekre épülő gépkocsi bérleti rendszerek és a közlekedési infrastruktúra nem tömegközlekedési, de a megosztott eszközhasználatot előnyösebben kínáló változatai is. Az esélyegyenlőség, az „elérhetőség” felfogásaiban sem okvetlenül a színhelyek, előmeneteli lehetőségek, kapcsolódási pontok egyéni közlekedési eszközökkel történő megközelítése elvben a meghatározó. Bizonyos regionális szolgáltató, kulturális, közösségi és közpolitikai központok elérhetősége tömegközlekedéssel egyenesen a jóléti állam alap-építőkövévé is válhat. Sőt, tulajdonképpen az esélyegyenlőség indikátorának számít, hogy e központokat a lakosság mekkora része lesz majd képes valóban kielégítően működő tömegközlekedésen keresztül elérni.

Az esetleges költségek összevetéséből a társadalmi terhek térítéséhez kaphatunk fontos fogódzókat. A gazdaságossági számításokkal azonban valószínűleg itt óatosan kell bánni. Egyfajta gazdasági fenntarthatósághoz itt persze hozzátartozna, hogy adott teljesítményt a lehető legolcsóbban érjünk el (a leghagyományosabb hatékonyság-felfogások szellemében). Azonban ebben a gondolkodási keretben egyrészt az elosztási kérdések elsikkadnak, másrészt a költségeknek is tisztán kellene megjeleníteniük. A nagy közlekedési rendszerek közvetett társadalmi költségei és maguk a különböző szak- és társadalompolitikai megfontolásokból állami beavatkozásokkal eltérített árak és működési költségek a valódi költségindikátorok használatát megnehezítik. Ennek ellenére is sok számítás forog közkézen. De legtöbbjük bizonytalan kiinduló számaiból következően komolyan veendő érvanyagként azért ezek csak fenntartásokkal használhatóak. Mindezt bonyolítja, hogy a javak elosztásán és piacra juttatásán kívül a közlekedési rendszereknek más gazdasági szerepköreik is vannak. A kiépített közlekedési rendszerek segítenek a termelés összpontosításában adott színtereken és ezzel termelési költségeket takarítanak meg (skálahatások). Továbbá, a rendszerek lehetővé teszik, hogy helyi termelési előnyöket érvényesítsünk (telephelyelőnyök). Mindeközben a raktárkészletek szerkezetének optimalizálásán keresztül termelési költségeket csökkentünk. Végül, persze, a közlekedési rendszer a fogyasztás szerkezetére is hatással lesz.

Így elvben ugyan feltételezhetnénk, hogy a közlekedés intenzitása közvetlenül hat a fenntarthatóságra. A valóságban azonban talán az, hogy milyen módon és formákban jelentkezik az adott közlekedési teljesítmény, s hogy annak milyen közvetett társadalmi hatásai lesznek, a mennyiségi mutatónál azért fontosabbnak tűnik. Mindezek mellett olyan minőségi mutatók, mint a közlekedés időigénye és időszerkezete, vagy a rendszer hozzáférhetősége is fontosnak tűnnek. Ráadásul egy sor további gazdasági indikátor is megjelenik: az állami kiadások mértéke és szerkezete a közlekedésben, a közlekedési kiadások súlya a magánháztartások kiadásai között, a járműpark és egyáltalán az egész rendszer korszerkezete, a közlekedési kutatás-fejlesztési kiadásokon belül a környezethez kötődő projektek aránya. A mi esetünkben az ország helyzetéből következően különösen jelentős a tranzitforgalom aránya, s ez egy sor kiegészítő fenntarthatósági kérdést vet majd fel.

A mobilitás területén egy sor fenntarthatósági indikátort rajzolhatunk fel:

Ökológiai indikátorok	Vezérendikátorok	További indikátorok	Segédindikátorok
Energiafelhasználás	Átlagos és össz-energiafelhasználás (primer- és végfelh.)	Specifikus energiahasználat	
Anyagfelhasználás	Kiválasztott anyagok összfelhasználása Vízfelhasználás Hulladék keletkezése	Járművek anyagintenzitása, különleges hulladék keletkezése (veszélyes stb.)	
Területfelhasználás	Teljes használt terület		Közlekedési hálózat útvonalhosszai
A környezet terhelhetősége	CO, CO ₂ , NO _x , SO ₂ , CH ₄ , N ₂ O, porkibocsátás (teljes)	Különleges emisszió	
Közlekedési zajterhelés	Lakóhelyi közlekedési zajterhelés	Zajtermelés járműtípusonként	
Biztonság	Balesetekben elhunytak és megsebesültek száma		

Társadalmi indikátorok	Vezérendikátorok	További indikátorok	Segédindikátorok
Alapellátás biztonsága	Gépesített és nem gépesített eszközök jelenléte (jövedelemosztályok szerint)	Gépkocsi- és kerékpársűrűség	
Esélyegyenlőség	Regionális központot tömegközlekedéssel elérők száma a térség összlakosságához képest	Egy központhoz sorolható közösségek száma, Átlagos elérési költségek	

Társadalmi indikátorok	Vezérendikátorok	További indikátorok	Segédindikátorok
Hatékonyság	Teljes faktortermelékenység	Munkatermelékenység tőketermelékenység területi termelékenység, Felhasznált energia és víztermelékenység	A közlekedés intenzitása, működési pontosság
Valós költségek	Esetleges külső közlekedési költségelemek		
Megtérülés	Közlekedési beruházások megtérülése		Új értékelési eljárások

Forrás: A HGF-Studie, 2001 alapján.

A mobilitási szcéna jövőbeli alakulásának vizsgálatához elég (érdemes?) két forgatókönyvet áttekinteni. Az egyiket az egyszerűség kedvéért trendforgatókönyvnek, a másikat fenntarthatósági közlekedés-szenáriónak fogjuk nevezni.

A trendforgatókönyvben a közlekedési rendszer fejlődését meghatározó jelenlegi gazdasági és társadalmi folyamatok lényegében nem változnak. Ebben az értelemben a holnap a ma meghosszabbítása. A személyforgalom 2000–2020 között itt a gazdasági növekedés évi üteménél gyorsabban növekszik. Ezért a kiemelkedően gyors fejlődéséért egyre nagyobb mértékben a légi forgalom „felelős”. A vasúti személyforgalom növekedése visszamarad a személyforgalom átlaga mögött. A városi tömegközlekedés növekedése megakad, sőt valamelyest terjedelme talán vissza is esik. Valószínűleg ez történik a gyalogos- és kerékpáros-forgalom egészével is. A közúti teherszállítás a személyforgalomnál gyorsabban nő. Ezen nem változtat, hogy az autópálya használati díjainál a ma-

inál sokkal jelentősebb lehet a különbségtétel a személyforgalom javára (ott ingyenes, vagy névleges használati díj, míg a nehéz teherforgalmat valamilyen útdóval tovább drágítják). Az elérhető európai prognózisok szerint a közúti teherforgalom itt a vasúthoz képest akár háromszor is gyorsabban növekedhet. De még gyorsabban növekedhet a kombinált (közúti és vasúti) teherszállítás ezekben az években. Egészében az ágazat CO₂-kibocsátása, ha a teljesítménynövekedéshez képest sokkal szerényebb mértékben is, de növekszik. Az emisszió-növekmény azonban majdnem kizárólag a közúti teher- és a légi forgalomban keletkezik.

A fenntarthatósági forgatókönyveknél tudatos intézkedések egész sorával – a trendváltozathoz képest – a CO₂-kibocsátást csökkentik. Itt elvben 2020-ra a közlekedés széndioxid-kibocsátása akár egyötödével is kevesebb lehet. A közúti szektorokban a javulás még ennél is nagyobb mértékű lehet, de a gyorsan növekvő légi forgalom emissziója ennek egy részét elviszi. Különböző területeken már kipróbált szakpolitika-elemekből célzottan összerakott intézkedéscsomagok várhatóak – terheléscsökkentők, közlekedéskiváltóak, vagy a járművek technikai hatékonyságát javítóak. Ha állami, vagy európai forrásokból kiemelt támogatás érkezik, akkor az alternatív energiaforrások használata is említésre méltó mértékben növekedhet. Külön emissziós adókkal, sebességkorlátozásokkal és a városi parkolási lehetőségek az eddigiekhez képest jelentősen kiszélesített fizetőrendszerével is csak valamivel lehet a növekedést visszafogni. A közlekedés terjedelme – együtt és szinte mindegyik részterületen külön-külön – a gazdasági összteljesítményhez képest itt az intézkedések ellenére is gyorsabban nő. A változatlan trendforgatókönyvhez képest a közlekedési összteljesítmény talán 5–8%-kal eshet csak vissza (a közúti forgalomé, persze, valamivel nagyobb mértékben). De növekedést lehet produkálni a tömegközlekedésben és a gyalogos–kerékpáros forgalomban. Fontos lehet a tömegközlekedés rendszerszerűségének megőrzése és továbbfejlesztése, hiszen akkor érvényesülhet maga a rendelkezésre álló rendszer egyfajta egyesített szívóhatása is. Itt feltehetően drámaian nem sikerül a közúti teherforgalmat sem visszafogni. 2020-ig így nem is várható, hogy a közlekedés növekedésének ütemét sikerül leválasztani a gazdasági növekedésről (bár a személyforgalomhoz képest azt valószínűleg valamivel nagyobb mértékben vissza lehet talán fogni). A zöld program, amelyben a gazdasági növekedést elvben csökkenő közlekedési teljesítménnyel is biztosítani lehetne, a távoli jövőbe tolódik.

A közlekedési kiadások aránya a háztartásokban, ha enyhén is, de feltehetően folyamatosan nőhet. Az érett ipari társadalmakban ez a ráfordítás-emelkedés a gazdasági növekedéshez képest így is szerényebb lehet. A felzárkózó társadalmakban, mint a miénkben is, azonban potenciális középrétegek épp a közlekedési kiadásokon (elsősorban a gépkocsihasználaton) keresztül érzékeltek környezetükkel általános státusuk javulását. Ezért itt ezek a kiadások minden bizonnyal gyorsabban nőnek, talán a gazdasági növekedést meghaladó mértékben is. Egyes forgatókönyvekben a fenntartható változat közúti közlekedési költségei az alaptrendhez képest 35–40%-kal magasabbak, a gazdaság összteljesítményét ez azonban csak 0,5%-kal terheli meg. Bár egyes ágazatokban (építőanyag-ipar, élelmiszertermelés, erdészet, papíripar) ez az arány azért nagyobb lehet. Az ágazatok nemzetközi versenyképességét ezek a CO₂-kibocsátást visszafogó programok azért mégsem befolyásolják (különösen akkor, ha ezek valamilyen átfogó EU-szabályozásnak lesznek részei).

Egy ilyen puhább szövegben elvben nagyobb időtávokról is spekulálhatnánk. Mindenesetre a belátásból és a viselkedésváltozásból, vagy a közlekedési szokások átrendeződéséből következő számottevő CO₂-kibocsátáscsökkenést a magam részéről 2020 után is illuzórikusnak tartom. De a technológiák tökéletesítéséből azért így is jelentős javulás következhet. A termelés és a kereskedelem nemzetköziesedése sem áll meg – minden valószínűség szerint – ebben az idősávban. Így azután a gazdaság közlekedésintenzitása is növekedni fog. S legalábbis egyelőre a teherszállítási piacokon nem látszik olyan mozgás, amiből magából a CO₂-kibocsátás radikálisabb csökkenése következne. De a technológia – fenntarthatósági szempontok szerint irányított – fejlődéséből, minden valószínűség szerint, akkor is következik majd javulás.

Élelmiszer

A fenntarthatósági jövőképeknek fontos eleme az élelmiszertermelés átalakítása. A szokott fenntarthatósági célmetszetekhez itt még egészségi megfontolások is hozzájárulnak. Központi ökológiai kérdésnek itt az élelmiszertermelés magas anyagintenzitása és elsődleges energiafelhasználása számít, ez az agrártermelés és az élelmiszer-feldolgozás intenzívebbé válásából és a meghosszabbodott élelmiszer-szállítási útvonalakból következik. Mindeközben meglehetősen módszertani nehézségekbe bonyolódunk az élelmiszer-termelés környezeti hatásainak mérésénél. Egyes becslések szerint ez az ágazat adja a primer energia- és anyagfelhasználás mintegy egyötödét (az anyagáramok háromnegyede és az elsődleges energiafelhasználás négyötöde magában az iparban, illetve a kapcsolódó agrárszférában jelentkezik). A maradék anyag és energia a háztartásokban a főzésnél, illetve a vásárló utaknál jelentkezik. Csekély az anyagintenzitása a haltermékeknek, a zöldségnek és a gyümölcsnek, és magas mindenekelőtt a húsnek, de olyan feldolgozott nyersanyagoknak is, mint a cukor, a kakaó, vagy a növényi olajok. Az ágazat a CO₂-, SO₂- és NO_x-terhelésnek is valamivel több mint egyötödét produkálja. A terület ökológiai hatásainak mérése azért is nehéz, mert azok egy része az üvegházhatáson keresztül, más része szállítási problémaként, harmadrésze pedig technológiai konfliktusként jelentkezik. A fogyasztó növekvő igénye az olcsó hús, az olcsó, nagy feldolgozottságú termékek és az importált élelmiszerek iránt lényegében kikényszerítette az egész élelmiszer-gazdaság átalakulását. Az intenzívebb mezőgazdaság felgyorsítja a talaj erózióját, veszélyeket jelent a biodiverzitásra, növényvédőszerrel visz a talajba. A közismert listát hosszan folytathatnám. A leginkább ismert környezeti hatástanulmányok (pl. a Wuppertal Intézeté) azonban a fő problémát itt az antropogén üvegházhatásban ragadják meg. A legrégebbi német független zöld kutatóhely ezzel szemben a legfontosabbnak a mezőgazdaságilag hasznosított területek öntözéséből következő elsivatagosodást és egyáltalán, a vízhiányt tartja. A géntechnológia környezeti hatásaival ezek a munkák nem, vagy csak periferikusan foglalkoznak. A növekvő hússzükségletből következő az állattartásban jelentkező környezeti problémákat valamennyi elemző központ fontosnak tartja. S mert a hús-termelés egyre nagyobb része – legalábbis Nyugat-Európában – külföldre kerül, a környezeti terhelés nem a felhasználónál, hanem az állattartó telepek környezetében

jelentkezik. S mert mi is húst szállítunk (és még szeretnénk sokkal többet szállítani oda), a terhelés az export húsgazdaság szerkezetéből következően nálunk különösen gyorsan nőhet. Az ammónia-kibocsátás talán 95%-a a mezőgazdaságból származik. A tömeges állattartás következtében a szarvasmarha-tenyésztésből származik a felületi vizekbe jutó foszfát talán 40–45%-a. Az élelmiszer-gazdaság üvegházi hatásainak több mint 40%-a a hústermelésből származik.

Az egyre inkább kiszereelt, végfeldolgozott, fogyasztásra előkészített termékek előállításához egyre több energiát használ az ágazat. A termelés szakosodásából és koncentrációjából következően a termeléshez rendelhető szállítási hányad drámaian megnőtt. Az árut egyszerűen többet és messzebbre kell mozgatni a fogyasztóhoz. A trópusigülmölcs-export, vagy a mélyhűtött termékláncok kiépülése egyaránt nagymértékben megnövelték az élelmiszer-termelés energiaszükségletét. Bizonyos élelmiszertípusokat repülőgépen szállítanak. A különböző fenntarthatósági víziók eltérően ítélik meg az ilyen élelmiszer-gazdaság átrendezésének lehetőségét. Olyan részcélokban azonban egyetértenek, mint a biodiverzitás fenntartása, vagy a nyersanyagforrások kímélése. Általában különbséget tesznek itt a nem megújuló források kímélése és a megújítható források regenerációs határait figyelembe vevő agrártechnikák között. Egyes felfogások szerint a fenntartható mezőgazdaság inkább gazdag energia- és forrásfelhasználó, mintsem munka-, vagy tudásintenzív. A termelés ökológiai elviselhetősége, amelyről a szakdolgozatokban oly sok szó esik, lényegében az ökológiai körfolyamatok stabilitását jelentené. Más megfogalmazások itt inkább „kockázatszegény” környezetről beszélnek. Környezeti minőségi célokról a maguk konkrétságában itt talán nem is érdemes beszélni. Ezekről a vélemények oly mértékben eltérnek, hogy a kapcsolatos megállapításoknak aligha lehetnek gyakorlati következményei. Az itt mégis megfogalmazódó célokat egyszerűen a helyes irányban tett lépésekként foghatjuk fel anélkül, hogy ezek mellé elérendő szintként valamilyen mérőszámokat rendelnénk. Az ágazatra kidolgoztak ökológiai status quo forgatókönyveket. Ezek szerint az új egészségtudat egyre erősebben hat a fogyasztóra, így annak kevesebb drága húsrá, alkoholra és édességre lesz igénye, és egyre inkább hajlandó a biotermékeket is megfizetni. Az ökoérzékeny agrártermelés által használt területek azonban a következő évtizedben is legfeljebb csak néhány százalékkal nőnek. Az agrártermelés feladása az erre kevésbé alkalmas területeken a biodiverzitás növekedéséhez vezet. Ugyanakkor ezekben a jövőképekben a trágyázás intenzitása alig csökken, a géntechnológiai hatások nem átláthatóak és az erózió komolyabb visszafogása a következő évtizedben kérdéses marad. A szállításból következő terhelés nemhogy nem csökken, hanem ellenkezőleg – növekszik. A bioérzékeny élelmiszer-termelés továbbra is ki-sebbségben marad – egy igényesebb, vagy a divatot erősebben követő réteg fogyasztási gettójában. Egészenben, az agrártermelés intenzitásának növekedése folytatódik. Más technológiai hatáselemzések befejezett tényként kezelik a nagyobb termelési egységek kialakulását még akkor is, ha ebből nem várt ökológiai hatások következnenek. A növénytermelésben az elemzések a géntechnológia bevezetésétől nem várnak különösképpen váratlan átalakulást. Az állattenyésztésben azonban ezek a fajtaválasztékot szűkíthetik. A fenntartható élelmiszer-termelésnek természetesen gazdasági metszetei is vannak. Európában folytatódik az élelmiszer-túltermelés. Az elosztás átalakításával az éhezést itt feltétlenül fel lehet számolni 2020-ra, remélik, hogy ez a helyzet a fejlődő

országokban is elérhető. Az ott növekvő vásárlóerő emeli a keresletet a hús és a gabonafélék iránt, a talajok termékenysége azonban egyre több helyen csökken. A növekvő keresletet három módon lehetne kielégíteni: a művelés alatti terület növelésével, többszöri betakarítással, vagy a betakarításonkénti magasabb termeléssel. Új megművelendő területek megnyitása nehezen elképzelhető, a többszöri betakarítás a kontinentális Európában gondolatkísérlet marad. A növekvő fajlagos termelés ugyan javuló hatékonyságot jelent, de többnyire ehhez az ágazat növekvő intenzitása lenne szükséges, amelyből ismételtlen környezeti problémák következnenek. A termelés kihelyezése sokszor elfedi a problémákat. Például a német lakosság narancsfogyasztását megtermelő ültetvények (természetesen odakint, a fejlődő országokban) akkora területet foglalnak el, mint egy kisebb német szövetségi állam: a Saar-vidék. A hagyományos agrártermelés legjelentősebb kritikussai a talaj romló termelékenységét tartják itt a legfontosabb negatív eredménynek.

A gazdaság szerkezetének átalakulása ugyanakkor az élelmiszer-termelést is nagymértékben átrendezi. A magyar agrárszektor még mindig talán 200–250 ezer emberrel többet foglalkoztat a gazdaságilag optimálisnál. Az EU agrárkörnyezeti támogatásai ezek csak egy részének jelenthetnek mentőövet. A magyar mezőgazdaságban az állattenyésztés súlya a nyugat-európaihoz képest valamivel alacsonyabb. Kérdés, hogy ebből a mi feltevéleink között a fenntarthatóságra mi következik? A fokozatosan nálunk is érvényesülő európai agrártámogatáshoz hozzáillesztett magyar kormányzati források feltehetően együtt növekednek majd az odakapcsolt beérkező összegekkel. Ez utóbbiak egyébként növelni fogják a költségvetés terheit. Az élelmiszer-kereskedelemben foglalkoztatottak aránya a nemzetgazdasági érték termelésében mindeközben folyamatosan csökken. A forgalmazott termékek zöme azonban így is belföldi. A hangoztatott jelszavak ellenére a mi agrárgazdaságainkat még mindig a tömegtermelés jellemzi. A termékek feldolgozottságának növekedésével a termelőegységek kisebbekké és rugalmasabbakká válnak. Még a gazdaságilag egészséges élelmiszeriparba is elérnek az EU-támogatások. Persze egyik oldalon ott van az életéért küzdő agrárszektor, a másikon ott van az egyre inkább kemitált, kereskedelmi láncokba beépült és a globális piacokon megjelenő feldolgozóipar – jelentős bevételekkel. A piacok növekvő megnyitása növeli a verseny intenzitását. Hogy életben maradjanak, a vállalkozások egyre nagyobb egységekbe állnak össze, s egyre nagyobb piaci hatalomra tesznek szert. Ezt az élelmiszeripart magas technikai feldolgozottság, tömegtermelés és a szakosított munkahelyek egyre növekvő aránya jellemzi. A regionális és szezonális termékek piaci hányada – az egyébként sikeres PR-munka ellenére is – csökken. A koncentráció az élelmiszer-kereskedelemben, a növekvő horizontális verseny és a termékinnováció nyomása az élelmiszer-feldolgozásban is koncentrációhoz vezet. A „life science” nagyvállalatok (agrár-vegyipar, agrár-kereskedelem, nagy élelmiszer-feldolgozók) ugyanakkor megkísérlik a teljes élelmiszer-termelési értéklánc újrendezését is. A gazdálkodók egyre inkább függenek a multi vetőmagtermelőktől, s esetleg éppen azok egyre nagyobb mértékben genetikailag módosított termékajánlatától. A korábban közép-vállalatok, és nálunk hazai nemesítők által meghatározott vetőmagpiac egyre inkább vegyipari multik leágazásává válik. A piac ellenőrzésében egyre fontosabbakká válnak a kutatási költségek, s ezek vállalására egyre kevesebben képesek. A koncentráció hatásai nálunk is egyre világosabban érezhetőekké válnak. Ezen az alapszerkezeten önmagában keveset változtat, hogy a ‘90-es évek agrár-géntechnológiai piaci vízióival szemben a leg-

újabb prognózisok egyelőre a néhány évvel ezelőtti számok töredékével számolnak csak. Az egész ágazatot egyre inkább a kereskedelem mozgatja. Az általuk kikényszerített alacsony árakra a termelők legtöbbször környezetkárosító megoldásokkal reagálnak. Az élelmiszerkereskedelem hatalma az agrárvilággal szemben növekszik. Ebben az összefüggésben a fenntartható élelmiszertermelés egyelőre az élelmiszerbiztonság-tápanyagbiztonság kérdéseire összpontosít. Ebből a szempontból jelenik meg a következő időszakban központi kérdésként a talaj. A kisüzemi termelés ebben az összefüggésben elsősorban társadalmi és nem gazdasági kérdésként jelentkezik.

VII. Globális városrendszer

„A metropolisz nem központ és nincs központja, hálózatokból áll össze és maga is városok hálózatába tagozódik, amelyben a világgazdaság lüktet. Ez a nemzetek feletti háló viszonylag független a nemzetközi határoktól is.”

Querrien, 1986.

„A város az úttal függ össze. A város csak a köráramok és a kapcsolódások függvényeként létezik, olyan egyszerű pont, amely a kötődéseket teremt és amely maga is e kapcsolatok eredménye. A bejáratok és kijáratok határozzák meg, valaminek be kell oda lépnie és valaminek ki is kell lépnie a városból. A város teremt a lüktetést, polarizálja az élő és élettelen anyag mozgását, áramot teremt, amely kijelölt vonalak mentén, meghatározott helyeket köt össze.”

Deleuze–Guattari, 1986.

A '80-as évek óta egyre határozottabban kirajzolódik az ezeket a városokat kiemelten kezelő kutatás. Az már korábban is világos volt, hogy a „szuper nagyvárosok” tervezése és területhasznosítása mindenütt nagymértékben eltér más városokétól, de John Friedmann felismerte, hogy ezek a városok egy globális hálózat alkotóelemei és később Saskia Sassen e városokat elsősorban mint a világgazdaság irányító központjait és mint a társadalmi-térbeli polarizáció színtereit azonosította. A munkák első hulláma szinte rituálisan New Yorkot, Londont és Tokiót vizsgálta. Később készültek elemzések többek között Moszkvára, Amszterdamra, Bejrútra és Tel-Avivra is. De átfogóbb elemzésekben megjelent Budapest és más közép-európai nagyvárosok is. Az összevethető adatok hiánya e munkáknál meglehetősen szembetűnik, hiszen az adatgyűjtés általában nemzeti keretek között zajlik és a nagyváros-nagyváros kapcsolatokra külön aligha terjed ki. De vannak adataink a telefon- és internet-forgalomról és a légi közlekedésről, valamint a nemzetközi diákforgalomról a kiemelt egyetemeken, és beindult a munka különbözőképpen felvett adatok összekapcsolására is. Ez azért lényeges, mert Budapestet regionális központnak álmódó ambícióink, amelyek nagymértékben az egész ország fenntartható fejlődésére is kihatnak, itt most valamilyenképpen reálisan mért erőterbe kerülve újrafogalmazódhatnak. A legtöbb összehasonlító munka egyelőre a gazdasági elemeket hangsúlyozza. Egy település elsősorban azért globális város, mert ott e felfogás szerint a globális gazdaság valamilyen központjai működnek, tehát először is a tőzsdéket, a főbb bankok központjait és a multinacionális vállalatok meghatározó irányítási pontjait kell

vizsgálni. Ha ezek valamilyen városban kimutathatóan összesűrűsödnek, akkor az abban az esetben is „globális város”, ha egyébként nem nemzeti főváros és lakóinak száma sem 8–10 millió (klasszikus példa itt Frankfurt). Az így kialakuló városhálózatban azonban nemcsak e központok hierarchikus rendje érdekes, hanem az azokat összekötő áramok is. Az egyes metszetekben kirajzolódó hálózatok ugyan nem vágnak egybe, de sokszor egymást erősítik. Ha pl. a légi utasforgalom áramait vizsgáljuk, akkor a nemzetközi forgalom fordító korongjának London tűnik. A másodlagos központok szintjén azonban a regionális helyi szerkezet számít, és ebben az értelemben Los Angeles kevésbé univerzális központ, mint az amerikai Nyugati Part központja, míg Amszterdam egyértelműen Európa és a külvilág összekötő kapcsa. Érdekes, hogy például Miami ebben a hálózatban kevésbé észak-amerikai és inkább latin-amerikai város, sőt kontinentális légi forgalmát illetően Dél-Amerika legfontosabb kikötője. Kelet-Európa „Miamija” Bécs, ahonnan közvetlen járatokkal lehet eljutni Kelet-Európa legfontosabb központjaiba, köztük olyan helyekre (Tbiliszibe, Minszkbe, Harkovba stb.), ahova más nemzetközi légitársaság nem repül. A MALÉV próbálkozásai a Balkánon ugyanebbe az irányba mutatnak, de mindenhova, ahova a magyar társaság repül (a különlegesebb helyek közül Odesszába, Temesvárra, Szarajevóba, Szkopjéba stb.), az osztrákok is repülnek.

Ezek a munkák általában kisebb figyelmet fordítanak a kulturális globalizáció hatásaira. Itt azért három tényezőt megemlíthetünk. Mindenekelőtt a globális városok etnikailag sokszínűek. Egy majdnem csak orosz, német, magyar, vagy román város önmagában sem lehet globális város. A globális város heterogén. Minél egységesebb egy város nemzeti összetételét illetően, annál biztosabb, hogy provinciális. A globális városok ugyanakkor a területi elvek átfogalmazódásának színhelyei is. Egyes folyamatok eddigi területi kötődése itt megbomlik, de ugyanakkor más vonatkozásokban a terület valahol ismét fontosabbá válik. Az ilyen városokban különböző etnikai csoportoknak megvannak a maguk kedves helyei, fészkei is. Így kialakuló városi terekkel jellemezhetőek szegények és gazdagok, betelepülők és őshonos csoportok is. Ezek a csoportok és helyek ugyanakkor a gazdasági globalizáció hordozói és közvetítői. Gondoljunk csak a budapesti kínai közösségre. Az irodalom legnagyobb része a gazdasági globalizációt a multik megjelenésében a helyi piacokon értékeli és kevésbé figyel arra, hogy ennek a folyamatnak milyen fontos részei a nagyvárosok nemzetiségi diaszpórái. A globális városok etnikai kisebbségei a helyi és családi kötődések és az átfogó vándormozgás, tőkemozgás és kereskedelmi forgalom metszéspontjaiban helyezkednek el. És természetesen mindemellett harmadik tényezőként ott van még a kulturális tartalmak árama is. A hagyományos európai nemzetállam többnyire szabadon hozzáférhető, de mindenképpen országosan terített szolgáltatásai helyett itt ismét megjelennek a városállamok ebben az értelemben, nemcsak Budapest életminősége különbözik az ország többi részétől, hanem – egy másmilyen skálán – Londoné és Párizsé is az ottani világtól. A huszadik században a magyar politikai gondolkodásban hol gyengült, hol erősödött a Budapest–vidék, vagy sokak szemében akár a Budapest–ország szembenállás is. Az utolsó 15 évben ha némileg változó érvekkel és új szereplőkkel is, de a vita visszatért. Részletezése nem ennek a szövegnek a feladata, de azért az érvek, érdekek belső szerkezetére a mi szempontjainkból is érdemes odafigyelni. Láthatóan itt három egyenlőtlenségi forrás keveredik. Budapest mint a modernitás központja, Budapest mint nemzeti főváros,

végül mint posztmodern, globális központ. A „modern” Budapest és a „premodern” vidék szembeállítás a 19. század második felében alakult ki, és érdekes módon akkor is megmarad, amikor a vidék ugyanolyan modernné válik, vagy legalábbis a modernitás ugyanabba a sávjába kerül, mint Budapest. Az ipari nagyváros és a nyersanyag- és munkaerőszállító vidék szembeállítás gazdaságilag ma már önmagában értelmetlen. Kulturális mintákban, politikai kötődésekben azonban ez a szembenállás megmaradt. A nemzeti főváros jelleg a '20–60-as években a növekedés egyik motorja volt, az ebből következő programok azonban a következő években hiteink szerint stagnálnak vagy leépülnek. S itt nemcsak a közhelyé vált regionalizációra, vagy az európai szintekre átadott döntésekre gondolok, hanem arra is, hogy elsősorban olyan országos nyilvántartások, adatbázisok, továbbképző központok, amelyeket a kliensek információs hálózatokon ma is elérhetnek, más városokba is telepíthetőek, illetve eleve ott lehet azokat létrehozni. Ezzel Budapesten kívül munkahelyek hozhatók létre, sőt az országos politikának célja is lehet, hogy az ilyen központok eleve ne a fővárosban jöjjenek létre. Ha a regionális központba telepített országos funkciójú tudásközpont körül megfelelő szakemberbázis is létrejön, akkor majd lehet oda konferenciákat és képzést is telepíteni. A virtuális központ így hús-vér centrummá is válhat. Mindennek szimbolikus jelentősége is lehet. Ily módon akár országos hivatalok, vagy háttérintézetek is telepíthetőek lennének a fővároson kívülre is. Mindez azonban nem érintené a harmadik metszetet, a nemzetek feletti hálózatba illeszthető posztmodern várost. Itt a globális gazdasági funkciók, az itt tanuló, dolgozó, esetleg ide vándorló multi etnikumú tömeg megköveteli a jelenlét bizonyos fajtáit. Olyanokat, amelyekhez háttérként ugyan kell a modern informatika, de amelyeket az mégsem válthat ki. És a nemzetközi légi forgalom, a kongresszusi turizmus és a multikulti programok olyan együttese jöhet szükségszerűen létre, amely az ország más részeiben – legalábbis ezzel az intenzitással – nehezen elképzelhető. A globális városok jeleket és szimbólumokat mutatnak fel és kiemelt események házigazdáiként jelennek meg a nemzetközi médiában. Az elmúlt időszak központinak szánt vagy álmodott ilyen budapesti programjaira (Expo, olimpiai felkészülés) nem került sor, kisebb, általunk kiemeltnek remélt események (kongresszusok, sportversenyek stb.) pedig nem érték el az átütő nemzetközi esemény alsó küszöbét. Egy álom, amely mögül kifarol a gazdaság, vagy amely rövid távú pártérdekeket szolgál, a fenntarthatóság ellen munkál – állítják sokan. Ez biztosan így van, de azt is tudom, hogy épp a fenntarthatóság tágabb, itt bemutatott értelmezése megkövetelné, hogy akár évente néhány fontosabb, a szélesebb európai közönség számára is érzékelhető eseményre a következő időszakban sor kerülhessen. A globális város státusához, ha olimpiákhoz hasonló megaeseményekre nem is kerül sor, ez azért hozzátartozik. Ez hozhat turisztikai bevételeket, de szempontunkból nem ezek az érdekesek. A globális város előadás, színdarab, aréna. Olyan kikötő, ahol véletlenül, alkalmyszerűen befutó hajók is feltölthetik készleteiket különösebb magyarázatok nélkül. Ahol – átvitt értelemben – akár a levegőben is lehet tanokolni. Az ilyen együttesek kialakításának megvannak a kulturális alkotóelemei is.

Számos kutatás próbálta egyik vagy másik városra megbízhatóan kimondani, hogy az globális város, avagy sem. Budapest nagy valószínűséggel (a rutinszámításokat helyi adatforrásokból még senki sem végezte el) ebbe a kategóriába – a globális városok alsó harmadába – tartozik. De a fenntarthatóság szempontjából legalább ennyire érdekesek a globalizáció nyomai azokban a magyar városokban és régiókban, amelyek nyilvánvalóan

ettől a kategóriától távol vannak és távol is maradnak. 5–6 további városunk ebből a szempontból a „kapuvárosok” osztályába kerül (eredetileg Grant kifejezése). Ezek önmagukban globális üzeneteket, vagy a széles régió kívül is látható rendezvényeket nem képesek generálni, de szélesebb környezetük számára befogadó, értelmező, kiszűrő pontjaivá válnak a globális hatásoknak. Bizonyos értelemben a régió legnagyobb városai, Bécs, Budapest, Belgrád stb. is „kapuvárosok”. Az országon belül az itt bemutatott összefüggésekben Budapest primátusát senki sem vitathatja. A több központú országokban azonban az elmúlt évtizedekben újrendeződtek a központok erőviszonyai: Kanaadában Toronto Montreal elé került. Ausztráliában Sydney lehalmozta Melbourne-t, Poznan gazdagabb lett Krakkónál. Ha a Kárpát-medencét, vagy a Balkán európai előterét egyetlen régióként tekintjük, akkor az itt kialakult pillanatnyi erőviszonyok hosszú távú érvényessége már megkérdőjelezhető. A verseny nyitottá válik.

Mindebből következően nem kellene beleragadni e hálózatok meghatározóan gazdasági megközelítésébe. A hagyományos városvizsgálatok „régis urbanizmusával” szemben egyre többen beszélnek az „új urbanizmusról”. A mozgás, a hálózatok, az áramok, a vándorlás és a különböző helyi gyakorlatok elterjedése az új fluidumok egyre inkább a városrendszerek részét fogják alkotni. A helyi és a globális hatások és hagyományok szembeállítására gyorsan viszonylagossá válik. Újraértékelődik az időtényező. Talán ebből a szempontból is érdekessé válik Foucault: „Tudjuk, hogy a 19. század nagy obszessionja volt a történelem, témáival, mint a fejlődés és a felbomlás, a válság és a ciklus [...] az új korszak talán mindenekelőtt a tér lesz. A szimultánitás korában élünk [...] a közeli és a távoli, az egymás melletti és a térben finoman eloszlott diszperz időszakában.” (1986:22). A hálózat térbeli metaforája itt az egyidejűség világát jeleníti meg. A határok, skálák és területek sajátos felületekként más elméletekben és így Deleuze-nél is feloldódnak. Ezek a felfogások sok szempontból a japán origamira-hasonlítanak. Ebben a felfogásban nincsenek pontok, csak vonalak. A távolság és a közelség e felfogása kizárja a linearitást. Inkább topológiai, mint mértani szerkezetekkel találkozhatunk.

Az újabb viták az átalakulás hatására végbemenő idő–tér elkülönülésről, idő–tér összenyomódásról, idő–tér konvergenciáról beszélnek. Az érvek és ellenérvek itt jól ismertek, de talán érdemes mégis az időmetszet két globálisváros-elemét megemlíteni. Az első, hogy ezek a központok olyan pénzügyi piacokat vesznek körül, amelyek non-stop 24 órás üzemmódban működnek. Vizsgálatokból tudjuk, hogy a laikus hitekekkel szemben folyamatos szolgálatok mellett nagyon is konkrét helyi, vagy zónaidőkhöz kapcsolódnak mások. A másik a globális city életmódjára vonatkozik. A „24 órás város” ugyan nem nálunk, de a világban sokfelé népszerű városmarketing-stratégia volt a '90-es években. A „nappali város” és az „esti, vagy éjszakai város” valóban egyre kevésbé különül el – jelentős mértékben épp a megnövekedett munkaidőből következően. De az „esti város” tulajdonképpen többnyire elkülönülő szigeteket, esetleg negyedeket jelent. Különböző csoportok és a város különböző részei szükségszerűen elkülönülő ritmusokat és időbeosztásokat is megjelenítenek. Végül is az idő furcsa módon szempontunkból túl komplex ahhoz, hogy valamilyen nagyon pontos meghatározásokkal éljünk hasznosíthatóságáról. Latour egy megfogalmazása szerint a hálózatok időbeli beállításával állandó mozgás, vibráció, a dolgok fluiditása is jár. S hozzácsökünk ahhoz is, hogy semmi sem rögzített, egyszer s mindenkorra biztos, és legfeljebb

csak abban lehetünk biztosak, hogy az, amit a legszilárdabbnak vélünk, talán csak egy kicsit kevésbé viszkózus másoknál. S folyékonyabbá válnak a határok és a frontvonalak is. A világ ily módon a cseppfolyósság és az ideiglenesen keményebbnek hitt szigeteket valamilyen keveréke, amelyben a tér és az idő újragondolása magáról az élhető városról létező eddigi hiteket is átértelmezi.

A globálisváros-felfogás egyik megalapozója, Sassen mindeközben összekötő vonalakat és elválasztó határokat rajzol a globális kapitalizmuson belül. Az ő értelmezésében a globális város sajátos köztes területté válik, a globális és a helyi között, és azután itt ebben az értelemben tudunk majd beszélni „felfedezési zónákról”, „határterületekről”, „szabályozási fraktúrákról” vagy „határtartományokról”. Ezekben a közös, hogy a nemzeti és a nemzetközi itt különböző módon átfedi. Éppen ebből következően ezek a területek egyre inkább különbözni fognak mindkettőtől. Az a tér, ahol mindkét minőség egyszerre jelen van, végül is már összetettségénél fogva is különbözni fog a hagyományosan „normálisnak” tartott térségektől. Abból következően, hogy a nemzeti és a globális egymást itt nem zárja ki, új képződmények születnek. Ezekben a határövezetekben a nemzeti súlya a korábbiakhoz képest persze feltétlenül csökken, de egyáltalán nem épül teljesen le. Az ezekben a térségekben megtapasztalható jelenségek különböző skálájúak. Lehet, hogy a nemzeti éppen, a fluidumoknak ebben az állapotában egyszerűen magasabb skálán működik, de ez is változhat. Stephen Jay Gould a nagyszerű tudománytörténész ír valahol egy sziámi ikrekkel kapcsolatos 19. századi vitáról. Korabeli kommentátorok sehogy sem tudtak megegyezni abban, hogy itt tulajdonképpen egy személyről, a két kislányról együtt, vagy két külön önálló személyiségről van inkább szó. A nemzetközi városrendszerrel jelenleg élő hiteink valahol a korai sziámiiker-vita szintjén vannak. Van értelme elkülönült budapesti, szegedi, bécsi vagy kassai stratégiáról beszélni? A pillanatnyilag felhasználható források szintjén feltétlenül, de azt hiszem, itt fontosabb a közép-európai városrendszer, amelynek szerepelosztásaiból, mozgási irányából, többféleképpen is lehívható forrásaiból egyre nagyobb mértékben kirajzolódnak terek, amelyekben belül természetesen már helyi vízióktól függhet a gyakorlat. Ebből következően el kellene búcsúznunk a várost az emberi testhez hasonlító metaforáktól is. Számítalan szöveg hivatkozik a parkokra mint a város tüdejére, a közlekedési hálózatra mint a város ereire. Itt nem is csak arról van szó, hogy ezek a hasonlatok 19. századiak. Nem is csak arról, hogy naivak. Sokkal fontosabb, hogy a város valószínűleg egy olyan test, amelynek nincsenek testrészei. Talán érdemes lenne ismét Deleuze „szervek nélküli test” (SZNT) metaforájával próbálkozni (amelyet egyébként is Artaudtól kölcsönzött). Ebből következően a város nem szervezett, jól rétegzett és pontos szerkezetű, hanem folyamatosan változó kapcsolódások, áramok együttese. Ebből következően a hierarchikus városrendszerek bomlanak, vagy már talán nem is léteznek, helyettük egymásmellettségek és a közöttük létező vertikális kapcsolatok válnak egyre fontosabbakká. Ebben a felfogásban a város külső és belső hálózatok és különböző értékű helyek változó együttese. És ismét Latourt idézve, ily módon a városhálózatokat nem pontok, élek és határok (vagy más szóval nem a helyhez kötöttség, a zárt tagolódás és a mechanikus összegződés), hanem olyan hálózatok jellemzik, amelyek nem összegezhetőek és teljesen nem is integrálhatóak. Amikor szempontunkból Magyarországot ilyen városrendszerek összességként értelmezzük, a saját hasonlóképpen felfogott helyi települési

hálózataikkal, akkor az irányítási, vagy „kapcsolódási pont” típusú rendszerek helyett inkább különböző eredetű és ambíciójú mozgások egyensúlyaként íránk le a következő éveket.

A közép-európai városrendszerek dinamikájának megértésénél három kikerülhetetlen problémával találkozunk. Először is, nehezen tudjuk a globális hatások helyi megjelenését leválogatni azokról a mozgásokról, amelyek egyébként helyi meghatározottságúak és a globálistól független helyi, hosszabb történeti mozgások által generáltak. Másodsor, az se igazán biztos, hogy a jelenleg észlelt különbségek, vagyis a lokális és a globális szintje a következőkben is úgy válik el, mint ahogyan most látjuk, vagy hisszük. Harmadsor, valamilyen módon ki kell emelnünk azokat az elemeket, amelyek mentén a változásokat egyáltalán megragadhatónak véljük.

Az összehasonlító városkutatásból tudjuk, hogy a globális, vagy európai városrendszer is – s nemcsak az utolsó 30 évben, hanem korábban is – követte a nagy gazdasági ciklusokat. Többek között pl. Arrighi és Abu-Lughod közismert munkáiból is világosak ezek a hullámok, még a legfontosabb jelenlegi globális központokban is. A globális városok működés módját még ma is meghatározzák azok a szerkezetek, hagyományok és értékek, amelyek az ilyen átfogó történelmi ciklusokból lennének levezethetőek. A nemzetköziesítés hullámai is különböző időpontokban érték el ezeket a városokat. Budapestet tipikusan a 19. század második felében, Pozsonyt jelenlegi formájában az utolsó 20 évben, Belgrádot különböző módokon a '60-as évek óta. E különbségek eltérő közlekedési és kommunikációs technológiákat, eltérő politikai szervezettséget és másféle társadalmi szegregációt, térben elkülönült társadalmi, etnikai pólusokat jelentenek. Ebben az értelemben a hatások ugyan kívülről érkeznek, de nagymértékben a belső állapotoktól függ, képesek lesznek-e ezek érvényesülni, s kik, milyen kompromisszumokat kötnek majd ahhoz, hogy azok működni kezdjenek. A különböző városok ebben a hálózatban elvben játszhatnak ugyan valamilyen szerepet – ezeket a lehetőségeket a hálózatok felkínálják –, de hogy élni is tudnak ezzel, az nagymértékben már ettől a helyi közegtől függ. Ebből következően félrevezető lenne azt hinni, hogy a globális városokban a globalizáció határozná meg mindent (nekünk egy ilyen városunk van csak, és hogy ez nem így, nem ilyen egyoldalú függőségek formájában működik, azt Budapesten igazán érezhetjük). S hasonlóképpen megfigyelhetjük, hogy viszonylag hasonló társadalmi átalakulás után is Közép-Európa nagyvárosaiban a térbeli elkülönülés, illetve társadalmi polarizáció igen eltérő változatai jöttek létre.

Másodsor, mindebből következően a lokális–globális játéktér folyamatosan változik. Ebből a vonatkozásból az is fontos, hogy itt nem egyszer és mindenkorra rögzített, párbarendezett szintek mozgásáról van szó, ahol is a globális lenne az általános, átfogó, elvont és szerkezetileg meghatározó. A lokális pedig ellenkezőleg, a különlegeset, a részlegeset, a megragadhatót és mozgáshoz kötődőt, tehát az előbbinek teljes ellentétét jelezné. A valóságban nemcsak mind a két szint lehet mind a kétféle is, hanem a két alapskála önmagában és egymáshoz viszonyítva is folyamatosan változik. Új szereplők és szervezetek lépnek a színre, amelyek ismét a vertikális kapcsolódásokkal szemben horizontális mozgásokat gerjesztenek. Ebből a kölcsönhatásból következően egyáltalán nem hinnénk, hogy a globalizáció egészében homogenizálna. Hiszen a konkrét helyszíneken, az egyes városokban nagyon eltérő társadalmi szövet reagál a globális hatásokra, és eb-

ből következően egy elvben azonos irányba mutató impulzus nagyon különféle válaszokat indíthat el. A bemutatott „puha” modellek természetesen nem kérdőjelezik meg a nemzetállamok rendszerét kodifikáló ún. Westfaliai Rendszer megroppanását, vagy legalábbis lepontozódását. Mindenesetre igen lényegesnek tűnik, hogy míg az 1970-es éveket megelőzően a városfejlődés nagyjából levezethető volt a politikai szabályozás és a gazdasági fejlődés nemzeti változataiból, addig azt követően ez a korábban szoros kapcsolat majdhogynem eltűnt. A rendszer alakulására egyre erősebb hatással lesznek az integrációs mozgások, a politikai központok széttelepítése és az egyenlőtlen fejlődésből következő helyi feszültségek. Ez persze nem jelenti, hogy a globális kihívásra adott globális válaszok nagyobb része kudarcot jelentene, az azonban látszik, hogy a lent és fent kemény elkülönülése visszaesik, sőt talán eltűnőfélben is van. A legismertebb városi integrációs sikertörténetek a közvetlen alkalmazkodásból következtek az új időszak geopolitikai tényezőihez.

Legegyszerűbben a harmadik problémával végezhetünk. A közép-európai rendszeren belül így a következő metszetekben követhetnénk a változásokat: a) A kulcsvárosok világgazdasági szerkezetén belüli elmozdulásai. b) A városokon belüli emberi tevékenységből következő fizikai változások mentén. c) A változó politikai fennhatóságok és kulturális minták mentén. d) Azoknak a fordulópontoknak a megragadásával és külön vizsgálatával, amelyek pillanatában a városok fizikai terei a legnagyobb mértékben tágulnak, hirtelen nőni kezdenek. e) Azoknak a közlekedési technológiáknak kiemelésével, amelyek a következő időszak urbánus fordulópontjait kísérik. f) A lakosságszám alakulását különböző népességi előrejelzések figyelembevételével. g) A társadalmi erőközpontok, a lent és fent egymáshoz való viszonyának változásai. h) Végül azokat a technológiai változásokat, amelyek a termelés vagy a kommunikáció vonatkozásában újrendezik a városi közösségeket.

A magyar városrendszer változási irányainak felderítésénél a városok közötti kapcsolatokra kellene a figyelmet összpontosítani. A városok hierarchiáját értelmező kapcsolatok feltérképezésétől a kutatás, legalábbis az, amely a globális városokból szeretné a többit is megérteni, elég világosan az ún. szereplői hálózatok (aktorhálózatok) irányába mozdul el. A már bemutatott gazdasági hálózatok más – kulturális, illetve politikai kapcsolatoktól elszigetelt – vizsgálatát tekintve, ha nem is tartjuk elégségesnek, azért feltétlenül el kell készítenünk egy olyan térképet a Duna menti országokról, amelyekből egyrészt kiderül, hogy a régió meghatározó központjaiba milyen multinacionális cégek települtek, és ott milyen erővel, súllyal vannak jelen. És el kellene készítenünk egy olyan térképet, amelyet igazán még az országra külön sem készítettek el tulajdonképpen. Ebből ki kellene derülnie a nemzetközi vállalatok termelő kapacitásai megoszlásának a térségben. Hol, mennyi embert foglalkoztatnak, és így mekkora részét foglalják el az adott város és környéke munkaerőpiacának? Milyen értékben termelnek, és ezekhez a műveletekhez honnan hoznak szaktudást, szakembert, tanácsadást, értékesítő partnereket? Ezek a hálók természetesen mozognak, nem befejezettek. Vállalatok érkehetnek és távozhatnak, de az elsődleges termelési hálózatok mozgásának folyamatos észlelése nélkül aligha lehet valós stratégiákat megfogalmazni.

Mindezzel együtt mégis fontosnak tartjuk azt az „új urbanizmust”, amely a városi kapcsolatokat puhább megfogalmazásokban érzékeli. Kapcsolódó észleléseinket és megfogalmazásainkat nem nevezném „posztstrukturalistának”, de kétségtelenül azt befolyásolják

az utóbbi másfél évtized újabb társadalomelméletei (ANT, a nem reprezentáció elmélete stb.). A megközelítés újdonsága persze viszonylagos, hiszen már régi kínai szövegek is arról beszélnek, hogy ahhoz, hogy megértsük egy állat viselkedését, nem elég anatómiáját ismernünk, vagy megértenünk életfontosságú szerveinek működését. Ahhoz, hogy ismerjünk egy halat, tudnunk kell, hogy búvik meg a kövek között, hogy használja a folyó áramlatait, milyen mélyen és milyen más halak társaságában pihen. Ha ismerjük csemegeinek lelőhelyeit a vízben, a napsütötte foltokat, ahol szívesebben időzik, akkor kezdjük az állatot megérteni. Nincs ez nagyon másként a várossal és az azt alkotó közösségekkel sem. A hagyományos városszociológia a város belső szerkezetére figyel, úgy, ahogy a sebész próbál szerveket saját munkájához beazonosítani. Ugyanígy bármennyire is sokat megtanultunk a város „morfológiájáról” és „fiziológiájáról”, a fenntarthatósági programok szempontjából bennünket meghatározó módon a város külső kapcsolatai fognak érdekelni. Előszörban nem is a város „teste” önmagában érdekel bennünket, hanem azok a társadalmi, vagy gazdasági törvények (globalizáció, nemzeti kapitalizmusok, a rendszerváltás stb.), amelyek a városrendszer működését a fenntarthatósági működésmódokhoz közelítik, vagy azoktól távolítják. A várost mint a tőke és a társadalmi rend termékét egyébként már a klasszikus szövegek a '70-es években meghatározták (Castells, 1972; és Harvey, 1973). Vagy ahogy Guattari 1986-ban már megfogalmazta: „a város a továbbiakban elkülönülő egységként nem létezik, az legfeljebb csomópont egy sokdimenziós hálózatban”. Ennek a „test” metaforának a leépülésével távolodunk attól a legalább a 18. századtól kezdődően jelen lévő gondolkodástól is, amely ennek a „szerves” városnak a „betegségeivel” foglalkozott. Mintha tudtuk volna, vagy tudnánk, hogy milyen az „egészséges” város, és hogy ehhez képest a megfigyelhető mozgások és feszültségek nem természetes, nem különböző külső hatásokból és belső érdekekből következő normális állapotok. De hát itt végső soron a „normálisnak” éppúgy nincs értelme, mint a „betegnek”.

Legalább a '70-es évek óta észleljük a „nem ipari városi növekedés” gyorsulását. Az első reakció természetesen ebben valamilyen anomáliát látott. Hiszen eddig valamilyen városfejlesztési modellben adott iparosodottséghez adott városiasodás tartozott. S ha most a városok – falusiak beáramlásából, a máshol élő munkanélküliek felvándorlásából, az iskolavárosokban végzetek hűségéből, a diák-értelmiségi életmódhoz, vagy a más országokból érkező menekültek próbálkozásaiából következően – az ipari munkahelyek állapótól függetlenül növekedni kezdenek, akkor itt biztos megbomlott valami szerves és eddig összetartozó. S megszületett a túlurbanizáltság fogalma. A '90-es évek radikális divatja azután ugyanerről „függő városiasodásként” beszélt. A Kárpát-medencében természetesen nem születtek a kínai vagy brazil megvárosokhoz mérhető 10–20 milliós óriások. Sőt, az utolsó két évtizedben a városok lélekszáma stagnál, esetleg enyhén csökken. A városi környékek, az agglomeráció természetesen kivitt a nagyvárosokból, Magyarországon is, egészében talán 3–400 ezer embert. Arányaiban, ha csekélyebb mértékben, de a mozgásirányok hasonlóak a szomszédos országokban is. Délkeletről, vagy a Balkánról a '89 utáni idők szabadságaival élő kivándorló vagy elmenekülő tömegek azonban nagyobb arányban a városokból, a képzettebb rétegekből kerülnek ki, és ez a nagyvárosi népességet ott különösen sújtotta a '90-es években. Helyükre volt, ahol érkeztek falusiak, volt, ahol nem. Így azután nem mellékes, hogy milyen az elvándorlási potenciál nálunk, illetve a régió falvaiban. Az agglomerációban az infrastruktúra egyenlőtlen.

Vannak persze jó utak mentén felfelé mozduló települések, ahol szolgáltatások is kiépülnek, és ahol akár az amerikai elővárosokhoz hasonló képződmények kisebb szigetei is kiépülhetnek. Zömmel azonban a városba teljesen integrálódni nem tudó, de oda mégis törekvő vándorló csoportok vetik meg itt a lábukat. Ez eddig közhely. Az újdonság ott kezdődne, ha meg tudnánk mondani, milyen a lakosság megtartási képessége a többi, az agglomeráción kívüli falunak? S akik onnan mégis elvándorolnának, azok nagyvárosok vagy jelenlegi településeikhez hasonló, de szerencsésebb régióbeli falvak, kisvárosok felé orientálódnak? A nagyváros többfajta elhelyezkedési lehetőséget, változatosabb ideiglenes munkákat kínál, jobb menedék. Jelenti-e mindez jelentősebb felvándorlási tartalék meglétét a régióon belül? Hiszen másmilyen fenntarthatóságról beszélhetünk olyan nagyvárosokban és környékükön, ahova a többi országrészről, illetve a régióból városonként 3–500 ezer új letelepedőre számíthatunk a következő 20 évben, és itt sem mindegy, hogy a falusi életmódot favorizáló olyan felköltöző csoportokról van szó, akik jelenlegi életmódjukkal leginkább harmonizáló életkörülményeket elsősorban az elővárosokban és az agglomerációban találnak, vagy olyan csoportokról, akiket rokonsági vagy ismeretségi kapcsolathálók a belső, elszlömösödött városrészekhez kötnek. Az egyik vándorcsoport nagy valószínűséggel városkörnyéki természeti környezetből szakítana ki magának lakóhelyet, és ily módon közvetlenül terhelné a térség „természeti rendszerét”. A másik a szegregációt erősíti a városon belül, ennek természeti következményei nehezebben kimutathatóak, de az elkülönülő és magukba zárkózó városrészek kezeléséhez egy az eddigittől eltérő tudatosságú várospolitika válhat szükségessé.

Az ily módon leírt városhálózat jellemzői megragadhatók lesznek a város belső működésében és irányítási módozatainak meghatározásánál is. Az áramok, fluidumok, vándorló értékek és változó érdekek összecsomósodásaként jellemzett város irányítása sem lehet fentről lefelé irányuló és hierarchikus. Az utolsó évtized várospolitikai irodalma az így értelmezett település irányítását egy olyan sajátos „városi rezsimben” képzelel, amelyben az önkormányzati vezetés, a helyi gazdasági érdekek és a civil erőközpontok összekapcsolódva irányítják a várost. A hangsúly itt az összekapcsoláson van. Ahol ezt az elméletet valóban használják (amerikai és angol városok sokaságában), ott a városvezetésbe mindenütt bevonják (nem rituálisan, hanem fontos területeken a hatalom és a felelőségek valódi megosztásával) a gazdasági elitet. Nélkülük, és többnyire akaratuk ellenében nem csinálnak városi programokat. De azok kivitelezésébe is források biztosításával, vagy másképp, komolyan számítanak a valódi mandátumokkal rendelkező valódi partnerekre. Az ilyen városi rezsimek jövőbeli kialakításával kapcsolatban eleve többféle ellenvetés merül fel. A városi hatalom fő társadalmi partnerei itt a gazdasági erőcsoportok és nem a civil mozgalmak környezetében keresendőek. Következésképpen, hiszen mindenért fizetni kell, az ilyen városi koalícióknak is áruk van. A versenyszféra partneri viszonyát ingatlanokkal, parcellázással neki tetsző irányban fejlesztett közmunkákkal kell megvásárolni. A civil szféra, ha bevonták is a koalícióba, a gyengébb fél marad, és a másik két oldal, gyakran vele szemben, összefog. A városi rezsimek alapmeghatározása szerint informális megállapodások összessége, amelyek biztosítják, hogy köztestületék és magánérdekek együttműködhetnek igazgatási döntések meghozásánál és végrehajtásánál. A két kulcsszó itt az „informális” és az „érdekek” lesz. Egy ilyen rendszerben egyik érdekelt fél sem léphet önmagában a többiekkel való egyeztetés nélkül, és

ebből következően a koalíciók, szövetségek vagy együttműködési rezsimek ennek az erőternek fő jellemzőivé válnak. A közös kormányzás meghatározott eredmények, állapotok, produktumok elérését és előidézését szolgálja. Ebből következően a szövetségek nem elégedhetnek meg itt pusztán a közös ellenőrzéssel. A városi rezsimnek van eredménye, még ha az nem is anyagi termék, hanem valamilyen társadalmi tény lesz. Az ellenőrzésnek ebben az értelemben pedig nincs. A hatalom szerkezete itt szövetségekre épül. Természetesen ilyen együtteseknél különösen fontossá válnak azok a módozatok, amelyek szerint a köz- és a magánérdek az adott erőterekben, az adott fórumokon meghatározódik. Ebben persze sok elmélet nincsen, s nem is igazán tudom, miért hívják mindezt a „városi rezsimek elméletének”. Itt ugyan felértékelődnek a rezsimpolitika környezeti elemei, de mégis a változásokat jobban magyarázhatjuk magának a rezsimnek a működésével, mint annak a gazdasági vagy politikai környezetnek a változásával, amelyben az adott rezsimek működik. Nyilvánvalóan a piaci pozíciók, a politikai rendszer demokratikus hagyományai, vagy a kormányzati kereszthatások ezeket az informális paktumokat nagymértékben befolyásolják. Itt azonban mégis úgy tűnik, két szempont segítségével a különböző helyzetekre vonatkozó, jól beazonosítható típusokat kapunk. Az első szempont a feldolgozóipar és a város szolgáltató potenciáljának viszonya lesz. Hiszen lesznek stratégiák, amelyek megkísérelnek a feldolgozóipar válságából, ha nem visszafelé, de egy másik feldolgozóipari potenciál felépítése irányába menekülni, és lesznek azok, akik határozottabban neki mernek vágni egy szolgáltató város kialakításának. Az első csoportba tartozik nálunk mondjuk Miskolc, a másodikba talán Szeged. A második osztályozási szempont a városirányításon, vagy a régió belüli koalíciók megléte a különböző elitcsoportok között. A felületes kép itt igen változatos. Számos középvárosban a helyi nagycsaládok és gazdasági érdekek közötti szövetségek fontosabbak minden pártelkötelezettségénél. Más helyeken, elsősorban a nagyvárosokban azonban az elitek éppoly megosztottak, mint az országos színpadokon. S egyelőre kevésbé látszanak azok a nem utópikus, helyi összefogással kivitelezhető olyan nagy szimbolikus projektek, amelyek – pl. a fenntarthatósági programelemek kapcsán – a helyi elitkoalíciókat végül is a napvilágra segítenék. Mindebből következően a városi rezsimek alaptípusai a mi esetünkben a következők lehetnek:

		Regionális koalíció	
		Igen	Nem
Az átalakulás alapiránya	Szolgáltatásközpontú	I. típus, pl. Pécs	II. típus, pl. Debrecen
	Feldolgozóipari központú	III. típus, pl. Nyíregyháza	IV. típus, pl. Miskolc

Megjegyzés: A városok példáival inkább csak típushelyzeteket jellemezek. A tipológia mögött nincs a magyar városokra részletes tagolódást bemutató összefüggő kutatás.

Számos hasonló feldolgozás a feldolgozóipari program folyamatosságát eleve a városi policykultúra visszafelé forduló korszerűtlen elemének tartja, és a kibontakozást a szolgáltató ágazatok egyértelműen középpontba állításától várják. E szektor erőteljes és esetenként meghatározó jelenléte a magyar városhierarchiákban már a nagyon elemi szintektől is természetesen hangsúlyosan jelen van, de mégsem hinnénk, hogy a feldolgozóipar életben tartásával kapcsolatos stratégiai elképzelések eleve retrográdok lennének, és hogy ellentétesekké válnának az uralkodó trendekkel. A szélesebben vett szolgáltatási

(pénzpiaci, felsőoktatási, innovációs) szerepkörök kibontása mellett jelentősebb feldolgozóipari kapacitások visszatelepítése meghatározó fontosságú lehet. A magyarországi nyilvánosság szerkezetéből következően a regionális koalíciók megléte automatikusan a városban, vagy a térségben nem jelent teljes egységet. A politikai rendszer megosztottságából következően végül is a két alaphelyzeten túl létezik egy további elválasztási pont is. Mindkét tábor sikeres esetekben kiépíti a maga városi gazdasági és civil koalícióját. De városaink zömében, ha egyáltalán ilyen létrejön, a következő években is nem egy, hanem két, egymással lényegében szemben álló informális hálózat felállítását valószínűsíthetjük, és csak különleges ügyek kapcsán, vagy nagyon kevés városban egyesül a két hálózat. A taxonómia másik sajátos eleme a magyarországi regionális gazdasági elitek jellegéből következik. A városokban működő termelő és kereskedelmi nagyvállalatok, még ha egyetlen magyarországi telephelyeik az adott városban vannak is, nagy többségükben külföldi érdekeltségűek, és ezért a városi urbánus rezsimek informális alkuiba komolyan nehezen vonhatók be. Általában nem kötődnek úgy a városhoz, hogy annak politikájához, a helyi elit különböző alakzatainak egymással folytatott küzdelméhez komolyan bármiképpen is viszonyuljanak. Ők túl erősek a városi önkormányzatokhoz képest. Természetesen ott vannak a magyar kis- és középvállalatok is. Ezek a városi politikai elitezhez, annak komolyabb programjaihoz pedig túl gyengék. Mindebből következően a fenti alpmátrix a következőképpen módosul:

		Regionális koalíció		
		Polarizált hálózat	Kiegyenlített hálózat	Nincs hálózat
Az átalakulás alapidiránya	Erős szolgáltatási elit	Típus I.	Típus II.	Típus III.
	Gyenge szolgáltatási elit	Típus IV.	Típus V.	Típus VI.
	Erős ipari elit	Típus VII.	Típus VIII.	Típus IX.
	Gyenge ipari elit	Típus X.	Típus XI.	Típus XII.

A fenntartható városfejlesztési programok számára a legkedvezőbbnek valószínűleg a Típus II. számítana, és még működtethető kompromisszumokat jelent a Típus I., a Típus VII. és a Típus VIII. is. A gyenge ipari és szolgáltatási elitek meglétéből önmagában még semmi sem következne. A fenntartható fejlődés mellett elkötelezett politikai eliteknél ezek kedvező partnerek lehetnek. Ellenkező esetben azonban, még ha ipari érdekeik ezt meg is követelnék, aligha tudnak a városban fordulatot kikényszeríteni.

Tovább lépési lehetőségek

Befejezésül a valószínűsíthető társadalom- és környezetpolitikai mozgási irányokat néhány forgatókönyvbe foglalnánk össze. Az ezek közötti különbségeket mindenekelőtt a globalizáció különböző változatai mentén vélnénk megragadni. Az egyes változatoknak vannak közös keretelemei. Ezek közül talán érdemes lenne néhányat kiemelni. A kiindulópont a globalizáció jelenlegi alapfolyamatainak fennmaradása, sőt sok területen további erősödése. A beruházásokért folyó verseny ily módon tartósan globális marad. A nemzetállamok – lelkesen, vagy a kényszert beismerve – bizonyos értelemben – s a határt lefelé szinte kizárólag a pillanatnyi hazai politikai eladhatóság jelenti –

egymás alá kínálnak. A szociális és környezeti költségek elfogadhatóságát is ez a verseny határozza meg. A színen megjelenő társadalmi erők és társadalomkritikai beszéd-módok az adott kereteken belül a forgatókönyveket, persze, aktívan alakítják. De a világgazdaság jelenlegi hatalmi és szerkezeti viszonyaiból következő helyi kereteket azonban csak korlátozottan változtathatják. Az európai integráció ebben az összefüggésben az új tagállamoknak, így nekünk is egy viszonylag hosszabb időszakra jelentős átmeneti védelmet biztosít, mert mind a szociális, mint az ököpolitikai területeken a nyugat-európai konszenzus által elfogadott alapellátások és védelmi szintek eléréséig a szabályozás nem is engedélyezi, hogy a keletiek ilyen szolgáltatásaik visszafogásával jussanak viszonylagos versenyelőnyökhöz.

Befejezésül egyfajta összerendezett jövőkép kialakításához a mértékletességet nem mint erkölcsi vagy életvezetési elvet, hanem mint társadalompolitikai programot próbálnánk felmutatni. Itt tulajdonképpen a jobb-rosszabb, vagy a kevesebb-több megfogalmazásain szeretnénk kívül kerülni. Az eddigi tapasztalat egyértelmű. Ugyan sikerül a kersett javakat környezeti szempontból hatékonyabban, vagyis kevesebb erőforrás felhasználásával előállítani, de az így elért megtakarításokat a jelentkező többletfogyasztási igény semmissé teszi. A fenntarthatóság szempontjából végül is az előrelépés minimális. Ebből következően, már a '90-es évek közepén világossá vált, hogy a fenntarthatósági programokban környezeti hatékonyság és egyfajta környezeti-fogyasztási mértékletesség szükségszerűen összekapcsolódnak. Ökohatékony egy termék, ha ugyan előállítása és/vagy felhasználása erőforrás-kímélő, azonban termelése gyakorlatilag külső korlátok nélkül tovább nő. A mértékletesség itt azt jelenti, hogy az így előállított termék fogyasztását is megkíséreljük – természetesen értelmes korlátok között – valamilyen módon lecsökkenteni (például meglévő, hasonló célra felhasználható termék további működtetésével). A mérsékletesség éppen úgy, mint a hatékonyság, normatív felfogás, értékválasztást jelent. A szakirodalomban e kérdéskör leírására használt *sufficient* angol terminus elégségeset, kielégítőt, bőségesen megfelelőt jelent. Nyilvánvalóan itt nem a szükségesnek tartott fogyasztás korlátozásáról, hanem a bőségből következő feleslegesség valamilyen kiváltásáról lenne szó. Az elégséges, vagy a kielégített fogalmait hagyományosan nem a jó, a megfelelő, hanem a „még nem eléggé jó” felfogásokhoz kapcsoljuk. Ez abban is jelentkezik, hogy nem szeretjük azokat a korlátokat, amelyek külső tényezőkből vezethetők le a versenyzők nagy számára, vagy a közöttük elosztható javak korlátozott voltára hivatkozva. A korlátok érzékelése hagyományosan szinte minden területen, beleértve egyéni működésünket is, kellemetlennek tűnik. Napi életvitelünkben nekünk kedves tárgyaktól minél többet szeretnénk birtokolni. Természetesen az egyén szintjén saját testünk jelzi fogyasztásunk lehetséges határait. Korlátozottan vehetünk magunkhoz ételt s italt, és más alapévezeteket illetően is testünk jelzi, mire és hogyan vállalkozhatunk. Fogyasztási javak tulajdonképpen térben és időben megragadhatóan működnek, s legalábbis elméletileg, a tér- és az időfelhasználás elvben egymással valamilyen értelemben versenyeznek. Nagyon gyakran a fogyasztási javak iránt emelt igényünk más, térhasználati és időbeli korlátaink egy részét közömbösíti. A hétköznapi életben is észlelhetjük, hogy azok az emberek, akik fogyasztása valamiképpen mérsékletesnek nevezhető, valami általánosabb célokra: az egyszerű élet szeretetére, az egészségre, valamilyen kedvelt életvitelre, esetleg a mainál kiterjedtebb kívánatos igazságosságra hivatkoznak.

Az ökomérsékletesség ebben az értelemben felfogásunkban nem általános fogyasztás-visszafogást jelent, hanem elsősorban azoknak az eszközöknek, vagy fogyasztási tárgyaknak a belátóbb hasznosítását fogadja el, amelyek előállítása különösen sok erőforrást igényel. Az mindenesetre látszik, hogy azoknál, akik tudatosan lemondanak az autóhasználatról, a környezeti érzékenységen kívül valami további tényező is számítanak (könnyebb mozgás a városban, gazdaságosság, a kényelmesebb vonatút lehetősége stb.). Látható, hogy a személyes életvezetésben és nagyobb szervezeteknél is a kimozdulás a jelenlegi állásokból csak akkor lehetséges, ha az idő- és térhasználati kívánságokat ehhez belátható és könnyen értelmezhető formákba lehet átalakítani. A komfort, az életstílus, az egészség, vagy a kiegyenlített életkörülmények elérése itt mind hatótényező lehet, de kisebb csoportoknál nem záránk ki az etika vagy a jó lelkiismeret megfontolásainak szerepét sem. Ez az átalakulás leginkább akkor képzelhető el, ha ezek a jövőbeni szükségletek valamilyen közösségi feladatokhoz rendelhetőek. Olyanokhoz, amelyekkel kapcsolatban a fogyasztó egyébként nem érez személyes felelősséget. A mértékletesség kapcsán azonban senki sem vélheti vesztesnek magát. Ez az átalakulás csak akkor lehetséges, akár még csekély mértékben is, ha a fogyasztó világosan felismeri, milyen nyereségre tehet így szert. A személyes gépkocsihasználatot csak akkor lehet valamelyest is visszafogni, ha az azt kiváltó vasúti vagy buszkínálat ár- és komfortszempontból kedvezőbb. Egy környezeti szempontokra hivatkozó benzináremelés ezzel szemben nyilvánvalóan kényszerként jelenik meg a közvéleményben.

Vállalati szinten mindez elképzelhető a környezeti és társadalmi célok valamilyen összekapcsolásával. Ez végső soron nem jelentheti a gazdasági logika háttérbe szorulását, de tudjuk, hogy a profitmaximalizálás mellett a vállalatoknak (vagy inkább csak számos vállalatnak) vannak más céljaik is – valamilyen közösség életben tartása, valamilyen piacon nehezen értékelhető szolgáltatás működtetése, a munkatársak presztízs- és identitás-szükségleteinek fenntartása, sőt termékminőséggel, vagy a márkanév fenntartásával kulturális üzenetek megfogalmazása is ide sorolható. Bizonyos termelési folyamatok korlátok közé szorítása, esetleg ideiglenes felfüggesztése – első pillanatra bármennyire is a vállalatokkal szembeni kérésként ijesztőnek hat – itt azért elképzelhető. Különösen akkor, hogyha ezek a rövid távúnak tűnő korlátok végül is a termékspektrum valamilyen részének megújulását hozhatják, és hosszabb távon egyértelműen hasznos is generálhatnak. A vállalatok felé megfogalmazódó lehetséges lépések itt azonban nem feltétlenül a termelés lényegi elemeit érintik. Lehetséges, hogy mindössze bizonyos reklámtechnikákról, vagy bizonyos hirdetési üzenetekről kellene csak lemondani. Vagy új minőségbiztosítási és esetleg a dolgozók közérzetét javító lépésekre kell gondolni. A mérsékletesség ilyen felfogása nem kerül szükségszerűen szembe növekedési és nyereségközpontú vállalatpolitikákkal. Mindenesetre úgy látjuk, hogy jelenleg ilyen területeken párbeszédet Közép-Európában nagyvállalatokkal egyelőre nehéz elkezdni. A felsorolt kérdések iránt elsősorban a kis- és középvállalatok egy része érzékeny. Ezek között, persze, valóban megjelennek olyanok, amelyek piacelfogása és haszonszámítása alkalmasra teheti őket ökokompromisszumokra. A nagyvállalatok – különösen a multinacionális cégek – persze ökotudatosak, s vállalati profilépítésükbe környezetpolitikai lépések is beletartoznak. Összefogott, fenntarthatósági profilváltásra az itt bemutatott mérsékletességi politikák mentén azonban belátható időn belül még nem rávehetőek.

A mértékletesség logikáját azonban így sem ráolvasások működtetik; akkor működik, ha azt a vállalat kapcsolathálójának különböző meghatározó szereplői – a beruházók, a beszállítók, a munkavállalók, az állam és a média – kikényszerítik. Különösen sok függ a befektetők ilyen irányú érzékenységeitől vagy megfontolásaitól.

A mérsékletesség ebben az értelemben az elegendő elfogadása. Az elegendő pedig a túl sok elkerüléséből vezethető le. Ez utóbbit pedig olyan részpolitikaként, vagy cselekvési programként határozhatjuk meg, amely más elfogadott célok elérését, vagy szükségletek kielégítését már akadályozni fogja. Ez akkor is belátható, ha ezek a korlátok csak a következő időszakban jelennek meg. A mértékletes cselekvés a jövőbeli károk elkerülését és a jövőbeli szükségletek felértékelődését jelentheti. Ebből következően a mértékletesség hasznának is meg kell jelennie.

Minderre azért is tekintettel kell lennünk, mert az elsődleges termelési elemekkel kapcsolatos hiányok korlátozzák a szükségletek jövőbeli kielégítését is. A termelésben felhasznált természeti tőke korlátozott voltával szemben az emberi tőkeelemeknél – legyen szó készségekről, tudásról és egészségről – ilyen korlátokat empirikusan nehezen tudunk megragadni. Vannak ugyan próbálkozások, olyan társadalmi szükségletek, mint az elosztási igazságosság, a biztonság és a társadalmi integráció kielégítésére és lefedésére, vagy a kapcsolati tőke értékének jelzésére a különböző hálózatokban, mérési és a különböző nem anyagi értékek és termékek értékelésének problémái azonban itt folyamatosan nehézséget okoznak. S minden bizonnyal ez így lesz a még belátható jövőben is. Mindezekből következően nem vagyunk túlságosan bizakodóak a mérsékletességi programok eladhatóságát illetően. Azonban ezek a program lényegét igazán mégsem érintik. Fenntarthatóság-képünkben következően kívánatosnak tartanánk az ökológiai, a gazdasági és a szociális mérsékletesség külön kezelését.

Az ökológiai mérsékletesség kiterjed a gazdaság anyagigényének munkánkban már említett csökkenésére is. Ha az anyagfelhasználást nem is tudjuk olyan mértékben csökkenteni, hogy az egyes radikálisabb környezeti programokat kielégítve egyfajta egyenlően elosztott környezeti teret alkosson, azért amikor különböző politikai áramlatok az anyagfelhasználás felére csökkentése mellett a jólétet megdupláznák, akkor igen jelentős célokat tűznek ki. Azokban az esetekben, amikor a fogyasztás növekedése a már vázolt módon a környezetbarát megtakarítások eredményét nagyjából leköti, sajátos rebound-hatásokról beszélhetünk. A mérsékletesség a gazdaság vonatkozásában egyfelől újabb beruházásokkal hosszabb távon is biztosítja a termelést, másrészt olyan fogyasztási viszonyokat teremt, amelyek az elszegényedést azért korlátok közé szorítják, vagy nagyjából közömbösítik. A gazdasági értelmű fenntarthatóság itt egyszerre jelenti a természeti tőke és a termelés megújulásának egyidejűségét. Itt nyilvánvalóan gazdasági növekedés, vagy legalább a visszaesés elkerülése a cél. Mégpedig úgy, hogy vagy egyfelől a termelés és a természeti tőke összértéke megmaradjon, másrészt úgy, hogy közben azért a nem helyettesíthető természeti tőke kritikus tömege is biztonságban marad. Olyan piaci eszközök, mint az ökoadóztatás, vagy a kereskedelem, az emissziós kvótákkal végül is reményeink szerint egyfajta puha fenntarthatóságot a vállalati költségvetésekbe már szinte mindenütt, nálunk is beépítettek, vagy a közeljövőben beépíthetnek. Így is marad azonban környezeti terhelés, amelyet piaci eszközökkel és más környezetpolitikai lépésekkel nem tudunk megragadni. A szociális mértékletesség természetesen a gazdaságinál

egyfelől puhábbnak tűnik, másfelől azonban létező szociális kötelezettségek egész sorát itt beemeli. A nem gazdasági jellegű életminőséget mindez nagymértékben befolyásolja. A terület számszerűsítése azonban még más ököpolitikai területekhez képest is nehézségekbe fog ütközni. A fogyasztás valamilyen mértékű korlátozása, épp az életminőségi veszteségek elkerülésének programjában, azonban itt mégis hasznot hozhat. Végül is, a gazdasági folyamatok fenntarthatóságával kapcsolatban három lehetőségünk van. Próbálkozhatunk a helyzet kézben tartásával újabb piaci lehetőségek mozgósításával, kereshetjük az ökológiai hatékonyság javításának területeit, és végül valamifajta mérséklétséget is programként forgalmazhatunk. Az első csoportba tartozik egyfajta „a piac úgyis megoldja” fatalizmus is. Valóban, az úgynevezett környezeti Kuznets-görbe mintha azt sugallná, hogy a növekvő jóléttel, az emelkedő fajlagos teljesítményekkel összhangban automatikusan javul a környezet minősége. Az iparosítás e késői szakaszában meghatározó „anyagtalán” szolgáltatások és maga az információs társadalom létrejötte is a jelenlegi problémák oldódásához vezet. Ha ez így lenne, akkor értelmetlen lenne mértéklétségről beszélni és a rebound-hatások is mellékessé válnának. A történet persze nem ilyen egyszerű, hiszen a Kuznets-görbe létét csak egyes szennyező anyagokra lehetett mind ez ideig bizonyítani. A késlekedés egyszerűen más régiókat és nemzedékeket terhel a mi mostani és itteni környezeti problémáinkkal. A jövő nemzedékek ma és a következő években ebben az ügyben nyilvánvalóan még semmit sem tehetnek, más régiók azonban már ebben a szakaszban is ellenlépéseket szorgalmazhatnak (pl. elzárnak bizonyos nyersanyagforrásokat számunkra). Mások szemében a technológia oldja majd meg a mértéklétségek problémáját. A technológiai fejlődés bizonyos pályáinak, irányainak kiemelt állami, vagy közösségi támogatása valóban eredményezhet környezetbarát innovációkat. A környezet-karbantartási költségek a vállalatokra terhelése is kikényszeríthet környezetkímélő termelési és fogyasztási módokat. De mert a mértéklétségeknek van egy önkéntes, nem kényszerre reagáló eleme is, itt valójában csak valami másról beszélhetünk. Mindenesetre a termékek tervezésénél és magában a termelési folyamatban is mégis módunk lenne közös mértéklétségi célok megfogalmazására. A technológia ebben az esetben sem önmagában hat, hanem valamilyenfajta új célok szolgálatában áll.

A közjavakról kialakított képünkben itt szükségszerűen keverednek nemzeti, vagy egyszerűen országon belüli és globális elemek. Emlékezzünk arra, hogy a közjavak közé tartozik a béke, a társadalmi igazságosság és természetesen az „érintetlen természet” is. Erről ilyen elvonatkoztatott szinten általában nincs vita. Az utóbbi időben azonban igen eltérő nézetek fogalmazódtak meg egy olyan fenntarthatósági elemről, mint az éghajlat. Valószínűleg a továbbiakban is az állam feladata marad, akármennyire módosulnak is annak mandátumai és erőforrásai, olyan esetekben az igazságosság megjelenítéséről gondoskodni, amikor az önmagában a piacgazdaság működéséből nem következne. Ehhez természetesen szükséges lenne, hogy egyfajta globális irányításhoz demokratikusan legitimált szereplők súlyuk és mozgásterük legalább egy részét visszanyerjék a határokon belül és kívül működő magánjátékosoktól. Azonban, ha az ilyen programok egyszerűen a jelenlegi globalitás kedvezőtlen hatásainak közömbösítésére összpontosítanak, akkor hatékonyságuk bizonyára igen alacsony maradna. A történet újragondolásához, friss vonatkozási keretként újra kellene gondolnunk a privatizációt és a korábbi állami szabályzás egyes részeit lebontását, a különböző javak nyilvános, vagy magán voltát, s egyáltalán az állami és

államközi szervezetek lehetőségeit és felelősségét. A globális közjavakat valamennyi országnak, népnek és nemzedéknek hasznot hozó javakként szokták meghatározni. A '90-es évek végén, még mindig ebben az általános értelmezési keretben ezek megjelennek nagy nemzetközi fejlődési programokban. Ott egyszerűen még csak a különböző szükségletek újraértelmezéséről, „új keretekbe” helyezéséről és a versenyszféra bekapcsolásáról a közjavak működtetésébe volt igazán szó. A kialakuló vitában néhány markánsan elkülönülő véleményt ragadhatunk meg. A civil társadalomban megfogalmazódó nézetek a levegőt és a vizet kizárják az akár elvileg áruként értelmezhető javak közül. Hangsúlyozzák, hogy ezekkel kapcsolatos gazdasági számításokat nemhogy nem lehet, hanem nem is lenne szabad végezni. A víz mindenesetre valamennyi számba vehető felfogásban nem elidegeníthető, kezelésének és felhasználásának felelőssége közös, és általában helyi ellenőrzésű. Egy eddig közjónak minősülő terület vagy rendszer privatizálása mindig a nyilvánosság korlátozásával, és ebben az értelemben a demokratikus részvétel szűkítésével jár. A hozzáférők, vagy rászorulóik köreinek átfogalmazásával eddig közösségek tagjainak számító csoportok szorulnak ki. Lényegében a különböző közösségi tagságok és a mögöttük meghúzódó szolidaritási határok értelmezése változik. És aki, ugye, az új szolgáltatásért nem tud fizetni, azt nem is kezeljük egyenrangú partnerként. Legfeljebb kiegyenlítő segélyekkel próbáljuk az illető javak új tulajdonosi rendjében valahogy még a kapun belül tartani. Az adott javakhoz való hozzáférés lehetőségei ebben az értelemben szimbolikusan is fontosak, hiszen folyamatosságuk vagy megszűnésük a közösséghez tartozás fennmaradását, vagy lebomlását jelezheti az érintetteknek. S mellettük, persze, a többieknek is. S ha itt valakiről kiderül, hogy már ebben a konkrét kérdésben „nem közénk való”, akkor miért vállalkozunk fel más területeken? Tehát az egyének vagy csoportok hozzáféréseinek mértéke a közjavakhoz, ideértve az ökológiaiakat is, jelzés lesz azok általános szociális védettségére, vagy támadhatóságára vonatkozóan. Természetesen sokan tévednek, amikor azt gondolják, hogy a közjavak ügyét végül is az állami–nem állami mezőben kell a továbbiakban is kezelniük. Hiszen a közjavakat eddig elsősorban az állam működtette, szabályozta. Természetesen, akár nemzeti, akár nemzetközi szinten, most is számtalan nem állami aktor komolyan részt vesz ezek „karbantartásában”, de mindentől függetlenül az állam vállalásai a közjavak működtetésében viszonylag új keletűek. A 17. századig az állami források legnagyobb részét háborúk emésztették fel. Csak az iparosítás kezdetén merültek fel állami feladatok bizonyos közjavak biztosításában, akkor mindenképp a vízgazdálkodásban. De e vállalásait az államtól gyakran ki kellett kényszeríteni, azokra maga önként csak meglehetősen ritkán vállalkozott. A globális közjavak természetesen a nemzeti közjavakból állnak össze, és összekapcsolásukat nemzetközi erőfeszítések biztosítják.

Az ide vonatkozó vita még valamikor a '60-as évek végén indult. E szerint, ha a közjavakat szabadon hasznosíthatóvá tesszük, akkor mindenki megpróbálja az adott korlátozott erőforrással kapcsolatban a saját előnyeit maximálisan kihasználni, és mindez az adott közjó rombadöntéséhez vezet. Annakidején ebben a felfogásban kezdték kezelni a környezetvédelem egész problémakörét. Mások károsnak tartották és tartják ma is az állam és piac ilyen abszolút szembeállítását. A források közös használata e megközelítés szerint káros és rombol. Ha a tulajdonviszonyokat pontosítjuk, ilyesmire nem kerülhet sor. Ha a hozzáférést rosszul szabályozták, és valóban mindenki számára az adott jó elérhető, akkor a rendszer valóban összeomlik. Ha azonban az világosan lehatárolt cso-

port közös tulajdonában van és működtetését is ezek végzik, akkor ártatlanabb képet kapunk. A tulajdon különböző formáit e vitában négy nagyobb csoportra osztották: szabad hozzáférésre, a magántulajdonra, a közösségi tulajdonra és az állami tulajdonra. Ezek kezelésében a fenntarthatóságot segítő és azt romboló lépésekből számtalan felsorolható. A közjavak ebben az értelemben nem feltétlenül, vagy egyáltalán nem nyílt hozzáférésű erőforrások. S a magántulajdon hiánya vonatkozásukban egyáltalán nem jelent törvénynélküliséget. Ha a közjavak károsodásait, vagy akár megsemmisülését nem a haszonéhes alkalmazó önzésével magyarázzuk, hanem az állam és a gazdaság közötti kapcsolatok új formáira vezetjük vissza, akkor mások lehetnek a lehetséges megoldások is. S ez jelentheti más politikaképek megjelenését is. Az embereket nemcsak anyagi előnyökön keresztül (ahogy a piac gondolja), és nem is csak drákói büntetésekkel fenyegetve (miként gyakran az állam hiszi), hanem társadalmi és kulturális jutalmazó mechanizmusok tudatos használatával tudjuk befolyásolni.

Forgatókönyveink valószínűsíthetőségét ezért nagymértékben meghatározza eladhatóságuk a közvéleménynek. A fenntarthatóság ügyét igazán az ipari társadalmakban sem sikerült mediatizálni. Tulajdonképpen mind ez ideig sem itthon, sem máshol nem találták(uk) még ki, milyen képekkel, metaforákkal, eseményekkel jelenítsük meg az itt bemutatott társadalmi programokat. Nem jöttünk rá, melyek lehetnek azok az események, amelyekhez kapcsolódva a fenntarthatóságot az értelmiségen és a hozzá kapcsolódó csoportokon kívül szélesebb rétegeknek el lehetne adni. Nem látjuk, milyen lehet a kérdéskör bemutatásánál belátás és az érzelem viszonya. Egyelőre az egészben túl sok a belátás, és majdnem teljesen hiányzik az érzelem. A fenntarthatóságról már majdnem húsz éve beszélünk, de ezt a problémát még el sem kezdtük megoldani. Tudjuk azt, hogy a média-megjelenítés a legkülönfélébb kérdésköröket esztétikailag újfogalmazza. S lényegében majdhogynem fogalmunk sincs arról, milyen módon fordíthatnánk le a fenntarthatóságot szépszerűleg értékelhető üzenetté. Embereket a kulturális környezet és a társadalmi befogadás mechanizmusainak a végiggondolása nélkül, a racionalitásra hivatkozva aligha tudunk tömegesen mozgósítani. Ezért talán a továbblépéshez választ kellene kapnunk néhány kérdésre. Vannak-e a társadalom emlékezetében rögzítve olyan célok, amelyekhez valahogy a fenntarthatóságot odarendelhetnénk? Hogyan lehetne azokat az értékeket erősíteni, amelyek akár részlegesen is, de a fenntarthatósághoz köthető termelési és fogyasztási módokat generálnának? Hogyan lehetnek konkrétan megragadhatók, egyszerűen észlelhetők a különböző fenntarthatósági célok és programok? Milyen történetekkel, képekkel, szimbólumokkal jeleníthetjük meg a leghatásosabban az egész kérdéskört?

Gerhardt Schulze a '90-es évek elején vezette be az „élménytársadalom” fogalmát. Itt tulajdonképpen egy olyan kísérletről van szó, amely megpróbálja azt felderíteni, vajon mennyire váltak az élményracionális cselekedetek a mai társadalom működtetőivé? Vajon mennyire a boldogságvágy határozza meg az emberek cselekedeteit? E szerint a modern társadalmakban egyre többen megtanulják saját belső lehetőségeiket használni, képesek lesznek belső folyamataik intenzívebb kezelésére, illetve megélésére, és az egyéni időre jutó élményjelenetek sűrítésére. Ebben a felfogásban a világ használata akkor válik „élményracionálissá”, ha megkíséreljük a külső és belső rendet az élménycélokkal összefüggésben optimalizálni. A korábbi, a külső termékek hasznosítását központinak tartó felfogást sok vonatkozásban a belső tapasztalat szférájába próbáljuk meg

átolni. A fenntarthatóságot mint eseményt, ebbe a környezetbe kellene helyezni. Ma még egyelőre nem tudjuk hogyan, de minden bizonnyal erre a szférára ki kellene tervezni a mítoszalkotás, a szimbolikus jelek tudatos tervezése, a közösségekhez tartozás technikáit. Egyre újabb olyan vetítési felületek jelennek meg (Schulze ezeket kulisszának hívja), amelyekre kívánságainkat, fantáziáinkat, érzéseinket felvihetjük. A hétköznapoktól különböző események kialakítására, rögzítésére végül is ósidők óta vannak technikák. Valamilyen módon ki kell emelnünk bizonyos üzeneteket a hétköznapiságból. A fenntarthatóság kapcsán ezt még nem tanultuk meg.

Irodalom

A tanulmány bevezető jellegéből következően a hivatkozásokat nem a szövegben, hanem összesítve adjuk meg. A jegyzéket kiegészítettük további tájékoztatást segítő pozíciókkal.

- Achterhuis, H. (1993): Scarcity and Sustainability. In: Sachs, W. (szerk.): *Global Ecology: A New Arena of Political Conflict*. London–Atlantic Highlands: Zed Books. 104–116.
- Ackerman, F. (1994): The natural interest rate of the forest: Macroeconomic requirements for sustainable development. *Ecological Economics*, 10. 21–26.
- Adam, B. (1998): *Timescapes of modernity. The environment and invisible hazards*. London–New York.
- Adriaanse, A. (1993): *Environmental policy performance indicators: a study of the development of indicators for environmental policy in the Netherlands*. The Hague: SDU Publishers.
- Adriaanse, A.–Bringezu, S.–Hammond, A.–Moriguchi, Y.–Rodenburg, E.–Rogich, D.–Schütz, H. (1997): *Resource Flows: The Material Basis of Industrial Economies*. Washington, DC: World Resources Institute.
- Ahmad, Y. J.–Sarafy, S. E.–Lutz, E. (1989): *Environmental Accounting for Sustainable Development*. Washington, DC: World Bank.
- Alabala-Bertrand, J. M. (1993): *Political Economy of Large Natural Disasters: with Special Reference to Developing Countries*. Oxford: Clarendon Press.
- Albert, M.–Parke, J. D. (1991): Indices of environmental quality: the search for credible measures. *Environmental Impact Assessment Review*, 11 (2). 95–101.
- Alexander, C. (1987): *A New Theory of Urban Design*. New York: Oxford University Press.
- Alfsen, K. H.–Hans, V. S. (1993): Environmental quality indicators: background, principles and examples from Norway. *Environmental and Resource Economics*, 3. 415–435.
- Allen, P. M. (1994): Evolution, sustainability, and industrial metabolism. In: Ayres, R. U.–Simonis, U. E. (szerk.): *Industrial metabolism: Restructuring for sustainable development*. Tokyo–New York–Paris: United Nations University Press. 78–100.
- Altvater, E. (1993): *The Future of the Market. An Essay on the Regulation of Money and Nature after the Collapse of the 'Actually Existing Socialism'*. London: Verso.
- Altvater, E. (1992a): *Der Preis des Wohlstands oder Umweltplünderung und neue Welt(un)ordnung*. Münster: Westfälisches Dampfboot.
- Altvater, E. (1992b): *Die Zukunft des Marktes. Ein Essay über die Regulation von Geld und Natur nach dem Scheitern des real existierenden Sozialismus*. 2. Auflage. Münster: Westfälisches Dampfboot.

- Altvater, E.–Mahnkopf, B. (1996): *Grenzen der Globalisierung. Ökonomie, Ökologie und Politik in der Weltgesellschaft*. Münster: Westfälisches Dampfboot.
- Amelung, T. (1992): Sustainable Development – A Challenge for the World Economy. *Zeitschrift für Umweltpolitik & Umweltrecht*, 4/92. 415–431.
- Amendola, M.–Froeschle, C.–Gaffard, J. L. (1993): Sustaining structural change: Malthus's heritage. *Structural Change and Economic Dynamics*, 4 (1). 65–79.
- Archer, John (1983): Country and City in the American Romantic Suburb. *Society of Architectural Historians Journal*, Vol. 42 (May 1983), 139–156.
- Arendt, R. G.–Greener, G. (1999): *Putting Conservation into Plans and Ordinances*. Washington, DC: Island Press.
- Arrow, K.–Bolin, B.–Costanza, R.–Dasgupta, P.–Folke, C.–Holling, C. S.–Jansson, B.–O.–Levin, S.–Mäler, K.–G.–Perrings, C.–Pimentel, D. (1995): Economic growth, carrying capacity, and the environment. *Ecological Economics*, 15. 91–95.
- Arts, B. (1994): Nachhaltige Entwicklung. Eine begriffliche Abgrenzung. *Peripherie*, 54. 6–27.
- Atash, F. (1994): Redesigning Suburbia for Walking and Transit: Emerging Concepts. *Journal of Urban Planning and Development*, March 1994, 48.
- Ayres, R. U. (1993): Cowboys, cornucopians and long-run sustainability. *Ecological Economics*, 8. 189–207.
- Ayres, R. U. (1994): Industrial metabolism: Theory and Policy. In: Ayres, R. U.–Simonis, U. E. (szerk.): *Industrial metabolism: Restructuring for sustainable development*. Tokyo–New York–Paris: United Nations University Press. 3–20.
- Ayres, R. U. (1996): Limits to the growth paradigm. *Ecological Economics*, 19. 117–134.
- Ayres, R. U.–Bergh, J. C. J. M. v. d.–Gowdy, J. M. (2000): *Viewpoint: weak versus strong sustainability*. Fountainebleau: INSEAD.
- Azzone, G.–Raffaella, M. (1994): Measuring strategic environmental performance. *Business Strategy and the Environment*, 3. 114.
- Baccini P.–Brunner, P. H. (1991): *Metabolism of the anthroposphere*. Berlin [et al.]: Springer.
- Backhaus, R.–Bock, M.–Weiers S. (2002): The Spatial Dimension of Landscape Sustainability Environment. *Development and Sustainability*, 4. 237–251.
- Balmford, A.–Bennun, L.–Brink, B. t.–Cooper, D.–Côté, I. M.–Crane, P.–Dobson, A.–Dudley, N.–Dutton, I.–Green, R. E.–Gregory, R. D.–Harrison, J.–Kennedy, E. T.–Kremen, C.–Leader-Williams, N.–Lovejoy, T. E.–Mace, G.–May, R.–Mayaux, P.–Morling, P.–Phillips, J.–Redford, K.–Ricketts, T. H.–Rodríguez, J. P.–Sanjayan, M.–Schei, P. J.–Jaarsveld, A. S. v.–Walther, B. A. (2005): The Convention on Biological Diversity's 2010 Target Science. 307. 212–213.
- Bandura, R. (2005): *Measuring Country Performance and State Behavior: A Survey of Composite Indices*. New York: Office of Development Studies, United Nations Development Programme (UNDP).
- Barbier, E. B.–Burgess, J. C.–Folke, C. (1994): *Paradise lost? The ecological economics of bio-diversity*. London: Earthscan Publications.
- Barbier, E. B.–Markandya, A. (1990): The conditions for achieving environmentally sustainable development. *European Economic Review*, 34. 659–669.
- Barrett, J.–Birch, R.–Cherrett, N.–Wiedmann, T. (2005): Exploring the Application of the Ecological Footprint to Sustainable Consumption Policy. *Journal of Environmental Policy & Planning*, 7(4). 303–316.
- Barro, Robert J.–Sala-i-Martin, Xavier (1995): *Economic Growth*. New York [et al.]: McGraw–Hill.
- Baumol, W. J. (1986): On the possibility of continuing expansion of finite resources. *Kyklos*, 39 (2). 167–179.

- Beck, U. (1986): *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Beckerman, W. (1994): Sustainable Development. Is it a useful concept? *Environmental Values*, 4. 191–209.
- Beckerman, W. (1995a): How Would you Like your 'Sustainability', Sir? Weak or Strong? A Reply to my Critics. *Environmental Values*, 4. 169–179.
- Bergmeier, M. (2002): *Umweltgeschichte der Boomjahre 1949–1973: Das Beispiel Bayern*. Muenster: Waxmann.
- Beveridge, C. E. [et al.] (1995): *Frederick Law Olmsted: Designing the American Landscape*. New York: Rizzoli.
- Bianciardi, C.–Donati, A.–Uligati, S. (1993): On the relationship between the economic process, the Carnot cycle and the entropy law. *Ecological Economics*, 7–10.
- Bicik, I.–Jelescek, L.–Stepanek, V. (2001): Land-Use Changes and their Social Driving Forces in Czechia in the 19th and 20th Centuries. *Land Use Policy*, 18(1), 65–73.
- Bierter, W. (1995): *Wege zum ökologischen Wohlstand*. Berlin [et al.]: Birkhäuser.
- Bigio, A. (2002): Cities and Climate Change. A Discussion Paper, Background Paper for the *World Development Report 2003*, as part of the Urban Environment Thematic Group activities for FY02.
- Binswanger, H. C. (1991b): Umweltschutz und Wirtschaftswachstum. In: Stratmann-Mertens, E.–Hickel, R.–Priewe, J. (szerk.): *Wachstum. Abschied von einem Dogma. Kontroverse über eine ökologisch-soziale Wirtschaftspolitik*. Frankfurt a. M.: Fischer. 129–139.
- Binswanger, H. C. (1994b): Geld und Wachstumszwang. In: Ders.–von Flotow–Paschen (szerk.): *Geld und Wachstum: Zur Philosophie und Praxis des Geldes*. Stuttgart–Wien: Weitbrecht. 81–124.
- Binswanger, M. (1994): Das Entropiegesetz als Grundlage einer ökologischen Ökonomie. In: Beckenbach, F.–Diefenbacher, H. (szerk.): *Zwischen Entropie und Selbstorganisation. Perspektiven einer ökologischen Ökonomie*. Marburg: Metropolis. 155–200.
- Binswanger, M. (1995): Sustainable Development: Utopie in einer wachsenden Wirtschaft? *Zeitschrift für Umweltpolitik und Umweltrecht*, 1/95. 1–19.
- Blaikie, P.–Cannon, T.–Davis, I.–Wisner, B. (1994): *At Risk: Natural Hazards, People's Vulnerability, and Disasters*. London: Routledge.
- BMVEL (2004): Aufklärungskampagne zum nachhaltigen Konsum Echt gerecht-clever kaufen, Grußwort der Bundesministerin Renate Künast, www.echtgerecht.de.
- Bohle, H. G.–Downing, T. E.–Watts, M. J. (1994): Climate Change and Social Vulnerability: Toward a Sociology and Geography of Food Insecurity, Global Environmental Change. *Human and Policy Dimensions*, 4(1) 37–48.
- Bookout, L. W. (1992): Neotraditional Town Planning: A New Vision For the Suburbs? *Urban Land*, January, 20–26.
- Booth, D. E. (1995): Economic democracy as an environmental measure. *Ecological Economics*, 12. 225–236.
- Booyens, F. (2002): An Overview and Evaluation of Composite Indices of Development. *Social Indicators Research*, 59. 115–151.
- Bossel, H. (1999): *Indicators for Sustainable Development: Theory, Method, Applications*. Winnipeg: International Institute for Sustainable Development.
- Boulding, K. E. (1971c [1961]): What Is Economic Progress? In: Glahe, F. R. (szerk.): *Collected Papers of Kenneth E. Boulding. Volume Two: Economics*. Boulder: Colorado Associated University Press. 173–180.
- Boulding, K. E. (1973b [1966]): Is Scarcity Dead? In: Singell, L. D. (szerk.): *Collected Papers of Kenneth E. Boulding. Volume Three: Political Economy*. Boulder: Colorado Associated University Press. 311–321.

- Boulding, K. E. (1991): What Do We Want to Sustain? Environmentalism and Human Evaluations. In: Costanza, R. (szerk.): *Ecological Economics. The Science and Management of Sustainability*. New York–Oxford: Columbia University Press. 22–31.
- Bourdieu, P. (1977): *An Outline of Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Boyer, M. C. (1983): *Dreaming the Rational City: The Myth of American City Planning*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Bozonnet, J.-P. (1999): From natural to economic risk : roots of environmental awareness in European opinion, communication à la 52ème conférence de WAPOR (World Association for Public Opinion Research), Paris, Hôtel Lutétia, 4 et 5 septembre 1999. 10.
- Bozonnet, J.-P.–Jacquot, P. (1998): L'environnementalisme en Europe, Des inquiétudes à l'héritage culturel, in *Les enquêtes Eurobaromètres* (sous la direction de Pierre Bréchon et Bruno Cautrès). Paris: L'Harmattan. 287–302.
- Bozonnet, J.-P.–Jakubec, J. (szerk.) (2000): *L'écologie à l'aube du XXIe siècle. De la rupture à la banalisation*. Genève: Georg. 185–213.
- Böge, S.–von Winterfeld, U. (1995): Aus dem Rhythmus? Über den Konsum von Lebensmitteln in zeitlicher und räumlicher Perspektive, *Zeit-Fraß. Zur Ökologie der Zeit in Landwirtschaft und Ernährung. Politische Ökologie*. Sonderheft, Nr. 8.
- Böge, S.–von Winterfeld, U. (1995): Aus dem Rhythmus? Über den Konsum von der Lebensmitteln in zeitlicher und räumlicher Perspektive, In: *Zeit-Fraß. Zur Ökologie der Zeit in Landwirtschaft und Ernährung. Politische Ökologie*. Sonderheft, Nr. 8.
- Brekke, K. A. (1997): *Economic Growth and the Environment: On the Measurement of Income and Welfare*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Brenck, A. (1992): Moderne umweltpolitische Konzepte: Sustainable Development und ökologisch-soziale Marktwirtschaft. *Zeitschrift für Umweltpolitik & Umwelrecht*, 4/92. 379–413.
- Bringezu, S. (1994): Strategien einer Stoffpolitik. Vorstoß zu den Quellen anthropogener Stoffströme. *Wuppertal Paper*, Nr. 14. Wuppertal: Wuppertal Institut.
- Bringezu, S. (1996b): Wohin mit dem ökologischen Rucksack? Probleme und Perspektiven einer Durchflußgesellschaft. In: Burmeister, K.–Canzler, W.–Kalinowski, M. (szerk.): *Zukunftsfähige Gesellschaft. Demokratische Entscheidungen für eine dauerhaft tragfähige Gesellschaft*. Bonn: Stiftung Mitarbeit. 155–181.
- Bringezu, S.–Schütz, H. (1995): Wie mißt man die ökologische Zukunftsfähigkeit einer Volkswirtschaft? Ein Beitrag der Stoffstrombilanzierung am Beispiel der Bundesrepublik Deutschland. In: Bringezu, S. (szerk.): *Neue Ansätze der Umweltstatistik. Ein Wuppertaler Werkstattgespräch*. Berlin [et al.]: Birkhäuser. 26–53.
- Broadbent, G. (1990): *Emerging Concepts in Urban Space Design*. New York: Van Nostrand Reinhold (International).
- Brown, N. (2001): *History and climate change: an eurocentric perspective*. New York: Routledge.
- Brunner, K.-M. (2001): Zukunftsfähig essen. Kommunikation über Nachhaltigkeit am Beispiel des Handlungsfeldes Ernährung. In: Fischer, A.–Hahn, G. (szerk.): *Vom schwierigen Vergnügen einer Kommunikation über die Idee der Nachhaltigkeit*. Frankfurt a. M. 207–228.
- Brunner, K.-M. (2001): Zukunftsfähig essen. Kommunikation über Nachhaltigkeit am Beispiel des Handlungsfeldes Ernährung, In: Fischer, A.–Hahn, G. (szerk.): *Vom schwierigen Vergnügen einer Kommunikation über die Idee der Nachhaltigkeit*. Frankfurt a. M. 207–228.
- Brunner, K.-M. (2004): Nachhaltige Ernährung: Das ganze Ernährungssystem ist gefordert! Monatsthema September 2004: Nachhaltiger Konsum und zukunftsfähiges Essen, www.nachhaltigkeit.at.
- Bruns, H. (1995): *Neoklassische Umweltökonomie auf Irrwegen. Eine exemplarische Untersuchung der neoklassischen Methode und ihrer geistesgeschichtlichen Hintergründe*. Marburg: Metropolis.

- Buarque, C. (1993): *The end of economics? Ethics and the disorder of progress*. London–New Jersey: Zed Books.
- Buckland, S. T.–Magurran, A. E.–Green, R. E.–Fewster, R. M. (2005): Monitoring change in biodiversity through composite indices. *Philosophical Transactions of the Royal Society B*, 360. 243–254.
- Buder, S. (1990): *Visionaries and Planners: The Garden City Movement and the Modern Community*. Oxford University Press.
- Bund–Misereor (szerk.) (1996): *Zukunftsfähiges Deutschland. Ein Beitrag zu einer global nachhaltigen Entwicklung*. Basel–Boston–Berlin: Birkhäuser.
- Bund–Misereor (szerk.) (1996): *Zukunftsfähiges Deutschland. Ein Beitrag zu einer nachhaltigen Entwicklung*. Studie des Wuppertal Instituts. Basel [et al.]: Birkhäuser.
- Burmeister, K.–Canzler, W.–Kalinowski, M. (szerk.): *Zukunftsfähige Gesellschaft. Demokratische Entscheidungen für eine dauerhaft tragfähige Gesellschaft*. Bonn: Stiftung Mitarbeit. 221–227.
- Burton I.–Kates, R. W.–White, G. F. (1993): *The Environment as Hazard*. New York: Guildford Press.
- Burton, I. (1996): The Growth of Adaptation Capacity: Practice and Policy. In: Smith, J. B.–Bhatti, N.–Menzhulin, G.–Benioff, R.–Budyko, M.–Campos, M.–Jallow, B.–Rijsberman, F. (szerk.): *Adapting to Climate Change: An International Perspective*. New York: Springer. 55–67.
- Burton, I. (1997): Vulnerability and Adaptive Response in the Context of Climate and Climate Change. *Climatic Change*, 36. 185–196.
- Busch-Lüty, C. (1992): Nachhaltigkeit als Leitbild des Wirtschaftens. *Politische Ökologie*, Sonderheft 4, September 1992. 6–12.
- Busch-Lüty, C. (1994a): Ökonomie als Lebenswissenschaft. Der Paradigmenwechsel zum Nachhaltigkeitsprinzip als wissenschaftstheoretische Herausforderung. *Politische Ökologie*, Sonderheft 6. 12–17.
- Busch-Lüty, Christiane (1994b): Sustainability – Elemente einer am Leitbild der Nachhaltigkeit orientierten ökologischen Ökonomie. In: Biervert, B.–Held, M. (szerk.): *Das Naturverständnis der Ökonomik. Beiträge zur Ethikdebatte in den Naturwissenschaften*. Frankfurt a. M.–New York: Campus. 206–223.
- Calthorpe, P. (1993): *The Next American Metropolis: Ecology, Community & the American Dream*. New York: Princeton Architectural Press.
- Calthorpe, P.–Van der Ryn, S. (1986): *Sustainable Communities: A New Design Synthesis for Cities, Suburbs and Towns*. California: Sierra Club Books.
- Carter, F. W.–Turnock, D. (2001): *Environmental Problems of East Central Europe*. New York.
- Cercero, R. (1986): *Suburban Gridlock*. New Jersey: Center for Urban Policy Research.
- Chess, C.–Johnson, B. B.–Gibson, G. (2005): Communicating about environmental indicators. *Journal of Risk Research*, 8 (1). 63–75.
- Christensen, P. P. (1989): Historical roots for ecological economics-biophysical versus allocative approaches. *Ecological Economics*, 1. 17–36.
- Cioc, M. (2002): *The Rhine. An eco-biography, 1815–2000*. Seattle–London: University of Washington Press.
- Ciucci, G. (1979): *The American City: From Civil War to the New Deal*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Claeys, G. (1987b): Gerechtigkeit, Unabhängigkeit und industrielle Demokratie: Die Entwicklung von John Stuart Mills Ansichten über Sozialismus. In: Claeys, G. (szerk.): *Der soziale Liberalismus John Stuart Mills*. Baden-Baden: Nomos. 181–219.
- Clark, C. M. A. (1993): Spontaneous order versus instituted process: the market as cause and effect. *Journal of Economic Issues*, Vol. 27, No. 2.

- Cleveland, C. J. (1991): Natural Resource Scarcity and Economic Growth Revisited: Economic and Biophysical Perspectives. In: Costanza, R. (szerk.): *Ecological Economics. The Science and Management of Sustainability*. New York–Oxford: Columbia University Press. 289–317.
- Cleveland, C. J.–Ruth, M. (1997): When, where, and by how much do biophysical limits constrain the economic process? A survey of Nicholas Georgescu-Roegen's contribution to ecological economics. *Ecological Economics*, 22. 203–223.
- Common, M.–Perrings, C. (1992): Towards an ecological economics of sustainability. *Ecological Economics*, 6. 7–34.
- Comolet, A. (1991): How OECD countries respond to state-of-the environment reports. *International Environmental Affairs*, 4 (1). 3.
- Conrad, J. (1995): Grundsätzliche Überlegungen zu einer nachhaltigen Energieversorgung. In: Nutzinger, H. G. (szerk.): *Nachhaltige Wirtschaftsweise und Energieversorgung: Konzepte, Bedingungen, Ansatzpunkte*. Marburg: Metropolis. 51–79.
- Corbier-Nicolliere, T.–Ferrari, Y.–Jemelin, C.–Jolliet, O. (2003): Assessing sustainability: An assessment framework to evaluate Agenda 21 actions at the local level. *International Journal of Sustainable Development and World Ecology*, 10. 225–237.
- Costanza, R. (1994): Three General Policies to Achieve Sustainability. In: Jansson, A. M.–Hammer, M.–Folke, C.–Costanza, R. (szerk.): *Investing in Natural Capital. The Ecological Economics Approach to Sustainability*. Washington, DC–Covelo: Island Press. 392–407.
- Costanza, R.–Daly, H. E.–Bartholomew, J. A. (1991): Goals, Agenda, and Policy Recommendations for Ecological Economics. In: Costanza, R. (szerk.): *Ecological Economics. The Science and Management of Sustainability*. New York–Oxford: Columbia University Press. 1–21.
- Costanza, R.–Patten, B. C. (1995): Defining and predicting sustainability. *Ecological Economics*, 15. 193–196.
- Crawford, M. (1992): *The World in a Shopping Mall. Variations on a Theme Park: The New American City and the End of Public Space*. [Edited by Michael Sorkin.] New York: The Noonday Press.
- Cross, G. (1993): *Time and Money. The making of Consumer Culture*. London: Routledge.
- Crump, A. (1993): *Dictionary of environment and development: people, places, ideas and organizations*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Cui, Y.–Hens, L.–Zhu, Y.–Zhao, J. (2004): Environmental sustainability index of Shandong Province, China. *International Journal of Sustainable Development and World Ecology*, 11. 227–234.
- Custance, J.–Hillier, H. (1998): Statistical issues in developing indicators of sustainable development. *Journal of the Royal Statistical Society, Series A (Statistics in Society)*. 161 (3) 281–290.
- Daly, H. E. (1977d): The Steady-State Economy: What, Why and How. In: Pirages, D. C. (szerk.): *The Sustainable Society. Implications for Limited Growth*. New York–London: Praeger. 107–130.
- Daly, H. E. (1979): Entropy, Growth, and the Political Economy of Scarcity. In: Smith, V. K. (szerk.): *Scarcity and Growth Reconsidered*. Baltimore–London: The Johns Hopkins University Press. 67–94.
- Daly, H. E. (1986a): Discussion: Equity and efficiency-problems of implicit redistribution. In: Schnaiberg, A.–Watts, N.–Zimmermann, K. (szerk.): *Distributional Conflicts in Environmental-Resource Policy*. Gower: Hants. 85–94.
- Daly, H. E. (1989b): Toward a Measure of Sustainable Social Net National Product. In: Ahmad, Y. J.–El Serafy, S.–Lutz, E. (szerk.): *Environmental Accounting for Sustainable Development*. Washington, DC: World Bank. 8–9.
- Daly, H. E. (1990b): Toward Some Operational Principles of Sustainable Development. *Ecological Economics*, 2. 1–6.

- Daly, H. E. (1991a): Elements of Environmental Macroeconomics. In: Costanza, Robert: Ecological Economics. The Science and Management of Sustainability. New York/Oxford: Columbia University Press. 32–46.
- Daly, H. E. (1992a): Allocation, distribution, and scale: towards an economics that is efficient, just, and sustainable. *Ecological Economics*, 6. 185–193.
- Daly, H. E. (1993a): Introduction to Essays toward a Steady-State Economy. In: Daly, H. E.–Townsend, K. N. (szerk.): *Valuing the Earth. Economics, Ecology, Ethics*. Cambridge, MA–London: MIT Press. 11–47.
- Daly, H. E. (1993c): Sustainable Growth: An Impossibility Theorem. In: Daly, H. E.–Townsend, K. N. (szerk.): *Valuing the Earth. Economics, Ecology, Ethics*. Cambridge, MA–London: MIT Press. 267–273.
- Daly, H. E. (1994c): Operationalizing Sustainable Development by Investing in Natural Capital. In: Jansson, A-M.–Hammer, M.–Folke, C.–Costanza, R. (szerk.): *Investing in Natural Capital. The Ecological Economics Approach to Sustainability*. Washington, DC–Covelo: Island Press. 22–37.
- Daly, H. E. (1996a): *Beyond Growth. The Economics of Sustainable Development*. Boston: Beacon Press.
- Daly, H. E. (szerk.) (1980a): *Economy, Ecology, Ethics. Essays toward a Steady-State Economy*. San Francisco: Freeman.
- Daly, H.–Townsend, K. (szerk.) (1993): *Valuing the Earth. Economics, Ecology, Ethics*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Dam, P van (2001): Gott schuf das Wasser, die Holländer Holland. Mythen und Fakten zum Wandel der Umwelt 1300–1600. *Frühneuzeit-Info*, 12, 7–13.
- Dam, P. J. E. M. van (2002): *New Habitats for the Rabbit in Northern-Europe, 1300–1600'. Inventing Medieval Landscapes: Senses of Place in Western Europe*. Gainesville: University Press of Florida, 2002, 57–69.
- Darst, R. G. (2001): *Smokestack Diplomacy: Cooperation and Conflict in East-West Environmental Politics*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Darwin, R.–Tsigas, M.–Lewandrowski, J.–Raneses, A. (1995): *World Agriculture and Climate Change: Economic Adaptations*. Washington: United States Department of Agriculture Economic Research Service.
- Dasgupta, S.–Mody, A.–Roy, S.–Wheeler, D. (1995): Environmental Regulation and Development: A Cross-Country Empirical Analysis. *Policy Research Working Paper Series*, 1448. Washington, DC: World Bank.
- Davies, T. D.–Ogilvie, A. E. J.–Briffa, K. R. (2002): *Climate and Climatic Impacts through the last 1000 Years*. Dordrecht: Kluwer Academic Press, 2002. Keywords: climate, history.
- de Graaf, H. J.–Musters, C. J. M.–ter Keurs, W. J. (1996): Sustainable development: looking for new strategies. *Ecological Economics*, 16. 205–216.
- De Vries, J. (1985): Analysis of Historical Climate-society Interaction. In: Kates, R. W.–Ausubel, J. H.–Berberian, M. (szerk.): *Climate Impact Assessment*. New York: John Wiley and Sons. 273–291.
- Downing, T. E.–Olsthoorn, A. A.–Tol, R. S. J. (1996): *Climate Change and Extreme Events: Altered Risks, Socio-Economic Impacts and Policy Responses*. Amsterdam: Vrije Universiteit.
- Duinker, P. N.–Ronald, M. P. (1994): *Measuring up: indicators of forest sustainability*. Thunder Bay: Lakehead University School of Forestry.
- Dumanski, J.–Gameda, S.–Pieri, C. (1998): *Indicators of land quality and sustainable land management*. Washington, DC: World Bank.
- Dunlap, R. E.–Mertig, A. G. (1995): Global concern for the environment: is affluence a prerequisite? *J. Soc. Issues*, Winter, 51(4). 121–138.

- Dupuy, M. (2003): *Histoire de la pollution atmosphérique en Europe et en RDA au XXe siècle*. Paris: L'Harmattan.
- Durning, A. (1992): *How much is Enough? The Consumer Society and the Future of the Earth*. New York: W. W. Norton & Company.
- Easterling, W. E. (1996): Adapting North American Agriculture to Climate Change in Review. *Agricultural and Forest Meteorology*, 80 (1) 1–54.
- Ebeling, W. (1994): Selbstorganisation und Entropie in ökologischen und ökonomischen Prozessen. In: Beckenbach, F.–Diefenbacher, H. (szerk.): *Zwischen Entropie und Selbstorganisation. Perspektiven einer ökologischen Ökonomie*. Marburg: Metropolis. 29–45.
- Eblinghaus, H.–Stickler, A. (1996): *Nachhaltigkeit und Macht. Zur Kritik von Sustainable Development*. Frankfurt a. M.: IKO.
- Ekins, P. (1994): The Environmental Sustainability of Economic Processes: A Framework for Analysis. In: Bergh, J. v. d.–Straaten, J. v. d. (szerk.): *Toward Sustainable Development. Concepts, Methods and Policy*. Washington, DC–Covelo, CA: Island Press. 25–55.
- Ekins, P. (1996): Towards an Economics for Environmental Sustainability. In: Costanza, R.–Segura, O.–Martinez, A. (szerk.): *Getting Down to Earth: Practical Applications of Ecological Economics*. Washington, DC: Island Press. 129–152.
- Ekins, P.–Jacobs, M. (1994): Are Environmental Sustainability and Economic Growth Compatible? Department of Applied Economics University of Cambridge. *Energy-Environment-Economy Modelling Discussion Paper*, No. 7. 1–17.
- El Serafy, S. (1991): The Environment as Capital. In: Costanza, R. (szerk.): *Ecological Economics. The Science and Management of Sustainability*. New York: Columbia University Press. 168–175.
- El Serafy, S. (1996): In Defence of Weak Sustainability: a Response to Beckerman. *Environmental Values*, 5 (1). 75–81.
- El Serafy, S.–Goodland, R. (1996): The importance of accurately measuring growth. *Environment and Development Economics*, 1 (1). 116–119.
- Enquete-Kommission Schutz der Erdatmosphäre des Deutschen Bundestages (szerk.) (1992): *Klimaänderung gefährdet globale Entwicklung. Zukunft sichern-Jetzt handeln*. Karlsruhe.
- Enquete-Kommission Schutz des Menschen und der Umwelt – Ziele und Rahmenbedingungen einer nachhaltig zukunftsverträglichen Entwicklung des 13. Deutschen Bundestages (1997): *Konzept Nachhaltigkeit. Fundamente für die Gesellschaft von morgen*. Bonn: Bonner Universitäts-Buchdruckerei.
- Enquete-Kommission Schutz des Menschen und der Umwelt des Deutschen Bundestages (szerk.) (1993): *Verantwortung für die Zukunft. Wege zum nachhaltigen Umgang mit Stoff- und Materialströmen*. Bonn: Economica.
- Enquete-Kommission Schutz des Menschen und der Umwelt des Deutschen Bundestages (szerk.) (1994): *Die Industriegesellschaft gestalten. Perspektiven für einen nachhaltigen Umgang mit Stoff- und Materialströmen*. Bonn: Economica.
- Esty, D. C.–Levy, M. A.–Srebotnjak, T.–Sherbinin, A. d.–Kim, C. H.–Anderson, B. (2006): *Pilot 2006 Environmental Performance Index*. New Haven: Yale Center for Environmental Law & Policy.
- Esty, D. C.–Levy, M.–Srebotnjak, T.–Sherbinin, A. de (2005): *The 2005 Environmental Sustainability Index: Benchmarking National Environmental Stewardship*. New Haven: Yale Center for Environmental Law and Policy.
- Etzioni, A. (1988): *The moral dimension. Towards a new economics*. London–New York: The Free Press–Macmillan.
- European Environment Agency (2004): *EEA Signals 2004. A European Environment Agency update on Selected Issues*. Brussels: European Environment Agency.

- Faber, M.–Manstetten, R.–Proops, J. L. R. (1995): On the conceptual foundations of ecological economics: a teleological approach. *Ecological Economics*, 12. 41–54.
- Fankhauser, S. (1997): The Costs of Adapting to Climate. *Working Paper*, No. 13. Washington: Global Environmental Facility.
- Färe, R.–Grosskopf, S.–Hernandez-Sancho, F. (2004): Environmental performance: an index number approach. *Resource and Energy Economics*, 26. 343–352.
- Featherstone, M. (1991): *Consumer Culture and Postmodernism*. London: Sage.
- Feenstra, J. E.–Burton, I.–Smith, J.–Tol, R. S. J. (szerk.) (1998): *Handbook on Methods for Climate Change Impact Assessment and Adaptation Strategies*. Amsterdam: UNEP–Vrije Universiteit Institute for Environmental Studies.
- Femia, A.–Hinterberger, F.–Luks, F. (1996): *Ecological Sustainability, Economic Growth, Individual Well-Being ... and Dematerialization*. Mimeo.
- Fine, B.–Heasman, M.–Wright, J. (1996): Consumption in the Age of Affluence. *The World of Food*. London–New York.
- Finkel A. M.–Golding D. (szerk.) (1994): Worst Things First?: The Debate over Risk-Based Environmental Priorities, Resources for the Future. Washington, DC.
- Fisher, T. (1993): Do the Suburbs Have a Future? *Progressive Architecture*, December 1993, 36.
- Fishman, R. (1978): *Bourgeois Utopias: The Rise and Fall of Suburbia*. New York: Basic Books.
- Flanagan, S. C.–Inglehart, R. (1987): Value change in industrial societies. *American Political Science Review*, vol. 81, N°4, December 1987. 1289–1319.
- Flick, U.–v. Kardorff, E.–Keupp, H.–v. Rosenstiel, L.–Wolff, S. (szerk.) (1995): *Handbuch Qualitative Sozialforschung*. Weinheim: Beltz.
- Folke, C.–Hammer, M.–Costanza, R.–Jansson, A-M. (1994): Investing in Natural Capital – Why, What, and How? In: Jansson, A-M.–Hammer, M.–Folke, C.–Costanza, R. (szerk.): *Investing in Natural Capital. The Ecological Economics Approach to Sustainability*. Washington, DC–Covelo: Island Press. 1–20.
- Fonkych, K. (2005): Assessment of Environmental Kuznets Curves and Socioeconomic Drivers in IPCC's SRES Scenarios. *The Journal of Environment and Development*, 14 (1). 27–47.
- Freudenberg, M. (2003): Composite Indicators of Country Performance: A Critical Assessment. *DSTI/IND*, (2003) 5. Paris: Directorate For Science, Technology And Industry, Committee On Industry And Business Environment, Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD).
- Friedland, W. H. (1994a): The Global Fresh Fruit and Vegetable System: An Industrial Organization Analysis. In: McMichael, P. (szerk.): *The Global Restructuring of Agro-Food Systems*. Ithaca–London. 173–189.
- Friedmann, H. (1999): A Sustainable World Food Economy. In: Keil, R. (szerk.): *Political Ecology: global and local*. London–New York. 87–101.
- Friends of the Earth Netherlands (1996): *Sustainable Netherlands Revised*. Amsterdam.
- Friman, E. (2002): No Limits: The 20th Century Discourse of Economic Growth. Ph.D. University of Umeå, Sweden.
- Galbraith, J. K. (1958): *The Affluent Society*. Boston: Houghton Mifflin.
- Galbraith, J. K. (1967): *The New Industrial State*. London: Hamish Hamilton.
- Garrett, L. (2001): *Betrayal of Trust: The Collapse of Global Public Health*. New York: Hyperion.
- Gawel, E. (1996): Neoklassische Umweltökonomie in der Krise? Kritik und Gegenkritik. In: Köhn, J.–Welfens, M. J. (szerk.): *Neue Ansätze in der Umweltökonomie*. Marburg: Metropolis. 45–88.
- Georgescu-Roegen, N. (1986): The Entropy Law and the Economic Process in Retrospect. *Eastern Economic Journal*, XII (1). 3–25.

- Ger, G. (1997): Human Development and Humane Consumption: Well-Being Beyond the Good Life. *International Journal of Public Policy & Marketing*, 16(1): Spring 1997.
- Giampietro, M.–Mayumi, K.–Bukkens, S. G. F. (2001): Multiple-Scale Integrated Assessment of Societal Metabolism: An Analytical Tool to Study Development and Sustainability Environment. *Development and Sustainability*, 3. 275–307.
- Gilpin, A. (1976): *Dictionary of environment terms*. London: Routledge and Paul Kregan.
- Glantz, M. (szerk.) (1988): *Societal Responses to Climate Change: Forecasting by Analogy*. Boulder, CO: Westview Press.
- Glasby, G. P. (2003): Sustainable Development: The Need for a New Paradigm Environment. *Development and Sustainability*, 4. 333–345.
- Glaser, R. (2001): *Klimageschichte in Mitteleuropa seit dem Jahr 1000*. Darmstadt.
- Global Environmental Management Initiative (1998): *Measuring Environmental Performance: A Primer and Survey of Metrics in Use*. Washington DC: Global Environmental Performance Measurement Initiative.
- Goklany, I. M. (1995): Strategies to Enhance Adaptability: Technological Change, Sustainable Growth and Free Trade. *Climatic Change*, 30. 427–449.
- Golley, F. B. (1993): *A History of the Ecosystem Concept in Ecology. More Than the Sum of the Parts*. New Haven–London: Yale University Press.
- Goodland, R.–Daly, H. E. (1992a): Three Steps towards Global Environmental Sustainability (Part 1). *Development*, 2/1992. 35–41.
- Goodland, R.–Daly, H. E. (1992b): Three Steps towards Global Environmental Sustainability (Part II). *Development*, 3/1992. 64–71.
- Goodland, R.–Ledec, G. (1987): Neoclassical economics and principles of sustainable development. *Ecological Modelling*, 38. 19–46.
- Goodman, D.–Redclift, M. (1991): Refashioning Nature. *Food, Ecology and Culture*. London–New York.
- Gosselin, P.–Belanger, D.–Bebeault, J.-F.–Webster, A. (1993): Indicators for a sustainable society. *Canadian Journal of Public Health*, 84. 197–200.
- Gould, J. D. (1978 [1972]): Growth and Development in History. In: Kellenbenz, H.–Schneider, J.–Gömmel, R. (szerk.): *Wirtschaftliches Wachstum im Spiegel der Wirtschaftsgeschichte*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft. 3–24.
- Gowdy, J. M. (1994): *Coevolutionary Economics: The Economy, Society and the Environment*. Boston–Dordrecht–London: Kluwer Academic Publishers.
- Gowdy, J. M.–O'Hara, S. (1997): Weak sustainability and viable technologies. *Ecological Economics*, 22. 239–247.
- Gowdy, J. M.–Olsen, P. R. (1994): Further Problems with Neoclassical Environmental Economics. *Environmental Ethics*, Summer 1994. 161–171.
- Grafton, R. Q.–Knowles, S. (2004): Social Capital and National Environmental Performance: A Cross-Sectional Analysis. *Journal of Environment & Development*, 13(4). 336–370.
- Grossman, G. M. (1995): Pollution and growth: what do we know? In: Goldin, I.–Winters, L. A. (szerk.): *The Economics of Sustainable Development*. Cambridge [et al.]: Cambridge University Press. 19–46.
- Grossman, G. M.–Krueger, A. B. (1996): The inverted-U: what does it mean? *Environment and Development Economics*, 1 (1). 119–122.
- Gutés, M. C. (1996): The concept of weak sustainability. *Ecological Economics*, 17. 147–156.
- Hajer, M. A. (1992): *The politics of environment performance reviews: choices in design. Achieving environmental goals: the concept and performance of environmental performance review*. [Ed. by Lykke, E.] London: Belhaven Press. 173–202.

- Hall, P. (1988): *Cities of Tomorrow: An Intellectual History of Urban Planning and Design in the Twentieth Century*. Cambridge, MA: Basil Blackwell.
- Hallström, J. (2003): *Constructing a Pipe-Bound City: A History of Water Supply, Sewerage, and Excreta Removal, Sweden 1860–1910*. Ph.D. University of Linköping, Sweden.
- Hamilton, K. (1995): Sustainable Development, the Hartwick Rule and Optimal Growth. *Environmental and Resource Economics*, 5. 393–411.
- Hamilton, K. (2003): Sustaining Economic Welfare: Estimating Changes in Total and Per Capita Wealth Environment. *Development and Sustainability*, 5. 419–436.
- Hammond, A.–Adriaanse, A.–Rodenburg, E.–Bryant, D.–Woodward, R. (1995): *Environmental Indicators: A Systematic Approach to Measuring and Reporting on Environmental Policy Performance in the Context of Sustainable Development*. Washington, DC: World Resources Institute.
- Hannon, B.–Ruth, M.–Delucia, E. (1993): A physical view of sustainability. *Ecological Economics*, 8. 253–268.
- Harborth, H.-J. (1991): *Dauerhafte Entwicklung statt globaler Selbstzerstörung. Eine Einführung in das Konzept des Sustainable Development*. Berlin: Edition Sigma.
- Harborth, H.-J. (1992): Sustainable Development-dauerhafte Entwicklung. In: Nohlen, D.–Nuscheler, F. (szerk.): *Handbuch der Dritten Welt 1*. 3. Auflage. Bonn: Dietz Nachf. 231–247.
- Hardi, P.–Pinter, L. (1994): *Measuring sustainable development performance: Canadian initiatives: first survey*. Winnipeg: International Institute for Sustainable Development.
- Harper, J. L.–Hawksworth, D. L. (1994): Biodiversity: measurement and estimation. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London*, 345, 5–12.
- Harris, J. (1995b): Historical Perspectives. Overview Essay. In: Krishnan, R.–Harris, J. M.–Goodwin, N. R. (szerk.): *A Survey of Ecological Economics*. Washington, DC–Covelo: Island Press. 1–5.
- Harris, J. M. (1995a): Definition, Scope, and Interdisciplinary Issues. Overview Essay. In: Krishnan, R.–Harris, J. M.–Goodwin, N. R. (szerk.): *A Survey of Ecological Economics*. Washington, DC–Covelo: Island Press. 49–54.
- Hart, M. (1995): *Guide to Sustainable Community Indicators*. Ipswich, MN: QLF–Atlantic Center for Environment.
- Hauff, V. (szerk.) (1987): *Unsere gemeinsame Zukunft. Der Brundtland-Bericht der Weltkommission für Umwelt und Entwicklung*. Grevén: Eggenkamp.
- Hauser, J. A. (1992): Population, Ecology and the New Economics. Guidelines for a steady-state economy. *Futures*, May, 364–387.
- Hayden, D. (1984): *Redesigning the American Dream*. New York: W. W. Norton and Co.
- Hein, W. (1993): Elmar Altvater: Entropie, Syntropie und die Grenzen der Metaphorik. *Peripherie*, 51/52. 155–170.
- Hein, W. (1997): Weltgesellschaftlicher Wandel und nachhaltige Entwicklung – die Zukunft als Fortsetzung der Geschichte. *Nord-Süd Aktuell*, 2/1997. 327–349.
- Heins, B. (1994): Nachhaltige Entwicklung-aus sozialer Sicht. *Zeitschrift für angewandte Umweltforschung*, 7 (1). 19–25.
- Henderson, H. (1990): Beyond economics: new indicators for culturally specific, sustainable development. *Development*, 3–4. 60–68.
- Henderson, H. (1993): Social innovation and citizen movements. *Futures*, 25 (3). 322–338.
- Henderson, H. (1994): Paths to sustainable development: the role of social indicators. *Futures*, 26 (2). 125–137.
- Henrich, K. (1996): Ökologische Ökonomie, Klimaschutz und wissenschaftlicher Pluralismus. *Zeitschrift für Umweltpolitik und Umweltrecht*, 3/96. 313–340.

- Herrmann, B.: *Die Entvölkerung der Landschaft. Der Kampf gegen culturschädliche Thiere in Brandenburg im 18. Jb. Die Veränderung der Kulturlandschaft*. Münster–New York: Nutzungen–Sichtweisen–Planungen–Waxmann.
- Hill, M. O. (1973): Diversity and evenness: A unifying notation and its consequences. *Ecology*, 54. 427–432.
- Hille, J. (1995): *Sustainable Norway. Probing the Limits and Equity of Environmental Space*. Oslo: The Project for an Alternative Future.
- Hiller, O. Z. A. [et al.] (2002): *Die Landschaftsdiagnose der DDR: Zeitgeschichte und Wirkung eines Forschungsprojekts aus der Gründungsphase der DDR, Materialien zur Geschichte der Gartenkunst*. Berlin: Olaf Hiller, 2002. 322.
- Hinterberger, F. (1994b): (Ko-)Evolution von Natur, Kultur und Wirtschaft. Einige modelltheoretische Überlegungen. In: Beckenbach, F.–Diefenbacher, H. (szerk.): *Zwischen Entropie und Selbstorganisation. Perspektiven einer ökologischen Ökonomie*. Marburg: Metropolis. 317–347.
- Hinterberger, F.–Luks, F.–Schmidt-Bleek (1997): Material flows vs. 'natural capital': What makes an economy sustainable? *Ecological Economics*, 23. 1–14.
- Hinterberger, F.–Welfens, M. J. (1996): Warum inputorientierte Umweltpolitik? In: Köhn, J.–Welfens, M. J. (szerk.): *Neue Ansätze in der Umweltökonomie*. Marburg: Metropolis. 21–44.
- Hirsch, J.–Roth, R. (1986): *Das neue Gesicht des Kapitalismus. Vom Fordismus zum Post-Fordismus*. Hamburg: VSA.
- Hirschman, A. O. (1982): *Shifting Involvements*. Oxford: Martin Robertson.
- Huber, J. (1995): *Nachhaltige Entwicklung. Strategien für eine ökologische und soziale Erdpolitik*. Berlin: Edition Sigma.
- Huber, J. (1998): Die Konsistenz-Strategie. Effizienz und Suffizienz können Nachhaltigkeit nicht sichern. *Politische Ökologie*, Sonderheft 11, Januar/Februar: Wege aus der Wachstumsfalle. Perspektiven für eine zukünftige Wirtschafts- und Lebensweise. 26–29.
- Huenemoerder, K. F. (2004): *Die Frühgeschichte der globalen Umweltkrise und die Formierung der Deutschen Umweltpolitik (1950–1973)*. Stuttgart.
- Huerlimann, K. (2003): Worum geht es in der Wald- und Forstgeschichte? *Schweizerische Zeitschrift für Forstwesen*, 154 (August), 322–327.
- Hueting, R. (1990): The Brundtland Report: A matter of conflicting goals. *Ecological Economics*, 2:109–117.
- Hueting, R. (1996): Three persistent myths in the environmental debate. *Ecological Economics*, 18. 81–88.
- Hurlbert, S. H. (1971): The Nonconcept of Species Diversity: A Critique and Alternative Parameters. *Ecology*, 52 (4). 577–586.
- Immler, H. (1985): *Natur in der ökonomischen Theorie. Teil 1: Vorklassik – Klassik – Marx. Teil 2: Naturherrschaft als ökonomische Theorie – Die Physiokraten (beide Teile in einem Band)*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Inglehart, R. (1995): Public support for environmental protection: objective problems and subjective values in 43 societies. *Political Sciences and Politics*, march, 57–71.
- INRA: Les Européens et l'Environnement, Bruxelles, INRA, septembre 1999, 69, et résumé dans un petit opuscule sous le titre de Environnement? Ce que les Européens en pensent, Bruxelles, Communautés Européennes, 1999. 35.
- International Institute for Sustainable Development (IISD) (2002): Compendium: a global directory to indicator initiatives. International Institute for Sustainable Development. <http://www.iisd.org/measure/compendium/>.
- International Network for Environmental Compliance and Enforcement (INECE) (2005): Environmental Enforcement Indicators.

- http://www.inece.org/forumsindicators_introduction.html#_edn1.
- International Organization for Standardization (2004): ISO14001 Standards and Environmental Management Systems. <http://www.iso14000.com>.
- ISOE (Institut für sozial-ökologische Forschung)–Milieudéfense (Friends of the Earth Netherlands) (szerk.) (1994): *Sustainable Netherlands. Aktionsplan für eine nachhaltige Entwicklung der Niederlande*. Frankfurt: Institut für sozial-ökologische Forschung.
- Jackson, K. (1985): *The Crabgrass Frontier: The Suburbanization of the United States*. New York: Oxford University Press.
- Jacob, M. (1994): Toward a Methodological Critique of Sustainable Development. *The Journal of Developing Areas*, 28. 237–252.
- Jacobs, M. (1993): Environmental economics, sustainable development and successful economies. *Resource Assessment Commission Occasional Publication*, No. 4. AGPS, Canberra.
- Jacobs, M. (1995): Sustainable Development, Capital Substitution and Economic Humility: A Response to Beckerman. *Environmental Values*, 4. 57–68.
- Jacobs, R.–Smith, P.–Goddard, M. (2004): Measuring performance: An examination of composite performance indicators. *CHE Technical Paper Series*, 29. York: Centre for Health Economics, University of York, UK.
- Jaeger, W. K. (1995): Is sustainability optimal? Examining the differences between economists and environmentalists. *Ecological Economics*, 15. 43–57.
- Jänicke, M. (1990): 'Erfolgsbedingungen von Umweltpolitik im Internationalen Vergleich', *Zeitschrift für Umweltrecht*, Vol. 16, No. 2, 213–232.
- Jänicke, M. (1994): *Ökologisch tragfähige Entwicklung: Kriterien und Steuerungsansätze ökologischer Ressourcenpolitik*. Trier: Schriftenreihe des Zentrums für europäische Studien.
- Jänicke, M.–Mönch, H.–Binder, M. (1992): *Umwelientlastung durch industriellen Strukturwandel? Eine explorative Studie über 32 Industrieländer (1970–1990)*. Berlin: Sigma.
- Jansen, S. (2003): *Schädlinge: Geschichte eines wissenschaftlichen und politischen Konstrukts, 1840–1920*. Frankfurt a. M.–New York: Campus.
- Jansson, A. M.–Hammer, M.–Folke, C.–Costanza, R. (szerk.) (1994): *Investing in Natural Capital. The Ecological Economics Approach to Sustainability*. Washington, DC–Covelo, CA.: Island Press.
- Jones, P. D. (2001): *History and climate: memories of the future?* New York: Kluwer Academic–Plenum Publishers.
- Joss, S.–Durant, J. (szerk.) (1995): *Public Participation in Science: The Role of Consensus Conferences in Europe*. London: British Science Museum.
- Kalis, A. J.–Merkt, J.–Wunderlich, J. (2003): Environmental changes during the Holocene Climatic Optimum in Central Europe–Human Impact and Natural Causes. *Quaternary Science Reviews*, 22 (1), 33–79.
- Kander, A. (2002): Economic Growth, Energy Consumption and CO₂ emissions in Sweden, 1800–2000. Ph.D. Lund University.
- Kappel, R. (1994): Von der Ökologie der Mittel zur Ökologie der Ziele? Die Natur in der neoklassischen Ökonomie und ökologischen Ökonomik. *Peripherie*, 54. 58–78.
- Karkkainen, B. C. (2001): Information as Environmental Regulation: TRI and Performance Benchmarking, Precursor to a New Paradigm? *Georgetown Law Journal*, 89 (257).
- Karlsson, S. (2002): The North–South Knowledge Divide: Consequences for Global Environmental Governance. In: Esty, D. C.–Ivanova, M. (szerk.): *Global Environmental Governance, Options and Opportunities*. New Haven: Yale Center for Environmental Law & Policy.
- Kates, R. W. (1985): The Interaction of Climate and Society. In: Kates, R. W.–Ausubel, J. H.–Berberian, M. (szerk.): *Climate Impact Assessment*. New York: John Wiley and Sons. 3–36.

- Katz, P. (1994): *The New Urbanism: Toward an Architecture of Community*. New York: McGraw-Hill.
- Kehr, K. (1993): Nachhaltig denken. Zum sprachgeschichtlichen Hintergrund und zur Bedeutungsentwicklung des forstlichen Begriffes der Nachhaltigkeit. *Schweizerische Zeitschrift für Forstwesen*, 144 (8). 595–605.
- Kjellstrom, T.–Corvalan, C. (1995): Frameworks for the development of environmental health indicators. *World Health Statistics Quarterly*, 48 (2). 144–154.
- Klaassen, G. A. J.–Opschoor, J. B. (1991): Economics of sustainability for the sustainability of economics: different paradigms. *Ecological Economics*, 4. 93–115.
- Klein, R. J. T. (1998): Towards Better Understanding, Assessment and Funding of Climate adaptation. *Climatic Change*, 44. 15–19.
- Klein, R. J. T.–Tol, R. S. J. (1997): *Adaptation to Climate Change: Options and Technologies*. Amsterdam: Institute of Environmental Sciences, Vrije Universiteit.
- Klemmer, P. (1994): Nachhaltige Entwicklung-aus ökonomischer Sicht. *Zeitschrift für angewandte Umweltforschung*, 7 (1). 14–19.
- Klemmer, P. (1996): Das Prinzip der Nachhaltigkeit-neuere stoffpolitische Ansätze. *List Forum für Wirtschafts- und Finanzpolitik*, 22 (4). 313–330.
- Kneese, A. V. (1996): Institutions, economic development and the environment. *Environment and Development Economics*, 1 (1). 126–128.
- Kopfmüller, J. (1993): Die Idee einer zukunftsfähigen Entwicklung-Sustainable Development. Eine kritische Betrachtung. *Wechselwirkung*, Juni 1993. 4–8.
- Kosz, M. (1995): Ökosteuern für eine nachhaltige Entwicklung. *Zeitschrift für Umweltpolitik und Umweltrecht*, 1/95. 21–47.
- König, W. (1998): Fast Food. Zur Ubiquität und Omnitemporalität des modernen Essens. In: Adam, B.–Geißler, K.–H. A.–Held, M. (szerk.): *Die Nonstop-Gesellschaft und ihr Preis*. Stuttgart. 45–62.
- Kraemer, K. (1994): Was heißt Ressourcenproduktivität. In: Altner, G.–Mettler-Meibom–Simonis, U. E.–Weizsäcker, E. U. von (szerk.): *Jahrbuch Ökologie 1995*. 29–34.
- Krajnc, D.–Glavic, P. (2005): A model for integrated assessment of sustainable development. *Resources, Conservation and Recycling*. 43. 189–208.
- Kreisel, W. E. (1984): Representation of the environmental quality profile of a metropolitan area. *Environmental Monitoring and Assessment*, 4. 15–33.
- Kunstler, J. H. (1993): *The Geography of Nowhere: The Rise and Decline of America's Man-Made Landscape*. Simon & Schuster.
- Kupper, P. (2003): Atomenergie und gespaltene Gesellschaft: Die Geschichte des gescheiterten Projektes Kernkraftwerk Kaiseraugst. Zurich: Chronos.
- Lal, D. (1995): Eco-fundamentalism. *International Affairs*, 71 (3). 515–528.
- Landes, D. S. (1969): *The Unbound Prometheus. Technological Change and industrial development in Western Europe to the present*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lane, J. E. (1993): *The Public Sector; Concepts, Models and Approaches*. London: Sage.
- Lehtinen, A. (2001): *Modernization and the Concept of Nature: On the Reproduction of Environmental Stereotypes, Encountering the Past in Nature: Essays in Environmental History*. Athens: Ohio University Press. 29–48.
- Leiss, W. (1976): *The Limits to Satisfaction: An essay on the problems of needs and commodities*. Toronto–Buffalo: University of Toronto Press.
- Leitmann, J. (1993): Rapid urban environmental assessment: Lessons from cities in the developing world: Tools and outputs. *Discussion paper*, 14. Washington, DC: World Bank.
- Levett, R. (1998): Sustainability indicators-integrating quality of life and environmental protection. *Journal of the Royal Statistical Society, Series A (Statistics in Society)*. 161 (3). 291–302.

- Lewis, P. (1996): *G. Shaping Suburbia: How Political Institutions Organize Urban Development*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Lincoln, Y. S. (2001): Engaging Sympathies: Relationships between Action Research and Social Constructivism. In: Bradbury, H.–Reason, P. (szerk.): *Handbook of Action Research*. London: Sage.
- Lindmark, M. (2002): An EKC-pattern in historical perspective: carbon dioxide emissions, technology, fuel prices and growth in Sweden 1870–1997. *Ecological Economics*, 2002, 42 (1), 333–347.
- Linnér, B. (2003): *The Return of Malthus: Environmentalism and Post-War Population-Recourse Crisis*. Cambridge: White Horse Press.
- Lipietz, A. (1997): Nachhaltige Entwicklung. Geschichte und Herausforderungen. In: Documenta und Museum Fridericianum Veranstaltungen GmbH (szerk.): *Politics-Poetics. Das Buch zur documenta X*. Ostfildern–Ruit: Cantz. 670–684.
- Lippold, K. (1997): Deutschland auf dem Weg zur nachhaltigen Entwicklung. *Zeitschrift für angewandte Umweltforschung*, 10 (2). 153–156.
- Lockwood, M. (1997): Integrated value theory for natural areas. *Ecological Economics*, 20, 83–93.
- Luhmann, N. (1990): *Ökologische Kommunikation*. 3. Auflage. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Luks, F. (1996): Post-Normal Science, Dematerialisierung und die Ökonomie-Über den (wirtschafts-)wissenschaftlichen Umgang mit Umweltproblemen. In: Köhn, J.–Welfens, M. J. (szerk.): *Neue Ansätze in der Umweltökonomie*. Marburg: Metropolis. 89–108.
- Luks, F. (1997b): Herman E. Daly's Steady-State Economics – Ursprünge, Bedeutung und Perspektiven. *Rostocker Beiträge zur Regional- und Strukturforschung*, 10. 40–69.
- Luks, F. (1998c): Throughput, Scale, Material Input. In: Köhn, J.–Gowdy, J.–Hinterberger, F.–van der Straaten, J. (szerk.): *Sustainability in Question: The Search for a Conceptual Framework*. Aldershot: Edward Elgar.
- Lumley, S. (1997): The environment and the ethics of discounting: An empirical analysis. *Ecological Economics*, 20. 71–82.
- Lumley, S.–Armstrong, P. (2004): Some of the Nineteenth Century Origins of the Sustainability Concept Environment. *Development and Sustainability*, 6. 367–378.
- Lunt, P. K.–Livingstone, S. M. (1992): *Mass Consumption and Personal Identity. Everyday Economic Experience*. Buckingham: Open University Press.
- Machlup, F. (1963): *Essays on Economic Semantics*. [Edited by Merton H. Miller.] Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Machlup, F. (1963): Statics and Dynamics: Kaleidoscopic Words. In: *Essays on Economic Semantics*. [Edited by Merton H. Miller.] Englewood Cliffs: Prentice-Hall. 9–42.
- MacKaye, B. (1990 [1928]): *The New Exploration: A Philosophy of Regional Planning*. Champaign–Urbana: University of Illinois Press, 1990. [Reprint of 1928 ed.]
- Maier-Rigaud, G. (1992): Die Herausbildung der Umweltökonomie. Zwischen axiomatischem Modell und normativer Theorie. In: Beckenbach, F. (szerk.): *Die ökologische Herausforderung für die ökonomische Theorie*. Marburg: Metropolis. 28–43.
- Malthus, T. R. (1993 [1798]): *An Essay on the Principle of Population*. Oxford–New York: Oxford University Press.
- Martinez-Alier, J. (1995): The environment as a luxury good or too poor to be green? *Ecological Economics*, 13: 1. 79–87.
- Martinez-Alier, J.–Schlupmann, K. (1987): *Ecological Economics. Energy, Environment and Society*. Oxford–Cambridge: Blackwell.
- Massard-Guilbaud–Genevieve, B. C. (szerk.) (2002): Le démon moderne. La pollution dans les sociétés urbaines et industrielles d'Europe – *The modern Demon. Pollution in Urban and Industrial European Societies*, Clermont-Ferrand, Presses de l'UBP.

- Matthaei, J. (1984): Rethinking Scarcity: Neoclassicism, NeoMalthusianism, and NeoMarxism. *Review of Radical Political Economics*, 16 (2/3). 81–94.
- Maxeiner, D.–Miersch, M. (1996): *Öko-Optimismus*. Düsseldorf–München: Metropolitan.
- Mazel, D. (2001): *A century of early ecocriticism*. Athens: University of Georgia Press.
- McCann, E. J. (1995): Neotraditional developments: The anatomy of a new urban form. *Urban Geography*, Vol. 16. 210–233.
- McCracken, G. (1988): *Culture and consumption. New Approaches to the Symbolic Character of Consumer Goods and Activities*. Bloomington: Indiana UP.
- McKenzie, Evan (1994): *Privatopia*. New Haven: Yale Press, 1994.
- Meadows, D. L. (szerk.) (1977a): *Alternatives to Growth-I: A Search for Sustainable Futures*. Cambridge, MA: Ballinger.
- Meadows, D.–Meadows, D.–Randers, J. (1992): *Die neuen Grenzen des Wachstums. Die Lage der Menschheit: Bedrohung und Zukunftschancen*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt.
- Mertens, H. (1993): Politische Ökologie und globale Krisenszenarien. *Peripherie*, 51/52. 137–154.
- Metzner, A. (1989): Die ökologische Krise und die Differenz von System und Umwelt. *Das Argument*, 178. 871–886.
- Michener, W. K.–Brunt, J. W.–Staffard, S. G. (1994): *Environmental information management and analysis: ecosystem to global scales*. London: Taylor and Francis.
- Miller, D. (szerk.) (1995): *Acknowledging Consumption. A Review of New Studies*. London: Routledge.
- Millimet, D. L.–List, J. A.–Stengos, T. (2005): The Environmental Kuznets Curve: Real Progress or Misspecified Models? *The Review of Economics and Statistics*, 85 (4). 1038–1047.
- Minsch, J. (1993): Nachhaltige Entwicklung. Idee – Kernpostulate. Ein ökologisch-ökonomisches Referenzsystem für eine Politik des ökologischen Strukturwandels in der Schweiz. Teilstudie des Forschungsprojektes ‘Ökologischer Strukturwandel und Innovation in der Schweiz’ im Rahmen des SPP Umwelt. IWÖ-Diskussionsbeitrag Nr. 14, November. St. Gallen: Institut für Wirtschaft und Ökologie.
- Mishan, E. J. (1986): *Economic myths and the mythology of economics*. Brighton: Wheatsheaf Books–The Harvester Press.
- Mokyr, J. (1990): *The Lever of Riches. Technological Creativity and Economic Progress*. New York–Oxford: Oxford University Press.
- Moldan, B.–Billharz, S.–Matravers, R. (1997): *Sustainability indicators*. New York: Wiley.
- Munasinghe, M. (1993): Environmental Economics and Sustainable Development. *World Bank Environment Paper*, Number 3. Washington, DC: World Bank.
- Myllyntaus, T.–Saiku, M. (2001): *Environmental history: A New Discipline with Long Traditions. Encountering the Past in Nature: Essays in Environmental History*. Athens: Ohio University Press. 1–28.
- Myrdal, G. (1955): *The Political Element in the Development of Economic Theory*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Nardo, M.–Saisana, M.–Saltelli, A.–Tarantola, S. (2005b): Tools for Composite Indicators Building. EUR 21682 EN. Ispra: Econometrics and Statistical Support to Antifraud Unit, Institute for the Protection and Security of the Citizen, Joint Research Centre (JRC).
- Nelissen, N.–van der Straaten, J.–Klinkers, L. (1997): General Introduction. In: Nelissen, N.–van der Straaten, J.–Klinkers, L. (szerk.): *Classics in Environmental Studies. An Overview of Classic Texts in Environmental Studies*. Utrecht: International Books. 13–16.
- Nelson, R. R. (1995): Recent Evolutionary Theorizing About Economic Change. *Journal of Economic Literature*, XXXIII. 48–90.

- Niemeyer, D. (2002): Developing indicators for environmental policy: data-driven and theory-driven approaches examined by example. *Environmental Science & Policy*, 5 (2). 91–103.
- Nijkamp, P.–Soeteman, E. (1988): Ecologically Sustainable Economic Development: Key Issues for Strategic Environmental Management. *International Journal of Social Economics*, 15 (3/4). 88–102.
- Nordhaus, W. D. (1973): World Dynamics: Measurement Without Data. *Economic Journal*, 83, December. 1156–1183.
- Nordhaus, W. D. (1992a): Lethal Model 2: The Limits to Growth Revisited. *Brookings Paper on Economic Activity*, 2/1992. 1–59.
- Nordhaus, W. D. (1992b): The Ecology of Markets. *Cowles Foundation Paper*, No. 808. New Haven: Cowles Foundation for Research in Economics at Yale University.
- Nordhaus, W. D. (1994): Reflections on the Concept of Sustainable Economic Growth. In: Pasinetti, L. L.–Solow, R. M. (szerk.): *Economic Growth and the Structure of Long-Term Development*. New York: St. Martin's Press. 309–325.
- Norgaard, R. B. (1981): Sociosystem and Ecosystem Coevolution in the Amazon. *Journal of Environmental Economics and Management*, 8. 238–254.
- Norgaard, R. B. (1985): Environmental Economics: An Evolutionary Critique and a Plea for Pluralism. *Journal of Environmental Economics and Management*, 12. 382–394.
- Norgaard, R. B. (1990): Economic Indicators of Resource Scarcity: A Critical Essay. *Journal of Environmental Economics and Management*, 19 (1). S. 19–25.
- Norgaard, R. B. (1994): *Development betrayed. The end of progress and a coevolutionary revisioning of the future*. London–New York: Routledge.
- Nutzinger, H. G.–Radke, V. (1995a): Das Konzept der nachhaltigen Wirtschaftsweise: Historische, theoretische und politische Aspekte. In: Nutzinger, H. G. (szerk.): *Nachhaltige Wirtschaftsweise und Energieversorgung: Konzepte, Bedingungen, Ansatzpunkte*. Marburg: Metropolis. 13–49.
- Nutzinger, H. G.–Radke, V. (1995b): Wege zur Nachhaltigkeit. In: Nutzinger, H. G. (szerk.): *Nachhaltige Wirtschaftsweise und Energieversorgung: Konzepte, Bedingungen, Ansatzpunkte*. Marburg: Metropolis. 225–256.
- O'Brien, P. K. (1996): Path dependency, or why Britain became an industrialized and urbanized economy long before France. *Economic History Review*, XLIX, 2. 213–249.
- O'Connor, M. (1993a): Entropic irreversibility and uncontrolled technological change in economy and environment. *Journal of Evolutionary Economics*, 3, 285–315.
- O'Connor, M. (1994a): Codependency and Indeterminacy: A Critique of the Theory of Production. In: O'Connor, M. (szerk.): *Is Capitalism sustainable? Political Economy and the Politics of Ecology*. New York/London: Guilford. 53–75.
- O'Connor, M. (1994b): Complexity and Evolution. Methodology for a positive treatment of indeterminacy. *Futures*, 26 (6). 610–615.
- O'Connor, M. (szerk.) (1994d): *Is Capitalism sustainable? Political Economy and the Politics of Ecology*. New York–London: Guilford.
- O'Connor, M.–Faucheux, S.–Froger, G.–Funtowicz, S.–Munda, G. (1996): Emergent Complexity and Procedural Rationality: Post-Normal Science for Sustainability. In: Costanza, R.–Segura, O.–Martinez, A. (szerk.): *Getting Down to Earth: Practical Applications of Ecological Economics*. Washington, DC: Island Press. 223–248.
- O'Riordan, T.–Jordan, A. (1999): Institutions, Climate change and Cultural theory: Towards a Common Analytical Framework. *Global Environmental Change*, 9, 81–93.
- OECD Working Group on Environmental Information and Outlook (2004): OECD Workshop on Material Flows and Related Indicators: Chair's Summary. ENV/EPOC/SE(2004)2. Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development.

- Ophuls, W. (1977): The Politics of the Sustainable Society. In: Pirages, D. C. (szerk.): *The Sustainable Society. Implications for Limited Growth*. New York–London: Praeger. 157–172.
- Ophuls, W.–Boyan, A. S. Jr. (1992): *Ecology and the Politics of Scarcity Revisited. The Unraveling of the American Dream*. New York: Freeman.
- Opschoor, H.–van der Straaten, J. (1993): Sustainable development: an institutional approach. *Ecological Economics*, 7. 203–222.
- Organisation for Economic Co-operation and Development (1993a): Indicators for the integration of environmental concerns into energy policies. Paris: Environment Directorate, OECD. Monograph.
- Organisation for Economic Co-operation and Development (1993b): Indicators for the integration of environmental concerns into transport policies. Paris: Environment Directorate, OECD. Monograph. 42.
- Organisation for Economic Co-operation and Development (1993c): OECD core set of indicators for environmental performance. Paris: Environment Directorate, OECD. Monograph.
- Organisation for Economic Co-operation and Development (1995): Environment indicators: OECD core set. Paris: OECD.
- Organisation for Economic Co-operation and Development (1996): Environmental performance in OECD countries: progress in the 1990s. Paris: OECD.
- Organisation for Economic Co-operation and Development (1997a): Better understanding our cities: role of urban indicators. Paris: OECD.
- Organisation for Economic Co-operation and Development (1997b): Environmental indicators for agriculture. Paris: OECD.
- Organisation for Economic Co-operation and Development (1998): Towards sustainable development: environmental indicators. Paris: OECD.
- Organisation for Economic Co-operation and Development (2003): Environmental Performance Review of Austria. Paris: OECD.
- Organisation for Economic Co-operation and Development (2004c): Environmental Performance Review of Sweden. Paris: OECD.
- Organisation for Economic Co-operation and Development (2005): Environmental Performance Review of France-A positive but demanding assessment. Paris: OECD.
- Ostrom, E. (1990): *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*. 10th ed. New York: Cambridge University Press.
- Ott, W. R. (1978): *Environmental indices: theory and practice*. An Arbor: Ann Arbor Science.
- Paehlke, R. (1999): Towards Defining, Measuring and Achieving Sustainability: Tools and Strategies for Environmental Valuation. In: Becker, E.–Jahn, T. (szerk.): *Sustainability and the Social Sciences. A Cross-Disciplinary Approach to Integrating Environmental Considerations into Theoretical Reorientation*. London–New York: Zed Books.
- Parker, J.–Hope, C. (1992): The state of the environment: a survey of reports from around the world. *Environment*, 34 (1). 39–45.
- Parris, T. M.–Kates, R. W. (2003): Characterizing and measuring sustainable development. *Annual Review of Environment and Resources*, 28. 559–586.
- Pasche, M. (1994): Ansätze einer evolutorischen Umweltökonomik. In: Beckenbach, E.–Diefenbacher, H. (szerk.): *Zwischen Entropie und Selbstorganisation. Perspektiven einer ökologischen Ökonomie*. Marburg: Metropolis. 75–118.
- Patil, G. P.–Taillie, C. (1982): Diversity as a concept and a measurement. *Journal of the American Statistical Association (JASA)*, 77 (379). 548–567.
- Pawson, E.–Dovers, S. (2003): Environmental History and the Challenges of Interdisciplinarity: An Antipodean Perspective. *Environment and History*, 2003, 9 (1), 53–75.

- Pearce, D. W.–Atkinson, G. (1995): Measuring sustainable development. In: Bromley, D. W. (szerk.): *The Handbook of Environmental Economics*. Oxford: Blackwell.
- Pearce, D. W.–Atkinson, G. D. (1993): Capital theory and the measurement of sustainable development: an indicator of weak sustainability. *Ecological Economics*, 8. 103–108.
- Pearce, D. W.–Turner, R. K. (1990): *Economics of Natural Resources and the Environment*. New York [et al.]: Harvester Wheatsheaf.
- Penn, J. (1990): Towards an ecologically-based society: a Rawlsian perspective. *Ecological Economics*, 2. 225–242.
- Perman, R.–Ma, Y.–McGilvray, J. (1996): *Natural Resource and Environmental Economics*. London–New York: Longman.
- Perrings, C.–Pearce, D. (1994): Threshold Effects and Incentives for the Conservation of Biodiversity. *Environmental and Resource Economics*, 4. 13–28.
- Petschow, U.–Idel, A. (2004): Das globale Huhn, in: PROKLA. *Zeitschrift für kritische Sozialwissenschaft Heft*, 135, 34. Jg., 2004, Nr. 2. 263–285.
- Pfister, C. (1994): Das 1950er Syndrom. Die Epochenschwelle der Mensch-Umwelt-Beziehung zwischen Industriegesellschaft und Konsumgesellschaft. *GALA*, 3 (2). 71–90.
- Pielou, E. C. (1975): *Ecological Diversity*. New York: John Wiley & Sons.
- Pieri, C.–Dumanski, J.–Hamblin, A.–Young, A. (1995): Land quality indicators. *Discussion paper*, 315. Washington, DC: World Bank.
- Pigou, A. C. (1935): *The Economics of Stationary States*. London: Macmillan.
- Pimm, S. L. (1984): The Complexity and Stability of Ecosystems. *Nature*, 307 (5949), 321–325.
- Pinter, L. (1994): *Measuring sustainability: bibliography and indicator matrices*. Winnipeg: International Institute for Sustainable Development (IISD).
- Pinter, L.–Hardi, P.–Bartelmus, P. (2005): Indicators of Sustainable Development: Proposals for a Way Forward. Expert Group Meeting on Indicators of Sustainable Development. New York. 13–15 December 2005: United Nations Division for Sustainable Development.
- Pirages, D. C. (szerk.) (1977): *The Sustainable Society. Implications for Limited Growth*. New York–London: Praeger.
- Prahl, H. W.–Setzwein, M. (1999): *Soziologie der Ernährung*. Opladen.
- Prieue, Jan (1998): Leitplanken statt Schranken. Wirtschaftswachstum und nachhaltige Entwicklung müssen sich nicht ausschließen. *Politische Ökologie*, Sonderheft 11, Januar/Februar: Wege aus der Wachstumsfalle. Perspektiven für eine zukünftige Wirtschafts- und Lebensweise. 30–37.
- Prigogine, I.–Stengers, I. (1993 [1980]): *Dialog mit der Natur. Neue Wege naturwissenschaftlichen Denkens*. 7. Auflage. München: Pieper.
- Puhe, J.–Ulrich, B. (2001): *Global climate change and human impacts on ecosystems: postglacial development, present situation and future trends in Central Europe*. Berlin–London: Springer.
- Radke, V. (1995a): Nachhaltige Entwicklung – Ökonomische Implikationen. *Jahrbuch für Nationalökonomie und Statistik*, Band 214, 3. 289–301.
- Rawls, J. (1971): *A Theory of Justice*. London [et al.]: Oxford University Press.
- Rayner, S.–Malone, E. L. (szerk.) (1998): *Human Choice and Climate Change, Volume 3: Tools for Policy Analysis*. Columbus, OH: Battelle Press.
- Redclift, M. (1987): *Sustainable Development. Exploring the Contradictions*. London–New York: Routledge.
- Rees, W. E.–Wackernagel, M. (1994): Ecological Footprints and Appropriated Carrying Capacity: Measuring the Natural Capital Requirements of the Human Economy. In: Jansson, A.–M.–Hammer, M.–Folke, C.–Costanza, R. (szerk.): *Investing in Natural Capital. The Ecological Economics Approach to Sustainability*. Washington, DC–Covelo: Island Press. 362–390.

- Reid, D. (1995): *Sustainable Development. An Introductory Guide*. London: Earthscan.
- Renn, O. (1994): *Ein regionales Konzept qualitativen Wachstums. Pilotstudie für das Land Baden-Württemberg*. Stuttgart: Akademie für Technikfolgenabschätzung in Baden-Württemberg.
- Ricardo, D. (1951b [1817]): On the Principles of Political Economy and Taxation. In: Sraffa, P.–Dobb, M. H. (szerk.): *The Works and Correspondence of David Ricardo. Vol. I*. Cambridge [et al.]: Cambridge University Press.
- Ring, I. (1997): Evolutionary strategies in environmental policy. *Ecological Economics*, 23, 237–249.
- Rokkan, S. (1969): Norway: numerical democracy and corporate pluralism. *Political Oppositions in Western Democracies*, New Haven, CT: Yale University Press.
- Rosenzweig, C.–Parry, M. L. (1994): Potential Impact of Climate Change on World Food Supply. *Nature*, 367, 133–138.
- Rowe, P. G. (1991): *Making a Middle Landscape*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Sagoff, M. (1995): Carrying capacity and ecological economics. *BioScience*, 45 (9), 610–620.
- Saisana, M.–Tarantola, S. (2002): State-of-the-art Report on Current Methodologies and Practices for Composite Indicator Development. EUR 20408 EN. Ispra: Applied Statistics Group, Institute for the Protection and Security of the Citizen, Joint Research Centre (JRC).
- Samuelson, P. A. (1954): The Pure Theory of Public Expenditure. *The Review of Economics and Statistics*, 40, 387–389.
- Samuelson, P. A. (1978): The Canonical Classical Model of Political Economy. *Journal of Economic Literature*, XVI (December), 1415–1434.
- Sarewitz, D. (1996): *Frontiers of Illusion: Science, Technology and the Politics of Progress*. Arizona: Temple Univ. Press. 194.
- Scarpa, C. (1994): Regulation as a bargaining process: negotiation over price and cost-reducing investments. *Oxford Economic Papers*, Vol. 46, No. 3.
- Scharpf, F. W. (1989): Politische Steuerung und Politische Institutionen. In: Hartwich, H.-H. (szerk.): *Macht und Ohnmacht politischer Institutionen*. Opladen: Westdeutscher Verlag. 17–29.
- Schefold, B. (1994): *Wirtschaftsstile. Band 1: Studien zum Verhältnis von Ökonomie und Kultur*. Frankfurt a. M.: Fischer.
- Schefold, B. (1995): *Wirtschaftsstile. Band 2: Studien zur ökonomischen Theorie und zur Zukunft der Technik*. Frankfurt a. M.: Fischer.
- Schmidt-Bleek, F. (1994): *Wieviel Umwelt braucht der Mensch? MIPS-das Maß für ökologisches Wirtschaften*. Berlin [et al.]: Birkhäuser.
- Schmidt-Bleek, F.–Liedtke, C. (1995): Umweltpolitische Stichworte. *Wuppertal Paper*, Nr. 30. Wuppertal: Wuppertal Institut.
- Schmitter, P. (1981): Interest mediation and regime governability in contemporary Western Europe and North America. In: Berger, S. (szerk.): *Organising Interests in Western Europe*. Cambridge: Cambridge University Press. 270–296.
- Schultz, B. (1996): Language and the natural environment. In: Saunders, D. A.–Craig, J. L.–Mattiske, E. M. (szerk.): *Nature conservation 4. The role of networks*. Chipping Norton, NSW: Surrey Beatty and Sons.
- Schultz, I. (2001): Der blinde Fleck zwischen Politik und Technikwissenschaften. Strategien eines scientific-technological empowerment als Perspektive feministischer Wissenschaft und Politik. *femina politica*, 2/2001. 116–128.
- Schumpeter, J. A. (1949): Science and Ideology. *The American Economic Review*, XXXIX (2), 345–359.
- Schwendter, R.f. (1995): *Arme essen, Reiche speisen. Neuere Sozialgeschichte der zentraleuropäischen Gastronomie*. Wien.

- Scott Brown, D. (1990): *Urban Concepts*. New York: St. Martin's Press.
- Scott, S.–Nolan, B.–Fahey, T. (1996): *Formulating environmental and social indicators for sustainable development*. Dublin: Economic and Social Research Institute.
- Scully, V. (1993): *Architecture: The Natural and the Manmade*. St. Martins Press.
- Selden, T. M.–Song, D. (1994): Environmental Quality and Development: Is There a Kuznets Curve for Air Pollution Emissions? *Journal of Environmental Economic and Management*, 27, 147–162.
- Sennett, R. (1969): *Classic Essays on the Culture of Cities*. New York: Prentice-Hall Publishers.
- Sennett, R. (1990): *The Conscience of the Eye: The Design and Social Life of Cities*. New York: W. W. Norton & Company.
- Sheail, J. (2002): *An Environmental History of Twentieth-Century Britain*. Basingstoke: Palgrave.
- Siebert, H. (1982): Nature as a Life Support System. Renewable Resources and Environmental Disruption. *Zeitschrift für Nationalökonomie*, 42 (2). 133–142.
- Sieferle, R. P. (2001): *The Subterranean Forest: Energy Systems and the Industrial Revolution*. Cambridge: The White Horse Press.
- Siemann, W. (2003): *Umweltgeschichte. Themen und Perspektiven*. München: C. H. Beck Verlag.
- Simonis, U. E. (1994): Industrial restructuring in industrial countries. In: Ayres, R. U.–Simonis, U. E. (szerk.): *Industrial metabolism: Restructuring for sustainable development*. Tokyo–New York–Paris: United Nations University Press. 31–54.
- Simonis, U. E. (szerk.) (1988): *Präventive Umweltpolitik*. Frankfurt–New York: Campus.
- Smit, B.–McNabb, D.–Smithers, J. (1996): Agricultural Adaptation to Climate Change. *Climatic Change*, 33, 7–29.
- Smith, F. (1996): Biological diversity, ecosystem stability and economic development. *Ecological Economics*, 16. 191–203.
- Smith, J.–Lenhart, S. S. (1996): Climate Change Adaptation Policy Options. *Climate Research*, 6, 193–201.
- Smith, K. (1996): *Environmental Hazards: Assessing risk and reducing disaster*. London: Routledge.
- Smithers, J.–Smit, B. (1997): Human Adaptation to Climatic Variability and Change. *Global Environmental Change*, 7 (2). 129–146.
- Snooks, G. D. (szerk.) (1994): *Was the Industrial Revolution necessary?* London–New York: Routledge.
- Soddy, F. (1922): *Cartesian Economics. The Bearing of Physical Science upon State Stewardship*. London: Hendersons.
- Solow, R. M. (1986): On the Intergenerational Allocation of Natural Resources. *Scandinavian Journal of Economics*, 88 (1). 141–149.
- Solow, R. M. (1988): Growth Theory and After. *American Economic Review*, LXXVIII (March). 307–317.
- Soon, W.–Baliunas, S.–Idso, C.–Idso, S.–Legates, D. R. (2003): Reconstructing Climatic and Environmental Changes of the Past 1000 Years: A Reappraisal. *Energy & Environment*, 2003 14 (2–3), 233–296.
- Söderbaum, P. (1992): Neoclassical and institutional approaches to development and the environment. *Ecological Economics*, 5. 127–144.
- Söderbaum, P. (1994): Actors, ideology, markets. Neoclassical and institutional perspectives on environmental polity. *Ecological Economics*, 10. 47–60.
- Söllner, F. (1993): Neoklassik und Umweltökonomie. *Zeitschrift für Umweltpolitik und Umweltrecht*, 4/93. 431–460.
- Söllner, F. (1996): *Thermodynamik und Umweltökonomie*. Heidelberg: Physica.
- Spangenberg, J. (1996): Welche Indikatoren braucht eine nachhaltige Entwicklung? In: Köhn, J.–Welfens, M. J. (szerk.): *Neue Ansätze in der Umweltökonomie*. Marburg: Metropolis. 203–225.

- Spangenberg, J. H.–Lorek, S. (2001): Sozio-ökonomische Aspekte nachhaltigkeitsorientierten Konsumwandels. *Aus Politik und Zeitgeschichte B.*, 24/2001. 24–29.
- Stabile, D. (1996): Theories of Consumption and Waste: Institutional Forshadowings in Classic Writings. *Journal of Economic Issues*, XXX (3), September 1996. 685–697.
- Stapleton, B. (1986): Malthus: The Origins of the Principle of Population? In: Turner, M. (szerk.): *Malthus and his time*. Basingstoke–London: Macmillan. 19–39.
- Statistical Commission (2002): Reports presented to the Statistical Commission on the harmonization of indicators on development and the coordination of statistical data collection activities from member countries. <http://unstats.un.org/unsd/statcom/sc2002.htm> (24 April 2006).
- Stevis, D.–Assetto, V. J. (2001): *The international political economy of the environment: critical perspectives*. Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers.
- Stiglitz, J. E. (1979): A Neoclassical Analysis of the Economics of Natural Resources. In: Smith, V. K. (szerk.): *Scarcity and Growth Reconsidered*. Baltimore–London: The Johns Hopkins University Press. 36–66.
- Sundqvist, G. (2002): *The Bedrock of Opinion: Science, Technology and Society in the Siting of High-level Nuclear Waste*. Dordrecht: Kluwer Academic Press.
- Sutro, S. (1991): Reinventing the Village. *Planning Advisory Service Report*, 430. American Planning Association.
- Templet, P. H. (1995): Economic scale, energy and sustainability: an international empirical analysis. *International Journal for Sustainable Development and World Ecology*, 2. 153–165.
- Tietenberg, T. (1992): *Environmental and Natural Resource Economics*. Third Edition. New York: Harper Collins.
- Till, K. (1993): Neotraditional towns and urban villages: The cultural production of a geography of 'otherness'. *Environment and Planning D. Society and Space*, Vol. 11 (1993), 709–732.
- Tol, R. S. J. (1996): A Systems View of Weather Disasters. In: Downing, T. E. [et al.] (szerk.): *Climate Change and Extreme Events: Altered Risks, Socio-Economic Impacts and Policy Responses*. Amsterdam: Institute for Environmental Studies, Vrije Universiteit. 17–33.
- Tol, R. S. J.–Fankhauser, S.–Smith, J. B. (1997): *The Scope for Adaptation to Climate Change: What Can We Learn from the Literature?* Amsterdam: Institute for Environmental Studies, Vrije Universiteit.
- Trzyna T. (szerk.) (1995): *A Sustainable World: Defining and Measuring Sustainability*. IUCN.
- Turner, R. K. (1997): Georgescu-Roegen vs. Solow/Stiglitz: a pluralistic and interdisciplinary perspective. *Ecological Economics*, 22. 299–302.
- Turner, R. K.–Pearce, D.–Bateman, I. (1993): *Environmental Economics. An Elementary Introduction*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Tyteca, D. (1996): On the Measurement of the Environmental Performance of Firms—A Literature Review and a Productive Efficiency Perspective. *Journal of Environmental Management*, 46. 281–308.
- UN Millennium Project (2005): *Environment and Human Well-being: A Practical Strategy. Summary version of the report of the Task Force on Environmental Sustainability*. New York: The Earth Institute at Columbia University.
- UNCED (United Nations Conference on Environment and Development) (1992a): Agenda 21. Rio de Janeiro.
- UNCED (United Nations Conference on Environment and Development) (1992b): Rio Declaration on Environment and Development. Rio de Janeiro.
- Underwood, D. A.–King, P. G. (1989): On the ideological foundations of environmental policy. *Ecological Economics*, 1. 315–334.
- UNESCO-SCOPE (2006): *Indicators of sustainability: Reliable tools for Decision Making*. Paris: UNESCO-SCOPE.

- United Nations (1996a): *Indicators of sustainable development: framework and methodologies*. New York: United Nations.
- United Nations (1997a): *Accounting and valuation of environment volume 1: a primer for developing countries*. Bangkok: United Nations Economic and Social Commission for Asia and the Pacific.
- United Nations (2000): United Nations Millennium Development Goals. <http://www.un.org/millenniumgoals/>.
- United Nations (2004): *Report of the Interagency Working Group on Environment Statistics to the 35th Session of the Statistical Commission*. New York: United Nations.
- United Nations Commission for Sustainable Development (2001): Indicators of Sustainable Development. <http://www.un.org/esa/sustdev/natlinfo/indicators/isd.htm>.
- United Nations Development Program (2002): Human Development Report 2002-Deepening democracy in a fragmented world. *Human Development Reports*. New York: UNDP.
- United Nations Economic Commission for Europe Environmental Performance Reviews. <http://www.unece.org/env/epr/welcome.htm>.
- United Nations Environment Programme (UNEP) (1990): *Thesaurus of environmental terms*. Nairobi: United Nations Environment Programme.
- United Nations General Assembly (2000): United Nations Millennium Declaration. 55th Session. A/Res/55/2. United Nations. NY.
- United States Environmental Protection Agency (USEPA) (1994): *Terms of environment: glossary, abbreviations, and acronyms*. Washington, DC: United States Environmental Protection Agency.
- van den Bergh, J.–van der Straaten, J. (1994b): The Significance of Sustainable Development for Ideas, Tools, and Policy. In: van den Bergh, J.–van der Straaten, J. (szerk.): *Toward Sustainable Development. Concepts, Methods and Policy*. Washington, DC–Covelo, CA: Island Press. 1–22.
- van Dieren, W. (szerk.) (1995): *Mit der Natur rechnen. Der neue Club-of-Rome-Bericht: Vom Bruttosozialprodukt zum Ökosozialprodukt*. Basel [et al.]: Birkhäuser.
- Vatn, A.–Bromley, D. W. (1994): Choices without Prices without Apologies. *Journal of Environmental Economics and Management*, 26. 129–148.
- Vedeld, P. O. (1994): The environment and interdisciplinarity. Ecological and neoclassical economical approaches to the use of natural resources. *Ecological Economics*, 10. 1–13.
- Veenhoven, R. (1993): *Happiness in nations: subjective appreciation of life in 56 nations, 1946–1992*. Rotterdam: Erasmus Univ., Dept. of Social Sciences.
- Ven, G. P. v. d. (szerk.): *Man-made Lowlands. History of water management and land reclamation in the Netherlands*. Utrecht: Matrijs.
- Vercelli, A. (1995): From Soft Uncertainty to Hard Environmental Uncertainty. *Economie Appliquée*, XLVIII (2). 251–269.
- Victor, P. A. (1991): Indicators of sustainable development: some lessons from capital theory. *Ecological Economics*, 4. 191–213.
- Victor, P. A.–Hanna, J. E.–Kubursi, A. (1995): How Strong is Weak Sustainability? *Economie Appliquée*, XLVIII (2). 75–94.
- Vinz, D. (2005): *Zeiten der Nachhaltigkeit. Perspektiven für eine ökologische und geschlechtergerechte Zeitpolitik*. Münster: Wesfal. Dampfboot.
- Vornholz, G. (1993): *Zur Konzeption einer ökologisch tragfähigen Entwicklung. Eine ökonomisch-theoretische Analyse der Bedingungen für die Erhaltung der natürlichen Lebensgrundlagen*. Marburg: Metropolis.
- Vornholz, G. (1995): Die ökologischen Ziele im Sustainable Development-Konzept. Eine ökologisch tragfähige Entwicklung. In: Nutzinger, H. G. (szerk.): *Nachhaltige Wirtschaftsweise und Energieversorgung: Konzepte, Bedingungen, Ansatzpunkte*. Marburg: Metropolis. 81–115.

- Vornholz, G. (1997): Die neue Sicht der Nachhaltigkeit und die neoklassische Ressourcen- und Umweltökonomie. In: *Ökonomie und Gesellschaft, Jahrbuch 14: Nachhaltigkeit in der ökonomischen Theorie*. Frankfurt–New York: Campus. 19–45.
- Voss, G. (1997): Das Leitbild der nachhaltigen Entwicklung – *Darstellung und Kritik. Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialpolitik, Institut der deutschen Wirtschaft Köln 237, 4/1997*. Köln: Deutscher Instituts-Verlag.
- Wackernagel, M.–Rees, W. (1996): *Our Ecological Footprint: Reducing Human Impact on the Earth*. Gabriola Island, BC: New Society Publishers.
- Wackernagel, M.–Rees, W. E. (1997): Perceptual and structural barriers to investing in natural capital: Economics from an ecological footprint perspective. *Ecological Economics*, 20. 3–24.
- Wagner, H. (1993): *Wachstum und Entwicklung. Theorie der Entwicklungspolitik*. München–Wien: Oldenbourg.
- Watt, K. E. F.–Molloy, L. F.–Varshney, C. K.–Weeks, D.–Wirosardjono, S. (1977): *The Unsteady State. Environmental Problems, Growth, and Culture*. Honolulu: University Press of Hawaii.
- Wätzold, F.–Simonis, U. E. (1997): Ökologische Unsicherheit: Über die Möglichkeiten und Grenzen von Umweltpolitik. In: *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament B 27/97, 27. Juni 1997*. 3–14.
- Weizsäcker, E. U. v.–Lovins, A. B.–Lovins, L. H. (1995): *Faktor Vier. Doppelter Wohlstand – halbiertes Naturverbrauch*. München: Droemer Knauer.
- Weller, I. (2004): *Nachhaltigkeit und Gender. Neue Perspektiven für die Gestaltung und Nutzung von Produkten*. München: Hanser.
- Wienert, H. (1990): Was macht Industrieregionen alt? Ausgewählte sektorale und regionale Ansätze zur theoretischen Erklärung regionaler Niedergangsprozesse. *RWI-Mitteilungen*, 41 (4). 363–390.
- Wigley, T. M. (1985): Impact of Extreme Events. *Nature*, 316. 106–107.
- Wildt, M. (1994): *Vom kleinen Wohlstand. Eine Konsumgeschichte der fünfziger Jahre*. Frankfurt a. M.
- Willett, K.–Boster, J. S.–Hartley, J. A. (1995): *Environmental Values in America Culture*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Wills, J. T.–Briggs, D. J. (1995): Developing indicators for environment and health. *World Health Statistics Quarterly*, 48 (2) 155–163.
- Winiwarter, V.–Sonnlechner C. (2001): *Der soziale Metabolismus der vorindustriellen Landwirtschaft in Europa*. Stuttgart.
- Wink, R. (1996): Sachverständigenräte: Diskussionen im Elfenbeinturm oder Lotsen im gesellschaftlichen Wandlungsprozeß? *Zeitschrift für angewandte Umweltforschung*, Jg. 9, H. 4. 445–451.
- Witt, U. (1995 [1993]): Evolutorische Ökonomik – Umriss eines neuen Forschungsprogramms. In: Seifert, E. K.–Priddat, B. P. (szerk.) (1995): *Neuorientierungen in der ökonomischen Theorie. Zur moralischen, institutionellen und evolutorischen Dimension des Wirtschaftens*. Marburg: Metropolis. 153–179.
- Woo, H. K. H. (1994): Three images of economics and its progress. *Journal of Economic Methodology*, 1 (1). 57–63.
- World Bank (1996): *Environmental performance indicators: a first edition note*. Washington, DC: Environment Department, World Bank.
- World Bank (1998): *1998 World Development Indicators*. Washington, DC: World Bank.
- World Bank (1998a): *Expanding the measure of wealth: indicators of environmentally sustainable development*. Washington, DC: World Bank. Monograph.
- Wright, E. O. (1994): *Interrogating Inequality: Essays on Class Analysis, Socialism and Marxism*. London: Verso.

- Wrigley, E. A. (1988): *Continuity, Chance and Change. The character of the industrial revolution in England*. Cambridge [et al.]: Cambridge University Press.
- Wynne, B. (1992): Science and Social Responsibility. In: Ansell, J.–Wharton, F. (szerk.): *Risk Analysis, Assessment and Management*. New York [et al.]: John Wiley & Sons. 137–152.
- Wynne, Brian (1994): Scientific Knowledge and the Global Environment. In: Redclift, M.–Benton, T. (szerk.): *Social Theory and the Global Environment*. London–New York: Routledge. 169–189.
- Yale Center for Environmental Law & Policy (2005): *Yale Environment Poll 2005*. New Haven, CT: Yale Center for Environmental Law & Policy.
<http://www.yale.edu/envirocenter/environmentalpoll.htm>.
- Yanarella, E. J.–Levine, R. S. (1992): Does sustainable development lead to sustainability? *Futures*, Oct. 759–774.
- Yanarella, E. J.–Levine, R. S. (1992): Does Sustainable Development Lead to Sustainability. *Futures*, October. 759–774.
- Young, O. R. (1999): *The Effectiveness of International Environmental Regimes: Causal Connections and Behavioral Mechanisms*. Cambridge: MIT Press.
- Zein-Elabdin, E. (1996): Development, Gender, and the Environment: Theoretical or Contextual Link? Toward an Institutional Analysis of Gender. *Journal of Economic Issues*, Vol. XXX, No. 4 (December). 929–947.
- Zeller, T. (2002): *Straße, Bahn, Panorama. Verkehrswege und Landschaftsveränderung in Deutschland 1930 bis 1990*. Frankfurt am Main–New York: Campus. Keywords: Germany, roads, landscape history.
- Zeller, T. (2003): Consuming Landscapes. The View from the Road in Germany and the United States, 1910–1995. *Bulletin of the German Historical Institute Washington, DC*, 32, (Spring), 117–126.
- Zutz, A. (2003): Die Landschaftsdiagnose der DDR. *Garten und Landschaft*, 113 (3). 34–37.
- Zwart, H. (2003): Aquaphobia, Tulipmania, Biophilia: A Moral Geography of the Dutch Landscape. *Environmental Values*, 2003, 12 (1), 107–128.

Bulla Miklós – Mozsgai Katalin – Pomázi István

FENNTARTHATÓSÁG – DILEMMÁK ÉS LEHETŐSÉGEK

1. A fenntarthatóság fogalmi és gyakorlati keretei

1.1. A „fenntarthatóság” fogalmának értelmezése

A növekedés határai harminc év múltán című könyv jeles szerzőinek megállapítása szerint a növekedés határain túl, az ún. „túllövés” állapotában vagyunk. Mint írják:

Túllövés – és az azt követő hanyatlás – akkor következik be a társadalmi jólétben, amikor a társadalom nem megfelelően készül fel a jövőre. Jóléti veszteség lép fel például, ha nincsenek kidolgozott alternatívák az apadó kőolajtartalékokra, a ritkuló természetes környezetben élő halállományra és az értékeesebb trópusi fákra akkor, amikor ezek a források már kezdenek kimerülni. A helyzet rosszabb, ha maga az erőforrásbázis erodálódik, és a túllövés során tönkre is megy. A társadalmat akkor tényleg az összeomlás fenyegetheti. (Meadows [et al.], 2005:20)

Az okokat nézve „a túllövés három oka mindig ugyanaz, akár saját életünkben, akár földi dimenziókban fordul elő. Az első a növekedés, a gyorsulás és a hirtelen változás. A második annak a korlátnak vagy gátnak a megléte, amelyen túl a rendszer már nem működik biztonságosan. A harmadik az a kérés vagy tévedés, amely a rendszernek a korlátain belüli működését szolgáló helyzetfelismerésben és reakciókban következik be. Ennek a három oknak a megléte szükséges és elégséges ahhoz, hogy a túllövés bekövetkezzen.” (Meadows [et al.], 2005:23)

A túllövés, a határokon túlra kerülés, az ökológiai lábnyom túlnövése a döntéshozókat is arra készítette, hogy keressék a megoldást ennek elkerülésére. Az elmúlt két évtizedben a megoldás javasolt iránya a fenntartható fejlődést szolgáló fenntartható társadalom kialakítása.

Fenntartható az a társadalom, amely generációkon keresztül fennmarad, működőképes; elég messzelátó, rugalmas és bölcs ahhoz, hogy fizikai vagy szociális ellátó rendszereit ne tegye tönkre. [...] Egy fenntartható társadalom képes a jelen szükségleteit úgy kielégíteni, hogy közben nem veszélyezteti a jövő generációk képességét arra, hogy ők is ki tudják elégíteni saját szükségleteiket. Rendszerelméleti szemlélettel úgy is fogalmazhatunk, hogy fenntartható az a társadalom, amelynek vannak olyan információs, szociális és intézményi mechanizmusai, melyek folyamatosan ellenőrzik azokat a pozitív visszacsatolási hurkokat, amelyek a népesség és a tőke exponenciális növekedését okozzák. (Meadows [et al.], 2005:253)

A fenntarthatósági politikák alapvető különbsége a fejlett országokban ma abban rejlik, hogy a célkitűzéseket és az eszközrendszer meghatározó politikai és értelmiségi elitben, s a rájuk nyomást gyakorló civil társadalomban milyen mértékben, és főként *hogyan tudatosult a fenntartható fejlődés koncepciója*, illetve ezzel kapcsolatban *milyen értékrend alakult ki*.

A fenntartható fejlődés koncepciója eredendően globális ökológiai indíttatású. Az emberiség oly mértékben avatkozott be a globális bio-geokémiai körfolyamatokba, hogy az veszélyezteti az évmilliárdok alatt kialakult természeti egyensúlyt, végső soron minden földi élet fennmaradását. Amennyiben nem változtatunk az emberi társadalom életmódján (pl. a fogyasztási mintákon) és a termelés módján, az élet feltételei veszélybe kerülnek a Földön. Ebben a közelítésben a környezet feltételét és egyben korlátját jelenti a társadalom jólétének és a gazdasági fejlődésnek. Az ökológiai korlátoknak alárendelt fejlődési koncepció az ún. *erős fenntarthatóság*. E stratégiák célja tehát a társadalom és a gazdaság olyan átalakítása, amely lehetővé teszi az ökológiai korlátoknak való megfelelést. Más, megengedőbb értelmezések a fenntartható fejlődés alatt a társadalom, gazdaság és környezet egyenrangú (lehetséges vélt) fejlődését értik. A definíciók és értelmezések sokfélék, de mára már a kapcsolódó stratégiák szinte kivétel nélkül hivatkoznak a „három pillér” kiegyensúlyozott kezelésének szükségességére.

A fenntartható fejlődés három legismertebb meghatározása Gyulai Iván csoportosítása nyomán a következő:

- A Brundtland Bizottság meghatározása: „A fenntartható fejlődés a fejlődés olyan formája, amely a jelen igényeinek kielégítése mellett nem fosztja meg a jövő generációit saját szükségleteik kielégítésének lehetőségétől.”

- Herman Daly meghatározása: „A fenntartható fejlődés a folytonos szociális jólét elérése anélkül, hogy az ökológiai eltartó-képességet meghaladó módon növekednénk. A növekedés azt jelenti, hogy nagyobbak leszünk, a fejlődés pedig azt, hogy jobbak. A növekedés az anyagi gyarapodás következtében előálló méretbeli változást, míg a fejlődés a nagyobb teljesítőképesség elérését jelenti.”

- Meghatározás a Világ Tudományos Akadémiáinak Deklarációjából: „A fenntarthatóság az emberiség jelen szükségleteinek kielégítése, a környezet és a természeti erőforrások jövő generációk számára történő megőrzésével egyidejűleg.”

Hasonlóak a meghatározások, mégis rámutatnak néhány tisztázatlan pontra. A Brundtland Bizottság definíciója nem határozza meg a fejlődés célját és lehetséges mértékét. „Ez a megfogalmazás elsősorban politikai üzenet volt a fejlődő világ és a gazdagabb országok alacsony jövedelmű társadalmi csoportjai részére, hogy reményt adjon a jövőt illetően. De politikai üzenet volt a fogyasztói társadalomnak is, hogy szerényebb, takarékosabb termelési és fogyasztási szokásokat alakítsanak ki a jövő generációk érdekében.” – írja a Brundtland Bizottság egy tagja, Láng István (Láng, 2001). Daly meghatározása tovább elemzi a fenntartható fejlődés definíciójának komponenseit, valamint azokat az alapelveket, amelyekre a végrehajtási politikák, illetve ezek kudarcai alapulnak.

A fenntarthatóság fogalmát és főként a tartalmát a fentiekben túlmenően is sokszor, sokféleképpen megfogalmazták, hol szigorúbb vagy megengedőbb formában, de föltehetőleg senki nem eléggé bátor kijelenteni: ismeri a fogalom egyedül helyes definícióját. Alapelvek, kritériumok azonban megfogalmazhatóak. Ám a fogalom-meghatáro-

zás nehézsége mellett viták, értelmezések; jelentős erőfeszítések történnek az elmélet terén, főként abban a vonatkozásban, hogy hogyan lehet a kutatóműhelyekben fabrikált elveket, kritériumokat és fenntarthatósági mutatókat alkalmazásba venni, a helyi, regionális, országos döntéshozók – de legalább a döntés-előkészítő apparátusok – számára közel vinni. A definíciós problémák tehát nemcsak nyelvhelyességi (szintaktikai) természetűek, hanem nagyon is szemantikaiak: a fogalom – és elérése – tartalmát illetők. A viták – többek között – a következő kérdések körül összpontosulnak:

- Van-e, lehet-e megvalósítható módja valamely közösség számára és legalább néhány generáció számára perspektívát ígérő, fenntartható együttélési, termelési és fogyasztási mintának?

- Mekkora lehet egy fenntartható közösség? Egy falu, város, régió, ország; régiók társulása, országok együttműködő szervezete – vagy az egész glóbusz?

- Lehetséges-e fenntarthatóságról beszélni egyik vagy másik (méretű) csoportban, ha másutt nem?

A fentiek jelentik a fenntarthatóság alapelveinek meghatározása mögött meghúzódó valódi kérdéseket.

A fenntartható fejlődés feltételeinek kialakításához, a fenntartható társadalmi modell eléréséhez az egyik legfontosabb közvetlen célkitűzés a jelenlegi nem fenntartható folyamatok társadalmi tudatosulása, a változás szükségességének megértése, annak elfogadása, hogy elkerülhetetlen a fenntartható fejlődés elveinek, megközelítéseinek érvényesítése a társadalmi-gazdasági fejlesztési programokban, a szociális problémák megoldásában, a termelési-fogyasztási folyamatokban, a környezeti erőforrás-gazdálkodásban. A fenntarthatóság megkövetelte integráció eltér az ágazati integráció szükségességétől és az egész társadalmi (politikai), környezeti, gazdasági rendszer egyidejű fenntarthatóságát, így teljes társadalmi beágyazottságát igényli.

Ez élesen rávilágít az intézményfejlesztés alapvető szükségességére. Az ebbe az irányba tett társadalmi, politikai, gazdasági intézményfejlesztési lépések jelenthetnék a változás kezdetét, egy hosszú folyamat megindulását, amely (talán) elvezet a fenntarthatóságig még előbb, mint annak föltételei megsemmisülnek. Hiszen strukturális problémák – nyilván – nem oldhatók meg abban a rendszerben, amelyben keletkeztek. (Bulla, 2002)

A fentiekből következően *a fenntartható fejlődés eszméje az emberi civilizáció történetének új keretét adja*, amely a társadalom alapértékeinek, alapstruktúráinak, alapvető koordinációs mechanizmusainak megváltoztatására irányul, az ember által megbontott globális ökológiai egyensúly helyreállítása érdekében. A meglévő stratégiák vagy túl radikálisak és nem adnak választ az átmenet kérdéseire, vagy túlságosan mértéktartóak, túl óvatosak, a valódi társadalom-átalakító tevékenység helyett – a részletekre összpontosítanak, ezzel viszont elterelik a figyelmet a sürgető ökológiai feladatokról.

Használhatóbb megközelítésnek ígérkezik, ha a stratégiai feladatokat aszerint csoportosítjuk, hogy egyfelől igényelnek-e egyáltalán beavatkozást a folyamatok, másfelől, ha igen, akkor mérlegelni szükséges, hogy a beavatkozás mennyire halasztható vagy halaszthatatlan a társadalom, környezet és/vagy a gazdaság tűrőképességét tekintetbe véve.

1.2. A fenntarthatóság az EU Fenntartható Fejlődési Stratégiájában

A globális verseny fokozódása, a gazdasági pozíció megerősítésének, javításának kényszere a középtávú gazdasági célok tudatos átértékelését tette szükségessé az EU-ban: ennek eredménye a 2000-ben született, s napjainkban átértelmezés, megújítás alatt álló *Lisszaboni Stratégia*, a tagállamokban pedig a Lisszaboni Stratégiát, mindenekelőtt a versenyképesség növelésének megvalósítását célzó akciótervek.

Lisszabonban az Európa Tanács új stratégiai célt állított az Unió elé: „az Uniónak a világ legversenyképesebb és legdinamikusabb tudásalapú gazdaságává kell válnia, amely képes a fenntartható gazdasági növekedésre, miközben több és jobb munkahelyet és erősebb társadalmi összetartást teremt.”

A vészjósló planetáris ökológiai fenyegetések nyomán elengedhetetlen volt a gazdasági és társadalmi folyamatok nagy időhorizontú, környezeti szempontokból való áttekintése. Ezért a Helsinkiben Csúcs felkérte a Bizottságot, hogy *„készítsen egy hosszú távú, fenntartható fejlődést megalapozó stratégiai javaslatot, összekapcsolva a gazdasági, szociális és környezeti politikát, és azt mutassa be az Európa Tanácsnak 2001 júniusában”*.

Az EU Fenntartható Fejlődési Stratégiáját 2001 júniusában a Göteborgi Csúcs fogadta el, amely az EU versenyképességével kapcsolatos Lisszaboni Stratégiát (2000) egészíti ki a környezetvédelmi dimenzióval. A fenntartható fejlődés stratégiája „pozitív hosszú távú jövőképet kínál az Európai Uniónak egy sikeresebb és igazságosabb társadalomról, egyúttal egy tisztább, biztonságosabb és egészségesebb környezet ígéretével – egy társadalomról, amely jobb életminőséget biztosít számunkra, gyermekeinknek és unokáinknak. Ahhoz, hogy ezt a gyakorlatban is megvalósíthassuk, a gazdasági növekedésnek elő kell segítenie a társadalmi haladást, és tiszteletben kell tartania a környezetet, a szociálpolitikának alá kell támasztania a gazdaság teljesítményét, a környezetpolitikának pedig költséghatékonynak kell lennie.” Az EU ezzel azt a felismerést kívánta tükrözni, hogy hosszú távon a gazdasági növekedésnek, a társadalmi összetartásnak és a környezet védelmének együtt kell haladnia.

Érdemes azonban megjegyezni, hogy a gazdaságfejlesztési stratégia egy évvel korábban született meg, ami azt jelenti, hogy a három dimenzió együttes kezelésére *nem volt valós politikai akarat*.

A dokumentum a fenntarthatóság definíciói közül a „puhább”, azaz a három pillér egyenrangú fejlődésének biztosítását fogadja el. A fenntartható fejlődés hosszú távú jövőképeinek elérése érdekében „a gazdasági növekedésnek elő kell segítenie a társadalmi haladást, és tiszteletben kell tartania a környezetet, a szociálpolitikának alá kell támasztania a gazdaság teljesítményét, a környezetpolitikának pedig költséghatékonynak kell lennie”.

A dokumentum hat stratégiai problémára összpontosít, amelyek *a dokumentum szerint* súlyos vagy visszafordíthatatlan fenyegetést jelentenek az európai társadalom jövőbeni jólétére. *Ezen megjelölt veszélyek:*

- A globális klímaváltozás.
- A közegészséget érintő veszélyek (kórokozók, veszélyes vegyi anyagok, az élelmiszer-biztonsággal kapcsolatos veszélyek).
- Szegénység és társadalmi kirekesztettség.

- A népesség előregedése.
- A biológiai sokféleség csökkenése, a hulladékok mennyiségének növekedése, talajpusztulás (a természeti erőforrásokkal való felelős gazdálkodás).
- A forgalom növekedése, és az EU-n belüli regionális egyenlőtlenségek.

A dokumentum az EU-n belüli regionális egyenlőtlenséget és a szegénységet beemeli a fenntartható fejlődést fenyegető veszélyek közé, ugyanakkor részleteiben egyéb dokumentumokra hivatkozva nem tárgyalja. Ezzel az egyes pillérek közötti összhang megteremtésének lehetősége kérdésessé vált. Alapvető jelentőségű ugyanakkor, hogy a regionális egyenlőtlenség (mint negyedik területi dimenzió) és a fenntartható fejlődés közötti ok-okozati viszony megnevezésre kerül.

A stratégia három fő részből áll.

1. *A fenntartható fejlődés megvalósítása, a kitűzött célok elérése* – A stratégia célul tűzi ki a fenntartható fejlődés megvalósítása érdekében a jelenlegi politikák megváltoztatását, amely egyértelmű elkötelezettséget követel meg a legmagasabb szinten. A javaslatok röviden a következők:

- Erősíteni kell a politikák összhangját.
- Megfelelő árakat kell kialakítani, ami jelzésértékű az egyének és a vállalkozások számára.
- Tudományos és technológiai befektetéseket kell eszközölni a jövő érdekében.
- Figyelembe kell venni a bővítést és a globális dimenziót.

2. *Hosszú távú célkitűzések és célok kidolgozása* – A dokumentum gerincét képezi a cselekvési prioritások és konkrét intézkedések meghatározása. A dokumentum a hat stratégiai problémából négy környezeti vonatkozású problémával foglalkozik. A társadalmi pillérhez tartozó két (szegénység és öregedés) témakörrel külön dokumentum foglalkozik.

3. *A stratégia megvalósítása és az előrehaladás értékelése* – A megvalósítás figyelemmel kísérése érdekében a dokumentumot évente értékelni kell. A stratégiában foglaltak érvényesítésére tíz független személyből álló bizottságot állítanak fel.

Nincs mód itt részletesen elemezni az EU Fenntartható Fejlődési Stratégiáját. Kétségtelen előrelépés történt valódi paradigmaticus változás nélkül. A fenntarthatóság megkövetelte integráció ugyanis eltér az ágazati integráció szükségességétől és az egész: társadalmi, (politikai), környezeti, gazdasági rendszer egyidejű fenntarthatóságát így teljes társadalmi beágyazottságát igényelné.

A Lisszaboni célkitűzések és a fenntarthatóság közötti alapvető kapocs az erőforrásokkal való gazdálkodás hatékonysága lehetne. Amennyiben az erőforrás-gazdálkodás kiterjed mind a megújuló és meg nem újuló környezeti erőforrásokra, mind a humán erőforrásokra, mind pedig a szervezetkorszerűsítés erőforrásaira, akkor mindezek egyaránt szolgálhatják a versenyképesség javítását, a társadalmi kohézió erősítését belátható ideig fenntartható módon. Az erőforrások fenntartható biztosítása ebben a felfogásban tehát alapvető feltétele a versenyképességnek. A Göteborgi Stratégia alapvetően a lisszaboni folyamat környezetgazdálkodási kiegészítésére vállalkozott, és nem pedig ezen egy mást erősítő kapcsolódások feltárására és ezek gyakorlati megvalósíthatóságának kimunkálására.

Az Európai Bizottság ugyan megkezdte 2004-ben a Stratégia felülvizsgálatát, melyben értékeli a megtett lépéseket, és a továbblépéshez fogalmaz meg teendőket, a felülvizsgálat azonban még mindig nem tartalmazza a versenyképesség és a fenntarthatóság összekapcsolásának szempontját. Annak ellenére nem, hogy az eddigi elvégzett (és még be nem fejezett) vizsgálat megállapítja, hogy sem az EU versenyképességét, sem pedig a fenntartható irányzatok előretörését nem sikerült elérni, nevezetesen:

– A nem fenntartható irányzatok előretörése: a természeti erőforrásokra, az éghajlatra, illetve a biodiverzitásra gyakorolt növekvő nyomás, illetve a tartós egyenlőtlenség és szegénység, vagy az öregedő társadalmak által teremtett növekvő gazdasági és társadalmi kihívások.

– Európa gazdasági alulteljesítése, párosítva újonnan megjelenő, a növekvő globalizációból és a gyorsan fejlődő ipari országok (ide tartozik Kína, India és Brazília) előretöréséből adódó nyomással. Ezek erősödő gazdasági versenyhelyzetet jelentenek és egy lehetséges átrendeződést a nemzeti termelési struktúrákban, amelyek mind hatással vannak a fenntartható fejlődésre globális szinten.

– A biztonságot fenyegető új tényezők, mint a terrorizmus, természeti csapások (árzások) és egészségügyi pánik (pl. SARS, madárinfluenza), az érzékenységi fokozott érzéséhez vezettek. Ezen túlmenően növekszik az igény a szervezett bűnözéssel, korrupcióval, illetve rasszizmussal szembeni hathatós fellépésre.

A felülvizsgálat megállapította, hogy az eredmények ellenére sem történt kellő előrehaladás, a nem fenntartható irányzatokat el kell kezdeni visszafordítani, és a nemzetközi kockázat még mindig magas. Ezért a kihívásokra új válaszok kellenek, amelyeket a következőkben határoztak meg:

(i) *Az Európai Unió Fenntartható Fejlődési Stratégiája alapelveinek megerősítése*

A felülvizsgálat megerősíti a fenntartható fejlődés lényegi *háromdimenziós természetét* mint a stratégia sarokkövét, azaz azt a fejlődést, mely csak a gazdasági fejlődés, a társadalmi integráció és a környezetvédelem összhangjával érhető el mind Európában, mind a világ más részein.

A felülvizsgálat figyelembe fogja venni emellett *az EU globális fenntartható fejlődéshez való hozzájárulását*, méghozzá két módon: először is a stratégiában említett hat nem fenntartható irányzat nemzetközi szemszögével foglalkozva, másodsor pedig annak a külső EU politikákba történő integrálásával, melyek a globális fenntartható fejlődéshez járulnak hozzá. Ennek során az EU újra megerősíti azon elkötelezettségét, miszerint vezető szerepet vállal a fenntartható fejlődés globális szintű vezetésében.

A politikaalkotás és a politikai összhang új megközelítésének újra megerősítése

A felülvizsgálat újra megerősíti az EU-politikaalkotás magjaként szereplő fenntartható fejlődés központi eszközeként a „*politikaalkotás új megközelítését*”. Különösképpen a jövőbeni EU Fenntartható Fejlődési Stratégiája fogja tovább lendíteni az EU Jobb Szabályozási Programjának különböző elemeit, beleértve a hatásvizsgálatot, az érintett felekkel való konzultációt és a szabályozás egyszerűsítését.

A kulcsfontosságú nem fenntartható irányzatok további figyelése, és a nem fenntartható irányzatok közti kapcsolatok vizsgálata mélyebb részletekbe menően

A felülvizsgálatban a Stratégia továbbra is azokra a *főbb irányzatokra összpontosít, melyek fenyegetést jelentenek a fenntartható fejlődésre*, illetve nagyobb figyelmet szentel a *kiválasztott nem fenntartható irányzatok kölcsönhatásainak meghatározására*. Keresni fogja a pozitív szinergiákat, és csökkenteni a kompromisszumokat.

(ii) *Célkitűzések, célok és mérőföldkövek kitűzése*

A 2001-es stratégiában alkalmazott megközelítés szerint meghatározásra kerültek az egyes nem fenntartható irányzatokhoz kapcsolódó középtávú fő célkitűzések és azonosították az ezeket célzó számos intézkedést is. Az áttekintés meg fogja erősíteni a tisztább célkitűzések, célok és kapcsolódó határidők szükségességét mint a főbb területekre történő összpontosítás lehetőségének biztosítását és az előrehaladás mérhetővé tételét.

A felülvizsgált stratégia így minden egyes nem fenntartható irányzat esetében új fő célkitűzéseket hoz majd, és kitűzi azokat a középtávú mérőföldköveket, melyek lehetővé teszik az EU számára az aktuális előrehaladás nyomon követését. Az operatív célkitűzések és az cselekvési tervek meghatározásra kerülnek a vonatkozó belső és külső ágazati politikák keretén belül, melyek a politikai kezdeményezések végrehajtásának és monitorozásának eszközeként is szolgálnak majd.

(iii) *Hatékony monitoring biztosítása*

A göteborgi döntés, miszerint gondoskodni kell a stratégia éves monitoringjáról a tavaszi Európa Tanács megbeszéléseken, nem felelt meg a várakozásoknak. A felülvizsgálatban egy megerősített beszámolórendszer kerül kidolgozásra. A monitoring különösképpen a Bizottság által kidolgozott fenntartható fejlődés indikátorok alapján zajlik majd. Ez, többek között, az ágazati politikai eljárások keretén belül kidolgozott többféle indikátorra és az ezekből összeállt szintézisre épül, a szerkezeti indikátorokon belül, melyek a lisszaboni reformprogram részeként monitorozták a célok érdekében tett előrehaladást. További erőfeszítéseket tesznek majd a jövőbeni modellek, előrejelzések kidolgozására, és a hatékony monitoring segítségére tudományos adatok további gyűjtésére.

(iv) *Azonosulás és felelősségtudat erősítése, a nyilvános és magánszereplők együttműködésének javítása valamennyi szinten*

További intézkedés szükséges a tudatosság növeléséhez, az érintett felek valamennyi szinten történő mobilizálásához és bevonásához. Ebből a célból a Bizottság kivizsgálja, hogyan lehet az iparral, a szakszervezetekkel, az NGO-kkal, és a vásárlói érdekekkel hatékony partnerséget kiépíteni, különös tekintettel arra, hogy meg kell vitatni a nem fenntartható irányzatok megfékezését segítő intézkedéseket. További összefüggésre törekszenek az EU, a globális, nemzeti, regionális és helyi, fenntartható fejlődést ösztönző kezdeményezések között.

Az Európa Tanács – hosszas egyeztetéseket követően – 2006. június 15–16-án megtartott találkozáján fogadta el a „Megújított fenntartható fejlődési stratégiát”, amely kísérletet tesz a Lisszaboni és Göteborgi Stratégia szervezettebb összekapcsolására.

A nemzetközi felhívások (ENSZ, OECD) és az EU ösztönzése eredményeként az EU-tagállamok – Magyarország(!) és Ciprus kivételével – megalkották a nemzeti

fenntartható fejlődési stratégiákat (Gáthy [et al.], 2006). Ezen dokumentumok fenntarthatósági megközelítéseit és szemléletmódjait a „Fenntartható fejlődési politikák és stratégiák az Európai Unióban” c. tanulmány elemzi részletesen.

2. A környezetállapot társadalmi-gazdasági összefüggései

2.1. A környezetterhelés tendenciái

Az elmúlt évtized társadalmi-gazdasági átalakulása jelentősen megváltoztatta a környezet állapotát befolyásoló hatások jellegét és nagyságrendjét. A környezet állapotának az elmúlt években lezajlott, összességében kedvező változása eltérő mértékben volt tapasztalható az ország különböző régióiban, sőt egy régió belül is érzékelhető különbségek alakultak ki a települések vagy településcsoportok között. Bizonyos környezetterhelések jelentősen csökkentek (pl. nehézipar levegőszennyezése, műtrágya-felhasználás stb.), ugyanakkor új típusú környezeti problémák is megjelentek az elmúlt évtizedben a termelői és fogyasztói szokások megváltozásával (pl. a települési hulladékok mennyiségének növekedése és összetételének változása stb.). Mára a környezeti problémák nagyjából a társadalmi-gazdasági folyamatok kialakulásához kapcsolódnak, kisebb részben a hátrahagyott környezetszennyezésekhez.

Az elmúlt évszázadban nagyrészt a termelés okozta a környezetszennyezés jelentős részét, napjainkban és a jövőben már a fő környezethasználó a fogyasztás lesz. Az Európai Unió és általában a nemzetközi közösség megtalálta azokat az eszközöket, amelyekkel a termelés környezeti problémáit enyhítheti, ennek következtében javulnak az ökohatékonysági mutatók, viszont mindazt a megtakarítást, amit el lehet érni ezeken a területeken, a növekvő fogyasztás felemészti, és gyakorlatilag nem léteznek olyan mechanizmusok, amelyek ezt érdemben kezelni tudnák.

A környezethasználat hatékonysága ugyan javul, azonban az ebből adódó terheléscsökkenést újra és újra felemészti a fogyasztás mennyiségi növekedése. Például a gépkocsik száma gyorsabban nő, mint a motorok teljesítményjavulásából adódó károsanyagkibocsátás-csökkenés. A közlekedésből eredő környezetszennyezés összességében nő. Tekintsük Magyarországot: Nyugat-Európához képest magas a biodiverzitás, magas a majdnem érintetlen területek aránya, a szórványtelepüléseken élők viszonylag harmóniában élnek a környezettel, de ezek az előnyök szépen lassan fölszámolódnak. Fölparcellázzuk az országot autópályákkal, egyéb közlekedési utakkal, és azokat az előnyeinket, amik hajdanában voltak, elveszítjük.

A máig fennmaradt és bizonyos szempontból tovább erősödő társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségekkel párhuzamosan a környezeti állapotjellemezők is jelentős területi különbségeket mutatnak. A regionális környezeti problémák (pl. közlekedési túlterheltségéből származó zaj- és légszennyezettség) eredője a Közép-magyarországi régióban a főváros jelentős gazdasági túlsúlya, hazánk főváros-centralizált közlekedési hálózata és fokozatos területi terjeszkedése. Bár e problémák a fővárost és agglomerációját sújtják legnagyobb mértékben, a fokozódó urbanizáció, a vidéki közösségek felbomlása, azaz az ún. „város és vidék probléma” az ország több régiójára is jellemző.

2.2. A környezeti elemek állapota, hatótényezők

Az ország *légszennyezettsége* a rendszerváltozást követő években a gazdasági visszaesés és szerkezetváltás hatására javult, mára a *közepesen szennyezett levegőjű* országok közé tartozik. A települések helyi és átmenő forgalmat bonyolító belterületeinek légszennyezése növekedett, a nagyobb településektől, szennyezőanyag-kibocsátásoktól távol, a mezőgazdasági területeken, erdőkben, természetvédelmi területeken a levegő minősége általában kifogástalan.

A települési levegőminőség kén-dioxid és szén-monoxid vonatkozásában az egész országban kiváló, a nitrogén-oxid értékek a nagy forgalmú utak és közlekedési csomópontok mentén a meteorológiai helyzettől függően időnként jelentős mértékben meghaladják az egészségügyi határértéket. A közlekedéstől távolabb eső helyeken az értékek stagnálása állapítható meg. A szállópor (PM10) szennyezettség a vizsgált városokban a határértékhez közeli és azt meghaladó átlagos terhelést jelez, leginkább Budapesten és az Észak-magyarországi régió vizsgált városaiban. Éves határérték-túllépés 2004-ben Budapest több mérőállomásán, Miskolcon, Putnokon és Salgótarjánban volt.

Becslés szerint 2004-ben a *nappali 75 dB(A) feletti zajterheléssel érintettek* száma mintegy százezer fő, a *65 dB(A) feletti zajterheléssel érintettek* száma pedig 1,9 millió fő volt. Reprezentatív országos felmérés vagy vizsgálat hiányában a jelenlegi értékek azonban továbbra is csak közelítik a tényleges érintettséget. Az utóbbi években a közúti közlekedés által okozott környezeti zajterhelés növekedése lelassult, köszönhetően a járműállomány korszerűsödésének, a tehermentesítő elkerülő utak építésének, valamint az új utak építéskor alkalmazott zajvédelmi módszereknek (zajvédelmi töltések, falak és növényzások kiépítése, telepítése), de a növekvő gépjárműszám miatt védekezésre továbbra is szükség lesz. A főforgalmú utak környezetében a zajterhelés nappal 5–10 dB-lel, éjjel 10–13 dB-lel meghaladja az új tervezésű területekre előírt 65 dB-es nappali és 55 dB-es éjjeli határértékeket. Speciális problémaként megjelentek a rezgés okozta épületkárok, amelyek részben összefüggnek az autópálya-használati díj bevezetése után a lakott településekre áttevedő átmenő forgalom jelentős növekedésével.

A *globális környezeti folyamatok éghajlat-módosító hatása* hazánkat is érint(het)i. A 20. század folyamán 0,68°C-os hőmérséklet-emelkedést és 60–80 mm-nyi éves csapadékmennyiség-csökkenést mutattak ki, ami arra utal, hogy éghajlatunk kissé melegebbé és szárazabbá válik. A Magyarország területére vonatkozó regionális éghajlati modellek azt jelzik, hogy a telek a mainál melegebbek és valamivel csapadékosabbak lesznek, így nő az árvízveszély, a nyarak pedig a mainál melegebbek és szárazabbak lesznek, azaz megnő az aszályveszély. A klímaváltozásnak az emberi egészségre, a vízgazdálkodásra, a mezőgazdasági termelésre, a természetes növénytakaróra egyaránt hatása lesz/van.

A hazai időjárási jelenségek a közelmúlt években nem kímélték a mezőgazdaságot, a vidéki környezetet, a vidéki településeket, hiszen volt olyan esztendő, amikor egymás után árvíz, belvíz, aszály, sárlavinák, jégverés, fagykár stb. is előfordult. A klímaváltozás, a valószínűsíthető *felmelegedés, szárazodás, az extrém időjárási jelenségek gyakoriságának és az okozott kár nagyságának növekedése* új válaszokat, megoldásokat igényel. Ennek kulcsa a fenntarthatóság térnyerése és az alkalmazkodásra való felkészülés ismeretekben, anyagi-műszaki feltételekben, intézményi rendszerben.

A klimatikus változások és az antropogén tevékenységek (erdőirtás, vízrendezés stb.) következtében a vízháztartás kiegyensúlyozatlanná vált, amely a *bel- és árvízvédelmi problémák mellett számos területet aszálytal sújt*. A jelenlegi gyakorlat szerinti, a víz-háztartási viszonyokat figyelmen kívül hagyó területhasználatok és gazdálkodási gyakorlat részben okozói, részben pedig elszenvedői a kedvezőtlen mikroklimatikus viszonyok változásának.

Bár a klímaváltozás globális folyamatának mérséklésére nemzetközi összefogás szükséges, már az is kedvező irányú kibontakozást eredményezhet a mikroklímára, hogyha növelik a zöldfelületeket a CO₂-elnyelés érdekében, vagy hogy csak szükséges mélységben bolygatják a talajt, csökkentve ezzel a metánkibocsátást. A fenntarthatósággal előtérbe kerülő tevékenységi szerkezetváltozással gyorsan kibontakozhat a mezőgazdaság, a vidék környezetfenntartó (és az új kihívásokhoz alkalmazkodó) tevékenysége. Az alternatív energiák felkarolásával csökkenthető a fosszilis energiafelhasználás, valamint a káros emisszió. Magyarországon ennek felismerése révén indult útjára az MTA keretében a VAHAVA-projekt, amely célja a globális éghajlatváltozás lehetséges hatásainak vizsgálata a természeti környezetre, illetve a természeti erőforrásokra és ennek alapján felkészülés a beavatkozásokra és a következmények enyhítésére. A projekt javaslatot tett a „Nemzeti Éghajlatváltozási Stratégia” kidolgozására, amely a társadalom és gazdaság legkülönbözőbb területein várhatóan szükséges adaptációs teendőket tartalmazza majd.

A *felszíni vízkészletek* kétharmada az országhatáron kívülről érkezik, egyharmada az ország területére hulló csapadékból származik. Ennek következtében a vizek minősége és a környezeti kockázatok a környező országok által nagymértékben meghatározottak. Az országon átfolyó vízmennyiség nagy része a Duna és a Tisza vízfolyásoknál összpontosul. A felszíni vizek (részben az elégtelen szennyvíztisztító kapacitás miatt) az országból való kilépéskor több összetevő esetében, különösen az oxigén-, és tápanyag-háztartási mutatók és a bakteriológiai paraméterek tekintetében tovább romlanak, amelyek környezeti problémákon túlmenően csökkentik a vizek hasznosítási lehetőségeit is (pl. turizmus, halászat, vízi sportok). A felszíni vizek minőségi állapota, bakteriológiai szennyezettsége miatt a folyami fürdőhelyek többsége fürdésre alkalmatlan. A legrosszabb minőségűek a nagy lélekszámú, jelentős iparral rendelkező településeken átfolyó kisebb vízfolyások.

A nagy vízfolyások vízszállításában vagy vízminőségében beálló szélsőségek (árhullám, szennyezőanyag-levonulás) közel egy időben több régió, a Dunán öt, a Tiszán három régió folyó menti településeinek egész sora számára okoznak veszélyhelyzetet.

A Balaton tápanyagterhelésének mintegy 80–90%-át a tóba torkolló vízfolyások, valamint a tó közvetlen vízgyűjtőjéről felszíni lefolyással a tóba kerülő szennyezőanyagok okozzák. Az utóbbi évtizedekben végrehajtott vízvédelmi beavatkozások, valamint a diffúz terhelés kialakulásában szerepet játszó műtrágya-felhasználás csökkenése, továbbá az elmúlt néhány éves csapadékhiányos időszak (belterületi csapadékvizek mennyiségének csökkenése) eredményeként a tavat érő terhelések csökkentek. A tó vize ennek következtében nagyjából mezotrófnak tekinthető, de időszakonként előfordulnak eutróf, illetve ahhoz közeli állapotok. Ezért további intézkedések szükségesek, nagyobb hangsúllyal a nem pontszerű szennyezések jö-

vöbeni megakadályozására. Komoly problémát jelent a tó nádállományának erőteljes leromlása, degradálódása.

A Velencei-tó ökológiai állapotában ugyancsak javulás következett be, amelyben a külső vízpótlásnak is hatása volt. A tó azonban továbbra is eutrofizálódásra hajlamos. A Fertő-tó mezo-eutrofikus állapotban van.

A tényleges vízkivétel országosan a mértékadó hasznosítható vízkészlet 15%-a körül alakul. A vízkészlet kihasználtságában az egyes vízgyűjtőterületek adatait tekintve jelentős eltérések tapasztalhatók. Az országosan kiemelt jelentőségű vízfolyások mértékadó és tényleges vízkészlet-gazdálkodási helyzete aktív, azaz a vízkészlet kihasználtsága alacsony, vízhiány nincs. Az engedélyezett vízhasználatok mértéke alapján előfordulnak erősen túlterhelt vízfolyások (pl. a Sebes-Körös), illetve vízfolyásszakaszok. A kisebb vízfolyások esetében egyes időszakokban előforduló vízhiány csökkentése a vízhasználók belső vízgazdálkodásának szabályozásával és/vagy a vízkészletek tér- és időbeli átcsoportosításával érhető el.

Felszín alatti vizeink alapvető jelentőségűek az ivóvízellátás szempontjából, amelynek több mint 90%-a e víztípusokra támaszkodik, s mintegy egyharmada parti szűrészű víz. Noha a feltárható víz minősége általában kedvező és a vízellátó hálózat kiépítése minden régióban közel teljes körű, a szolgáltatott ivóvíz új minőségi előírásainak megfelelően a nyersvizet új tisztítási eljárásokkal kell kezelni. A Dél-alföldi, az Észak-alföldi és a Dél-dunántúli régióban a felszín alatti vízkészletek természetes elemdúsulásai teszik szükségessé az ivóvíz minőségének javítását. Hazánk termálvizekben gazdag, szerepük gyógyászati, illetve egyes területeken a fűtési célú hasznosítás szempontjából jelentősek. Termálfeltárással az ország területének mintegy háromnegyedén van lehetőség. Ugyanakkor a termálvizek hasznosításából származó használtvíz környezetkímélő elhelyezése jelenleg nem megoldott. A termál- és gyógyvizekre épülő turizmus fejlesztését a Dél-alföldi és az Észak-alföldi régió számos települése a gazdasági fejlődés egyik kulcsterületének tekinti.

A felszín alatti vizek mintegy kétharmada sérülékeny a felszíni eredetű szennyeződésekkel szemben. Különösen érzékeny felszín alatti vízminőségi területek a Középdunántúli, az Észak-magyarországi, a Közép-magyarországi és a Dél-dunántúli régióban találhatók. Egyes területeken (elsősorban a Dunántúlon) a vízbázisok jelentős mennyiségi károsodást szenvedtek az elmúlt évtizedekben a bányászat következtében, a Dél-alföldi régió egyes területein még mindig tapasztalhatók a talajvízszint-csökkenés káros hatásai, amit nagyban erősített az a száraz időszak, amely az 1990-es évek közepéig tartott és lényegesen hosszabb volt az előzőeknél. A felszín alatti vizek közül a talajvizek szennyezettségét túlnyomó részben a határértéket (40 mg/l) meghaladó nitrátkoncentráció jelenti. A talajvizek mintegy 60%-ában magas a nitráttartalom. A nitrátosodást leginkább okozó ismert tényezők közé tartozik a csatornázatlanság, a hulladéklerakás és a mezőgazdaság.

A fenntarthatóság a vízgazdálkodásban annak az elvnek az érvényre juttatását kellene hogy jelentse, hogy a vízhasználatok jellegét és mennyiségét a vizek jó ökológiai állapotának megteremtése és megőrzése kell hogy meghatározza.

Hazánkban a háztartások 93,7%-a (2004) van bekapcsolva a vízvezeték-hálózatba (KSH, 2005). A lakások 4,5–5%-a a hálózatra kötött közutas ellátásból nyeri a vizet,

azaz ezt is beszámítva a háztartások több mint 98%-a közműves vezetékes ivóvízzel ellátott, még mindig vannak azonban regionális elmaradások (Észak-Magyarország, Dél-Alföld), ahol az ellátás biztosítása komoly fejlesztési feladatot jelent. Jelentős fejlesztési feladat az egészséges vízellátás teljessé tétele, azaz a hátramaradt hálózatfejlesztés elvégzése és a szolgáltatott ivóvíz minőségének az EU által megkövetelt minőségi követelmények szerinti javítása.

A *csatornázás–szennyvízkezelés* terén különösen az elmúlt években a fejlesztések eredményeként dinamikusan nőtt a csatornahálózat hossza, valamint a csatornázott települések és lakások száma. A csatornahálózatra ráköthött lakások aránya 2000-tól kezdődően évi 2,5–3%-al nőtt, 2004-ben elérte 62,2%-ot. A közműolló évente mintegy 2,1–2,7%-kal zárul. Gondot és fejlesztési feladatot jelent, hogy a házak és lakások jelentős része nem csatlakozott az egyébként kiépített és meglévő csatornahálózatra (kb. 10%-a). 2004-ben az összegyűjtött szennyvíznek 66,5%-a került biológiai tisztítás után a befogadóba. Ennek a mennyiségnek közel 32%-a III. fokozatú (tápanyag-eltávolítás) tisztítási fokozaton is átmegy. *A jó vízminőség fenntartása megköveteli, hogy a szennyvizek összegyűjtése és befogadókba történő vezetése csak megfelelő szennyvíztisztítás után történhessen. A szennyvízgyűjtő csatornahálózatok ne növelhessék a befogadók koncentrált terhelését.*

Ugyanakkor elmondható, hogy a csatornázással párhuzamosan az alternatív szennyvízkezelési megoldások (természetközeli szennyvíztisztítás, szakszerű egyedi szennyvízelhelyezés) még nem terjedtek el kellő mértékben. A szennyvíztisztítási megoldásokban nagyobb diverzitás volna szükséges, azaz a szennyvízkezelők mérete és technológiája jobban kell hogy alkalmazkodjon a morfológiai és települési viszonyokhoz.

A befogadók terhelésének 70%-át a települési a közcsatorna-hálózatok és szennyvíztisztítók elfolyó vizei jelentik, a maradék egyharmadot az ipar és a mezőgazdaság. A háztartási és ipari szennyvíz vízfolyásokba történő kibocsátása a nagyvárosokra és az ipari területekre összpontosul. A terhelés közel 70%-át a Duna vízgyűjtő területén bocsátják ki, a fennmaradó 30%-ot pedig a Tiszán, kisebb mértékben a Dráván. A jó vízminőség megteremtésének programját tehát a települési használtvíztisztító rendszerek fejlesztésére kell fókuszálni.

A természeti erőforrások között a *termőtalaj* az ország egyik legértékesebb, feltételesen megújuló erőforrása, amelynek ésszerű és fenntartható használata, védelme, állagának megőrzése és sokoldalú funkcióképességének fenntartása a környezetvédelem és a biomasszatermelés alapvető közös feladata, a fenntartható fejlődés egyik alapeleme, így tehát összetársadalmi érdek. Az egy lakosra jutó bőséges termőföld-ellátottság az ország erőssége, amit veszélyeztet, hogy évről-évre belterületté nyilvánítás, utak, bevásárlóközpontok, közművek stb. építése révén nő a művelésből kivont terület és csökken a termőterület.

Magyarország területének 83%-a művelésre alkalmas. A mezőgazdasági termelésben még mindig az intenzív módszerek az elterjedtek, a változatos termőhelyi adottságokhoz alkalmazkodó és a természeti értékeket figyelembe vevő módszerek helyett. Ebből a szempontból is lényeges, hogy az új tulajdonosi és birtokszerkezet kialakulása még nem zárult le, a termőföld tulajdonviszonyaiban bekövetkezett változások a földterületek elaprózódásához vezettek.

A mezőgazdasági művelés alatt álló területeken 2,3 millió hektár vízerózióval, és 1,4 millió ha szélérozióval veszélyeztetett, amely elsősorban az Észak-magyarországi, va-

lamint a három dunántúli régió érzékeny területein okoz talajpusztulást. Az erózió elleni védekezés elősegíti a termőtalaj mennyiségi és minőségi tulajdonságainak megőrzését. Ezért a vízerózió káros hatásának mérséklése szintén az alkalmazkodás, mégpedig a megelőző jellegű beavatkozás módszerét jelenti. A kíméletes talajművelés, a vetésforgó, az élő gyepek igen fontos szerepet töltenek be a talajvédelemben.

A genetikailag szikes talajaink területe megközelítően 560 ezer hektárra, a másodlagosan szikesedett területek összterülete 400 ezer hektárra tehető. Ez utóbbi alakulásában az emberi beavatkozásoknak, a helytelen vízrendezéseknek jelentős szerepe van. Következésképpen a talajok víztartó képességének megőrzése, illetve javítása helyes talajművelés, talajmelioráció vagy szervestrágyázás segítségével, a klímaváltozás-hoz való alkalmazkodás egyik fontos tényezőjének tekinthető.

Magyarország talajtakarójának 13%-a erősen, 42%-a pedig közepesen, illetve gyengén savanyú kémhatású. A talajpusztulás, a humusztartalom és a pH csökkenése negatívan hat a hasznos talajlakó élőlények mennyiségére, a talaj biológiai aktivitására. A savanyodás elsősorban a Nyugat-dunántúli és az Észak-magyarországi régióban, valamint a Dél-alföldi régió délkeleti részén, a másodlagos szikesedés az Észak-alföldi régióban jelentkezik.

Az utóbbi években az indokoltnál lényegesen kisebb mértékben nőtt a javított talajú területek nagysága, a káros talajdegradációs folyamatok megelőzését célzó intézkedésekre nincsen elegendő ösztönzés.

Az évente keletkező *hulladék* mennyisége az elmúlt évtizedben gyakorlatilag stagnál, tömege lassan csökken, ám a térfogata lassan nő. A települési szilárd hulladék mennyisége mintegy 5 millió tonna, ennek fele szerves, biológia úton lebomló (konyhai és zöldhulladék, valamint papír) hulladék.

2000-ben összesen közel 70 millió tonna hulladék keletkezett. Ennek 4,95%-a veszélyes hulladék, a fennmaradó rész az ipari és mezőgazdasági termelési, illetve szolgáltatási tevékenységekből származik.

Közszolgáltatás keretében évről évre lassan növekvő módon mintegy négyötödét gyűjtik be, amelynek mintegy 85%-át lerakják, a fennmaradó 15%-ot pedig anyagában vagy égetéssel hasznosítják. Magyarországon mintegy 2500 hulladéklerakó létezik, amelynek fele még jelenleg is működik. A működő lerakók mintegy fele regisztrált, amelynek csupán 15%-a tekinthető korszerűnek.

Az előírásokat ki nem elégítő hulladéklerakókat 2009-ig kell bezárni, azután pedig rekultiválni. Egy hosszú távon fenntartható, tehát korszerű gyűjtő, kezelő és újrahasznosító rendszer várhatóan 30–40 regionális hulladékkezelő központ kialakításával hozható létre. A korszerű hulladékkezelés a hulladékhasznosítás fokozatosan növekvő részarányát kell jelentse a lerakással szemben, az egyébként is létező EU-előírásoknak megfelelően.

A csatornázatlan területeken évente mintegy 100 millió m³ települési folyékony hulladék keletkezik, amely a tározó műtárgyak szándékosan helytelen kialakítása miatt elszikkad. Így a kezelendő mennyiség az évi 6 millió m³-t sem éri el. Hozzávéve ehhez a gazdasági tevékenységek során keletkező kb. ugyanennyi folyékony hulladékot, éves szinten országosan mintegy 10 millió m³ ilyen típusú hulladék elszállításával és kezelésével kell számolni. A jó vízminőség elérése és fenntartása érdekében tehát alapvető a szikkasztás felváltása csatornázással vagy egyedi tisztítóberendezésekkel, valamint a csatorna- és szennyvíziszapok lehetőleg hasznosítást is jelentő kezelése.

E folyékony hulladékot szakszerű vagy szakszerűtlen megoldásokkal helyezik el, jelentős hányada (mintegy 90%-a) a gyűjtő-tározó műtárgyak nem megfelelő kialakítása miatt a környezetet veszélyeztetve szikkad el. 2001-ben az el nem szikkasztott települési folyékony hulladék becsült mennyisége 5,5 millió tonna, amelyhez az üzemi és közüzemi szennyvíztisztítók iszaptárolóiból, valamint a csatornatisztításból 0,7 millió tonna szennyvíziszap járul. A szennyvíziszapok 18,5%-át stabilizálják, mezőgazdasági hasznosításra pedig kb. 40% kerül.

Az *ipari hulladék* (beleértve a kereskedelemben és szolgáltatásokban képződő hulladékot is) évi képződése 20–25 millió tonna között van, és mennyisége fokozatosan csökken. A csökkenés jelentős részét az 1990-es évek elején a gazdasági visszaesés eredményezte, azonban a gazdasági szerkezet átalakulása és az 1995 után ismét bővülő gazdaságban az új, korszerű, anyag- és energiatakarékos technológiák bevezetése révén a csökkenés tovább folytatódik. A képződő ipari hulladék közel 90%-át eróművi és kohászati salak, bányászati meddő és ipari szennyvíz-, illetve vízkezelési iszap adja.

A képződő hulladéknak alig 30%-át hasznosítják és mintegy 60%-át lerakják vagy tárolják. A hasznosítás mértékét jelentősen befolyásolják a piaci árak és a rendelkezésre álló kapacitások. A papírhulladék esetében például folyamatosan növekszik a feldolgozott mennyiség, a kapacitások egy része azonban szinte mindig kihasználatlan. A külföldön értékesített fém- és fémötvözet-hulladék mennyiségének több mint háromszoros növekedése viszont a hazai feldolgozási lehetőség hiányára utal. Hasonló a helyzet az üveghulladék esetében is, míg a gumihulladék esetében az exportlehetőségek beszűkülése miatt nő a felhalmozott és felkínált mennyiség.

A hulladékok, de különösen az ipari hulladékok esetében a megoldás az anyaggazdálkodási szemlélettel oldható meg. A termelési és fogyasztási folyamatokban keletkező hulladékáramokat a lehető legnagyobb mértékben vissza kell vezetni, tulajdonképpen az ipari ökológia szemléletével anyagfelhasználási lánc- és körfolyamatokat kell szervezni. (Pomázi–Szabó, 2006)

Az újrahazsználat hatékonyságát azzal lehetne megteremteni, ha a másodlagos nyersanyagok a primer nyersanyagokkal szemben versenyképesebbé válnának. Ehhez viszont gazdasági szabályozásra van szükség, például a környezeti erőforrások használatának drágításával.

A *mezőgazdasági és az élelmiszeripari hulladék* mintegy 85%-át, évi 25–30 millió tonnát a biomassza adja. A növénytermesztésben és az erdőgazdálkodásban képződő növényi maradványok, valamint az állattartásból származó trágyák a közel 100%-os mezőgazdasági visszaforgatás következtében lényegében nem jelentenek hulladékot. Kiemelt agrár-környezetvédelmi probléma a nagyüzemi állattartás során keletkezett és tároló tavakban felhalmozott mintegy 14–15 millió m³ hígtrágya.

A keletkezett *termelési veszélyes hulladék* évi összes mennyisége a minősítés és nyilvántartás új rendszerének bevezetése óta stagnál: 3,5 millió tonna, amelynek mintegy ötödét újrahazsznosítják, háromnegyedét lerakással ártalmatlanítják. A *lakossági eredetű veszélyes hulladékok* mennyiségére csak statisztikai számítások szerint lehet következtetni. Ezen *hulladékáramok visszagyűjtésének megszervezése nélkül nem lehetséges a környezetterhelés fenntarthatóságának biztosítása.*

A *környezetbiztonságot* veszélyeztető folyamatok egyrészt természeti, másrészt technikai eredetűek. Magyarországon a környezetbiztonságot veszélyeztető tényezők közül

a legtöbb a vizekhez és Magyarország medence jellegéhez kapcsolódik. Ezen tényezők az árvíz, belvív, aszály és a rendkívüli vízszennyezések.

A legfontosabb ezek közül az árvíz. 700 településünk több mint 2 milliós népességének lakóhelye a mértékadó árvízszint alatt fekszik, és ezért rendszeres és jelentős kockázatnak van kitéve. A művelésbe vont földek 30%-a is ártéren helyezkedik el. Az árvizek károkozás nélküli levezetése mellett fontos környezetgazdálkodási szempont a vizek visszatartása és többcélú hasznosítása.

Az elmúlt fél évszázadban mindössze három esztendőben nem volt szükség a belvív elleni védekezésre. A romlás oka a belvízelvezető rendszer gyakorlati eltűnése, a külterületeken a birtokhatárok megváltozásának, a belterületeken pedig annak köszönhetően, hogy az önkormányzatoknak nem kötelező feladata a belvízelvezetés megoldása és fenntartása.

A nagy kiterjedésű aszályok valószínűsége várhatóan nem csökken. Ezen környezetbiztonsági kockázati tényezők várható gyakorisága, veszélyessége és egyidejű jelentkezése a klímaváltozással nő.

A technológiai, illetőleg civilizációs eredetű haváriaszerű szennyezések okozói az ipari balesetek, veszélyes anyagok fokozódó nagy távolságokra történő szállítása, valamint a kármentesítést igénylő területek. A felszín alatti vizeket veszélyeztető potenciális pontszerű szennyezőforrások száma megalapozott becslések szerint közel 40 ezer. A komoly környezeti kockázatot jelentő ipari katasztrófák következményeinek kiterjedését ugyancsak meghatározza Magyarország medence jellege, azaz hogy a felszíni vizek 95%-a a határon túlról érkezik. A környezetbiztonság növelése Magyarországon jelentős nemzetközi együttműködést is igényel, elsősorban a szomszédos országokkal.

2.3. A hatásviselőkre vonatkozó tendenciák

Tájak, természeti környezet, biológiai sokféleség

Magyarország természeti értékei nemzetközi összehasonlításban is kiemelkedő jelentőségűek. Földrajzi adottságaink sokszínűsége a tájak változatosságával és biológiai sokféleséggel párosul. A hagyományos tájhasználatok további jellegzetes és fajokban gazdag élőhely és életközösség kialakulásához járultak hozzá. Jelenleg az ország területének 9,2%-a áll természetvédelmi, és ezen belül 1,2%-a fokozott természetvédelmi oltalom alatt. A védett természeti területek száma és kiterjedése, ha nem is az Országgyűlés által elfogadott alaptervben meghatározottak szerint, de növekedett. A védett területek aránya jelenleg az Észak-magyarországi régióban a legmagasabb (13,4%), és a Dél-dunántúli régióban a legalacsonyabb (5,7%). A védelem kiterjesztésének tekinthető az EU-csatlakozással egyidejűleg kihirdetett NATURA 2000 területek hálózata, mely további értékes – az ország területének közel 20%-ára kiterjedő – természeti területek védelmét segíti elő.

Ugyanakkor számos kedvezőtlen jelenség és folyamat mutatja természeti örökségünk veszélyeztetettségét. Az ország területének viszonylag érintetlen hányada a teljes terület 15%-ára csökkent, az egykori összefüggő, egymással folyamatos átmenetet mutató élőhelyek számottevően feldarabolódtak. A területhasználat változásának (pl. a művelésből

kivont területek arányának növekedése stb.) velejárájaként számos, a táj- és természetvédelem szempontjából kedvezőtlen folyamat felerősödött: a települések területi növekedése sok esetben a település és a táj szerves kapcsolatát biztosító zöld gyűrű rovására történt, illetve nem érvényesül még eléggé az agrárium tájfenntartó szerepe és feladatai. *Az agrártámogatások jelentős részét a tájgazdálkodás ellátásához kellene kötni, amely a terület népességmegtartó képességét, a településszerkezet fenntartását, azaz a társadalmi kohéziót is szolgálná a mezőgazdaság versenyképességének egyidejű növelése mellett.*

A hazai fajok a korábbi elterjedési területükhöz képest lényegesen kisebb területekre, a megmaradt természetes és természet közeli élőhelyekre szorultak vissza, illetve egy részük mesterséges vagy degradált élőhelyekre kényszerült. A hazai természeti területek megőrzése és védelme – kis kiterjedésük és mozaikos elhelyezkedésük miatt – többnyire folyamatos és gyakran speciális beavatkozást igényel.

A természeti területek országos felmérése és az érzékeny természeti területek (ÉTT) kijelölése – kiemelten fontos és tervezett ÉTT-kategóriánként – megtörtént. Az ország területén összesen 30 kiemelten fontos, 20 fontos és 11 tervezett ÉTT-t jelöltek ki olyan extenzív művelés alatt álló területen, ahol a természetkímélő gazdálkodási módok megőrzése, fenntartása az élőhelyek, a fajok védelmét szolgálja.

Hazánk erdővel borított területe közel 1,8 millió ha, az erdősültség 19,2%. (Ez a szám magában foglalja a faültetvényeket is.) Az ország erdőállománya az elmúlt évtizedekben folyamatosan, de nem jelentős mértékben nőtt. A gyenge minőségű szántóterületek mezőgazdasági művelésből történő kivonásával további – előrejelzések szerint mintegy 700–750 ezer ha – erdő telepítésére van lehetőség. Erdünk faállomány-összetétele igen változatos. Az őshonos fafajokból álló természet közeli erdők mellett jelentős a tájidegen fafajokból álló kultúrerdők és ültetvények aránya is. Ez az arány az erdőtelepítésekkel vélhetően még növekedni fog.

Hazánkban a biológiai sokféleség megőrzésének legfontosabb szinterei az erdők, a vizes élőhelyek, valamint a száraz és nedves gyepterületek. A biológiai sokféleség megőrzése mellett ezek fontos szerepet töltenek be a környezeti elemek védelmében (talaj-, levegőtisztaság-, víz-, zajvédelem stb.), a lakosság közjóléti igényeinek kielégítésében (turizmus, üdülés).

Települési életminőség

A települési környezet minőségét az egyes települések elhelyezkedése, természeti környezeti adottságai, társadalmi-gazdasági szerkezete, nagysága és infrastrukturális ellátottsága egyaránt meghatározza. Az ország lakosságának 63%-a városokban, 37%-a pedig községekben lakik. Az alföldi régiók ritkább településhálózata nagyobb átlagos népességű, kisebb laksűrűségű településekkel, míg a dunántúli régiók és az Észak-magyarországi régió sűrűbb településhálózata kisebb átlagos népességű, magasabb laksűrűségű településekkel jellemezhető. A Közép-magyarországi régió Budapest miatt külön kategóriát képvisel.

A településeken a közlekedési, légszennyezési és zajproblémák, illetve az épített környezet nem megfelelő műszaki állapota és a zöldterületek hiánya okoz egyre nehezebben ke-

zelhető gondot. A légszennyezettségük miatt rendszeresen vizsgált 90 település közül 24 minősül szennyezettnek, 51 mérsékelten szennyezettnek és 15 település megfelelőnek. A korábban nagy ipari létesítményekkel rendelkező városokban az erősen szennyező ipari technológiák visszaszorultak, de a felszámolt állami nagyvállalatok által hátrahagyott szennyezett ipartelepek rehabilitációja és hasznosítása továbbra is gondot okoz.

A társadalmi-gazdasági folyamatok alakulásával párhuzamosan a települések eredeti arculata, településszerkezete, a hagyományos, adottságokhoz illeszkedő, vonzó tájkép és tájképi szerkezet is megváltozott, amelynek főbb oka az volt, hogy elmaradt a megfelelő területrendezési és építésfelügyeleti akarat érvényesítése. A belterületeken leromlott városi településrészek (rendezetlen közterületek, funkciójukat veszítő – sokszor épített örökségben gazdag – településközpontok, pl. történelmi városrészek, elszlömösödött lakótelepek) túlnyomórészt olyan területeken helyezkednek el, ahol halmozottan hátrányos helyzetű lakosok élnek. E lakosság körében kiemelkedően magas a munkanélküliek aránya és a szociális támogatások mértéke, amely nehezíti a szükséges fejlesztések megvalósítását.

A hazai települések 64%-ában van műemlék. Az összesen 10 500 védett műemlék jelentős részére jellemző az állagromlás.

A nagyvárosok és környékük munkamegosztásának kapcsolata alapvetően megváltozott. Fejlődési „gócpontok” alakulnak ki a nagyobb városok környékén, amelyek viszont nem képesek a leszakadó térségeket magukkal húzni, így a különbségek fokozatosan nőnek. A városokat egyre növekvő arányban multinacionális cégek látják el világpiaci termékekkel, így átalakul a város és környéke szerves kapcsolata. A külföldi tőke jelenleg a relatíve olcsó munkaerőre és erőforrásokra koncentrálnak, és kérdéses a helyi kultúrához és természeti környezethez fűződő kötődésünk.

A városok zöldfelületi ellátottsága nemzetközi összehasonlításban mennyiségi és minőségi szempontból rosszabb a közepesnél. A növekedési kényszer a közlekedés szempontjából olyan igényeket gerjeszt, amit az csak további koncentrációval tud kezelni, és ez megint újabb zöldterület-foglalásokat indukál az agglomerációban a bevásárlóközpontok és a kapcsolódó infrastruktúra jelentős növekedésével. Az épületek maguk meglehetősen igénytelenek és gyorsan elbonthatók, de a körük épített infrastruktúra nem. A nyugati szintű fogyasztási igény növekvő hulladéktermeléssel párosul (a felhalmozott hulladékok kezelésének lassúsága és a megfelelő települési szilárd hulladékkezelési gyakorlat általános hiánya mellett).

A *kis lélekszámú, rossz infrastruktúrájú települések* lakókörnyezetének minősége más típusú problémákat hordoz. A legrosszabb helyzetben Dél-Dunántúl, Észak-Magyarország és Észak-Alföld periferiára szorult aprófalvas térségei vannak, ahol a többnyire alacsony iskolázottsággal rendelkező – sokszor nagyrészt roma – lakosság szociális helyzete amúgy is rendkívül kedvezőtlen. A rossz közlekedési infrastruktúra (zsáktelepülések, tömegközlekedés hiányosságai stb.), az alapellátást biztosító (elsősorban oktatási és szociális) intézményrendszer kiépítetlensége, valamint a munkalehetőségek hiánya a fiatalabb, és elsősorban a képzettebb korosztályt elvándorlásra kényszeríti. A helyben maradó lakosság elöregedésével tovább romlik e települések helyzete.

Magyarországon a rendszerváltozás utáni kényszerűen gyors gazdasági struktúraváltás miatt jelentős számban fordulnak elő *barnamezős területek*. Üres laktanyák

országszerte, nagyobb felhagyott vagy alig működő ipartelepek pedig elsősorban a nagyobb nehézipari és bányászati központokban (pl. Észak-Magyarország, közép-hegységi tengely, Dél-Dunántúl) találhatók.

A barnamezős területek, a használaton kívül került vagy adottságaikhoz/lehetőségeikhez képest alulhasznosított ipari területek és volt laktanyák nemcsak a városképet rontják, hanem komoly területfelhasználási, városüzemeltetési, környezeti gondokat is okoznak nagyon sok településben. A területen felgyülemlett szennyezés gyakran komolyan veszélyezteti környezetét. A nem hasznosított terület nemhogy az értékével arányos „jövédelmet” nem tudja megtermelni, de gazdasági veszteség a korábban működőképes termelői infrastruktúra és az épületállomány pusztulása is. Az elhanyagolt, rendezetlen területeket az invázív fajok hódítják el, ahol a por- és pollenszennyezés fokozza az allergiás hajlamot és a légzőszervi megbetegedések előfordulását. E területek látványa demoralizáló, a településképet károsan befolyásolja és a közbiztonságot is ronthatja. A gondokat fokozza, hogy – éppen az ipari termelés megszűnése következtében – a barnamezők jelentős része amúgy is gazdaságilag depresszív környezetben helyezkedik el, ahol általában magas a munkanélküliség és alacsony a terület tőkevonzó képessége. E területek leromlott állaga és szennyezett környezete miatt az újrahasznosítás teljes egészében üzleti alapon nem oldható meg, a befektetői tőke a zöldmezős lehetőségeket részesíti előnyben, ami földvédelmi és gazdasági szempontból is kedvezőtlen, és a fenntartható fejlődésre való törekvés ellen hat. E nagy területi igényű fejlesztések jelentős területfoglalással járnak, termőföldvesztést okoznak és így csökkenhet a biológiai sokféleség a nagyvárosokkal (különösen a fővárossal) határos területeken. A zöldmezős beruházások sora következtében a települések fokozatos összenövése jellemző, amelyek megszüntetik a környezetvédelmi szempontból viszonylag kedvezőbb közlekedési pályák elvezetésének lehetőségeit, és az ökológiai szempontból létfontosságú ökológiai, illetve zöldfolyosók egyes elemeit, amely az egész rendszer életképtelenné válásához vezet.

A településeken élők életminőségét csökkentő és környezetvédelmi szempontból rendkívül kedvezőtlen folyamat eredménye, hogy a lakosság kikapcsolódási, pihenési, rekreációs célú utazásainak hossza megnő. Nincs lehetőség (illetve sok helyen szűkül a lehetőség) a lakóhelyhez közeli zöldterületen, szabad levegőn feltöltekezni akár munkából hazafelé menet, hanem egyre hosszabb utakat megtéve, egyre koncentráltabban keresik fel az emberek a településektől távolabbi pihenő-, kirándulóterületeket, amelyek túlterheltté váltak vagy túlterhelésük fenyeget.

Emberi egészség és környezeti hatások

A magyar lakosság egészségi állapota mind a környező országokhoz, mind az Európai Unió országaihoz viszonyítva igen rossz. Kedvezőtlen jelenség a népesség 1981 óta tartó fogyása, amely a lakosságszám mintegy 6,3%-os csökkenéséhez vezetett az elmúlt két évtizedben. A lakosság fogyásához a társadalom előregedése mellett az aktív, keresőképes népesség, elsősorban a férfi lakosság magas halálozási aránya járul hozzá.

A vezető halálokok és betegségek okai közül elsősorban az életmóddal és a táplálkozással kapcsolatos tényezőket kell kiemelni, de jelentősek a környezeti ártalmak, a lakó-

és munkahelyi környezet egészségkárosító hatásai is. Nemzetközi felmérések szerint a halálozások 14–16%-át környezeti hatásokkal összefüggő megbetegedések okozzák.

A '90-es évek gazdasági szerkezetváltása számos település levegőtisztaságának csökkenését eredményezte, amelynek pozitív egészségügyi hozadéka a statisztikai elemzésekből világosan látható. Emellett sajnos – a világtendenciához hasonlóan – hazánkban is folyamatosan nő az allergiás, asztmás betegek száma. A nyilvántartott szénanáthás betegek száma az elmúlt tíz évben megtízszereződött, míg az asztmásoké háromszorosa nőtt. Magyarországon különösen nagy környezet-egészségügyi kihívás a rendkívül erősen allergizáló pollent termelő parlagfű által borított területek aggasztó nagysága.

A környezeti állapot romlása, a zöldterületek, a sétálásra, sportolásra alkalmas területek megfogyatkozása a településeken, a gépjármű-közlekedés rohamos terjedése jelentős mértékben hozzájárul a lakosság fizikai aktivitásának nagymértékű csökkenéséhez. Az Egészségügyi Világszervezet megállapította, hogy Európában az egészséget leginkább károsító tényezők között a mozgásszegény életmód áll a második helyen (az első hely a dohányzás).

A *víz és egészség* témakörében kiemelendők azon törekvések, amelyek a hazai vízminőségi anomáliák kiegyenlítését célozzák. A lakosság vezetékes ivóvízzel való ellátottsága csaknem teljes körű, az ivóvíz minőségi paraméterei azonban számos településen nem felelnek meg az érvényes hazai határértékeknek. Az ivóvízminőség regionális jellegű minőségi problémáin túl (pl. a természetes eredetű arzénfeldúsulás, és a nitritesedés) nem kielégítő az ivóvízelosztás mikrobiológiai biztonsága és nem ritka a klórozási melléktermékek túlzott képződésével járó szakszerűtlen vízfertőtlenítés. Említést érdemel az ivóvizek nem megfelelő fluorid-, illetve jódtartalma. Ezeknek a szervezet számára szükséges mikroelemeknek a hiánya népegészségügyi szintű problémát jelent.

A rekreációs vízhasználatok közül elsősorban a szennyezett folyóvizekben történő fürdés jelent egészségügyi kockázatot, míg állóvizeink minősége általában megfelelő.

A szennyezőanyagok az élelmiszer-termelés, -feldolgozás, -csomagolás és -raktározás során a környezetből elkerülhetetlenül az élelmiszerekbe jutnak és az egészségre ártalmasak lehetnek. Az élelmiszerek okozta megbetegedések, különösen a fertőző betegségek száma világszerte folyamatosan emelkedik az iparilag fejlett és fejlődő országokban egyaránt, s ez folyamatosan új kihívások elé állítja az élelmiszer-termelőket és forgalmazókat.

A helytelen táplálkozás okozta megbetegedések magas arányát nemcsak a technológiai fegyelem be nem tartása okozza. A magas kalória- és adalékanyag tartalmú, ám táplálkozás-élettanilag kedvezőtlen élelmiszerekhez többnyire könnyebb hozzáfutni (ezeket reklámozzák, és az áruk is látszólag kedvező). A közétkeztetésben ugyanakkor kevés a friss zöldség és gyümölcs aránya, nehezen lehet hozzáférni a biogazdálkodásból származó és egyéb egészséges élelmiszerekhez.

3. A fenntarthatóság három „minősége”

A környezeti fenntarthatósággal kapcsolatos szabályozásnak három fő eleme van:

– A gazdasági növekedés szétválasztása a környezetterhelés és a természeti erőforrás igénybevételek mértékétől („decoupling”).

- Időtényező, a változások egymáshoz viszonyított dinamikája.
- Fenntartható, harmonikus térszerkezet kialakítása (térbeli szabályozás).

3.1. A gazdasági növekedés szétválasztása a környezetterhelés és a természeti erőforrás igénybevételének mértékétől

A fenntartható fejlődés megvalósításának egyik eszköze az ún. szétválás. Ez konkrétan azt jelenti, hogy a gazdasági növekedést minél jobban el kell választani a környezetterheléstől és a természeti erőforrások igénybevételétől. A fejlett ipari országok kormányai a gazdasági növekedést nem kérdőjelezik meg, hiszen ez biztosítja a társadalmi jólét fő forrását és hozzájárul a legfontosabb társadalmi és környezeti célok megoldásához. Ugyanakkor a gazdasági növekedés és az ellenőrizetlen piacgazdaság a környezet állapotának romlását és a természeti erőforrások túlhasználátát eredményezheti, ha a külső hatásokat nem internalizálják megfelelő ösztönző eszközök alkalmazásával. Korábban úgy tekintették a gazdasági növekedést, hogy az a természeti erőforrások készleteit alakítja át a tőke más formáivá. Napjainkban paradigmaváltás észlelhető e megközelítésben, és egyre inkább azt ösztönzik, hogy a gazdasági és társadalmi fejlődést támogató ökoszisztémák működésének fenntartása a fenntartható fejlődés lényege, különösen azokban az esetekben, ha nincs lehetőség e források helyettesítésére.

1995 májusában készült el – több tucat jeles gondolkodó részvételével – a „Magyarország az új Európában” című modernizációs program, melynek legfontosabb megállapításai mindmáig időszerűek (MEH, 1995). Idézet az „Egy lakható, barátságos Magyarországért” című fejezetből: „A környezetvédelem korszerű eszközrendszerét, gazdasági ösztönzőket, jogi szabályozást és a társadalmi nyomást gyakorló csoportok erejét felhasználva elérhető, hogy a gazdaság növekedése radikálisan csökkenő fajlagos anyag- és energiafelhasználással, továbbá a környezetre ártalmas anyagok, különösen veszélyes változatai kibocsátásának abszolút csökkenésével menjen végbe...” Fölis-mertük tehát az innováció-orientált környezetpolitika fogalmát, beleértve nemcsak a korszerű környezettechnológiák elterjesztését, hanem a jelentős hazai agroökológiai potenciál kiaknázását is, ismét csak előtte járva az azóta a nemzetközi szervezetek [EU, OECD], a „main stream” törekvésévé lett „szétválasztás” meghirdetésének.

A politika számára a szétválás az egyik legfontosabb célként, prioritásként jelentkezik a különböző dokumentumokban (pl. OECD Környezeti Stratégia, EU Hatodik Környezetvédelmi Akcióprogram, fenntartható fejlődési stratégiák). Ez a cél egyben egy sajátos kompromisszumot jelent a gazdasági növekedés szükségességének és a környezetminőség fontosságának egyidejű elismerése mellett, azaz a gyenge (soft) fenntarthatósági kritérium érvényesítésére.

A 2001-ben elfogadott „Környezetvédelmi Stratégia a XXI. század első évtizedére” című OECD-dokumentum az öt legfontosabb cél között említi a környezetterhelés szétválasztását a gazdasági növekedéstől. Három fő ágazatot – mezőgazdaság, közlekedés és energetika – jelöl meg, ahol további erőfeszítésekre van szükség a környezetterhelések csökkentésére. Ezekben az ágazatokban a kereslet mértéke, a növekvő fogyasztás és termelés olyan mennyiségi hatásokat eredményezett, amelyek továbbra is

újra és újra felülmúlják az erőforrás- és energiahatékonysági hasznokat. A legtöbb országban különös és még mindig növekvő gondot jelentenek a közlekedésből származó externáliák, azaz a káros kibocsátások, területhasználatok, a zsúfoltság stb., valamint a növekvő települési hulladék kezelése. E területeken az OECD 2020-ig szóló környezeti előretekinzése további aggasztó trendeket jelez, ezért sürgős beavatkozásokra van szükség. (Pomázi–Szabó, 2001)

Magyarországon a szétválás problémáját először a „Magyarország környezeti mutatói 2000” című kiadvány mutatta be. A piacgazdaságba történő átmenet első éveiben a szétválás látványos volt, hiszen a korábbi állami vállalati szerkezet szinte teljesen összeomlott. A hazai össztermék (GDP) például 1990–1993 között 15%-kal esett vissza, és a gazdaság eredménye csak az ezredfordulóra érte el a tíz esztendővel korábbi szintet. Az elmúlt másfél évtized alatt mélyreható szerkezeti változások is lezajlottak a magyar gazdaságban, amelyek szintén hozzájárultak a szétválás látványos eredményeihez. Különösen erőteljes szétválás ment végbe a hagyományos légszennyező anyagok tekintetében (kén-dioxid, nitrogén-oxid, szilárdanyag, szén-dioxid), amely a gazdasági visszaesés, a szerkezeti változások és környezetvédelmi szabályozás együttes hatásaként értékelhető. Hasonlóképpen erőteljes szétválás volt megfigyelhető a mezőgazdaság műtrágya- és növényvédőszer-felhasználását tekintve, jóllehet ez nem környezetgazdálkodási okokból történt, és az előbbi újra növekedést mutat az 1990-es évek végétől.

A szétválás ún. „nehezen kezelhető” területei tekintetében Magyarország a fejlett országok főáramába került, bár ezek még nem jelentkeznek olyan mértékben, mint a legfejlettebb országok többségében. A szolgáltatási szektor meghatározó szerepe folytán a hazai környezeti problémák jelentős része immáron fogyasztásvezérelté vált. Ez nem jelenti természetesen ugyanakkor azt, hogy nincsenek további fontos környezetpolitikai teendők a termelés által okozott terhelések csökkentésére. A legutóbbi elemzések azt mutatják, hogy nem vált szét Magyarországon a gazdasági növekedés a települési hulladék keletkezésétől, és gyorsan növekszik a közlekedésből származó terhelés is.

A magyar környezetpolitika eljutott a legfontosabb problémák és kihívások felismeréséig, és különböző dokumentumokban célként fogalmazta meg a gazdasági növekedés és a környezetterhelések szétválasztását, amint az a második Nemzeti Környezetvédelmi Programban megfogalmazódik.

Az erőforrás-használat és a gazdasági versenyképesség kapcsolata nyilvánvalóan stratégiai kérdés a közpolitikák kidolgozásakor. Különösen fontos a gazdaságpolitika, a környezetpolitika, valamint a szélesebb értelemben tekintett nemzetbiztonság szempontjából is. A „kevesebből többet” termelni filozófiája újra terjedőben van.

Magyarországnak, amely egyes természeti erőforrások tekintetében egyre inkább külső behozatalra szorul (pl. egyre növekvő energiafüggőség), újra kell értékelnie természeti erőforrásait: termőföld, erdő, ásványi nyersanyagok, vízkészletek, és azok fenntartható használatára stratégiákat kell kidolgoznia. Ehhez pontosabban szükséges ismerni a magyar gazdaság hosszú távú fejlesztéspolitikáját, beleértve az anyagáramokat és az erőforrás-elszámolást, valamint az ökológiai és ökonómiai hatékonyságot is. A fejlesztéspolitikának és a környezetpolitikának nagyobb figyelmet kell fordítania a keresletoldali megközelítésekre (például az anyag- és energiatakarékosságra), és nem lehetséges csak a kínálat bővítésében gondolkodni. Az állam szerepe – itt

is – a koncepció- és programalkotás, a szabályozási környezet és a különböző partnerek közötti együttműködés kialakítása.

A terhelések szétválasztása jobban ösztönözhető megfelelő árképzéssel, a környezetet terhelő közszolgáltatások árának teljes(ebb) körű megfizetésével, a környezetileg káros támogatások fokozatos megszüntetésével (Kiss, 2006), az integrált termékpolitika elterjesztésével, a fogyasztók rendszeres tájékoztatásával. Megfelelő, a tartamos erőforrás-gazdálkodást szolgáló adórendszerrel, amely a fogyó készletek használatát drágítja, és olcsóbbá teszi azt a forrást, amely bővebben áll rendelkezésre: a munkaerőt.

A gazdasági és demográfiai előrejelzések alapján még hangsúlyosabb, hogy a gazdasági növekedés elválasztható legyen a környezetterhelés növekedésétől. A világ GDP-je 2020-ig előbecslések szerint mintegy 75%-kal növekszik, ebből mintegy 20% az Európai Unióban, 20% az USA-ban, több mint 40% Ázsiában fog jelentkezni. Ugyanezen időszak alatt a világ energiaigénye várhatóan 57%-kal, a gépjárművek által megtett kilométerek száma 85%-kal növekedhet; túlnyomórészt az ázsiai országokban. Az elmúlt 50 évben a világ népessége megduplázódott, az előrejelzések szerint a következő fél évszázadban 25–50%-os népességgyarapodás várható, elsősorban a fejlődő országok nagyvárosi térségeiben. A harmadik pólust jelentő országok (Kína, India) megnövekedett gazdasági súlya azt jelenti, hogy ezek az országok fokozatosan erősebb szerepet fognak játszani a globális környezeti viszonyok alakulásában. Az ún. „fehér ember” civilizációk (amely gazdasági, társadalmi, kulturális rezsimit jelent) fogyasztási szokásai már így is nagy terhet jelentenek a Föld környezetére, ha a fejlődő országok is ezt követik, még nagyobb harc fog folyni a fogyó erőforrásokért, és a jövőben a környezetre még több teher nehezedik. A fő kérdés ebben az esetben is az, hogy a fejlett országok politikusai eléggé elszántak-e arra, hogy változtassanak a fenntarthatatlan fogyasztási szokásokon, és erre van-e (lesz-e) egyáltalán tartós társadalmi nyomás/támogatás?

Figyelemre méltó javaslat, amely többféle összefüggésben és interpretációban is felmerült, hogy a környezeti erőforrás-használat hatékonyságának növekedése mértékében emelkedjék használatuk adótartalma és ugyanilyen nagyságú köztehercsökkenés támogassa a munkaerő olcsóbbá tételét (pl. amilyen mértékben nő az energiahatékonyság, úgy növekedjék az összes adókon belül a meg nem újuló energiaforrások használatának adózása és ugyanilyen mennyiségű adócsökkentés valósuljon meg a munkaadó és -vállaló adóztatásában).

3.2. Az időtényező, a változások egymáshoz viszonyított dinamikája

A fenntartható fejlődés a társadalmi haladás – méltányos életkörülmények, szociális jólét – elérése, megtartása érdekében a gazdasági fejlődés biztosítását és a környezeti feltételek megőrzését jelenti. A méltányos életkörülmények, a megfelelő életminőség, jólét biztosítását kifejező célkitűzés mindenkire – a jövő nemzedékekre is – vonatkozik. A fenntartható fejlődés tehát elismeri és céljának tekinti az egymást követő nemzedékek megfelelő életminőséghez való egyenlő jogának biztosítását.

A Brundtland Bizottság jelentése (Közös jövőnk, 1987) alapján definiált fenntartható fejlődés a fenntarthatóság időbeli dimenzióját hozza előtérbe: „fejlődés, amely úgy elégti ki a jelen nemzedék igényeit, hogy közben nem akadályozza a jövő nemzedékek képessé-

gét saját igényeik kielégítésében.” A definíció a generációk közötti felelősség alapján egy hosszú távon megvalósítható politikát sugall. Ugyanakkor a hirtelen jelentkező globális problémák felhívják a figyelmet arra, hogy az emberi tevékenységek hatásai és a rá adott válaszok csak bizonyos „késéssel” (Meadows, 2004) jelentkeznek, amelyek növekszik a katasztrófák (illetve egy globális összeomlás) kialakulásának esélyeit. Az említett kutatók azt állítják, hogy ha a szükséges szerkezetváltást húsz évvel később valósítjuk meg, az már túl késő lesz, hogy a hanyatlást elkerüljük.

Tovább nehezíti valamely új paradigma „kihordását”, hogy nemcsak a hosszú, de az ennél rövidebb távú stratégiai tervek sincsenek összehangolva.

3.3. Fenntartható, harmonikus térszerkezet kialakítása

Az időbeli szolidaritás mintájára megfogalmazható a térbeli szolidaritás követelménye (azaz úgy elégtessük ki a saját igényeinket, hogy közben ne akadályozzuk mások lehetőségét saját igényeik kielégítésében); de a viszony ezzel nem zárul le, hiszen a veszélyeztetettség fordítottja is előfordulhat, nevezetesen, hogy mások életvitele kezdi el korlátozni a mi lehetőségeinket. (Fleischer, 2004)

A fenntartható fejlődés egyik központi elemévé vált a harmonikus térszerkezet felé törekvés, amelyben a különböző társadalmi-gazdasági-természeti adottságú térségek egymással összhangban és nem alárendelten fejlődnek. A térszerkezeti szempontokat figyelmen kívül hagyó gazdaság- és regionális politika egyre súlyosabb társadalmi és környezeti problémákat eredményez.

A fenntartható fejlődés dimenzióinak ok-okozati összefüggéseit kiemelve a környezeti szempontokat figyelmen kívül hagyó területi és gazdaságpolitika következtében világosan rajzolódnak ki a térben olyan regionálisan szennyezett térségek, mint az erősebb terhelést kiváltó közlekedési csomópontok, illetve hatalmas kiterjedésű, kármentesítésre váró szennyezett talajok az ipari zónákban. Az életminőség romlása mellett a városi közösség egyre kiszolgáltatottabbá válik a szolgáltatások iránt, és egyre nagyobb kockázatnak van kitéve bizonyos rendszerek összeomlása esetén (ivóvíz [pl. Miskolc], energiaellátás stb.).

A társadalmi egyenlőtlenség pedig egyre nagyobb a fejlesztési góccok és a perifériák között. A fejlesztési góccok (elsősorban városok) és a vidék közötti kapcsolat is megfordul az átgondolatlan fejlesztések következtében. Míg korábban a vidék látta el a városokat megfelelő áruval, mára a vidék is a globális termékek piacává válik, amellyel tovább szűkül a helyi jövedelemszerzés lehetősége. A marginalizálódott területeken a jövedelemszerzési lehetőségek szűkössége a települések elöregedéséhez, elvándorláshoz és összességében a népesség kontraszelekciójához vezet. A technológiai fejlődés következtében az ipar és mezőgazdaság élők munkáigénye egyre inkább csökken, amelyet jól példáz a szolgáltatási szektorban foglalkoztatottak arányának fokozatos növekedése.

A fenti folyamatok ugyanakkor nem teljes egészében visszafordíthatók. A változásokra új válaszokat kell keresni, életminőséget és környezetet egyaránt kedvezőtlenül alakító vidéki és városi problémákra.

Az ököpolitikai és ennek következtében környezetdiplomáciai beágyazódás, az ún. „Kárpát-medenceiség” szintén egy rendkívül fontos térszerkezeti körülmény, mert hosszú távon meg (kell) határozza (= meg fogja határozni) a magyar környezetpolitika, – később, ha lesz ilyen – a fenntarthatóság-politika mozgásterét.

A Kárpát-medence egy – ráadásul unikális – ökológiai egység, a legnagyobbak egyike a Földön. Különlegessége, hogy a kontinentális, hegyvidéki, atlanti, mediterrán zónák határ-, illetve átfedési területe. Ennek köszönhető páratlan ökológiai változatossága és gazdagsága. Méltán lehetne az egész nagytáj a világörökség része.

Éppen a Víz Keretirányelv bevezetése teszi ezt újra nyilvánvalóvá, hogy ha a közigazgatási és az ökológiai, valamint hidrológiai határok egybeesnek, akkor egy okosan kialakított igazgatásnak eléggé jó az esélye, hogy egyfelől a vizek kártételei, beleértve ebbe a vízszennyezés, a vizek által szállított szennyezések elleni védekezést, másfelől hasznuk vételét jól megszervezzék. Amint az Magyarországon már a 17. század óta történik. Alvízi ország lévén a vízzel közvetített minden hatás érinti hazánkat, egy részük itt halmozódik föl a medence közepén.

Vízgyűjtőinket és tájegységeink közül számosat az államhatárok keresztülmetszik, a természeti folyamatok azonban nincsenek erre tekintettel, elemi érdekünk tehát, hogy amennyiben egyrészt környezetünk biztonságát, biztonságának megteremtését és védelmét, másrészt a természeti erőforrásokkal való tartamos, ésszerű (= fenntartható) gazdálkodást valóban meg akarjuk valósítani, akkor saját szakmai cselekvési terveinket mindenütt a szomszédainkkal való együttműködéssel egészítsük ki, mert csak úgy megvalósíthatók.

A magyar környezetpolitika és környezeti külpolitika célszerű prioritásai föltehetőleg mindezekből következnek. A biztonság(politika) hangsúlyai is egyre inkább áthelyeződnek a környezetbiztonság, katasztrófavédelem, határokon áttérjedő szennyező hatások elleni védelem területére.

A szerep, amelyre Magyarország – helyzetében – törekedhet, a térség környezetvédelmi/gazdálkodási, ökológiai koordinációs központja, amely állandóan kezdeményezi az együttműködést a többiekkel. Valamelyest ezt a kooperációt finanszírozni (is) hajlandó, belátva, hogy környezetbiztonságunk szempontjából meghatározó szomszédaink e területre fordítható forrásai a miénknél is korlátozottabbak. (A jövedelemviszonyok ugyan nem összehasonlíthatóak, mégis szóba hozható a norvég példa; ahol a környezetvédelemre fordított pénzek zömét nem Norvégiában, hanem Oroszországban költik el, mert fölismerik, hogy a norvég környezetet az fenyegeti [pl.: Kola-félsziget] és nem a saját tevékenységük.)

Az ökológiai rendszer fölszabdalása nem történt meg, ezért lehet(ne) az ökológiai értékőrzést és a közös környezetbiztonság megteremtését mintául választani másutt is: a kultúra, gazdaságfejlesztés, tudomány területén megvalósítandó együttműködés(ek)hez.

Alkalmas nagy program lehet a konkrét szakmai, tudományos együttműködés megkezdésére és kiteljesítésére a Kárpát-medence környezeti, természeti erőforrásai állapotának fölmérése és azután a folyamatos monitoring és közös értékelés megszervezése.

A *Kárpát-medence földrajza* c. könyve előszavában Bulla Béla már 1947-ben azt az azóta sokszorosan igazolódott megállapítást teszi, hogy a medencét akárhány politikai egységre is szabdálja szét a történelem, az megmarad ökológiai egységnek. A térség

különleges integritásának megőrzése, az azzal való gazdálkodás és ennek érdekében az egymással való együttműködés kell legyen a rajta fekvő állami entitások első számú célkitűzése. (Bulla–Mendöl, 1947)

A kormányoknak, a tudománynak és az igazgatási bürokráciáknak óriási feladat ezt megvalósítani. A tudomány megtette, amit megtehetett, megjelenítette a felelősséget, megmutatta a lehetőség(ek)et, ám ezt a szellemiséget ökopolitikai szempontból is fenntartani és hangsúlyozni kell. Azt is hozzátehetjük, hogy (számunkra) a kivételes természeti örökség megtartása, gondozása és fejlesztése legalább olyan fontos, mint a közösségi vívmányok átvétele (volt) az EU-tól. Ha – Fukuyamával vitatkozva – tart még a történelem, mielőtt az emberiség tönkretesz a Földet, ez a fölismerés tömegessé válhat. Ez a gondolat és feladat azon túl, hogy tudományos alapokon nyugszik és szakmailag helyes, ráadásul széles körben meg is kedvel(tet)hető, mert van valamiféle szépsége és etikája.

A Kárpát-medencei ökológiai egység fenntartása eszméjének – a szomszédokat nem gyanakvásra készítő – kidolgozása és képviselése rendkívül összetett és igen ambíciózus feladat, amelynek megvalósítása érdekében érdemes (lehet) kezdeményezéssel próbálkozni.

Talán az egyetlen lehetséges kiindulási pont egy valóban együttműködő helyzet megteremtésére az itt egyébként (is) együtt élő nemzetek, nemzetiségek között. Ahogy nekünk, úgy a szomszéd országoknak is alapvető érdekük ennek az unikumnak a fenntartása.

Ennek szellemében készült el a Kijevi Páneurópai Környezetvédelmi Miniszteri Konferenciára a Keretegyezmény a Kárpátok védelméről és fenntartható fejlesztéséről. Az egyezmény hatékony végrehajtásával erősödhet a szubregionális együttműködés az érintett hét ország (Csehország, Lengyelország, Szlovákia, Ukrajna, Magyarország, Románia, Szerbia és Montenegró) között a környezet- és természetvédelem, illetve a fenntartható fejlődés területén. Ezenkívül ez a jogi eszköz megfelelő környezetdiplomáciai mozgásteret teremthet a Kárpát-medence környezetminőségének és –biztonságának javításához, amely hosszú távra meghatározó magyar érdek a földrajzilag kiterjedő Európai Unióban. (Bulla–Pomázi, 2002)

4. Nemzeti fenntartható fejlődési stratégiák: jó kormányzási gyakorlatok

A 2002-ben, Johannesburgban megtartott Fenntartható Fejlődés Világtalálkozó azonnali lépéseket sürgetett a nemzeti fenntartható fejlődési stratégiák kidolgozásában és végrehajtásában, miután megállapították, hogy lassú haladás volt csak megfigyelhető azokban a célokban, amelyeket 1997-ben elfogadott az ENSZ Közgyűlés Rendkívüli Ülésszaka, ti. hogy minden tagállam 2002 végéig dolgozza ki saját stratégiáját.

A legutóbbi, 2004-ben elvégzett felmérés szerint a 191 ENSZ-tagállam mindössze 12%-a rendelkezett megvalósítás fázisában lévő fenntartható fejlődési stratégiával. Az EU25-ök közül pedig kettő nem készített még ilyet: Magyarország és Ciprus.

A 30 OECD-tagállam többsége (24) rendelkezik valamilyen formában elkészített fenntartható fejlődési stratégiával. Tíz ország ezek közül viszonylag korán kidolgozta

saját nemzeti stratégiáját, és ezek közül néhány (pl. Belgium és az Egyesült Királyság) már a második vagy harmadik generációs tervet is elfogadta. Születtek regionális (Európai Unió) és szubregionális (Északi Tanács) stratégiák is. Hat ország a felmérés időszakáig nem készítette el nemzeti fenntartható fejlődési stratégiáját (Kanada, Magyarország, Mexikó, Spanyolország, Törökország és az Egyesült Államok). Kanada decentralizált megközelítést követ, azaz a kormányzati minisztériumok és hivatalok külön-külön készítették el stratégiájukat. Magyarország legutóbb 2005 októberére vállalta a stratégia elkészítését, ám ez ismét nem teljesült. Mexikó eldöntötte, hogy nem készít külön stratégiát, hanem a fenntartható fejlődés elveit beépítik a létező fejlesztési tervekbe. Spanyolország az érintett szereplőkkel megkezdte a konzultációkat az elkészült tervezetről, Törökország továbbra is az előkészítés fázisában van. Az Egyesült Államok formális stratégia kidolgozása helyett a magán- és közszféra partnerségi kapcsolatainak kialakítására helyezi a hangsúlyt (OECD, 2005).

Az OECD 2001-ben általános irányelveket fogadott el a fenntartható fejlődési stratégiák kidolgozására, hasonló módszertani dokumentumot készített 2002-ben az ENSZ is (OECD, 2001). Ezek a módszertani irányelvek útmutatóul szolgálnak a fenntarthatósági stratégiák „kötelezően” ajánlott tartalmát illetően a következők szerint:

- (i) a szektor, illetve szakpolitikák, valamint a generikus politikák integrációja;
- (ii) a nemzedékek közötti méltányos erőforrás-allokáció;
- (iii) a gazdasági, környezeti, társadalmi viszonyok és kölcsönhatások elemzése;
- (iv) célok és előrehaladási mutatók (indikátorok) meghatározása;
- (v) az intézményrendszer működése, valamint a koordináció megvalósíthatósága;
- (vi) az érintett társadalmi csoportok részvétele;
- (vii) a folyamatok állandó ellenőrzése, a megvalósítás értékelése.

Az alábbiakban a fentebb leírt tartalmat követve mutatjuk be az OECD-országok gyakorlatából vett tapasztalatokat, megközelítéseket és módszereket, amelyek segíthetnek az ország fenntarthatósági stratégiája kidolgozásában, a megvalósítás szervezésében és továbbfejlesztésében.

4.1. Politikák integrációja

A fenntartható fejlődés a gyakorlatban azt jelenti, hogy tartós és újratermelődő egyensúlyt kell teremteni a gazdasági, társadalmi és környezeti célok között mind a jelen, mind pedig a jövő nemzedékei számára. A három dimenzió integrációja az egyik legbonyolultabb feladat a fenntartható fejlődési stratégia kidolgozásakor. Kezdetben és általában véve az eddig elkészült stratégiák jelentős része a környezeti ügyeket helyezte a középpontba, némi figyelmet szentelve a gazdasági összefüggéseknek. A társadalmi kérdések eleinte szinte teljesen háttérbe szorultak.

A dán stratégia középpontjában például a környezeti szempontok ágazati politikákba történő beépítése áll, a japán stratégia is hasonlóképpen alapvetően környezetvédelmi terv, amely az anyagok újrahasznosítására, a globális felmelegedésre és a biodiverzitás megőrzésére összpontosít, Korea szintén környezetvédelmi prioritásokra alapozza fenntartható fejlődési stratégiáját. (OECD, 2005)

A társadalmi dimenzió integrálását találjuk meg a legkevésbé a nemzeti stratégiákban. Nagy különbségek vannak az egyes országok között a tekintetben is, hogy milyen társadalmi problémát tartanak fontosnak a fenntartható fejlődési stratégiában megoldani. Ily módon foglalkoznak a környezetpolitikák egészségi vonatkozásaival, a kisebbségek helyzetével, a nemek esélyegyenlőségével, a fenntartható fogyasztással, szegénységgel, bűnözéssel, foglalkoztatással és oktatással. Néhány ország a társadalmi kérdések taglalását „kivitte” saját határain túlra. Norvégia a társadalmi fenntarthatósági célok közé emelte a fejlesztési támogatások és a fejlődő országokból származó behozatal növelését. Németország a nemzetközi felelősség elvét prioritásnak tekintti, amely a szegénység csökkentését és a globalizáció hasznainak egyenlő elosztását jelenti. Új-Zéland fenntartható fejlődési stratégiájában fontos szerepet kap a társadalmi dimenzió, különösen a demográfiai trendek, a nők helyzete, egészség és lakáshelyzet, valamint a maori népesség beilleszkedése. (OECD, 2005)

4.2. Nemzedékek érdekegyeztetése

A társadalmi, gazdasági és környezeti célok összehangolása mellett a nemzedékek közötti méltányos erőforrás-allokáció a fenntartható fejlődés koncepciójának egyik alapköve, amely a Brundtland Jelentésben is megfogalmazódott (Közös Jövönk, 1987). A legtöbb ország fenntartható fejlődési stratégiája rövid távú (4–5 év) kitekintéssel rendelkezik, néhány ország azonban középtávon is megfogalmazta céljait. A rövidebb időtáv általában – nyilván – alkalmasabb a megvalósítás ellenőrzésére és a haladás mérésére, ugyanakkor fennáll a veszély, hogy politikailag sérülékenyebbek lehetnek a rövidebb időszakokra készített stratégiák. A stratégiai tervezési keretek valószínűleg akkor a legsikeresebbek, ha hosszú távú jövőképre épülnek, amely erős és tartós politikai elkötelezettséggel párosul. Néhány ország, pl. Svédország, Dánia, Izland, Lengyelország ebből a megfontolásból kiindulva nemzedéknyi, azaz 20–30 éves időtávra készítette el stratégiáját. Finnország és még néhány ország mérhető célokat is megfogalmazott a nemzedékek közötti forrásallokáció bemutatására. Intergenerációs szempontból például idesorolták az államadósság ügyét, a környezeti erőforrások fenntartható használatát, valamint a megfelelő nyugdíjak biztosítását a polgárok számára. A nyugdíjak hosszú távú fenntarthatósága hazánkhoz hasonlóan az egyik legnagyobb társadalompolitikai kihívás szinte valamennyi OECD-ország számára. Svédország fenntartható fejlődési stratégiájának egyik legfontosabb átfogó célja az, hogy a környezeti problémákat ne terheljék rá a következő nemzedékekre. Franciaország a nemzedékek közötti szolidaritást helyezi előtérbe, és különösen az idősekről történő gondoskodást. (OECD, 2005)

4.3. Elemzés és értékelés

Az alapos elemzés nélkülözhetetlen a gazdasági, társadalmi és környezeti célok közötti prioritások meghatározásához. Ezek az értékelések arról nyújtanak tájékoztatást, hogy a gazdasági, környezeti és társadalmi viszonyok, terhelések és válaszok miképpen változnak,

és hogyan kapcsolódnak a stratégiai célokhoz és mutatókhoz. Az elemzések elvégezhetőek a jelenlegi eszközökkel, mint pl. a környezetiállapot- és erőforrás-értékelés, költség–haszon elemzés, vagy más ismert eljárás. A legtöbb nemzeti stratégiából azonban hiányzik az alternatív intézkedések költségeinek és hasznainak rendszerezett elemzése. A leginkább használatos eszközöket a környezetvédelemből vették át. A környezeti (hatás)vizsgálatok megpróbálják feltárni a politikák ökológiai hatásait azok bevezetése előtt. Kanadában a kormány irányelvet adott ki a kormányhivatalok számára, hogyan értékeljék a különböző szakpolitikák, terv- és programjavaslatok a környezetre gyakorolt lehetséges negatív és pozitív hatásait. Hasonlóan az EU-ban alkalmazott eljáráshoz [42/2000. EC – 2/2005. korm.rend.], amelynek során stratégiai környezeti vizsgálatokat (SKV) végeznek a potenciális hatások értékelésére. Írország és Portugália a SWOT-elemzést alkalmazza a prioritások meghatározására és a fenntarthatóság értékelésére.

A hatások értékelése és a kapcsolódási pontok elemzése elvégezhető a költségvetési mechanizmusokon és döntéseken keresztül is. Ezt a módszert használja Hollandia, ahol minden minisztériumnak be kell mutatnia tevékenységének hozzájárulását a fenntartható fejlődéshez, mielőtt benyújtaná éves költségvetési tervezetét. Svédország és Norvégia hasonló mechanizmust alkalmaz a közkiadások fenntarthatósági hatásainak megítéléséhez. Magyarországon is kezdeményezhető volna, hogy a költségvetés tervezésének és teljesítése megítélésének szempontja legyen a fejlesztések fenntarthatóságának vizsgálata. Az Egyesült Királyság például integrált politikai értékelést használ a gazdasági, környezeti és társadalmi rendszerek összekapcsolódásainak jobb megértéséhez. Svájc szintén újfajta eszközzel kísérletezik, ún. stratégiai fenntarthatósági értékelésekkel kívánja már a tervezési folyamatban feltárni a fenntartható fejlődés kapcsolódási pontjait és a javasolt politikák és tervek arra gyakorolt hatásait.

Az Európai Unió Fenntartható Fejlődési Stratégiája vezette be, hogy minden fontos jogszabálytervezetnek meg kell vizsgálni a fenntarthatóságra gyakorolt hatásait, beleértve pl. a nemek közötti egyenlőséget, az intézkedések gazdasági, társadalmi és környezeti hasznait, azok elmaradásának költségeit, valamint az EU-n kívüli területekre gyakorolt hatásokat. Mind ez ideig ennek alkalmazására nem került sor.

44. Célok és mutatók

A mennyiségi, azaz: mérhető mutatók alkalmazása segíthet feloldani a szándékok és a ténylegesen megvalósítható intézkedések közötti ellentmondásokat. A megbízható statisztika és mutatórendszer megkönnyítheti a fenntartható fejlődés különböző dimenziói közötti bonyolult kapcsolatok feltárását és értékelését. A mutatók segíthetnek a haladás nyomon követésében és a teljesítménycélok mérésében. Emellett alkalmazásuk hozzájárul az átláthatóság és a számonkérhetőség fontos elveinek érvényesítéséhez is.

A legtöbb OECD-ország nemzeti stratégiájának elkészítésekor kifejlesztette a saját mutatókészletét, amely általában egyes témákhoz és résztémákhoz kötődik. Egyes stratégiák viszonylag kevés, többnyire környezeti mutatókkal dolgoznak, míg mások sokkal nagyobb számú mutatót alkalmaznak. A holland indikátorkészlet például negyven mutatót tartalmaz, míg Svájc huszonhat résztémát követ nyomon a

MONET-rendszert használva, amely több mint százötven mutatót foglal magában. (OECD, 2005)

Néhány ország, például Finnország és Norvégia a fenntartható fejlődési stratégiájuk – minden egyes – felülvizsgálatakor vagy értékelésekor tovább finomítja az indikátorkészletét is. Norvégia sajátosan közelíti meg a fenntartható fejlődés mérését: egyaránt értékelve a pénztőke, az emberi tőke, a természeti tőke és a környezeti tőke jóléti hatásait.

Ugyanakkor csak kevés ország fenntartható fejlődési stratégiája tartalmaz határidőhöz is kötött konkrét, mérhető célokat. Az Egyesült Királyság legújabb stratégiája hatvannyolc mutatót tartalmaz, melyek közül húsz köthető mérhető célokhoz. A mutatók értékelésével évente jelentés készül, amely feltárja a megvalósítás során elért pozitív haladást, vagy negatív irányú elmozdulást.

[További részletek olvashatók Bulla–Guzli: A fenntartható fejlődés indikátorai; és Szlávik: A nem fenntartható növekedés és a fenntartható fejlődés indikátorai c. tanulmányokban.]

4.5. Intézményrendszer és koordináció

A fenntartható fejlődési stratégiák megvalósítása lehetetlen feladat a magas szintű politikai elkötelezettség és konszenzus nélkül. Ehhez szükséges még továbbá, hogy a kormányzati intézmények jól működjenek, és ne forduljanak elő (a mindennapi gyakorlatra oly jellemző) koordinációs hibák. A stratégia megvalósítását nagymértékben meghatározza az is, hogy azt egy átfogó koncepcionális keretrendszerbe helyezik-e, vagy csak a már egyébként is meglévő, elaprózott, egymástól függetlenül készülő stratégiákat „rakják össze” valamilyen halmazzá. Rendkívül fontos, hogy milyen kormányzati intézmény kapja a stratégia kidolgozásáért és különösen a megvalósításért a felelősséget. Általános tapasztalat, hogy a felelősséget nem célszerű olyan intézményre bízni, amely nem rendelkezik kellő befolyással a többi résztvevő intézmény koordinálásához. A környezetvédelemért felelős minisztériumok általában lelkes kezdeményezői és kidolgozói egy ilyen stratégiának, de politikai és egyéb súlyuk nem elegendő annak végrehajtását kikényszeríteni. Az OECD-tapasztalatok szerint az a legcélravezetőbb, ha a fenntartható fejlődési stratégia végrehajtását a miniszterelnök vagy – a demokrácia típusától függően – a köztársasági elnök irányítja, aki rendelkezik megfelelő irányítási és egyeztetési hatalommal. Így például Franciaországban, Finnországban, Németországban és Portugáliában a miniszterelnök (kancellár) vezényli a stratégia megvalósítását. A legtöbb országban hagyományosan a környezetvédelemért felelős minisztériumokhoz telepített a stratégia megvalósítása a már említett gyöngeségük ellenére. Érthető ezért, hogy Svédország 2005-ben új kormányzati szerkezetet hozott létre, amelyben a korábbi Környezetvédelmi Minisztériumból kialakított Fenntartható Fejlődési Minisztérium kapott összkormányzati koordinációs felhatalmazást a stratégia végrehajtására. Norvégia egészen sajátos megközelítést alkalmaz a fenntartható fejlődési stratégia megvalósítására, ugyanis a Pénzügyminisztérium látja el az irányító intézmény feladatát. Kanadában az egyes minisztériumok és ügynökségek készítik el saját szakterületükre vonatkozó stratégiájukat,

ezek koordinálása azonban sok problémával jár, és újabban ismerték fel egy átfogó nemzeti terv vagy stratégia kidolgozásának szükségességét.

A fenntartható fejlődési stratégiák kidolgozása és végrehajtása nem nélkülözheti a regionális és helyi önkormányzatok bevonását a folyamatba, tehát ebben az esetben is kétirányú, horizontális és vertikális koordináció egyaránt szükséges. Eleddig csak néhány OECD-oroszánknak sikerült az önkormányzatokat érdemben bevonni a teljes tervezési és egyeztetési rendszerbe, amely természetesen függ az adott ország területi közigazgatási szerkezetétől is. (Egészen más a helyzet pl. egy szövetségi állam esetében.) Franciaország és Portugália teljes mértékben bevonta a stratégia készítésébe a helyi és regionális önkormányzatokat, az Egyesült Királyság stratégiájában pedig kiemelt szerepet kapnak a helyi közösségek. Több ország (Korea, Dánia, Izland és Írország) a fenntartható fejlődési stratégiájának megvalósítását a helyi Agenda 21-eken keresztül koordinálja. Koreában ezen túlmenően külön e célra felállított tanács működik a helyi Agenda 21-ek egyeztetésére és összehangolására. (OECD, 2005)

4.6. Az érintettek részvétele

Az érintettek aktív részvétele elengedhetetlen sajátossága a fenntartható fejlődési stratégiák kidolgozásának és megvalósításának, hiszen a kormányok egyedül nem határozhatják meg a gazdasági, társadalmi és környezeti célokat és azok egymáshoz kapcsolódását. Az érintettek részvételének mikéntje eléggé változatos képet mutat az OECD-oroszágokban. Néhány ország ad hoc módon szervezi a társadalmi részvételt, amely általában a kidolgozási szakaszra összpontosul és kevésbé a megvalósításra vagy továbbfejlesztésre. Belgium a stratégia tervezetét bocsátotta társadalmi vitára, míg Finnországban felkérték az érintett csoportokat, hogy a kormányzati stratégiával párhuzamosan készítsék el saját stratégiájukat. Más országok részvételt biztosítanak az érintettek számára a különböző bizottságokban és tanácsokban, de ez elkülönül azoktól a kormányzati testületektől, amelyek ténylegesen felelősek a megvalósításért. Ilyen tanácsok vagy bizottságok működnek Belgiumban, Franciaországban, Németországban, Írországban és az Egyesült Királyságban. Több országban (pl. Ausztria, Csehország, Finnország, Portugália) az érintettek részt vesznek a fenntartható fejlődéssel foglalkozó különböző kormánytestületekben. Általános tapasztalat az, hogy minél szélesebb körű és tartalmasabb a szociális partnerek részvétele, annál „lelkesebb” a programok elfogadása, hatékonyabb a megvalósítás. És túlmindezen: nagyobb a lehetőség innovatív megközelítések kialakítására.

4.7. Ellenőrzés és értékelés

A különböző szintű fenntartható fejlődési stratégiák semmiképpen sem lehetnek statikus tervek, hanem folyamatosan fejlődnek tovább a prioritások, a technológiai lehetőségek stb. változásai folytán. A tanulás, az alkalmazkodás és a folyamatos javítás hozzátartozik az egész tervezési és végrehajtási láncolathoz. Ez általában külső, független szervezet meglétét igényli és/vagy követési-ellenőrzési mechanizmusok ki-

alakítását, amelyek lehetővé teszik a módosításokhoz és javításokhoz szükséges visszacsatolásokat.

Kanada és az Egyesült Királyság a független felülvizsgálat intézményét választotta. Kanadában a Környezetvédelem és Fenntartható Fejlődés Biztosa, aki az Állami Számvevőszék hivatalában dolgozik, felelős a parlamentnek beszámolni az egyes kormányhivatalok tevékenységéről. Az Egyesült Királyságban a Fenntartható Fejlődés Bizottság szerepkörét erősítették meg 2005-ben azzal, hogy a Számvevőszéket és a Számvevő Bizottságot felhasználva felügyelheti a stratégia megvalósítását, és jelentést készíthet a miniszterelnök számára. Új-Zéland parlamenti biztost nevezett ki erre a feladatra, hatásköre azonban csak a Környezetvédelmi Minisztériumra korlátozódik.

Más OECD-országok szintén mostanában alakítják ki felügyeleti rendszerüket. Belgiumban a Szövetségi Tervezési Hivatal kapta azt a feladatot, hogy rendszeresen számoljon be a szövetségi kormány fenntartható fejlődési politikáinak és programjainak megvalósításáról. 2004-ben a Német Szövetségi Köztársaság felállította a Fenntartható Fejlődés Parlamenti Bizottságot, amely plenáris vitákat rendez, és ajánlásokat fogalmaz meg a kormány számára a stratégia megvalósításáról.

5. Dilemmák és kihívások a fenntarthatóság-politikában Magyarországon

Az alábbiakban megkíséreljük bemutatni a fenntartható fejlődés kormányzásával/irányításával kapcsolatos hazai problémákat és teendőket.

5.1. Hosszú távú célok, rövid távú érdekek

A rendszerváltozás után Magyarországon – egy időre – megszűnt a központi tervezés. „Kiátkozott” lett a tervezés mint a szocialista tervezéskor maradványa. A visszatérést a stratégiai típusú tervezéshez tulajdonképpen az EU-csatlakozás nyomán lehetőségessé váló (pénz)források megszerzésének vágya hozta elő ismét és erősítette föl.

Ugyanakkor azonban az elkészült és készülő programok és tervek többsége ágazati érdekek mentén (bármit jelentsen is ez), inkonzisztens módon, más-más időtávokkal születik és alakul, illetve felejtődik el a kormányváltás(ok), vagy a tárcák élén történő változások idején. A politikai ciklusokhoz képest hosszú távra szóló tervek, programok esetében még az is jobb lenne, ha átcímkeztve, és a prioritásokat átrendezve ugyan, de folytathatnák útjukat, valamint harmonizálni volna szükséges az ország jövőjét körvonalázó, és alapvetően befolyásoló terveket (Országos Fejlesztéspolitikai Konceptió, a Fenntartható Fejlődés Stratégiája, a Nemzeti Fejlesztési Terv és annak egy része: a Nemzeti Stratégiai Referencia Keret, valamint az Országos Területfejlesztési Konceptió, a Nemzeti Környezetvédelmi Program, az Agrár-környezetvédelmi Program és így tovább).

5.2. Magyarország, Közép-Európa és az Európai Unió

Csaknem két évtizeddel a rendszerváltozás után ismét avval nézünk szembe: hogyan lehet sikeres, modern Magyarországot építeni? Bejutottunk a legjelentősebb szervezetekbe, az OECD-be, a NATO-ba, az EU-ba, ám lehetséges, hogy még nem történt meg a gyors transzformáció földolgozása.

A korábban gazdaságilag és kulturálisan egyaránt működő közép-európaiság eltűnőben van. A '90-es évek elején a regionális együttműködés fölélesztésére és fejlesztésére létrehozott Visegrádi Négyek kapcsolati rendszere az EU-csatlakozás ideje alatt, még inkább utána, sokat veszített az együttműködés vonzerejéből. Tekintettel arra, hogy a V4-országok között is mindinkább a brüsszeli elvárásoknak való megfelelés lett a vezérmotívum és nem a kooperáció, a regionális együttműködésben rejlő többletmozdító erő kihasználása.

Az Európai Unió inkább geográfiailag „nyúlik”, mintsem funkcionálisan bővül. Úgy tűnik, a vízió nélküli „szélesítés” csupán a merkantilizmus filozófiáját követi, így a túl gyors (?) piacbővítés már láthatóan nehezen kezelhető. A kérdés egyre gyakrabban és erőteljesebben vetődik föl, hogy a bővülés érdekében tett engedmények – a megfelelés korábbi szigorú kritériumai tekintetében – nem növelik-e a következő évtizedekben az erózió, a (szét)mállás kockázatát?

Erős hajlandóság mutatkozik arra, hogy a következő években a – millenniumi korszak óta ismeretlen nagyságú – támogatási összegekből kell minél többet megszerezni, majd valahogyan elosztani nem meggyőző körütekintéssel kitűzött – tehát változtatható – célok, és az ezek eléréséhez vezető programok között. Nem jó kondíciókkal folytatott harc ez a fejlesztési forrásokért, ráadásul egy jelentősen kibővült európai mezőnyben. Holott vannak jó példák is.

Az ír módszer éppen fordított logikával működik: széles körű konszenzusra törekedve a koncepcionálásban, meghatározni előbb a fejlesztési igényeket, valódi szükségleteket és ezekhez megszerezni az EU-s támogatási forrásokat. Az írek gyakorlatias módon kevés stratégiai célt fogalmaztak meg nemzeti fejlesztési tervükben, amelyet nem a fenntarthatóság gyakran absztrakt és elhasználdott szlogenkészlete hat át, hanem ennek valódi értelme és tartalma: fenntartható növekedés a gazdaságban és a foglalkoztatottságban, a nemzetközi versenyképesség növelése, kiegyensúlyozott területi fejlődés, valamint a társadalmi befogadás előmozdítása. Ez utóbbira evidensen azért van szükség, mert az éles verseny nemcsak sikeres régiókat és ágazatokat eredményez, hanem területi és társadalmi leszakadással is együtt járhat, amelyet kompenzálni szükséges, ezért nem helyes ezeket elkülönülten kezelni, mert az – éppen – a programok fenntarthatóságát veszélyezteti.

A magyar fejlesztéspolitika meglehetősen sematikus, eredeti ötletekben szűkös, gyakran követő, másoló jellegű. Jóval több pragmatizmusra volna szükség.

5.3. A gazdasági, társadalmi és ökológiai egyensúly, és ezek kölcsönhatásai

A modern kapitalizmus célja és közege a fogyasztói társadalom, amely legfontosabbnak a gazdasági növekedést és ehhez a makrogazdasági egyensúlyok minden áron való fenntartá-

sát tartja. Amint a maastrichti kritériumok is mutatják, valamint a GDP növekedésének bővölete. Kérdés azonban, hogy lehetséges-e sikert és fejlődést csupán pénzben mérni?

A társadalmi kohézió fenntartása csak másodikként tűnik föl a követelmények között, akkor, ha már nehezen kezelhetőek a frusztrációs folyamatok. (Sztrájkok, éhség-lázadások, etnikai felkelések, erőszak stb.)

Az ökológiai egyensúly hiánya pedig a legtöbb esetben csak akkor jelenik meg a politika látóterében, amikor a következmények már súlyosak és nehezen, vagy nem megfordíthatóak. Nem csupán az éghajlatváltozásra gondolunk, bár várható és már látható következményei igen sokrétűek. A katasztrófák igen nagy gazdasági, társadalmi, környezeti károkat okozva következnek be. New Orleans pusztulása mememutó. A dél-ázsiai szökőár az elhibázott tengerpartfejlesztés, a Tisza megmérgezése az erdélyi aranyláz eredménye. Ismertek a tankhajóbalesetek, vagy a túlhasználatok, és/vagy az átgondolatlan fejlesztési projektek ökológiai és ökonómiai következményei: ökoszisztémák és helyi társadalmak összeomlása.

A példák számosak és ami fontosabb: gyakoriságuk és veszélyük növekedik. Gyorsabban, mint a fogyasztói gazdagság. Miért különbözik egy tőzsdei krach, vagy bankösszeomlás társadalmi, politikai percepciója az ökoszisztémák pusztulásától a szemünk láttára?

Olyan működ(tet)ési mechanizmusokat és kormányozási-irányítási technikákat volna szükséges alkalmazni, amelyek az említett egyensúlyokat, illetve a hiányukból eredő zavarokat nem egymástól elkülönülten kezelik, hanem integrált és összehangolt módon.

A Riói Konferencia óta eltelt csaknem másfél évtizedben nem született nemzeti, tehát országgyűlés által elfogadott fenntartható fejlődési stratégia Magyarországon. Ez a politikai és részben a szakmai elit nagy tartozása, amelynek okait érdemes volna tanulmányozni: különböző műhelyek és szakértők készítettek ugyan egymástól elszigetelve, egymásról mit sem tudva, egymásra nem reflektálva dolgozatokat, ám ezek nem érték el a politikai döntéshozók szintjét. Nem is érthették el, hiszen együttesen kimunkált, így a többség megértésére, támogatására és részvételére számot tartó nemzeti fejlesztési stratégia és politika létrehozásának nem ez a módja.

Kérdés az is, hogy szükséges-e egyáltalán nemzeti fenntartható fejlődési stratégia, vagy csupán arra van politikai törekvés, illetve különböző lobbicsoport-igény, hogy az EU-elvárások és a várhatóan elköltethető pénzek függvényében a fejlesztések fő irányai fogalmazódjanak meg? A kétféle megközelítés versenyeztetése túl sok energiát és szellemi kapacitást köt le, félő: igen rossz hatásfokkal és kevéske eredménnyel.

Vagyis abból volna helyes kiindulni, hogy a magyar fejlesztéspolitika és -tervezés átfogó célja a gazdasági, társadalmi, környezeti fenntarthatóság, azaz: a fenntartható fejlődés, amelyben a három egymással immanens kapcsolatban lévő „pillér”, avagy komponens ennek megfelelően integrált, konzisztens és koherens módon kezeltetik, ennek megfelelő intézményi keretek között.

Fölvethető, hogy az Alkotmány is tartalmazza a fenntarthatóság, a nemzedékek közötti szolidaritás megfogalmazását.

Mindenekelőtt azonban a kormányzati struktúrában kell világossá tenni, hogy a fenntarthatóság horizontális szempontjának képviselője, politikájának megvalósítása nem – lehet – egy tárca feladata, hanem összkormányzati tevékenység és felelősség. Megfelelő kiindulópont lehet e horizontális szempont érvényre juttatására a működési

mechanizmusokban és a szereplők közötti partnerség kialakítására a fenntarthatóság integrálása a szakpolitikákba.

54. Globalitás, regionalitás, lokalitás

Magyarországnak (is) globálisan kell gondolkodnia, egyeztetnie regionálisan az Európai Unióval, cselekednie pedig földrajzi, ökológiai adottságainál fogva a Kárpát-medencében. Ez a tény számos tekintetben meghatározza fejlesztési filozófiánk és fenntarthatóság-politikánk kereteit és összetevőit.

A szomszédos országokkal együtt, közösen volna szükséges és lehetséges kidolgozni a Kárpát-medence hosszú távú fenntartható fejlődési stratégiáját és tervét, amely nyilván nem állítható össze automatikusan az érintett országok nemzeti stratégiáinak egyszerű összeadási műveletével. Ide kívánkozik egy idézet a több mint 10 esztendeje elkészített „Magyarország az új Európában” című modernizációs programból: „A regionális együttműködések között első helyen áll a Kárpát-medence közös környezetvédelme... Ennek a sajátos természeti képződménynek mint közös történelmi és kulturális élőhelynek a megőrzése fontos új szempont lehet a szubregionális biztonságpolitika újragondolásában és megerősítésében.”

A gazdasági globalizáció és kulturális homogenizáció időszakában a társadalmi, gazdasági és környezeti fenntarthatóság szempontjából egyaránt fontos a helyi adottságokra, erőforrásokra, innovációra, tudásra, értékekre alapozó fejlesztés és megőrzés.

55. Társadalmi dimenziók

A társadalom öregedése, az eltartottak (inaktív) arányának gyors növekedése mind az EU-ban, mind Magyarországon az egyik legnehezebben kezelhető kérdés, illetve fenyegetése a fenntarthatóságnak. Itt számos dilemmával kell megküzdeni: a gyermekszaporulat növelése, az aktív korúak szélesebb körű bevonása a munkaerőpiacra, a nyugdíjkorhatár kitolása, ugyanakkor a fiatalok munkanélküliségi rátájának csökkentése, rövidebb vagy hosszabb munkaidő, a nyugdíjrendszer fenntarthatósága és így tovább. További dilemma: honnan lehet pótolni a gazdasági fejlődéshez szükséges munkaerőt? A határon túli magyarokkal, ám ez ellentmond a szülőföldjükön maradás érdekével. Tágabban megfogalmazva, milyen legyen/lesz a bevándorlás-politika, valamint a magyar lakosság attitűdje a tömeges külföldi munkaerővel szemben?

A gyorsan öregedő és beteg társadalom egyre nagyobb terheket fog róni a társadalombiztosításra és az egészségügyre. Kérdés tehát, hogy az egészségügy privatizációja a megoldás, vagy a meglévő rendszer megjavítása? Lehet-e a mai fiatal és középgenerációnak ígérni, hogy nyugodt, biztos és aktív idős korban lesz részük, ha megérik? Kérdés az is, hogyan egyeztethető össze a társadalombiztosítás és az egészségügy magánosítása a társadalmi igazságossággal és szolidaritással.

Az elmúlt másfél évtizedben Magyarországon a társadalom legszegényebb és leggazdagabb decilise közötti különbség az USA – közzismerten az Európában szokásosnál nagyobb

– szintjét érte el. Különösen nehéz helyzetben vannak a nagycsaládosok, a nyugdíjasok és a romák. A romák integrációjának, tágabban: a leszakadó térségek és társadalmi csoportok felemelkedésének két kulcs-összetevője használható tudást eredményező oktatás, képzés, valamint a lokális vállalkozási lehetőségek megteremtése, illetve támogatása.

(A romák helyzete kicsit hasonlatos az Egyesült Államok '60-as évekbeli állapotához, ha nem is jelentek meg [még] náluk a Martin Luther King-féle polgárjogi mozgalmak. Mindenesetre elgondolkodtató, hogy az amerikai adminisztrációban az utóbbi tíz-tizenöt évben egyre több magas [politikai] tisztséget töltöttek be afro- és spanyol amerikaiak, a környezetpolitikában pedig megjelent a környezeti igazságosság fogalma és intézményesülése az adminisztráció különböző szintjein.)

Minden bizonnyal fenntarthatatlanok a jelenben működő és a belátható időben – egyelőre – terjedni látszó fogyasztási minták. A több évtizedig fennálló szocialista hiánygazdaság után felgyorsult a konzumerizmus és hedonizmus, szinte a boldogulás egyetlen értékmérőjévé a – korlátlan – fogyasztás vált. Ezt gerjesztik a fogyasztás szentélyeinek tekinthető shopping centerek is, amelyek gyakran beszerzési ár alatti dömpinggel árasztják el a piacot a kiskereskedelmi hálózat szinte teljes tönkretételét eredményezve. A bevásárlóközpontok átgondolatlan és tervezetlen „ráeresztése” a településekre különösen jól látszik a budapesti belváros funkcióvesztésén, vagy például az egykori csendes sváb falu kaliforniai elővárossá alakulásán Budaörsön. A korlátok és értékek nélküli fogyasztás együtt jár a társadalom ökológiai lábnyomának növekedésével, az externális hatások erősödésével, a hagyományos társadalmi értékek elkorcsosulásával egyaránt.

A tudásalapú társadalommal és gazdasággal az a paradoxon, hogy a történelemben eddig is minden társadalmi formáció valamilyen működő közös tudáson alapult. A legújabb kori fölfogás a kívánatos és érvényes tudáson általában az infokommunikációs jártasságok elsajátítását érti, holott ugyancsak fontos volna – és nem csupán a kulturális örökség és tradíciók szempontjából – a meglévő, hagyományos tudást is tekintetbe venni, valamint folytatását, kombinálását az új tudással. Az innovációt és a kreativitást is ebben az organikus keretben volna helyes értelmezni, amely az új minőségű és tartalmú tudásnak nem csupán az ismeretét, hanem a meglévő képességeken alapuló alkalmazását, tömeges társadalmi használatba vételét jelenti, ahol az új termelési, fogyasztási technikák elsajátítása, technológiává szervezése és működtetése, szokássá válása hozzáadott társadalmi tudást is föltételez és termel.

5.6. Területi egyenlőtlenségek

Magyarországot a fennmaradt és növekvő regionális különbségek jellemzik. Igen eltérő az egyes régiók alkalmazkodó- és versenyképessége, innovációs potenciálja.

A közigazgatási reformfolyamat már több alkalommal megtorpant, illetve leállt az elmúlt évtizedben. A politika nem vállalta annak kimondását, hogy az önkormányzati rendszer mélyreható reformok nélkül finanszírozhatatlan. A rendszerváltozáskor természetesnek volt tekinthető az az igény, hogy minden önálló településnek legyen önkormányzata, ám mára ez a helyzet a kellő minőségű és hatékony közigazgatás és közszolgáltatás – egyik – gátjává vált.

Kérdés azonban, hogy – különösen fiskális kényszerek idején – a központi hatalom mennyire képes és hajlandó lemondani a centralizációról és ténylegesen csökkenteni a központosított forrásokat? Azaz minél több pénzt helyben hagyni a közszolgáltatások működtetésére és fejlesztésére.

A magyar vidék fejlesztése – még mindig – nem rendelkezik világos jövőképpel. Az elmúlt időszak kormányzati szervezeteiben egyre több minisztérium volt felelős a területfejlesztésért és a források elosztásáért, amely finoman szólva sem mozdította elő a hatékony és koordinált regionális politika kidolgozását és megvalósítását. És még mindig vannak, akik azonosítják a vidék helyzetét a mezőgazdasági termeléssel (nem az agráriummal, amelynek tevékenységi spektruma jóval szélesebb), holott számos EU-tagállam sikeresen követi a „több lábbon álló” régiófejlesztés stratégiáját.

5.7. A megvalósítás feltételei

A Lisszaboni és Göteborgi Stratégia megvalósításában az egyik fő akadály a különböző szereplők konszenzushiánya, valamint a különböző politikák közötti inkoherencia és inkonzisztencia. Ugyanez a veszély jelen van a hazai fejlesztéspolitika kidolgozása és végrehajtása kapcsán is. A koherencia és a konzisztencia azt is kell jelentse, hogy az összes szereplő ismerje, sőt kövesse is a közösen kimunkált célokat. Az egymástól függetlenül készülő, így gyakran ellentmondó politikákat közös eredő irányába volna szükséges hangolni, hogy ne gyengítsék, kioltsák, hanem erősítsék egymást, kihasználva a szinergikus hatásokat.

A fenntarthatóság-politikának, illetve fejlesztéspolitikának világos, közérthető, mérhető és számon kérhető célokat és intézkedéseket kell megfogalmaznia. Nem szabad sok célt kitűzni, és a megvalósítás mérésének is egyszerűen ellenőrizhetőnek kell lennie. Szükséges kidolgozni és használni a (fenntartható fejlődés) haladás mutatóit. Ezek száma – a célokhoz igazodva – lehetőleg ne legyen több egy tucatnál. A végrehajtásért felelős kormányzat évente számoljon be a Parlamentnek az előrehaladás mértékéről. Ugyanakkor a független számonkérés intézményesített feltételeit is célszerű megteremteni, erre alkalmas lehet részben az Állami Számvevőszék, vagy a 2005-ben felállított Gazdasági és Szociális Tanács.

A magyar társadalom előtt álló legfontosabb kihívásokat, a reájuk adandó politikai válaszokat, valamint a közös cselekvés fontosságát sokkal hatékonyabban kell kommunikálni. Tanulni volna helyes a korábbi kommunikációs hibákból (lásd EU-csatlakozás előtti kampány). Világosan látható, hogy kellő politikai szándék és társadalmi támogatottság nélkül a legtökéletesebben kidolgozott koncepciók és tervek is csak papírok maradnak. A nyitott tervezés módszere lehet csak célravezető, bármennyire fáradtságos és időigényes. A legelső lépésektől kezdve be kell vonni a teljes folyamatba a különböző gazdasági, társadalmi, szakmai, érdekképviseleti szervezeteket, másként a program nem lesz fenntartható.

6. Fenntarthatóság a szektorális és közpolitikákban

A fenntartható fejlődést szolgáló vagy legalábbis realista környezetpolitikáknak abból kell kiindulni, hogy várhatóan melyek lesznek a következő évtized(ek) fő gazdasági, társadalmi, valamint térszerkezetet, erőforrás-használatot befolyásoló anyag-, energia- és információtranszportokat, valamint a migrációt alakító folyamatai. Vélhetően ezek fogják felrajzolni a kereteket. A nemzetközi és a nemzeti környezetpolitikák szerepe pedig éppen az lesz, hogy megpróbálják a keretek által meghatározott térben és lehetőségek között a folyamatok előnyös hatásait felerősíteni, megsokszorozni, a kedvezőtlen, kockázatot jelentő folyamatokat és következményeket pedig enyhíteni, elkerülni. Így lehetne megteremteni a lehetőségét az ökológiai, valamint a gazdasági és társadalmi érdekek, célok összehangolásának, egy ilyen típusú fejlődés megindulásának, azaz a fenntarthatóság-modellek megalkotásának feltehetőleg regionális méretekben, mert úgy tűnik, hogy ez alkalmas a szerves kapcsolatok létrehozására.

A Magyarország 2015 projekthez készített tanulmányok alapján áttekintő összegzését kíséreljük meg a lisszaboni célkitűzések összehangolásának a göteborgi (fenntarthatósági) irányelvekkel a közpolitikákban – a kölcsönhatások lehetséges feltárása érdekében.

6.1. A nemzetgazdasági szektorok és a fenntarthatóság

Mielőtt az egyes szektorok fenntarthatóságot biztosító átalakítására rátérnénk, fontos a nemzetgazdasági szektorok (ipar, mezőgazdaság, szolgáltatás) közötti arányok fenntarthatóságra gyakorolt hatásáról beszélnünk.

A fejlett országokra jellemző folyamat a *szolgáltatási szektor részarányának növekedése* a GDP-hez való hozzájáruláshoz. Magyarországon a GDP-nek közel kétharmadát a szolgáltatói szektor állítja elő. Ezen belül is kiemelkedő a pénzügyi tevékenységek, ingatlanügyletek, gazdasági szolgáltatások, valamint a közösségi szolgáltatások (igazgatás, oktatás, egészségügyi, szociális ellátás) súlya. Az ipar, mely elsősorban a feldolgozóiparra támaszkodik, mintegy negyedét termeli a nemzeti összterméknek. Viszonylag alacsony, 4–5 százalék a mezőgazdaság, valamint az építőipar részesedése.

Ez a tény alapvetően meghatározza az előző fejezetekben bemutatott kedvezőtlen társadalmi-gazdasági-környezeti folyamatokat. A mezőgazdaság mellett az ipar gazdasági és foglalkoztatási súlya is folyamatosan csökken. A szolgáltatási szektor azonban elsősorban a dinamikusan fejlődő, korszerű infrastruktúrával, képzett humán erőforrással rendelkező térségekben erősödik, felgyorsítva az agrártermeléshez kötődő *vidéki térségek leszakadását*.

Az alacsony hazai ipari- és mezőgazdaságtermék-előállítás pedig növeli az import szerepét, amely *egyre kiszolgáltatottabbá teszi az országot* (külső függőség), a termékek határokon át nyúló, nagy távolságú mozgatása pedig fokozza a *regionális és globális környezeti problémák* kialakulását.

Jóllehet ezen folyamatokat visszafordítani nem lehet, különös tekintettel a technológiai fejlődésre, de a *termelő ágazatok: mezőgazdaság, ipar megfelelő súlyának fenntartása*

nemzetbiztonsági kérdés (is). Bizonyos szintű önellátás, a hazai termékek léte a társadalmi és nemzettudatra is hatással van, amely hozzájárul a *kulturális és természeti sokszínűség* fenntartásához.

6.2. Agrárium

A hazai agrárágazatok gazdasági-társadalmi súlya – akárcsak más fejlett országban – jelentősen csökkent a közelmúlt másfél évtizede alatt, de stratégiai jelentőségét nem veszítette el. (Csete; Varga, 2005) 2005-ben is 3,1 milliárd eurót tett ki az export, 1,2 milliárd euró egyenleg mellett, s mintegy 700–800 ezer családnak nyújt részben-egészben megélhetést. Közismert az élelem- és vízellátás biztonságának alapvető jelentősége, a mezőgazdaság természeti erőforrások jelentős részének újratermelésében, a környezet megőrzésében betöltött szerepe.

Miközben az EU mezőgazdasági termékek és élelmiszerek túltermelésével bajlódik – a világ más régióiban éheznek, vagy alultápláltak az emberek, elnéptelenedik a vidék, s ezzel pusztul a kultúrtáj, amely egyébként is környezeti terhekkel bajlódik. Az eddigi agrár- és vidékfejlesztési reformok és kísérletek nem vezettek kellő eredményre, amiben minden bizonnyal szerepe volt annak is, hogy nem kapcsolták egységes rendszerbe az agrár- és vidékfejlesztést, s a szabályozást, támogatást nem állították ennek szolgálatába.

A világ, és benne az EU agrárgazdasága is, feltartóztathatatlanul halad előre a korszerűsödés, és ami ezzel jár, a koncentráció útján. Az EU 15 régi tagországában a mezőgazdasági foglalkoztatásuk száma húsz év alatt megfeleződött. Bár az üzemek átlagos területe csak 19 ha, de a mezőgazdasági területnek 64%-át az 50 hektárt meghaladó méretű gazdaságok művelik. Magyarországon az átlagos üzemméret mintegy 8–9 hektár, de ha az egy hektárnál kisebb üzemeket elhagyjuk a számításból, és az EU-statisztikával reálisan összevethető bázishoz jutunk, akkor mintegy 40 hektár. 50 hektár fölöttiek területi részesedése csaknem 70%. A hagyományos családi gazdasági modell az EU-ban is felbomlóban, átalakulóban van. A főfoglalkozású gazdaságok zöme tőkeerős vállalkozás, az üzemszerű termelésnek megfelelő ágazati méretekkel. Lemaradásunk elsősorban a foglalkoztatásban szerepet játszó, ún. speciális kultúrák körében jelent nagy versenyképességi hátrányt az EU szakosodott üzemeihez képest, amelyek maguk is a világ élvonala mögött kullognak. Az EU tipikus családi gazdasága földet bérel: Németországban ma már minden nyolcadik családi gazdaságnak egyáltalán nincs is saját földje! A magyar erőfeszítések a tulajdon és a használat közelítésére anakronisztikusak, s a források legrosszabb felhasználását jelentik. (Varga, 2005)

Az tehát világosan látható, hogy a mezőgazdaság jelentős átalakuláson ment át, a korábbi jelentős élők munkát igénylő szektort mára a technológiai fejlődésből következő iparszerű, élők munkaszegény élelmiszer-előállítás jellemzi, tehát a vidék gondjait önmagában a mezőgazdaságból kiindulva már nem lehet megoldani. Ugyanakkor a nemzetgazdasági ágazati elemzések megállapításait figyelembe véve a mezőgazdasági ágazat fejlesztéséről hosszú távon nem lehet lemondani, de jelentős szerkezetváltásra van szükség. (Csete; Varga, 2005)

A magyar gazdaság 2004 és 2005-ben kiéleződött belső feszültségei – a látszat ellenére – nem az EU-tagságból, hanem az arra való felkészülés elégtelenségéből (az adminisztrációs és az intervenciós rendszerek kiépítetlenségéből) fakadnak. A gabona-termelés – a magyar mezőgazdaság legjobb versenyképességű ágazata – föllendülése az EU-ba való belépés elmaradása esetén végképp csődbe vitte volna a magyar termelők nagyobbik hányadát.

A közösség agrárpolitikája – különösen a direkt támogatásokon keresztül – máris pozitív hatású a termelői jövedelmekre, egyszersmind azonban egy fenntarthatatlan termelési szerkezetet támogat. Ennek ellenszerét keresi ugyan, de mindeddig nem találta meg a magyar agrárpolitika. Lehetséges, hogy egy kiút a mezőgazdasági alapú energiatermelés (etanol, biodízel) előállítás lesz. (Varga, 2005)

A vidéki népesség helyben tartására, a megélhetési lehetőségeket nyújtó gazdasági diverzifikációra ajánlott megoldási javaslatok jelenleg nagyon „vérszegények”. A mezőgazdasági termékek feldolgozása, a falusi turizmus, a kézműves és háziipari termékek előállítása csak keveseknek, s ami ennél is fontosabb, jóval a versenyképes kereseti szint alatt és eléggé esetlegesen ad munkát, a tájgazdálkodás, a tájgondozás fizetett foglalkozási ágaként való elismerése pedig még hosszú ideig nem látszik reálisnak. A termásvízkincre alapozott gyógyturizmus és idegenforgalom néhány régióban viszont valóban komoly föllendüléshez adott alapot, de további új funkciókra is szükség van: környezetfenntartás, tájmegőrzés, a klímaváltozáshoz adaptív gazdálkodás stb. (Csete, 2005; Varga, 2006)

A fenntartható mezőgazdaság céljai tehát a következőkben foglalhatók össze:

- A közjószág jellegű, megfelelő környezetminőséget biztosító tájfenntartás (mozaikosság, erózió elleni védelem, belvízhálózat fenntartása, természetvédelem stb.) fizetett foglalkozási ágaként való elismerése.
- A klímaváltozáshoz alkalmazkodó, illetve a helyi klimatikus viszonyokat kedvező irányba befolyásoló gazdálkodási formák elterjesztése (pl. ártéri gazdálkodás).
- Magas minőségű élelmiszerek előállítása (élelmiszerbiztonság).
- A kitörési pontokat jelentő élőmunka-igényes termelés (pl. kertészeti ágazatok fejlesztése, gyógynövénytermesztés).
- Megújuló energiaforrások termelése (bioüzemanyagok alapanyagai: gabonatermesztés, olajnövények).

Különösen fontos a „közjószág jellegű”, a környezetminőséget biztosító, illetve a tájfenntartási feladatok finanszírozásának újragondolása. Míg a mezőgazdasági termelési szerkezet átalakítása alapvetően támogatásokkal valósítható meg, ezen feladatokat közszolgáltatásoknak, de legalábbis közérdeket is szolgáló tevékenységnek kell tekinteni, amelynek ellátását alapvetően állami, önkormányzati feladatnak kell felfogni. A finanszírozás megvalósításában az adópolitikának és az újraelosztásnak a szerepét is újra kell gondolni.

A hazai időjárási jelenségek az utóbbi években nem kímélték a mezőgazdaságot, a vidéki környezetet, a vidéki településeket, hiszen volt olyan esztendő, amikor egymás után árvíz, belvíz, aszály, sárlavinák, jégverés, fagykár stb. is előfordult. Magyarországon, ahol 100 évből 28 száraz, aszályos, ahol gyakori az aszályos évek egymást követő

sorozata, s egyes években pedig – például 2000-ben – árvíz, belvív, aszály és fagykár is előfordul, a várható felmelegedés rendkívül élesen veti fel az élelmiszer-ellátás hazai biztonságát. Kritikus években az import ára is meredeken emelkedik, nő a beszerzés nehézsége, fokozódik az ország kiszolgáltatottsága. Ennek kockázata a növénytermelés alkalmazkodóképességének erősítésével csökkenthető, következményei pedig mérsékelhetők.

A *klímaváltozás*, a valószínűsíthető felmelegedés, szárazodás, az extrém időjárási jelenségek gyakoriságának és az okozott kár nagyságának növekedése új válaszokat, megoldásokat igényel az agrár- és vidékfejlesztésben is.

A mező/erdőgazdaság más nemzetgazdasági ágaktól eltérően nem éli fel természeti erőforrásait, hanem ésszerű gazdálkodás mellett újratermeli azokat, miközben ezzel közhasznú környezetfenntartást és légkörvédelmet is végez, előmozdítva a klímaváltozáshoz való alkalmazkodást. A mezőgazdaság által előállított termékek egyik megújuló forrását jelentik a természeti környezetnek, az alternatív energiáknak, az élelmiszereknek, közcélú szolgáltatásai mellett kedvező hatást gyakorol általában természeti környezetére, a tájra, a klímára, a faj és táj biodiverzitására, a vízgazdálkodásra, és sokoldalúan közreműködik a vidék, valamint a vidéki település fennmaradásában. Mindez csak a fenntarthatóság alapján valósítható meg.

[További részletek olvashatók Csete László: Klímaváltozás és a fenntartható agrár-gazdaság, valamint vidék c. tanulmányában.]

6.3. Vidékpolitika

A vidékfejlesztés és ezen belül a természeti környezet és környezetállapot megőrzésének szerepéről a mezőgazdaság kapcsán már szóltunk. De mint ahogy rámutattunk, a fenntartható mezőgazdálkodás sem biztosítja „a vidék megtartó erejét”. Alapvető fontosságú, hogy egy település, kistérség *meg tudja tartani lakosságát*. A politikának döntést kell hoznia arról, hogy tesz-e az egyes területek kiüresedése ellen, vagy továbbra is túri a népesség városok felé áramlását.

A fenntartható fejlődés szempontjából ugyanis nem pusztán az a cél, hogy a természeti környezet megőrzését biztosítsuk, hanem az is, hogy *a felszabaduló munkaerő ne egynehány nagyvárosba tömörüljön, létrehozva a városi térségeket sújtó újabb környezeti és társadalmi, életminőségi problémák tömegét*, hanem olyan kistérségi centrumok hálózata jöjjön létre, amely ésszerűen racionalizálja a mobilitást, beleértve az áruk és szolgáltatások még környezetkímélő távolságokra történő szállítását is.

A települési hálózatunk egyik legnagyobb hibája a *város (kistérségi centrum) -funkció hiánya*. Jóllehet az elmúlt években egyre több település kapott városi rangot, valódi városi funkciókkal – amelyek a városi életkörülményeket és életmódot biztosítják – nem rendelkeznek. A városi rangú települések képtelenek szervezni, dinamizálni a körülöttük lévő kisebb települések hétköznapjait. „Hanyatló” térségek alakultak ki, ahol a szegregáció nemcsak társadalmi szegregációt, hanem közlekedési elzártságot is jelent. Ezen megközelíthetetlen, hanyatló kistérségek, amelyek alapvetően a falusi turizmus célpontjai lehetnének, a „nem megfelelő” infrastruktúrájuk és a társadalmi

környezetük miatt nem fogják tudni kihasználni a természeti környezetben rejlő lehetőségeket. A leszakadó térségek hátránya hatványozottan nő.

Öröndetes folyamat, hogy önkéntes *társulások* jönnek létre, melyek működőképesnek is bizonyulnak. Az állami finanszírozás azonban nem ezeket, hanem az adminisztratív úton létrehozott társulásokat támogatja, aminek következtében a spontán társulások gyakran felbomlanak. Az ilyen jellegű finanszírozás sikertelenségét az is bizonyítja, hogy a projektekre létrejött társulások sem hosszú életűek. (Csizmady, 2005) A jelenlegi kistérségi rendszer nem kapcsolódik a természetes kistájához sem.

A fenntartható vidékfejlesztés céljai a következőkben foglalhatók össze:

- Mindenki számára legyen, aki akar és tud dolgozni, helyben vagy legalább a lakóhelyének feladása nélkül biztosított munkalehetőség.
- A kistérségi központok a másutt nem szervezhető szolgáltatások színterei legyenek. A szolgáltatási szektor nyújtson megfelelő munkalehetőséget a mezőgazdasági szektor átalakulása következtében felszabaduló munkaerőnek.
- Geográfiai, demográfiai szempontok alapján kialakított kistérségek létrehozása, kistérségi centrumokkal.
- A kistérségi önkormányzás megvalósítása (kistérségi választási rendszer kialakítása).

A településeknek a kistérségeknek felfelé, a központi kormányzatnak pedig a régióknak lefelé kell bizonyos kompetenciákat átadni, amely révén kialakulhat a fenntartható, kistérségekre alapozott térszerkezet. Fölvethető, hogy a kistérségek legyenek a képviselői politikai struktúra alapegységei is, tehát országgyűlési választási körzetek.

64. Régiópolitika

A globális folyamatok külső adottságok a magyar fenntartható fejlődés számára. A kérdés tehát az, hogyan hatnak a globalizációs folyamatok Magyarországra, mennyire segítik vagy hátráltatják a fenntartható fejlődést, milyen irányt szabnak a hazai fejlesztések számára és mit is kell ahhoz tennünk, hogy ezeknek a folyamatoknak az előnyeit maximálisan kihasználhassuk, míg a hátrányait csökkenthessük? A területfejlesztésben és a fenntarthatósági megközelítésben egyre határozottabban érvényesülő szemlélet, hogy a helyi/regionális erőforrások aktivizálása révén lehet csak előremozdító hatásokat elérni. Izgalmas kérdés, hogy miként lehet az egyre szélesedő globalizációs folyamatokba integrálni a lokális/regionális struktúrákat? De mindez fordítva is igaz, miként lehet a lokális/regionális adottságokat, erőforrásokat érvényesíteni a globális rendszerekben? (Rechnitzer, 2005)

Magyarország számára alapvető fontosságú, hogy a globalizáció adta tudományos-technológiai vívmányokat ki tudja használni, és azt az ország fejlődésének és felemelésének szolgálatába tudja állítani. A regionális pólusok funkciója az, hogy a fejlődést közvetítsék, illetve kisugárzó erejüknel fogva generálják a régió- és országhatárokat is átlépő hatóterületeik fejlődését, illetve magas szintű kulturális, szolgáltatási és munkahelyi kínálatukkal képesek legyenek régiójuk számára megtartani a legképzettebb munkaerőt is. A pólusok legfontosabb szerepe az innováció megjelenítésében és terjesztésében van.

Annak érdekében, hogy a fejlődés ne korlátozódjék a főváros térségére, oldódjon a Budapest-központú térszerkezet, ezáltal a társadalom és gazdaság hatékonyabb és fenntarthatóbb működése váljon lehetővé, szükség van az ország egészének versenyképessé válását katalizáló pólusokra, melyek egy harmonikus, policentrikus együttműködő városhálózati rendszer szerves elemei. A vidéki öt-hat nagyvárosunk EU-s „regionális fővárosoknak” egyelőre kicsik.

A regionális pólusok tehát nem gazdasági súlyuknál fogva, hanem katalizátor szerepük által járulhatnak hozzá a régió fejlődéséhez. Környezeti és területfejlesztési szempontból sem kedvező, ha a regionális pólusok elsősorban ipari centrumokká válnak, mert ezzel elvesztik más középvárosi funkcióikat. Amennyiben Magyarországon továbbra is megmarad a duális gazdaságszerkezet (amelyben nemzetközi munkamegosztásban részt vevő exportiparágak mellett szinte eltölpül a hazai gazdaság), az a társadalomszerkezetre is rányomja a bélyegét, az ország tele lesz új és régi belső perifériákkal. Ugyanis a munka mindinkább máshol lesz, mint az emberek, s az embereket oda kell vinni ezekhez. Egyre növekvő mértékben a perifériák jellemzője lesz, hogy az ott lakók a többiekhez képest kevésbé mobilak. Nem rendelkeznek azzal a tudással és kapcsolattal, mint a központok lakói, s ezért egyre több mindenből kimaradnak. S miután itt az egyes leszakadó térségekben a képzettség is romlik, oda munkahelyeket egyre nehezebb lesz telepíteni. (Tamás, 2005)

A fentiek figyelembevételével a regionális pólusok főbb funkciói:

- közigazgatási súlyánál fogva szabályozza és ösztönzi a térség harmonikus és fenntartható fejlődését, cél a választott regionális fejlesztési tanácsok életre hívása saját költségvetéssel;
- ellátja olyan speciális termékekkel, szolgáltatásokkal, kulturális kínálattal a régió lakosságát, amelyek máshol gazdaságosan nem szervezhetőek (pl. egyetem, kórház, színház, sörgyár stb.);
- szervezi és biztosítja tágabb régiójához és a szomszédos régiókhoz fűződő sokszínű kapcsolatrendszerét;
- gazdaságilag dinamizálja a térséget, megtart erőforrásokat, mindenekelőtt a legmagasabbban képzett munkaerőt, biztosítja a régió kitörési pontjaihoz szükséges kutatás-fejlesztés és innováció szakmai hátterét.

Bár a régióközpontok fejlesztése a globalizáció adta követelményekhez való alkalmazkodás egyik előfeltétele, az európai és a nemzetközi tapasztalatok bizonyítják, hogy az urbanizációnak számos környezeti és társadalmi probléma a velejárója. A problémák sora hosszú: a belvárosokban és a belvárosok peremén megmutatkozó fizikai és társadalmi válságjelek, a városközpontok és a külső zónák társadalmi polarizációja, a modern nagyvárosi szegregáció folyamatai és a városi szegénység, a társadalmi kirekesztettség növekedése, és ennek területi megnyilvánulásai, konfliktusai. Az utóbbi tíz esztendő során nemcsak a kelet-közép-európai városi szegénység szignifikáns növekedése tapasztalható, hanem a szegénység városi koncentrációja is. A vonatkozó adatok szerint például Magyarország szegényeinek 64%-a, Szlovákiában a szegények 57%-a városi térségekben található. (Szirmai, 2005)

A modern agglomerációk máshol is egyre inkább egybecsúszott, de logisztikailag egyre inkább elkülönülő életmódformák színterei. A különböző csoportok egyre kevésbé érintkeznek fizikailag is egymással. Budapest környékén is kialakult a csak autóval megközelíthető védett lakóhelyek – bevásárlóközpontok –, munkahelyek rendszere. S a másik póluson túlélési hálózatok azok számára, akik a modern gazdaságból kimaradtak. A szegregációnak egyre nagyobb mértékben biztonsági megfontolások lehetnek majd a meghatározói.

Ha beigazolódnak a népességi előrejelzések és megindul a *lakosság komolyabb fogyása*, majd stabilizálódása harminc-negyven év után egy alacsonyabb lélekszámszinten, akkor végig kell gondolni, honnan fogy a lakosság, mert ez nem egyenlően terítve fog történni. (Tamás, 2005) A nyugat-európai példák alapján markáns társadalmi és jövedelmkülönbségek alapján szerveződő övezetek alakulhatnak ki mind a nagyvárosok történelmi magjában, mind pedig az agglomerációs övezetekben. Megoldást a fenntartható városfejlesztés koncepciójának következetes és szabályozott megvalósulása adhatja.

6.5. Közlekedés, közlekedési hálózat

A közlekedéspolitikai legfőbb jelenlegi célkitűzése a fizikai elérhetőség javítása. A célkitűzés azon alapul, hogy az elérhetőség javítása *döntően befolyásolja a gazdaság versenyképességét*. Az elérhetőség javulása ösztönzi a működő tőke magyarországi telephelyválasztását, elősegíti a munkaerő mobilitását, segíti a nemzetközi áruszállításban és a turizmusban való hazai részvételt, ezáltal hozzájárul a tartós növekedéshez. Az elérhetőség hiánya pedig a leszakadó térségekben a hátrányos helyzetet tovább erősíti, a települések teljesen elzáródnak a külvilágtól, eltávolodnak a nagyobb városoktól. Jelenlegi tendencia, hogy nemcsak a közúti elérhetőség hiányzik, hanem fokozatosan megszűnik a tömegközlekedés, a területekről kivonul a MÁV és a VOLÁN. (Csizmady, 2005)

A fizikai elérhetőség fejlesztésének jelenlegi módja mind környezet- és egészségvédelmi szempontból káros változásokkal járt. Ezt jól mutatja, hogy a közúti közlekedés mind a levegőtisztaság, mind a zajhatások elleni védelem szempontjából a legproblémásabb ágazattá vált az utóbbi 15 évben. Az elmúlt időszakban közlekedési eredetű kibocsátások, és ezen belül is a közúti gépjárműforgalom kibocsátásai a levegőminőségi és zajterhelési problémák legfontosabb okozóiá váltak, amit jól mutat a levegőszennyezettség országosan a réginél egyenletesebb, a nagy belső és/vagy átmenő forgalmat lebonyolító településekre koncentrálódó eloszlása. Magyarországon a lakások majdnem egyharmadában a zajosság a közlekedés okozza. A gyakran átgondolatlan infrastruktúra-építések az élőhelyek felzabálásához, a populációk elszakításához vezetett. A kibocsátások és a terhelések csökkentésére tett intézkedések nem tudták ellensúlyozni a fejlesztések, a természetes forgalomfejlődés, és a környezetvédelmi szempontból kedvezőtlenül változó közlekedési munkamegosztás hatásait, jellemzően: a közúti és az egyéni közlekedés térnyerését.

A környezetvédelem, illetve fenntarthatóság ellen leggyakrabban felhozott érv, hogy az korlátozza a növekedés, a verseny és így a fizikai elérhetőség fejlesztésének jelenlegi gyakorlatát. A fenntarthatóság szempontja ezzel éppen ellentétes, a felsorolt célkitűzéseknek kellene fenntarthatóvá válniuk.

Az elérhetőség gyorsításának növelése gyakran azon a fejlődési modellen alapszik, hogy a létrehozott közlekedési folyosók melletti térségekben megindul a gazdasági fel-lendülés. A térszerkezeti problémák felismerésén alapuló területfejlesztés lényege ugyanakkor éppen az lenne, hogy a szolgáltatások, termelés, piac, közügyek intézése helyben legyen megvalósítható. Utóbbi esetben a szolgáltatások elérhetősége nagy-mértékben javulna, anélkül, hogy ehhez jelentős távolsági közlekedést kellene igény-be venni. Tehát *nem a városok elérhetőségét, hanem a szolgáltatások elérhetőségét kell biztosít-tani*, és ebben a felfogásban a közlekedéspolitikai nem cél, hanem annak eszköze. *A fel-adat tehát nem a közlekedés önmaga céljáért való fejlesztése, hanem a kistérségi és regionális centrumok fejlődése, közlekedés és fenntarthatóság összehangolása.*

Fel kell ismernünk, hogy nem a fizikai hálózatok kiépítése hozza létre a belső akti-vitást, a kapcsolatokat, ám a hálózat hiánya meg tudja akadályozni e kapcsolatok fej-lődését. A fenntarthatóság a regionális versenyképességet a „versenyképes terekből kirajzolódó harmonikus térszerkezetben látja” (Csizmady, 2005), amelyben a kistérségi centrumok (szolgáltató funkciókkal rendelkező település) köré a kisebb települé-ssek sugarasan fűződnek fel, a kistérségek közötti kapcsolatok biztosítottak, és ahon-nan a régióközpontok is könnyen elérhetőek. Egy megfelelő kapcsolatokkal rendelke-ző térség önmagát dinamizálhatja. *Az infrastrukturális fejlesztéseket tehát arra kellene használni, hogy ezt a fenntartható és versenyképes térszerkezetet a közlekedéshálózat egy megfe-lelő időtávon belül kirajzolja.*

A térségen belüli kapcsolatrendszerek képesek megfelelően feltárni, ellátni, megerősíte-ni a kistérségeket, míg *a térséget megközelítő, az azon áthaladó, továbbá a térséget elkerü-lő* pályák nyújtják a mozgás fizikai lehetőségét. Minél nagyobb arányban képes egy térség belső kapcsolat formájában biztosítani az igényelt összeköttetéseket, annál in-kább kötődni fognak hozzá a kialakuló tevékenységek, annál nehezebb lesz az adott tevékenységet a térségből kiragadni és máshová vinni. Egy térségi belső közlekedési hálózat kialakításának alapját egy *sokoldalú kapcsolatrendszer* biztosításának célja kell hogy jelentse. A kapcsolatrendszernek szükségszerűen sokoldalúnak kell lennie, a kapcsolatrendszer-építésnek gazdasági, kulturális, oktatási, szabadidős stb. dimenzi-ókban kell végbemennie. Ahogy a kapcsolatrendszerek változnak, úgy változnak meg a közlekedési hálózattal szemben támasztott igények is, ezért a közlekedéspolitikának csak egy eleme az általában valamilyen szinten meglévő vagy korábban létezett fizi-kai közlekedési kapcsolat megtartása, feljavítása. (Fleischer, 2004)

Mindez országos szinten azt is jelenti, hogy a jelenleg erősen központosított és su-garas közlekedési hálózatot újra kell gondolni. A felvázolt térszerkezet egy *rácsos szer-kezetű közlekedési hálózatot feltételez* (Fleischer, 2004), *amelynek lényege, hogy a térség külön-böző pontjai az elérhetőségben azonos pozíció felé közelíti.* A közlekedési hálózat fejlesztésé-re szükség van a térség központja és a többi település között is, ami nem jelent töb-bet, mint annak a felismerését, hogy *a térség összessége számára kell optimális feltételeket teremteni a fejlődéshez.* A térség jó belső feltárásával *a helyi választási lehetőségek növelése* irányába lehetséges elmozdítani a pozíciókat, a térség egészének a megjavuló esélyei-re alapozva a régió életképességének a javulását. A térség központját éppen az teheti fontossá, ha egy növekvő fontosságú térséget tud képviselni, azaz a központnak va-lójában abban kell felismernie az érdekelttségét, hogy a régió egésze fejlődjön.

A külső kapcsolatrendszerek tekintetében Magyarország számára adottság, hogy rajta az EU stratégiai közlekedési útvonalai haladnak át, amelyek jelentős fejlesztéseket igényelnek. (Hazánkon legalább négy páneurópai közlekedési folyosó halad keresztül.) De az látnivaló, hogy ezen útvonalak egy nagy, a közös piac és az európai kereskedelmi rendszer fejlesztését célozzák kiszolgáltatni, amely nem járulnak hozzá magától értetődően Magyarország minden térsége számára a fejlődés előmozdításához.

A harmonikus térszerkezethez igazodó közlekedési hálózatnak *a környezetre gyakorolt destruktív hatása jelentősen csökkenthető*, ha azok igazodnak a geográfiai, természeti tájegységek határaihoz. Jelentős probléma a közúti közlekedés túlsúlya, amely mind az áruszállításban, mind a személyszállításban egyre nagyobb teret hódít. Ennek fölülvizsgálatát, ellensúlyozását a támogatási szabályozásban a következő években meg kell kezdeni, a vasúti, vízi áruszállítást versenyképesé kell tenni a közúti áruszállítással. A személyszállításban a tömegközlekedés elsősorban a nagyobb forgalmat lebonyolító útvonalakon lehet versenyképes, így a régióközpontok egymás közötti elérhetőségében. Ehhez megfelelő színvonalú, környezetkímélő és a gyors elérést biztosító pálya- és járműpark-korszerűsítésre van szükség. A gyakran hangoztatott ellenérv, hogy a vasúti és vízi szállítás nem elég rugalmas és nem alkalmas a „háztól házig” történő szállításra, ezért a kombinált fuvarozás megvalósítása lehet reális célkitűzés. Így tehát a kombinált fuvarozás újbóli, korábban már létező, a környezet kímélésén túl egyszerre mind foglalkoztatásnövelő támogatása és/vagy terjesztése volna egyszerre több célt szolgáló rendszerfejlesztési törekvés.

6.6. Termelési és fogyasztási szerkezet

Magyarországra a duális gazdaságszerkezet jellemző, amelyben nemzetközi munkamegosztásban részt vevő exportiparágak gazdasági szervezetei mellett jelentős számú félig önálló vagy kényszervállalkozóként működő mikro- és kisvállalkozás működik. A multik és sikeres beszállítók termelik a GDP 70%-át, az export háromnegyedét, és foglalkoztatják a dolgozók kétharmadát. Ám ezen vállalatok mindössze egytizedét adják a hazai mintegy másfél millió vállalkozásnak.

A fentiek alapján félfő tehát, hogy a versenynek egyelőre nagyobb számú vesztese, mint nyertese van. A verseny veszteségeit ebben az esetben jól be lehet azonosítani, ezek a tőkeszegény hazai kis- és középvállalkozások és mezőgazdasági termelők jó része. Környezetvédelmi szempontból a kockázatot ebben az jelenti, hogy megkezdődik a szegregáció, a hanyatló térségek környezeti állapotának romlása figyelhető meg, másrészt megindul a munkaerő általában városokba áramlása, amelyre a városok legtöbb esetben nincsenek felkészülve, ezért ez túlszűfolttséghez, vagy szlömösödéshez vezethet. A fenntarthatóság egyik célkitűzése, hogy helyi erőforrások elsősorban helyben hasznosuljanak, mert csak így biztosítható a környezet kímélése, illetve a helyi munkaerő felhasználása. Ezért alapvetően szükséges volna a helyi kis- és középvállalkozói réteg megerősítése, illetve életre hívása, amely be tud kapcsolódni a nemzetközi munkamegosztásba a nemzetközi vállalatok beszállítójaként. Elsősorban azért, hogy kitörési pontot jelentsen: az innovációt jelentő ágazatokban a hazai versenyképes termékeket előállító vállalkozói réteg megerősödjék.

A kis- és középvállalkozások és azok hálózatának megerősítése nem csupán gazdasági, szociális hatékonysági cél, hanem a környezet kíméléséhez és megóvásához ez a gazdasági szerkezet szükséges. A hazai gazdálkodói réteg megerősödése a termelő-szektor megerősödéséhez is vezet, sokkal kiszámíthatóbb módon, mint a külföldi tőke térnyerése esetén. A kis- és középvállalkozások támogatása eszköz tehát, amely több prioritás által megfogalmazott célt is szolgálhat. Ha a foglalkoztatás bővítése a cél, ismerni szükséges, melyek az élők munkai-igényes tevékenységek, és azok jelentenek-e potenciális versenylőnyt. Példa lehet erre a magas élelmiszerbiztonságot jelentő agrár-környezetvédelemhez kapcsolódó feldolgozóipar KKV-inak támogatása.

Az ipar környezeti terhelését vizsgálva, megállapítható, hogy a rendszerváltozást követően ebből a szempontból „ingyen előnyt” jelentve szűntek meg a nagy környezetterhelést jelentő iparágak. Az Európai Unió és általában a nemzetközi közösség megtalálni látszik azokat az eszközöket, amelyekkel a termelés környezeti problémáit enyhíteni tudta a káros anyagokra vonatkozó szigorú határértékek bevezetésével, az elérhető legjobb technikák alkalmazásának (BAT) előírásával, a gazdasági növekedés és a környezetterhelés szétválasztásával (decoupling). *Az ipar új technológiai jobb hatékonyságot és általában kisebb környezetterhelést, környezet-igénybevételt jelentenek, amint ezt az elmúlt évtized ipari szerkezetváltása igazolta. Ugyanakkor ezen modern és korszerű technológiák a hazai tőkeszegény kis- és középvállalkozói réteg számára gyakran elérhetetleneknek bizonyulnak.*

Mindazt a környezeti erőforrásokat terhelő megtakarítást, amelyet el lehet érni ezeken a területeken, a növekvő fogyasztás felemészti, amelyek alapvetően a fogyasztói társadalom erőforrás-pazarlásával és hulladéktermelésével függ össze. Gyakorlatilag egyelőre még nem léteznek olyan mechanizmusok, amelyek ezt a problémát kezelni tudnák. Amint a környezetiállapot-elemzés kapcsán rávilágítottunk, a társadalmat ezen új típusú környezeti problémák fenyegetik. A fenntarthatóság, illetve a megelőző környezetvédelem eszközei tehát a fogyasztási szerkezet mennyiségi és minőségi átalakítására összpontosítanak a környezetbarát életmód és a fenntartható fogyasztás feltételeinek megteremtésével.

Magyarországon a hetvenes évek közepétől a rendszerváltozásig a lakosság magatartására az önkéntes, és a hiánygazdaság okozta nagymértékű megtakarítási hajlam mellett a tervező attitűdök, a jövőben való gondolkodás voltak jellemzők. A politikai rendszer a fokozódó fogyasztói nyomásnak nem volt képes ellenállni, s inkább a háztartások anyagi javainak gyarapodását támogatta a fogyasztás teljes vertikumában, mint az ésszerű, anyag- és energiatakarékos, jövőt szolgáló megoldásokat. A magyar vevő tudatos fogyasztóvá nevelése évtizedekkel korábban elkezdődhetett volna, ha az értékek időben kerülnek felismerésre, még inkább szabályokkal ösztönzött képviselőre. (Hoffmann, 2005)

Megállapítható, hogy a lakosság magatartása megváltozott; szükségletei mélységben és szélességben is kiterjedtek. A fogyasztó polgár kevésbé elnéző a nem közvetlenül saját érdekeit érintő problémákkal szemben, magatartása önzőbbé, a szó valódi értelmében anyagiassá vált. A sikert, az érvényesülést az anyagi gyarapodás jelezte, s megindult a fogyasztói társadalom vonzónak látszó igényeinek követése. Érdemes volna elgondolkodni, hogy a rendszerváltozás utáni politikai erők miért nem ismerték fel mind a mai napig a lakosság ismeret-, motiváció- és magatartáshiányában rejlő veszélyeket, amikor követhető piacgazdasági modelleket terveznek. (Hoffmann, 2005)

A jövő kulcsát a követhető fogyasztási modellek adják, amelyek nem téveszthetik szem elől azokat a követelményeket, amelyeket a Symposium on Sustainable Consumption. (MIMEO. Oslo, Norway 19–20 January 1994), fogalmazott meg. Nyilatkozatuk szerint:

A fenntartható termelés és fogyasztás, a javak és szolgáltatások olyan felhasználása, amely lehetővé teszi az alapvető szükségletek kielégítését, az élet minőségének javítását, a mérgező anyagok, hulladékok és egyéb szennyezők kibocsátásának minimalizálásával az adott életciklusban, oly módon, hogy nem veszélyeztetik a jövő nemzedékek szükségleteinek kielégítését.

A jövő környezetvédelmének egyik alapvető kulcseleme a fogyasztási szokások megváltoztatása. A jelenlegi fogyasztás a kereskedelem eszközzel „gerjesztett”, amelyet szükséges volna, hogy az ésszerűség váltson fel. A fogyasztási szokások környezetbarát irányba történő fejlesztése ezért részben éppen a kereskedelem eszközzel: reklám, marketing stb., illetve a környezettudatosságra neveléssel gyorsítható fel.

A környezettudatosságot e téren legalább két aspektusból volna helyes támogatni:

- a környezetkímélő termékek keresletének bővülését a fogyasztók körében (amely a termelésben megnöveli e termékek előállítását, a kereskedelemben e termékekre eső figyelem összpontosulását),
- a regionális fogyasztóbázisok kialakulását, amely előnyben részesíti a régióban készült és előállított termékeket, szolgáltatásokat, amelyek környezettudatosabbak a kisebb szállítási távolságok miatt is, és előállításuk a helyi erőforrásokra alapul.

6.7. Energetika

A tapasztalatok és a statisztikai adatok egyaránt bizonyítják a szoros összefüggést az országok fejlettsége, nemzetijövedelem-termelő képessége, lakosságuk életszínvonala és az adott ország energiafogyasztási szintje között. A GDP növekedése szinte minden korban és minden országban együtt járt a növekvő energiafogyasztással. A tétel általában fordítva is érvényesül: az energiafelhasználás növekedése a GDP termelőképesség-növekedésével párosul. (Pál, 2005)

A természeti környezet terhelésének ugyanakkor egyik meghatározó forrása az energiahordozók kitermelése, azok átalakítása és az energia fogyasztása. Az egészség- és klímakárosító légszennyező anyagok kibocsátásának kétharmada a fosszilis tüzelőanyagok elégetéséből származik. Ezen túlmenően számottevő az energetikai tevékenységeknek a vizek és a talaj állapotára (pl. radioaktív hulladék elhelyezése), továbbá a tájra és természeti értékekre gyakorolt kedvezőtlen hatása.

A jelenlegi nemzetközi trendek alapján feltételezhető, hogy globális szinten is energetikai változások következnek be. Politikai és környezeti erőforrás-gazdálkodási okok alapján ezek Magyarország fejlődését is érintik. Egyre bizonytalanabbá válhat a megfelelő energiahordozók beszerzése, az energetikai környezetszennyezés megítélése alapvetően a klímaváltozás következményeként egyre szigorúbb szabályokat hív majd életre, ezért ismét előállhat az olajválságok előtti helyzet: egyre nagyobb jelentőséget

kap majd a takarékoság. Félő hogy Magyarország kiszolgáltatottsága a nemzetközi változások hatásainak nagyobb lesz, mint az energiahordozókban gazdagabb országoké.

A nemzetközi és regionális szervezetek sora keresi a választ a jelen energetikája és a jövő környezeti feltételei közötti harmónia biztosításának kérdéseire. Az energiatermelés és a környezetvédelem közötti érdekkülönbség feloldása abban rejlik, hogy hogyan csökkenthető hatékonyan a felhasznált energia-, illetve milyen mértékben növelhető a természetes környezetet kevésbé, vagy egyáltalán nem szennyező alternatív energiatermelés aránya. A közös célkitűzéseket kijelölő és összehangolt végrehajtási eszközöket feltételező – integrált – energia- és környezetpolitika megvalósítása fontos nemzetgazdasági érdek, ugyanis a pazarlás mérséklődése már rövid távon is a gazdasági hatékonyság javításának hajtóerejévé válhat. Erre utal a közterhek átrendezésének egyre hangosabban artikulált újraszabályozási törekvése is.

Az új energiapolitika centrumában a hosszú távon biztonságos ellátás érdekében *a diverzitás, és ennek részeként a hazai energiaforrások erőteljesebb kiaknázásának kellene állnia*. A szénbázisú, nukleáris és megújuló energián (víz-, biomassza- és a geotermikus energia) alapuló fogyasztás valamennyi régióban meghatározó mértékben a belső forrásokra épül. Jelentős nemzetközi áruforgalom a szénhidrogénekben valósul meg. *Minderre tekintettel egyre égetőbbé válik egy új energiapolitika megfogalmazása*. Az ország biztonságos energiaellátásának kérdései, az erőmű-fejlesztési és gáz-, valamint villamosenergia-szállítóhálózat fejlesztési irányzatai, az importfüggőséggel összefüggő lépések és a piaci versenyszabályok egyaránt igénylik *egy új, fenntartható energetikai koncepció, politika és stratégia kimunkálását*. (Pál, 2005)

A fenntartható energiapolitika a megújuló energiák elterjedését, az energiaracionalizálást és egy keresletszűkítő energiapolitika megvalósítását támogatja.

A környezetvédelem tekintetében a megszokott úthoz képest mértékadó változásokat okozhat az a felismerés, hogy az eddigi szabályok betartása sem elegendő a környezeti fenyegetések tartós elhárítására. A széndioxid-kibocsátást a tervezettnél jobban kell csökkenteni, és mivel ennek a politikának az eredményei egyelőre nem eléggé biztatóak, nagyobb szerepet kell szánni a megújuló energiaforrásoknak, és sokkal nagyobb figyelmet kell szentelni az energiatakarékosságnak.

A megújuló energiaforrások közül elsősorban a biomassza alkalmazása járhat – a környezetvédelem céljain túl – jelentős társadalmi haszonnal. A mező/erdőgazdaság és a vidék hozzájárulhat Magyarország energiafüggőségének enyhítéséhez, s ezzel párhuzamosan a káros emissziók csökkentéséhez, elsősorban energiaerdők és energiafűvek termesztésével. (Csete, 2005) A biomassza alapú energiatermelést először a helyi energiaigény kielégítésére célszerű felhasználni, mert azok nagy távolságokra, országos hálózatba kötött erőművekbe történő szállítása a közlekedési emissziók miatt újabb környezetterheléssel járhat. A bioenergia-nyerés egyik helyi lehetősége: *a fa, szalma, szán, nyesedékek stb. tüzelésével, a trágya (híg- és szilárd) és más szerves hulladékok gázosításával* jelentős fosszilis energia takarítható meg. A biológiai/mezőgazdasági energiatermelés komplex fenntarthatósági előnyöket is ígér: a fölös hagyományos agrárpotenciál továbbműködtetését a gabonafélék és olajos növények termelésének értékesíthető fenntartásával. Így a környezetbarát energiaforrások újratermelésén túl előmozdítja ezzel az agrárnépesség foglalkoztatottságának, a vidék népességmegtartó

képességének fenntartását. Ehhez alapvetően szükséges a nagyszámú *autonóm fűtési rendszerek kialakításának támogatása*.

[További részletek olvashatók Pál László: Energiapolitika és versenyképesség és Csete László: Klímaváltozás és a fenntartható agrárgazdaság, valamint vidék c. tanulmányában.]

Összegzés – a fenntarthatóság összehangolásának lehetőségei a lisszaboni célkitűzésekkel

A magas életszínvonal fenntartása együttesen a társadalmi problémák csökkentése és a környezetminőség javítása mellett valóban komoly kihívás az országok kormányai számára. Ez a régi politikai megközelítések újakkal való felcserélését vagy a megvalósítás hatékonyságának növelését kívánja meg. A környezet–gazdaság–társadalom kölcsönhatásainak együttes tekintetbe vételét jelentő fenntartható fejlődés ígéri e kihívásoknak való megfelelés lehetőségét.

A folyamatot összehangolni föltehetőleg magának a kormánynak kellene, ugyanis úgy tűnik, elvileg sem lehetséges, és a tapasztalatok szerint sem működőképes, hogy a koordináció egyik vagy másik ágazat feladata legyen.

A társadalom és csoportjai gyakran úgy tekintenek a gazdasági növekedésre, mint a társadalmi jólétet biztosító kizárólagos tényezőre. A gazdasági növekedés jóléttel történő azonosítása nem véletlen, hiszen a politikusok és a társadalom többsége számára is a gazdasági növekedés teremti meg az életszínvonal javításának, a bővülő és növekvő fogyasztási igények kielégítésének feltételeit. Ugyanakkor a társadalom egy része tudatában van annak is, hogy a gazdasági növekedéssel nem írható le a posztindusztriális társadalom szükséglete és értékrendje. A fenntartható fejlődés közgazdasági értelmezése szerint olyan fejlődést jelent, amely maximalizálja a jelen nemzedékek társadalmi jólétét oly módon, hogy az ne veszélyeztesse a jövőbeni jólétet. E fejlődési trend fenntartása érdekében csökkenteni kell azokat a negatív externáliákat, amelyek hozzájárulnak a természeti erőforrások kimerüléséhez és a környezetállapot romlásához. A fenntartható fejlődéshez biztosítani kell azokat a közjavakat, amelyek fontosak a tartós gazdasági fejlődéshez, mint pl. a jól működő ökoszisztémák, az egészséges környezet és az összetartó társadalom.

A fenntartható fejlődés a gyakorlatban azt jelenti, hogy egyensúlyt kell teremteni a gazdasági, társadalmi és környezeti célok között mind a jelen, mind pedig a jövő nemzedékei számára. A három dimenzió integrációja az egyik legbonyolultabb feladat a fenntarthatóság eléréséhez szükséges gyakorlati lépések megtételében. Általában véve az eddig elkészült stratégiák jelentős része a környezeti ügyeket helyezte a középpontba, némi figyelmet szentelve a gazdasági kérdéseknek. A legtöbb esetben a társadalmi kérdések szinte teljesen háttérbe szorultak.

A fenntartható fejlődés, rövidebben és pontosabban a fenntarthatóság szempontjából – megítélésünk szerint – a következő aspektusokat kell figyelembe venni:

- (i) Bármely fejlesztéspolitika alapelve legyen annak fenntarthatósága
 - gazdaságilag: azaz önfenntartó, önfinanszírozó módon legalább az üzleti tervekkel belátható időben

- szociálisan, társadalmilag, tehát az adott közösség számára – legalábbis egy következő generáció eltartását tervezhető módon
 - ökológiailag, azaz: a véges környezeti erőforrások használatát tekintetbe véve.
- (ii) A környezeti erőforrások – benne a Kárpát-medence közepén a térszerkezet használatának fenntartását illetően – a meghatározó elemek
- az agrárium és a vidékfejlesztés,
 - a közlekedési infrastruktúra,
 - az energetika jövője, és
 - a társadalom eltartóképessége, így
 - a migráció többcélú szabályozása.
- (iii) A fejlődés „húzó” ágazat(ai)nak meghatározása és előmozdítása.
- (iv) A társadalom szétesésének megakadályozása, perspektíva a következő generáció számára.
- (v) „Jó kormányzás” mindezeknek a megvalósítására.

Tekintsük át végezetül ismét, a lisszaboni és a nemzeti fejlesztési koncepció/terv javasolt prioritásait a fenntarthatóság (göteborgi) nézőpontjából.

Versenyképesség

Az elmúlt évtizedben a gazdasági növekedés nagymértékben hozzájárult a lakosság többsége esetében az életminőség javulásához, a várható élettartam növekedéséhez és az iskolázottság szintjének emelkedéséhez. A szegénység egyes országokban csökkent, míg más országokban a gyerekes családokat és a fiatalokat különösen sújtja e társadalmi probléma. A gazdasági növekedés továbbra is súlyos, és féltő, hogy növekvő, de egyelőre legalábbis nem csökkenő terheléseket jelent a környezetre annak ellenére, hogy a szerkezetváltásnak és a környezetpolitikai intézkedéseknek köszönhetően némi haladás érzékelhető a gazdasági növekedés és a szennyezések, valamint az erőforrás-használat szétválásában. A versenyképesség növelésének eddigi lépései ugyanakkor a területi különbségek nem kívánatos szintű növekedésével jártak. Ennek eredményeként főleg a nagyobb városok és a fővárosi agglomeráció jelentős versenyelőnyben vannak, leszakítva, lemaradásra ítélve a vidéki térségeket.

A természeti tőke kritikus eleme a fenntartható fejlődésnek: erőforrásokat biztosít a gazdasági termelés számára; befogadja a hulladékokat; létfontosságú ökoszisztéma-szolgáltatásokat és jó közérzetet biztosít az ember számára. A legtöbb országban a tőke különböző formáinak felhalmozódása elősegítette a gazdasági növekedést, ugyanakkor a természeti tőke értéke csökkent. A természeti, az emberi és a társadalmi tőke fenntartása vagy növelése a fenntartható fejlődéshez nélkülözhetetlen. [További részletek Kerekes S.: A fenntarthatóság közgazdasági értelmezése c. fejezetben.]

A fenntarthatóság eléréséhez olyan stratégiára van szükség, amely – a versenyből származó hatékonyságjavulás és növekvő jövedelemben manifesztálódó – az előnyök megőrzését célozza, a fenntarthatatlan tendenciák korlátozásával.

A versenyképességi célkitűzések megvalósítása a következőkben járulhat hozzá a fenntarthatósághoz:

- *Régiók, kistérségek, önkormányzatok intézményi reformja*, ha az a természeti rendszereket, tájegységeket is figyelembe veszi, elősegítheti a természeti értékek komplex, rendszerszemléletű kezelését és megőrzését.
- *Oktatás, képzés reformja*: az oktatást és a képzést nem csak a gazdaság szükségleteire kell érzékenyebbé tenni, hanem a környezettudatos termelési eljárásokra is. A jövő generációknak megfelelő információt kell biztosítani a környezetkímélő gazdasági lehetőségekről.
- *Infrastruktúra-fejlesztés* során a fenntartható erőforrás-gazdálkodás szempontjainak figyelembe vétele.
- *A kitörési pontot jelentő tevékenységek térnyerésének támogatása*, az ország adottságainak tekintetbevételével versenyképesnek ígérkező térségek számára.
- *Versenyszabályozás*: a kis- és középvállalkozások támogatása, amely nemcsak gazdasági ösztönzést jelenthet, hanem települések és kistérségek népességmegtartó képességének erősítését.
- *Kormányzati beruházások* esetében egyfelől „zöld közbeszerzés”, másfelől a pazarló, tehát a közép- és hosszú távon nem fenntartható fejlesztések támogatásának visszaszorítása.
- *Kutatás-fejlesztés*: a fenntartható termelési eljárások, szolgáltatások, fogyasztási szokások kidolgozása és bevezetése érdekében.
- *Környezetbarát, anyag- és energiatakarékos, hulladékszegény termékek, szolgáltatások támogatása, a környezetileg káros támogatások csökkentése*. Ma domináns gazdasági sikertényező, a nemzetközi versenyképesség egyik fő eleme a gazdasági hatékonyság, és azon belül a fajlagos energia- és anyagigényesség. A versenyképességnek ez a vetülete a fenntarthatóság irányába mutat, mivel csökkenti a környezetterhelést.
- *Pénzügypolitika*: anyagok, energiák, erőforrások az adót is tartalmazó árárányának meghatározása. A fenntarthatóság szempontjából nem az adó mértéke, hanem annak szerkezete bír jelentőséggel. Az élől munkaszegény technológiák elterjedésének időszakájában az élől munka megadóztatása tovább növeli a foglalkoztatási problémákat, ugyanakkor nem adóztatja megfelelően a környezethasználatot.

A környezetileg kedvezőtlen támogatások felszámolása nyilvánvaló nemzetgazdasági előnyökkel jár. Ezen támogatások miatt ugyanis az árak nem tükrözik a valós költségeket, ami a nemzetgazdaság minden szintjén hibás döntésekhez vezet. Ennek a helyzetnek a megváltoztatása egy korszerűbb és versenyképesebb gazdasági szerkezet kialakulását segíti elő. Ha egy környezetkárosító tevékenységnek van reális környezetkímélő alternatívája, akkor azt a tevékenységet környezeti szempontból károsnak kell tekinteni. Elsősorban a mezőgazdasági, a közlekedési és az energiaszektorban szükséges a támogatási rendszer átalakítása. (Kiss, 2006)

Ez fogja előmozdítani az ún. szétválasztás (decoupling) megvalósítását, amely a gazdasági fejlődés új értékek előállításának növelésére a környezetterhelés növekedése nélkül ad módot, a fogyasztási jólét emelésére a környezeti erőforrásokkal való fenntartható gazdálkodással egyidejűleg.

Tudásalapú társadalom

A tudásalapú társadalom megvalósításának célja, hogy a társadalom olyan tudással rendelkezék, amely nem pusztán a tényszerű ismeretek meglétét, hanem tanulási képességeket, az ezek nyomán kialakuló készséget, tájékozódási gyakorlottságot is magába foglalja. A tudásalapú társadalom fejlesztésének kulcslépései a tudás megszerzése (K + F), a tudás átadása (oktatás, képzés) és gyakorlati alkalmazása (innováció, kapcsolati rendszerek fejlesztése).

A környezetorientált innováció a környezetpolitika megvalósításának fontos „rágógépi” eszköze. A modern, tudásalapú gazdaságban a versenyképesség környezetkímélő megőrzésének feltétele az innovatív magatartás, valamint a fejlett tudás- és technológiai bázis. Ennek érdekében kiemelt feladat a tudásbázis fejlesztése, a hazai tudományos, műszaki ismeretek bővítése, a korszerű technológiák elterjesztése, az ezekkel kapcsolatos kutatások növelése, az innovációs és technológiai kapcsolatok erősítése, valamint a tudás „alkalmazásba vétele”.

Társadalmi kohézió

Világszerte egyre nagyobb kihívást jelent, hogy a népesség egyes csoportjai között jelentősek a demográfiai–társadalmi–gazdasági és környezeti adottságbeli különbségek. A demográfiai jövőképet a további létszámcsökkenés és öregedés uralja, a társadalmi különbségeket az iskolai végzettség, gazdasági aktivitás, a nemzetiségi/etnikai hovatartozás differenciálja, amelyeket tovább mélyítenek a lakóhelyen érvényesülő lehetőségek és hiányuk: a behatároltságok.

A tovább erősödő társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségekkel párhuzamosan a környezeti állapotjellemzők is jelentős területi különbségeket mutatnak. A kedvezőtlen társadalmi-gazdasági helyzet egy sor ponton a települési környezet állapotának romlásához vezetett. A leromlott városi településrészek (rendezetlen közterületek, funkciójukat veszítő – sokszor műemlékekben gazdag – településközpontok, elszőlődött lakótelepek) túlnyomórészt olyan területeken helyezkednek el, ahol halmozottan hátrányos helyzetű lakosok élnek.

A társadalmi kohézió célkitűzései a következőkben járulhatnak hozzá a fenntarthatósághoz:

- *Foglalkoztatás:* a versenyképesség növelése a rendszerváltás óta eltelt időszakban egyértelműen csökkentette a foglalkoztatottságot, a munkahelyek számát. Ez jórészt nyilvánvalóan a gazdaság drasztikus átalakulásának következménye volt, de jól jelzi, hogy a versenyképesség növelése például az üzemi hatékonyság esetében jellemzően a felhasznált munkaerő csökkentésével jár. A mikrogazdaság hatékonyságán alapuló jövedelemnövekedésből feltehetőleg finanszírozhatók a helyi, regionális, országos fenntartható foglalkoztatáspolitikák.

- *Az egészségügy, benne a környezet-egészségügy javuló színvonalú ellátása, valamint a környezetbiztonságot megvalósító szolgáltatások fejlesztése is munkahelyteremtő és a társadalmi szolidaritást erősítő tevékenységcsoportok lehetnek.*

- A szolgáltatások növekvő aránya mellett a termelő ágazatok (mezőgazdaság, ipar) megfelelő súlyának fenntartása nem csupán biztonsági, hanem társadalmi magabiztosságot támogató kérdés. Bizonyos szintű önellátás, a hazai termékek léte a társadalmi és nemzettudatra is hatással van, amely hozzájárul a kulturális és természeti sokféleség fenntartásához.

- Életminőség javításához a vidék megtartó erejének fenntartása, a jó környezetminőséget biztosító, illetve a tájfenntartását ellátó feladatok támogatása és megvalósítása járulhat hozzá, amely tehát egyidejűleg biztosítja, hogy az eredeti helyen és társadalmi közegben és jó környezetminőségben lehessen élni. Hasonlóképpen szolgálja a racionális városi területhasználat a jó társadalmi közérzet és a környezetminőség összekapcsolását városi környezetben.

Az Európa Tanács célja a társadalmi kohézió elősegítése, amely egy társadalomnak azt a képességét jelenti, hogy biztosítani tudja tagjai általános jólétét, az egyenlőtlenségek minimalizálását és a polarizáció elkerülését.

Intézményrendszer

A jelen nemzedékek felelőssége, hogy olyan intézményrendszert alakítsanak ki, amely lehetővé teszi a társadalom és a gazdaság stabil működését oly módon, hogy az ne járjon együtt a környezeti erőforrások degradációjával. Ennek érdekében olyan mechanizmusokat kell létrehozni, amelyek ösztönzik a társadalmi részvételt a döntéshozatalban, támogatják a közjavakkal történő gazdálkodás ésszerűvé válását, az átláthatóságot és a számonkérhetőséget. Ezek az elvek elengedhetetlenek a korszerű és hatékony kormányzás/irányítás megvalósításában. Az adófizetők joggal várják el a kormányzattól azt, hogy a közérdeket etikusán szolgálja, valamint a közjavakkal megfelelő módon gazdálkodjon. Az átláthatóság és a számonkérhetőség azt követeli meg a kormányoktól, hogy erős és koherens etikai kultúrát alakítsanak ki, amely biztosítja a működés magas követelményeit. Ehhez nélkülözhetetlen az összehangolt irányítás a közszolgálati politikák és gyakorlatok kidolgozásában és elterjesztésében.

A jó irányítás megvalósításához szükséges a hatékony jogkövető magatartás kialakítása. A jogérvényesítési technikák magukban foglalhatják a hatósági ellenőrzéseket, az önellenőrzést, az önértékelésen alapuló jelentéstételt és az állampolgári cselekvéseket. Az állampolgári részvétel mechanizmusainak erősítése a döntéshozatalban javítja a döntések minőségét, hitelességét és legitimitását. Az információs és kommunikációs technológiák gyors terjedése (pl. internet) tovább bővíti a döntések befolyásolásának lehetőségeit. Míg néhány ország már évtizedekkel ezelőtt szabályokat alkotott az információhoz való állampolgári hozzáférésről, addig 40%-uk csak az utóbbi évtizedben fogadott el e jogot biztosító törvényeket. Az állampolgárokkal folytatott tanácskozások iránti igény növekszik, jóllehet a folyamat még lassú. A legtöbb országban csak nemrég ismerték fel, hogy fontos az állampolgárokkal vagy azok képviselőivel folytatott rendszeres konzultáció. Az aktív részvétel még nagyon kis mértékben van jelen a politikakészítési folyamatban. Valójában a demokratikus döntéshoza-

talnak ez a legérettebb formája, a tényleges és nem csak verbális partneri viszony igazi megnyilvánulása.

A fenntartható intézményrendszer három fő téma köré kell szerveződjék. Megvalósítandó a gazdasági és pénzügyi intézmények reformja, a központi államigazgatás reformja, valamint az önkormányzati rendszer reformja. A gazdasági-pénzügyi intézményi reform az erőforrásokkal való fenntartható gazdálkodást kell szolgálja, ami a meg nem újuló források használatának drágulását, a megújuló, benne a humán erőforrások alkalmazásának széles körű növelését kell célozza. Az államigazgatás reformjának tengelyében a szektorális integráció az ágazatok és tevékenységcsoportok elvárt, megszervezett és kikényszerített együttműködése kell hogy álljon. E nélkül a fenntarthatóság három komponensének kölcsönhatásának szabályozása nem valósítható meg. Az önkormányzati rendszer reformja, összefüggésben az államigazgatás reformjával azt jelenti, hogy a településeknek a kistérségek számára, a központi kormányzatnak a régió számára kell kompetenciákat átadni, hogy a kistérségekben legyen biztosítható a szolgáltatások (közoktatás, közegészségügy, engedélyezési eljárások stb.) megfelelő színvonalra és másfelől a gazdasági, kulturális, társadalmi folyamatok történelmileg kialakult térszerkezeten való szerveződése valósuljon meg, amely „szolgáltatási szerkezet” az erőforrásokkal való fenntartható gazdálkodás belátható optimalizálását jelenti.

A fenntartható fejlődés a legjobb törekvés morálisan és gyakorlatilag is. (Lafferty, 2000). Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy ehhez döntési mechanizmusok, azaz a demokrácia új formái és szintjei szükségesek. A demokrácia itt a közösség és az ésszerűség összhangja. Föltehető, hogy konfliktusos út vezet erre felé: az „ökológiai demokrácia” ütközik más demokrácia-felfogásokkal. Mielőbb megkezdendő a vetélkedés szabályainak és feltételeinek kialakítása, hogy meg lehessen indulni ezen a – bizonyára – hosszú úton.

Irodalom

Tanulmányok a *Magyarország 2015* projekt Fenntartható Fejlődés munkaréséhez, 2005:

Albert Fruzsina–Dávid Beáta: Fenntarthatóság és egészség.

Bulla Miklós: Magyarország 2015 Fenntartható Fejlődés.

Bulla Miklós–Pomázi István: Nemzeti fenntartható fejlődési stratégiák: jó gyakorlatok az OECD-országokban.

Bukovics István: A fenntarthatóság mint katasztrófaelméleti probléma.

Csete László: Klímaváltozás és a fenntartható agrárgazdaság és vidék.

Faragó Tibor: A Lisszaboni Stratégia és a fenntartható fejlődés.

Fleischer Tamás: Innováció, növekedés, kockázat.

Gáthy Andrea–Kuti István–Szabó Gábor: Fenntartható fejlődési politikák és stratégiák az Európai Unióban.

Hoffmann Istvánné: A fenntartható fogyasztás társadalmi elfogadottsága.

Pál László: Az energiapolitika és versenyképesség.

Pomázi István: A fenntarthatóság dilemmái és kihívásai a magyar fejlődés tükrében.

Tibori Tímea: Az ifjúság fenntarthatósággal kapcsolatos várakozásai.

Tamás Pál: A magyar társadalom térszerkezetének változási irányairól.

- Tosics Iván: A nagyvárosok fenntartható fejlődése és Budapest jövőképe.
Szirmai Viktória: Társadalmilag fenntartható városfejlődés a kelet-közép-európai történelmi belvárosokban.
Szlávik János: A nem fenntartható növekedés és a fenntartható fejlődés indikátorai.
Varga Gyula: Magyarország agrárgazdasága és a jövő kihívásai.
Varga Gyula: Tézisek a mezőgazdaság jövőjéről és tennivalóinkról, 2006.
Zilahy Gyula: A társadalmi csoportok együtt (nem) működése.

Összegző tanulmányok a Magyarország 2015 projekthez, 2005:

- Ágh Attila: Az Intézményi reformok.
Ágh Attila–Tamás Pál–Vértés András: Magyarország 2015 forgatókönyvek.
Tamás Pál: Fenntartható Magyarország. Vázlatok egy zöld környezetpolitikáról. 2003.
Tausz K. [et al.]: Társadalmi kohézió – 2015: jövőkép és tennivalók.
Vértés A.–Viszt E. [et al.]: Versenyképesség – 2015: jövőkép és tennivalók.
- 132/2003. (XII. 11.) OGY-határozat a 2003–2008. közötti időszakra szóló Nemzeti Környezetvédelmi Programról.
A fenntartható fejlődés stratégiájának szempont- és követelményrendszere. A 2053/2005. (IV. 8.) Korm. Hat. 1. pont: A FF stratégia tervezési alapjai. Bp. 2005. április.
A globális klímaváltozás: Hazai hatások és válaszok. KvVM-MTA „VAHAVA” Projekt. A magyarországi klímapolitika alapjai. Budapest, 2006.
A Regionális Operatív Program Stratégiai Környezeti Vizsgálata. ÖKO Rt, 2003.
Az Unió Fenntartható Fejlődési Stratégiájának végrehajtása és felülvizsgálata. Magyar Természetvédők Szövetsége. 2005. május.
Bulla B.–Mendöl T.: *A Kárpát-medence földrajza*. Budapest: Országos Köznevelési Tanács, 1947.
Bulla M.: *A fenntartható fejlődés fogalmi világa. Vissza vagy hova. Útkeresés a fenntarthatóság felé Magyarországon*. Budapest: Tertia Kiadó, 2002.
Bulla M.–Foltányi Zs. [et al.] (szerk.): *Feladatok a XXI. századra. Az ENSZ Környezet és Fejlődés Világkonferencia dokumentumai*. Budapest: Föld Napja Alapítvány, 1993.
Bulla M.–Pomázi I.: *A globalizációtól a Kárpát-medencéig. Magyarország környezeti jövőképe*. [Szerk.: Bulla M.–Tamás P.] Budapest: MTA OKT, 2002. 227–263.
Bulla M.–Pomázi I.: Good Environmental Governance: Improving the Direction. In: Environmental Governance in Europe. Proceedings of the EEAC Annual Conference 2003, Florence. 193–207.
Commission of the European Communities: Commission Working Document. Integrating Environmental Considerations into other policy areas – a stocktaking of the Cardiff Process. Bursuels, 2004.
Communication from the Commission to the Council and the European Parliament. On the review of the Sustainable Development Strategy. A platform for action. Brussels, 2005.
Dalby, C.: Europe’s Strategy for Sustainable Development – the SDS II. EU SD Networking Event. Windsor, 2005.
EEAC: The Revised Draft of the European Sustainable Development Strategy. Intervention on behalf of the EEAC Working Group on Sustainable Development. Edited by O. Derek. UK SD Commission. EU SD Conference Salzburg, 2006.
Ekins, P.: Essential Elements for the Delivery of Sustainable Development. EU SD Networking Event. Windsor, 2005.
EU Tanácsa: Az EU fenntartható fejlődési stratégiájának (EU SDS) felülvizsgálata. A megújított stratégia. Brüsszel, 2006.

- European Commission: Directive 200/42/EC of the European Parliament and of the Council on the Assessment of the Effects of Certain Plans and Programmes on the Environment, Luxembourg, 27. June 2001.
- Faragó T.: A földi környezet változása, tudomány és politika. *Info – Társadalomtudomány*, 52. sz. 12–22. Budapest: MTA, 2001.
- Federal Council for Sustainable Development: Opinion on the National Reform Programme for transpositions of the “Integrated Guidelines for growth and jobs 2005–2008” NCSD of Belgie, 2005.
- Fleischer T.: Kistérségi fejlődés, közlekedés, fenntarthatóság. *Közlekedéstudományi Szemle*, 2004/7.
- Institute for European Environmental Policy (IEEP): Sustainable Development in the European Commission’s Integrated Impact Assessment for 2003. Final Report. London, 2004.
- Jackson, T.: Chasing Progress. Beyond measuring economic growth presentation on EEAC WG SD in Barcelona, 2006.
- Kiss K. (szerk.): *Tiltandó támogatások. Környezetvédelmi szempontból káros támogatások a magyar gazdaságban*. Budapest: L’Harmattan Kiadó, 2006.
- Környezeti Operatív Program 2007–2013. Tervezet, 7. változat. Környezetvédelmi és Vízügyi Minisztérium 2006, június.
- Közös jövőnk, 1987: Az ENSZ Környezeti és Fejlesztési Bizottsága (World Commission on Environment and Development) *Közös Jövőnk* című jelentése (vagy Bruntland-jelentés).
- Lafferty, W. M.: Democratic parameters for regional sustainable development. The need for a new demos with a new rationality. Symposium on Making regional sustainable development visible, Seggau, Austria, 2000. ENSURE/SUSTAIN.
- Láng I.: Stockholm – Rio – Johannesburg: Lesz-e új a Nap alatt a környezetvédelemben? *Magyar Tudomány*, 1415–1422. 2001.
- Magyarország az új Európában. Vitaanyag a modernizációról és a polgárosodásról. MeH, 1995.
- Magyarország környezeti mutatói, 2002. Környezeti információs tanulmányok 5. Környezetvédelmi és Vízügyi Minisztérium.
- Meadows [et al.]: *A növekedés határjai harminc év múltán*. Budapest: Kossuth Kiadó, 2005.
- OECD Policies to enhance sustainable development. Paris, 2001.
- OECD: National strategies for Sustainable Development. Good practices in OECD Countries. Paris, 2005.
- OECD: The DAC Guidelines: Strategies for Sustainable Development. Guidance for Development Co-operation. Paris, 2001.
- Országstratégia – helyzetértékelés. Az „élhető környezet” stratégiája. Széchenyi István Egyetem, Környezetmérnöki Tanszék. Készült a Környezetvédelmi és Vízügyi Minisztérium megbízásából. Győr, 2005.
- Pomázi I.–Szabó E. (szerk.): Környezeti előrettekintés, stratégia és kulcsmutatók az OECD-ben. KöM, 2001.
- Pomázi I.–Szabó E.: *A társadalmi metabolizmus. A fejlett gazdaságok anyagáramlása*. Budapest: L’Harmattan Kiadó, 2006.
- Rechnitzer J.: Részanyagok a Fenntartható Fejlődés Stratégiához. Regionalitás, települések, területpolitika és területfejlesztés. Győr, 2005.
- SRU: Ensuring ENvironmental Protection Capacity. 12 Recommendations from the Environmental Report 2004. The German Advisory Council on the Environment. Berlin, May 2004.
- Szabó E.–Pomázi I. (szerk.): Magyarország környezeti mutatói, környezeti információs tanulmányok 5. KvVM, 2003.
- Wilkinson, D.–Moukhouse, C.–Herodes, M.–Farmer, A.: For better or for worse? The EU’s Better Regulation. Agenda and Environment. A report by the Institute for European Environmental Policy (IEEP), 2005.

Gáthy Andrea – Kuti István – Szabó Gábor

FENNTARTHATÓ FEJLŐDÉSI POLITIKÁK ÉS STRATÉGIÁK AZ EURÓPAI UNIÓBAN¹

A fejlődés fenntartható jellegének biztosítása az Európai Unió egyik alapvető politikai célkitűzése. Jelentőségét kiemeli az Unió Alapszerződése és Alkotmánya is. Az EU számos dokumentuma hangsúlyozza, hogy a fenntartható fejlődés a társadalmi-gazdasági élet egészét átfogó koncepció, amelynek át kell hatnia az Unió és a tagállamok valamennyi stratégiai elképzelését, politikáját és tevékenységét, és amely megköveteli, hogy azokban a társadalmi és gazdasági célokat a környezeti-ökológiai szempontok, korlátok figyelembevételével, azokkal összhangban tűzzék ki.

A fenntartható fejlődésről azonban az elmúlt két-három évtizedben bebizonyosodott, hogy elméleti oldalról rendkívül összetett, bonyolult, tisztázatlan koncepció, a gyakorlatban pedig nehezen, fokozatosan, kompromisszumok árán megvalósítható elgondolás. Az elméletben egyrészt ma is számos – esetenként egymásnak szögesen ellentmondó – értelmezése létezik, másrészt a probléma egyes elemeinek még csupán homályos megfogalmazására vagyunk képesek.

A társadalmi-politikai gyakorlat különböző szintű képviselői azonban többnyire sem az elmélet ellentmondásait, sem bizonytalanságait nem ismerik. A fenntartható fejlődés elméleti reprezentációi közül legtöbbször érdekeiknek megfelelően választanak, illetve – ennél is gyakrabban – a legismertebb változatokat formálják, egyszerűsítik oly módon, hogy azok megfeleljenek politikai, hatalmi, gazdasági céljaiknak, törekvéseiknek.

Míndemellert is fontos eredmény, hogy Európában mára eljutottunk oda, hogy a politikai szövegekből, s legtöbbször a mögöttük meghúzódó szándékokból is – legalábbis a nagypolitika szintjén – egyre ritkábban hiányzik a fejlődés fenntarthatósági követelményeinek való megfelelés igénye. A hetvenes évek elejének elkülönült környezetpolitikáitól, az ezeknek az ágazati politikákba történő beépítésére való törekvéseken át, az ezredfordulóra – az Unió és a tagállamok szintjén egyaránt – eljutottunk az átfogó fenntartható fejlődési politikák, illetve azok intézményesült formái, a nemzeti fenntartható fejlődési stratégiák kidolgozásáig és a megvalósítási folyamat elindításáig. Az EU 23 tagállama – Ciprus és Magyarország kivételével valamennyi ország – elkészítette nemzeti fenntartható fejlődési stratégiáját (nffs), vagy annak nyilvános munkaváltozatát, s némelyikük (pl. az Egyesült Királyság, Szlovénia) már több év tapasztalata alapján értékelte, és egyszer vagy kétszer át is dolgozta azt. Az Unióban a 2002-es elfogadást követően jelenleg folyik az Unió fenntarthatósági stratégiájának felülvizsgálata, széles körű társadalmi részvétel mellett.

Kétségtelen, hogy a fenntarthatósági stratégia önmagában nem szükségképpen tükrözi egy ország összes elért eredményét, valós teljesítményeit a fejlődés fenntarthatósága szempontjából. Az egyes részpolitikák (környezeti, energetikai, közlekedési, egészségügyi stb.) célkitűzéseinek és eredményeinek összessége, az alkalmazott eszközrendszerre

vonatkozó tények, a megvalósítás folyamata jobban bemutatják egy társadalom fenntarthatósági állapotát, mint az ezeket rendszerbe foglalni szándékozó fenntarthatósági stratégia (vö.: Cherp [et al.], 2004). Ez utóbbi azonban arról is árulkodik, hogy a történések mennyire tudatosultak a politikai vezetés szintjén és a társadalomban, s ez a jövő szempontjából rendkívül fontos. A fenntarthatósági politikáknak ezért itt túlnyomórészt ezzel a szeletével, a nemzeti fenntarthatósági stratégiákkal, azok jellegzetességeivel, eredményeivel, korlátaival, jövőbeni lehetőségeivel foglalkozunk.

Egyrészt elérhető információk híján, másrészt mert viszonylag új folyamatról van szó, inkább a stratégiákról (magukról a dokumentumokról) lesz szó, s kevésbé tárgyaljuk a megvalósítás elért eredményeit.

A legtöbb nffs jól mutatja, hogy az országok fenntarthatósági politikái – az egymástól esetenként határozottan eltérő közelítések ellenére is – megegyeznek abban, hogy egyre összetettebb, sokszínűbb, hatékonyabb cél- és eszközrendszer alkalmaznak. Az elemzésnek kétségtől épp ezek hasonlóságaira és különbségeire kellene kitérnie, a gyakorlat részleteire, amelyek számot adnak az ezen a téren elért konkrét eredményekről.

Van azonban valami, ami ennél is fontosabb. A fenntarthatósági politikák alapvető különbsége ma abban rejlik, hogy az azt meghatározó politikai és értelmiségi elitben, s a rájuk nyomást gyakorló civil társadalomban milyen mértékben és főként *hogyan tudatosult a fenntartható fejlődés koncepciója*, illetve ezzel kapcsolatban *milyen értékrend alakult ki*. Vizsgálatunkat ezért – egy rövid történeti áttekintést követően – a fenntartható fejlődés koncepciójának értelmezési változataival, ezek tömör bemutatásával kezdjük.

Továbbá, a fenntartható fejlődési stratégiák sajátosságait csak úgy érthetjük meg, céljaikat csak akkor értékelhetjük helyükön, ha legalább röviden felvázoljuk kimunkálásuk és megvalósításuk összetett, sokrétű feltételrendszerének leglényegesebb elemeit. A stratégiák szemléletmódjára ható tényezők közül a következőket emeljük ki:

- A természettudományok képviselői – a jelentős számú aggasztó tényanyag ellenére – bizonytalanok az ökológiai válságjelenségek súlyossága mértékének megítélésében. Mindez nem emberi hiba, mulasztás vagy képességek hiányának következménye; szükségképpen fakad – mindenekelőtt – a problémakör természetéből, annak komplexitásából és hosszú távú jellegéből, illetve az emberi megismerési folyamat sajátosságaiból.
- A technológiák változásának sebessége az utóbbi évtizedekben is rendkívül gyors volt, a természeti és társadalmi következményeket csak részben sikerült tudatosítania az emberiségnek. Hasonlóképpen, rendkívül szegényesek az elképzeléseink a következő évtizedek várható technikai fejlődéséről, így alig van képünk azok természeti és társadalmi hatásairól.
- A világ népeinek és országainak egyenlőtlensége az emberhez méltó élet esélyeit tekintve, az elmúlt évtizedekben történt kedvező változások ellenére is fennmaradt, s a kulturális, ideológiai konfliktusokkal együtt civilizációs válsághelyzetet teremtett.
- A globális verseny fokozódása szerte a világon felerősítette a gazdasági pozíció megerősítésének, javításának kényszerét, s főként a fejlett országokban még inkább előtérbe helyezte a rövid távú versenyképességi szempontokat.
- A fenntartható fejlődés koncepcióját, fogalmi megragadását illetően – a mintegy negyed százados rendkívül széles körű, lényegében az összes tudományterületet átfo-

gó vita és sok kompromisszummal kísért gyakorlati kísérletezés ellenére – ma sincs egyetértés, sőt markánsan különböző álláspontok léteznek egymás mellett.

- A történelem folyamatának jelenlegi állapotában nem létezik erőteljes nyomást gyakorló erő a polgári, kapitalista társadalom alapvető értékeinek, intézményeinek és koordinációs mechanizmusainak gyökeres megváltoztatására.

Jórészt ezek a körülmények határozzák meg a politikai elképzelések és cselekvések preferenciáit és kompromisszumait, s mind az Unió, mind a tagállamok különböző társadalmi-gazdasági stratégiáiban, politikai praxisában – rejtve vagy kimondottan, néhezen felfedezhetően vagy szembeötlően – fellelhető hatásuk.

Az Unióban a fenntarthatósági politikák erőteljessége jelentős részben azon múlik, hogy a politikaformáló tényezők a természettudományos bizonytalanságok kezelésében mennyire veszik komolyan az *elővigyázatosság elvét*, hogy mennyire bölcsen és átgondoltan kezelik a technológiai fejleményeket, ugyanakkor mennyire látják előre és milyen bátran hasznosítják azokat, hogy mennyire merészen folyamodnak erőteljes társadalmi reformok megvalósításához, s nem utolsósorban, hogy a középtávú gazdasági és a hosszú távú ökológiai fenyegetésekre adott feladatok között milyen rangsort állítanak föl.

Mint a továbbiakban majd látjuk – bár az elért eredmények nem lebecsülendők –, a kép korántsem egyértelmű: inkább van okunk elégedetlenségre, mint optimizmusra. Európa népei távolról sem eléggé óvatosak, bölcsök és erkölcsösek – s még csak nem is eléggé felelősségteljesek valamennyien –, amikor jövőendő társadalmukról alkotott elképzeléseiket felvázolják.

A jelenlegi helyzet bemutatásához előbb áttekintjük a fenntartható stratégiák születéséhez vezető utat, majd röviden vázoljuk a fenntartható fejlődés koncepciójának néhány főbb közelítését (mivel a stratégiák szemlélete, hatékonysága jelentős részben ezen múlik), ezt követően elemezzük a stratégiák jellegzetességeit, kitérve a különbségekre az egyes tagországok esetében, s mindeközben a jövőben követendő irányokról is szót ejtünk.

1. A stratégiai szemlélet megerősödése az Európai Unióban

Az utóbbi 6–8 évben a közösségi szintű stratégiai szemlélet megerősödésének lehetünk tanúi az Európai Unióban: a Közösség szintjén különösképpen, de az egyes tagországokban is, bár meglehetősen különböző mértékben.

A globális verseny fokozódása, a gazdasági pozíció megerősítésének, javításának kényszere a középtávú gazdasági célok tudatos átértékelését tette szükségessé az EU-ban: ennek eredménye a 2000-ben született, s napjainkban átértelmezés alatt álló *Lisszaboni Stratégia* (LiS), a tagállamokban pedig a különböző gazdaságfejlesztési stratégiák és tervek.

A vészjósló planetáris ökológiai fenyegetések nyomán elengedhetetlen volt a gazdasági és társadalmi folyamatok nagy időhorizontú, környezeti szempontokból való áttekintése: a Közösség erre – Göteborgban (2001) és Barcelonában (2002) – adott válasza az Unió *Fenntartható Fejlődési Stratégiája* (FFS), a tagállamokban pedig a nemzeti fenntartható fejlődési stratégiák. Erre a folyamatra több nemzetközi szintű kezdeményezés ösztönözte Európát.

A fenntarthatósági stratégiákhoz vezető út

Már a *Bruntland-jelentés* is fellépett azzal az igénnyel, hogy a „világnak gyorsan ki kell dolgozni olyan fejlesztési stratégiákat, amelyeknek segítségével az egyes országok kiszakadnak a jelenlegi, gyakran romboló fejlődési folyamatukból”. (WCED, 1988:75)

1992-ben az ENSZ Környezet és Fejlődés Konferenciája (Rio de Janeiro) a *Feladatok a 21. századra (Agenda 21)* című dokumentumban konkrétabb formában fogalmazta meg ezt az ajánlást: „A kormányok [...] alkalmazzanak [...] nemzeti stratégiát a fenntartható fejlődés érdekében [...]. A stratégiának a nemzet különböző ágazati gazdasági, társadalmi és környezetvédelmi irányelveire és terveire kell épülnie, és összhangba kell hoznia azokat.” (UNCED, 1993:72–73)

1996-ban az OECD a *Milyen legyen a 21. század? („Shaping the 21st Century”)* című anyagában (OECD–DAC, 1997) 2005-öt jelöli meg, amikor minden országnak ki kell dolgoznia fenntartható fejlődési stratégiáját és meg kell kezdenie annak megvalósítását.

1997-ben az ENSZ Közgyűlésének Rendkívüli Ülésszaka (UN Rio+5) már szorosabb határidőt szabott, és célként tűzte ki, hogy 2002-re valamennyi ország vezessen be nemzeti fenntartható fejlődési stratégiát, az *Agenda 21*-nek megfelelően.

2002 augusztusában, Johannesburgban az ENSZ Fenntartható Fejlődés Világkonferenciája határozatot hozott, hogy „az államoknak azonnali lépéseket kell tenniük, hogy előrehaladást érjenek el nemzeti fenntartható stratégiájuk megfogalmazása és kidolgozása terén, és 2005-ig kezdjék meg azok végrehajtását”. (WSSD, 2002:77)

Ennek megfelelően a '90-es évek közepén, végén az Unió, és néhány tagország is hozzálátott saját fenntarthatósági stratégiája elkészítéséhez, a 2002-es johannesburgi csúcstra való készülés pedig szinte valamennyi országban felgyorsította a folyamatot.

Az időpont azért is érdekes, mert a Közösség egyrészt a világban zajló gazdasági folyamatok, másrészt aggasztó belső társadalmi jelenségek – mindenekelőtt a tartósan magas munkanélküliség – miatt új társadalmi-gazdasági stratégia létrehozását tartotta szükségesnek.

A lisszaboni folyamat

2000-ben az ún. Lisszaboni Stratégiában az Európai Unió nagyra törő gazdasági és társadalmi reformcélakat fogalmazott meg, lényegében az Egyesült Államokkal szembeni gazdasági hátrányának lefaragására. Célul tűzték ki, hogy 2010-re: „az Uniónak a világ legversenyképesebb és legdinamikusabb tudásalapú gazdaságává kell válnia, amely képes a fenntartható gazdasági növekedésre, miközben több és jobb munkahelyet és erősebb társadalmi összetartást teremt.” (EC, 2001:1)

2005 januárjában az új Bizottság újrafogalmazta a stratégiai célokat a 2005–2009-es időszakra, megerősítve és újrafókuszálva a Lisszaboni Stratégia elképzeléseit (EC, 2005).

A *stratégia kulcsproblémája* a foglalkoztatás, a kutatás és innováció, a gazdasági reform, a társadalmi kohézió megteremtése és a környezeti kérdések. Meglepő és sokatmondó, hogy az eredeti Lisszaboni Stratégiában jószerivel figyelmen kívül hagyták a fenntarthatóság kérdéskörét, s a Barcelonai Európa Tanács által kibővített dokumen-

tumban is éppen csak említésre kerül az Unió fenntartható fejlődési stratégiája az üvegházhatású gázok kibocsátásának csökkentése, továbbá a közlekedés és a GDP növekedésének szétválasztása kapcsán.

Ez utóbbi módosítás az egy évvel korábbi, Göteborgi Európa Tanács határozata nyomán született, mely a célokat kiegészítette a környezeti pillérrel, és útjára bocsátotta az Unió Fenntartható Fejlődési Stratégiáját.

Az Unió Fenntartható Fejlődési Stratégiája

1999-ben a Helsinki Európa Tanács megbízta az Európai Bizottságot, hogy készítse javaslatot egy a gazdasági, társadalmi és környezeti szempontokat harmonizáló hosszú távú stratégiára. Az Unió 2001-ben a Göteborgi Európa Tanács alkalmával fogadta el a stratégia 'belső komponensét' (EC, 2001 – sokszor ezt emlegetik FFS-ként), majd 2002-ben a Barcelonai Európa Tanács a stratégia 'külső dimenzióját' is megfogalmazta (EC, 2002). E két dokumentum együttesen alkotja az EU átfogó fenntartható fejlődési stratégiáját.

Jelenleg folyik mindkét stratégia (LiS, FFS) felülvizsgálata, melynek során törekvéseket, de legalábbis szándékokat tapasztalhatunk összhangba hozásukra. Kétséges ugyan, hogy ez mennyire lehetséges, abban azonban reménykedhetünk, hogy a két célrendszer ellentmondásai ebben a folyamatban, azaz az elkövetkezendő néhány évben világosabban megmutatkoznak és legalább valamelyest oldódnak.

A tagállamok szintén jelentős lépéseket tettek, hogy választ adjanak a kihívásokra, megfeleljenek a fenntarthatóság követelményeinek, illetve helytálljanak a gazdasági versenyben. A stratégiai szemlélet megerősödését itt még inkább a fenntarthatósági stratégia készítése eredményezte, ugyanis a fentebb vázolt nemzetközi nyomás és az Unió ösztönzése eredményeként – Ciprus és Magyarország kivételével – valamennyi tagország elkészítette nffs-ét (1. táblázat), méghozzá többé-kevésbé hasonló elvek szerint. Ez is jelzi, hogy míg hat évvel ezelőtt még a fejlett országok többségéről is joggal írhatták azt, hogy „a fenntartható fejlődés még nem épült be a kormányzati gondolkodás és tevékenység központi részébe” (Dala-Clayton–Brass, 2000:7), ma már árnyaltabban kellene fogalmazni. Az nffs valós szerepéről, hatékonyságáról ugyan megoszlanak a vélemények, és országonként valóban jelentős különbségek tapasztalhatók, az előrelépés azonban nyilvánvaló. Ezzel szemben, gazdasági stratégiát csak a tagországok egy része készített, s sokszor meglehetősen különböző szemléletben.

Mindenesetre, a „lisszaboni célok” és a fenntarthatósági törekvések közötti ellentmondások felszínre kerülése az egyes országokban is megfigyelhető, és a két stratégia felülvizsgálata feltehetően nemzeti szinten is világosabbá teszi a különböző célok összefüggéseit, s újabb lendületet ad a „pillérek” összehangoltabb építésének.

2. A fenntartható fejlődés koncepciója, értelmezése és a fenntarthatósági stratégiák szemléletmódja

A stratégiák általában nem vagy csupán rendkívül röviden, felületesen foglalkoznak a fenntarthatóság fogalmának értelmezésével. Általában megelégszenek azzal, hogy a Bruntland-jelentés meghatározását idézik, s szinte kivétel nélkül hivatkoznak a „három pillér”, „dimenzió”, a gazdasági, társadalmi és környezeti célok kiegyensúlyozott kezelésének szükségességére. Esetenként utalnak ugyan ennek nehézségeire, az ebből adódó problémákra, ezt azonban feloldhatónak tartják, *többnyire abból indulnak ki, hogy a gazdaság, a társadalom és a környezet fejlesztésére egyformán, egyenlő mértékben kell figyelmet fordítani.* (Pl.: Austrian Gov., 2002:2; Belgian Gov., 2004:3.)

A fenntarthatóság három dimenziójának összefonódása, ennek különböző felfogásai, gazdasági, társadalmi és ökológiai elfogultságú közelítései régóta ismertek (Enyedi, 1994), és a mai napig megfigyelhetők az elméletben és a gyakorlatban egyaránt.

Mi abból indulunk ki, hogy *a fenntartható fejlődés koncepciója eredendően globális ökológiai indíttatású.* A probléma ebben a szemléletben – igen leegyszerűsítve, de a lényegét nem torzítva – úgy fogalmazható meg, hogy az emberiség oly mértékben avatkozott be a globális bio-geokémiai körfolyamatokba, hogy az veszélyezteti az évmilliárdok alatt kialakult természeti egyensúlyt, végső soron minden földi élet fennmaradását. Amennyiben nem változtatunk az emberi társadalom életmódján (az azt megalapozó értékeken, a fogyasztási mintákon) és a termelés módján (a technológián, a kereskedelmen), az élet feltételei kerülnek veszélybe a Földön. Ebben a közelítésben a környezeti célok abszolút elsőbbséget élveznek, s a gazdasági, illetve a társadalmi megfontolásokat a Föld eltartó képességének, a természeti tőke kritikus szintjének, s az ökológiai gazdaságtan többi hasonló fogalmával leírt ökológiai korlátoknak, *az ún. erős fenntarthatósági követelményeknek kell alárendelni.* A stratégiák célja tehát a társadalom és a gazdaság olyan átalakítása, amely lehetővé teszi az ökológiai korlátoknak való megfelelést.

Mint majd látjuk, *a stratégiák túlnyomó része lényegében figyelmen kívül hagyja ezt a fel-fogást, s ez rányomja bélyegét közelítésükre.* Ez az egyik oka annak, hogy célkitűzéseik túlságosan mértéktartóak, túl óvatosak, nem eléggé radikálisak, vagy pontosabban szólva: *nem felelnek meg az ember által megbontott globális ökológiai egyensúly helyreállítási igényeinek, a természeti, környezeti korlátoknak.*

Természetesen előrelépésnek tekinthető, hogy a fenntarthatósági politikák jórészt túlléptek azon, hogy a fenntarthatóságot pusztán környezeti kérdésnek tekintsék. (Ennek persze még vannak nyomai: pl. számos stratégia készítését a környezeti minisztérium – számos országban az egyik legkisebb érdekérvényesítő képességgel rendelkező államigazgatási főhatóság – koordinálja.) A környezeti problémákat valóban nem önmagukban, hanem az okokkal összefüggésben, az azokat előidéző társadalmi és gazdasági folyamatok megváltoztatásával kell megoldani, viszont ezt rendszerszemléletben, összefüggéseik figyelembevételével kell tenni.

Ország	A stratégia címe	A kiadás ideje	Terjedeleme	Időtáv
Ausztria	Building our future (The Austrian Strategy for Sustainable Development)	2002. ápr.	182	2002–2010
Belgium	Federal Plan for Sustainable Development 2000–2004 Federal Plan for Sustainable Development 2004–2008	2000. szept. 2004. szept.	143 97	2000–2004 2004–2008
Ciprus		–	–	–
Cseh Köztársaság	Draft National Strategy for Sustainable Development of the Czech Republic The Czech Republic – Strategy for Sustainable Development	2002. máj. 2004. nov.	56 63	– 2014 (2030)
Dánia	A shared future – balanced development	2002. aug.	87	2002–2022
Egyesült Királyság	A better quality of life (A strategy for sustainable development for the United Kingdom) Securing the future (The UK Government Sustainable Development Strategy)	(1999) 2003. márc. 2005. márc.	111 188	változó 2020 (+)
Észtország	National Strategy „Sustainable Estonia 21” Estonian National Report on Sustainable Development 2002	2005. szept. 2002.	.. 56	2005–2030 –
Finnország	Finnish Government Programme for Sustainable Development Getting more from less (Proposals for Finland's national programme to promote sustainable ...)	1998. jún. 2005. jún.	36 24	– 2025
Franciaország	Stratégie Nationale de Développement Durable	2003. jún.	150	2003–2008
Görögország	National strategy for Sustainable Development – Greece (Executive Summary)	2002. máj.	(25)	2002–2010
Hollandia	Where there's a will there's a world (4th National Environmental Policy Plan – Summary) Sustainable Action – Sustainable Development Programme (Summary)	2001. febr. 2003. aug.	79 60	2030 változó
Írország	Sustainable Development – A strategy for Ireland	1997	267	változó
Lengyelország	Long-Term Sustainable Development Strategy – Poland 2025	2002	27	2025
Lettország	Strategy for Sustainable Development of Latvia	2002. aug.	32	–
Litvánia	National Strategy for Sustainable Development	2003. szept.	89	2003–2020
Luxemburg	Plan National pour un Développement Durable	1999	81	20–50 év
Magyarország		–	–	–
Málta	A Draft Sustainable Development Strategy for Malta	2004. júl.	64	2004–2009
Németország	Perspektiven für Deutschland – Unsere Strategie für eine nachhaltige Entwicklung	2002. ápr.	345	változó
Olaszország	Strategia d'azione ambientale per lo sviluppo sostenibile in Italia	2002. aug.	68	–
Portugália	Estrategia nacional de desenvolvimento sustentavel ends 2002 (Versão para Discussão Pública)	2002. jún.	71	–
Spanyolország	Estrategia Española de Desarrollo Sostenible (Documento de consulta)	..	279	25 év
Svédország	Sweden's National Strategy for Sustainable Development 2002 (A summary)	2002. jún.	35	változó
Szlovákia	National Strategy for Sustainable Development for the Slovak Republic	2002. ápr.	278	–
Szlovénia	Slovenia in the New Decade: Sustainability, Competitiveness, Membership in the EU Slovenia's Development Strategy	2001 2005	159 51	2001–2006 2006–2013
Európai Unió	A Sustainable Europe for a Better World: A European Union Strategy for Sustainable Development	2001. jún.	17	–
Norvégia	National Strategy for Sustainable Development	2002. aug.	47	30–50 év
Svájc	Sustainable Development Strategy 2002	2002. márc.	42	2004–2007

Forrás: a szerzők gyűjtése az interneten hozzáférhető anyagokból.

Egyenrangúak-e a gazdasági, társadalmi és környezeti pillérek?

A fenntartható fejlődés valamennyi gyakorlati közelítése elfogadja és figyelembe veszi például a közismertté vált 'három pillér' – a gazdaság, a társadalom és a természeti környezet – „összhangjának követelményét”. Mi sem természetesebb, mint hogy ez a felfogás a legnépszerűbb a politikai körökben: ha a fenntarthatóságba minden beletartozik, nem kell éles döntéseket hozni, minden érdeket kiszolgálhatunk. A megfogalmazások, a sorrendek és hangsúlyok azonban elárulják a szemlélet, az értelmezés és – ezzel kölcsönös összefüggésben – a szándékok lényeges különbségeit.

A környezeti, társadalmi és gazdasági célok egyenrangúságának hangsúlyozása ugyanis *a valós probléma félreismerését jelenti, és tévútra viszi a stratégiákat*. Ez több formában is megmutatkozhat.

Az egyik leggyakoribb hiba, ami ebből származhat, *a három pillér egymás mellett való, jószereivel egymástól független kezelése*, ami több stratégiában megfigyelhető. Amennyiben a társadalmi problémákat a fenntarthatósági stratégiákban ugyanolyan fontosnak tekintjük, mint az ökológiai válságból származókat, e dokumentumok tartalmát teljesen fellazítjuk, s olyan feladatokkal terheljük, amelyek valójában nem tartoznak rájuk. A munkanélküliség, a társadalmi egyenlőtlenség, a kisebbségi problémák, a bevándorlók által okozott gondok, a női egyenjogúság kérdése stb. csak rendkívül áttételesen hozhatók kapcsolatba az ökológiai válságjelenségekkel, a szűken értelmezett fenntarthatósággal. Nem létezik „gazdasági fenntarthatóság” és „társadalmi fenntarthatóság”. E „kifejezések *használoi a gazdasági vagy társadalmi fenntarthatóságot az ökológiától elvonatkoztatva »önmagában« értelmezik...*”. (Kiss, 2005)

A stratégiák jó része azonban gyakorlatilag minden társadalmi és gazdasági problémát az nffs tárgykörébe tartozónak tekint. Ebből egyenesen következne, hogy az nffs-t nem pusztán alapstratégiának kell tekinteni, azaz egy olyan dokumentumnak, amelyhez minden más stratégiának igazodnia kell, hanem „a” stratégiának, az egyetlen, mindent átfogó keretstratégiának, amely minden társadalmi, gazdasági folyamatnak megszabja a fő irányát. Ezt viszont a stratégiák nem mondják ki világosan, nem vállalják fel, bár helyenként „ráutaló magatartást tanúsítanak”.

A pillérek egyenrangúságára vonatkozó szemlélet az nffs-ekben különösen jól tetten érhető az indikátorok tárgyalásakor. Csaknem valamennyi nffs legalább három elkülönült csoportba sorolja a „fenntarthatóság jelzőszámait”.

Az Unióban például abból látszik, hogy bizonytalanságok vannak a fenntarthatósági stratégia szerepét illetően, hogy ellentmondásos állásfoglalások látnak napvilágot a lisszaboni és a göteborgi stratégia viszonyáról. *A Lis és a FFS nem lehet egyetlen stratégia része, hisz nem azonos súlyú, veszélyességű fenyegetésekre kell választ adniuk, nem ugyanarra az időtávra vonatkoznak*.

A három pillér egymás mellett való, „egyenrangú” kezelése, illetve összemosásuk, így a fenntarthatósági stratégia túl általánossá tétele mellett az egyes pillérek szerepét túlhangsúlyozó közelítésekkel is találkozhatunk a fenntarthatóság értelmezéseivel.

A társadalmi célok és a fenntarthatóság

A fenntartható fejlődés koncepciójának kialakulásában jelentős szerepet játszottak a fejlődő országok, amelyek – érthető módon – nem fogadhatták el a Római Klub által megoldásként felvetett zérus növekedést. A mai napig felismerhetők olyan érdekek, amelyek a fogalom második tagját, a fejlődést tartják hangsúlyosabbnak. A társadalmi kérdések, mindenekelőtt a szegénység problémájának az előtérbe kerülése a Johannesburgi Konferencián (Láng, 2003; Faragó, 2002), ebbe a folyamatba illeszkedik.

Az Európai Unió tagállamaiban azonban, ahol sem a szegénység, sem a társadalmi kirekesztettség – kétségkívül létező és komoly – gondjai nem mérhetők össze a planetáris ökológiai veszélyekkel, másként kell kezelni az nffs-ek társadalmi célkitűzéseit.

A fenntarthatósággal összefüggő célok inkább a „fogyasztói társadalom”, az „eldobó társadalom”, a „pazarló társadalom” stb. torzhajtásainak nyesegetéseire kellene vonatkozzanak, mint a kisebbségek problémáinak, a bevándorlók beilleszkedéséhez kapcsolódó, a nyelvi, kulturális feladatok felkarolására – ezek a rendkívül fontos ügyek más stratégiákra tartoznak.

Kétségtelen, hogy annak a nézetnek, hogy a fenntarthatóság elengedhetetlen feltétele egy igazságos, emberibb társadalom, s ezzel összefüggésben annak a törekvésnek, hogy az összes fontos társadalmi problémát szerepeltessük a fenntarthatósági stratégiákban, megvan a valós alapja. *Történelmi fordulatot élünk át: az emberiség – egyre jobban sürgető kényszerek hatására – ismét a jövő felé fordult. A fenntartható fejlődés eszméje az emberi civilizáció történetének új keretét adja.* A stratégiákat illetően ez a törekvés *jelenleg* mégis elhibázottnak tekinthető, mert a stratégiákban és máshol is, alig van jele a törekvéseknek a társadalom alapértékeinek, alapstruktúráinak, alapvető koordinációs mechanizmusainak megváltoztatására. Egyes stratégiák ki is mondják ennek ellenkezőjét (Norway's Gov., 2002:7). Ennek hiányában viszont a stratégia – az ökológiai eltartó-képességgel össze nem függő társadalmi részproblémák felvetésével – a valódi társadalom-átalakító tevékenység helyett a részletekre összpontosít, ezzel viszont eltereli a figyelmet a sürgető ökológiai feladatokról.

A gazdasági célok, a versenyképesség és a fenntarthatóság

A fenntarthatóság fogalmának gazdasági elfogultságú értelmezése abból az előfeltevésből indul ki, hogy a fejlődés fenntarthatósága a gazdasági növekedéstől függ. Ennek a nézetnek a politikusok egy részénél vannak hívei, s egyes elméleti közgazdászok írásaiból arra lehet következtetni, hogy közöttük is többen egyetértenek ezzel a felfogással. A környezeti Kuznets-görbe, a termelési tényezők közötti korlátlan helyettesíthetőség, a gyenge fenntarthatóság szószólói – kimondva vagy kimondatlanul – mind ezt a felfogást vallják. Az nffs-ek többségében – hacsak nem mindegyikben – abban a formában van jelen ez a felfogás, hogy a gazdasági növekedés magas ütemének fenntartását az egyik legfontosabb célkitűzésnek tekintik.

Csaknem valamennyi stratégiában van legalább egy vitatható – legalábbis nem eléggé árnyalt, a gazdasági növekedés magas ütemének fenntartását hangsúlyozó –

állítás, amely mögött lényegében a fenti szemlélet húzódik meg. (Pl.: Belgian Gov., 2000:27; Czech Gov., 2004:39; Danish Gov., 2002:80, UK Gov., 2005:67.)

A fejlődés fenntarthatóvá tétele gazdasági oldalról sokkal inkább az ökohatékonyság fokozását, az anyag- és energiafelhasználás csökkentését, a fölösleges szállítási tevékenység mérséklését, ezzel összefüggésben a nemzetközi árucseré túlzó, indokolatlan burjánzásának helyi kereskedelemmel való felváltását kellene hogy jelentse. *A stratégiák gazdasági fejezeteinek azt kellene tárgyalniuk, hogy milyen módon szükséges átalakítani a gazdaságot, hogy megfeleljen az ökológiai rendszer korlátainak.*

A jelenlegi gyakorlat ezzel szemben – a három pillér kiegyensúlyozott kezelésének elvét hangoztatva – gazdasági oldalról középtávú versenyképességi célkitűzéseket, társadalmi oldalról pedig politikai célkitűzéseket csempész a fenntarthatósági stratégiákba.

Az ökológiai pillér meghatározó szerepe

A fenntarthatóság tehát globális ökológiai követelmény: az emberi társadalom és gazdaság eddigi hibás, a természetet romboló, kizsákmányoló gyakorlatát oly módon kell átalakítani, a fejlődést olyan irányba kell terelni, hogy az megfeleljen a természet által szabott – a mindenkorai technológiai fejlettségtől is függő – korlátoknak.

A természeti, ökológiai korlátokra csak kevés stratégia hívja fel a figyelmet, s ezek is csak általánosságban (Austrian Gov.; 2002:3; Gov. of Ireland, 1997:25; Norway's Gov., 2002:9; UK Gov., 2005:3, 100.). Korántsem véletlen, hogy azok a stratégiák, amelyek az ökológiai pillér meghatározó szerepét vallják, az utóbbi években születtek és a korábbiakhoz képest egészen más tematika, szerkezet szerint épülnek fel. Az Északi Államok Tanácsának stratégiája szerint *„A fenntartható fejlődésnek három, egymással kölcsönösen összefüggő dimenziója van: gazdasági, társadalmi és ökológiai. Ez feltételezi e három szempont szélesebb és mélyebb integrációját, egy olyan folyamatot, amit végső soron az ökológiai dimenzió határoz meg és korlátoz”* (Nordic Council of Ministers, 2004b:10). Az Egyesült Királyság új nffs-ének is épp az az egyik újdonsága az előzőhöz képest, hogy jobban hangsúlyozza az ökológiai korlátokat (UK Gov, 2005).

Ezzel szemben, a stratégiák többsége – tükrözve az azokat meghatározó politikai és technokrata elit és az európai országok társadalmainak elmaradott szemléletét – még távol van a fenntartható fejlődésnek ettől az értelmezésétől. Ez világosan látható, ha a fenti idézetet összevetjük azzal a homályos, minden elemében rossz szóhasználatot alkalmazó megfogalmazással, ahogy ugyanez a probléma az Unió Fenntartható Fejlődési Stratégiájának első oldalán bemutatásra kerül: *„...hosszú távon a gazdasági növekedésnek, a társadalmi kohézióknak és a környezetvédelemnek kéz a kézben kell előrehaladnia”*. (EC, 2001:2)

3. A stratégiák jellegzetességei és problémái

3.1. Mit tekinthetünk fenntarthatósági stratégiának?

Mielőtt az eddig elkészült stratégiák sajátosságaira térnénk, néhány szót kell ejtenünk arról, mi tekinthető stratégiának. A dokumentumok egy része, noha címében straté-

gia, nem felel meg a stratégiákkal szemben támasztott követelményeknek, míg más anyagok, bár terv vagy akcióprogram néven adták közre őket, a szó valódi értelmében vett stratégiák.

Érdekes módon, egyik dokumentum sem írja körül, hogy mit tart egy stratégia kritériumainak, milyen követelményeknek kell megfelelnie egy stratégiának. Erre vonatkozóan az irodalomban is kevés útmutatás található (pl. Dalal-Clayton-Brass, 2002:45).

Magunk részéről, a stratégia legfontosabb – egymással jórészt összefüggő – jellemzőinek az *átfogó és rendszerszemléletű látásmódot, a lényegi újdonságokat hozó célkitűzéseket, a hosszú távú közelítést és a tanulási folyamatként való értelmezést* tartjuk.

A stratégiának átfogó jellegűnek és rendszerszemléletűnek kell lennie

Az *átfogó és rendszerszemléletű közelítés* alkalmazására – azaz arra, hogy az összes fontos releváns problémát összefüggéseiben vizsgálja – valamennyi stratégia törekszik. Ez jórészt annak eredménye, hogy a fenntarthatóság fontos elemének tekintik a gazdasági, társadalmi és környezeti folyamatok egységes tárgyalását.

A környezeti terveket tehát nem tekinthetjük stratégiának. Kétségtávol, az utóbbi időben egyedül egy ciprusi kormányzati anyagban szerepel olyan állítás, hogy a fenntarthatósági politikát – többek között – a környezeti tervek révén valósítják meg (Cypriot Gov., 2005:1), korábban azonban előfordult, hogy a fenntarthatósági politikát a környezeti tervekkel azonosították. Az nffs-ek azonban jelentős előrelépést, szemléletbeli változást mutatnak ezekhez képest. Ez még azon környezeti tervekhez viszonyítva is igaz (mint pl. a '90-es évek elején készült, 10 évre vonatkozó holland és francia terv, vagy az EU 5. Környezeti Akcióprogramja), amelyek már megkísérelték beépíteni a gazdasági és társadalmi szempontokat (vö. pl. Csete-Láng, 2005).

Nem elégíti ki ezt a követelményt az a nemzeti fejlesztési stratégia sem, amelynek van ugyan egy környezeti fejezete, de lényegében a gazdasági és/vagy társadalmi tendőkre összpontosít, s ezeket nem a környezeti-ökológiai problémák szemszögéből, vagy legalább azokra tekintettel tárgyalja (pl. Cypriot Gov., 2002).

Amint az EU-ban is, számos országban ma is egymás mellett létezik – és ez így is van rendjén – a környezeti terv és a fenntarthatósági stratégia, illetve a gazdasági és a fenntarthatósági stratégia. Ezek kapcsolatára a következő alpontban térünk vissza.

Fontos szempontnak tartjuk a stratégiák rendszerszemléletű közelítését. Sok dokumentum csupán egymás mellé rakott fejezetek laza szövete, s különösképpen kevés az összefüggés a három pillér között. Ebből a szempontból kirívó a lengyel és a görög stratégia. (Polish Gov., 2000; Greek Gov., 2002)

Azt is meg kell említenünk, hogy az átfogó jelleg követelménye korántsem azonos a részletesség követelményével. Igazán teljes egy stratégia csak akkor lehet, ha a fő vonalakat vázolja fel, bátran megválasztott és jól, pontosan megfogalmazott prioritásokkal. Sok stratégia esik a részletesség csapdájába, ez azonban már a célkitűzésekhez tartozik. Itt feltehetően arról van szó, hogy lényegében egy dokumentum tartalmazza a stratégiát és a tervet.

Csak a lényegi újdonságokat hozó dokumentum tekinthető stratégiának

A stratégiákat olvasva gyakran az az érzésünk támad, hogy „mindez már itt van a küszöbön”. Kétségtelenül igaz persze az is, hogy a társadalmat nem lehet egy csapásra átalakítani. Ha azonban nem tűzünk ki eléggé feszített, ambiciózus célokat, egyrészt a társadalom szereplői számára nem lesz eléggé ösztönző a stratégia, másrészt – és főként – a változás sebessége nem lesz elegendően gyors az ökológiai korlátok által megszabott igényekhez képest. A hosszú távra szóló, feszített, becsvágyó célok rövid és középtávra való „lebontása” a tervek feladata. A tervnek reális, megvalósítható, konkrét, számszerűsített célokat kell kitűznie, világosan kell látni az ezek eléréséhez vezető utat, meg kell jelölni az eszközöket, az anyagi forrásokat, a felelősöket. Mindennek a stratégiára nem feltétlenül, sőt általában nem kell igaznak lennie. A stratégia a törekvéseket tartalmazza, a szándékokat, amelyek persze határozottak, komolyak, eltökéltek, mert kemény külső (pl. ökológiai) kényszer vagy szilárd erkölcsi értékrend alapozza meg őket, de elérésük módja sokszor kétséges, bizonytalan.

A célok kitűzése során az eddig elkészült stratégiák többsége az elérhető (értsd: kisebb-nagyobb konfliktusok árán elérhető) célokat tűzi ki, nem pedig a felismert szükségesség által diktált célokat. *A stratégiai céloknál jóval kevesebb teret kellene hagyni a politikai kompromisszumoknak.*

Ezeknél a döntéseknél újra csak a bevezetőben említett kimondatlan előfeltevések munkálnak. Az ökológiai veszélyek súlyának fel nem ismerése, illetve bizonytalansága okozza, hogy míg az ENSZ IPCC szerint 50–70%-os csökkentést kellene elérni az üvegházgázok kibocsátásában ahhoz, hogy ezen gázok koncentrációja olyan szinten maradjon, ami lehetővé teszi az éghajlatváltozás elkerülését, a kiotói megállapodás a CO₂-kibocsátás 5%-os csökkentését irányozza elő 2008–2012-re az 1990-es szinthez képest. Dánia 2030-ra az üvegházgázok kibocsátásának 50%-os csökkentését tűzte ki célul (Danish Gov., 2002:17). Az Egyesült Királyság új, 2005-ös stratégiájában – alapos elemzés kíséretében – megerősítette a 2003-ban vállalt kötelezettséget: a CO₂-kibocsátást 60%-kal csökkenti 2050-ig, s ezen belül jelentős előrehaladást ér el 2020-ig; a 6 üvegházgáz kibocsátását 2008–2012-re 12,5%-kal csökkenti az 1990-es szinthez képest (UK Gov., 2005:74). Mindezzel szemben, Görögország azt vállalta a stratégiájában, hogy 2008–2012-re az 1990-es szinthez képest nem növeli 25%-nál többel a 6 üvegházgáz kibocsátását (Greek Gov., 2002:9). *A célok realitásának követelménye másként értelmezendő a tervek és a stratégiák esetében.*

A stratégia hosszú távú szemléletben készül

A stratégiai jelleg további fontos kritériuma a *hosszú távú szemlélet*. Ez a követelmény eleve benne rejlik magában a problémában: felismertük, hogy jelenlegi tevékenységünk veszélyezteti a jövő ökológiai feltételeit, pedig a lehetőségeket a méltó emberi élethez utódainknak is biztosítani kívánjuk. *Az ökológiai folyamatok változásának időtávja és a jövő generációk szükségleteinek figyelembevétele eleve legalább néhány évtizednyi előretekintést feltételez.*

Ennek ellenére *a stratégiák egy része* – noha több helyen hangsúlyozzák, hogy a dokumentum hosszú távra kívánja megszabni a folyamatok kívánatos irányát – *csupán egy évtizednél rövidebb távra tekinti át a teendőket*. Ezt általában mindenféle magyarázat nélkül teszik, s csak utalásokból sejthető, hogy uniós programok (Lisszaboni Stratégia, 6. Környezetvédelmi Program) határidejéhez igazodtak (Austrian Gov, 2002), vagy saját tervezési, esetleg politikai választási rendszerük következő periódusa szabta meg az időtávot (NCSD Malta, 2004; Slovenian Gov., 2001, 2005; Swiss Gov., 2002:1), vagy egyszerűen nem tudható az időhorizont megválasztásának oka (French Gov., 2003; Greek Gov., 2002).

Más stratégiák hosszabb, 20–50 évnyi időhorizontot jelölnek ki, arról azonban ezekben sem esik szó, hogy miért, milyen rendező elvek alapján határozták épp így meg az időtávot. Kétségtől, *nem egyszerű meghatározni, mi tekinthető hosszú távnak*. A környezeti folyamatok időigénye (az Egyesült Királyság új stratégiája több helyen 80–100 éves előrejelzésekre is hivatkozik), a technológiai előrelátás lehetséges horizontja nyújthatna némi támpontot. A szokások, az emberi magatartás megváltoztatása időigényes – ezzel indokolja a hosszú távú szemlélet szükségességét Tony Blair a stratégiához írt bevezetőjében (UK Gov., 2005:3). A stratégiák lényegében teljesen megkerülik ezt az elméleti problémát, így most mi is csak a tényekre szorítkozunk.

A célkitűzések tekintetében a leghosszabb időtáv a stratégiákban 50 év (Luxemburg és Norvégia esetében), míg a stratégiák egy jelentős része 20 év körüli időtávra jelöli ki a céljait. Mi sem természetesebb, hogy ettől az általános időkerettől esetenként eltérnek, ha a probléma jellege úgy kívánja. (Az Egyesült Királyság 2005-ös stratégiája 15 éves [2020] időkeretet jelöl meg, de éghajlat-politikai célkitűzést 2050-re is megfogalmaz.)

Felvetődik, hogy lehetséges-e egyáltalán 30–50 évre befolyásolni a társadalmi-gazdasági folyamatokat? Az erdősítés, a klímapolitika, az oktatás, a népesedés említése magától értetődő választ ad erre a kérdésre: akár átgondoljuk tudatosan, akár nem, egyes területeken a mai politikai döntés hosszú időre meghatározza a történéseket. Ennek befolyásolási lehetőségéről mond le az az ország, amely stratégiáját csupán néhány évre határozza meg. Úgy véljük, *ezen országok döntéshozói előtt nem tisztult le a stratégia és a terv közötti különbség*.

Mégis, szép számmal akadnak országok, amelyek 10 évnél rövidebb időkeretet állapítottak meg stratégiájuk számára: Ausztria, Belgium, Franciaország, Görögország, Málta, Szlovénia. (Austrian Gov., 2002; Belgian Gov, 2000, 2004; CIDD, 2003; Greek Gov., 2002; NCSD Malta, 2004; Slovenian Gov., 2005)

A néhány évre vonatkozó célrendszer természetesen sokkal kevésbé átfogó változásokra vonatkozhat, mint a több évtizedre szóló. Az ilyen dokumentumot nem is igen tekinthetjük stratégiának. Még akkor is nehezen, ha a fenntartható fejlődés *tanulási folyamat jellegét* hangsúlyozza, mint például a francia stratégia.

A fenntarthatósági stratégia mint tanulási folyamat

Tekintve, hogy a stratégia csak a fő irányokat, az elérendő célt tűzi ki, s ebben is mindig vannak bizonytalansági tényezők (vö.: Dalal-Clayton–Barry, 2002:30), *a stratégia fontos eleme az értékelési mechanizmus, a rendszeres felülvizsgálat, a módszeres átdolgozás*. A stratégiát sokan sokkal inkább egy tanulási folyamatnak tekintik, mint egy probléma-együttesre

adott egyszeri, statikus válasznak (Gessner [et al.], 2001; Cherp [et al.], 2004; George–Kirkpatrick, 2004). A francia és a belga fenntarthatósági politika tipikus példája ennek a közelítésnek. Részint a tanulási folyamatból következik, hogy nagy jelentőséget tulajdonítanak a társadalmi részvételnek mind a stratégia készítésében, mind a megvalósítási folyamatban. (Delbaere [et al.], 2005:29)

3.2. Az nffs viszonya más stratégiákhoz

A fenntarthatósági stratégia mellett általában minden ország készít gazdaság- és társadalomfejlesztési terveket, különböző ágazati stratégiákat (közlekedési, egészségügyi, oktatási stb.), illetve tematikus stratégiákat (azaz az egyes résztemával foglalkozó környezeti stratégiákat, pl. éghajlati stratégia, talajvédelmi stratégia, stratégia a biológiai változatosság megőrzésére). E dokumentumok azonban csupán laza, és sokszor homályos kapcsolatban, „ismeretlen, illetve föl nem tárt, ki nem fejtett viszonyban” vannak egymással (Bulla–Pomázi, 2003:249), ami főként abból adódhat, hogy különböző időben, eltérő indítatásból, más intézmények felügyeletével készültek. (Az EU-ban például a tematikus stratégiák a 6. Környezeti Akcióprogramhoz, nem az FFS-hez kapcsolódva jelentek meg.) Az nffs-ek átfogó, integratív jellege – az ezen részstratégiákhoz való viszonyt tekintve – elvileg könnyen megvalósítható: elegendő elfogadtatni a társadalmi szereplőkkel, hogy az nffs alapstratégia, azaz mind az ágazati, mind a tematikus stratégiákat ez alá kell rendelni a jövőben.

Nem ilyen egyszerű a helyzet a gazdasági stratégiával. Ezt jól illusztrálja a Lisszaboni Stratégia és a Fenntartható Fejlődési Stratégia viszonya az Unióban, illetve a párhuzamosan létező gazdaságfejlesztési és fenntarthatósági stratégiák kapcsolata az egyes tagországokban. Nem vizsgáltuk módszeresen, de az a tapasztalatunk, hogy a középtávú gazdasági-versenyképességi és a hosszú távú ökológiai-környezeti érdek konfliktusa mindenütt megfigyelhető.

Az Unióban mindkét stratégiát alapstratégiának tekintik, hisz azzal a céllal készültek, hogy kijelöljék a Közösség hosszú távú fejlődésének fő tendenciáit. Ennek ellenére – noha az utóbbi időben erősödnek a törekvések egységes kezelésükre – a két folyamat párhuzamosan halad és ellentmondásaik máig érzékelhetők. A gazdasági növekedés erősítése, a versenyképesség fokozása, a tudásalapú társadalom megteremtése sürgetőbb, ezért helyenként hangsúlyosabb feladatként jelenik meg az Unió dokumentumaiban. Az a véleményünk – bár itt nincs helyünk érvelni mellette –, hogy *a globális ökológiai fenntarthatóság követelménye a fontosabb, a Lisszaboni Stratégia jelenlegi megújítása során a célokat és az eszközöket is ennek kell alárendelni.*

A jelenleg zajló felülvizsgálati folyamatban oly módon kell tehát újragondolni az évtizedekre szóló fenntarthatósági stratégiát és – az eredetileg – 2010-es határidejű a Lisszaboni Stratégiát, hogy az utóbbi igazodjék az előbbi hosszabb távú követelményeihez, és mindkettőre építhetők legyenek az ágazati és más szűkebb területekre, részproblémákra vonatkozó stratégiák.

Érvényes ez a tagországok esetében is. Egyetlen alapstratégia létezzék, a fenntarthatósági stratégia, amely az ökológiai korlátok figyelembevételével vázolja fel a társadalom hosszú távú (20–50 éves) fejlesztési elképzeléseit. A középtávú (10–20 éves) társadalom- és

gazdaságfejlesztési stratégia célkitűzéseit – az értékek alapján meghozott társadalmi célok elsődlegessége mellett – ennek megfelelően kell kimunkálni, s a többi (ágazati, tematikus) stratégiát is erre kell alapozni. (A második belga fenntartható fejlesztési terv lényegében megfogalmazza ezt a követelményt [Belgian Gov., 2004:87, 88] és az Északi Államok Tanácsának stratégiája is így foglal állást [Nordic Council of Ministers, 2004b:10].)

Kétségtelen, hogy ez a felfogás vitatható. Visszatérve a stratégiák kialakítására vonatkozó, írásunk bevezetésében vázolt feltevésekre, ez a közelítés csak akkor elfogadható, ha a természettudományos bizonytalanságok ellenére, az elővigyázatosság elve szellemében prioritást adunk a (globális és helyi, hosszú távú) ökológiai szempontoknak; ha az a szándékunk, hogy a gazdasági, versenyképességi érdekeket igazítsuk magasabb rendű, spirituális értékeinkhez, nem pedig fordítva, a gazdasági teljesítmény javulásától várjuk a társadalmi gondok enyhülését.

A nemzeti stratégiákat tanulmányozva úgy tűnik, ez a kérdés még sehol sem dőlt el Európában. A gazdasági stratégiák „zöldülnek” (egyik jobban, a másik kevésbé), az nffs-ek egyre inkább töreksenek a környezet–társadalom–gazdaság teljességét átfogni és rendszerszemléletben kezelni. A feladat azonban roppant nehéz, ha egyáltalán megoldható. A stratégiákat tanulmányozva e szempontból határozottan a skizofrénia jeleit fedezi fel az olvasó. A kérdésre a stratégiák célkitűzéseinek vizsgálatánál visszatérünk, itt egyetlen érdekes példát említünk meg: Szlovéniában nem létezik két külön stratégia, az új, 2006–2013-ra vonatkozó „fejlesztési stratégiát” egyúttal fenntarthatósági stratégiának is tekintik. (Slovenian Gov., 2005:7)

3.3. A célkitűzések jellege

A stratégiák kinyilvánított céljainak értékelését két lépcsőben érdemes végezni. Először a dokumentumok átfogó szemléletéről, általános célkitűzéseiről, alapelveiről szövelünk, s ezt követően térünk rá a konkrétabb célokra, prioritásokra, azok kapcsolatrendszerére, ellentmondásaikra, megvalósíthatóságukra.

Felmerül az a kérdés is, hogy a tagországok alapnak tekintsék-e az Unió stratégiáját, kövessék-e annak célkitűzéseit? Ennek lennének előnyei és hátrányai egyaránt. A helyzet az, hogy a legtöbb nffs csak rendkívül laza kapcsolatban van az EU stratégiájával. Ennek az lehet az egyik oka, hogy jó részük ugyanabban az időben készült. A később készült stratégiák közül a 2004–2008-ra vonatkozó belga fenntarthatósági terv (Belgian Gov., 2004) mind a göteborgi, mind a lisszaboni célokra támaszkodik, módszeresen beépíti őket, ezek közül azonban a fenntarthatósági prioritásokat kezeli hangsúlyosabban.

A stratégiák általános célkitűzései, alapelvei

A stratégiákat szinte kivétel nélkül az emberközpontú szemlélet jellemzi. Ez korántsem véletlen, hisz számos fontos, alapvetőnek tartott dokumentum ezt ajánlja (pl. UNCED, 1993; OECD DAC, 2001). Ez természetesen nem baj, azt azonban nem tesz hozzá, hogy *az emberközpontú stratégiának mindenekelőtt természetközpontúnak kell*

lennie – az ember érdekében. Az emberközpontúság így sok esetben a társadalmi célok előtérbe helyezését jelenti, és sokszor ezzel indokolják a gazdasági prioritásokat is.

A stratégiák általános céljának megfogalmazását általában ez a szűk értelemben vett emberközpontú szemlélet határozza meg. A megfogalmazás módjában tapasztalható – sokszor csak árnyalatnyi – különbségek gyakran az egész stratégia szemléletmódján érzékelhetők.

A stratégiák közül csupán néhány adja meg a dokumentum általános célját. A megfogalmazás azonban esetenként sokatmondó.

Az 1997-es ír stratégiában a következőket olvashatjuk: *„Ennek a Stratégiának az általános célja, hogy Írországból a gazdaság és a társadalom az összes lehetőségét kihasználva, egy jól megóvott környezetben fejlődhessen, anélkül, hogy veszélyeztetné ennek a környezetnek a minőségét, valamint felelősséget viseljen a jelenlegi és a jövőbeli generációk, valamint a széles nemzetközi közösség iránt.”* (Gov. of Ireland, 1997–25)

Az alábbiakban megkülönböztetünk néhány elvont stratégiatípust: „társadalom-átalakító stratégiák”, gazdasági irányultságú „versenystratégiák”, „alibi-stratégiák”.

„Társadalom-átalakító stratégiák” – amikor egy stratégia a társadalom új képét kívánja felvázolni, döntéseket akar hozni alapvető társadalmi értékekről, ezzel az összes többi stratégia fölé helyezi magát. Ezek bizonyos értelemben forradalmi jellegűek, a társadalmi fejlődés főbb irányait kívánják megszabni. (Arról, hogy ebben mekkora a szabadsági foka az emberiségnek, nem esik szó; ebből arra következtetünk, hogy ezt a szabadsági fokot végtelennek tartják a dokumentumok készítői, azaz úgy vélik, az emberiség tetszés szerint alakíthatja társadalmát.)

A stratégiák a megfogalmazott célok általánosságai szintje tekintetében is meglehetősen heterogén képet mutatnak. Számos stratégia *igen magas általánosságai szintjéről indul.*

A norvég stratégia például – mely a következő 30–50 évre kívánja felvázolni a fenntartható fejlődés döntéshozatali elveit – a következőképp jelöli ki a feladatot: *„Az első dolog, amiben egyezsége kell jutnunk, a célkitűzések: mit akarunk, milyen legyen Norvégia és a világ többi része a jövőben?”* (Norway's Gov., 2002:7). A német stratégia hasonlóan fogalmaz: *„A fenntartható fejlődésnek sokat kell tennie a nagy képzelőerővel és kreativitással kialakított vízióért, amely arra válaszol, hogyan akarunk élni a jövőben. Ebben az értelemben ez egy alkotó feladat, amely társadalmunk teremtő lehetőségeit értékeli, társadalmi modellek és kulturális hagyományaink alapján keresi.”* (BMU, 2002:21) Az osztrákok szerint szükséges *„az élet minden területére kiterjedő alapvető irányváltás a politikában, a társadalomban és a gazdaságban”*. (Austr. Gov., 2002:11)

Más stratégiákban is találunk hasonló, általános kinyilatkoztatásokat, amelyek radikális társadalmi átalakítás szükségességéről szólnak. A legtöbb stratégia esetében *lényegében a civilizációs értékek tudatosításáról, vagy sokkal inkább újrafogalmazásáról van szó.* Magukban a dokumentumokban azonban ennek meglehetősen kevés nyoma van. Itt az az ellentmondás kerül felszínre, hogy noha az ökológiai válság a nyugati társadalom egyes értékeinek és az ezekből fakadó koordinációs mechanizmusoknak és intézményeknek a terméke, ezek radikális megváltoztatására a társadalom még nem kész. Az sem tisztult még le, hogy erre mennyire van szükség. Egyes megfogalmazások arra engednek következtetni, hogy alapvető változás szükséges, mások hangsúlyozzák, hogy a régi keretek között is lehetőség van a fenntartható fejlődésre. A norvég stratégia szerint például nincs szükség lényeges változtatásra: *„az alapvető értékek azok, amelyek a*

múlt században uralkodtak Norvégiában, és amelyek csaknem valamennyi nemzetközi együttműködés alapját képezték a második világháború óta.” (Norway's Gov., 2002:7)

Gazdasági irányultságú „versenystratégiák” – kevés szót érdemelnek azok a stratégiák, amelyek a gazdasági, esetenként és főként politikai megfontolásból a társadalmi célokat helyezik a rangsor elejére, és kimondva vagy többnyire rejtetten a környezeti gondokat háttérbe szorítják. Ezekben a leggyakoribb „a három pillér egyenrangú kezelése”, ami azonban itt egymásmellettséget, egymástól csaknem független tárgyalást jelent. E stratégiák készítői nem ismerték fel, vagy nem ismerik el az ökológiai válság súlyos következményeit, vagy nem vállalják a jelentős gazdasági és társadalmi változtatások terhét, amelyek szükségképpen mindig jelentős érdekeket sértenek (jó részét ezért nem írta alá az Egyesült Államok a Kiotói Egyezményt).

„Alibi-stratégiák” – vannak olyan jelek, amelyek kétségtelenül arra utalnak, hogy egy adott ország fenntartható fejlődési stratégiája csupán vagy elsősorban a nemzetközi szervezetek (elsősorban az EU és az ENSZ) elvárásainak való megfelelés céljából készült.

A görög stratégia (Greek Gov., 2002) esetében számos jel utal arra, hogy az országot főként nemzetközi kötelezettségei szorították rá a dokumentum elkészítésére. Már a bevezetés – amit a Környezetügyi, Fizikai Tervezési és Közmunkaügyi miniszter jegyez – is roppant árulkodó ebből a szempontból; így kezdődik: „*Országunk csatlakozása az Európai Gazdasági és Monetáris Unióhoz a jelenkori Görög Állam legjelentősebb sikereinek egyike. Következő célunk a valóságos gazdasági és társadalmi konvergencia, az Európai Unió tagállamainak átlagos szintje.*” Ettől persze még remek „versenystratégia” lehetne, ám a folytatásban – legalábbis a stratégia tömör angol nyelvű ismertetőjében – egy igen laza, azt is mondhatjuk, egymással kapcsolatban alig lévő, többnyire szokványos környezeti, társadalmi és gazdasági célkitűzés- és intézkedéshalmazt olvashatunk, markáns alap gondolat, rendező elv nélkül.

Amennyiben a „környezeti fenntarthatóság”, a „társadalmi fenntarthatóság” és „gazdasági fenntarthatóság” kifejezéseket – a korábban mondottaknak megfelelően – az elkülönült szemlélet jelének tekintjük, ezek jelenlétét is utalásnak vehetjük egy stratégia gyenge minőségére. A dolgok összevágtnak: a görög stratégiában számos helyen felbukkannak ezek a kifejezések. (Greek Gov., 2002:6)

Ezek a stratégiák nem néznek szembe a gazdasági, társadalmi és környezeti célok konfliktusaival, s már célkitűzéseikben is „*az »éppen annyit tegyünk, hogy az EU ne rójon meg érte« policy-felfogásnál többet csak azokon a területeken valószínűsíthetünk, ahol az ököpolitika nem kevéssel ellentmondásba a szociálpolitikával*” (Tamás, 2003:372), vagy a gazdasági érdekekkel.

A stratégiák konkrét célkitűzései

Az nffs-ek környezeti, ökológiai céljai

Az alábbiakban három konkrét, a fenntarthatóság szempontjából kiemelkedően fontos, a környezeti pillérhez kapcsolódó ökológiai célkitűzés megjelenésének vizsgálatán keresztül kívánjuk bemutatni a nemzeti stratégiák célképzési jellemzőit. A célok kiválasztásánál kettős szempontot követtünk, elsősorban az Európai Unió stratégiájában

kiemelt veszélyeztetett területek közül vizsgáljuk a két környezeti problémát (éghajlatváltozás és a biológiai sokféleség csökkenése), másrészt a fenntarthatóság egyik fő alapkövetelményét, a természeti erőforrásokkal való gazdálkodás kérdéskörének megjelenését mutatjuk be a nemzeti stratégiákban. A fenti problémakörök a stratégiákban leggyakrabban megfogalmazott ökológiai célkitűzések.

Éghajlatváltozás – az éghajlatváltozással kapcsolatos célkitűzések jelennek meg leggyakrabban és legrészletesebben a stratégiákban. Az Egyesült Királyság új stratégiája a „legnagyobb veszélynek”, „már elkerülhetetlennek” nevezve, külön fejezetet szentel neki (UK, 2005). A kiotói vállaláson (12,5%) túl, 2050-ig 60%-os, 2020-ig 20%-os csökkenést vállalnak az 1990-es szinthez képest. A német stratégia szintén a kiotói vállalást (2012-re 21%-os csökkentés a 6 ÜHG kibocsátásából az 1990-es bázishoz viszonyítva) meghaladó üvegházhatású gázkibocsátást tart megvalósíthatónak. (BMU, 2002) A cseh stratégiában is számszerűen megjelölik, hogy 2020-ra 8,7 tonnával szeretnék csökkenteni az egy főre eső CO₂-kibocsátást. (Czech Gov., 2004:44)

Ausztrák stratégia a „*Think globally – act locally*” (Austrian Gov., 2002:3), „*Gondolkodj globálisan és cselekedj helyben!*” felhívással kezd hozzá a globális felmelegedés témájának tárgyalásának. A rövid felszólítás lényegre törően tartalmazza a probléma lehetséges megoldását, hiszen az csak a minél hamarabbi és társadalmi szintű cselekvés lehet. A cél, hogy mind a környezet, mind a gazdaság és a társadalom számára sikeres és biztonságos jövőt biztosíthassanak, ennek pedig az egyetlen lehetséges módja a felett és a fejlődő országok összefogása.

A klímaváltozással kapcsolatban a stratégiakészítők kiemelt figyelmet fordítanak a problémát kiváltó tényezőknél túl a megoldási lehetőségekre, hogy a légszennyezés csökkentése érdekében milyen lépéseket kellene előírni. Az ír stratégia 2002-es felülvizsgálata igen nagyra törő célt tűz ki: 2030-ra el akarják érni, hogy az ország területének 17%-át fedje erdő, míg az 1900-as 1%-os erdőborítottság száz év alatt érte el a 10%-ot. (Gov. of Ireland, 2002:41)

A nemzetközi dokumentumok hatása érzékelhető az újonnan csatlakozott országok stratégiáiban. Általában a stratégiák hangsúlyosan kezelik ezt a problémakört; itt jegyzendő meg, hogy a lengyel stratégia nem tér ki részletesen erre a kérdéskörré. Az észak-északi stratégia behatóan elemzi a globális felmelegedés kapcsán az egyes ágazatok üvegházgáz-kibocsátását. A '90-es évek elején Észak-Európa az egy főre eső CO₂-, NO₂- és metánkibocsátás tekintetében világviszonylatban az „élmezőnyhöz” tartozott. A legjelentősebb tényező, az energiatermelés terén számos intézkedést tettek: fejlesztették a technológiát, növelték az újrafelhasználható energiaforrások arányát, az energia árába beépítették a környezeti költségeket. A második legfontosabb üvegházgáz, a metán esetében kiemelten kezelték és kezelik a mezőgazdasági eredetű szennyezések csökkentését. Napjainkra a tudatos intézkedések hatására már javult a helyzet. (ECSD, 2002:29–30)

A cseh stratégia esetében többször is találhatunk utalást nemzetközi dokumentumokra, így a klímaváltozással kapcsolatban is, hivatkozva az Európai Unió 6. Környezetvédelmi Akcióprogramjának legfontosabb céljaira és az Európai Unió Fenntartható Fejlődési Stratégiájának prioritásaira, melyek között a fenti probléma kiemelt helyen szerepel. (Hrodna–Moldan, 2002:10.)

A dán stratégia az éghajlatváltozással kapcsolatban rendkívül fontosnak tartja a rendszeres nyomon követést és az energiatermelésre, a mezőgazdaságra, az erdőgazdálkodásra, valamint az iparra vonatkozó szennyezőanyag-kibocsátást korlátozó előírások betartásának ellenőrzését. (Danish Gov., 2002)

Az Európai Unió fenntarthatósági stratégiája szintén kiemelt problémaként kezeli a globális felmelegedést mint a fenntartható fejlődést leginkább veszélyeztető körülményt.

A biológiai változatosság – a biodiverzitás csökkenése napjaink egyik legrémisztőbb problémája. A nemzeti fenntarthatósági stratégiák mindegyikében foglalkoznak a biológiai változatosság kérdéskörével. A stratégiák többsége már a fő célkitűzései között említi a biodiverzitás megóvásának feladatát, mások pedig az élhető környezettel kapcsolatban, az ökológiai célok alatt térnek ki a tárgyalására. Általában felméri és bemutatják az adott ország biológiai gazdagságát és több esetben megnevezik a veszélyt hordozó körülményeket. Többnyire a gazdasági növekedést, az intenzív gazdálkodást jelölik meg veszélyeztető körülménynek. A stratégiák többségében tehát kitérnek a problémára, de csak igen általános célokat fogalmaznak meg és ritkán kapcsolnak a célokhoz konkrét intézkedéseket, számszerűsített célokat.

Az osztrák stratégia deklarált célkitűzése az életterek sokféleségének megőrzése, a megfelelő életkörülmények biztosítása az emberek és a természet számára (Austrian Gov., 2002). A dánok is kiemelten az alapelvek, célok között szerepeltetik, hogy *„biztosítanunk kell a biológiai sokféleség magas szintjét és az ökoszisztémák védelmét”*. (Danish Gov., 2002:2). A cél megvalósítása érdekében úgy látják, hogy *„minden a természettel kölcsönhatásban lévő szektornak (mezőgazdaság, erdőgazdálkodás, halászat, háztartások, szállítmányozók és az energia) felelősséggel kell integrálnia a természeti szempontokat cselekedeteibe”*. (Danish Gov., 2002:19)

A német stratégiában a biodiverzitás-mutató javítása érdekében 11 kiválasztott állat egyedszámának változását kísérik figyelemmel. (BMU, 2002:101) Az észak-stratégiában a védett területek arányának és a nemzeti parkok számának növelésére helyezik a hangsúlyt. (ECSD, 2002:36) Az észtekhez, szlovákokhoz hasonlóan a lettek is állítják, hogy nagyfokú biológiai változatossággal büszkélkedhetnek, tehát e kincsük megóvását elsődleges célnak tekintik. (CMR, 2002)

A biológiai változatosságot leginkább fenyegető tényezőnek a gazdasági növekedést tekintik számos esetben. A litván stratégia is kiemelt veszélyeztető tényezőként jelöli meg az intenzív gazdasági fejlődést, a földek gyors privatizációját. (Gov. of Lithuania, 2003)

A svéd stratégia emberközpontúságát támasztja alá a következő megfogalmazás is: *„A természeti kincsek és a biológiai változatosság megőrzése kiemelkedően fontos a társadalom egészsége szempontjából.”* (Swedish Gov., 2002:22) A mérgezőanyag nélküli, gazdag élővilággal rendelkező környezetet az élet alapfeltételeként jelenítik meg. Éppen ezért az emberek elsődleges feladata a környezetük megóvása saját maguk érdekében is. Itt láthatjuk kitűnő példáját a „társadalom-átalakító” stratégiának.

A természeti erőforrások – a természeti erőforrásokkal való takarékoskodás, ésszerű gazdálkodás, a nem megújuló erőforrások védelme és megújuló erőforrásokkal való helyettesítése a fenntartható fejlődés alapvető követelménye.

Természetes módon a stratégiák többségében vezérelvként jelenik meg a természeti erőforrásokkal való ésszerű gazdálkodás követelményének való megfelelés. *„Ausztria*

célja, hogy a legjobbak között legyen az erőforrás-hatékonyság terén.” (Austrian Gov., 2002, Annex:22) A cseh, dán, német, litván, osztrák, lett stratégiák fő célkitűzései között is felfedezhető a nem megújuló erőforrások megóvására való törekvés. (Czech Gov., 2004; Danish Gov., 2002; BMU, 2002; CMR, 2002; Austrian Gov., 2002; UK Gov., 2005) Az Egyesült Királyság stratégiájában a természeti erőforrások felelősségteljes felhasználása a négy fő vezérelv egyike. (UK Gov., 2005)

A németek szerint a *„fenntartható fejlődés kulcseleme a ritka erőforrások felelősségteljes és hatékony felhasználása. Ebből a szempontból a figyelem központjában az energiafelhasználás áll.”* 2020-ra az 1990-es évek energiafelhasználási szintjét célozták meg úgy, hogy az energiahatékonyságot megduplázzák. (BMU, 2002:93)

Az nffs-ek társadalmi céljai

A társadalmi pillér funkcióját a stratégiák kétféleképp értelmezik. Az egyik csoport – szerintünk helytelenül – az általában vett társadalmi problémák megoldását az nffs feladatai közé sorolja. A szegénység csökkentése, a társadalmi kohézió és szolidaritás támogatása (Greek Gov., 2002:11) jelenik itt meg a stratégiák központi céljaként.

A másik csoport olyan társadalmi átalakulás programját hirdeti meg, amely az ökológiai válság megoldásához elengedhetetlen. Ezen stratégiák tárgya az új életstílus, a fenntartható fogyasztási minták, a környezethez alkalmazkodó életvitel és a civilizációs betegségek kérdésköreit boncolgatják. A továbbiakban a fenntarthatóság elvi rendszeréhez közelebb álló, szerintünk követendő, új életmódot kijelölő stratégiák bemutatásával foglalkozunk.

Új életmód – a stratégiák többsége kulcsfontosságú területként kezeli az *életmód* kérdését, abból kiindulva, hogy az életvitel és a szükségletek, a fogyasztási szokások jelenlegi módja tesz fenntarthatatlanná a termelést is. Ennek elemzése során számos alkalommal érintik az agrárszektor, az osztrák stratégiában például a következőképp: *„A mezőgazdaságnak, egyebek mellett, igen jelentős szerepe van az egészség biztosításában: az élelmiszerek biztonságának és egészségességének biztosítása, a természetes állattenyésztés és az állatvédelmi megfontolások, az élelmiszerek megfelelő címkézése és minőségbiztosítása ugyanúgy fontos szerepet játszik, mint a genetikailag módosított termékek tiltása. A táplálkozási szokások növekvő tudatossága nem csupán a fogyasztói magatartás változását eredményezi, hanem a népesség egészségének javulását is...”* (Austrian Gov., 2002:30)

Az egészség fogalmát tágan értelmezik a stratégiák, s a szorosán vett fizikai egészségen túl a lelki, szellemi egészséget is természetes módon beleveszik. Ez összevág a WHO meghatározásával, mely szerint az egészség az ember fizikai, mentális, társadalmi és lelki jóléte. Az osztrák stratégia szerint: *„A társadalom valamennyi osztályának fizikai és lelki egészsége az emberhez méltó élet parancsoló szükséglete. A szolidaritás, a társadalmi egyensúly teremt tisztességes lehetőséget minden ember számára a társadalomba való beilleszkedésre és a méltó életre.”* (Austrian Gov., 2002:22) A cseh stratégiatervezet is erre alapoz: *„az egészséges és boldog élethez az embereknek feltétlenül szükségük van a társadalmi és kulturális »egészségre« is”.* (Hroudá–Moldant [et al.], 2002:13)

Az egészséget meghatározó feltételek között a legtöbb stratégia legrészletesebben a *környezeti tényezőkkel* foglalkozik. *„A jó egészség egyik előfeltétele az egészséges környezet. A*

kedvezőtlen környezeti feltételek fenyegetést jelentenek az egészség számára.” (Norway’s Gov., 2002:16) „*Dániának olyan országnak kell lennie, ahol a népesség életminőségére és egészségére hatást gyakorló, a termékekből, az élelmiszerekből, a munkahelyi környezetből, a közlekedésből és a fizikai környezetből származó szennyezés folyamatosan csökken.*” (Danish Gov., 2002:22)

Itt mutatható be leginkább, hogy a stratégiák jócskán tartalmaznak számszerű adatokat, célkitűzéseket is. Az Egyesült Királyságban például a becslések szerint 24 000 ember halálát okozza a szennyezett levegő, többét, mint a közúti közlekedés (UK Gov, 1999:54). A német célkitűzés: „*A főbb légszennyező anyagok koncentrációját 2010-ig mintegy 70%-os szintre kell csökkenteni az 1990-es bázishoz képest.*” (BMU, 2002:116) A vegyszerek egészségkárosító hatásának csökkentésével kapcsolatban számos célkitűzést fogalmaznak meg a dokumentumok. Az EU stratégiája például a következőképp fogalmaz: „*2020-ig biztosítani kell, hogy a vegyszereket csak oly módon állítsák elő és használják fel, hogy az ne jelentsen jelentős veszélyt az emberi egészségre és a környezetre.*” (EC, 2001:11)

A másik szinte minden stratégiában említett tényező az *életvitel*. „*Az egészséget az életvitel is befolyásolja, mint például a stressz, az egészségtelen táplálkozás és az elégtelen fizikai aktivitás.*” – írják a norvégok. (Swedish Gov, 2002:16.) Vagy a német stratégia frappáns fejezetcíme: „*Élj egészségesen és érd el az öregkort*”. (BMU, 2002:22) Sokak számára bizonyára meglepő, de a dánok várható élettartama egyike a legalacsonyabbaknak az EU-ban. Ennek egyik elsődleges oka az életvitel – állítja a dán stratégia (Danish Gov., 2002:22). A dohányzás, a túlzott alkoholfogyasztás mellett a mozgásszegény életmód és a nem megfelelő táplálkozás szerepel a legtöbb stratégiában, amin az egészség érdekében változtatni kell. (Pl. BMU, 2002:23; SFC, 2002:22.)

Az *egészséges élelmiszerek biztosítása* a mezőgazdaság és az élelmiszeripar fokozott szerepén túl fogyasztási, ezen belül a táplálkozási szokások jelentőségére utal a fenntartható társadalomban. Az élelmiszerek megfelelő címkézésével, az állategészségügyi követelmények erősítésével, az élelmiszer-biztonsággal, az élelmiszer-adalékok és a genetikailag módosított termékek alkalmazásával stb. kapcsolatos törekvések valamennyi stratégiában megjelennek. (Pl. Austrian Gov, 2002:29; BMU, 2002:25; EC, 2001:11; Swiss Gov., 2002:22.) Az EU stratégiájának egyik fő célkitűzése, hogy az élelmiszer-biztonság és -minőség az élelmiszerláncban szerepet játszóknak mindegyikének célkitűzése legyen. (EC, 2001:11)

Az életvitellel kapcsolatban mindegyik stratégia kitér a *civilizációs betegségekre* is. „*A generációs méltányosság megköveteli a megfelelő életszínvonal biztosítását mindenki számára, beleértve a jövő generációkat is. [...] Különösképp, az olyan civilizációs betegségek jelentenek kibívást egészségügyi rendszerünk számára és követelnek innovatív megoldásokat, mint a szív- és érrendszeri betegségek, a rák, a krónikus degeneratív és mentális rendellenességek és a fertőző betegségek.*” (Austrian Gov., 2002:27)

Az nffs-ek gazdasági céljai

A nemzeti fenntartható fejlődési stratégiák célrendszere igen összetett és szerteágazó. A gazdasági célok általában az egyes gazdasági szektorokhoz kapcsolatosan jelennek meg, és többnyire a gazdasági növekedést célozzák meg. Szinte valamennyi stratégiában fő célkitűzésként szerepel az egy főre eső bruttó hazai termék növelése, ez az

egyik legkedveltebb indikátorként emlegetett mutató (lásd Belgian Gov., 2000:27; Czech Gov., 2004:39; Danish Gov., 2002:80; UK Gov., 2005:67). A stratégiák többsége gazdasági célként jelöli meg továbbá a munkanélküliségi ráta csökkentését, mely probléma társadalmi vonatkozásáról igen kevés szó esik.

Véleményünk szerint a gazdasági célok tekintetében jelentős átalakulásnak kellene végbemennie, annak érdekében, hogy az általuk elérhető eredmények a fenntartható fejlődést segítsék, a fenntarthatatlan trendek visszafordítását eredményezzék, ne csak kizárólag a gazdasági növekedést szolgálják. Az ökohatékonyság megvalósítása az elsődleges feladat, és ennek érdekében az egy főre eső GDP előállításához felhasznált anyag-, energia- és területmennyiség minél nagyobb arányú csökkentése lenne a cél. Tehát anyag-, energia- és területfelhasználás szempontjából hatékony termelési eljárásokat kellene kidolgozni és ezeket szerepeltetni a stratégiákban.

Találhatunk erre utaló jeleket, de e célkitűzések sajnos még nem eléggé határozott elképzelésként jelennek meg. Az osztrák stratégiában szerepel az energiafogyasztás GDP-hez viszonyított arányának csökkentése, a megújuló energiaforrások részesedésének növelése a teljes elsődleges energiaellátásban. (Austrian Gov., 2002:41) A német stratégiában az energiafelhasználás hatékonyságának megkészszerzését tűzik ki célul. (BMU, 2002:93) A svéd stratégiában nem is említik a GDP-t, viszont a stabil gazdasági háttér megteremtését tartják fontosnak annak érdekében, hogy minél magasabb legyen a foglalkoztatási arány. A fenntartható gazdasági növekedést támogatják a társadalmi problémák leküzdése érdekében. (Swedish Gov., 2002:28–29)

34. A stratégiák időtávja

Kétségtelen, hogy nem lehetséges egységes időtávot meghatározni minden felmerülő problémára. Mégis célszerűnek tűnik – bár vannak olyan vélemények (George–Kirkpatrick, 2006), melyek szerint ez nem feltétlenül szükséges –, hogy a stratégia megjelöljön egy elég hosszú időszakot, amelyre nézve végiggondolja az adott társadalom fejlődését. Nehéz megmondani, mi jelent ez az elég hosszú időtáv.

Azok a stratégiák, amelyek választ adnak erre a kérdésre – legtöbbször értelemszerűen a dokumentum bevezetőjében –, általában 10 és 50 év közötti távlatot jelölnek meg. Azt azonban nem fejtik ki, miért épp ezt az időtartamot választották. Pedig ez lényeges. A rendező elv lehet(ne) az ökológiai folyamatok időigénye, a technológiai változás belátható horizontja, a társadalmi folyamatok, szokások megváltoztatásához szükséges idő.

Az időtávnak van egy másik, roppant fontos vetülete: a sürgősen megoldandó problémák köre. Léteznek olyan folyamatok, amelyek egy bizonyos idő múlva már rendkívül súlyos károkat okoznak vagy a változások nem visszafordíthatók. Az *irreverzibilitási küszöb* azt a – sokszor bizonytalan – időpontot jelenti, ameddig a beavatkozást halogathatjuk.

A stratégiáknak meg kellene jelölnie azokat a tevékenységeket, amelyek nem halogathatók. Ezzel a problémával azonban csak néhány stratégia néz szembe. (Austrian Gov., 2002:8, 53; Belgian Gov., 2000:10, 69, 104)

A stratégiák egy része egyáltalán nem foglalkozik az időhorizont kérdésével (pl. az olasz, a portugál és a szlovák), s anélkül jelöl meg célokat, hogy kimondaná, milyen

távra szólnak ezek a célok. A szlovák stratégia 28 fő célt jelöl meg, s köztük nyilvánvalóan más időtávra vonatkozókat (pl.: 23. A bankszektor átalakítása és modernizálása 28. A környezetminőség javítása a régiókban); az időtávról egyáltalán nem szól. (Slovak Gov., 2002)

Az időtáv megjelölését az sem teszi fölöslegessé, ha a stratégiát dinamikusan, azaz egy folyamatként értelmezzük, amint ezt a stratégiák egy része teszi.

3.5. Társadalmi részvétel a stratégiák kidolgozásában

A társadalmi-gazdasági szereplők széles körű részvételének fontosságát az nffs céljainak kimunkálásában és a megvalósítás folyamatában, az értékelésben és a rendszeres átdolgozásban már az Agenda 21 is aláhúzza (UNCED, 1993), s azóta is számos szerző hangsúlyozza (pl. Cherp [et al.], 2004; George–Kirkpatrick, 2004; OECD, 2001; Stevens, 2005; UN DESA, 2001), jelentőségét több stratégia is kiemeli.

A problémák összetettsége, bonyolultsága elkerülhetetlenné teszi, hogy a stratégiát szakértői csoportok készítsék. Már önmagukban a környezeti témakörök is különleges szaktudást igényelnek, a stratégiákban ráadásul ezek gazdasági és társadalmi összefüggéseire is figyelemmel kell lenni. Ezt a szakértői munkát kell összehangolni a civilek részvételével.

A stratégia kidolgozásának módja, milyensége meghatározza a dokumentum további szerepét, életét. Az úgynevezett „alibi-stratégiák” esetében – melyek általában csak a nemzetközi elvárásnak való megfelelés miatt születtek – közös jellemző, hogy valamely szervezet vagy szakminisztérium önállóan dolgozza ki a teljes dokumentumot. Ez a módszer nem megfelelő, hiszen a fenntarthatósági koncepció sikerének elengedhetetlen feltétele, hogy a társadalom széles körében ismert legyen, és az emberek tudatosan is tegyenek a megfogalmazott célok megvalósításáért. *A leginkább célhazetető az, ha már a stratégiakészítés folyamatába is minél szélesebb körű részvételre törekszünk.* A széles körű részvétel nem zárja ki, sőt igényli, hogy valamely minisztérium vagy minisztériumok, szervezetek közösen koordinálják a folyamatot, de lehetőséget ad arra, hogy egy adott kérdést, problémát a társadalom és a gazdaság szereplői értékeljenek és közös megoldási javaslatot dolgozzanak ki (ahogyan ez a német stratégia esetében meg is valósult). A stratégia kimunkálásának minden fázisába, már az előkészületi szakaszba is be kell vonni a különféle társadalmi szegmenseket, az üzleti szféra képviselőit, az önkormányzatokat, az érdekvédelmi képviselőket (legyenek azok környezetvédelmi, vagy akár gazdasági beállítottságúak), a tudományos élet szakértőit, politikusokat, civil szervezetek képviselőit, fiatalokat és még folytathatnánk a felsorolást.

A gyakorlat sajnos sokszor szemben áll a logika által diktált elmélettel. A következőkben az Európai Unió tagállamaiban meglévő nemzeti fenntartható fejlődési stratégiák kidolgozásának körülményeit mutatjuk be.

A stratégiák többségében kiemelik, hogy a dokumentum mindenkire szól („Az osztrák fenntarthatósági stratégia minden osztrák emberhez szól.” [Austrian Gov., 2002:7]) és fontos a széles körű társadalmi részvétel. Sajnos a dokumentumok többségében ezen túlmenően nem is tapasztalható még utalás sem a konkrét társadalmi részvételre vonatkozóan.

A vizsgált stratégiák szinte mindegyike úgy véli, hogy csak a széles körű társadalmi részvétellel lehet sikeres a fenntarthatóság koncepciója. „*A nemzeti fenntartható fejlődési stratégia sikeres megvalósítása a különböző társadalmi, kormányközi, kormányzati, törvényhatósági, magánintézmények és az emberek közötti együttműködésen múlik, mely az egyenlőségen nyugszik.*” (Gov. of Lithuania, 2003:8)

A társadalmi részvétel fontosságát nem feltétlenül a dokumentum kidolgozásában való részvételben látják, hanem az abban foglalt célkitűzések megvalósításának folyamatában. „*A stratégia megvalósítása csak abban az esetben lesz sikeres, ha Ausztriában minden ember megbarátkozik a fenntartható fejlődés koncepciójával, osztozik az általa képviselt értékekkel és az alapelvekkel, és megtalálja a megfelelő lehetőségeket a cselekvésre a saját életében és környezetében.*” (Austrian Gov., 2002:108)

A dán stratégia is jelentőseget tulajdonít a kérdésnek: „*A fenntartható fejlődés koncepciója csak akkor érhető el, ha minden résztvevő közreműködik benne és felelősséget vállal, továbbá döntéseiben figyelembe veszi a környezetvédelem és a fenntartható fejlődés elveit.*” (Danish Gov., 2002:7)

Számos utalást találhatunk a stratégiákban arra, hogy a tényleges, az aktív részvételre szeretnék buzdítani az embereket, a szervezeteket. „*Az Akcióterv alapvető célja az, hogy »valódi« részvételre kívánja sarkalni az egyéneket és a fő társadalmi csoportokat, és amennyire lehetséges, racionalizálni és tökéletesíteni a jelenlegi Tanács feladatait.*” (Belgian Gov., 2000:123)

Az osztrák, a szlovák, az észt, az ír, a belga, a dán és a litván stratégiában ki is jelölik a fő célcsoportokat, amelyeknek részt kell venniük a stratégiában foglaltak megvalósításában (pl. a nem kormányzati szervezetek, a vállalati szféra szereplői, a törvényhatóságok, a fiatalok, a bevándorlók, a nők). „*A fogyasztók és termelők, az alkalmazottak, a szociális intézmények, a gyerekek és a fiatalok mind kulcsszereplők a fenntartható fejlődés eszméjének megvalósításában.*” (Danish Gov., 2002:7)

Továbbá megnevezik azokat a csoportokat, amelyekkel folyamatos konzultációt szeretnének fenntartani (a tudományos, az üzleti és a kulturális élet szereplői és a fiatalok).

„*A fenntartható fejlődés csak közös kötelezettségvállalással valósítható meg. Ezért az osztrák Fenntarthatósági Stratégia felhívást intéz az összes polgárhoz, intézményhez és társadalmi csoporthoz (pl. média, vállalkozók) és motiválni akarja őket az aktív részvételre a megvalósításban. [...] A kormány kezdeményezni fogja és fenn is tartja a különféle társadalmi csoportok közötti dialógust/párbeszédet (lásd üzleti élet szereplői, a tudományos közösség és a kulturális élet szereplői, fiatalok stb.) és felbatalmazza a fenti csoportokat, hogy véleményezzék a Stratégia végrehajtását és tegyenek javaslatokat a konkrét intézkedésekre vonatkozóan.*” (Austrian Gov., 2002:107)

A vizsgált dokumentumok közös tulajdonságának tekinthető, hogy a tervezés és a megvalósítás folyamatán túlmenően a döntéshozatalba is be kívánják vonni a különböző társadalmi csoportokat. „*A fenntartható társadalom demokratikus, nyitott, képes részt venni döntéshozatalban és felelősséget vállalni döntéseiért. [...] A megfelelő információkhoz való hozzáférés és a döntéshozatal folyamatában való részvétel döntő jelentőségű a fenntartható fejlődés megvalósítása érdekében.*” (Danish Gov., 2002:75)

Azonban az előzőekben bemutatott stratégiák többségéről nem mondható el, hogy széles körű társadalmi és intézményi részvétellel dolgozták volna ki, annak ellenére, hogy mindegyik stratégia kiemeli a kérdés jelentőségét. Sőt, célkitűzésként meg is jelenik, hogy aktív, tényleges és széles körű társadalmi részvételre törekszenek a stratégiákban foglalt célok megvalósításában, a hozzá kapcsolódó döntéshozatalban a kon-

cepció sikerességének érdekében. Ki is jelölik, hogy mely társadalmi szegmenseket tartják fontosnak a stratégiában foglaltak megvalósítása kapcsán, melyeket tekintik célcsoportnak és kikkel kívánnak fenntartani folyamatos kommunikációt a fenntarthatóság érdekében. Támogatják az önkéntes szervezkedéseket, a helyi csoportokat és a különböző fórumokat, többnyire külön anyagi fedezetet is biztosítva.

Az Európai Unió tagországaiban készült nemzeti fenntartható fejlődési stratégiák közül a belga, az egyesült királysági és német stratégia emelkedik ki a dokumentum kimunkálása során megvalósuló széles körű társadalmi részvétel tekintetében.

A német stratégia a társadalmi részvétel megvalósításának szempontjából példaértékű dokumentum, hiszen már a dokumentum előkészületeibe is bevonták a társadalmat, megismertették az emberekkel különböző fórumokon keresztül a koncepciót. A fenntarthatóság megértéséhez és az iránta elkötelezett hozzáállás kialakításához alapvető feltétel a fenntarthatóság komplex elvi kapcsolatrendszerének megismertetése. Meghatározták, hogy mely szervezetnek milyen feladatot kell ellátnia a dokumentum kimunkálása során. Folyamatos és többszöri konzultációs lehetőséget biztosítottak az állampolgároknak, a társadalom minden szegmensének a kérdések megvitatására. Az egyeztetések során megfogalmazott javaslatokat, a megbeszélések eredményeit beépítették a végleges stratégiába (BMU, 2002). Joggal elvárható, hogy a stratégiában foglaltakat az emberek magukra nézve kötelezőnek tartsák, hiszen az abban megfogalmazott célok kidolgozásában aktívan részt vettek. Ezáltal a nemzeti fenntartható fejlődési stratégiában foglaltak megvalósulását nagyobb eséllyel biztosítják.

3.6. Jelzőszámok, mutatók alkalmazása a stratégiákban

A stratégiák többsége nagy jelentőséget tulajdonít a fenntartható fejlődés jelzőszámának. A fenntartható fejlődés a természeti környezet és a társadalmi-gazdasági élet szinte minden összetevőjét érintő koncepció, amellyel kapcsolatos előrehaladás igen nehezen kvantifikálható, az előrelépés megítélése rendkívül bonyolult feladat. A mutatószámok kapcsán nem csak arról van szó, hogy a stratégiába foglalt célok, célkitűzések megvalósulását kövessük nyomon, sokkal inkább azt kell lemérni, hogy milyen mértékben sikerül leküzdeni a kialakult, és megelőzni az esetleges újabb nem fenntartható környezeti, társadalmi-gazdasági folyamatokat. Az ezekre vonatkozó korábbi vagy kiinduló állapotok objektív rögzítését, a célkitűzések számszerűsítését, a változások követését és ezzel a stratégiák és intézkedések hatékonyságának értékelését szolgálják a fenntartható fejlődés mutatószámai, indikátorai (FFI). (KVM–SZIE, 2004) Az indikátorok kérdésköre igen fontos, az alábbiakban azonban csak arra van lehetőségünk, hogy az EU tagállamainak nffs-eiből kiemeljünk néhány jellemzőt.

A stratégiánként alkalmazott indikátorok minősége és mennyisége is igen változatos és sokatmondó. A mutatórendszer sokrétűségét a problémakör komplexitása indokolja, az indikátorok (gyakran eltúlzott) száma azonban alapvető gondot okoz. A vizsgált nffs-ek többsége nem találta meg az arany középutat és számtalan, egyes esetekben 100 feletti indikátort jelölnek ki. A cseh nffs a gazdasági pillérhez 47, a környezetihez 26, a társadalmi pillérhez pedig 18 indikátort kapcsolott és további 9, a kutatás és oktatás területére, 2

az EU integrációra és 14 a jó kormányzásra vonatkozó mutatószámot sorol fel. (Czech Gov., 2004) A 2005-ös egyesült királysági stratégiában szintén hasonló nagyságrenddel találkozhatunk: „Az Egyesült Királyság Kormányának Stratégiája számára 68 indikátort határoztak meg, melyek közül 20 keretprogram indikátor és még további 48 mutatószám szolgál a fejlődés nyomon követésére.” (UK Gov., 2005:167)

A stratégiaalkotás kiforratlanságára, vagy még inkább a fenntarthatósági koncepció felszínes megközelítésére utal az a tény, hogy egyes nemzeti stratégiákban az indikátorok között kiemelt helyet foglal el az egy főre eső bruttó hazai termék, megfelelő árnyalás, magyarázat nélkül (lásd Czech Gov., 2004:39; Danish Government, 2002:80; UK Gov., 2005:67).

Az ésszt stratégiában találkozhatunk összetett, a fenntarthatósági, illetve a fenntarthatatlan tendenciák átfogó nyomon követésének lehetőségét megteremtő indikátorokkal. Az „*ökológia lábnyom*” (Ecological Footprint – EF), az „*Emberi Fejlődési Index*” (Human Development Index – HDI), „*Ökológiai deficit*” (Ecological Deficit – ED) és a „*Valódi megtakarítási ráta*” (Genuine Saving Rate – GSR) nagy integráltságú, rendkívül szemléletes indikátorok, melyek segítségével már hatékonyabban lehet mérni a stratégia céljainak megvalósulását. (ECSD, 2002:49–55) Az osztrák nffs a felelősségvállalás kapcsán jelöli ki a fenntarthatóság mérésére alkalmas összetett mutatókat, többek között a HDI-t, a „*Szegénységi mutatót*” – HPI-t, a „*Korrupciós indexet*” stb. (Austrian Gov., 2002:97) Kiemelik, hogy a fenti indikátorok főként a nemzetközi szintű célkitűzésekre vonatkoznak, így az országos jelzőszámokkal való mérés lehetősége korlátozott.

Az Európai Unió tagállamainak nemzeti fenntartható fejlődési stratégiáikhoz kapcsolatosan az Egyesült Királyságban, Németországban és Svédországban készítene nemzeti helyzetértékelést a fenntartható fejlődésről a megfelelő indikátorok alkalmazásával, ezáltal nyomon követve az nffs végrehajtását. (BMU, 2002; UK Gov., 2005; Swedish Gov., 2002)

Az Unión belül is folyamatos munka zajlik napjainkban is az indikátorok kialakítására és átdolgozására az ENSZ, az OECD, az Eurostat és különböző bizottságok, szervezetek közreműködésével.

Összefoglalás

Az Európai Unió és tagországai számottevő előrelépést tettek az utóbbi évtizedben a stratégiai szemlélet megerősítésében. Ebben a legjelentősebb szerepet a fenntarthatósági stratégiák kimunkálása játszotta. E stratégiák jó keretet biztosítanak a fenntarthatósági politikának, példát mutatnak a világ más fejlett országai számára, ugyanakkor célkitűzéseiket, tartalmukat, eszközrendszerüket tekintve egy sor tisztázatlan, megoldandó kérdéssel kell szembenézni, illetve több téves közelítést módosítani kell. Ezek közül a legfontosabbak a következők.

- Még világosabbá, egyértelműbbé kell tenni, hogy a fejlődés fenntarthatósága a globális ökológiai korlátoknak való megfelelést jelenti. A fenntarthatóság gazdasági és társadalmi pillére ezekhez a természeti meghatározottságokhoz igazodó társadalmi és gazdasági változtatásokat igényel, ezeknek kell szerepelniük a stratégiákban; ma többnyire nem ez a helyzet.

- Az országok fejlődését meghatározó stratégiák közül a fenntarthatósági stratégia a meghatározó alapstratégia. A középtávú gazdasági és társadalmi stratégiákat a fenntarthatósági stratégia követelményeinek megfelelően kell kidolgozni. (Az EU-ban a Lisszaboni Stratégia jelenlegi megújítását a Fenntartható Fejlődési Stratégia megújított céljaihoz kell igazítani.)

- A végére hagytuk talán a legfontosabb megjegyzésünket: *komolyan kell venni az elővigyázatosság elvét.* A fenntarthatósági stratégiák elkészülte fontos eredmény, de csak egy út kezdete. Haladéktalanul hozzá kell látni felülvizsgálatukhoz, bátrabb, határozottabb célokat kell kitűzni, mert számos jel mutat arra, hogy egy sor ökológiai korlátot elértünk, esetleg túl is léptünk.

Tanulmányunkat ezért az Egyesült Királyság Fenntartható Fejlődés Bizottságának 2004-es jelentése néhány befejező gondolatával zárjuk: „... pontosan tudatában vagyunk az előttünk álló kihívások súlyának, valamint azon veszélyek mértékének, amelyek a világra és az Egyesült Királyságra leselkednek, ha csak nem mozdulunk el gyorsabban és határozottabban egy radikálisan fenntarthatóbb társadalom felé. [...] Úgy véljük, most van itt az idő a radikálisabb változtatásra...” (UK CSD, 2004:36)

Jegyzet

1 A tanulmány az OTKA T-046704 sz. pályázat keretében folytatott kutatás során készült.

Irodalom

- Bulla Miklós–Kerekes Sándor (szerk.) (2004): *Környezetügy 2004. (Tanulmányok Láng István tiszteletére)*. Budapest: Országos Környezetvédelmi Tanács–Friedrich Ebert Alapítvány. 326.
- Bulla Miklós–Pomázi István (2003): A globalizációtól a Kárpát-medencéig. In: Bulla Miklós–Tamás Pál (szerk.) (2003): *Magyarország Környezeti Jövőképe*. Budapest: OKT–MTA Szociológiai Kutatóintézet. 382.
- Cherp, Aleg–Georg, Cliv–Kirkpatrick, Colin (2004): A Methodology for Assessing National Sustainable Development Strategies. *Working Paper Series*, No. 6, Impact Assessment Research Centre, University of Manchester, June 2004. 18.
- Cypriot Gov. (2005): *Environmental Sustainability Issues in Cyprus, Ministry of Agriculture, Natural Resources and Environment – Environment Service*, February 2005, 11.
- Csete László–Láng István (2005): A fenntartható agrárgazdaság és vidékfejlesztés. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Magyarország az ezredfordulón – Stratégiai Tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián*. Budapest: MTA Társadalomkutató Központ. 313.
- Dalal-Clayton, Barry–Brass, Stephen (2000): *National Strategies for Sustainable Development: the Challenge ahead*. IIED, London, 17 March 2000, 29.
- Dalal-Clayton, Barry–Brass, Stephen (2002): *Sustainable Development Strategies: a resource book*. London: OECD–UNDP–Earthscan. 358.
- Day, Catherine (2004): *Challenges and Opportunities for Sustainable Development in EU 25*. Comhar Conference 2004, Kinsale, County Cork, Ireland on 15–16 April 2004, Keynote speech, 5.

- Delbaere, P.–Dresselaers, P.–Gouzée, Nadine (2005): *La politique menée pour un développement durable*. Bureau fédérale du plan, Bruxelles, Février 2005. 115.
- EC (2001): *A Sustainable Europe for a Better World: A European Union Strategy for Sustainable Development*. European Commission, Brussels, 15. 5. 2001. [COM (2001) 264 final]. 1–17.
- EC (2002): *Towards a global partnership for sustainable development. (Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the Economic and Social Committee and the Committee of the Regions)*. European Commission, Brussels, 13. 2. 2002. [COM (2002) 82 final]. 1–20.
- EC (2005): *Strategic Objectives 2005–2009 – Europe 2010: A partnership for European Renewal: Prosperity, Solidarity and Security (Communication from the President in agreement with Vice-President Wallström)*. Commission of the European Communities, Brussels, 26. 01. 2005 [COM (2005) 12 final]. 1–13.
- Enyedi György (1994): Fenntartható fejlődés – mit kell fenntartani? *Magyar Tudomány*, 10. szám, 1151–1160.
- Faragó Tibor (szerk.) (2002): *Világtalálkozó a fenntartható fejlődésről: A találkozó programja, résztvevői, dokumentumai és értékelése*. Budapest: Fenntartható Fejlődés Bizottság.
- George, Clive–Kirkpatrick, Colin (2005): *National Sustainable Development Strategies: strengthening the links to operational policy*, Expert Group Meeting on Reviewing National Sustainable Development Strategies, New York, 10–11 Octobre 2005, 21.
- Kiss Károly (2005): Nemzetgazdaság és fenntartható fejlődés: a magyar gazdaság fenntartható fejlődésének koncepciója. Corvinus Egyetem, Budapest. [Kézirat.]
- KVM–SZIE (2004): *A fenntartható fejlődés indikátorai és a magyarországi változások az EU-indikátorok tükrében*. Környezetvédelmi és Vízügyi Minisztérium–Szent István Egyetem. 81.
- Láng István (2003): *A fenntartható fejlődés Johannesburg után*. Budapest: Agroinform Kiadóház. 147.
- OECD–DAC (1997): *Shaping the 21st Century*. Paris: Organisation for Economic Cooperation and Development–Development Assistance Committee.
- OECD (2001): *Strategies for Sustainable Development (The DAC Guidelines)*. Paris: OECD. 75.
- Stevens, Candice (2005): *National Strategies for Sustainable Development: Good practices in OECD Countries*. Expert Group Meeting on Reviewing National Sustainable Development Strategies, New York, 10–11 Octobre 2005, 19.
- Szabó Elemér–Pomázi István (szerk.) (2003): *Magyarország környezeti mutatói 2002 (Környezeti Információs Tanulmányok 5.)*. Budapest: Környezetvédelmi és Vízügyi Minisztérium. 240.
- Szlávik János (2005): *Fenntartható környezet- és erőforrás-gazdálkodás*. Budapest: KJK–KERSZÖV.
- Tamás Pál (2003): Gazdasági változások és környezeti stratégiák. In: Bulla M.–Tamás P. (szerk.) (2003): *Magyarország Környezeti Jövőképe*. Budapest: OKT–MTA Szociológiai Kutatóintézet, 2004. 382.
- UK SDC (2004): *Shows Promise, But Must Try Harder*: UK Sustainable Development Commission, London, 13 April 2004. 38.
- UNCED (1993): *Feladatok a 21. századra. (Az ENSZ Környezet és Fejlődés Világkonferencia dokumentumai)*. Budapest: Föld Napja Alapítvány. 433.
- UN DESA (2001): *Guidance in Preparing a National Sustainable Development Strategy: Managing Sustainable Development in the New Millennium (Background Paper No. 13)*, UN Department of Economic and Social Affairs, Division for Sustainable Development, Outcome of the International Forum on National Sustainable Development Strategies, Accra, 7–9 November 2001, 44.
- WCED (1988): *Közös jövőnk (A Környezet és Fejlesztés Világbizottság jelentése)*. Budapest: Mezőgazdasági Kiadó. 404.
- WSSD (2002): *Report of the World Summit on Sustainable Development (Johannesburg, South Africa, 26 August–4 September 2002)*. New York: United Nations. 173.

Nemzeti és nemzetek feletti fenntarthatósági stratégiák

- Austrian Gov. (2002): *Building our future. (The Austrian Strategy for Sustainable Development – An initiative of the Federal Government)*, Austrian Federal Government–Federal Ministry of Agriculture, Forestry, Environment and Water Management, Wien, 2002. 110. + Annex 69.
- Belgian Gov. (2000): *Federal plan for sustainable development 2000–2004*, Secretary of State for Energy and Sustainable Development, Brussels, September 2000. 143.
- Belgian Gov. (2004): *Federal plan for sustainable development 2004–2008*, Council of Ministers, Brussels, 24 September 2004. 97.
- BMU (2002): *Perspektiven für Deutschland – Unsere Strategie für eine nachhaltige Entwicklung –*. Bundesumweltministerium, Berlin, 2002. 345 S.
- CMR (2002): *Strategy for Sustainable Development of Latvia*. Cabinet of Ministers of the Republic, Riga, August 2002. 32.
- Czech Gov. (2004): *The Czech Republic Strategy for Sustainable Development*, Prague, Nov. 2004. 63.
- Danish Government (2002): *A shared future – balanced development (Denmark's national strategy for sustainable development)*, The Danish Government, August 2002, Copenhagen. 87.
- Dutch Gov. (2001): *Where there's a will there's a world (4th National Environmental Policy Plan – Summary)*, Ministry of Housing, Spatial Planning and the Environment, 2001. 79.
- Dutch Gov. (2002): *A National Strategy for Sustainable Development: What choices must the government make?*, February 2002. 16.
- EC (2001): *A Sustainable Europe for a Better World: A European Union Strategy for Sustainable Development*, European Commission, Brussels, 15.2.2001 [COM (2001) 264 final]. 1–17.
- ECSD (2002): *Estonian National Report on Sustainable Development*. Estonian Commission on Sustainable Development, Tallinn, 2002. 56.
- Finnish Gov. (2003): *Evaluation of Sustainable Development in Finland – Summary*. Ministry of the Environment, Helsinki, 2003. 36.
- French Gov. (2003): *Stratégie Nationale de Développement Durable*, Comité Interministériel pour un Développement Durable, Paris, 3 juin 2003. 150.
- Geßner, Christian–Schulz, Werner F.–Kreeb, Martin (2001): *What is a Good Strategy for Sustainable Development? A Draft Set of Evaluation Criteria*, GMI 36 Winter 2001.
- Gouv. du Luxembourg (1999): *Plan National pour un Développement Durable*. Le Gouvernement du Grand-Duché de Luxembourg, Ministère de l'Environnement, 30 Avril 1999. 107.
- Gov. of Ireland (1997): *Sustainable Development – A strategy for Ireland*. Government of Ireland, Department of the Environment, Dublin 1997. 267.
- Gov. of Ireland (2002): *Making Ireland's Development Sustainable*, Government of Ireland, Department of the Environment and the Local Government, Dublin 2002. 118.
- Gov. of Lithuania (2003): *National Strategy for Sustainable Development*. Government of the Republic of Lithuania, Vilnius, Sept. 2003. 89.
- Greek Gov. (2002): *National strategy for Sustainable Development – Greece (Executive Summary)*, Hellenic Ministry for the Environment, Physical Planning and Public Works, Athens, May 2002. 20.
- Hrouda, Vojtech–Moldan, Bedøich [et al.] (2002): *Draft National Strategy for Sustainable Development in the Czech Republic*, Charles University Environmental Center, May 2002. 56.
- Italian Gov. (2002): *Strategia d'azione ambientale per lo sviluppo sostenibile in Italia*. Ministero dell'Ambiente e della Tutela del Territorio, Roma, 2002. 68.
- NCSO Malta (2004): *A Draft Sustainable Development Strategy for Malta*. National Commission for Sustainable Development, July 2004. 64.
- Nordic Council of Ministers (2004): *Sustainable Development – New Bearings for Nordic Countries (Revised edition with goals and measures for 2005–2008 – Principal policy points)*. Nordic Council of Ministers, Copenhagen, 2004. 74.

- Norway's Gov. (2002): *National Strategy for Sustainable Development*. The Royal Ministry of Foreign Affairs, Oslo, August 2002. 48.
- Norway's Gov. (2003): *Norway's action plan for sustainable development*. Government of Norway, Oslo, 2003. 50.
- Polish Gov. (2000): *Sustainable Development Strategy for Poland up to 2025 – Polska 2025*. Governmental Centre for Strategy Studies Centre with Ministry of the Environment, Poland 2000. 12.
- Portuguese Gov. (2002): *Estratégia nacional de desenvolvimento sustentável ends 2002 (Versão para Discussão Pública)*, Ministério das Cidades Ordenamento do Território e Ambiente, Junho de 2002. 71.
- Slovak Gov. (2002): *National Strategy for Sustainable Development for the Slovak Republic*. Government of the Slovak Republic, Bratislava, April 2002. 278.
- Sloven Gov. – IMAD (2001): *Slovenia in the New Decade: Sustainability, Competitiveness, Membership in the EU (The Strategy for the Economic Development of Slovenia 2001–2006)*. Institute of Macroeconomic Analysis and Development, Ljubljana, 2001. 159.
- Sloven Gov. (2005): *Slovenia's Development Strategy*. Government of the Republic of Slovenia, Ljubljana, 23 June 2005. 50.
- Spanish Gov. (no date): *Estrategia Española de Desarrollo Sostenible (Documento de consulta)*. Madrid. 279.
- Swedish Gov. (2002): *Sweden's National Strategy for Sustainable Development 2002. (A summary of Government Communication 2001/02:172)*. Ministry of the Environment, Stockholm, June 2002. 40.
- Swiss Gov. (2002): *Sustainable Development Strategy 2002*, Swiss Federal Council, 27 March 2002. 42.
- UK Gov (2003): *A better quality of life (A strategy for sustainable development for the United Kingdom)*. UK Government, 1999 (Updated: 4 March 2003). 111.
- UK Gov. (2005): *Securing the future (The UK Government Sustainable Development Strategy)*. UK Government, March 2005. 188.

II. SZAKMAPOLITIKAI ELÁGAZÁSOK

Kerekes Sándor

A FENNTARTHATÓSÁG KÖZGAZDASÁGI ÉRTELMEZÉSE

A fenntartható fejlődés elméletét társadalom- és természettudósok egyaránt vizsgálják és értelmezik. Sokan a közgazdaságtan kudarcának tekintik mindazt, amit az elmúlt ötven évben a globalizálódó világ a „környezetpusztítás érdekében összehozott”. A következőkben röviden, és nagyon leegyszerűsítve megpróbálok bemutatni, hogy mi a közgazdaságtan álláspontja a fenntartható fejlődést illetően.

A fenntartható fejlődés fogalma

A fenntartható fejlődésnek 1987-ben megfogalmazott, és azóta továbbfejlesztett elmélete az ökológiai, a társadalmi és a gazdasági fenntarthatóságot egyidejű harmóniaként feltételezi. A három dimenzió közti kölcsönhatásoknak nemcsak mennyiségi, hanem minőségi következményei is izgalmasak. A gazdaság és a bioszféra viszonyát jelentős részben az anyag- és energiaáramok jellemzik. Környezeti szempontból a legproblematisabbnak azt tekinthetjük, hogy a közgazdaságtan szerint szabad javaknak tekintett ökológiai rendszerből a gazdasági rendszer nyersanyagokat és energiát igényel, amit aztán hulladékká transzformálva ad vissza az ökológiai rendszernek. Az „értékteremtés”, amit a gazdasági rendszer végez, az ökológiai rendszerből nézve hulladéktermelés, vagy természettudományos kategóriákkal kifejezve, kis entrópiájú természeti erőforrásoknak nagyobb entrópiájú hulladékká történő átalakítása. Eközben a gazdasági rendszer emberi szükségleteket elégít ki az ipari alrendszer által termelt termékek és szolgáltatások segítségével. Az „értékteremtés” azonban értékvesztéssel, minőségromlással jár a természet szempontjából. Nem mindegy természetesen, hogy milyen ennek az értékvesztésnek a sebessége, és persze az sem közömbös, hogy közben milyen színvonalon elégítette ki a gazdasági rendszer az emberi szükségleteket.

A fenntartható fejlődés fogalmának tisztázását kezdhethetnénk azzal, hogy megmagyarázzuk, hogy mit jelent maga a szóösszetétel. Az első tag jelentése viszonylag egyszerű. A fenntarthatóság „valami” szakadatlan létezésének a biztosíthatóságát jelenti. A második tag, a fejlődés jelentésével már bonyolultabb a helyzet, hiszen értelmezhetjük mennyiségi és minőségi növekedésként is, például a jólét vagy a jóllét szakadatlan növekedéseként. Természetesen nem mindegy, hogy hogyan értelmezzük. A GDP növekedése például nem feltétlenül jelenti a jólét, és különösen nem a jóllét növekedését. A jóllét növekedésébe beletartozik az oktatás fejlődése, az egészségesen megérett élettartam növekedése, az élet- és szociális biztonság javulása, sőt olyan tényezők javulása is, mint például a személyes szabadság, amelyek mind-mind alkotóelemei az életminőségnek.

Pearce és Atkinson¹ megfogalmazzák, és Hicks–Page–Hartwick–Solow-szabálynak nevezik azt a követelményt, ami az úgynevezett gyenge fenntarthatósági kritériumot kifeje-

zi. Pearce és Atkinson három tőketípust különböztetnek meg: K_M az ember által létrehozott (vagy újratermelhető) tőke (utak, gyárak, lakóházak stb.), K_H a humán tőke (a felhalmozott tudás és tapasztalat), és K_N a természeti tőke, amit igen tágan értelmeznek, és magában foglalja a természeti erőforrásokat (ásványok, termőföld stb.), de az élet fenntartásához nélkülözhetetlen egyéb természeti javakat is, mint például a biodiverzitás, a szennyvezést asszimiláló kapacitás stb. Pearce és Atkinson szerint amennyiben elfogadjuk a neoklasszikus közgazdaságtan azon alapfeltevését, hogy a tőkejavak egymással korlátlanul helyettesíthetők, akkor a gyenge fenntarthatóságot a következő képlettel fejezhetjük ki²:

$$\frac{dK}{dt} = \frac{d(K_M + K_H + K_N)}{dt} \geq 0$$

Közgazdasági értelemben tehát a gyenge fenntarthatóság akkor áll fenn, ha a társadalom rendelkezésére álló tőkejavak értéke időben nem csökken.

Miután a tőke a megtakarítások és az értékcsökkenés különbségeként határozható meg, és a fenti három tőkeelem közül a humán tőke értékcsökkenése nullának tekinthető (első közelítésként elfogadva, hogy az emberiség által felhalmozott tudás és tapasztalat nem „kopik”), a gyenge fenntarthatósági kritérium Pearce és Atkinson szerint a következő képlettel írható le.

$$Z = \frac{S}{Y} - \frac{\delta_M * K_M}{Y} - \frac{\delta_N * K_N}{Y}$$

Ahol S megtakarítás, Y Bruttó Nemzeti Termék, a delta M és delta N az ember alkotó és a természeti tőke amortizációs rátái. Amennyiben nem engedjük meg a tőkeelemek közti helyettesítést, akkor Pearce–Atkinson szerint az erős fenntarthatósági kritériumhoz jutunk. A szigorú fenntarthatóság teljesülésének feltétele, hogy a természeti tőke értéke időben ne csökkenjen:

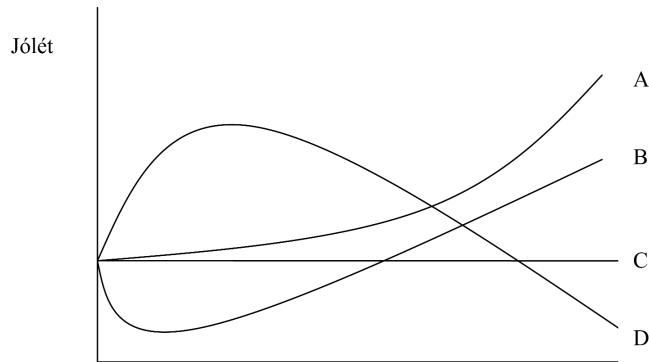
$$\frac{\delta_N * K_N}{Y} \geq 0$$

Az ökológusok, és általában a természettudósok érthető okokból a tőkeelemek helyettesíthetőségét, és így a gyenge fenntarthatóságot nem fogadják el, sőt még a szigorú fenntarthatósággal is problémáik vannak, hiszen a természeti tőkén belüli kompenzációkat ez utóbbi is feltételezi. Az ökológiai közgazdászok zöme a szigorú fenntarthatósággal kapcsolatban kiköti, hogy a természetben nem szabad irreverzibilis változásokat (pl. fajok kipusztulása) előidézni. Ez a feltétel persze a gyakorlatban nem teljesíthető, és ezáltal az ökológiai közgazdászok és követőik egy olyan fogalomhoz jutnak, amelyre környezetpolitika nem építhető.

A közgazdasági szakkönyvek szerint fenntartható az a fejlődési pálya, amely biztosítja, hogy az „átlagos (egy lakosra jutó) jólét” ne csökkenjen. Első közelítésben a közgazdászok nem „bajlódhatnak” a jólét szabatos meghatározásával, azt feltételezik, hogy a több (növekvő GDP) egyúttal magasabb életminőséget is jelent.

A probléma érzékeltetése érdekében a közgazdaságilag lehetséges fejlődési pályákat grafikusán is megmutatjuk az 1. ábrán.

1. ábra. Fenntartható (A, B, C) és nem fenntartható (D) fejlődési pályák

Az 1. ábrán³ az A pálya a jólét monoton növekedését mutatja, ami definíciónk szerint egyértelműen fenntartható. A C pálya a definíció szerint ugyan fenntartható, de kérdéses, hogy fejlődés-e? A D pálya hosszú távon fenntarthatatlan, miközben átmenetileg fenntarthatónak tűnik. A B pálya rövid távon tűnik fenntarthatatlannak, miközben hosszú távon fenntartható. Amint az ábra mutatja, a fenntarthatóság értelmezésével van elég probléma anélkül is, hogy elvi vitát folytatnánk a jólét és a jólét közti különbség értelmezéséről, vagy anélkül, hogy a gyenge és a szigorú fenntarthatóság közti különbséget megpróbálnánk értelmezni.

Haladjunk az egyszerűbbtől a bonyolultabb felé, és az ábra alapján vegyük szemügyre előbb a négy lehetséges pályát és az általuk felvetett problémákat.

Az A görbével jellemezhetjük például az ember alkotta tőke (man made capital) szakadatlan növekedését a Földön. A felépített úthálózat, a felhalmozott tudományos ismeretek, technológiák, amelyeket a jövő generációkra hagyományozunk, sokak számára érvet jelentenek a jövő generációkkal szembeni felelősségünk súlyosságára vonatkozóan, hiszen azt mondják, hogy nekik már nem lesz szükségük olyan sok természeti erőforrásra, hiszen a jelen generációk által létrehozott infrastruktúrát használhatják.

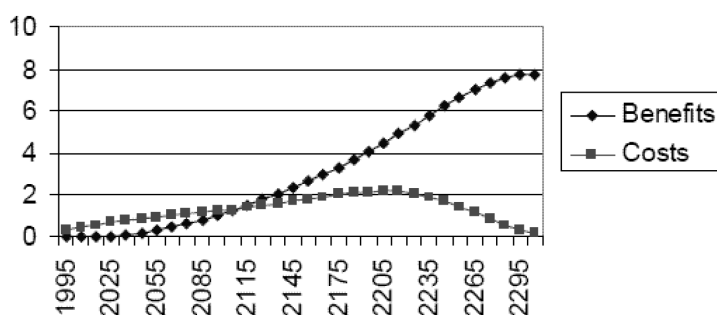
A C egyenes azt feltételezi, hogy a jólét időben állandó. Ami elképzelhető, ha feltételezzük, hogy a gazdaság csak olyan mértékben növekszik, mint amilyen mértékben a népesség. A párhuzamos egyenes tehát csak látszólag jelent állandóságot.

A D görbe a nem fenntartható fejlődési pályát szemlélteti, ami sajnálatos módon a fejlett országok és újabban a fejlődő országok gazdasági-társadalmi fejlődését is jól jellemzi. A természeti erőforrások vagy az olcsó munkaerő túlzott igénybevétele átmenetileg jólétnövelő hatású, később azonban a környezet degradálódásáért, az elszegényedésért súlyos árat kell fizetnünk, ami hosszú távon jólétsökkentő hatású.

A szakkönyvek általában nem tárgyalják (miután nem felel meg még a gyenge fenntarthatósági kritériumnak sem) azt a tipikus fejlődési pályát, amit a B görbe reprezentál. Ez átmenetileg jólétsökkenést eredményez, de hosszú távon aztán a jólét növekedését eredményezi. Ilyen pályát eredményeznek a természeti tőkébe történő befektetések. Tipikus-

nak tekinthetők az üvegházhatású gázok kibocsátásának csökkentésére tett nemzetközi erőfeszítések, amelyeknek a következő száz évben a ráfordításai meghaladják a hasznaikat, azután viszont egyértelműen jólétnövekedést eredményeznek. A 2. ábra jól mutatja, hogy a klímapolitika költségei a következő mintegy száz évben meghaladják a klímapolitika hasznát. Ez magyarázza, hogy a kiotói kezdeményezéshez, hogy az üvegházhatású gázok kibocsátását csökkentsék, több ország, köztük az Egyesült Államok sem csatlakozik.

2. ábra. A klímapolitika költségei és hasznai

A B görbe komoly fejtörést okoz nemcsak a politikusoknak, hanem az elméleti szakembereknek is, hiszen a jelen generációk altruistának tűnő áldozatvállalását követeli és egyfajta intergenerációs egyenlőtlenséget sugall. Látszólag a klímapolitikát illetően a jelen generáció lemond a jóléte egy részéről (invesztál a természeti tőkébe) annak érdekében, hogy megóvja a jövő generációkat egy majdani radikális jólétsökkenéstől. Erkölcileg persze a helyzet az, hogy az ipari forradalmat követő generációk mulasztásait kellene most pótolni és ez az, amire a ma élő népesség egy része azt mondja, hogy miért éppen nekünk?

A fenntartható fejlődésnek, mint láttuk, sokféle értelmezése létezik. Érdekes azonban a három alaptípust megkülönböztetni.⁴

1. Értelmezhetjük a fenntarthatóságot mint konstans fogyasztást. Ez az értelmezés felel meg a gyenge fenntarthatósági kritériumnak, amelynél a természeti és ember alkotta tőke egymással helyettesíthető. Az össztermelés, illetve az egy főre jutó fogyasztás színvonala mindaddig tartható, ameddig a természeti erőforrások használatából származó profitot nem elfogyasztják, hanem anyagi tőkébe fektetik.

2. Értelmezhetjük a fenntarthatóságot a természeti erőforrások időben állandó (konstans) készleteként. Ez az értelmezés felel meg a szigorú fenntarthatóságnak, és azt feltételezi, hogy a természeti és az ember alkotta tőke a termelésben kiegészítik, de nem helyettesítik egymást.

3. És végül értelmezhető a fenntarthatóság mint generációk közötti egyenlőség is. Ez utóbbi abban különbözik az előző kettőtől, hogy nem tesz semmilyen kikötést a természeti és ember alkotta tőke helyettesíthetőségére vonatkozóan, helyette „valamilyen generációk közötti egyenlőség” biztosításának a nem jól definiált követelményét helyezi a középpontba.

Mint láttuk, az első két definíció közgazdasági kategóriaként jól leírható. A gyenge fenntarthatóság a gazdaság számára az uralkodó paradigmarendszer keretein belül

is teljesíthető lehetne. Az EU környezeti direktíváinak zöme is csak a gyenge fenntarthatósági kritérium teljesülését segíti. Az IPPC-direktíva például a „legjobb elérhető technológia” (BAT) kiválasztásánál előírja a költség–haszon elemzést, vagyis a kiválasztott „legjobb” technológia költséghatékony technológia kell hogy legyen.

A második definíció, a szigorú fenntarthatóság, közgazdaságilag ugyan értelmezhető kategória, de a létező gazdaság nem képes megfelelni ennek a kritériumnak és legfeljebb kísérletet lehet tenni bizonyos „safe minimum standard” jellegű szabályozással a közelítésére. Egy autópálya vagy egy erőmű építése biztosan csökkenti a biodiverzitást, ami pótolhatatlan veszteséget okoz a természeti tőkében.

A harmadik definíció közgazdaságilag nem is értelmezhető, ez magyarázza, hogy vitatkozni lehet ugyan a definíción, de gyakorlati környezetpolitikát nem lehet rá alapozni. Talán nem véletlen, hogy ez a legkevésbé kézzelfogható fogalom a leginkább ismert a köztudatban.

Kuznets növekedésmélete és a fenntartható fejlődés

A növekedés és a fenntartható fejlődés eddigi vizsgálatából kimaradt két tényező figyelembevétele, ami pedig fontos a probléma megértéséhez. Az egyik a népességszám-változás, a másik pedig a technológiai haladás. Nyilvánvaló, hogy ezek hatásának a figyelembevétele nélkül vizsgáldásunk statikus marad. A Pearce–Atkinson-képletek nem a jólétnek a változásával, hanem a különböző tőkeelemek állományának az időbeli változásával foglalkoznak. A Brundtland-jelentés definíciója viszont a jelen és a jövő generációk szükségleteinek a kielégítéséről, vagyis a jelen és a jövő generációk jólétéről beszél, ami a felhalmozott tőke nagyságától és attól is függ, hogy mekkora az ellátandó népesség száma. Amennyiben feltételezzük, hogy a természeti tőke nagysága nem csökken az időben (szigorú fenntarthatóság), a jólét akkor is csökkenhet, ha a népességszám nő. A népességszám-növekedést ellensúlyozhatja a technológiai haladás, ami elősegítheti, hogy egységnyi természeti tőke nagyobb jólétre eredményezzen. A technológia fejlődése javítja nemcsak a munkatermelékenységet, hanem az úgynevezett ökohatékonyt is. Például az energetikai hatásfoka a gőzgépeknek csak 5–15% volt, a mai erőgépek nemritkán 50–65%-os hatásfokkal dolgoznak. Ha a technikai haladás gyorsabb ütemű, mint a népesség számának növekedési rátája, elvileg teljesíthető a szigorú fenntarthatósági kritérium is.

A Világbank 1992-ben megjelent kötete (World Development report)⁵ bemutatja, hogy a gazdasági növekedés bizonyos szintjén a növekedés és a környezetszennyezés elválik egymástól. Tízezer dollár egy főre jutó GDP felett olyan környezeti mutatók, mint például a kéndioxid-kibocsátás, a tisztítatlan szennyvíz mennyisége, a levegő ólom- és más nehézfém-tartalma stb. egyértelműen javulnak. Ezeket az összefüggéseket leíró görbéket szokás a környezetgazdaság-tanban Kuznets-görbéknek nevezni. Simon Kuznets, akít a gazdaságinövekedés-elmélet egyik pápájának tekinthetünk, 1971-ben kapott Nobel-díjat. Természetes talán, hogy Kuznets a növekedést optimistán szemlélte. A Nobel-díj átvételekor mondott beszédében a növekedés negatív hatásait is elismerve, egyértelműen azt állítja: „Két fontos dolgot kell kiemelni. Az első, hogy ez ideig a növekedés ne-

gatív hatásait sohasem tekintették olyanoknak, ami megkérdőjelezné a növekedés pozitív hatásait, olyan mértékben, hogy az a növekedés tagadásához vezetne – függetlenül attól, hogy milyen durva a háttérszámítás. A másik, biztosan feltételezhetjük, hogy ha a növekedésnek valamely nem várt negatív hatása megjelenik, a növekedés negatív hatását csökkentő anyagi vagy a társadalmi technológia lehetősége is megjelenik, ami a negatív hatást csökkenti vagy megszünteti... A gazdasági növekedés története alapján megalapozottan elmondható, hogy az általa előidézett bármely sajátos probléma csak átmeneti jellegű lesz – bár sohasem leszünk mentesek a negatív hatásoktól, függetlenül attól, hogy milyen gazdasági fejlettséget érünk el.”⁶

Kuznets tehát 1971-ben azt állította, hogy addig még senki sem kérőjelezte meg, hogy a növekedés több jót eredményez, mint rosszat, és hogy a negatív hatások ellensúlyozásához a növekedés a technológiák segítségével megoldásokat is kínál. Kuznets igen körültekintően a modern gazdasági növekedés hat alapvető jellegzetességét említette:

1. Az egy főre jutó nemzeti termék és a népesség a korábbinál sokkal gyorsabb növekedése a fejlett országokban.

2. A munkatermelékenység korábbinál sokkal gyorsabb ütemű növekedése.

3. A gazdaság gyorsütemű szerkezeti változása, a mezőgazdaság háttérbe szorulása és előbb az ipar, majd a szolgáltató szektor előretörése. A magánvállalkozás helyett a társaságok előretörése és ezzel kapcsolatban a foglalkoztatási viszonyokká változása.

4. A társadalmi szerkezet és a hozzá kapcsolódó ideológiák gyors változása.

5. A közlekedési és hírközlési technológiák segítségével a fejlett országok könnyedén elérhetik a világ más részeit, ami a világ egységesüléséhez vezet.

6. A gazdasági növekedés ellenére a világ lakosságának háromnegyede messze az alatt a szint alatt él, amit a modern technológiák alkalmazásával lehetséges volna számukra biztosítani.⁷

Kuznets gondolatai jóval korábbiak, mint a fenntartható fejlődés elméletének megjelenése. Miközben Kuznets átveszi a Nobel-díjat, már készül a Római Klub első, a „Növekedés határai” címet viselő jelentése és 1972-ben meg is jelenik Meadowsék könyve, megkérdőjelezve a növekedés hosszú távon való fenntarthatóságát és azt is, hogy a növekedés hatása inkább pozitív, mint negatív. A Római Klub szerzői természetesen nem Kuznets-cel vitatkoztak. Ha gondosan szemügyre vesszük a fenti állításokat, jól látszik, hogy a ma már klasszikusnak számító közgazdász növekedésemellete nagyrészt magában foglalja mindazt, amit az elmúlt harmincöt évben a kutatók, sokszor a növekedésemélet kritikájaként, megfogalmaztak. Kuznets ugyanis a technológiai és társadalmi innovációkat a fejlődés alapjának tekintve, de természeti, társadalmi és kulturális dimenziókat is fontosnak tart, mikor azt mondja, hogy „a modern technológia, amely a munka-megtakarításra összpontosít, alkalmatlan lehet azoknak az országoknak, amelyek óriási munkaerő-felesleggel rendelkeznek, de hiányt szenvednek más tényezőkben, mint például a termőföld és a víz. A modern intézmények, amelyek a hangsúlyt a személyes felelősségre és a gazdasági érdekekre helyezik, alkalmatlanok lehetnek a hagyományos életvitelt követő mezőgazdasági társadalmakban, mint amilyenek a legtöbb fejlődő országot jellemzik.”

Kuznets a GDP-t természetesen nem értelmezi jóléti mutatóként, sőt a már említett előadásában egyértelműen leírja, hogy „a nemzeti termék hagyományos számítása

és összetevői nem reflektálnak megfelelően azokra a költségekre, amelyeket a radikális technológiai innovációk a gazdasági és társadalmi szerkezetre hatva okoznak, és mellékesen a kedvező megtérülésekre sem, amelyeket az innovációk kiváltak. [...] Az elméletnek ezek a hiányosságai vezettek ahhoz a felismeréshez, hogy kiterjesszük a nemzeti elszámolások keretét az idáig rejtett, de igen fontos költségekre, mint például az oktatás mint tőkebefektetés, a városi élet irányába történő elmozdulás, vagy a környezetszennyezés és a tömegtermelés más negatív hatásai. Ezek a törekvések felfednek néhány eddig nem mért pozitív hozadékot is, mint a jobb egészség és hosszabb élettartam, a nagyobb mobilitás, a több szabadidő, a kisebb jövedelemkülönbségek stb.” Ismét hadd emlékeztessék arra, hogy a humán fejlődés indexe (HDI), vagy a Daly–Cobb-féle ISEW (a fenntartható gazdasági jólét indexe) csak sokkal később, az 1990-es években kerültek az érdeklődés homlokterébe.

Közgazdaságtan vagy etika?

Az 1987-es „Közös jövőnk” fenntarthatósági definíciója, mint említettük, nem közgazdasági kategória, sokkal inkább etikai, amennyiben a generációk közötti egyenlőség elérését célozza. A definíció azonban nem természet-, hanem emberközpontú. Az antropocentrikus eszmerendszerrel kategorikusan szemben áll az ököcentrikus vagy természetközpontú világkép, amely szerint minden élőlénynek joga van az „önmagában” való élethez és ez a legfontosabb érték a Földön. A két világkép nem szükségképpen mindenben ellentmondó. Modern megjelenésük a *humanizmus* és a *naturalizmus* eszmerendszere. Miközben a humanizmussal jól megfér például az állatvédelem, a konfliktus szembetűnővé válik akkor, ha feltesszük a kérdést, hogy mennyit célszerű egy faj megmentésére költeni a korlátozott erőforrásokból. Még inkább szembetűnő lesz a konfliktus, ha konkrét gyakorlati kérdéseket vetünk fel. A globális felmelegedés kockázatának csökkentése érdekében milyen mértékű energiahasználat-korlátozásra vagyunk készek? Egy természetvédelmi terület elkerülése érdekében mennyivel vagyunk hajlandóak magasabb autópályadíjat fizetni stb.?

A klasszikus gazdaságelméletnek a „hasznossági-utilitárius” felfogás, az Adam Smithnél megjelenő „láthatatlan kez” irányító piaci mechanizmusok szabályozó erejébe vetett bizalom az alapja. Adam Smith szerint a jólét társadalmi maximálását az önérték követése biztosítja.

A smith-i elmélet alapján viszonylag egyszerűnek látszik a döntés a fenti kérdések esetében is. Meg kell ismernünk a társadalom preferenciáit, amiknek az aggregálásával megállapítható, hogy mennyit ér például a tiszta levegő, és ha ennél kisebb költséggel „előállítható”, akkor elő kell állítani, ha pedig nem, akkor nem érdemes vele foglalkozni. Ez a közelítés természetesen nagyon leegyszerűsítő. Először is azért, mert *a társadalmi hasznossági függvény elvileg sem egyértelmű*. Kenneth Arrow (1951, idézi Lesourd–Schilizzi, 2002:53) „lehetetlenségi teorémája” szerint nincs lehetőség olyan társadalmi döntési folyamatot választani, amelyik ne befolyásolná a döntés kimenetelét. Az egyéni preferenciák aggregálásának módja tehát hatással lesz a döntés kimenetelére. A hasznosság tehát nemcsak az egyéni preferenciáktól függ, mint azt elméletileg feltételeznénk, hanem a döntési algoritmustól is.

Másrészt azért is leegyszerűsítő a költség–haszon elemzésen alapuló döntési modell, mert alig valószínű, hogy akár egyének, akár szervezetek figyelemmel lennének *a jövő generációk, vagy a biodiverzitás megőrzésének az érdekeire.*

A harmadik ellenvetés, hogy léteznek olyan problémák, mint a társadalmi egyenlőség, vagy a környezetvédelem, amelyeknél az emberek preferenciarendszere nem olyan szerkezetű, amelyben készek lennének tényleges átváltásokra. A probléma természete azonnal világossá válik, ha konkrét kérdést próbálunk megválaszolni. Ha a fizetési hajlandóság megismerése érdekében valakitől azt kell kérdeznünk például, hogy mennyiért volna hajlandó kockáztatni a saját, vagy mások egészségét, azonnal etikai kétségeink támadnak. Elképzelhetetlen például, hogy egy vallásos ember pénzben kifejezett kompenzációt tartson elfogadhatónak valamely faj kipusztulásáért, vagy egy emberéletért. Ha pedig ez igaz, akkor ezek az „elfogadási hajlandóság” értékek végtelenek lennének, ami a költség–haszon típusú elemzéseket lehetetlenné teszi.⁸ (Lesourd, Jean-Baptiste–Schilizzi, Steven G. M., 2001:52)

Az átváltások (trade off) problémájával a vállalatvezetők igen gyakran szembesülnek. Kívülállóként azt gondolnánk, hogy a gazdasági döntéseknél a vállalatvezetők morálisan elfogadható célok között választhatnak. A gyakorlatban ennél kevesebből van szó, mozgásterük meglehetősen behatárolt. Valójában nem etikailag egyaránt elfogadható, hanem csak legitimnek tekinthető alternatívák között választanak, és a döntéseknél az etika másodlagos kérdéssé szelődik. A döntés társadalmi elfogadásához elég, ha a döntésből következő cselekvés legitim. Ez pedig sokkal gyengébb követelmény, mint a morális megfelelés. A cigarettaértékesítés például legitim, de morális szempontból elfogadható-e, hogy olyan terméket értékesítsünk, ami károsítja az emberek egészségét?

A jogszabályok útvesztőiben ugyan nem könnyű eligazodni, mégis azt mondhatjuk, hogy legitimitási kérdések az etikai elveknél jobban átültethetők a gyakorlatba. A nehézségek ellenére a döntésemélet nem mondhat le az etikai megfontolásokról sem, annak ellenére, hogy a vállalatvezetők számára ma még a legitimitás is inkább a jövő kérdése. A 21. században még a legitimitás vonatkozásában is olyan bonyolult kérdésekre kell választ adnia a vállalkozásoknak, mint:

- Mennyire képesek a vállalkozások az alkalmazottak változó elvárásaihoz és értékrendjéhez alkalmazkodni?
- Hogyan képesek a vállalkozások az olyan gazdasági növekedés negatív következményeit ellensúlyozni, amelyik nem jár a foglalkoztatás növekedésével, esetleg még csökkenti is a munkahelyeket?
- Mi a vállalkozások szerepe, és mekkora kell legyen a hozzájárulásuk az emberi élet ökológiai alapjainak a megőrzéséhez?

Hazai kérdőíves felméréseink egyértelműen bizonyítják, hogy a vállalatvezetők döntéseit, attitűdjét az alkalmazottaik elvárásai és értékrendje befolyásolja leginkább, vagyis a vezetők magatartását, döntéseit, napi cselekedeteit az alkalmazottak értékrendje, társadalmi beállítottsága erősebben befolyásolja, mint amit az „érintett elmélet” (stakeholder-elmélet) alapján gondoltunk.

A legitimitáció egy másik fontos kérdése a társadalom hozzáállása a „foglalkoztatás nélküli” gazdasági növekedéshez. Az ipari forradalom óta az innovációk zöme munkatermelékenység-növelő innováció volt, ami anélkül is lehetővé tette a termelés bővülését, hogy

újabb munkaerőt igényelt volna. Az ilyen gazdasági növekedés, ami nem jár együtt a foglalkoztatás növekedésével: fenntarthatatlan, hiszen éppen az embert, akiért a gazdaság szerveződött, teszi feleslegessé, „haszontalanná”. A foglalkoztatás nélküli növekedés ezért elfogadhatatlan, az üzleti szférának nem szabadna vele élni, meglehetősen kétséges ugyanis, hogy a munkanélkülivé válókat a gazdaság más szereplői képesek lesznek e foglalkoztatni. A mezőgazdaság ma a munkaképes lakosság két-három százalékával képes megtermelni a társadalom ellátásához szükséges élelmiszert. Az ipar is ebbe az irányba fejlődik, ami azt jelenti, hogy a fejlett gazdaságok legfeljebb a munkaképes lakosság tíz százalékát foglalkoztatják az iparban és a mezőgazdaságban együttesen. Önként adódik a következtetés, hogy nem szabadna a munkatermelékenységet növelni, ha nem keressük és nem találjuk meg, hogyan lehet egyidejűleg a foglalkoztatást is növelni.

A gazdasági tevékenység legitimitásának vizsgálatakor nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az emberi életnek vannak olyan ökológiai alapjai, amelyeket csak a természet képes számunkra biztosítani. Az ember nem képes tartósan csak mesterséges környezetben létezni. Az emberi élet ökológiai alapjait nem tudja más, mint a természet biztosítani számunkra, és ezt valamilyen módon fenn kell tartani. Tehát hiába gondoljuk, hogy ha a finnek például ültetnek annyi erdőt, mint amennyit a papíriparuk kivág, az elegendő a fenntarthatósághoz. A kivágott erdő, és a most ültetett erdő az emberi lét, és az élővilág létezése szempontjából nem ugyanazokat a „szolgáltatásokat” képes nyújtani.

A fenntarthatóság és versenyképesség dilemmái az EU-ban

Európa aggodalomra okot adó fejlődési sajátosságait a következőkben foglalhatjuk össze. Miközben a szolgáltatói szektor növekedését a GDP létrehozásában általában kedvező eredménynek lehet tekinteni még környezeti szempontból is, hiszen ez önmagában is javítja a gazdaság ökohatékonyágát, mára Európából már nemcsak a munkaintenzív, hanem az anyag- és energaintenzív ágazatok is távoznak, leginkább Kínába. Kényelmes volna azt mondani, hogy ez elsősorban a lazább kínai környezetvédelmi és munkaegészségügyi előírásoknak köszönhető, de ma már nemcsak erről van szó, hanem egyre inkább arról is, hogy Európában elhanyagoltuk a szakmunkás-képzést, és a feldolgozóiparok már nemcsak az olcsóbb, hanem fokozatosan a szakképzett munkaerő miatt törekednek Kínába és Indiába. Ez utóbbi például óriási szeletet hasított ki a szoftverpiacból. Az ázsiai régió államai ma már ösztöndíjakkal csábítják az európai és amerikai diákokat, kutatókat, annak érdekében, hogy a sok évtizedes agyelszívás kedvezőtlen hatásait kompenzálják. Ezzel szemben az európai ösztöndíj-programok továbbra is erősen „nemzeti”, jó esetben Európa-centrikusak.

Azt mondhatjuk tehát, hogy a lisszaboni stratégia, amely a tudástársadalomban látja Európa egyik kitörési pontját, féloldalas és ütemezési gondokkal is küzd. Előbb ugyanis ki kellene találni, hogy miként válik Európa „tudástársadalommá”, és csak azután szabadna leépíteni az ipari termelést. Az Európai Unió is nagyrészt a francia/német/angol nyelvű tudományosság erősítését szolgálja, emiatt sehol sem éri el a tudományos műhelyek mérete a „kritikus tömeget”. Minden állam alulról jövően dolgozza ki a „knowledge” társadalomra vonatkozó elképzeléseit, sőt az EU a lisszaboni stratégiában kifejezetten ezt tűzi ki cé-

lul, miközben nyilvánvaló, hogy EU-szintű vízióra és egyetértésre volna szükség. Ha az Unió végre eldöntené, hogy miben akar első lenni a világon és elegendő pénzt áldozna a célok megvalósítására, akkor valószínűleg első lehetnének néhány területen.

A fenntartható fejlődés sokféle értelmezéséből a „gyenge fenntarthatóságot” a társadalmi támogatottság reményében is fel lehetne vállalni. Ezt a zöldek támadnák, de egy emberközpontú világképet a számottevő politikai erők felvállalhatnának. Ez a koncepció elfogadja a gazdasági növekedést, amennyiben az elegendő új értéket hoz létre a gazdaság által „elhasználta” természeti tőke pótlására is.

A fejlesztéspolitika megalapozását szolgáló különböző előtanulmányok alapvetően Porter, illetve a svájci World Competitiveness Report alapján definiálják a versenyképességet. A porteri közelítés egyértelmű, és szinte tisztán gazdasági természetű, és jól értelmezhető a liberális gazdaságfilozófia alapján.

A svájci intézet azonban a versenyképességet igen tágan értelmezi. Az alternatív közgazdaságtan jólét vagy „jóllét” fogalma nagyrészt egybevág azzal, amit a svájci intézet versenyképességnek hív. Európa, amikor a nemzetek versenyképességéről beszél, nagyrészt az emberi jogok és a tőke biztonsága felől közelíti a versenyképességet.

Ha megnézzük a svájci intézet rangsorait, akkor jól látható, hogy nagyrészt az európai jóléti államok foglalják el a világ versenyképességi rangsorának első deciliséit. Ha a svájci rangsor gazdasági értelemben mértékadó volna, nem kellene arról beszélnünk, hogy Európa elvesztette versenyképességét.

A svájci intézet módszere sokdimenziós és valóban fontos értékelési tényezőket használ. A súlyozása azonban, lévén szakértői értelmiségi alkotása, olyan értékeket tükröz, melyeket a tőketulajdonosok is vallanak házi használatra, de a pénzüket nem ezek alapján fektetik be.

A svájci rangsor alapjául szolgáló kérdőív nagyrészt szakértői megkérdezésen alapul. Nemcsak a szakértők kiválasztása esetleges, hanem a kérdések jelentős része a szakértői általános benyomását firtatja az adott ország állapotáról, amit viszont erőteljesen befolyásol, hogy az adott évben a választási kampány pozitív vagy nagyrészt negatív jellegű. A szingapúriak például kifejezetten jónak tartják természeti környezetük állapotát, ami valóban jó a népsűrűséghez képest, míg a magyarok rossznak tartják a környezet állapotát, pedig az adatok azt mutatják, hogy a természeti környezetünk állapota jobb, mint az EU átlaga. A szingapúri környezet még az urbánkörnyezetre használt indikátorokat figyelembe véve (egy lakosra jutó zöldterület, a közlekedésből származó légszennyezettségi mutatók stb.) is rosszabb, mint ami a hazai nagyvárosokra jellemző. A jelentős különbség a „látható” környezetminőségben tapasztalható. Szingapúr tiszta, Budapest pedig sajnos szemetes. Az amerikaiak jelentős része szívesen élne Európában, mert Európában jobb az életminőség (sokkal szilárdabb az úgynevezett szociális háló, kisebbek a jövedelmkülönbségek), mint az egyébként versenyképesebb Egyesült Államokban stb.

A svájci versenyképességi rangsor változása sok mindent tükröz tehát, de azt biztosan nem, hogy ténylegesen milyen az adott ország gazdasági versenyképessége. Az már más kérdés, hogy a rangsor visszahat a versenyképességre, mint egy „önteljesítő prófécia”, amennyiben a befektetők figyelnek rá. Ez is inkább csak abban az időszakban igaz, amikor a befektetőknek még nincsenek gyakorlati tapasztalataik az adott régióban.

A versenyképesség nem jóléti és nem is igazán gazdasági, hanem inkább egy fontos biztonságpolitikai kérdés. A nemzetek versenyképessége inkább azt jelenti, hogy melyik

nemzetnek nőnek, és melyeknek csökkennek a fennmaradási esélyei. Amelyik a tényleges erőfeszítéseit meghaladó mértékben gyarapodik, az versenyképes, amelyik az erőfeszítéseit nem képes arányosan realizálni, az nem. A versenyképesség tehát sokkal inkább érdekérvényesítő képességet jelent, mint jólétet. Ezért csak részben gazdasági kategória. Az USA nem azért versenyképesebb, mint Japán, mert nagyobb az USA-ban a munkatermelékenység, hanem azért, mert nem kell tartania tőle, hogy Japán hirtelen be akarja hajtani az adósságot, tehát az USA nyugodtan eladósodhat.

Az a tény, hogy az utóbbi évtizedben szinte a teljes feldolgozóipar Ázsiába települt, kvázi monopolhelyzetbe hozza Ázsiát Európával és az USA-val szemben. A feldolgozóipar azért hagyja el a Nyugatot, mert Ázsiában alacsonyok a bérek és jó a munkakultúra. A csökkenő létszámú, és ráadásul előregedő európai népesség számára vonzónak tűnhet, hogy az „alacsonyabb rendűnek tekintett” fizikai munkától megszabadul. Európa jobban járna, ha itt tartaná a termelőtevékenységeket, lassítaná a bérek növekedését, sőt engedné betelepülni keletről a kisebb bérért is dolgozni hajlandó fiatal munkaerőt, elősegítve egyfajta kulturális, az európai demokratikus hagyományokat tiszteletben tartó asszimilációt. Ez segítene megőrizni azt a sokszínű gazdasági szerkezetet, ami Európát eddig jellemezte, és ami Európa gazdaságának a stabilitását biztosította. A globalizáció egyik legnagyobb veszélye, hogy a nemzetközi munkamegosztás túlhajtásához vezet, a tömegtermelés kétségtelen előnyeivel együtt megkapjuk annak hátrányait is. Kvázi monokultúrákká válnak az európai államok, és ez igen sérülékennyé teszi a gazdaságot és a társadalmat is. A diverz rendszerek mindig fenntarthatóak, míg az egyenmű rendszerek, a monokultúrák igen sérülékenyek és instabilak.

Fenntarthatóbb Európát, az EU-tízek mozgástere

Európa a huszadik század második felében nem volt sikeres régió, ezért sem szerencsés másolni azt a gyakorlatot, amit eddig Nyugat-Európa folytatott. Az EU a lisszaboni stratégiával az utolsó pillanatban ébredt fel ahhoz, hogy szerepet játsszon a világgazdasági folyamatok irányításában. Ennek a felismerésnek a része az EU bővítése, de mint láttuk, a bővítéssel az EU sokat késlekedett, és az egyes tagállamok népszavazásaiból kitűnik, a bővítést az EU15 nem annyira jókedvében, mint inkább kényszerből tette. A most csatlakozottaknak és köztük nekünk valami újat kellene kitalálnunk, ami nyugat-európai barátainknak eddig még nem jutott eszükbe. Nekünk elsősorban azt kellene megtanulnunk, hogyan takarékoskodjunk a természeti erőforrásokkal, ezzel mintegy felkészülve azokra az időkre, amikor tényleg erre kényszerülünk majd. Lehet, hogy az úgynevezett hidrogéngazdaság megoldja majd az energiaproblémákat, de a nyersanyagforrás akkor is korlátokat jelent majd, és a nyersanyagok ára biztosan emelkedni fog. Ha sikerülne a béreket lassabban felzárkóztatni az EU-hoz, mint az életminőséget, és az életminőséget megpróbálnánk intézményesen másképp definiálni, mint ahogyan ezt az Unió polgárai tették, az hosszú távon minden bizonnyal versenyelőnyt jelentene számunkra. Ha a politika nem az életkörülmények gyors javulását, az egyes ember egzisztenciális helyzetének azonnali jobbra fordulását ígérné, és nem ennek alárendelt, mondhatni kényszerintézkedéseket hozna, hanem vállalnánk egy szolidabb tempót, egy lassúbb felzárkózást, és eközben mi-

nőségében más útra állítanánk az országot, mint amelyen Európa többségének átlagpolgárai haladnak, az mindenképpen előnyt jelentene számunkra hosszú távon.

A fenntartható fejlődési stratégiák az EU tagországai egy részében kifejezetten „zöld” stratégiák, amelyek az ökológiai, környezetvédelmi célok elérését szolgálják (skandináv országok), míg más stratégiák esetében a fenntartható fejlődés társadalmi és gazdasági dimenziói is hangsúlyosak (pl. Ausztria). Hazánk készülő fenntarthatósági stratégiája célszerű volna, ha ez utóbbi klaszterbe tartozó tagállamok gyakorlatát követve a gazdasági és társadalmi dimenziókat a környezetiekkel legalább hasonló szinten kezelné. A fenntarthatósági stratégia tehát műfaját tekintve nem lehet a környezetvédelmi tárca ágazati jellegű stratégiája, hanem az államigazgatás, sőt a társadalom egészét átfogó cselekvési program alapját kell hogy képezze. Ezt indokolja, hogy a környezet és a természetvédelem helyzetét illetően kifejezetten javítjuk, míg a társadalmi igazságosság, az esélyegyenlőség és más vonatkozásokban jelentős feladatokat kellene megoldanunk ahhoz, hogy elérjük az EU átlagát. Nem lebecsülve a gazdaság érzékelhető fejlődési trendjeinek a természeti környezetre gyakorolt kedvezőtlen hatásait, tárgyilagosan be kell látnunk, hogy a fenntartható fejlődést jelenleg inkább a társadalmi dimenzió oldaláról érik veszélyes hatások. Nőnek a jövedelemkülönbségek, az esélyegyenlőség, illetve társadalmi mobilitás olyan csatornái, mint az oktatás, bedugulnak. A hátrányos helyzet és megkülönböztetés halmozottan érint bizonyos társadalmi rétegeket. Ezen problémák miatt – hangsúlyozva, hogy a természeti és épített környezet megfelelő minősége nemcsak az emberi élet minősége, de még a gazdaság működése szempontjából is elsődleges – a fenntartható fejlődés stratégiája nem adhat kizárólagos prioritást a természethasználat fenntarthatóságának, vagyis csak egy ésszerű kompromisszumokra épülő fenntarthatósági stratégia kidolgozására van lehetőségünk. Ezt „gyenge fenntarthatóság”-ként említettük a bevezetőben, amelynél jelentős gazdasági hasznok esetén a társadalom eltűri a környezet minőségét rontó beruházások megvalósulását is. Ez nem feltétlenül kell hogy jelentse az „emberi környezet” minőségének a romlását, de kilépve a humáncentrikus gondolkodásból, minden bizonnyal jelent irreverzibilis változásokat a természeti környezetben, olyanokat is, amelyek sajnos hosszú távon az ökoszisztémák alkotta rendszerek működésére kedvezőtlenül hathatnak, de amely hatások ma még nem érik el észlelési küszöbünket.

Amennyiben megkötjük ezt a kompromisszumot, annyiban kidolgozható egy olyan környezetkímélő és a társadalmi problémákat csökkentő szabályozási rendszer, ami innovációbarát és mint ilyen, nem korlátja, hanem előmozdítója a gazdasági fejlődésnek.

A nemzetközi trendeket figyelembe véve optimizmusra adhat okot, hogy a tudomány és a technika új távlatokat nyit a környezetkímélő megoldások előtt. Míg korábban szinte kizárólag „csővégi” megoldásokkal enyhítettük a környezetterhelést, mára a megelőzés és az integrált szemlélet térnyerésének köszönhetően a környezetvédelemben terjednek az úgynevezett kettős haszonnal járó megoldások. A környezetvédelem nem fékezője a gazdasági fejlődésnek, hanem egyik motorjává vált. Elég, ha például a megújuló erőforrások terjedésére gondolunk, amelyek nemcsak az erőforrás-szűkösséget, hanem az erőforrások egyenlőtlen földrajzi eloszlása miatti erőforrás-függőséget is segítenek enyhíteni. A GDP szerkezete nemzetközi és hazai összefüggésben is kedvező irányba változik. A GDP anyag- és energiaintenzitása jelentős mértékben csökken általa, hogy a szükségletek egyre inkább szellemi, kulturális javak irányába tolnak el, amely javak létrehozása kevésbé

környezetterhelő. Mindezek hatására az ökohatékonyság jelentős mértékben javult az elmúlt évtizedekben, a 21. század első harmadában arra számíthatunk, hogy az ökohatékonyság javulásában hasonlóan radikális változások következnek be, mint amit az ipari forradalom után a munkatermelékenység változásában tapasztaltunk. Igaz, hogy a munkatermelékenység egyes területeken száz-, kétszázszoros növekedést mutatott, de a közeljövőben az ökohatékonyság is nagyságrendileg nőhet, amennyiben a „készletgazdaság”-ról (stock economy) áttérünk a „szolgáltatásgazdaság”-ra (flow economy). Miután az emberi szükséglet nem az árutest birtoklására irányul, hanem azokra a szolgáltatásokra, amit az árutest közvetíthet számunkra. Nem a mosógépre irányul a szükséglet, hanem a tiszta ruhára, amelyhez a gép csak eszköz, de a tiszta ruhát másként, sokkal kevesebb természeti erőforrás felhasználásával is biztosíthatnánk, mint ahogy jelenleg tesszük. Ha belegondolunk, hogy mekkora környezeti terhet generál az a tény, hogy minden háztartásban mosógépet működtetünk, kiépítve hozzá a vízkivétel és energiaszolgáltatás stb. infrastruktúráját is, akkor megértjük, hogy a ruhatisztító szalonok jobb megoldást kínálnának. Az, hogy ez a korábban virágzó szolgáltatási ágazat szerkezetileg átalakult, nem azért ment végbe, mert megszerettük az otthoni mosást és vasalást, hanem azért, mert a szolgáltatás a magas munkabérek miatt megfizethetlenné vált a háztartások számára. Az energia és a nyersanyagok drágulása, ami éppen csak elkezdődött az elmúlt években, megváltoztatja a tényezőárakat, ami kedvezhet a szolgáltatásgazdaság fejlődésének. Jelentős lökést adhat a szolgáltatásgazdaság fejlődésének a kiépülő informatikai hálózat, ami jelentősen csökkentheti a tranzakciós költségeit a szolgáltató rendszerek működésének. Az említett példánál maradva, interneten leköthetjük azt az időpontot, amikor a szolgáltatást igénybe kívánjuk venni, és esetleg sms-ben értesítenek, hogy mikor mehetünk a vasalt tiszta ruháért. interneten megrendelhetjük az intercity-állomásra a személygépkocsit, amellyel a kívánt célállomásra folytathatjuk utunkat, miközben a hosszú úton élveztük a vonat előnyeit, és ugyanez az eszköz lehetővé teszi, hogy amíg nekünk nem lesz rá újra szükségünk, valaki más használja az autót, mert mindez csak annyi fáradságunkba kerül, hogy a kábel nélküli hálózaton a telefonon megjelöljük, hogy hol hagytuk a kocsit stb.

Az optimista kilátásokat ma még beárnyékolja, hogy az erőfeszítések ellenére a környezetterhelés alapfolyamatainak iránya nem változott. Sajnos az ökohatékonyság növekedését egyelőre ellensúlyozza a fogyasztásnövekedés. Az emberek a kisebb anyag- és energiafelhasználás miatt olcsóbban jutnak hozzá a termékekhez, és ezért több terméket vásárolhatnak meg jövedelmükből, és ez összességében, naturáliákban mérve (kilogramm, joule) növeli a természeti erőforrások felhasználását. Ezt a jelenséget hívjuk visszapattanó hatásnak (rebound effect), amelyre szemléletes példát szolgáltat pl. Finnország, amelynek ma kb. 70%-al nagyobb az egy főre jutó, naturáliákban mért anyagfelhasználása, mint volt tizenöt évvel ezelőtt.

A 21. század új kihívása a környezeti biztonság

Az anyag és energia fajlagos javulása kétségkívül előny a fenntartható fejlődés szemszögéből, csökkenthető a kimerülő erőforrások használata és csökkenhetnek a káros emissziók is. Az átváltásnak azonban rendszerint ára van. Miközben a stacioner szennyezések

csökkennek, ami kétségkívül előnyös, a másik oldalon a baleseti kockázatok olyan mértékben nőhetnek, ami a társadalom szemében megkérdőjelezheti az elért eredményeket. Könnyen megérthető a probléma, ha belegondolunk azokba a fejlesztésekbe, amelyek az utóbbi néhány évtizedet jellemezték. A növényvédőszeres körében például ma már ismerünk olyanokat, amelyeknek 1 grammja elegendő 1 hektár ültetvény védelmére, míg hagyományos szerekből a szükséges mennyiség esetleg több tíz kilogrammot jelentett. Elképzelhető ezek után az ilyen nagyhatású készítményt eredményező gyártási és pláne felhasználási technológiának az érzékenysége és baleseti veszélyessége. Említhetünk példaként olyan baleseteket is, mint a németországi vasúti baleset, amelynél az anyaghiba és az extrém igénybevétel együttesen okozott tömegkatasztrófát. Mindezek arra hívják fel a figyelmet, hogy a fenntartható fejlődést szolgáló fejlesztések kedvező eredményeit csak a környezeti kockázatokkal együttesen lehet értékelni.

A környezeti kockázatok egy másik igen érdekes területe a természeti, illetve környezeti katasztrófák problémája. Óriási tömegeket fenyeget létbizonytalanság ezek miatt a jelenségek miatt, amin a korai veszélyelhárító rendszerek enyhíthetnek ugyan, de bizonyos régiókban a gazdasági fejlettségtől szinte függetlenül is jelentős és a növekvő népsűrűség miatt fokozódó kockázatokat jelentenek.

A fenntartható fejlődést gazdasági fejlettségtől függően másként értelmezik a fejlett, és másként az úgynevezett fejlődő országok. Az ENSZ és más nemzetközi konferenciák azt bizonyítják, hogy nehéz megállapodásra jutni, miközben az elmaradott régiókból a helyzet kilátástalansága miatt fokozódik a népvándorlás. A „környezetvédelmi menekültáradat” jelentős mértékben megváltoztatja a Földön a politikai határok stabilitását. A fenntartható fejlődés eme politikai-biztonsági dimenziója kétségtelenül új megvilágításba kerül. Kína megjelenése az olajpiacon máris érzékelhető változásokat indukál. 2005 elképesztő természeti katasztrófái pedig még a legpesszimistább várakozásokat is felülmúlták. Mindezek egyértelművé teszik, hogy az évszázadnak a versenyképességnél is fontosabb problémája a környezeti biztonság kérdése lesz.

Jegyzetek

- 1 Pearce, David–Atkinson, Giles: Are National Economies sustainable? Measuring Sustainable Development. *CSERGE Working Paper*, GEC 92–11. 1992.
- 2 Uo.
- 3 Internet-letöltés B48 2002–3. Az eredeti ábra csak az A, C, D görbéket jelöli. A B pálya a szerző kiegészítése.
- 4 Hoag, Dana L.–Hughes Popp, Jennie S.–Hyatt, D. Eric: Sustainability and Resource Assessment. A Case Study of Soil Resources in the United States 1998. National Center for Environmental Assessment Office of Research and Development U. S. Environmental Protection Agency Research Triangle Park, NC 277 11.
- 5 World Development Report 1992, Development and the Environment, Oxford University Press, May 1992.
- 6 Kuznets, Simon: Modern Economic Growth: Findings and Reflections. *Lecture to the memory of Alfred Nobel*, December 11, 1971. [Saját fordítás.]

- 7 Uo.
- 8 Lesourd, Jean-Baptiste–Schilizzi, Steven G. M. (2001): *The Environment is Corporate Management*. Cheltenham, UK–Northampton, MA: Edward Elgar. 52.

Irodalom

- Ayres, R. U. (1999): The second law, the fourth law, recycling and limits to growth. *Ecological Economics*, 29 (1999) 473–483.
- Bándi G.–Bencze L.–Elek A. (1998): Az Európai Unió és a hazai környezeti jogi szabályozás intézményi rendje. In: *Gazdaság és Környezet. Útban az Európai Unió felé. Műhelytanulmányok*. Budapest: MTA. 57–78.
- Barnes, P. M.–Barnes, I. G. (1999): *Environmental Policy in the European Union*. Cheltenham, UK–Northampton, MA: Edward Elgar. 344.
- Baumol, W. J.–Oates, W. E. (1990): *The theory of environmental policy*. New York, NY: Cambridge University Press.
- Beckerman, W. (1992): Economic growth and the environment. Whose growth? Whose environment? *World Dev.* 20. 481–496.
- Blahó A.–Palánkai T. (2000): Az EU struktúrapolitikája. In: Blahó A. (szerk.): *Tanuljunk Európát*. BKÁE Világgazdaságtan tanszék.
- Csutora M. (1999): Mérhető-e a vállalati környezeti teljesítmény? *Gazdaság, Vállalkozás, Vezetés*, 99/1. 68–80.
- Daly, H. (1995): On Wilfred Beckerman's critique of sustainable development. *Environ. Values*, 4. 49–55.
- Daly, H. E.–Cobb, J. B. (1989): *For the Common Good*. Boston: Beacon Press.
- Dasgupta, P. S.–Heal, G. M. (1979): *Economic Theory and Exhaustible Resources*. Oxford: Cambridge University Press.
- Dinan, T. M.–Cropper, M. L.–Portney, P. R. (1999): Environmental federalism: welfare losses from uniform national drinking water standards. In: Panagariya, A.–Portney, P. R.–Schwab, R. M. (szerk.): *Environmental and Public Economics Essays in Honor of Wallace E. Oates*. Edward Elgar. 342.
- Enyedi Gy. (1994): Fenntartható fejlődés – Mit kell fenntartani? *Magyar Tudomány*, 10. 1151–1160.
- Fussler, C.–James, P. (1996): *Driving Eco Innovation. A breakthrough Discipline for Innovation and Sustainability*. London: Pitman Publishing. 364.
- Hartwick, J. (1978): Substitution among exhaustible resources and intergenerational equity. *Rev. Econ. Stud.*, XLV-2: 347–354.
- Hartwick, J. M. (1977). Intergenerational equity and the investing of rents from exhaustible resources. 66: 972–974.
- Hoag, D. L.–Hughes Popp, J. S.–Hyatt, D. E.: Sustainability and Resource Assessment. A Case Study of Soil Resources in the United States 1998. National Center for Environmental Assessment Office of Research and Development U. S. Environmental Protection Agency Research Triangle Park, NC 27711.
- Kiss K. (2000): Új idők szennyei. In: Gadó Gy. P. (szerk.): *A természet romlása, a romlás természete*. Budapest: Föld Napja Alapítvány.
- Kuznets, S. (1971): Modern Economic Growth: Findings and Reflections. *Lecture to the memory of Alfred Nobel*, December 11.

- Láng I. (1998): EU-csatlakozásunk környezeti szempontból. [Szerk.; társszerzők: Bándi Gy., Baranyi Á., Bulla M., Csutora M., Fekete, Fodor I., Juhász, Kerekes S., Kiss K., Kocsis T., Kolozsár M., Kovács E., Kovács E., Mikó J. Sántha A., Szabó G., Szabó L., Szlávik J., Tamás P., Valkó L.] *Európai Tükör*, III. 2. sz. április. 11–20.
- Lesourd, J-B.–Schilizzi, S. G. M. (2001): *The Environment is Corporate Management*. Cheltenham, UK–Northampton, MA: Edward Elgar. 52.
- Meadows, D. H.–Meadows, D. L.–Randers, J. (1992): *Beyond the Limits*. Vermont: Chelsea Green Publishing Co–Post Millis.
- Meadows, D. H.–Meadows, D. L.–Randers, J.–Behrens, W. W. (1972): *The Limits to Growth*. New York: Universe Books.
- Munasinghe, M. (1993) The economist's approach to sustainable development. *Finance Dev.*, 30: 16–19.
- Munasinghe, M. (1999): Is environmental degradation an inevitable consequence of economic growth: tunnelling through the environmental Kuznets curve. *Ecological Economics*, 29, 89–109.
- Page, J. (1977): *Conservation and economic efficiency: an approach to materials policy*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
- Pearce, D. W.–Atkinson, G. D. (1992): Are National Economies sustainable? Measuring Sustainable Development. *CSERGE Working Paper*, GEC 92–11.
- Pearce, D. W.–Atkinson, G. D. (1993). Capital theory and the measurement of ...
- Pearce, D. W.–Atkinson, G. D. (1995): Measuring sustainable development. In: Bromley, D. (szerk.): *The handbook of environmental economics*. Cambridge, MA: Blackwell Publishers. 166–181.
- Pearce, D. W.–Turner, R. K. (1990): *Economics of Natural Resources and the Environment*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Pezzey, J. (1989): „Economic Analysis of Sustainable Growth and Sustainable Development”. *Working Paper*, No. 15. Washington, DC: World Bank Environment Department.
- Pomázi I. (1998): Az Európai Unió környezetpolitikája és a szabályozás várható tendenciái. MTA Stratégiai kutatások, *Zöld Belépő*, 44. sz. füzet, BKE Környezetgazdaságtani és Technológiai Tsz.
- Porter, M. E. (1991): America's Green Strategy. *Scientific American*, 264 (4). 168.
- Sántha A. (1993): *Környezetgazdálkodás I–II*. Akadémiai Kiadó.
- Simai M. (2001): *Zöldebb lesz-e a világ?* Akadémiai Kiadó.
- Smith, A. (1992): *A nemzetek gazdaságtana*. KJK.
- Solow, R. (1974a): Intergenerational equity and exhaustible resources. *Rev. Econ. Stud.*, 29–45.
- Solow, R. (1974b): The economics of resources or the resources of economics. *Am. Econ. Rev.*, 64 (2): 1–13.
- Solow, R. M. (1978): Resources and economic growth. *American Economic Review*, 2: 5–.
- Szlávik J. (1998): Az EU-konform környezetvédelmi szabályozási módok gazdasági és társadalmi hatásmechanizmusa. In: *Gazdaság és Környezet. Útban az Európai Unió felé. Műhelytanulmányok*. Budapest: MTA. 79–98.
- World Commission on Environment and Development (1987): *Our common future*. Oxford: Oxford University Press.
- World Development Report (1992): *Development and the Environment*. Oxford University Press, May 1992.

Szlávik János

A NEM FENNTARTHATÓ NÖVEKEDÉS ÉS A FENNTARTHATÓ FEJLŐDÉS JELLEMZŐI

Előszó

Magyarország *Fenntartható Fejlődési Stratégiája* kidolgozásának folyamatában vállalkozunk a fenntarthatósági indikátorok áttekintésére. A tanulmány első részében arról írunk, hogy milyen hiányosságai vannak a nem fenntartható növekedés jellemzésére szolgáló ENSZ–SNA gazdaságstatisztikai rendszernek.

Ezután rövid ismertetésként az elmúlt 35 év legjelentősebb jóléti-fenntarthatósági indikátorait (NEW, ISEW, GPI) tekintjük át. A Valódi Fejlődés Mutató (GPI) esetében egy olyan új struktúrát adunk, amelyik hasonlít az ENSZ fenntarthatósági indikátorkészletére és egyben megfelel a fenntartható fejlődés hármasszempontjainak (környezet, társadalom, gazdaság). A GPI kapcsán röviden ismertetjük annak a számítási kezdeményezésnek az eredményeit, amelyet a '90-es évekre végeztünk el. Az indikátorok között fontosnak tartjuk a helyi-kisregionális szint jellemzésére alkalmas mutatókat, ugyanúgy, ahogy a PSR-rendszerrel szinkronban lévő ECO21 mutatórendszert. Mindkét indikátorkörben végeztünk értékeléseket.

A fenntarthatóság szempontjából fontos lehet az „ökológiai lábnyom” mutató továbbfejlesztése és megfelelő adatokkal való feltöltése.

Magyarország *fenntartható fejlődési stratégiájának* elkészítése nem képzelhető el egy adaptált ENSZ- és EU-konform indikátorkészlet hiányában. Ez a tanulmány ennek az indikátorkészletnek a kialakítását kívánja segíteni.

1. A nem fenntartható növekedés, a „túllövés”

A növekedés határai harminc év múltán című könyvben a szerzők a fenntarthatóság jellemzésére egyik fontos mutatóként használják az „emberiség ökológiai lábnyoma” mutatót. Ezzel kapcsolatosan a következőket állapítják meg:

Szomorú, hogy minden műszaki és intézményi haladás ellenére az emberiség ökológiai lábnyoma továbbra is növekszik. Ez annál is komolyabb probléma, mivel az emberiség már egy nem fenntartható stádiumban van. Ennek a megállapításnak azonban reménytelenül csekély nyoma van a köztudatban. Hosszú időnek kell még eltelnie ahhoz, mire politikai támogatást nyernek azok az egyéni értékekben és a közpolitikában szükséges változások, melyek vissza tudják fordítani a jelenlegi trendeket, és az ökológiai lábnyomot bolygónk hosszú távú eltartó képessége alá tudják hozni. (Meadows [et al.], 2005:14)

A jeles szerzők megállapítása szerint a növekedés határain túl, a túllövés állapotában vagyunk. Mint írják:

Túllövés – és az azt követő hanyatlás – akkor következik be a társadalmi jólétben, amikor a társadalom nem megfelelően készül fel a jövőre. Jóléti veszteség lép fel például, ha nincsenek kidolgozott alternatívák az apadó kőolajtartalékokra, a ritkuló természetes környezetben élő halállományra és az értékebb trópusi fákra akkor, amikor ezek a források már kezdenek ki-merülni. A helyzet rosszabb, ha maga az erőforrásbázis erodálódik, és a túllövés során tönkre is megy. A társadalmat akkor tényleg az összeomlás fenyegetheti. (Meadows [et al.], 2005:20)

Az okokat nézve „a túllövés három oka mindig ugyanaz, akár saját életünkben, akár földi dimenziókban fordul elő. Az első a növekedés, a gyorsulás és a hirtelen változás. A második annak a korlátának vagy gátnak a megléte, amelyen túl a rendszer már nem működik biztonságosan. A harmadik az a késés vagy tévedés, amely a rendszernek a korlátain belüli működését szolgáló helyzetfelismerésben és reakciókban következik be. Ennek a három oknak a megléte szükséges és elégséges ahhoz, hogy a túllövés bekövetkezzen.” (Meadows [et al.], 2005:23)

A fenti idézetekben foglalt tartalom jól jellemzi jelenlegi helyzetünket, amely kisebb-nagyobb eltérésekkel az ökológiai közgazdaságtan tárgykörében publikált írásokban hasonlóan jelenik meg.

A túllövés, a határokon túlra kerülés, az ökológiai lábnyom túlnövése a döntéshozókat is arra készítette, hogy keressenek megoldást.

Az elmúlt közel két évtizedben a megoldás javasolt iránya a fenntartható fejlődést szolgáló fenntartható társadalom kialakítása.

Fenntartható az a társadalom, amely generációkon keresztül fennmarad, működőképes; elég messzelátó, rugalmas és bölcs ahhoz, hogy fizikai vagy szociális ellátó rendszereit ne tegye tönkre. [...] Egy fenntartható társadalom képes a jelen szükségleteit úgy kielégíteni, hogy közben nem veszélyezteti a jövő generációk képességét arra, hogy ők is ki tudják elégíteni saját szükségleteiket. Rendszerelméleti szemlélettel úgy is fogalmazhatunk, hogy fenntartható az a társadalom, amelynek vannak olyan információs, szociális és intézményi mechanizmusai, melyek folyamatosan ellenőrzik azokat a pozitív visszacsatolási hurkokat, amelyek a népesség és a tőke exponenciális növekedését okozzák. (Meadows [et al.], 2005:253)

A folyamatos társadalmi ellenőrzéshez azonban olyan jelzőrendszerek kellene, amelyek valóságosan mutatják a fenntarthatóság felé vivő vagy attól eltávolító folyamatokat.

Az Európai Unió Fenntartható Fejlődési Stratégiáját 2001-ben Göteborgban fogadták el. Amint az EU idézett dokumentuma fogalmaz:

Az Unió Fenntartható Fejlődési Stratégiája azon az elven alapul, hogy minden politika gazdasági, társadalmi és környezeti hatásait összehangolt módon kell megvizsgálni, és számításba venni a döntéshozatali folyamatban. (Nemzetközi Együttműködés, 2002:28)

A gazdasági, társadalmi és környezeti hatások komplex vizsgálatának következménye a fenntarthatóság lényegéből fakad.

Magyarország mint új EU-tag szintén feladatul kapta saját fenntartható fejlődési stratégiájának kidolgozását. Ebben a periódusban különösen aktuális az irányt jelző indikátorokkal foglalkozni.

2. A gazdaságstatisztikai mérőszámok (SNA)

A nemzeti elszámolások rendszerén (SNA) belül a gazdasági növekedés jellemzésére szolgáló legtöbbet alkalmazott mutatók a Bruttó Hazai Termék (GDP) és a Bruttó Nemzeti Termék (GNP).

Samuelson és Nordhaus *Közgazdaságtan* című könyvükben a következőképpen fogalmazzák meg a mutató lényegét és ábrázolják a számbavétel folyamatát:

Röviden a bruttó nemzeti termék az az adat, amelyhez akkor jutunk, ha a pénz mérőűdját azokra a különböző számítógépekre, narancsokra, hajvágásokra, csatahajókra és gépekre alkalmazzuk, amelyeket a társadalom a rendelkezésére álló földdel, munkával, tőkeforrásokkal és technológiai ismeretekkel előállít. Egyenlő az összes fogyasztási és beruházási javaknak, valamint a kormányzati vásárlásoknak az együttes pénzértékével. (Samuelson–Nordhaus, 165)

Egy másik megfogalmazás szerint „A nemzet számára gazdasági tevékenységből származó javak és szolgáltatások pénzértéke egy lehetséges mérték.” (O. W. Pearce, 389)

1. táblázat. A nemzeti jövedelem- és nemzetitermék-mérleg áttekintése

Termékoldalról történő megközelítés	Jövedelemoldalról történő megközelítés
<i>A bruttó nemzeti termék összetevői:</i>	<i>A jövedelmek vagy költségek mint a bruttó nemzeti termék forrásai:</i>
Fogyasztás	Bér
Bruttó hazai beruházás	Kamat és egyéb tulajdonból származó jövedelem
Kormányzat	Közvetett adó
Nettó export	Értécsökkenés
	Profit
Egyenlő: bruttó nemzeti termék	Egyenlő: bruttó nemzeti termék
Mínusz értécsökkenés	Mínusz értécsökkenés
Egyenlő: nettó nemzeti termék	Egyenlő: nettó nemzeti termék

Forrás: Samuelson–Nordhaus, 173.

E mutatókkal jellemezzük a gazdasági növekedés alakulását, és mivel a gazdasági növekedés bármely típusa pozitívnek, jólétnövelőnek számít, a növekedést jellemző mutatók is mintegy jóléti mutatókúlszolgálnak.

Ez az előfeltevés azonban alapvetően téves. A gazdasági tevékenység elszámolására szolgáló makromutatók három szempontból is kifogásolhatók:

– Egyrészt, a nemzeti elszámolások nem tükrözik a környezeti minőségben és a természetierőforrás-készletekben bekövetkezett változásokat. A bruttó hazai termék a beruházások és az amortizáció nyomon követésével arról ad információt a gazdasági és politikai döntéshozóknak, hogy az ország miképpen kezeli produktív tőkéjét. Arról viszont nem, hogy milyen változások következtek be a természeti tőkében.

– Másrészt, a GDP-t alkotó jövedelmek között nem szerepelnek azok a szolgáltatások, amelyeket a természet nyújt. Még akkor sem, ha azok hatással vannak az életminőségre. Rejtve maradnak a természet azon szolgáltatásai is, amelyek a gazdálkodás szennyezéscsökkentéséhez kapcsolódó költségeit csökkentik. (Például a természeti közegek öntisztító képessége.) Ez azért is félrevezető, mert ezek a természeti szolgáltatások egyrészt közvetlenül hatnak a piacon értékesített áruk termelésére és ily módon hatnak a GDP-re. Ugyanakkor azonban a természeti tőke a fenti hatáson túl nem piaci szolgáltatásokat is nyújt, amelyek értéke mértékadó becslések alapján meghaladja a piaci szolgáltatások érték nagyságait.

– Harmadrészt, GDP-növelőként jelenik meg a számos környezetvédelmi kiadás. Ez utóbbival kapcsolatban azonban az a furcsa helyzet áll elő, hogy a környezetvédelem produkciójából, ráfordításaiból többségében azokat veszik figyelembe, amely az ún. „end of pipe” és az utólagos, gyógyító környezetpolitikát szolgálják. Ily módon e környezetszennyező tevékenység környezetvédelemmel párosulva, kettősen is növeli a GDP-t. Egyrészt, amikor számba veszik a szennyező tevékenység GDP-hozadékát, másrészt, amikor beszámítják a szennyezést csökkentő tevékenységet. A megelőző, környezetbarát, anyag- és energiatakarékos gazdálkodás ugyanakkor negatívan hat a GDP-re. Ez esetben ugyanis elképzelhető, hogy a GDP-csökkenéssel következik be jólétnövekedés.

Jason Venetoulis és Cliff Cobb, a Sustainability Indicators Program vezetői egy közelmúltban (2004. március) megjelent tanulmányukban a rossz és fenntarthatatlan növekedés jellemzésére hozzák fel példaként a közelmúlt nagy dél-karolinai erdőtüzeit. Ezek az erdőtüzek, amelyek komoly károkat okoztak mind a természetben, mind az épített környezetben, a gazdasági elemzésekben a károk helyreállítására fordított beruházási összegek miatt gazdasági növekedési szikraként jelennek meg. A szerzők ezt az abszurd helyzetet hozva fel példaként megállapítják, hogy a GDP növekedése korántsem azonos a gazdasági fejlődéssel.

Igen figyelemreméltó, hogy a gazdasági növekedés és a növekedési potenciál elemzésénél az utóbbi időben Magyarországon is egyre több közgazdász számol a környezeti hatásokkal.

Erdős Tibor, aki a gazdasági növekedés elismert kutatója, közelmúltban megjelent „Fenntartható gazdasági növekedés” című munkájában a következőket írja:

A fenntartható gazdasági növekedés a természeti környezet védelmét és a hatékonyságot folyamatosan szem előtt tartó gazdasági fejlődés, amelynek keretében a GDP-nek a teljes foglalkoztatással együtt kialakuló átlagos évi növekedését olyan ütemű műszaki fejlődés szabja meg, amelynek megvalósulásához a szükséges beruházási források tartósan biztosíthatók, számításba véve az infrastruktúra arányos fejlesztésének, valamint a környezetvédelemnek a forrásigényeit is. (Erdős, 2004:412)

A fenti definíció lényeges előrelépés a gazdasági növekedésnek a környezeti feltételekkel korábban nem számoló fogalmához képest, és ennyiben közelít a fenntartható fejlődés fogalma felé. Egy olyan típusú növekedés, amely a természeti erőforrások hatékonyabb felhasználása mellett valósul meg, összhangban lehet a környezeti értékek megtartásának és a jövő generáció iránt érzett felelősségének az elvével. Alapkövetelmény

azonban a környezetnek az eddiginél komplexebb és differenciáltabb, a fenntarthatóságot segítő értelmezése.

3. Fenntarthatósági, jóléti mutatók

Arra, hogy a GDP nem alkalmas a jólét jellemzésére, Simon Kuznets, Nobel-díjas közgazdász, aki részt vett a GDP számbavételi rendszer kifejlesztésében többször is rámutatott.

Az SNA-rendszer hiányosságait kiküszöbölendő, de a statisztikai rendszeren belül maradván W. Nordhaus és J. Tobin már 1970-ben kidolgozta a *Nettó Gazdasági Jólét* (Net Economic Welfare, NEW) mutatót. A NEW kiszámításakor a szerzők bizonyos tételeket hozzáadtak a GNP-hez. Így pl. a szabadidő, a háziasszonyok által otthon elvégzett munka és a „csináld magad” tevékenységek értékét. Ugyanakkor levonták belőle a környezetszennyezésnek, a modern urbanizáció más hátrányainak a ki nem fizetett költségeit, és még egyéb korrekciós tényezőket alkalmaztak. Az új mutató alapján az USA-ra elvégzett számításuk sokkal lassúbb ütemű növekedést mutatott, mint a GNP. (Samuelson–Nordhaus, 1987:186.)

Megállapítható, hogy a NEW mutató alapján a társadalom realisabb képet kap fejlődéséről, mintha ennek mérésére a GNP-t vagy a GDP-t használja. Világosabban kijelölheti prioritásait, ha az áruk abszolútizált növekedésével szemben realisabban választhat az erőforrásoknak a környezet érdekében történő felhasználásában is.

Mint láttuk, Tobin és Nordhaus korrigálva a GNP számítási rendszerét, a környezet és a jólét szempontjából sokkal realisabb és ugyanakkor kiszámítható mutatót ad. Nem szakítanak azonban az SNA-alaprendszerrel, hiszen a kiindulásuk a GNP, és mutatójuk flow-típusú mutató.

Voltak olyan törekvések, melyek sokkal radikálisabb megújítását kívánták a számbavételi rendszernek. Herman E. Daly a '80-as évek elején a jóléti számítási rendszer olyan új elméletének kifejlesztésével foglalkozott, amely a természetes környezet és a véges természeti erőforrások mértékletes és védelmező jellegű megközelítésének a szükségességét állítja a középpontba. Központi elve a flow-típusú mutató (GNP) helyettesítése egy stock-típusú mutatóval (tőke), beleértve a természeti javakat mint a gazdasági számítások döntő vonatkoztatási elemét is. E törekvésével Irving Fisher és K. E. Boulding nyomdokain haladt, akik a maximális gazdasági növekedést mint céljelölést a közgazdászok közös hibájaként rótták fel.

Daly rámutat arra, hogy a GNP-be három teljesen eltérő (bár hiányos) kategória tartozik: a mindenkori ráfordítások: az anyag és energia, amelyet az ipar területén, az állami és magánháztartásokban az állóeszközök felújítására és fenntartására fordítottak; az állóeszközök bővülése, a magán- és az állami szektor nettó beruházásai, a magánháztartások tartós fogyasztási cikkeinek bővülése; továbbá a fogyasztói szolgáltatások és az állóeszközökből származó hozam. (Daly, 1987) Amint mondta, értelmetlen egy kalap alá venni a ráfordításokat, hasznokat és az alapállóeszköz növekményét, hogy egy olyan makroökonómiai eredményt kapjunk, amelyet azután előírt mérceként értelmezünk, és politikai összefüggésében alkalmazzuk. Ezért javasolta Daly a gazdasági számítási rendszer átépítését a következő kategóriák alapján:

- haszonszámítások (környezeti elemekből származó hasznokat is beleértve),
- ráfordításelemzés (az anyag-, energiafelhasználás, élőmunka),
- tőkeszámítás (beleértve a természeti alaptókat is).

Daly olyan új fogalmak kifejlesztésére összpontosított, amelyek számításba veszik a gazdasági folyamatok entrópia-természetét is. Gyakorlati alkalmazhatósága és korrekt kiszámíthatósága azonban egy ilyen mutatórendszernek még napjainkban is komoly nehézségekbe ütközik. A javaslatot, amely néhány alkalommal kissé eltérő formában megjelent a Világbank szemináriumain, a Bank gazdasági osztálya éppen amiatt utasította el, mert túlságosan távol esik a fennálló GNP-számítási rendszertől, és mert állításuk szerint nincs bizonyítva a koncepció konkrét alkalmazhatósága.

Úgy tűnik, hogy a gazdasági bürokrácia és a politika ragaszkodik az egy mutató mérőszámhoz. Nyilván ez vezérelte Herman Dalyt is, amikor John Cobbal összefogva az előbbi próbálkozás után megkonstruálták új gazdasági mutatójukat, a *Fenntartható Gazdasági Jólét Indexét* (Index of Sustainable Economic Welfare – ISEW). Ezt a mutatót Lester R. Brown, a Worldwatch Institute akkori igazgatója a létező legátfogóbb életszínvonal-mutatónak minősítette.

Összevetve H. Daly és J. Cobb mutatóját a NEW-indexszel, meg kell állapítanunk, hogy jellegét tekintve az ISEW, az előbbihez hasonlóan „flow”-típusú, vagyis a folyamatokat követő mutató, s célja, kiküszöbölve a GNP hiányosságait, realisabb képet adni a valóságos jólétről, gazdagságról. Az ISEW két lényeges ponton lép tovább a korábbi próbálkozásokon. Ezek egyike a fogyasztási egyenlőtlenségek jólétre gyakorolt hatásának figyelembevétele; a másik pedig a hosszú távú környezeti károsodások jelenértékének beépítése a mutatóba.

A hosszú távú hatások – úgymint pl. globális éghajlatváltozás vagy az ózonréteg elvékonyodása – számszerűsítése azonban igen nehéz feladat elé állítja a gazdasági szakértőket, különösen a jelenérték-számítást tekintve.

Ennek oka egyrészt az, hogy magukkal a folyamatokkal kapcsolatban is sok a bizonytalanság, másrészt viszont az olyan nagyon hosszú távú hatások, mint az éghajlatváltozás, illetve az ózonprobléma jelenérték-számítása a gyakorlatban ma még nem megnyugtatóan megoldott. A közgazdaságtanban alkalmazott diszkontálás esetében ugyanis igen kritikus lépés a helyes diszkontláb megválasztása.

Az ISEW továbbfejlesztéseként 1995-ben publikálta az USA-ban egy kutatócsoport „Genuine Progress Indicator” („GPI”), „*Valódi Fejlődés Mutató*” néven a legújabb kutatási eredményeit. (Cobb–Halstead–Rowe, 1995)

Ez a tudóscsoport azóta is folytatja munkáját. Részben a módszertant, részben a számításokat aktualizálja, illetve újabb és újabb területekre terjeszti ki. A 2004 márciusában publikált jelentésükben az USA egyik legfejlettebb régiójára, a San Francisco-i-öbölre végezték el számításaikat (főbb települési bontásban). (The Genuine Progress Indicator, 2004).

Az ISEW-hez hasonlóan a GPI is a GDP által számba vett személyes fogyasztásból indul ki, de módosítja azt a jövedelemelosztás alakulásával, majd hozzáadja vagy levonja a különböző társadalmi, ökológiai költségeket és hasznokat.

A szerzők megjegyzése szerint a GPI szemléletében leginkább egy olyan számbavételre hasonlít, amit egy háztartás készít. Egy család sosem vonná össze egy mutatóba

az összes bevételeit és kiadásait, azt vizsgálva, hogy jobb vagy rosszabb helyzetben van-e. (Például a gyerekek befizetett főiskolai tandíj és az új riasztóberendezésre fizetett összeg természetesen nem kapna azonos előjelet ebben a családi elszámolásban.)

A következő tábla a GPI összetevőit mutatja abból a szempontból, hogy azok pozitív vagy negatív irányba módosítják-e a jólétet. Az eredeti táblán annyit módosítottam, hogy az egyes részmutatókat a fenntarthatóság szempontjából kapcsoltam a gazdasági, társadalmi, környezeti körhöz.

2. táblázat. A GPI összetevői

Tényező	Gazdaság – társadalom – környezet*	Hatás
Személyes fogyasztás	G	Pozitív
Jövedelemelosztás	G–T	Módosítja a fogyasztást**
A háztartási munka és gyermeknevelés értéke	G	Pozitív
Az önkéntes munka értéke	G	Pozitív
Tartós fogyasztási cikkek szolgáltatásai	G–T	Pozitív
A kormányzati tőke szolgáltatásai	G–T	Pozitív
A bűnözés költségei	T	Negatív
A válások költségei	T	Negatív
A szabadidő-csökkenés	T	Negatív
Az alulfoglalkoztatás veszteségei	T–G	Negatív
A munkába járás (ingázás) költségei	T–G	Negatív
A háztartásokban jelentkező szennyezések költségei	K	Negatív
A gépkocsibaesetek költségei	T–G	Negatív
A vízszennyezés költségei	K	Negatív
A levegőszennyezés költségei	K	Negatív
A zaj költségei	K	Negatív
A nedves területek csökkenéséből adódó veszteségek	K	Negatív
A termőföld-veszteségek	K	Negatív
A nem megújuló energiaforrások csökkenése	K	Negatív
Más hosszú távú környezeti károk	K	Negatív
Az ózonréteg-csökkenés költségei	K	Negatív
Az őserdők károsodásai	K	Negatív
Nettó tőke beruházások	G	Pozitív/negatív
Nettó külföldi kölcsön, illetve tartozás egyenlege	G	Pozitív/negatív

* G: gazdasági jellemző; G–T: gazdasági–társadalmi jellemző; T: társadalmi jellemző;

T–G: társadalmi–gazdasági jellemző; K: környezeti jellemző.

** A jövedelemkülönbség növekedése csökkenti, míg a különbségek csökkenése növeli a jólétet.

A továbbiakban a felsorolt összetevőkből kiemelünk néhány jellemző komponenset.

Jövedelemelosztás

Amint az közgazdaság-elméletileg bizonyított, míg egy társadalomban a jövedelemelosztás különbségeinek növekedése csökkenti, addig a jövedelemelosztás egyenletességnek erősödése növeli a társadalmi jólétet. A GPI szerzői így nem véletlenül szentelnek kiemelkedő figyelmet a jövedelemelosztásnak.

A GPI a legszegényebb jövedelmi rétegekre koncentrál, hiszen ezeknek a rétegeknek a jóléte a fogyasztás minden növekedésével fokozottan növekszik.

A háztartási munka és a gyermeknevelés értéke

Már a Nettó Gazdasági Jólét (NEW) mutató kapcsán is jeleztük, hogy a GNP nem veszi figyelembe a háztartási munka és a családban folyó gyermeknevelés értékét, holott ez az érték a sok háztartást segítő eszköz elterjedése ellenére napjainkban is jelentős mértékű.

Mivel a háztartásban töltött órák száma szinte nem csökkent, ezért a nők munkába lépésével a szabadidejük csökkent le jelentős mértékben, ami viszont egyértelműen a jólétet csökkentette.

A valós jólét statisztikai számbavételét tekintve torzító tényező, hogy a GDP nem veszi figyelembe jólétnövelő értéként a házimunkát, illetve az otthoni gyereknevelést, és nem vonja le a szabadidő-csökkenésből adódó jólétsökkenést sem.

A szabadidő csökkenése

A gazdasági növekedés elvileg a munkaidő csökkenéséhez vezethet. Ezt a vélekedést azonban a magas egy főre jutó GDP-t produkáló gazdaságok jelentős része nem támasztja alá. (Különösen igaz ez az USA-ban, Japánban.) A termelés növekedése (ahogyan a fejlett országokban végbemegy) állandó stressz forrása. Arra kényszeríti az embereket, hogy keményebben dolgozzanak azért, hogy megengedhessék maguknak a rendszer által biztosított „új” javak soha véget nem érő áradatának megvásárlását.

A magasabb GDP azt az illúziót kelti, hogy az emberek egyre jobban, gondtalanabban élnek, holott ha hosszabb ideig dolgoznak, lemondanak valamiről, aminek nincs ára (szabadidő) olyan értékért, aminek ára van (a munkaidő). A modern gazdaságokban az idővel kapcsolatban kettős stressz a jellemző. Ez egyrészt a munkavégzés során jelentkezik, másrészt jelen van a munka elvesztése esetén előálló munkanélküliség kapcsán „elnyert” szabadidőhöz kötődő stressz. Ez a kettős csapda egymást erősítve működik és hat negatívan a valós jólétre. A gazdálkodók döntéseit motiváló hatékonyságnövelés az élők munkával való takarékosagra ösztönöz. Erősíti ezt a folyamatot az élők munkaterhek magas szintje is. Ez a gazdálkodói hatékonyságnövekedés munkanélküliségi hatásán keresztül teljesen ellentétes mind a társadalmi mind az egyéni jóléti hatással. A gazdasági növekedési ütemnél szinte kivétel nélkül alacsonyabb az élők munka iránt kereslet növekedése, sőt az is könnyen előfordulhat, hogy a gazdasági növekedés élők munkakereslet-csökkenéssel jár együtt.

Mint ismeretes, ezért kezdeményezték egyes skandináv országok az energiaadó növelését és az élők munkaterhek csökkentését. Ezzel kettős hatást kívánnak elérni: csökkenteni a nem megújuló erőforrások iránti keresletet így csökkentve a környezetterhelést, másrészt növelni a megújuló erőforrásként megjelenő élők munka-keresletet, csökkentve a munkanélküliséget.

Megjegyzendő, hogy például a magyar kormány a legutóbbi áfacskökkentéssel, és elodázva az élők munkaterhek mérséklését, a fenti folyamat ellen tesz.

Az önkéntes munka értéke

A GDP számbavételi rendszere nem számol, a GPI-mutató viszont számol az önkéntes munka értékével. Mint ismeretes, a munkák nagy részét a társadalmakban nem pénzért végzik. A már említett háztartási munkán és gyermeknevelésen túl beletartozik ebbe a körbe a barátok számára, közösségekben végzett munka is.

Ezek a hasznos tevékenységek a jólét szempontjából igen lényegesek. Magyarországi példát említve, ha a munka ezen fajtájától eltekintünk, nem igazán tudjuk megmagyarázni, hogyan épült fel vidéken annyi családi ház vagy hétvégi ház a '70-es, '80-as években.

Megjegyzendő, hogy az önkéntes munkavégzés során kialakult emberi kapcsolati háló, a kooperációs képesség fejlődése mint szubjektív jóléti elem is jelentős tényező.

A tartós fogyasztási javak szolgáltatásai

A GPI-mutató számbavételekor a szakértők sajátos jóléti faktorként kezelik a tartós fogyasztási javak szolgáltatásait. Mint ismeretes, a GDP csupán növekedési tényezőként veszi számba az új tartós fogyasztási cikkek vásárlásait, és a továbbiakban nem törődik ezen javak jóléti szolgálataival (csupán a szolgáltatók révén felhasznált erőforrások árával). A GPI-t ezzel szemben a tartós javak szolgáltatásai is növelik, noha ezek közömbösek a GDP-re nézve. Míg a GDP-típusú gazdasági és üzleti szemlélet abban érdekelt, hogy a vásárlási aktus minél gyakrabban megtörténjen, addig a GPI-típusú, jólétre koncentráló látásmód azt veszi pozitív hatásnak, ha ezek a berendezések, javak minél tovább szolgálnak. Arról azonban, hogy ez a „továbbszolgálat” minél rövidebb legyen, több oldalról is gondoskodik a jelenlegi piaci rendszer. Egyrészt a tartós fogyasztási javak fizikailag is viszonylag hamar tönkremennek; másrészt, ha elromlanak, nehézkes vagy irreálisan drága a javításuk.

A divat és a mesterségesen felgyorsított fejlesztés is elavulttá teszi az eszközöket. (Pl. az újabb és újabb szoftverek nem futtathatók, csak újabb számítógépeken.) A termelésre és eladásra koncentráló szemlélet olyan tartós fogyasztási cikkeket is divatcikké változtat, amelyek korábban nem voltak azok.

A bűnözés költségei

Sajátos területei a GPI számbavételének azok a növekedési tényezők, amelyek csak a GDP torz rendszerében jelentenek növekedési előnyt. A bűnözés pl. milliárdokat visz el, de ezeknél is nagyobb összegek a biztonságra fordított kiadások.

Az előbbiek jól illusztrálják, milyen abszurd kép alakul ki, ha a GDP-t mint jóléti mutatót tekintjük. Addig, amíg egy családnak eszébe sem jutna jólétnövekedésként elkönyvelni azt, ha nő a veszélyeztetettség és ennek kivédésére védelmi eszközökre fordít, addig makroszinten, a GDP tükrében ez is sikertörténet.

Környezetszennyezés – védelem

A környezetszennyezés-védelem a GDP és a jólét szempontjából igen sajátos eset. Amíg egyértelmű, hogy rontja jólétünket, ha a bennünket körülvevő természet minősége romlik, addig a gazdaság és a gazdasági mutató a szennyező tevékenység eredményeként növekszik. A GDP a szennyező tevékenységekkel is, majd a későbbi tisztítással is nő. (A GDP-ben összegzik pl. a levegőt szennyező, vízszennyező, hulladékot termelő tevékenységet, majd hozzáadják a légtisztítók, víztisztítók, hulladéklerakók, -égetők stb. költségeit is.) Összegezve a GPI kapcsán kiemelt összetevőket, a korábban idézett Cobb-tanulmányban a San Franciscói-öbölre végzett számítások is azt igazolják, hogy a GPI-t növelő tényezők közül legnagyobb a háztartási munka és az önkéntes tevékenységek hatása. Jelentős jólétszökkentő tényező viszont a szabadidő-csökkenés is.

Eddig csak pozitívumait mutattuk be az új típusú jóléti mutatóknak, és nem szólunk hiányosságaikról. Nézzük először a problémák közül a számbavétel körét! Amint azt a GPI kidolgozói is írják, nem átfogó mutató a GPI sem.

Így pl. nem veszi figyelembe a

- biodiverzitás v. biológiai sokféleség csökkenését,
- a munkahelyi környezet értékét – azokat a nem pénzben megjelenő előnyöket és hátrányokat, amelyek a munkahelyeken jelentkeznek,
- az emberi tőke bizonyos szolgáltatásait – azoknak a képességeknek az értékét, melyek növelik a hatékonyságot,
- a nagy vízügyi beruházások által okozott környezeti károkat, pl. a gátak és folyó-elterelések által tönkretett halászhelyek nem piaci értékét,
- a fekete gazdaságot.

A számbavételi körön túl nehézséget okoz a számbavétel pontossága is:

- Egyik legnagyobb probléma az adatok elérhetősége. A statisztikai rendszerek ugyanis nem ebben a szemléletben gyűjtik, illetve szolgáltatják az adatokat. Az adatok nem kis része ezért becsléseken alapul, amelyek eltérő pontosságúak.
- A környezeti károk pénzbeni kifejezése is számos esetben problémás.

A GPI szerzői a számbavételi nehézségekkel kapcsolatban a következőképpen választanak a fenti kifogásokra:

Nem állítjuk, hogy a társadalmi és környezeti tényezőkkel kapcsolatos becsléseink abszolút pontosak. Az emberi jólét, természetéből adódóan túlságosan sokrétű dolog, amire a gazdaság túl sokféleképpen hat ahhoz, hogy egyetlen mérőszámmal teljesen bemutatható legyen. Csak azt állítjuk, hogy a családok és közösségek felbomlása, a természeti erőforrások kimerülése és az ehhez hasonló dolgok jelentős gazdasági következménnyel járnak, ezekre egy ésszerű becslést adni azért mégis sokkal pontosabb eljárás, mint kijelenteni, hogy gazdasági következményeik a nullával egyenlők, amint az a GDP-ben kimondatlanul megjelenik. Ahhoz, hogy tudjuk, merre kell haladnunk, először azt kell tudnunk, hol vagyunk. Egy jobb elszámolás még nem garantál jobb politikát is; az viszont kétségtelen, hogy e nélkül nehéz jobb politikát követni. (C. Cobb [et al.], 1995)

4. Magyar GPI-számítások

1999-ben egy GPI-re vonatkozó kutatás keretében munkatársaimmal együtt elkezd-tük a magyar GPI-folyamatok értékelését. A kutatás során kidolgoztunk egy javasla-tot a statisztikai számbavétel GPI-vel összhangban álló rendszerére, és néhány pont-ban számítást végeztünk a '90-es évek változásaira vonatkozóan.

Számításaink alapján, a magyar adatokat elemezve az alábbi fő következtetésekre jutottunk.

A jólétre fokozottan negatív hatást gyakorló tényezők között Magyarországon a vizsgált időszakban a következők voltak:

- a jövedelemelosztás különbségeinek fokozódása,
- a bűnözés költségeinek növekedése.

A jövedelemelosztásban levő különbségek fokozódása a '90-es években felerősítette azt a GDP által is tükrözött negatív hatást, amely az elhúzódó gazdasági recesszióból fakadó személyes fogyasztás csökkenéséből adódott.

A bűnözés költségein belül a statisztikai rendszer a GPI számítása szempontjából az átlagosnál még több adatot rejt, illetve nem vesz számba. Az értékelhető statisztikákból követhető azonban a bűncselekmények számának növekedése és az, hogy a lakosság va-gyonvédelmével kapcsolatos kiadások a vizsgált időszakban a hétszeresére nőttek.

Közepesen negatív hatásként értékelhetőek:

- az alulfoglalkoztatás veszteségei, illetve
- a környezeti veszteségek.

Az alulfoglalkoztatás veszteségei a munkanélküliség mértékétől, illetve a munka-nélküliség eltöltött idő hosszától függnék. A veszteséget azonban fokozza az az utóbbi években kimutatott egészségkárosodás is, amely a tartós munkanélküliséggel együtt jár. Az ilyen típusú munkanélküliség egészségkárosító hatása Magyarországon is létezik. Kijelenthetjük, hogy ha valakinek van munkája, az növeli a jólétet, még-hozzá a következő módokon:

- Növekszik a nettó jövedelem az új állás eredményeképpen. A társadalom számá-ra új jövedelemként jelenik meg az az adó, amelyet a munkanélküliből lett új dolgo-zó fizet, továbbá nem kell fizetni a munkanélküli segélyt.
- Az újonnan munkába lépőnél azonban figyelembe kell venni egy, a jólétet csök-kentő tényezőt is, az elvesztett szabadidőt.
- Növekszik a jólét oly módon is, hogy a munkanélküliséggel kapcsolatos egészsé-gi problémák nem jelennek meg.

Markandya egy tanulmányában ezzel összefüggésben nagyon elgondolkodtató ösz-szefüggésekre hívja fel a figyelmet:

Már régóta tudjuk, hogy általában a dolgozó emberek egészségesebbek és hosszabb ideig él-nek, mint a munkanélküliek. Ez természetesen részben annak tudható be, hogy egészséges emberek könnyebben kapnak munkát [az angol irodalomban ezt hívják az „egészséges munkás hatásnak” vagyis a „healthy worker effect”-nek].

Figyelembe kell vennünk azonban azt is, hogy számos munkahelynek vannak veszélyei és kiala-kulhatnak a foglalkozásra jellemző betegségek is.

Az utóbbi időben azonban több felmérés is igazolta, hogy a tartós munkanélküliség rontja az egészségi állapotot. A legtöbb ezek közül a vizsgálatok közül fejlett országokban készült a férfiak foglalkoztatottságával kapcsolatban.

A felmérések szerint jelentős a halálózásbeli különbség a dolgozó és a munkanélküli férfiak között. A korrigált halálozás a munkanélküli férfiaknál körülbelül 25–29%-al magasabb, mint a dolgozó férfiaknál. Ez a többlet elsősorban nem a „healthy worker effect”-nek tudható be. Azoknál az egészséges férfiaknál, akiket nem betegség miatt bocsátottak el, a halálozási többlet 87% volt. A tanulmányok szerint nagyobb a halálos balesetek és öngyilkosságok aránya a munkanélkülieknél. Kimutatták azt is, hogy minél régebben munkanélküli és minél fiatalabb a munkanélküli, annál nagyobb a százalékos növekedés. (A. Markandya, 1998)

A környezeti költségek és károk közül a levegőszennyezéssel összefüggőekre tudunk részletes számítást adni. Ennek alapján is látható, hogy a gazdasági visszaesés (mintegy környezeti ajándékhatásként) nem tudta kompenzálni a szennyezési károkat. A hatások ugyanis hosszú távon jelentkeznek és sok közülük régről ered. Éppen ezek a régen fennálló szennyezések (hulladék, talaj, felszín alatti víz) a legsúlyosabbak, és költségeik és káraik szintén a jövő nemzedékeket terhelik, ellene hatva a „fenntartható fejlődés” elvének és gyakorlatának.

A fent jelzett hatások nagy valószínűséggel jelentősen differenciálódnak regionális és szociális elhelyezkedés szerint is.

A számítások folytatása és a számítást segítő számbavételi rendszer kialakítása fontos és hasznos lenne az Európai Unióhoz való szerves integrálódásunk jóléti, fenntarthatósági egyenlegét tekintve is. A valós hosszú távú hatások szempontjából előnyös lenne, ha fejlődésünket az új típusú mutatók alapján is szemléltetni tudnánk.

Összetételét tekintve a GPI-hez hasonlóak a fenntartható fejlődés jellemzésére használt mutatórendszerek. Lényeges eltérésük a GPI-vel összevetve abban áll, hogy nem kerülnek aggregálásra, és mivel súlyozásuk is hiányzik, azt előfeltételezik, hogy az egyes mutatók alakulása azonos fontosságú, ezért a puha fenntarthatóság jellemzésére szolgálnak.

Az aggregált mutató a politikai döntéshozók szempontjából, a szigorú fenntarthatóság szempontjából való súlyozás pedig a valós fenntarthatóság szempontjából lenne fontos.

5. Mutatók a fenntartható fejlődés jellemzésére

5.1. Az ENSZ fenntartható fejlődési mutatószám rendszere

Az ENSZ Fenntartható Fejlődés Bizottsága indikátorrendszerének kidolgozását 1995-ben kezdték meg több mint harminc ENSZ-, kormányközi, nem kormányzati szervezet közreműködésével. A nemzeti beszámolásra is alkalmas, nemzetközi egyeztetések és tesztelések alapján kialakított rendszerben az alapmutatókat témájuk szerint négy csoportba – társadalmi, környezeti, gazdasági és intézményi – sorolták, ezen belül altémákat különítettek el az alábbiak szerint.

3. táblázat. Az ENSZ fenntarthatósági indikátorrendszere

Társadalmi mutatószámok		
Téma	Altéma	Indikátor
egyenlőség	szegénység	a szegénységi szint alatt élő népesség %-a jövedelmi egyenlőtlenség indexe munkanélküliségi ráta
	nemek közötti egyenlőség	a nők és férfiak átlagos kereseti aránya
egészség	tápláltsági szint	a gyerekek tápláltsági szintje
	halandóság	5 éves kor alatti halálozási arány születéskor várható élettartam
	szennyvíz	megfelelő szennyvízelhelyezés
	ivóvíz	biztonságos ivóvízellátás
	orvosi ellátás	alapfokú orvosi ellátás fertőző gyermekbetegségek elleni védőoltások a fogamzásgátlás elterjedtsége
oktatás	oktatási szint	az általános, illetve középiskolát elvégzők aránya
lakás	írni-olvasni tudás	felnőttek írni-olvasni tudási aránya
lakás	lakáskörülmények	egy főre jutó lakásterület
biztonság	bűnözés	100 ezer főre jutó regisztrált bűnesetek száma
népesség	a népesség változása	a népesség növekedési rátája városi népesség aránya
Környezeti mutatószámok		
Téma	Altéma	Indikátor
léghő	éghajlatváltozás	üvegházhatású gázok kibocsátása
	ózonréteg csökkenése	ózonkárosító anyagok használata
	levegőtisztaság	légszennyező anyagok koncentrációja a városi területeken
föld	mezőgazdaság	művelhető és folyamatosan művelt terület műtrágyák használata mezőgazdasági növényvédőszer használata
	erdők	erdőterületek aránya fakitermelés intenzitása
	elsivatagosodás urbanizáció	elsivatagosodás által fenyegetett területek városias települések területe
	óceánok, tengerek és tengerpartok	tengerparti zóna
édesvíz	halászat	éves zsákmány a főbb fajokból
	víz mennyiség	éves vízkivétel a felszíni és felszín alatti vizekből a rendelkezésre álló teljes mennyiség százalékában
biológiai sokféleség	vízminőség	biológiai oxigénigény a vizekben kőlkonzentráció a vizekben
	ökoszisztémák	a kiválasztott „kulcs” ökoszisztémák területe a védett területek aránya
	fajok	a kiválasztott „kulcs” fajok gazdagsága
Gazdasági mutatószámok		
Téma	Altéma	Indikátor
gazdasági rendszer	gazdasági teljesítmény	egy főre jutó GDP
	kereskedelem	beruházások aránya a GDP-ben árak és szolgáltatások kereskedelmi egyensúlya
	pénzügyi helyzet	adósság a GNP arányában adott vagy kapott ODA a GNP százalékában
fogyasztási és termelési minták	anyagfelhasználás	az anyagfelhasználás intenzitása egy főre jutó éves energiafogyasztás
	energiafelhasználás	megújuló energiaforrások felhasználási aránya energiafelhasználási intenzitás
	hulladéktermelés és -gazdálkodás	ipari és lakossági szilárd hulladék mennyisége veszélyes hulladék hulladék újrahasznosítás és újrahasználat
	közlekedés	egy főre jutó utazási távolság közlekedési mód szerint
Intézményi mutatószámok		
Téma	Altéma	Indikátor
intézményi keretek	a fenntartható fejlődés stratégiai végrehajtása	Nemzeti Fenntartható Fejlődési Stratégia
	nemzetközi együttműködés	a ratifikált globális megállapodások végrehajtása
intézményi kapacitás	információhoz jutás	1000 lakosra jutó internet-előfizetések száma
	kommunikációs infrastruktúra	1000 főre jutó fő telefonvonalak száma
	tudomány és technológia	kutatás/fejlesztésre fordított összeg a GDP %-ában
	katasztrófa-készültség	gazdasági és emberi veszteség természeti katasztrófák következtében

Forrás: <http://www.ff3.hu/indiator.html>

5.2. Indikátorok a magyar fenntarthatóságra

Az előbbi ENSZ-mutatórendszer logikáját követve épült fel a magyar indikátorkészlet.

4. táblázat. A magyar fenntarthatósági indikátorrendszer

Magyar fenntarthatófejlődés-indikátorok	
A.1.	A jövedelemegyenlőtlenség mérése
A.2.	Munkanélküliség (összes és fiatal)
A.3.	Egy főre jutó szociális kiadások
A.4.	Nők és férfiak béreinek aránya
A.5.	Gyermekjólét
A.6.	Lakosság tápláltsági szintje
A.7.	Leggyakoribb betegségek miatti halálozás
A.8.	Születéskor várható élettartam
A.9.	Csatornázottság, szennyvízkezelés
A.10.	Egészségügyi ráfordítások
A.11.	Gyermekbetegségek elleni védőoltások
A.12.1.	Legmagasabb iskolai végzettség
A.12.2.	Alacsonyabb szintű iskolai végzettség
A.13.	Lakáskörülmények
A.14.	A háztartások összetétele
A.15.	Bejelentett bűnesetek
A.16.	Népességnövekedési ráta
A.17.	Migrációs ráta
B.1.	Üvegházhatású gázok kibocsátása
B.2.1.	Ózonkárosító anyagok felhasználása
B.2.2.	Felhasználás vegyi anyag típus szerint
B.3.	Légszennyező anyagok a városi területeken
B.4.	Mezőgazdasági terület organikus gazdálkodás
B.5.	Műtrágyák és növényvédőszer alkalmazása
B.6.	Erdőterület és -használat
B.7.	Vízhasználat intenzitása
B.8.	A nagyobb folyók biológiai oxigénigénye (BOD)
B.9.	Fürdésre alkalmas vizek minősége
B.10.	Biológiai sokféleség és a védett fajok
C.1.	Egy főre jutó GDP Magyarországon
C.2.	Beruházások aránya a GDP-ben
C.3.	Hozzáadott érték a gazdaság fő szektorai szerint
C.4.	Inflációs ráta
C.5.1.	Folyó fizetési mérleg egyensúlya
C.5.2.	Külföldi közvetlen befektetés
C.6.	Államháztartási hiány
C.7.	Anyagfelhasználás
C.8.1.	Energiafelhasználás szektoronként
C.8.2.	Energiahasználat és -intenzitás
C.8.3.	Energiamutatók összehasonlítása
C.8.4.	Az energia előállítás
C.9.	Kommunális hulladék gyűjtése és elhelyezése
C.10.	Ipari hulladék keletkezése szektoronként
C.11.	Veszélyes hulladék
C.12.	Radioaktív hulladék keletkezése és elhelyezése
C.13.	Papír- és üveghulladék újrahasznosítása
C.14.1.	A személyszállítás összetétele
C.14.2.	Teherszállítás szállítási mód szerint
C.15.	Környezetvédelmi ráfordítások
D.1.	Kommunikációs infrastruktúra és internet-hozzáférés
D.2.	Kutatási-fejlesztési kiadások

A Társadalmi mutatószámok

B Környezeti mutatószámok

C Gazdasági mutatószámok

D Intézményi mutatószámok

5.3. Helyi–kisregionális fenntarthatósági indikátorkészlet

A helyi–kisregionális fenntarthatósági programok követésére dolgoztuk ki az alábbi indikátorcsomagot (Szlávik–Csete, 2005.).

5. táblázat. A fenntarthatósági indikátorok helyi–kisregionális szinten

<p>I. Természeti erőforrások, a természeti környezet és a táj helyzete, állapota</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. A településen, illetve határában előforduló természeti különlegességek, helyi nevezetességek, parkok, arborétumok, épített értékek stb. 2. Az élővilág sokszínűségének (biodiverzitás) bemutatása 3. A természeti erőforrások emberi szükségletek kielégítésére hasznosított része 4. A település és környezetének vízrajzi jellemzése, ivóvízellátása 5. A település termőterületeinek jellemzése 6. A település határának időjárási jellemzése 7. A környezet általános jellemzése <p>II. Életkörülmények, kultúra, hagyományok</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. A lakosság jellemzése 2. A családok jellemzése 3. A roma lakosság helyzete 4. Települési életkörülmények 5. Kultúra, hagyományok <p>III. Település gazdasági, infrastrukturális helyzete</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Az önkormányzat pénzügyi fenntarthatósága 2. Vállalkozások jellemzése 3. Települési önellátás helyzete 4. Települési infrastruktúra
--

5.4. A fenntarthatóság részindikátor-készlete

ECO21-indikátor

A kollégáimmal együtt kidolgozott ECO21-mutató* megalkotásával a PSR rendszer logikája alapján egy komplex környezeti indikátor kiszámítására tettünk kísérletet.

Az ECO21 olyan indikátor, amely egy-egy számmal jellemzi a környezetet a terhelés, az állapot és a válasz szempontjából, de az eddigi indikátoroknál könnyebben előállítható és magyarázható. Ezek az aggregált adatok mintegy „csengőszámok”, amennyiben bármely irányba érzékelhetően elmozdulva szignált adnak, figyelmeztetve a döntéshozókat.

Az ECO21-indikátort az OECD által kidolgozott PSR-modellből vezetjük le. Ennek előnye, hogy a PSR-modell a fejlett országok indikátor-módszertanában széles körben alkalmazott, másrészt kellően általános ahhoz, hogy ne ütközzünk lehetetlen adatigényekbe.

A környezetvédelem alapvető célja a környezeti elemek állapotának megőrzése, illetve javítása. Az állapotban keresendő romlás egyik legfőbb oka az egyes ágazatok környezetterhelési folyamataiban keresendő. Ugyanakkor az ágazatok számos környezetvédelmi, környezetorientált intézkedés megtételére szánják el magukat, amelyekkel mérséklék az adott ágazat által kibocsátott környezetszennyezés mértékét. E modellben azzal az egyszerűsített feltételezéssel élünk, hogy a környezetpolitika az ágazatok környezetorientált ösztönzésén keresztül befolyásolja a környezeti elemek állapotát.

Az ágazatok környezetterhelési folyamatai a környezeti elemekben történő negatív irányú változásnak is értelmezhetők, ugyanakkor az ágazatok környezetpolitikai válaszai, amelyek az ágazatok „zöldülését” jellemzik, a környezeti elemekben javulást eredményeznek. Az ágazatok e két „ellentétes előjelű” viselkedése meghatározza az ágazatok ténylegesen a környezetre gyakorolt hatását, azaz az ágazatok „ökológiai lábnyomát”.

Az ECO21 kidolgozásának alapelvei és modellje

A számítás első lépéseként meg kell határoznunk a PSR-modellnek megfelelő indikátorkészletet. Jelen esetben (lásd indikátormátrix) az ágazatok terhelési indikátorait elemenként, a környezeti elemek minőségét jellemző indikátorokat, valamint az egyes ágazatok környezetpolitikai válaszait jellemző indikátorokat alkalmaztuk. Esetünkben a feladat nehézségét az adja, hogy csak egyetlen indikátor választható a megadott mátrix celláiba, azaz a rendszerben meghatározott folyamatokra. További követelmények az indikátorképzéssel kapcsolatban:

- Az indikátoroknak attól függően, hogy P, S vagy R típusú indikátor, azonosan kell „viselkedniük” az additivitás szempontjából, azaz minél kisebb az adat, annál jobb pl. a terhelésnél, vagy minél nagyobb, annál jobb pl. az elemek minősége esetében.

- Az indikátor pontos definiálása az előállíthatóság érdekében.

- Az indikátorokat homogenizálni kell input–output szempontból.

(Ezzel a módszerrel mintegy a környezetvédelem háromrekeszes „fogyasztói kosarát” állítjuk össze.)

Annak érdekében, hogy az így képzett indikátorokból végül előálljon az ECO21 nevű makroindikátor, szükséges a számok összeadhatóságának vagy összesorozhatóságának biztosítása. Ennek megvalósítására két statisztikában is ismert módszer lehetséges, a bázis vagy dinamikus viszonyszámok alkalmazása (amelyek természetesen egymásból visszszámolhatóak). A bázis viszonyszám alkalmazásával egy bázis évhez viszonyítok évről évre, pl. az 1990-es évhez, míg a dinamikus viszonyszám esetében az előző évhez képesti változás mérhető. Mindkét viszonyszám előnye, hogy százalékos értéket ad. E viszonyszámképzést minden indikátorra el kell végezni.

Az indikátorkészlet „korlátozott” volta felhívja a figyelmet arra, hogy az egyes folyamatok mérésére szolgáló indikátornak a legjobban kell jellemeznie az adott folyamatot. A másik feltételnek való megfelelés viszont arra ösztönöz, hogy hosszú időszakok elemzésére alkalmas legyen az ECO21-indikátor és alkalmazkodhasson a megváltozott környezeti feltételekhez. Ha például egy indikátor már nem jellemzi megfelelően az adott folyamatot, mert az indikátorral mért folyamat már nem releváns, akkor

legyen lehetőség egy jellemzőbb indikátor megválasztására. Célszerű tehát biztosítani az indikátorkészlet változtathatóságát, amelynek feltételeit és lehetőségeit pontosan rögzíteni kell (időben visszamenő homogenizálás, azaz visszamenőlegesen is módosítani lehessen az indikátor mértékét).

A kialakított indikátorok a környezet állapotában bekövetkezett folyamatokat (elsősorban az egyes ágazatok terhelése a környezeti elemekre) nem ugyanakkora mértékben érintik. Pl. az energetika terhelése elsősorban a levegő minőségére gyakorol káros hatást, és kevésbé érinti a vizek minőségét stb. Indokoltnak tűnik az indikátorokhoz megfelelő súlyokat rendelni, amelyek minősítik ezeket a kapcsolatokat.

ECO21-indikátormátrix

Az ECO21-indikátor számítása az indikátormátrixban található részmutatók alapján számolható a meghatározott matematikai módszerrel. A PSR-modell alapján három nagy csoportba (terhelési, állapot- és válaszindikátorok) sorolt indikátorok önmagukban is alkalmasak egy-egy aggregált indikátor képzésére. Elképzelésünk szerint az alábbi aggregált indikátorok válnak meghatározhatókká:

6. táblázat. Az ECO21-indikátormátrix elvi felépítése

		Környezeti elemek, ökológiai rendszerek						"R" -- Ágazatok válaszai
		Levegő	Víz	Föld, talaj	Természet (élő, élettelen)	Emberi egészség, éltmód	ágazati „lenyo- mat”	
„P” -- Ágazatok terhelése	Energia-termelés	P11	P12	P13	P14	P15	I1	R1
	Ipar	P21	P22	P23	P24	P25	I2	R2
	Mezőgazdaság	P31	P32	P33	P34	P35	I3	R3
	Közlekedés	P41	P42	P43	P44	P45	I4	R4
	háztartás, lakosság, társadalom	P51	P52	P53	P54	P55	I5	R5
	határokon „begyűrűző” hatások	P61	P62	P63	P64	P65	I6	R6
	<i>elemek használat</i>	U1	U2	U3	U4	U5	P_{ECO-21}	R_{ECO-21}
	„S” -- Állapot körny.minőségi mutatók	S1	S2	S3	S4	S5	S_{ECO-21}	

Az ECO21 modellje, számítási eljárása

Az alapindikátorokat – melyek egy-egy idősort alkotnak – egy rögzített referenciaév értékével normalizálva „1 köré” transzformáljuk, illetve dimenziótlanítjuk. Az így kapott származtatott értékek alkotják a modell bemenő adatait:

7. táblázat. Az ECO21 számítása

ÁGAZATI ÖKOLÓGIAI LENYOMAT INDEX	$I(i) = \sum P(i,j) W(i,j)$
KÖRNYEZETI ELEMELK HASZNÁLATÁNAK INDEXE	$U(j) = P(i,j) W(i,j)$
KOMPLEX TERHELÉSI INDEX	$P_{ECO-21} = \sum U(j) Y(j) = \sum I(i) X(i)$
KOMPLEX ÁLLAPOT INDEX	$S_{ECO-21} = \sum S(j) Y(j)$
KOMPLEX VÁLASZ INDEX	$R_{ECO-21} = \sum R(i) X(j)$

ECO21-próbaszámítások

A próbaszámítások során az alábbi feladatok jelentkeztek:

- Az ECO21-indikátormátrix szerkezetének véglegesítése: „alapmodell” meghatározása.
- A szükséges indikátorok azonosítása, szakmai értékelése és azok definiálása.
- A kiválasztott indikátorok adatsorainak összegyűjtése.
- Az alapmodell matematikai módszerének pontos meghatározása és azok „tesztelése”.
- A modell értékelése: valóban és reálisan jelezték-e a múltban bekövetkezett környezeti folyamatokat és meghatározható-e az indikátor várható alakulása?

A próbaszámítások Magyarországon felhasználhatók a második Nemzeti Környezetvédelmi Program tesztelése során, ugyanis az NKP-II kialakítása során fontos szempont annak vizsgálata, hogy ez előző időszakban hogyan alakult a környezet állapota, a megtett intézkedések és beavatkozások elegendőek voltak-e. Reményeink szerint a kidolgozás alatt álló ECO21-indikátor e programozást lényegesen megkönnyítheti és hozzájárulhat a társadalom folyamatos, gyors és jól kommunikálható informálásához.

A próbaszámítások során nyert tapasztalatokat is figyelembe véve megállapítható, hogy az ECO21 hasznosan alkalmazható a környezettel összefüggő folyamatok jellemzésére és a jövőben része lehet a *fenntarthatóság jellemzésének* is.

55. Az osztrák példa

Ausztria 2002-ben készítette el fenntartható fejlődési stratégiáját. A magyar fenntartható fejlődési stratégiakészítő folyamatban hasznos lehet e stratégia indikátorkészletének ismertetése. Az indikátorok a kiválasztott négy cselekvési területhez, illetve azokon belüli kiemelt célterületekhez kapcsolódnak, azok nyomon követésére szolgálnak.

1. keret. Az osztrák fenntarthatósági indikátorok

I. Életminőség Ausztriában – a ma és a holnap feladata

1. Fenntartható életmód – a fenntartható fejlődési modell irányába való elmozdulás elősegítése az oktatáson és a tudatosságon keresztül, valamint értékrendváltás kezdeményezése.
2. Lehetőségek minden generáció számára – családi és szociális hasznok finanszírozásának tervezése, egészségügyi szolgáltatások és nyugdíjak összhangban a demográfiai fejlődéssel és az egészség elősegítése.
3. Nemek közötti egyenlőség – a nemek fő áramlatainak és az igaz egyenlőség megvalósítása férfiak és nők között, munkahelyen és a családban.
4. Megoldások az oktatáson és a kutatáson keresztül – a tudásalapú társadalom lehetőségeinek kihasználása a kutatáson keresztül, oktatás és élethosszig tartó tanulás.
5. Tisztességes, rendes élet a jelen és jövő generációi számára – szegénység elleni küzdelem, társadalmi szolidaritás megteremtése és mindenki számára egyenlő lehetőségek biztosítása.

Indikátorok

- *Jövedelmek megoszlása (S80–S20 arány)* – a legnagyobb jövedelmekkel rendelkező országok 20%-ának részesedése az összjövedelemből a legkevesebb jövedelemmel rendelkező országok 20%-ához képest. A jövedelmek megoszlásának számítása a kiegyenlített összjövedelemmel történt.
- *A szegénység kockázata, veszélye*
- *A szegénység tartós veszélye, kockázata*
- *Hosszú távú munkanélküliségi ráta*
- *A férfi és női alkalmazottak aránya (fizetett és fizetség nélküli) szülői szabadságból az összes érintett szülők számát tekintve*
- *Munkanélküli háztartások népessége*
- *Egészségi állapot az egyes jövedelmi szinteken, saját megítélés alapján*
- *Foglalkoztatás növekedése*
- *Élethosszig tartó tanulás (felnőttek részvételi aránya az oktatásban és különböző képzéseken)*
- *Korai iskolaelhagyók további oktatásban, egyéb képzésben való részvétel nélkül*
- *További szakmai képzések*
- *Foglalkoztatott személyek és a foglalkoztatási arányok nemek szerint*
- *Teljes munkaidőben foglalkoztatott nők jövedelmi hátrányai, különbsége*
- *Népesség egészségi állapota*

II. Ausztria mint dinamikus üzleti helyszín – siker az innováción és a hálózatépítésen keresztül

6. Innovatív struktúrák a versenyképesség elősegítésére – igényorientált kutatás, technológia és fejlődés biztosítása rendszermegoldásokkal az innovációra, strukturális és társadalmi változásokra vonatkozóan.
7. Üzlet és ügyvitel újszerű értelmezése – vállalati felelősségtudat erősítése, valamint hatékony ügyviteli struktúrák és eljárások kidolgozása.

8. Erőforrások és energia korrekt árakon – fenntartható viselkedés ösztönzése az árakon keresztül.

9. Sikeres menedzsment az ökohatékonyságon keresztül – az erőforrás- és energia-felhasználás elválasztása a gazdasági növekedéstől, továbbá a megújuló alapanyagok és energiaforrások használatának erőteljesebb elősegítése.

10. Fenntartható termékek és szolgáltatások támogatása, erősítése – hangsúly fektetése a fenntartható termékek és szolgáltatások magasabb piaci részarányának, valamint a fenntartható turizmus elősegítésére.

Indikátorok

- *K+F kiadások*
- *Környezetvédelmi adók*
- *Munkavégzés terhei*
- *Erőforrás-, anyagfelhasználás (anyagmérlegekből)*
- *Tájékp állapot*
- *Össz primer energiakínálat és össz végső energiafogyasztás*
- *Megújuló energiaforrások aránya a felhasznált primer energiából*
- *Energiaegyenleg*
- *Hulladékgazdálkodás*
- *Ökocímkével rendelkező termékek száma*
- *EMAS és ISO 14001 száma*

III. Ausztria mint élettér – diverzitás és minőség védelme

11. A környezet és a klíma védelme – minőségi célok és felelős vegyianyag-politika.

12. Fajok és tájak sokféleségének megőrzése – állat- és növényfajok, élőhelyek, természetes és megművelt területek megőrzése.

13. Felelős földhasználat és regionális fejlődés – a térközpontú politikák hangsúlyeltolódása az életminőség felé.

14. Fenntartható mobilitás alakítása – a mobilitást kikényszerítő hatások csökkentése és a mobilitási szükségletek teljesítésének fenntartható alakítása.

15. A közlekedési rendszer optimalizálása – a leginkább környezetbarát, a leginkább erőforrás-takarékos és energiahatékony, a legbiztonságosabb közlekedési módok, rendszerek előtérbe helyezése.

Indikátorok

- *Szennyező anyagok akkumulálódása a táptalajban vagy a megengedett értékek átlépése*
- *Lerakás határértékeinek túllépése (kritikus mennyiségek)*
- *Felszín alatti vizek minőségi megfelelése a Felszín alatti vizek minőségére vonatkozó rendelet, valamint a Víz Keretirányelv alapján*
- *Felszíni vizek: jó/nagyon jó ökológiai és kémiai állapot összhangban a Víz Keretirányelvvvel*
- *ÜHG-kibocsátás (szektoriális lebontásban)*
- *Levegőminőségi előírások és célok túllépése (összhangban a Levegő Minőségi és Erdőgazdálkodási törvénnyel)*

- *Biogazdálkodás megoszlása a teljes mező- és erdőgazdaságban, a gazdaságok részvételi aránya a környezetvédelmi programokban*
- *Művelésbe vont területek aránya*
- *A területhasználat változása (regionális lebontásban)*
- *Veszélyeztetett fajok és biotópok listája*
- *Talajhasználat*
- *Közlekedési volumen*
- *Árváltozás a közlekedési szektorban*
- *A közlekedés externális költségei*
- *Forgalomban kötődő emissziók*
- *Alternatív üzemanyagok felhasználásának aránya*
- *Energiatahatékonyság a fő közlekedési ágakban*
- *Mobilitás (tömegközlekedés hozzáférhetősége)*
- *Közlekedési balesetek és halálozások száma*

IV. Ausztria felelőssége – aktív szerep Európán belül és az egész világon

16. Szegénység elleni harc, társadalmi és gazdasági egyenlőség elősegítése az országokon belül és azok között – a biztonság, a béke és az emberi jogok konszolidációjában való közreműködés.

17. Globális fenntartható gazdaság – olyan világ gazdaság kialakítása, mely garantálja a sértetlen természeti és társadalmi egyenlőséget.

18. Világunk mint élettér – természetes és társadalmi életterek biztosítása a jövő számára.

19. Nemzetközi együttműködés és finanszírozás – fenntartható fejlődés megfizethetővé tétele a partnerországok számára.

20. Sustainability Union Europe – az új Európa elmozdítása a Fenntartható Unió irányába.

Indikátorok

A célkitűzések nemzetközi szinten kerültek definiálásra, ezért csak korlátozott mértékben mérhetők nemzeti mutatókkal.

Nemzetközi szinten:

- *K Human Development Index (HDI)*
- *K Human Poverty Index (HPI)*
- *K Gender Development Index (GDI)*
- *K Corruption Index*

Nemzeti szinten:

- *K Hivatalos fejlődési támogatás (ODA) a GDP százalékában*
- *K Az Ausztriai Fejlesztési Együttműködés kulcsterületeinek kiadásai az EZA-statisztikáknak megfelelően*
- *K Környezeti projektek aránya a közbeszerzésből*
- *K Környezetvédelmi technológiák exportaránya az összes exportból*

6. Az ökológiai lábnyom

A nem SNA statisztikai rendszerben számított GDP-ből származtatott mutatók közül az utóbbi években az „Ökológiai lábnyom” (ÖL) mutató váltotta ki a legnagyobb érdeklődést.

E mutatóval közelíthető a természeti tőkerész, illetve a környezeti térre eső terhelés, illetve a semlegesítő kapacitás kihasználásának mértéke.

Az ökológiai lábnyom fogalmát a szerzők a következőképpen adják meg:

Ökológiai lábnyom az a föld (és víz) terület, melyre egy meghatározott emberi népesség és élet-színvonal végtelen ideig való eltartásához lenne szükség. Annak mértéke, hogy mennyi termékeny földre és vízre van szüksége egy személynek, városnak, országnak vagy az emberiségnek az összes elfogyasztott erőforrás megtermeléséhez és az összes megtermelt hulladék elnyeléséhez az uralkodó technológia használatával. Ez a föld bárhol lehetne a világon. Az ökológiai lábnyomot „területegységekben” mérik. (M. Wackernagel [et al.] 2001)

Az ökológiai lábnyom fogalma azon a felfogáson alapszik, hogy az anyag- vagy energiafogyasztás minden tételénél szükség van egy vagy több ökológiai rendszerben bizonyos mennyiségű földre a fogyasztás erőforrásáramaihoz és a hulladék elnyeléséhez. Ily módon egy bizonyos fogyasztási osztály földhasználatát fel kell becsülni. Mivel nincs mód a több tízezernyi fogyasztási cikk mindegyikének előteremtéséhez, kezeléséhez és lerakásához szükséges föld felmérésére, a számítások a főbb osztályok és egyedi cikkek kiválasztására korlátozódnak.

A legtöbb ökológialábnyom-beclés átlagos országos fogyasztáson és a világ átlagos földhozamain alapul. Ez az „általános eset” térségek és országok közti összehasonlítását megkönnyítő eljárás. (Eléggé reális is sok ország esetében a sokoldalú kereskedelmi áramok és a globális közterületek kisajátítása miatt.) Kifinomultabb vagy részletesebb elemzésekhez azonban szükséges vagy kívánatos lehet a regionális vagy helyi fogyasztási és termelékenységi statisztikákra alapozni az ökológialábnyom-beclést.

Elegendő adat birtokában olyan kis fogyasztói egységek, mint önkormányzatok, háztartások és egyének helyileg pontos ÖL-jei is felbecsülhetők. (Lásd erről részletesebben MTA-KvVM közös kutatás, Környezetállapot Értékelési Program [KÉP], 2005.)

Zárszó

Az előbbiekből láttuk, hogy a jelenlegi statisztikai rendszer alkalmatlan a fenntartható fejlődés főbb folyamatainak nyomon követésére, ugyanakkor számos számbavételi próbálkozás van. Ezek az új mutatószámrendszerek azonban meg sem közelítik az ENSZ SNA-rendszerének kidolgozottsági szintjét és gyakorlati alkalmazását.

Ennek fő okai a következők:

– A statisztikai számbavételi rendszer miatt az új indikátorok adatszolgáltatása nem teljes. Számításuk gyakran esetleges, egyedi számbavételeken alapul, ezért drága és támadható.

– A fenntartható fejlődés jellemzésére használatos mutatók sokrétűek, és bennük az egyes részindikátorok nem kellően súlyozottak.

– A fenntartható fejlődés eltérő felfogásai (gyenge, szigorú, környezeti) keverednek a mutatók összeállításában és nem képesek jellemezni (esetleg előrejelezni) a fenntarthatóság szempontjából kritikus változásokat.

A mutatók közül kellő módszertani továbbfejlesztéssel és adatokkal való ellátással az ökológiai lábnyom-mutató, illetve a GPI tűnik alkalmazhatónak.

Jegyzet

* A mutató kidolgozásában részt vettek: Szlávik János, Pálvölgyi Tamás, Alföldi Katalin, Mozsgay Katalin.

Irodalom

- Brundtland, G. H. [et al.]: *Közös Jövők.* Mezőgazdasági Kiadó, 1998.
- Bulla M.: *Komplex környezetállapot – értékelő szakértői rendszerek metodikai fejlesztése.* Széchenyi István Egyetem Környezetmérnöki Tanszék, 2004.
- Cobb, C.–Venetoulis, J.: *The Genuine Progress Indicator. 1950–2002.* (2004 Update). Sustainability Indicators Program. 2004.
- Daly, H. E.: *Steady-State Economics.* Washington, DC: Island Press, 1991.
- Erdős T.: Mekkora lehet Magyarországon a fenntartható növekedés üteme I., II. *Közgazdasági Szemle*, 2004. május, június.
- Kerekes S.–Kobjakov Zs.: *Bevezetés a környezetgazdaságtanba.* Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, 1994.
- Kerekes S.–Szlávik J.: *Gazdasági útkeresés, környezetvédelmi stratégiák.* Budapest: KJK, 1989.
- Meadows, D.–Meadows, D.–Randers, J.: *A növekedés határai – harminc év múltán.* Budapest: Kossuth, 2005.
- Pearce, D. W.–Turner, R. K.: *Economics of Natural Resources and the Environment.* Baltimore: The John Hopkins University Press, 1990.
- Samuelson, P. A.–Nordhaus, W. D.: *Közgazdaságtan.* Budapest: KJK, 1987.
- Szlávik J.: *Fenntartható környezet- és erőforrásgazdálkodás.* Budapest: KJK–Kerszöv, 2005.
- Szlávik J.–Csete M.: A fenntarthatóság érvényre juttatása és mérhetősége települési–kiszemlésként. *Gazdálkodás*, 4/ 2004.
- Wackernagel, M.–Rees, W. E.: *Ökológiai lábnyomunk.* Föld Napja Alapítvány, 2001.

Bulla Miklós – Guzli Piroska

A FENNTARTHATÓ FEJLŐDÉS INDIKÁTORAI

Bevezetés

A fenntartható fejlődéssel kapcsolatos kutatások egyik – talán legnagyobb – kihívása a környezeti, gazdasági és társadalmi dimenziók integrálása a „társadalom-környezeti rendszerbe” (Graaf, 1996). A tudományos ismereteinkben mutatkozó esetleges hiányok nagymértékben hátráltatják azon – kissé utópisztikus – törekvéseket, melyek egyidejűleg próbálják előmozdítani a gazdasági hatékonyságot, a környezet fenntarthatóságát és a társadalmi egyenlőséget.

Megoldható a három dimenzió közti hosszabb távon jelentkező összefüggéseket leírni, ez azonban torzulásokat eredményezhet a rövid távú célokban, mivel a fenntarthatóság nem egy könnyen definiálható egyensúlyi állapot, hanem dinamikus folyamat, fejlődés.

Ennek megfelelően, a különböző (állandóan változó technológiai, tudományos ismereti, természeti stb.) feltételekhez igazodva szükséges a prioritásokat és a teendőket meghatározni/megfogalmazni. Ebben az értelemben beszélünk dinamikus folyamatról, azaz folyamatos választási helyzetről, melyben a fenntartható fejlődési indikátorok szükséges elemei a döntési mechanizmusoknak. Az információs technológia adta modellek előnye általában pont az, hogy jól kezelik az állandóan változó feltételeket, hatékonyan képesek a valóságról szerzett adatokat tárolni, feldolgozni és az információkat érthető formában képesek a döntéshozók felé interpretálni.

A degradálódó környezeti, tágabban az ökológiai, társadalmi-szociális, gazdasági feltételek miatt az erőforrásokkal való távlatos gazdálkodás, azaz a fenntartható fejlődésre való törekvés az emberi társadalom egyre szélesebb körben megfogalmazott célkitűzésévé vált. A fenntarthatóság fogalmát valóságos, gyakorlati dimenziókkal szükséges tehát megtölteni, azaz először is meg kell határozni, milyen állapot felé törekszünk, milyen életfeltételeket tekintünk kívánatosnak. Továbbá, hogy hogyan lehetséges a különbözőféle hosszú és rövidebb távú érdekeket összehangolni.

Ha meg akarjuk tudni, fenntartható-e a civilizációnk működtetése, az aktuálisan meghatározott léptéknek megfelelően kell együttesen az ökológiai, a gazdasági, a technológiai, a szociális, a politikai komponenseket vizsgálni. A legalapvetőbb lépés ezért a komplex környezet aktuális állapotának fölmérése, a változás/változtatás irányának és feltételeinek meghatározása.

Évtizedek óta folynak intenzív próbálkozások a környezetet érő hatások és állapotváltozások összefüggéseinek egzakt leírására. Gyakorlati következményekkel is járó elvi nehézségeket jelent, hogy – úgy tűnik – nem lehetséges a hatások és következmények „tisztá” csoportosítása. Az állapotváltozások újabb hatásokat generálnak. Mégis, vagy éppen ezért fontos jól definiált megfogalmazásokra törekedni, hogy az információ gyártója és alkalmazója számára egyaránt egyértelmű legyen.

1. A fenntartható fejlődés indikátorainak kialakulása

Az indikátorok mint információforrások magán-, illetve közcélokat szolgálnak. Környezeti, társadalmi, gazdasági folyamatok elemzéséhez, teljesítményértékeléshez nyújtanak segítséget, és az információkat közérthető formában juttatják el a célszemélyekhez. Feladatuk a társadalom szereplőinek tudatossága és viselkedése közti diszonzancia csökkentése, a döntési folyamatok koordinálása a fenntarthatósági alapelvek hangsúlyosabb érvényesülése érdekében. (Bauler, 1999)

A politikai döntések, programok és projektek sikerességét egy adott közösség jólétének alakításában – majd egészen napjainkig – az úgynevezett Hozzáadott Érték (Added-Value) alapján mérték. Ennek metodológiai alapjait Simon Kuznets és Paul Samuelson munkássága jelentette az 1950-es évek derekán. Kutatásaik során az egyéni kezdeményezések hatására bekövetkező társadalmi jólét változásait összekapcsolták a nemzeti és a regionális kibocsátásokat mérő makroökonómiai számításokkal, nemzeti és regionális elszámolások útján.

A Hozzáadott Érték ebben a kontextusban nem csupán valamiféle profitot jelentett, mivel a kezdeményezések hatására bekövetkező szociális haszon változását is mérték. A gyakorlat azonban kissé enyhítette a módszernek az elméleti szigorát mikro- és makroökonómiai szinten egyaránt, például a nehezen mérhető „nem-direkt költségek és haszon” figyelmen kívül hagyásával. Ez a koncepció nem számolt az egyenlőség és az erőforrás megőrzésének kérdésével. Az értelmezés környezeti és szociális szempontú korlátai tehát eléggé nyilvánvalóak voltak. A hatvanas években ezért többször kísérletet tettek a környezeti és szociális kérdések megfogalmazására, indikátorok kidolgozására.

Anderson, 1991-ben, az „Alternative economic indicators” című munkájában élesen kritizálta a nemzeti össztermék (GNP) meglévő mérési módszerét és az eredmények felhasználását a jólét változtatásának bemutatására. Rámutatott arra, hogy a nemzeti kimutatások/mérlegek elkészítése nem járul hozzá hatékonyan a jólét növeléséhez, nem idéz elő érzékelhető változást abban. Tanulmányában az alternatív indikátorok használata mellett érvelt, és az ökonómiai folyamatot az alábbiak szerint határozta meg.

A gazdaság

- egyrészt anyagi-pénzügyi folyamat,
- másrészt az emberek különleges egysége,
- harmadrészt pedig olyan megállapodások összessége, amely az emberek, a környezet és a természet között teremt egy sajátos kapcsolatot.

Ennek alapján úgy gondolható tehát, hogy a gazdasági teljesítmény mérésére rendelt alternatív indikátorok mellé szükséges olyan új indikátorokat meghatározni, melyek leírják a gazdasági folyamatok emberre és ugyanakkor a gazdaságot működtető emberek természetre gyakorolt hatását is.

Elfogadható alternatív paradigma megalkotására volt szükség, amely megfelelő ideológiai alapot szolgáltat az alternatív indikátorok kidolgozásához. A fenntartható fejlődés maximálisan látszott kielégíteni ezt a kihívást.

Mindenképp eredményként könyvelhető el, hogy a fenntartható fejlődést mint koncepciót világszerte megaláddalással fogadták. Azonban teljes megoldást nem eredményezett a fejlődés céljainak meghatározása körüli vitákban. A vezető hatóságok né-

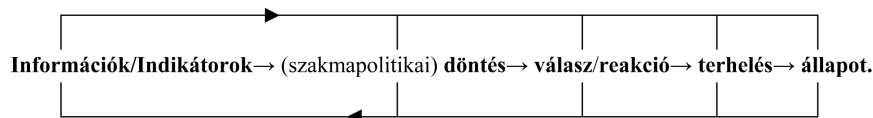
zópontja az volt, hogy egy általánosan akceptált ideológiai keret hiánya gyengítheti a megfelelő döntési szabályok és alkalmazások felismerését a gyakorlatban.

A fenntarthatóságot „erősen” képviselők álláspontja szerint a Föld erőforrásainak, környezeti értékeinek a megőrzése prioritást kell hogy élvezzen minden más, gazdasági szemponttal szemben. Az úgynevezett „gyenge” fenntarthatóság képviselői szerint a jólét anyagi javainak növelése és környezeti feltételeinek megtartása nem lehetetlen feladat, csupán megfontolt fejlődési stratégia kidolgozására van szükség. Ezt arra a feltevésre alapozták, hogy a reprodukív környezeti tőke helyettesítheti a folytonos fejlődés miatt csökkenőfélben lévő nem megújuló energiaforrásokat. Ezt a nézőpontot erősítette a Brundtland Bizottság és a Világbank jelentése is, mely az ENSZ Környezetvédelmi Programban a fenntartható fejlődésről szóló definícióban testesült meg, alapot szolgáltatva ezzel a Local Agenda 21-ben (LA 21) kezdeményezett fejlesztésnek.

1.1. Az információ hordozói

Feltételezzük, hogy az indikátorok „információk”, és részei a következő információs láncolatnak végső soron befolyásolva a társadalom–gazdaság–környezeti rendszer állapotát:

1. ábra

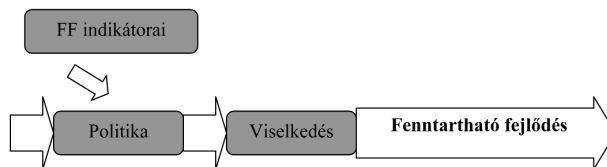
Valószínű, hogy a fenntartható fejlődés megvalósulása inkább függ az indikátorok döntés-előkészítő szerepének sikerétől, mint önmagában a tudományos pontosságtól. Ez már önmagában feltételezi, hogy az indikátorok bizonyos értelemben döntésszint-specifikusak – vagyis az informatikában használatos kifejezéssel élve: „felhasználóbarát”-ok kell hogy legyenek. Sajnos kevés egyelőre az ismeret arról, hogy a fenntartható fejlődés indikátorai, azaz egy-egy információhalmaz milyen kölcsönhatásban van a döntési mechanizmusokkal. Pontosabban, képes-e hatékonyan előmozdítani a fenntarthatóság „dinamikus folyamatait”.

1.2. Az indikátorok kapcsolódása

Az indikátorok kapcsolódása a fenntartható fejlődési folyamathoz az alábbiak szerint szemléltethető (Bauler, 1999.)

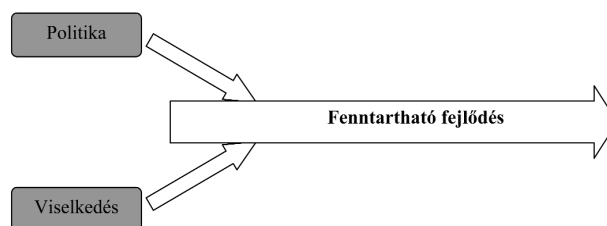
„*Soros dinamikai modell*”: az egyén mindennapi viselkedését befolyásoló ösztönző rendszer bevezetése politikai eszközökkel.

2. ábra

„Párhuzamos dinamikai modell”: egy időben, párhuzamosan irányított folyamatok a politika és az egyén szintjén, kölcsönhatásban egymással, a fenntarthatóság szolgálatában.

3. ábra

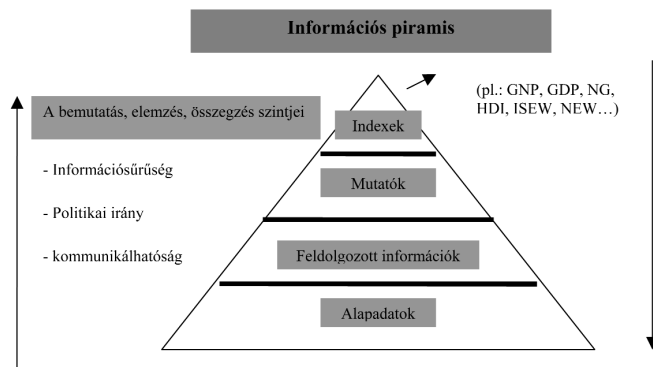

A gyakorlatban a két modell nem különül el élesen egymástól. A kategóriák megállapításával elkerülhető a szempontok egymásba mosódása, és fölismerhetők a sajátos felhasználói igények.

A döntéshozói magatartás természetszerűleg nem pontosan kiszámítható, lineáris gondolat mentén halad, hanem jelentős befolyással van rá az egyén szubjektivitása. Ennek megfelelően a döntéshozói eszközöket úgy kell kidolgozni, hogy azok képesek legyenek felismerni és előre látni ezeket az egyén szintjén megjelenő szubjektív, a társadalom szintjén jelentkező interferenciákat. (Bauler, 1999)

Az indikátorok a környezetben végbemenő változások elemzésére/vizsgálatára, illusztrálására, illetve tájékoztatására használatos – mért, számított, illetve becsült *adatokból* származtatott – *értékek*, *paraméterek*. Az alapadatok, valamint a származtatott információk/indikátorok, a mutatók és indexek összefüggéseit az úgynevezett „információs piramis”-sal szokták ábrázolni.

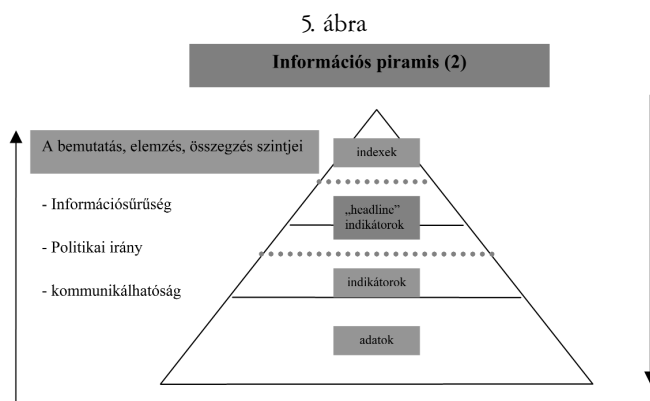
4. ábra

Forrás: Albert Adriaanse, 1994.

Az alapadat (vagy adat) a „legegyszerűbb” információ. A legtöbb esetben nem alkalmas változások kifejezésére/leírására. Ennél magasabb szintű információ az indikátor. Jellemzője, hogy megfelelő és éppen elégséges információt szolgáltat a döntéshozók, illetőleg más célcsoportok számára. Kettő, vagy annál több indikátor (vagy adat) megfelelő összedolgozásából keletkeznek az indexek. Az úgynevezett könnyen érthető és kommunikálható különleges információt hordozó mutatók a „headline”, vagy másként, reprezentatív indikátorok.

Ebben a vonatkozásban továbblépés valami finomabb hierarchia bevezetése a „headline” indikátorokkal.

Forrás: Stockholmi Környezetvédelmi Intézet [SEI], 2002.

A piramis legalsó szintjén található alapadatok forrásai lehetnek:

- statisztikai összeírás, felmérés;
- meglévő statisztikai adatokból
- helyettesítő adatokból
- különleges környezeti felmérésekből
- utólagos felmérésekből;
- adminisztratív nyilvántartás, feljegyzés;
- monitoring mért vagy távérzékelte fizikai, kémiai, biológiai adatok, számítástechnikai eljárások, (úgy mint: Integrated Pollution Prevention and Control – IPCC; a Coordinated Information on the Environment in the European Community – AIR CORINAIR; Decision Support System for Integration Pollution Control – DSS/IPC; Integrated Environmental and Economic Accounting – SEEA; számított vagy becsült adatok térbeli helyzetükkel együtt, amikor más statisztikai eljárások nem alkalmazhatóak, vagy nincs mérhető adat) útján.

1.3. Az indikátorok feladata rendeltetése, szerepe

A fenntartható fejlődés indikátorainak egységesen, nemzetközileg elfogadott rendszere még nem létezik. Az elmúlt évek során többféle mutatószámrendszert fejlesztettek ki a

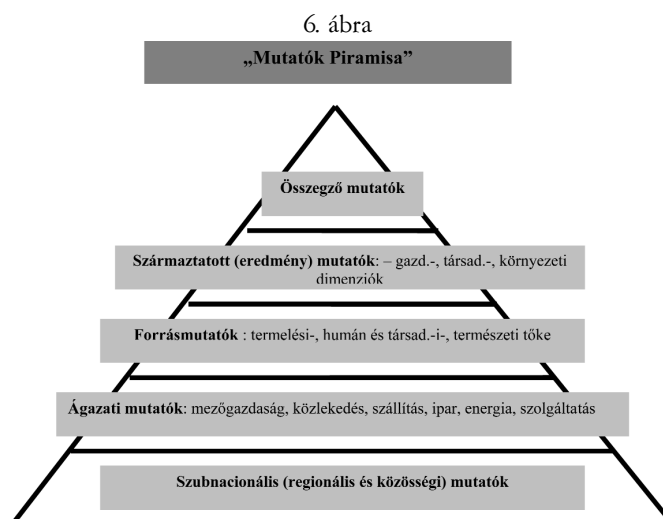
világban (pl. az Egyesült Nemzetek Szövetsége [ENSZ], az Európai Unió intézményei – a Statistical Office of the European Union Eurostat, European Environmental Agency [EEA], az Organisation for Economic Co-operation and Development [OECD], egyes országok saját rendszerei). Ezek a rendszerek számszerűsítettek, vagy pedig térképi ábrázolásúak, de közös tulajdonságuk, hogy sok elemből álló, összetett rendszerek.

Különböző szempontrendszerek alapján lehetséges a mutatószámokat csoportosítani.

Az összetett valóságos rendszereken belül a mutatók hierarchikusan felépülő „rendszerpiramist” alkotnak. A fő rendszer jellemzőit az alrendszerek paraméterei, míg az alrendszerek paramétereit az alrendszereket összetevő rendszerek jellemzői határozzák meg – ahogy az a mutatókkal kapcsolatosan bemutatott információs piramisnál is látható. (Csanády, 1994)

1.3.1. Az OECD-mutatók

A különböző politikai kérdésekre választ adó mutatók (rendszer) piramisát az OECD a következőképpen ábrázolja:

Forrás: OECD, 1999.

1.3.2. Az indikátorok csoportosítása

Az EEA-indikátorok csoportosítása többféleképpen lehetséges:

- **Tárgykör szerint (domain-based)**

A fenntartható fejlődés 3 dimenziója (gazdaság–társadalom–környezet) alapján határozza meg az indikátorokat. Előnye, hogy biztosítja e három szempont érvényesülését, hátránya azonban, hogy megengedi az átfedéseket.

• Célkitűzés szerint (goal-based)

Alapvetően a közösség célkitűzési szabják meg az indikátorválasztást. Először meghatározzák a célokat, majd az indikátorokat úgy választják ki, hogy az első lépésben meghatározott célokat el lehessen érni. A célkitűzéseket általában általános alapelvek jelentik (úgy mint: emberi jólét), amelyeket több kategóriára osztanak, majd alkategóriákat állapítanak meg, melyeket megtöltenek indikátorokkal.

• Szektorok szerint (sectoral-based)

A szektoralapú csoportosítás a kormányzati testület olyan elsődleges felelősségi területeit célozza, mint az oktatásügy, a lakáskérdés, a szállítmányozás, a szabadidő és a közbiztonság. Mindegyik területre olyan mutatókat célszerű kidolgozni, melyek elősegítik az elszámoltathatóságot és a felelősségre vonhatóságot. Az ilyen típusú hasznos a választott és az adminisztratív munkakörben dolgozó hivatalnokoknak, illetve a közélet számára, azonban csak korlátozott mértékben képes kapcsolatot teremteni a különböző területek között. Felhasználási területei:

- nemzetközi együttműködés
- termelés, termék, és fogyasztás/felhasználás
- energia/gazdaság
- regionális és városi térszerkezet, közlekedés
- kutatás és oktatás.

• Eredmény szerint (issue-based)

Ez a modell inkább a fenntarthatósági célok (úgy mint iskolázottság, gazdasági fejlődés, vízszennyezés, bűnözés stb.), nem pedig a helyi programok köré rendeződött. A szektoralapú modellhez hasonlóan könnyen kommunikálható, hátránya azonban, hogy a fenntarthatóság dimenziói nehezen kapcsolhatók össze benne.

• Okozati összefüggés szerint (causal-based)

Ide tartozik például, a „PSR”-keret.

• Kombináció (Combination)

Az előbbi megoldások egyesítése is lehetséges. Példaképpen: a szektoralapú szerkezetet át lehet úgy alakítani, hogy kategóriákat és alkategóriákat tartalmazzon, melyek „átölelik” a fenntarthatóság mindhárom dimenzióját, és ezenkívül magukban foglalják a PSR-szerkezetet is.

Az indikátorok a fenn nem tartható fejlődés irányát is jelezhetik.

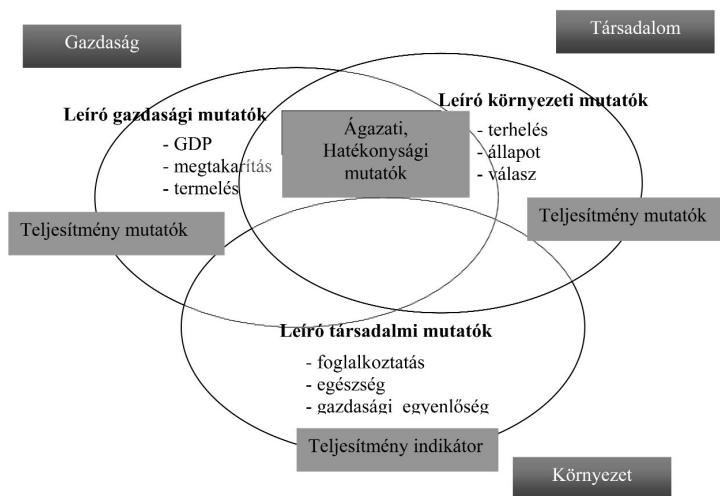
A nem fenntartható fejlődés indikátorai:

- klímaváltozás
- ózonpajzs csökkenése,
- talajdegradáció és sivatagosodás,
- biodiverzitás csökkenése,
- erdőszűltség csökkenése,
- nem megújuló energiaforrás használatának növekedése,
- szegénység növekedése stb.

Ezeknek az indikátoroknak elsősorban figyelemfelkeltő, jelző szerepük van. Funkciójuk szerint csoportosítva a mutatók jobban szolgálják a modellalkotást. Ebben a szerkezetben az indikátorok lehetnek:

- Leíró mutatók
- Teljesítménymutatók
- Hatékonysági mutatók (öko- és gazdasági hatékonyság mutatói)
- Összjóléti mutatók

7. ábra

Forrás: EEA, 25. sz. Technical Report 1999.

Az ábra a mutatók tipológiáját mutatja be. A leíró jellegű mutatók választ adnak arra, hogy hogyan alakul a környezet terhelése és a környezet minősége. Általában olyan görbén szerepelnek, mely egy változó alakulását mutatja az időben.

A mutatók második csoportja a „Mi a lényeges?” utólagos kérdésre válaszol. A teljesítménymutatók általában ugyanazok a változók, mint a leíró jellegű mutatók, csak célértékekhez kapcsolódnak. A Natura 2000 élőhelyek kijelölése összevetve a fontosabb természeti területek vagy az országonkénti célterületek becslésével például teljesítménymutató, ahogy azok a mutatók is, melyek nemzetközi megállapodások vagy országos akciótervek céltárgyához kapcsolódnak.

A harmadik csoport, mely a környezet és az ökonómiai ciklus között helyezkedik el, az ökohatékonysági mutatókat foglalja magába. Ezek a „Vajon hatékonyabbak vagyunk-e már gazdasági folyamataink során?” kérdésre válaszolnak.

Az ökohatékonysági mutatók hasznos kommunikációs eszköznek bizonyulnak. Egyértelműen ösztönzőleg hatnak a teljesítmény folyamatos javításához.

A „Mi volt az eljárás mód hatása?” kérdés megválaszolására újabb, egy negyedik csoportját hozták létre a mutatóknak. Az eljárás mód hatékonyságának mutatói jelzik az egy változó alakulása mögött meghúzódó okokat. A mutatók ezen fajtája rávilágít ar-

ra, hogy mi volt a gazdaságban vagy a gyártási folyamatokban a strukturális változások hatása, illetve hogy milyen hatással bírt a (környezetvédelmi) döntéshozatal.

Végül az ötödik csoportja a mutatóknak ahhoz a kérdéshez kötődik, hogy „Végül is jobb-e az egyenlegünk?”, amely kérdés a gazdasági, a társadalmi és a környezetvédelmi változások egyensúlyára kérdez rá. Az olyan mutatók, mint a Tényleges Megtakarítások, és egyfajta módosított GDP-érték ad választ erre a kérdésre.

Az ISO 14031 szabvány (Környezetvédelmi teljesítményértékelés) útmutatást ad a szervezetben belüli környezeti teljesítményértékelés megtervezéséhez és alkalmazásához. Az ISO 14031 szabvány az alábbi környezeti állapot- és teljesítménymutatókat határozza meg:

- **Környezetiállapot-mutató:**

a környezet helyi, regionális és globális állapotáról közöl információt.

- **Környezeti teljesítmény-mutató:**

egy szervezet környezetvédelmi teljesítményéről közöl információt.

- **Menedzsmentteljesítmény-mutató:**

környezetvédelmi teljesítmény-mutató, amely a menedzsmentnek és egy szervezet környezetvédelmi teljesítményét befolyásoló törekvéseiről közöl információt.

- **Működésiteljesítmény-mutató:**

környezetvédelmi teljesítmény-mutató, amely egy szervezet működésével kapcsolatos környezetvédelmi teljesítményéről közöl információt.

Az ISO 14031 szabvány szerint a környezetvédelmi mutató olyan specifikus kifejezés, mely a környezeti állapotról vagy teljesítményről közöl információt. A definíció nem határoz meg további követelményeket a „specifikus kifejezések”-kel kapcsolatosan csak azt, hogy azok környezetvédelmi kérdésekben információt közöljenek.

- **A fenntarthatóság mérése:**

a fenntarthatósági mutatók különböznek a hagyományos gazdasági, társadalmi és környezetvédelmi változások mutatóitól. A hagyományos mutatók – mint például az asztma előfordulásának mértéke, a vízminőség – a közösség egy részében bekövetkező változásokat mérik, mintha azok teljes mértékben függetlenek volnának a többi résztől. A fenntarthatósági mutatók ezzel szemben képesek a valóságot valamilyen formában tükrözni, ahol is a különböző szegmensek (indikátorok) szoros kapcsolatban állnak egymással.

A fenntarthatóság ezt a fajta integrált világszemléletet teszi szükségessé – olyan többdimenziós mutatókat igényel, melyek a közösség gazdasága, környezete és társadalmi közti kapcsolatokat mutatják be.

A bruttó hazai termék, a *GDP* (Gross Domestic Product) egy publikus nemzeti mutató, méri az országban elköltött pénzmenyiséget.

Azonban mivel a GDP csupán a gazdasági tevékenység szintjét tükrözi, függetlenül a gazdasági tevékenységnek a közösség társadalmára és környezeti állapotára gyakorolt hatásától, a GDP növekedhet, miközben a közösség egészségi szintje csökken.

Ezzel szemben összehasonlítható fenntarthatósági mutató az *ISEW* (Index of Sustainable Economic Welfare), mely alapul szolgál az amerikai *GPI* (Genuine Progress Index) mutatókhoz. Ez a fajta mutató hivatott a nem normál eljárással figyelembe vett környezeti és elosztási kritériumok tükrözésére. Hogy teljesebb képet kaphassunk a gazdasági változásokról, az *ISEW* csökkenti a GDP-t az ártalmas tényezők, illetve a gazdasági tevékenység korrekciójával, és növeli a GDP-t olyan alapvető tevékenység, mint például a ki nem fizetett hazai munkavégzés korrekciójával. Amint a GDP, az *ISEW* is óriási mennyiségű információt foglal egyetlen mutatóba, a kulcskülönbség azonban az, hogy az utóbbiban tárolt információ figyelembe veszi a környezet, a gazdaság és a társadalom összefüggéseit.

Az eredmények azt sugallják, hogy az egy főre jutó nemzeti jövedelem alkalmazása az életminőség javulására vonatkozó túlbecslésekhez vezet. Az ezen megközelítés bírálati rámutatnak számos elvégzett kiigazítás önkényes természetére.

Fizikailag értelmezhető összesítő mutató az *Ökológiai Lábnyom* vagy az azzal majdnem azonos mutató, az „*SPI*” (Sustainable Process Index), Narodoslawszki nevéhez fűződik. Azt a teljes földterületet méri, mely az élelmiszer-, víz-, energia- és hulladék-tárolási szükséglet kielégítésének fenntartásához szükséges személyenként, termékenként, földterületenként, illetve városenként. A gazdasági tevékenység főbb környezetvédelmi hatásainak kitűnő összegző mutatója azonban nem alkalmas – és nem is hivatott – például a fenntartható fejlődés szociális dimenzióinak megragadására.

A fenntartható fejlődés környezeti és társadalmi összetevőinek együttes értékelése céljából állították fel a *fenntarthatósági barométert*. Ezen a kétdimenziós grafikonon az ökoszisztéma állapotának, illetve a humán jólétnek az állapotait tüntetik fel 0-tól 100-ig terjedő relatív skálán, jelezve a rossz, illetve jó körülmények közti tartományt. Az ezen két érték által meghatározott pont helyzete adja a fenntarthatóság (vagy a nem fenntarthatóság) mértékét.

Az *ESI* (Environmental Sustainability Index) a környezetvédelmi fenntarthatóság irányába tett előrelépést mérő mutató 142 ország esetében. Az *ESI* az egyes országok viszonylagos eredményeit követi nyomon az alábbi öt alapvető összetevő figyelembevételével:

- Környezetvédelmi rendszerek
- A stresszhatások csökkentése
- A humán sérülékenység csökkentése
- Szociális és intézményes teljesítmény
- Globális „gondviselés”.

Az *ESI* rendszerezett, számszerűsített formában teszi lehetővé országok közti összehasonlítást a fenntarthatóság megvalósulását illetően. Egzaktabb elemzést tesz lehetővé a döntéshozatalban, mivel szigorúbb a szempontrendszere, és a megközelítés mért adatokon alapul.

Néhány jellemzőjét kiemelve, lehetővé teszi tehát:

- olyan kérdésekben való döntést, ahol az országos teljesítmény meghaladja az elvárásokat, vagy elmarad azoktól,
- a tevékenységi területek fontossági sorrendjének felállítását országokon, illetve régiókon belül,
- a környezetvédelmi irányzatok nyomon követését,

- a környezetvédelmi politikák és programok sikerének mennyiségi értékelését,
- a környezetvédelmi és gazdasági teljesítmény közti összefüggések, illetve a környezetvédelmi fenntarthatóságot befolyásoló tényezők vizsgálatát.

2. Az információáramlás modelljei – a modellszerkesztés módszertana

A fenntartható fejlődés indikátorainak/mutatóinak meghatározásához olyan modell összeállítása szükséges, aminek segítségével kijelölhetők azok a fő területek, amelyekkel kapcsolatosan nyomon lehet követni a vizsgált rendszer folyamatait. A modellszerkesztés tekintetében az ENSZ, az OECD, az Európai Unió, a Világbank jellegüknek megfelelően némiképp más kiindulópontból, de nagyjából azonos módszertani nyomvonalon indultak el. (Csanády, 1994)

Teljesen hasonló volt ebben az első magyarországi kezdeményezés: a Környezetgazdálkodás egyszerűsített modellje (Bulla, 1993).

A „PSR”, terhelés–állapot–válasz- és a „PSIR”, terhelés–állapot–hatás–válasz-modell a mutatók jellegét meghatározó eddig legismertebb módszertani alapvetések. A „PSR” kidolgozása Albert Adriaanse és Manuel Winograd nevéhez fűződik, melyet az OECD fejlesztett tovább és alkalmazott 1994-ben.

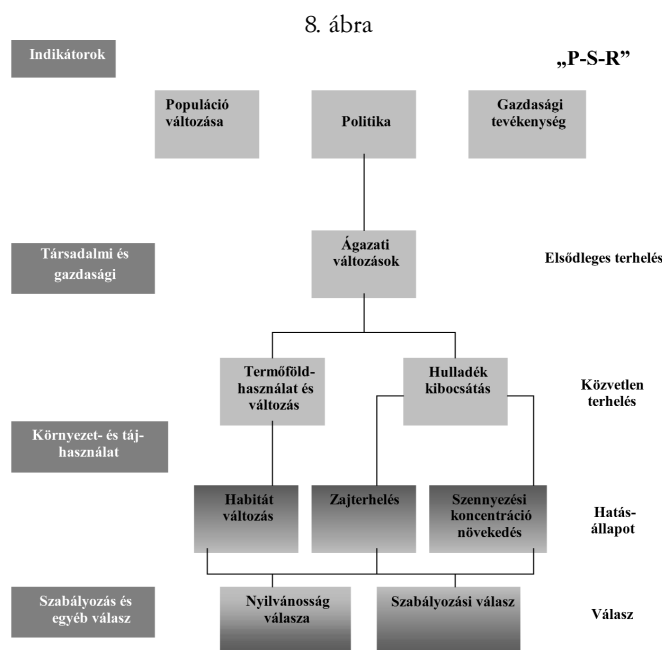
2.1. Az OECD-modell

A modellben használatos környezeti indikátorokkal szemben az OECD az alábbi követelményeket állapította meg:

- politikai relevancia, felhasználók igényeinek a kielégítése:
- megfelelően reprezentálják a környezeti feltételeket, terheléseket és a társadalmi reagálást,
- egyszerűek, könnyen magyarázhatók legyenek és az időbeli változásokat is képesek legyenek kezelni,
- mutassanak érzékenységet a környezetben és az ezzel kapcsolatosan felmerülő emberi tevékenység változásaira,
- alapul szolgálhassanak nemzetközi összehasonlítás elvégzésére is,
- országos viszonylatban legyen lehetőség országos szintű áttekintésre, vagy akár regionális felhasználásra is,
- szükség van referencia- vagy küszöbértékek meghatározására is, hogy a felhasználók tudják a kapott értékeket mihez viszonyítani
- analitikus alaposság:
- az elméleti megalapozottság tekintetében,
- érvényességük kialakítása a nemzetközi szabványokhoz és az országos szintű megállapodásokhoz kell igazodjon
- kapcsolhatóság a gazdasági modellekhez, előrejelzésekhez és információs rendszerekhez

- mérhetőség (az indikátor alapjául szolgáló adatokkal kapcsolatban felmerülő igények)
- vagy könnyen, vagy/és ésszerű költség/haszonarány árán elérhető adatokra van szükség
- megfelelő dokumentáltság, a minőség ismerete
- megbízható, rendszeres korszerűsítés.

A modellből leolvasható, hogy olyan alapterhelések, mint a populáció változása, a gazdasági növekedés és a politikai döntések, változásokat eredményeznek ágazati szinten, amelyek végső soron – a földhasználatban bekövetkező változások, és a hulladékkibocsátás útján – közvetetten okoznak terhelést a környezetben (úm.: habitát változás, zaj- és egyéb szennyezés). Ezek a hatások különböző válaszokat váltanak ki a nyilvánosság és a szabályozás szintjén, amelyek következőképpen a megállapított terhelési szinteken változást kellene hogy eredményezzenek.

Forrás: OECD, 1994.

Az Egyesült Királyság Környezetvédelmi Minisztériumának fenntartható fejlődési indikátorokkal foglalkozó osztálya a „PSR” modellt 1996-ban tovább bővítette társadalom-gazdasági faktorokkal.

Hartmut Bossel azonban élesen kritizálja e két megközelítést. „Indicators for Sustainable Development: Theory, Method, Applications” című munkájában a következőket írja: „A »PSR« és a »PSIR« modellek hátránya, hogy bizonyos környezetvédelmi problémák csak egyes okainak és hatásainak vizsgálatát teszik lehetővé.” A legélesebb kritika a megközelítéssel szemben az, hogy figyelmen kívül hagyja a folyamatok dinamikus természetét, ezért ezek nagyobb rendszerbe ágyazása rengeteg visszacsatolási „hurkot” eredményez.

A hatásláncok értelmezése a „PSIR” keretrendszer alapján sok esetben nem adekvát megközelítés. Bizonyos hatások adott értelmezési láncban terhelésként, más esetekben viszont állapotként jelennek meg, amint erre a definíciók, illetve csoportosítási problémákra már a korai modellalkotási próbálkozások is rámutattak (Bulla, 1989, 1996).

A modell az összetett jellegű terheléseket és hatásmechanizmusokat, vagyis a hatáslánc valóságos és általában nem lineáris kapcsolatait nem képes kezelni.

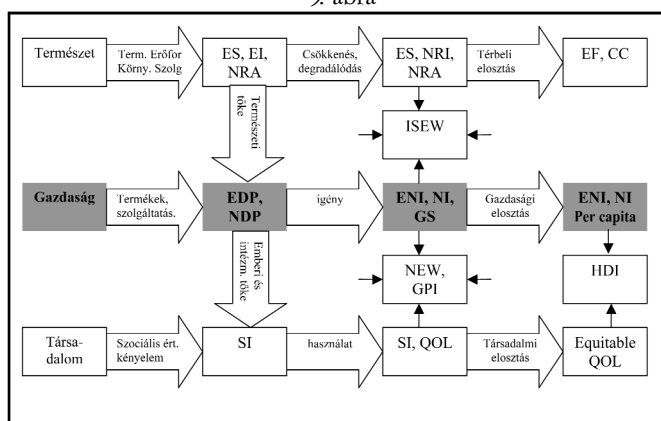
A konklúzió az, hogy az indikátorokkal szemben támasztott igényeket, úgymint a vizsgált rendszer életképessége és az életképesség változásáról alapvető és lényeges információk szolgáltatása, a megfogalmazott célok, a fenntartható fejlődés támogatása, a „PSR”- és a „DPSIR”-modell nem elégíti ki maradéktalanul, ezért az indikátorkeresés strukturálása rendszerelvű szemlélet alapján kell történnjen.

Az Európai Unió Fenntartható Fejlődési Stratégiájának megjelentetésével, illetve az Európai Bizottság azon törekvésével, hogy a fenntartható fejlődésről folyamatjelentést készítsen a miniszterelnökök számára, az EEA részt vesz a környezetben bekövetkező változások értékelésében a fenntartható fejlődés témakörében. Az EU-jelentéshez a mutatókat az eljárásmodok kidolgozói választják ki, amely jó kiindulási pont ahhoz, hogy beszámoltathatóak legyenek cselekedeteikért vagy mulasztásaikért, és amely végül a „fenntarthatósági konvergencia kritériumok”-hoz vezethet. Az EEA számos eszközt, keretet és tipológiát dolgozott ki, melyek a változások átfogó értékelését teszik lehetővé a fenntartható fejlődési mutatók korlátozott választéka mellett.

2.2. Az ENSZ-modell

Az ENSZ 1993-ban megalapította az Integrált Környezeti és Gazdasági Elszámolási Rendszert (System of Integrated Environmental and Economic Accounting SEEA), melynek szemantikusan ábrája a fenntarthatósági koncepciók és mutatók közötti összefüggéseket írja le.

9. ábra

Forrás: UN National Statistical Division, 1997.

CC	Carrying Capacity	GPI	Genuine Progress Indicators
EDP	Environmental Adjusted net Domestic Product	HDI	Human Development Index
EF	Ecological Footprint	ISEW	Index of Sustainable Economic Welfare
ENI	Environmental adjusted National Income	NDP	Net Domestic Product
EI	Environmental Indicators	NEW	Net Economic Welfare
ES	Environmental Statistics	NI	National Income
GS	Green Savings	NRA	National Resource Accounting
		QOL	Quality of Life (indicators)
		SI	Social Indicators

A fenti ábra a fenntarthatósági koncepciók és mutatók egyik lehetséges, koncepcionális keret szerkezetét mutatja be. A gazdaságilag értékelhető kvantitatív mutatók a szűrke állományban találhatóak, a fehér négyzetek a fizikai/nem pénzügyi mutatókat ábrázolják. A fenntarthatóságot a beszerzés, a használat és a felhasználók függvényében határozták meg, utalva ezzel a gazdasági- ellátás, és használat, továbbá a humán fejlődés fenntarthatósága közötti lehetséges különbségtételre. Ez a fajta gondolatmenet utal arra, hogy a fenntarthatóság alapvető célja nem a gazdasági tevékenység optimalizálása önmagában, hanem az emberi lény jólétének komplex szolgálata. A keretszerkezeten belül a gazdasági fenntarthatóság mérése a környezetvédelem által szabályozott nemzeti elszámolási rendszer alapján történik. Ez magában foglalja a környezetvédelmi szempontok szerint szabályozott nemzeti bevételt, *ENI* (environmentally adjusted national income) – és a környezetvédelmi szempontok szerint szabályozott nettó hazai összterméket, *EDP* (environmentally adjusted net domestic product). A fenntarthatóságot mérő nem pénzügyi eszközök közé tartozik a területeltartó képesség (Carrying capacity of a territory – CC), amely egy adott terület humán populációt eltartó képességét jelenti.

1995 áprilisára az ENSZ Fenntartható Fejlődési Bizottság összeállított egy indikátorlistát – hozzávetőleg százharminc indikátorral ugyancsak – az úgynevezett „DSR” (hajtóerő–állapot–válasz) keretrendszerben.

A keretben az összetevők a következők:

- Hajtóerő – olyan emberi tevékenységek, folyamatok és minták, melyek hatással vannak a fenntartható fejlődésre.
- Állapot – a fenntartható fejlődés „állapota”.
- Válasz – a követhető eljárás mód változatai és egyéb válaszok a fenntartható fejlődésben bekövetkező változásokra.

A DSR-keretben a „terhelés” kifejezést a „hajtóerő” kifejezés helyettesíti annak érdekében, hogy pontosabban lehessen a keretben elhelyezni a további szociális, gazdasági és intézményi mutatókat. Ezenkívül a „hajtóerő” kifejezés használata lehetővé teszi, hogy a fenntartható fejlődésre gyakorolt hatás pozitív és negatív is lehessen, mint oly sokszor a társadalmi, gazdasági és intézményi mutatók esetében.

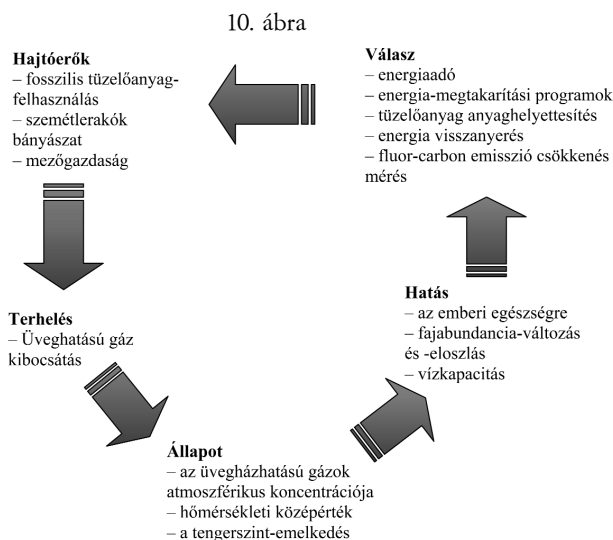
A DSR-keret voltaképpen olyan mátrix, amely vízszintesen háromfajta mutatót, függőlegesen pedig a fenntartható fejlődés különböző dimenzióit, nevezetesen a társadalmi, gazdasági, környezetvédelmi és intézményi dimenziókat foglalja magába.

2.3. Az EU-s modell (EEA)

Az eddig ismertetett modelleket fejlesztette tovább az EEA, és kialakította a „DPSIR” (hajtóerő-terhelés-állapot-válasz) indikátorszerkezetet.

Az Európai Unió kezdeményezései nagyban párhuzamosak az ENSZ és az OECD kutatásaival. Az Európai Bizottság programja három elemből áll: a környezetvédelmi terhelés mutatóinak programjából, az Agenda 21 felhasználásával elvégzett *UNCSD* (UN Commission on Sustainable Development) munkán alapuló EU-mutatók felállításából, és számos, az EU általános kutatási programjában szereplő projektből. Tükrözi a modellezés ‘p-s-r’ megközelítését, hogy a társadalmi mutatók olyan alapvető sta-

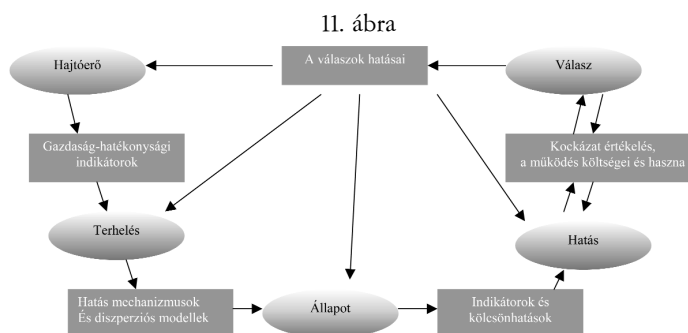
tisztítási adatokon nyugszanak, mint a népsűrűség, a vándorlás, az egészségi állapot, a munkanélküliség, a városiasodás stb., szemben a társadalmi hatások mértékével.

Forrás: EEA, 1997.

A DPSIR-keret szerint a társadalmi és gazdasági hajtóerők terhelést gyakorolnak a környezetre, és ennek következtében a környezet állapota változik, csakúgy, mint a megfelelő egészségügyi körülmények, a források elérhetősége és a biodiverzitás biztosítása. Mindez hatást gyakorol a humán egészségi állapotra, az ökoszisztémára és az anyagokra. Másfelől olyan társadalmi választ válthat ki, mely visszahat a hajtóerőkre, vagy közvetlenül az állapotra vagy hatásokra, adaptáció vagy regeneráló tevékenység útján. Az összetevőkön kívül vizsgálni szokták az összetevők közti kapcsolatokat is. Például a hajtóerő és a terhelés közti kapcsolat felel meg a technológia ökohatékonyosságának, ahol a hajtóerő felől érkező kisebb terhelés a javuló ökohatékonyssággal jár együtt. Ehhez hasonlóképpen az emberekre és az ökoszisztémákra gyakorolt hatások és az állapot az ezen rendszerek teherbíró képességétől és küszöbértékeitől függenek. Hogy a társadalom válaszol-e a hatásokra, az attól függ, hogy ezeket a hatásokat hogyan érzékelik és értékelik; a válasznak a hajtóerőkre gyakorolt hatása pedig a válasz hatékonyságától függ.

Ez a szerkezet könnyen érthetővé teszi a környezeti problémák eredője és következménye közötti kapcsolatot. Használatosak tervezéshez, politikai, szakmapolitikai célok és prioritások megfogalmazásához, költségvetés kidolgozásához, teljesítményértékeléshez, sőt fontos szerepük van a nyilvánosság tájékoztatásában is. A koncepció információáramlási modellje a következőképpen néz ki.

Forrás: EEA: Technical Report, 1999.

3. Alkalmazások

3.1. A környezetvédelmi jelentések

A környezetvédelmi jelentések lassan minden kormányzati szinten és az üzleti világban is megjelennek. A környezetvédelmi jelentés típusa attól függően változik, hogy a jelentés kinek készül és mi a célja. Segítséget nyújt a beszámolóban tárgyalt kérdések meghatározásához használt információ szerkesztésében és megjelenítésében. Ezek lehetnek pl.:

- **A környezet állapotára vonatkozók** – melyet készített például a
 - a World Resources Institute,
 - az EU,
 - az OECD,
 - Magyarország, „Magyarország környezeti mutatói” címmel.
- **Fenntarthatósági beszámolók**
 - Fenntarthatósági Számítások és a
 - Fenntartható Fejlődés Mutatói (melyet a Fenntartható Fejlődés Bizottsága készített).
- **Társasági beszámolók**

A társasági környezetvédelmi beszámolók információt juttatnak el ahhoz a közösséghez, amelyet egy magán- vagy állami szervezet tevékenysége érint. Az alábbi felsorolás kétfajta társasági beszámolási keretet vázol.

- Állami Környezetvédelmi Beszámolók,
- Hármass nettó eredmény (Triple Bottom Line).

Regionális és Önkormányzati Kezdeményezések

Válaszul a Local Agenda 21 (LA21)-re, számos nemzeti szint alatti kormányzati réteg dolgozott ki mutatókat a fenntartható fejlődésre vonatkozóan, hogy azok oktatási eszközként, a kiindulási gazdasági helyzet technikai megítélésének eszközüül, illetve a fenntarthatóság biztosításának mércéjéül szolgáljanak. Példaként, az Egyesült Királyságban a he-

lyi önkormányzati szint megkísérelte összekapcsolni a környezetvédelmi irányítási rendszerek bevezetését olyan mutatók alkalmazásával, mint a teljesítménymérők.

Fontos új elem az a 14 kulcsmutatót magába foglaló alcsoport, mely a közfigyelmet hivatott arra irányítani, hogy mit jelent a fenntartható fejlődés, és áttekintést kíván nyújtani arra vonatkozóan, hogy vajon „most és a későbbi generációk során mindenki számára” sikerül-e biztosítani „a jobb életminőséget”.

Társasági Kezdeményezések

A társasági ellenőrzési mutatók alkalmazása időrendben megelőzi a fenntartható fejlődés koncepcióját. Mégis, csak kevés szervezet képes még arra, hogy minden, a környezettel kapcsolatos kihatását mérje, és még kevesebben gondolnak társadalmi kötelezettségeikre. A jelenleg fennálló vita az ‘ökoegyensúlyozás’ (az összes környezeti hatás objektív megítélése) és az ‘ökoszabályozás’ (a menedzsment által meghatározott szabályok a járulékos környezetvédelmi fejlesztésekre vonatkozóan) közötti választás körül forog. Folyamatos elmozdulás tapasztalható a külső kötelezettségeknek való megfeleléstől a belső vezetési célkitűzések megállapítása felé, mely célkitűzések az ‘ökohatékonyság’ ‘nyer-nyer’ koncepciójára épülnek.

Az ígéretesebb társasági kezdeményezések közül néhányat válogatott térségi segítségnyújtási programok biztosításával megbízott fejlesztési ügynökségek és társulások végeznek. Idetartoznak a Strukturális Alapoknak (*SF* – Structural Found) nyújtandó regionális segítségnyújtás céljából felállított társulások, a Scottish Enterprise Network (*SEN*) és az English Regional Development Agencies (*ERDA*).

A WBCSD ökohatékonysági koncepciója és az általa ajánlott mértékek

Az ökohatékonyság koncepcióját először a World Business Council for Sustainable Development (WBCSD) vezette be jelentésében, melyet az ENSZ 1992-es, a fenntartható fejlődésről szóló konferenciájának nyújtott be. Azóta széles körben folytatnak vitákat az ökohatékonyság koncepciójának jelentéséről. Az OECD úgy határozta meg a fogalmat, hogy „Az ökohatékonyság kifejezi azt a hatékonyságot, amellyel az ökológiai forrásokat az emberi szükségletek kielégítésére használják fel.” Az OECD-jelentés alapján az ökohatékonyság úgy is definiálható, mint a termelés és a ráfordítás aránya, ahol a termelés kifejezi egy társaság által megtermelt termékek vagy szolgáltatások értékét, míg a ráfordítás a termelés által okozott környezeti terhelések összességét.

$$\text{Ökohatékonyság} = \frac{\text{A termékek vagy szolgáltatások értéke}}{\text{Környezeti terhelések}}$$

A WBCSD a következőképpen határozta meg az ökohatékonyság koncepcióját:

Ökohatékonyság úgy érhető el, ha olyan, versenyképesen árazott árukat vagy szolgáltatásokat nyújtanak, melyek kielégítik az emberi igényeket, és az életminőséget javítják,

egyre inkább csökkentve közben a környezeti hatásokat és a források felhasználásának intenzitását az életciklus alatt a Föld becsült teherbíró képességének megfelelő szintig.

3.2 Környezeti kommunikáció

A környezeti kommunikáció szoros kapcsolatban van a fenntartható fejlődéssel, annak sikerével. Ennek alapja a hozzáférhető, pontos, megbízható, elégséges információ és a nyomon követhető információáramlás. Az 1972-es Stockholmi konferencián fogalmazódott meg először az igény erre, azonban majd egy évtized telt el, amíg ez a kívánság jogszabályként is megjelent az EU Szabad hozzáférés a környezeti adatokhoz című jogszabályában (90/313/EEC). Az EU 5. Akció Program, a Riói Nyilatkozat a Környezetről és a Fejlődésről és az Agenda 21 ennél átfogóbban közelíti meg és értelmezi a környezeti kommunikációt. Egy további lépés e tekintetben az aarhusi egyezmény, amely három alapvető kérdést szabályoz:

- a magán és a jogi személyek jogát a környezeti kérdésekkel kapcsolatos tájékoztatásra,
- a nyilvánosság részvételi jogát a környezetvédelemmel kapcsolatos döntések meghozatalában,
- a bírósági eljárásba való betekintést, amennyiben az első két jog valamelyike sérül.

Ez a nyilatkozat 2000-ben kiegészült egy megállapodással, ami a környezeti információk elektronikus úton való nyilvános hozzáférhetőségét teszi lehetővé.

Úgy tűnik azonban, még mindig nagy az űr a környezetből származó információk és a felhasználásuk között. Az EEA még 1998-ban a Szakértői Csoport Beszámolójában (Expert Corner Report) kezdeményezte az akkori kommunikációs modell megváltoztatását abból a célból, hogy a környezeti információk valóban a környezetről szerzett ismereteket gyarapítsák és valódi döntés-előkészítő szerepük legyen. Ennek a modellnek is további, részletekbe menő kidolgozása szükséges ahhoz, hogy az eddig elért kutatási eredmények és számítógépes alkalmazások hatékonyabb felhasználása megvalósulhasson. (Werner, 2002)

Az EEA workshopot rendezett 2006 májusában „Research communication in Environmental Sustainability Research” címmel Stockholmban, ahol a résztvevők arról értekeztek, miként lehet a fenntartható fejlődés terén végzett kutatások eredményeit a társadalom különböző szereplői felé közvetíteni. A konferencián F. Hinterberger a Fenntartható Európa Kutató Intézet (Sustainable Europe Research Institute) elnöke az Intézet által készített „Mosus”-projektet mutatta be, melynek célja és törekvése, hogy választ adjon arra a kérdésre, miként lehet egyre kevesebb erőforrásból minél több értéket előállítani. (Hinterberger, 2006) Ugyanezen a workshopon J. McGlade (DG. Env.) arról számolt be, hogy a hol tart a szocio-ökológiai kutatások kommunikációja (McGlade, 2006).

Környezeti információk az interneten

Különbféle támogató rendszerek segítik a környezeti információkkal kapcsolatos nemzetközi szintű kutatások és adatbázisok elérését. Előrelépést jelentett, hogy az EU a 4. Keretprogramján keresztül elkezdte a telematikus alkalmazások támogatását.

Az EEA-nek nagy szerepe van a világhálón elérhető adatbázisok fejlesztésében. Kifejlesztett egy metainformációs rendszert, az Adat Források Katalógusát (CDS), és több európai ország részvételével a Környezeti Információs és Megfigyelő Hálózatot (EIONET). Mindezek mellett, az Adatforrások Katalógusa Európai Téma Központ (European Topic Center on Catalogue of Data Sources) segítségével az Információ Források Könyvtárát (Directory of Information Resources, DIR); a Környezeti Lokátor Katalógust is, mely az Európa-szerte fellelhető környezeti információk elérhetőségét tartalmazza. Ennek tematikus részeként készült el az előbb említett EIONET, illetve a SERIS (State of the Environment Reporting Information System) is, az EEA publikációival és más, a környezet állapotáról szóló nemzeti beszámolóval együtt. Ugyancsak az EEA dolgozta ki a „Fenntartható Célok és Referencia Értékek Adatbázisát” (Sustainable Targets and Reference Value Database).

Rendelkezésre állnak még más nemzeti szintű adatbázisok is, úgymint a Német Környezeti Információs Hálózat – GEIN (German Environmental Information Network).

A Fenntartható Fejlődésért Nemzetközi Intézet, az IISD (International Institute for Sustainable Development) *Kompendiumot*, egy olyan elektronikus adatbázist hozott létre, melynek feladata az indikátorokkal foglalkozó szervezetek, kutatók és műhelyek, és kutatási területeik „összeírása”, összefoglalása.

Az IISD kidolgozott egy olyan vizuális modellt („Dashboard of Sustainability”), pontosabban egy eszközpánelt, amely szemléletesen – főként diagram-formában – mutatja be, hogy egy-egy ország merre tart a fenntartható fejlődésben. A modell kezelése egyszerű, mivel részletes, ám éppen elégséges információt tartalmaz ahhoz, hogy bizonyos problémák eredőjét föl lehessen ismerni anélkül, hogy az egész rendszer működését pontosan ismerni kellene. A Dashboard nagyjából száz ország számára tartalmaz 46 indikátort, melyet a három fő klaszterba (gazdaság, társadalom, környezet) rendeztek.

A modell több tekintetben is fejlesztésre szorul. Kritikaként jelent meg, hogy az adatbázis egyelőre nem tudja kezelni az adathalmaz állandó növekedését, és nem tesz lehetővé online analízist. Javaslat fogalmazódott meg arra vonatkozóan, hogy, az indikátorkészletet egy konszenzusos alapon választott indikátorsorral kellene helyettesíteni, amely figyelembe veszi és összegzi a közösségek, az országok, illetőleg a nemzetközi szakértők véleményeit.

3.3. Hazai alkalmazások

1988–89 között került sor az első kezdeti, rendezett, de egyszerű szerkezetű környezetállapot-értékelésre azzal a céllal, hogy a környezeti elemek/rendszerek állapotát bemutatva, minősítve a teendők rangsorolását a prioritásképzés egyik összetevőjének alapjául szolgáljon. 1990-ben megszületett a komplex környezetértékelési eljárások kidolgozásainak megalapozása, a környezet állapota, az állapot alakulása, és a termelés és szolgáltatással kapcsolatos gazdasági tevékenységek összefüggéseire vonatkozó információk meghatározását elősegítő, komplex értékelő rendszer alapvető problémáinak megfogalmazásával és a kidolgozás irányvonalának kijelölésével.

Elkészült a „környezeti problémátér” modell (Bulla, 1989) és a „környezetgazdálkodás és -elemzés egyszerűsített modellje” (Bulla, 1993), valamint a környezeti állapot

felvételére szolgáló program koncepciója. Ebben meghatározásra került a javasolt, alkalmazható

- paraméterkészlet,
- a szükséges informatikai, és a
- célszerű értékelési szempontrendszer is.

2001-ben került publikálásra a Környezetvédelmi Minisztérium és a Magyar Tudományos Akadémia közös finanszírozású programjának keretén belül elkészült „A levegőszennyezés környezeti hatásainak közgazdasági értékelése” c. projektbeszámoló, melyet az MTA Talajtani és Agrokémiai Kutatóintézet koordinált. A projekt során feltérképezték és összegezték a témához kapcsolódó szakterület eredményeit. Továbbá felépült a levegőszennyező anyagok társadalmi, gazdasági hatásait elemző közgazdasági modell (integrált szakértői rendszer).

A kezdeti módszertani kutatások, fejlesztések mellett és ezek eredményei alkalmazásba vételének hiányában (is) készültek „összeállítások”, mint például:

- Adatok hazánk környezeti állapotáról (1996-tól évente, kétévente Rakics R. [et al.]);
- Környezetstatisztikai adatok (KSH, 1996, 2000);
- Magyarország környezeti mutatói (Szabó E–Pomázi I. [szerk.], 2002).

Az adatok gazdagok, az indikátorok információtartalma még gazdagabb, hiszen – valamelyest – az okozat mellett az okot is tartalmaz(hat)ja. Mindez korrekt állapotfelmételnek tekinthető és nélkülözhetetlen, de nem pótolja a hatásokkal és az állapotváltozásokkal együtt láttató, a környezeti erőforrásokkal való okszerű gazdálkodást megalapozni képes értékelést.

A környezeti állapotfelmelés kezdeti próbálkozásai óta a különböző szakterületek analitikus tudományos ismerete tovább bővült, mint ahogy ezt a témában megjelent publikációk is jelzik. A folyamatok és összefüggések feltárásában, leírásában, és a fejlesztésekben is komoly előrehaladás történt (Bulla, 2003).

Az előzményeket áttekintve, a Környezetvédelmi és Vízügyi Minisztérium a Magyar Tudományos Akadémiával közös kutatási projektet hozott létre, a „KÉP”-programot, melynek célja egy komplex, integrált szakértői rendszer létrehozása, amely alkalmas a környezeti állapotváltozások jellemzésére és prognosztizálásra. Az operatív munka 2004 novemberében kezdődött el a Tárca, valamint az MTA Talajtani és Agrokémiai Kutatóintézete együttműködésében, a Széchenyi István Egyetem közreműködésével.

A munka első szakaszának feladata a szakértői rendszer metodikájának a kidolgozása, építve a már meglévő eredményekre és nemzetközi elvárásokra. A módszer a környezetvédelmi, vízügyi és természetvédelmi szakterületen a hatótényezők, a hatásfolyamatok, valamint az ezek nyomán kialakult környezetállapot és változásai vizsgálatát jelenti, azaz, hogy mely emberi tevékenységek milyen hatásokat, változásokat idéznek elő a környezetben, ezeket milyen mutatókkal, modellekkel lehet megbízhatóan nyomon követni, a várható hatásokat miként lehet becsülni, előre jelezni térben és időben, a különböző léptékekben.

A döntéstámogató rendszer kidolgozása, működtetése egyaránt megkívánja az egyes szakterületek közötti együttműködést a már meglévő eredmények, kutatási területek közötti harmonizációt, másfelől a jövőbeni kutatások, feladatok, célok megtervezését, kitűzését és a rendszer szervezeti-kommunikációs feltételeinek biztosítását.

A program eddigi elért eredményeit a 2005 márciusára elkészült részjelentés foglalja össze, amelyet szélesebb szakmai kör megvitatott a Magyar Tudományos Akadémián. A program folytatása és használatbavétele nem a szakmai tudományos kapacitáson múlik, hanem a döntéshozók kifejezett igényén.

Irodalom

- Adriaanse, A.: Indicators of Sustainable Development for Decision-making. Belgium, 1995.
- Anderson, V.: *Alternative Economic Indicators*. London, 1991.
- Bartelmus, P.: *Sustainable Development – Paradigm or Paranoia?* Wuppertal Institute, 1999.
- Bauler, T.: Concept, Application and Validation-Efficiency of an „environmental system” Indicators for sustainable development in an inter-regional context. Brussels.
- Bauler, T.–Hecq, W.: Some theoretical considerations in response to the claim after „information for decision making”. CESSE 1999, Brussels.
- Bossel, H.: Indicators for Sustainable Development – Theory, Method, Applications. A Report to the Balaton Group. IISD International Institute for Sustainable Development. Winnipeg–Manitoba, Canada, 1999.
- Bulla M.: Környezetelemzés. Kandidátusi értekezés, MTA, 1993.
- Bulla, M.: Evaluation methods and tools for sustainable development. Conference Proceedings. Manchester, 2003.
- Csanády, R. A.: Nemzetközi törekvések a fenntarthatóság mutatóinak kialakítására, és azok eredményeinek alkalmazási lehetőségei Magyarországon. Maastricht, 1994.
- Environmental Indicators: Typology and overview. EEA Technical Report, 1999, Copenhagen.
- Graaf, H. J. de–Musters, C. J. M.–Keurs, W. J.: Sustainable Development: Looking For New Strategies. *Ecological Economics*, 1996.
- Grossman, G. M.: „Pollution and growth: what do we know?”. In: Goldin, I.–Winters, L. A. (szerk.): *The economics of sustainable development*. Cambridge, 1995.
- Hinterberger, E.: Dematerialisation for a Sustainable Europe. EEA workshop, Copenhagen, 2006.
- Indicators of Sustainable Development Framework and Methodologies. UN 1996, New York.
- Jackson, T.–Roberts, P.: Review of indicators of sustainable development: A report for Scottish enterprise Tayside, Final Report. Scotland, 2000.
- Krotscheck, C.–Narodoslawsky, M.–Moser, A. (1993): The SPI – Sustainable Process Index. In: Soyez, K.–Moser, A. (szerk.): *Ecological Bioprocessing – Challenges in Practice*. Potsdam.
- Magyarország Környezeti Mutatói. [Szerk.: Szabó E.–Pomázi.] KvVM, 2002.
- Major efforts towards sustainable development indicators: case studies. UN, 1996.
- McGlade, J.: Research communication in social-ecological systems – a basis for sustainability policy and assessments. EEA workshop, Copenhagen. 2006.
- Monitoring progress towards integration A contribution to the “Global Assessment” of the fifth Environmental Action Programme of the EU, 1992–1999. Executive Summary. EEA, 1999.
- Pillmann, W.: Environmental Communication: Systems Analysis of Environmentally Related Information Flows as a Basis for the Popularisation of the Framework for Sustainable Development. Austria 2002.
- Schomaker, M.: Development of environmental indicators in UNEP, Division of Environment Information and Assessment. United Nations Environment Programme, Kenya.
- Szlávik J.: A fenntartható fejlődés új mutatói. *Társadalmi Szemle*, 1998/3. 84–94.
- WBCSD, Measuring Eco-efficiency – A Guide to Reporting Company Performance Geneva, 2001.

Radácsi László

RÉSZVÉTEL ÉS FENNTARTHATÓ FEJLŐDÉS

1. Az elemzési terület lehatárolása: a társadalmi részvétel fogalmáról

1.1. A részvétel/bevonás fogalmának jelentéséről

Világszerte konszenzus uralkodik abban, hogy a fenntartható fejlődés irányába történő haladás útján elengedhetetlen az érintettek¹ bevonása. A „bevonás”, „társadalmi részvétel” kifejezések mind a fenntartható fejlődésről való közbeszédben, mind a tudományos publikációkban, mind a politikai retorikában gyakran fordulnak elő.

A részvétel egy általános meghatározása a következő: „A társadalmi részvétel a gyakorlatban általában programok, politikák kidolgozásában való közvetlen részvételi lehetőséget jelent többféle társadalmi érdeket képviselő csoportok (érintettek) számára. Társadalmi részvételről akkor beszélhetünk, ha olyan korai fázisában van lehetősége bekapcsolódnia az állampolgároknak a közösségi döntési folyamatba, ahol a szereplők között még elképzelhető konszenzusos megoldás létrejötte.”² A „részvétel” kifejezést ugyanakkor mára sokan használják, időnként eltérő értelemben.³

1.2. A részvétel típusai, fokozatai

Az alábbiakban összefoglalom a részvétel/bevonás különböző típusait. A típusok elhelyezhetők egy olyan skálán, amely az „álságos” bevonástól a közösségi demokráciában kívánatos részvételegig terjed. Így beszélhetünk akár a részvétel fokozatairól is.

1. táblázat. A részvétel típusai

	Típus	Jellemzők
1.	Manipulatív részvétel	A részvétel csak látszólagos, nem demokratikus úton választott képviselőkön keresztül zajlik, akiknek ráadásul valódi hatalmuk sincs.
2.	Passzív részvétel	A részvételt az jelenti, hogy az érintettekkel közlik a döntést, vagy tájékoztatják őket a megtörtént eseményről. A megosztott információ birtokosai kizárólag a külső szakértők.
3.	Részvétel konzultáción keresztül	Az érintettekkel konzultálnak, kérdésekre válaszolnak. A döntéshozatalban nincs részvétel, a szakértők nem kötelesek figyelembe venni az érintettek véleményét.
4.	Részvétel anyagi ellenszolgáltatásért*	Az érintettek valamilyen ellenszolgáltatás fejében (élelmiszer, pénz stb.) vesznek részt a folyamatban. Az érintettek érdekeltsége a projektben az ellenszolgáltatás befejeződésével megszűnik.
5.	Funkcionális részvétel	A részvétel a folyamatot felügyelő intézmények számára a projektcélok elérésének eszköze. Az érintettek esetleg csoportokat alkotnak, hogy így érhék el az előre meghatározott projektcélokat.
6.	Interaktív részvétel	Az érintettek részt vesznek az elemzésben. Az elemzések akciótervekhez vezetnek, kialakulnak, vagy megerősödnek az elérhető erőforrások felhasználásáról határozó helyi csoportok és/vagy intézmények. Különböző tanulási módszereket alkalmaznak az eltérő álláspontok megismerése érdekében.
7.	Önmozgósítás	Az érintettek a szervező intézményektől függetlenül kezdeményeznek. Az intézményekkel kapcsolatokat építenek ki (pl. pénzügyi segítséget vagy technikai tanácsot kérve), de az erőforrások felhasználásáról maguk döntenek.

* Ez a típus leginkább a fejlődő országok térségfejlesztési projekteiben jellemző.

Forrás: Pretty, 1997:180.⁴

A Finger-Stich–Finger (2003) szerzőpáros a részvételnek olyan tipológiáját adja, amelyben a megkülönböztetés alapja a részvevők köre. *Társadalmi részvételről* (public participation) beszélhetünk, ha mindenki részt vehet, aki szeretne. *Képviselési részvételről* (representative participation) van szó akkor, ha a döntéshozatali folyamatban néhány kiválasztott érintett csoport képviselői vesznek részt. Végül, ha csak egy bizonyos földrajzi, érdek- vagy értékközösség tagjai közül kerülnek ki a részvevők, *közösségi alapú részvételi folyamatról* (community-based participation process) beszélhetünk.

1.3. A társadalom közvetlen részvételének indokai

Bela és szerzőtársai (2003) nemzetközileg is alapvető munkája⁵ bemutatja a társadalmi részvétel előnyeit taglaló elméleteket, és a modellek mögöttes előfeltevéseit.⁶

- A *történelmi folyamatokat előtérbe helyező politikatudományi magyarázat* (a magasabb képzettségű, demokratikus jogaival tisztában lévő, és azok érvényesülését megkövetelő közeposztálybeli réteg igénye arra, hogy jogait demokratikus módon érvényesítse).
- *Elméleti politikatudományi magyarázatok* (az ökológiai problémák nem rendezhetők el a politikai pártok hagyományos jobb-bal kontinuumán; a részvétellel a képviselési demokrácia előnyei megőrizhetőek, és emellett a közvetlen demokrácia előnyei is érvényre juthatnak).⁷
- *Erkölcsei magyarázat* (az érintetteknek joguk van az igazságos eljárásokhoz).
- Az *időhorizont* problémája (a társadalom tagjainak érintettségé nem szűnik meg választási ciklusonként).
- A *nevelés* szerepe (a közvetlen demokrácia intézményei biztosítják a gyakorlóterepet az érett állampolgárrá váláshoz).
- A környezeti problémákban, az új technológiákban megtestesített *bizonytalanságot hangsúlyozó ún. social experiment magyarázat* (mivel a környezetet érintő hatások nem jelezhetők pontosan előre és az új technológiák összes lehetséges hatását figyelembe vevő, előzetes értékelésre nincs mód, azok tesztelésére társadalmi kontextusban kerül sor).
- A környezetet érintő döntések kimenetelének *bizonytalanságát hangsúlyozó pszichológiai és kulturális antropológiai magyarázatok* (a valódi bizonytalanság közepette meghozott döntések racionalitását kevésbé a kimenetekben kell keresnünk, sokkal inkább a folyamatokban, az eljárásokban).
- *Közgazdaság-elméleti* magyarázat (alapvető követelmény a döntéshozók környezeti szempontból is tökéletes informáltsága; a társadalmi részvétel a konfrontáció elkerülésének hatékony módja lehet, a döntések legitimitását növelő, a döntésekben érdekelt egyéb felek felelősségét csökkentő eszköz; a részvétel a döntési folyamat számára olyan információt tesz hozzáférhetővé, amely a kimenetelt kedvezően befolyásolja).
- Az *ökológiai közgazdaságtani hagyományban gyökerező magyarázatok* (az ökológiai rendszerek összetett rendszerek, az ebből következő bizonytalanság indokolja az elővigyázatosság elvének alkalmazását, amelyet a résztvevők körének bővítése adott esetben elősegíthet).
- *Környezetvédelmi jog* (megjelent és megerősödött a jogi alap a környezeti információhoz való hozzáféréshez, valamint a részvételhez).

2. Helyzetértékelés

2.1. A társadalmi részvétel hazai helyzete

A társadalmi részvétel hazai fejlődéstörténetét ehelyütt nem tárgyalom, a témáról több kitérő összefoglalás áll rendelkezésre.⁸

2.1.1. A jogszabályi keretek

Az Aarhusi Egyezmény Magyarországon is hatályos törvénnyé vált. Ennek elfogadása előtt is létezett azonban hazánkban a részvétel jog által biztosított lehetősége.

A részvételhez való jog megalapozását az Alkotmány adja.⁹ A politikai szabadságjogok közül a témánk szempontjából legjelentősebb jogok a következők:

- A szabad véleménynyilvánítás joga és az információhoz való jog.
- A gyülekezési szabadság.
- Az egyesülési jog.
- Alkotmányos jog panaszok előterjesztésére.
- Az állam és az állampolgárok viszonyáról szóló rendelkezések.¹⁰

A közvetlen demokrácia jogintézményei közül az önkormányzatok szintjén a közmeghallgatás intézményét (az önkormányzatokról szóló 1990. évi LXV. törvény 13. §-a), a lakossági fórumok rendszerét (18. § (2) bekezdése), valamint a képviselőtestületek ülésein való részvételi jogot kell megemlíteni.¹¹ Fontos fejlemény volt, amikor az Alkotmánybíróság az 1992. V. 29-én nyilvánosságra hozott 32/1992. AB. számú határozatával alkotmányellenesnek minősítette az önkormányzati törvényben a képviselőtestület döntési lehetőségét, hogy ülésüket titkosnak nyilváníthatja. A közvetlen demokratikus véleménynyilvánítás egyéb formái közül ide tartozik a népszavazásról és a népi kezdeményezésről szóló törvény (1989. évi XVII. törvény).¹²

A jogalkotásról szóló 1987. évi XI. törvény meglehetősen széles körű állampolgári részvételt tesz lehetővé. A 19. § szerint:

Az állampolgárok – közvetlenül, illetőleg képviseleti szerveik útján – közreműködnek az életviszonyaikat érintő jogszabályok előkészítésében és megalkotásában.

A következő, 20. § a közvetlen és a közvetett demokratikus részvételi formák közül inkább az utóbbi felé tolja el a részvétel esetleges gyakorlatát:

A jogalkalmazó szerveket, az állampolgári szervezeteket és az érdekképviseleti szerveket be kell vonni az olyan jogszabályok tervezetének elkészítésébe, amelyek az általuk képviselt és védett érdekeket, illetőleg társadalmi viszonyokat érintik.

A közösségi részvétel alapvető jogintézménye az információhoz való hozzáférés szabályozása. A hazai jogrendben ezzel a kérdéssel kapcsolatban – a környezeti információra vonatkozó specifikus jogszabály hiányában – a környezetvédelem általános sza-

bályairól szóló 1995. évi LIII. törvény általános rendelkezései, illetve a személyes adatok védelméről és a közérdekű adatok nyilvánosságáról szóló 1992. évi LXIII. törvény vonatkozó szabályai az irányadók.

2.1.2. Kutatási tapasztalatok: részvétel a környezetpolitikai döntéshozatalban

Az interjúkon és a hazai szakirodalom másodlagos elemzésén alapuló úttörő kutatásában a Bela–Pataki–Valené (2003) szerzői hármast a társadalmi részvétel nyolc dimenzióját tárta fel.¹³ Az ezen elemzési szempontokra felfűzött kutatási eredmények alapján a szerzők összefoglalják, hogy miként valósul meg a társadalmi részvétel a hazai környezetpolitikában. A tanulmány a jelenleg elérhető legpontosabb képet adja a jelenlegi magyar helyzetről, ezért érdemes részletesebben is megismerni az eredményekkel.

2.1.2.1. Jogi dimenzió

A megkérdezettek között nagyon eltérő a megítélése annak, hogy jogrendszerünk mennyiben képes megfelelő keretet biztosítani hazánkban a társadalmi részvételnek a közösségi döntéseknél. Abban szinte valamennyi interjúalany egyetértett, hogy a társadalmi részvétel jogi háttere a rendszerváltozás után megteremtődött. Ugyanakkor számos hiányosság is van a törvényi szabályozásban. A végrehajtási szabályozás tekintetében több NGO-képviselő álláspontját tükrözte egyikük kijelentése, miszerint „nincsen szabályozva a részvétel végrehajtása”. Ez lehetőséget nyújt arra, hogy formálisan megtörténtnek lehessen nyilvánítani a társadalom bevonását, még ha ténylegesen nem is lett biztosítva a társadalom tagjai számára a véleménynyilvánítás lehetősége vagy a nyilvánított vélemény figyelembevétele. Az interjúalanyok által említett azon – megvalósítást befolyásoló – tényezők, amelyeken javítani lehetne:

- a kihirdetés módja;
- a hozzászólás, a vélemény nyilváníthatóságának mikéntje;
- a bevonás időzítése;
- a vétójog hiánya;
- a döntési szintek és a bevonás koherenciája;
- a bevonási technikák szegénysége.

Több megkérdezett szerint is különbség van az egyes problémakörök tekintetében a jogi szabályozásban, vannak kevésbé jól és jobban szabályozott területek. A megkérdezettek többsége szerint a környezetvédelmi szabályozáson kívüli, különböző szektorális szabályozásokban, valamint az alacsonyabb szintű szabályozásban nincs kellően biztosítva a társadalmi részvétel.

2.1.2.2. Hatalmi dimenzió

Számos interjúalanyánál felmerült, hogy a társadalmi részvétel folyamata, intézménye részben azért nem működik megfelelően, „mert nem tud megfelelően illeszkedni a világban zajló, azt domináló folyamatokba”. Ilyen, a világban a társadalmi részvétel ellen ható folyamat, illetve érdek: a globalizáció, a gazdasági érdekek dominanciája, a média és társadalom viszonya, valamint a részvétel és közösségi gondolkodás ellen ható társadalmi folyamatok. A jellemzően hazánkra érvényes folyamatok között az interjúalanyok említették a politikai érdekek ütközését és a rendszerváltáshoz kötődő érdekeket, folyamatokat, változásokat is.

2.1.2.3. Társadalmi dimenzió

Többen elmondták, hogy Magyarországon hiányzik az a művelt és viszonylag jómódú középosztály, amely a nyugati társadalmakban a civil szféra erejét adja. Ez a társadalmi réteg egyfelől életstílusában már azokat az értékeket kezdi megtestesíteni, amiért a civil szervezetek küzdenek (posztmateriális értékek). Másfelől egzisztenciális helyzeténél fogva a civil szektor emberi és pénzügyi erőforrásainak is bázisául szolgál. Magyarországon azonban ez a középosztály majdnem teljesen hiányzik és/vagy egészen más értékválasztás jellemzi.

Szinte mindegyik interjún elhangzott, hogy a társadalmi részvétel biztosításának egyik nagyon jelentős akadálya a kapacitás- vagy kompetenciahiány, a lakosság és a bürokrácia fölkészületlensége (a részvétellel képesítés problémája).

Fontos gondolatként merült föl, hogy a tudományos élet és a környezetvédelmi mozgalom kommunikációja kedvezőtlen.

2.1.2.4. Szervezeti dimenzió

A társadalmi részvétel szervezeti dimenziójának meghatározó eleme, hogy az interjúalanyok szerint a hazai civil szervezetek egy jelentős részének nincs társadalmi bázisa. A forráshiány miatt függő helyzetben vannak az állami, bürokratikus szférától, de komoly probléma a társadalmi, lakossági bázis hiánya is. A társadalmi bázis nélküli szervezetek legitimációjuk elnyeréséért, biztosításáért könnyen túl közel kerülhetnek az államhoz.

2.1.2.5. Politikai dimenzió

A környezeti demokrácia, azaz a társadalmi részvétel közvetlen formáinak radikális kiszélesítése kihívás a jelenlegi, pártokon alapuló képviselői demokráciának. Mindkét hagyományos oldal kísérletezik az ökológiai politikának a bal–jobb dichotómiában való értelmezésével. A politikai közbeszéd nem képes szembenézni e nézet maradiságával, és sokszor maguk az ökológiai mozgalmak is erősítik az ellentmondásokat.

2.1.2.6. Kulturális – történeti dimenzió

A részvételhez való hozzáállást nagyban befolyásolja a hazai kulturális-történeti közeg, hagyomány, gondolkodásmód. Ez a társadalmi részvétel során az érintettek minden csoportjának hozzáállására kihat, nem csupán a társadalom tagjainak viselkedésére, hanem politikusok, beruházók, bürokraták hozzáállását is döntően befolyásolja. Egyrészt az állampolgárok, függetlenül attól, hogy hivatalnok, beruházói vagy civil szerepkörökben érintettek, nem nőttek fel a demokráciához. A demokratává válás társadalmi tanulási folyamat: a részvétel eszméje nincs benne a köztudatban, ezért nincs, aki felvállalja, hogy ezt képviseli. Így azonban ördögi kör alakul ki.

A rendszerváltozással és a rendszerváltozás előtti időszak társadalmi folyamatokra tett hatásával kapcsolatosan az interjúalanyok említették a bizalom hiányát, mint az előző rendszer egyik hagyatékát, valamint a társadalom egyes tagjainak a társadalom egészétől történő elidegenedését, a társadalmi érdekek felismerésének hiányát, az azok iránti érdektelenséget, a társadalmi összefogásra való képtelenséget. Jellemző a hosszú távú gondolkodás hiánya is.

2.1.2.7. Etikai dimenzió

Láttuk, hogy az erkölcsi elvárás a részvétel elméleti indokai között is fölmerült. Másfelől éppen a társadalmi részvétel bírálói szoktak olyan érveket hangoztatni, miszerint etikailag kétséges, hogy egy kisebb társadalmi csoport megakadályozhassa a társadalom számára kívánatos beruházások egy részét. Ezek a konfliktusok egyfelől éppen azért merülnek föl sokszor élesen, mert a szakértők, a létesítmény-telepítők és a helyi vagy központi politikai elit tagjai nem veszik komolyan a lakosság szempontjait, értekeit, féltrekeit és elvárásait. Másfelől az ehhez hasonló konfliktusok hozzátartoznak egy demokratikus rendszer működéséhez.

2.1.2.8. A probléma típusa

Az interjúalanyok véleménye egybehangzóan az volt, hogy a környezetpolitika pozitívabban viszonyul a társadalmi részvételhez, mint más szektorális politikák. (Ez többek szerint – legalább részben – a környezetvédelemmel foglalkozó civil szervezetek aktivitásának tudható be.) Ahol nem megfelelő szintű a társadalom bevonása a döntés-előkészítésbe, illetve a döntéshozatalba: energiapolitika; hatásvizsgálat a környezetpolitikai döntésekben, programok, tervek kimunkálásában; géntechnológia; egészségügy; tömegsport.

A tekintetben vegyes volt a kép, hogy a társadalmi részvétel megvalósulását inkább országos vagy projekt szinten látták kedvezőnek.

2.1.3. Civil vélemények a hazai helyzetről

2.1.3.1. Az EMLA elemzése

A washingtoni WRI (World Resources Institute) és a budapesti Környezeti Management és Jog Egyesület (EMLA) 2000-ben kutatást kezdeményezett a környezeti demokrácia érvényesüléséről. A TAI¹⁴ olyan világméretű kezdeményezés, amelyet nem kormányzati, társadalmi szervezetek hoztak létre, és társadalmi szervezetek végzik a TAI-elemzéseket is. A szervezet kiterjedt, több mint 250 tagú informális tanácsadó testületének tagjai az üzleti élet, a kormányzat, a nemzetközi szervezetek szakmai képviselői. A TAI módszertanilag azokra a nemzetközi projektekre épül, amelyek egységes indikátorrendszer alkalmazásával vizsgálják és elemzik az egyes nemzeti kormányok tevékenységét, ezután az értékelő rendszer segítségével minősítik azt. A TAI értékeli a kiválasztott nemzeti kormányok teljesítményét a környezeti döntéshozatalban való közösségi részvételre illetően, majd a tapasztalatokat rendszerbe foglalva publikálja.¹⁵

A TAI 2002 májusában elkészült első nemzetközi zárójelentése megállapítja, hogy a vizsgálatba vont országokban¹⁶ összességében véve a legjobb az információhoz való hozzáférés helyzete, ezt követi a társadalmi részvétel gyakorlata, és kivétel nélkül mindenütt a jogorvoslati jogok érvényesítése a leggyengébb. A TAI-elemzés szerint Magyarország teljesítménye a környezeti demokrácia, tehát a környezeti információkhoz való hozzáférés, a környezeti döntéshozatalban való közösségi részvétel, a jogorvoslatok és a részvételre képesítés terén valamivel jobb az átlagnál. Egyes területeken büszkélkedhetünk kiemelkedő, bár nem innovatív eredményekkel (például a környezetvédő társadalmi szervezetek bevonása az egyes kormányzati bizottságok munkájába); más tekintetben teljesítményünk megfelel a világ trendjeinek, illetve a térség általános fejlettségének (például a környezeti hatásvizsgálati eljárás szabályozása); más területeken viszont elmarad az elvárhatótól (például a koncessziós eljárások szigorú titkossága és hozzáférhetetlensége).

A jelentés felhívta a figyelmet a következő hazai problémákra:

- Általános probléma a különböző környezeti adatok integrálásának, egységes, átjárható rendszerben való kezelésének hiánya.
- Jellemző az adatokat birtokló hatóságok, intézmények kapacitásának hiánya a nagyközönségtől érkező kérelmek, észrevételek fogadására. Az intézményekben sokszor egyáltalán nincs vagy alig akad olyan, megfelelő képzettséggel rendelkező kijelölt munkatárs, akinek elsődleges feladata a lakossággal való kapcsolattartás és az információterjesztés segítése lenne.
- A társadalmi részvétel folyamatában gyakorta tisztázatlan a lakosságtól és a társadalmi szervezetektől érkező észrevételek, kifogások figyelembevétele, beépítése a végső döntésbe.
- A környezeti szempontok – és így a környezetvédelmi eljárásokban megvalósuló részvételi folyamatok – általában nem érvényesülnek a rokon ágazatokban (például útépítés, bányászat, erdészet). Az ilyen, jelentős környezeti hatással is járó döntésekben jellemzően nagyon csekély a társadalom beleszólási joga.
- Végül a bíróságok is többnyire leszűkítő értelemben kezelik a környezet és a környezeti információ fogalmát. Az eljárások hosszadalmassága, költsége, és a bírák környezeti „érzékletlensége” nagyon megnehezíti a jogorvoslati lehetőségek alkalmazását.

2.1.3.2. Zöld civil szervezetek a részvételre vonatkozó magyar szabályozás és a végrehajtás hiányosságairól

Az Aarhusi Egyezmény alapján Magyarországon 2005 januárjában készült el a kormány első „Nemzeti Beszámolója”, melynek célja, hogy a magyar részes fél is közreadja az Egyezmény végrehajtása során nyert tapasztalatokat (Nemzeti Beszámoló, 2005). Zöld civil szervezetek 2005. március 3-án adták ki a Beszámolóval kapcsolatos álláspontjukat (Civil álláspont Aarhusról, 2005). Az állásfoglalás súlyát emeli, hogy a dokumentum bekerült az Egyezményt aláíró felek 2005. május 25–27-én tartott második találkozásának anyagai közé mint a Nemzeti Beszámolóról a magyar civil társadalom véleményét tükröző álláspont. Ebben a dokumentumban a Beszámolót – és közvetetten az Egyezmény végrehajtásáért felelős kormányt – a civilek nagyon sok ponton bírálják.¹⁷

Mivel a példákkal is alátámasztott felvetések szinte az Aarhusi Egyezménynek való magyar megfelelés programját is kijelölik, ezért itt részletesen idézem az állásfoglalást. (Itt most csak az általános jogalkotási, intézményalakítási elmaradásokat, illetve az Egyezménynek a társadalmi részvételre vonatkozó 6–8. pontjával kapcsolatos kritikákat említve.)

1. Kifejezetten az egyezmény végrehajtását szolgáló konkrét intézkedés, vagy jogalkotás az elmúlt években nem történt, de ilyen nemzeti program sem indult. Nem született meg az a jogszabály sem, amelyik az Egyezmény EU-szinten történő végrehajtására kiadott 2003/4/EK és 2003/35/EK irányelveinek hazai jogba történő átültetését segítené.

2. A 6. cikk alkalmazásával kapcsolatban (A nyilvánosság részvétele egyes tevékenységekkel kapcsolatos döntéshozatalban) a legfőbb kritika, hogy elmaradt az Egyezmény „környezeti információk” definíciójának átültetése a hatályos magyar jogba. Ennek megfelelően – aarhusi értelemben vett – szabályozott társadalmi részvételről csak KHV- (és IPPC-) köteles környezeti tevékenységeknél, beruházásoknál beszélhetünk. A nem szigorúan környezeti, valamint a környezeti, de nem KHV-köteles tevékenységek döntéshozatalában – bár azok jelentős hatással lehetnek a környezetre – a 6. cikk alkalmazása ma még meglehetősen esetleges. A hatékony társadalmi részvételt garantáló 6. cikk 2. és 4. paragrafusai még a KHV esetén sem általánosan biztosítottak. Közzétételi kötelezettség hiányában ugyanis az érintetteknek nincs esélyük bekapcsolódni a döntéshozatali eljárás korai szakaszába (amikor „az összes választási lehetőség még nyitott”). A 6. paragrafusban felsorolt információkat későn, legfeljebb a környezetvédelmi engedély, vagy a részletes KHT-t előíró határozat kiadása után ismerhetik meg. A magyar környezetvédelmi hatóságok egyébként sem ragaszkodnak a törvényben előírt (telepítési, technológiai) alternatívák részletes vizsgálatához, az érintett nyilvánosság fogalmát pedig igyekeznek minél szűkebben értelmezni. Általános hiányosság, hogy a hatóságok az eljárásaik megindításakor önként nem élnek az Áe. 13. § (2) bekezdésben biztosított tájékoztatási lehetőségükkel (közhírré tétel) és ehhez nem használják fel az internet nyújtotta lehetőségeket. Probléma, hogy a hatóságok eljárásaikban nem alkalmazzák az Áe. 2. § (2) bekezdést (jogok érvényesülésének segítése). Az, hogy helyi szinteken hogyan alakul a környezetvédelmi társadalmi szervezetek és felügyelőségek közötti információáramlás, nagyrészt személyes kapcsolatokon múlik. A civilek reményei szerint a 2005-től létrejött egységes (természetvédelmi–környezetvédelmi–vízügyi) zöld

hatóságok létrejöttével a környezetvédelmi ágazat nyitottsága lesz a jellemző. Legszelebb nyilvánossággal, „legális” részvételi lehetőséggel a környezetvédelmi társadalmi szervezetek rendelkeznek. Ők a Kvtv. 98. §-t kiterjesztően értelmező Legfelsőbb Bíróság 1/2004-es jogegységi határozata alapján ma már ügyfélként vehetnek részt minden olyan ügyben, ahol a környezetvédelmi hatóságok szakhatóságként szerepelnek. A szervezetek részére így lehetővé vált a közreműködés az eddig „tiltott” építési, vízügyi, útügyi stb. eljárásokban is. A másik véglet a sugárzó hírközlési létesítmények (mobil adótornyok, bázisállomások) – a zöldek szerint súlyosan alkotmányosértő és megalázó – jogi szabályozása. A tetőtéri antennaszervezetek létesítése például általában nem is engedélyköteles, a tornyok építési eljárásában pedig még a közvetlen telekszomszédok sem kaphatnak ügyféli jogosítványt. Vagyis ezeknek a közegészségügyi szempontból problémás létesítményeknek a telepítésénél a magyar jog nem biztosít semmiféle közösségi részvételi lehetőséget (értelemszerűen igazságszolgáltatási jogorvoslatot sem). Ezen egyelőre az Aarhusi Egyezményre való hivatkozással sem engednek változtatni.

3. A döntéshozatalban való állampolgári, szervezeti részvétellel kapcsolatos hatósági statisztikáról a civilek egyik ágazatban sem tudnak. A trendet azonban jelzi, hogy jogalkotói (parlamentari, kormányzati) szinten visszatérően születnek koncepciók a társadalmi szervezetek egyes részvételi jogainak korlátozása érdekében. Ilyen vita folyik a gazdasági-közlekedési tárca kezdeményezésére egy általános „beruházásvédelmi törvényről”, de Aarhus szellemével ellentétes a KvVM által szorgalmazott Kvtv.-módosítás is (a Kvtv. 98. §-ának „értelmezése, és a társadalmi részvétel ésszerűsítése” a környezeti hatásvizsgálati eljárásokban). A fenti hiányosságot jelzi az Állami Számvevőszék nemrég publikált jelentése, amely a 2000–2004. évi ISPA-nagyberuházások teljesítését vizsgálta. A megállapítás szerint a tervezés és előkészítés fázisában a projektjavaslatokból hiányoznak a partnerség érvényesítésének és a társadalmi érdekegyeztetés lefolytatásának kritériumai és finanszírozásának forrásai. A szabályzatok nem tartalmazzák az érintett nyilvánosság tájékoztatására vonatkozó követelményeket, a projektjavaslatok kidolgozása és beadása előtt szükséges tájékoztatási tevékenység és társadalmi érdekegyeztetés módját és teljesítésének igazolását. Az előzetes társadalmi egyeztetés elmaradása – az utólagosan tartott népszavazások – miatt a már támogatott projektek helyszíne is többször kérdéssé vált. A beruházásokra vonatkozó helyi népszavazásokkal kapcsolatos jogi ellentmondás, hogy a szavazásra jogosultakat nem a beruházási hatásterülettel érintettek, hanem a település teljes közigazgatási területe alapján veszik figyelembe. A népszavazást, amennyiben az eredmény nem egyezik meg az önkormányzat elképzelésével, üggyöntő helyett véleménynyilvánítónak minősítik (ami nem kötelező erejű), a népszavazásban feltett kérdést utólag jogsértőnek nyilvánítják (esetleg mert azt az önkormányzati törvény szerint nem is lehetett volna feltenni).

4. A 7. cikk alkalmazásáról (A nyilvánosság részvétele a környezettel kapcsolatos tervek, programokra és irányelvekre vonatkozó eljárásokban) a civilek megjegyzik, hogy csak 2004 júliusától vált elméletileg lehetővé a környezettel kapcsolatos tervek, programok társadalmi véleményezése. Mivel az Aarhusi Egyezmény garanciális rendelkezéseit a magyar jog nem vette át, illetve a témával kapcsolatos kormányrendelet nem készült el, a beszámolási időszakban készült országos szakmai terveknél, programoknál a nyilvánosság bevonása is esetleges volt. Ha volt is formális közösségi részvétel, a 6. cikk ide vonatkozó eljárási nor-

mái általában figyelmen kívül maradtak. A társadalmi egyeztetési folyamat mellőzésének, az alternatívák hiányának, az irreális véleményezési idő megjelölésének, az egyeztetés elmaradásának okául a minisztériumok az EU-csatlakozás sürgető közelségét jelölték meg. Jellemzően így készültek például a 6 éves időszakra az országos, regionális hulladékgazdálkodási tervek is. A 3. cikk 1. paragrafusában előírt jogalkotói kötelezettség elmaradása is oka annak, hogy a helyi szinten készült környezeti tervek, programok megalkotási folyamatában a nyilvánosság részvételében csak minimális előrelépés történt. Az így elfogadott tervek, programok azonban súlyos konfliktusokat hordoznak magukkal. Jelentőségéhez képest csak későn és nem kellő súllyal kapcsolódhatott be a nyilvánosság a Nemzeti Környezetvédelmi Program készítésének folyamatába. A Program végrehajtására létrehozott Bizottságban pedig a társadalmi szervezetek képviselői egyelőre nem is kaptak helyet. A Beszámolóban említett Országos Környezetvédelmi Tanács – mint a kormány tanácsadó szerve – a Kvtv. alapján elméletileg valóban fontos szerepet játszhatna a környezetpolitika társadalmi megalapozásában. Véleményének súlyát növeli, hogy a civil delegáltakkal egyenlő arányban vannak jelen a tudomány és a gazdaság képviselői is. Hatékonyságát azonban nagyban lerontják az előző pontban jelzett és itt is jellemző hiányosságok (későn kapják meg az előterjesztéseket, azok hiányosak, nincs választási alternatíva), és kialakított állásfoglalásaik súlytalanok maradnak a kormány döntési folyamatában. A Környezetvédelmi Alap (KAC, Kövice) egyes szakmai bizottságaiba delegált civileknek – mivel részt vettek az éves fejlesztési, támogatási célok kijelölésében – korábban jogszabály által biztosított lehetőségük volt az országos környezetpolitika alakításában. Ezen szakmai bizottságok jelentősége azonban folyamatosan csökkent, majd 2005-ben a Környezetvédelmi Alappal együtt megszűnt. Néhány jelentősebb NGO sikeres lobbimunkájával meghatározó szerepet vállal a Regionális Fejlesztési Tanácsok környezetpolitikájának kidolgozásában. A gátló tényezők – a Beszámolóval ellentétben – jellemzően nem anyagi, hanem inkább szemléleti korlátokra vezethetők vissza. Az ágazati minisztériumok nem hajtják végre a Kvtv. azon rendelkezéseit, amelyek szerint előzetesen minden évben meg kellene küldeniük jogalkotási terveiket a KvVM-nek. Az aarhusi célkitűzések végrehajtásának részeként szükséges lett volna a fejlesztési tervek és programok kidolgozásában érintett ágazatok együttműködését operatíván lehetővé tevő Tárcaközi Bizottság létrehozására. De nem csupán a szakmai minisztériumok, hanem a terveket, programokat kidolgozó háttérintézmények és politikai döntéshozó testületek sem érzik igazából a nyilvánosság részvételének fontosságát. Ezt jelzi, hogy a döntés-előkészítő jogkörrel rendelkező különféle „környezetvédelmi bizottságok” (országgyűlési, települési) legfeljebb formálisan vonják be a civil környezetvédőket, ami hozzájárul ahhoz, hogy környezeti ügyekről, beruházásokról szakmai érvek helyett a politikai érdekek döntenek. Helyi szinten ez jellemzi a települési környezetvédelmi programok, illetve a településrendezési (szabályozási) tervek elfogadásával, módosításával kapcsolatos eljárásokat. A tapasztalat azt mutatja, hogy a társadalmi részvétel garanciális elemeinek mellőzését, vagy azoknak formális alkalmazását a törvényességi felügyeletet ellátó közigazgatási hivatalok sem tartják jogsértőnek.

5. A 8. cikk (A nyilvánosság részvétele a végrehajtó jellegű szabályok és/vagy az általánosan kötelező érvényű szabályozó eszközök kidolgozásában) alkalmazásával kapcsolatban a civilek szerint a következő problémák merültek fel. A beszámoló időszakában a civil környezetvédő szervezeteknek a KvVM jogalkotásában való részvételét egy korábbi

(1996-os) miniszteri „Közlemény” szabályozta. A hivatali apparátus részére kötelező erővel bíró belső norma nyitott jogalkotást tett volna lehetővé, ha előírásait a minisztérium valóban alkalmazta volna. A jogszabálytervezetek azonban rendszertelenül jöttek, a véleményezésre irreálisan rövid határidőket jelöltek meg, egyeztetési kezdeményezések nem voltak, a véleményeket pedig nem vették figyelembe. Felvetett módosítási indítványaik mellőzésének okairól a civilek visszajelzést nem kaptak. Más minisztériumok jogalkotási folyamatába – mivel arról tudomást sem szerezhettek – csak ritkán kapcsolódhattak be. A 8. cikket sértőnek, a nyilvánosság részvételét korlátozóknak tartják néhány minisztérium azon gyakorlata alapján, hogy jogszabály-tervezeteket 30 évre titkosítják. Gátló tényező, hogy a helyi szinten felmerülő környezetvédelmi feladatok megoldásában való együttműködés módját önkormányzati rendeleteknek kellene szabályozni, amelyekben teljeskörűen kellene szabályozni az egyes szereplők jogait, kötelezettségeit (Kvtv. 10. §), méghozzá a „környezetvédelmi feladatok megoldásának minden szakaszában”. Ilyen helyi rendeletet azonban csak néhány nagyobb településen alkottak meg, de általában azokban sem jelenik meg Aarhus gyakorlata. A Beszámoló szerint a KvVM 2004-ben újr szabályozta a társadalmi szervezetekkel való kapcsolattartás (köztük a jogalkotásban való részvétel) módját. Ez a szabályozás azonban szintén belső norma, ráadásul rendelkezéseiben nem jelennek meg az Egyezmény elvárásai (ami visszalépést jelez).¹⁸

3. Az üzleti szféra részvétele a fenntarthatósági erőfeszítésekben

3.1. Az üzlet részvételének típusai

A gazdasági aktoroknak a fenntartható fejlődést elősegítő lépéseit legalább két csoportra érdemes bontani. Egyrészt ide tartoznak azok az erőfeszítések, amelyek a fenntarthatósági célrendszert szolgáló vállalati, iparági és globális kezdeményezésekben jutnak kifejezésre. Ezek első része – a fenntarthatóságot közvetlenül szolgáló – olyan tevékenység, amely a környezeti menedzsment magyarul is hozzáférhető tankönyveiből jól megismerhető (környezetimenedzsment-rendszerek, erőfeszítések a károsanyag-kibocsátások és az energiafelhasználás csökkentésére stb.). A közvetlen tevékenységeknek a részvétel szempontjából itt most relevánsabb második csoportja a vállalatkormányzás (corporate governance) eszközeinek megváltoztatására irányul.

3.2. A CSR

A „vállalatok társadalmi felelőssége” (corporate social responsibility, CSR), a „jó vállalati polgárság” (good corporate citizenship) eszméinek és gyakorlatának elmúlt évtizedekbeli rohamszerű terjedése és fejlődése arról tanúskodik, hogy lehetséges a vállalati működésnek a köz céljaihoz való jobb illeszkedése.¹⁹ A CSR gondolatának és eszközrendszerének továbbfejlesztését szolgálja, hogy az Európai Unió az elmúlt években jelentős lépéseket tett ezen a területen. 2001-ben született meg a Bizottság „*Promoting a European Framework for Corporate Social Responsibility*” c. Zöld Könyve,²⁰ amelynek kiadását jelen-

tős társadalmi vita követte. A vitában az EU intézményei, az Unió kormányai, civil szervezetek, kutatók, üzleti vállalkozások és azok szövetségei is hallatták hangjukat. A dialógust követően 2002-ben a Bizottság közreadta a CSR fejlesztését szolgáló EU-stratégiát.²¹ A stratégia így határozta meg a CSR-t: „az a koncepció, melyben a vállalatok önkéntesen integrálják a társadalmi és a környezeti kérdéseket üzleti működésükbe, valamint az érintettekkel való interakcióikba.” (Communications..., 2002:5)²²

Az EU CSR-stratégiájának elemei:

1. A CSR-nak az üzletre, az európai és más (különösen a fejlődő országok) társadalmaira gyakorolt kedvező hatásairól való tudás növelése;
2. Az üzleti vállalkozásoknak a CSR-ban való tapasztalatainak és legjobb gyakorlatainak cseréje;
3. Támogatás a CSR vezetési eszközeinek fejlesztésére;
4. A CSR-nak a KKV-körében való fejlesztése;
5. A CSR gyakorlata és eszközei konvergenciájának és átláthatóságának elősegítése. A Stratégia a következő eszközök konvergenciáját külön is kiemeli:
 - a. magatartási/etikai kódexek,
 - b. menedzsment-sztenderdek (pl. az EMAS),
 - c. számviteli, audit- és jelentési rendszerek,
 - d. címkék (pl. a környezetvédelmi, a tisztességes kereskedelemre utaló stb. címkék),
 - e. társadalmilag felelős befektetés.
6. Az EU-szintű CSR „Multi-Stakeholder Forum” elindítása (a Fórum 2002. október 16-án meg is kezdte tevékenységét, több – a kormányok, a civilek és a gazdasági szereplők véleményét megjelenítő – európai fórum és sok-sok tematikus kerekasztal keretét biztosítva);
7. A CSR-nak az Unió politikájába való integrálása. Különösen érintettek a következő szakterületek: 1. foglalkoztatási és szociális ügyek, 2. vállalatok/versenyképesség 3. környezetvédelem, 4. fogyasztók, 5. közbeszerzés, 6. nemzetközi kapcsolatok, ideértve a fejlesztési politikát és a kereskedelmet, 7. közigazgatás.

2004-ben elkészült az év elején már tagországok nemzeti CSR-politikáinak áttekintése, melynek eredményeit kötetben is publikálták (DG-ESA, 2004). A tapasztalatok azt mutatják, hogy az elkötelezett kormányzatok – miközben a közvélekedés szerint a globalizáció miatt a lehetőségeik korlátozottak – nagyon hatásosan tudnak fellépni a CSR-gyakorlatok nemzeti elterjesztésében. A jogszabályi keretek változtatásával (pl. piaci ösztönzők bevezetésével, a közbeszerzések minősítő rendszerének megváltoztatásával stb.), új – a dialógust szolgáló – intézményi struktúrák kialakításával, erőteljes kormányzati kommunikációval, a témával kapcsolatos kutatások támogatásával néhány év alatt is jelentős eredményeket lehet elérni.

A CSR elmúlt évekbeli fejlődésének egyik legfontosabb eredménye lehet a vállalatok működésének átláthatóbbá válása. Ennek egyik eszköze a stakeholder-menedzsment (Radácsi, 1997). A stakeholder-menedzsment egyrészt az érintettek érdekeinek, jogainak, elvárásainak figyelembevételét jelenti a döntéshozatalban, de ami témánk szempontjából még jelentősebb, a modell „előírja” a vállalati működés érintettjeinek bevonását a működés értékelésébe. A „társadalmi audit”, a „társadalmi jelentés”, az „érintett-dialógus” mind-mind arra szolgál, hogy a működés hatásában érintett csoportok egyrészt megismerhessék a hatásokat, kockázatokat, másrészt befolyásolhassák

a célok megvalósításának módját, akár a célrendszer bizonyos elemeit is. Több vállalat úgy intézményesítette érintettjeinek bevonását, hogy különböző konzultatív testületeket hozott létre.

A társadalmi jelentés – amely az elmúlt években egyre inkább az érintettekkel való véleménycsere tapasztalatait is beépíti az önkéntes számadásokba – különösen gyorsan fejlődő terület. A fenntarthatósággal összefüggő problémákról való – általában független auditorokkal minősített – beszámolás szintén gyorsan terjed.²³ Kialakulóban vannak azok a nemzetközi sztenderdek is, amelyek a közeljövőben a számvetéltel auditához hasonló módszertani szigorúsággal lesznek képesek kezelni a CSR-rel, és ennek részeként a fenntarthatósággal összefüggő tevékenységeket.

3.3. Az üzleti vállalkozások mint a döntéshozatalban részt vevő érintettek

Az Unió Multi-Stakeholder Foruma már átvezet minket a gazdasági szféra második típusú érintettségéhez. Ebben a szerepükben az üzleti vállalkozások és szövetségeik némiképp a civil szféra szereplőihöz válnak hasonlatossá: az üzleti szervezetek képviselői részt vesznek a szektorális, a nemzeti és a nemzetek feletti társulások fenntarthatósági stratégiáinak elkészítésében, a célok formálásában. A Magyarországon teljesen más értelemben elterjedt „public-private partnership” (PPP) kifejezésnek ez a valódi tartalma.²⁴ Az említett EU-s áttekintésben szereplő PPP-példák között szerepelnek:

- Kormányzati szereplőkből és üzletemberekből álló bizottságok (pl. egyes társadalmilag fontos kérdések – diszkriminációmentesség, fogyatékkal élők helyzetének javítása stb. – vállalati megoldására irányuló kezdeményezések fejlesztésére és terjesztésére).
- Koordinatív testületek egyes társadalmilag fontos kérdésekben (pl. munkanélküliség, esélyegyenlőség) való egyeztetésre.
- Kutatóintézetek/kutatási programok alapítása/elindítása/támogatása a CSR problémáinak vizsgálatára.
- A helyi PPP-k támogatása.

3.4. Az EU CSR-stratégiájának magyar megvalósítása

Magyarországon a kormányzat ebben a kérdésben passzív „stratégiát” követ. Az üzleti szféra, a civilek, a tudományos kutatók már jóval aktívabbak a CSR eszméjének és gyakorlatának terjesztésében.²⁵ Az EU különböző adatkéréseire beadott magyar kormányzati válaszok némelyikét ismerve ki kell mondani, hogy az EU CSR-politikájának való hazai megfelelés legtöbbször nem megy túl a – sokszor teljesen más apropóból és célból megszületett – kormányintézkedések „újracsomagolásán”. A kérdéskör kormányzati reprezentációja súlytalan, a CSR nem épült be a hazai nemzeti és regionális politikákba. A kormányzatnak sem a kérdés kutatásának támogatására, sem a gyakorlatok terjesztésében való részvételre, sem az ügy jelentőségének kommunikálására nem mutatkozik szándéka. A valódi értelemben vett PPP-k száma csekély, ezek is esetlegesek, nem kötődnek – mert vonatkozó stratégia hiányában nem kötődhetnek – semmilyen kormányzati stratégiához, programhoz.

4. SWOT-táblázat

A következő táblázat a helyzetértékelés alapján a részvétellel kapcsolatos trendeket/tényezőket elrendezi a SWOT-elemzés logikájába.²⁶

2. táblázat. SWOT-elemzés

Erősségek (S) Endogén	Erősségek (S) Exogén	Gyengeségek (V) Endogén	Gyengeségek (V) Exogén
<p>1. A nemzetközi egyezmények, az Európai Unió vonatkozó előírásai többségének átvétele, a hazai jogrend viszonylagos fejlettsége</p> <p>2. A civil szektor részvétellel kapcsolatos érdeklődése, aktivitása</p> <p>3. Kellően naprakész helyzetértékelések, elemzések rendelkezésre állása a részvétellel kapcsolatos jelenlegi állapotokról</p>	<p>1. A kormányzat és a civilek részvétele a nemzetközi fórumokon</p> <p>2. Hozzájárulás a nemzetközileg elérhető legjobb gyakorlatokhoz</p> <p>3. A multinacionális vállalatokra nehezedő nemzetközi nyomás átgűrűző hatásai a környezetvédelmi, CSR módszerek hazai használatára</p>	<p>1. A szabályozás hiányosságai</p> <p>2. A szabályozás betartásának hiányosságai</p> <p>3. A részvétellel kapcsolatos szemlélet elmaradottsága a döntéshozók és a végrehajtok körében</p> <p>4. Az állampolgári tudatosság alacsony szintje</p> <p>5. Bizalomhiány és elidegenedtség a társadalomban</p> <p>6. Az önkormányzatok alacsony aktivitása</p> <p>7. A részvétel garantált intézményeinek nem ismertsége a jogosultak körében</p> <p>8. A részvételt támogató intézményrendszer fejletlensége</p> <p>9. Az EU CSR-stratégiáját adaptáló hazai stratégia hiánya</p> <p>10. Nem létezik a kormányzat-civilek-üzleti szféra többoldalú partnerségének hatásos fóruma</p>	<p>1. Az Európai Unió gyengülő versenyképessége, a környezetpolitikai célok finanszírozásának nehézsége</p>
<p>Lehetőségek (O) Endogén</p> <p>1. A hazai civil potenciál kihasználása</p> <p>2. A tudományos intézmények és a civilek egymást erősítő fellépése</p> <p>3. Az állam- és közigazgatásban dolgozók szemléletváltását támogató programok indítása</p> <p>4. A részvételre képesítés fejlesztése</p>	<p>Lehetőségek (O) Exogén</p> <p>1. A nemzetközi programokhoz, kutatásokhoz való csatlakozás lehetősége</p> <p>2. Az EU pénzügyi forrásaik igénybevétele</p> <p>3. Elenjártó menedzsment-technikák átvétele</p>	<p>Veszélyek (T) Endogén</p> <p>1. Az ökológiai kérdések átpolitizálása miatt a részvétel kultúrája nem erősödik meg</p> <p>2. A környezetpolitikában érintett állami szervezetek közötti kooperáció és koordináció hiánya</p>	<p>Veszélyek (T) Endogén</p> <p>1. Az ökológiai kérdések átpolitizálása miatt a részvétel kultúrája nem erősödik meg</p> <p>2. A környezetpolitikában érintett állami szervezetek közötti kooperáció és koordináció hiánya</p>

Jegyzetek

- 1 A tanulmányban a nemzetközileg elfogadott 'stakeholder' kifejezés magyar megfelelőjeként a hazai szakirodalomban leggyakrabban használt 'érintett' fordítást használom.
- 2 Bela [et al.], 2003:9.
- 3 A 91. sz. melléklet tartalmazza a részvétel-fogalom használatával kapcsolatos tudnivalókat.
- 4 A táblázatot Bela és szerzőtársai (2003) is közlik tanulmányukban (45.), de ők Pretty egy korábbi művére támaszkodnak. Ez a táblázat a Jellemzők leírásában tér el a korábbi változattól.
- 5 A szerzők munkájukban a környezetpolitikai döntésekben való társadalmi részvételt elemzik, de megállapításaik általánosíthatók a társadalmi részvétel egyéb területeire is.
- 6 A 92. sz. melléklet – ugyanezen mű alapján – némileg bővebb összefoglalást nyújt.
- 7 A részvételi demokrácia eszméjéről lásd Nizák–Péterfi (2005).
- 8 Lásd pl. Vári, 1997; Vári–Caddy, 1999; F. Nagy [et al.], 2002; valamint Nizák–Péterfi, 2005.
- 9 Fülöp, 1994a.
- 10 A 36. § kimondja: „Feladatának ellátása során a kormány együttműködik az érdekelt állampolgári szervezetekkel.”
- 11 Fülöp, 1994b.
- 12 A helyi szintű népszavazásra és a népi kezdeményezésre vonatkozó rendelkezések később átkerültek az Önkormányzatokról szóló 1990. évi LXV. törvénybe.
- 13 A szerzők összesen tizenegy interjút készítettek olyan magyar szakemberekkel, akik régóta foglalkoznak valamilyen formában a társadalmi részvétellel a hazai környezeti döntéshozatalban. Közöttük találunk egyetemi kutatókat, NGO-szakértőket, politikust, KvVM-munkatársat.
- 14 A program elnevezése az Aarhusi Egyezményben is jelentős hangsúlyt kapott „hozzáférési kezdeményezés” angol kifejezésből származó betűszó (The Access Initiative, TAI).
- 15 A program távlati célja az, hogy általános, globális szintű értékelési szempontokat adjon a nemzeti kormányok tevékenységének elemzésére és a nyilvánosság erejével fejlessze a környezeti demokráciát.
- 16 2001 folyamán kilenc országban zajlott le az indikátorrendszert tesztelő elővizsgálat: Chile, Dél-afrikai Köztársaság, India, Indonézia, Magyarország, Mexikó, Thaiföld, Uganda és az USA.
- 17 A folyamatra vonatkozó kritikaként a civilek megjegyezték, hogy a KvVM a Beszámoló elkészítésekor nem alkalmazta az éppen ezen Egyezmény által is alapvetőnek tartott társadalmi egyeztetést. Az NGO-któl és az Országos Környezetvédelmi Tanácstól ennek ellenére beérkezett véleményeket a Minisztérium az anyagba nem építette be. A tartalomra vonatkozó általános kritika volt, hogy az anyag az őszinte tényfeltárás helyett a KvVM „önigazoló jelentése”.
- 18 A társadalmi szervezetek az állásfoglalásban jelzett problémák miatt bejelentették, hogy fokozzák erőfeszítéseiket az Aarhusi Egyezmény előírásainak gyakorlati hatályosulása érdekében.
- 19 Lásd erről: Radácsi (1997), valamint Pataki–Radácsi (2000).
- 20 COM (2001) 366
- 21 COM (2002) 347. Érdemes megjegyezni a Stratégia teljes címét, hiszen az közvetlen kapcsot teremt a CSR és a fenntarthatóság között: Corporate Social Responsibility: A business contribution to Sustainable Development.
- 22 COM (2002) 347, 5. oldal.
- 23 A fenntarthatósági jelentésekről lásd WBCSD, 2002.
- 24 A hazánkban is használatos kifejezés egy üzleti konstrukció megnevezésére szolgál, melyben a felek finanszírozási és kockázatközösségre lépnek. Jellemzőnek érzem, hogy a nemzeti CSR-politikákat tárgyaló említett EU-s kötet is „az üzlet mint dialógus- és projekt-partner”, míg a hazai NFT és az azt megalapozó tanulmányok alapján a fenntarthatósági

fejlődés stratégiájához készült NFH-s tematikus anyag is a második értelemben használja a PPP kifejezést.

- 25 A fenntarthatósághoz való vállalati hozzájárulás ösztönzésében ki kell emelni az – üzleti vállalkozások által alapított és fenntartott – Környezettudatos Vállalatirányítási Egyesület (KÖVET) jelentőségét (www.kovet.hu).
- 26 A tanulmány írója szerint a SWOT-elemzés – miközben a stratégiai elemzések bevett eszköze – a jelen kérdéskör szemléltetésére csak nagyon korlátozottan alkalmas.

Irodalom

Hivatkozott irodalmak

- Aarhus Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-making and Access to Justice in Environmental Matters done at Aarhus, Denmark, on 25 June 1998. Letöltés helye: <http://www.unece.org/env/pp/documents/cep43e.pdf>, letöltés ideje: 2003. május 4.
- Agenda 21: Programme of Action for Sustainable Development. New York: United Nations, Department of Public Information, 1992
- Bass, S. M. J.–Dalal-Clayton, D. B.–Pretty, J. (1995): Participation in Strategies for Sustainable Development. *Environmental Planning Issues*, no 7. London: International Institute for Environment and Development
- Bela Gy.–Pataki Gy.–Valené K. Á. (2003): Társadalmi részvétel a környezetpolitikai döntéshozatalban (döntéstámogató eszközök és értékelési eljárások alkalmazása). *A Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem Környezettudományi Intézetének tanulmányai*, 20. szám.
- Bullain N. (2005): Átfogó nonprofit jogi reform koncepció. *Civil Szemle*, 2005/1. 5–27.
- Carew-Reid, J. (szerk.) (1997): *Strategies for Sustainability: Asia*. London: IUCN in association with Earthscan.
- Civil álláspont Aarhusról. (2005. március 03.) Letöltés helye: www.humusz.hu, letöltés ideje: 2005. május 8. Az angol nyelvű változat címe: Civil report about the implementation of Aarhus Convention in Hungary for the Second Conference of the Parties (Almaty, Kazakhstan, 25–27 May 2005) Letöltés helye: <http://www.unece.org/env/pp/documents/mop2%20informal/NGO%20report%20Hungary.en.pdf>, letöltés ideje: 2005. június 10.
- Civilek a Nemzeti Fejlesztési Terv Nyilvánosságáért (CNNy) (2005): Jelentés a nemzeti stratégiai anyagok tervezésének nyilvánosságáról. Letöltés helye: http://www.zpok.hu/img_upload/4222cddc91abb70546a3c4e8b7f9e6b7/CNNy.pdf, letöltés ideje: 2005. július 21.
- Degnbol, T. (1996): The Terroir Approach to Natural Resource Management: Panacea or Phantom? – the Malian Experience, working paper no 2/1996, International Development Studies, Roskilde University, Denmark.
- Directorate-General for Employment & Social Affairs, Unit D1, European Commission (2004): Corporate Social Responsibility: National public policies in the European Union. Luxemburg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Division for sustainable development, UNDESA (2002a): Guidance in preparing a National sustainable development strategy: Managing sustainable development in the new millennium. Background paper, no. 13.
- Division for sustainable development, UNDESA (2002b): National Implementation of Agenda 21: A Report. New York: United Nations.

- F. Nagy Zs.–Fülöp S.–Móra V. (2002): *A környezeti demokrácia megvalósulása Magyarországon*. Budapest: Ökotárs Alapítvány.
- Finger-Stich, A.–Finger, A. (2003): *State versus Participation: Natural Resources Management in Europe*. International Institute for Environment and Development (IIED)–Brighton: Institute for Development Studies (IDS).
- Fülöp S. (1994a): Az állampolgári részvételhez szükséges háttérinformációk. In: *Állampolgári részvétel a környezetvédelmi döntéshozatalban*. Budapest: Közép- és Kelet-Európai Regionális Környezetvédelmi Központ. 107–136.
- Fülöp S. (1994b): Az állampolgári részvétel gyakorlati jogi formái. In: *Állampolgári részvétel a környezetvédelmi döntéshozatalban*. Budapest: Közép- és Kelet-Európai Regionális Környezetvédelmi Központ. 137–184.
- Gouzée, N.–Mazijn, B. (2001): A participatory approach to National Sustainable Development Strategies: the Belgian Federal Experience. Letöltés helye: http://cdonet.rug.ac.be/lore/publicaties/participatory_national_SD_strategies.pdf, letöltés ideje: 2005. június 28.
- ICLEI (1996): The Local Agenda 21 Planning Guide, International Council for Local Environmental Initiatives, World Secretariat, City Hall, Toronto.
- IIED (1998): Participatory Monitoring and Evaluation, PLA Notes no 31, Sustainable Agriculture and Rural Livelihoods Programme, IIED, London.
- Nemzeti Beszámoló (2005): Nemzeti Beszámoló az Aarhusi Egyezmény Részes Feleinek Második Konferenciájára. Almaty (Kazahsztán), 2005. május 25–27.
- Nizák P.–Péterfi F. (2005): A közösségi részvétel – társadalmi és hatalmi beágyazottság. In: Márkus E. (szerk.): *Ismerd, értsd, hogy cselekedhes. Tanulmányok a részvételi demokrácia gyakorlatáról*. Budapest: EMLA.
- OECD DAC (2001): Development Cooperation Report 2000. *The DAC Journal*, vol 2, no 1, Development Assistance Committee, Paris: OECD.
- OECD–UNDP (2002): Sustainable Development Strategies: A Resource Book. Organisation for Economic Co-operation and Development, Paris – United Nations Development Programme. New York–London–Sterling, VA: Earthscan.
- Pataki Gy.–Radácsi L. (2000): *Alternatív kapitalisták*. Budapest: Új Paradigma Kiadó.
- Pretty, J. (1997): 'The Sustainable Intensification of Agriculture: Making the most of the Land'. *The Land*, 1,1, 45–64; idézi: OECD, 2002.
- Public Participation in Making Local Environmental Decisions. The Aarhus Convention Newcastle Workshop. Good Practice Handbook (2000). London: Department of the Environment, Transport and the Regions.
- Radácsi L. (1997): A vállalatok stakeholder-elmélete. In: Boda Zs.–Radácsi L.: *Vállalati etika*. Budapest: Vezetőképző Intézet. 79–92.
- Radácsi L. (2000): Szervezeti etika és etikai intézményesítés. Budapest: BKÁE. [PhD-disszertáció kézirata.]
- Tannenbaum, R.–Schmidt, W. H. (1958): How to Choose a Leadership Pattern. *Harvard Business Review*, March–April.
- United Nations (2000): *The Aarhus Convention: An Implementation Guide*. New York–Geneva: United Nations.
- Vári A. (1997): A környezeti döntésekben való társadalmi részvétel és konfliktuskezelés fejlődése Magyarországon. In: Kárpáti Z. (szerk.): *Társadalmi és területi folyamatok az 1990-es évek Magyarországon*. Budapest: MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja. 273–297.
- Vári A.–Caddy, J. (szerk.) (1999): *Public Participation in Environmental Decisions: Recent Developments in Hungary*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- Walker, G. B.–Daniels, S. E. (1997): Rethinking Public Participation in Natural Resource Management: Concepts from Pluralism and Five Emerging Approaches, paper prepared for the FAO Workshop on Sustainable Forestry and Rural Development in Pluralistic Environments, Rome, Italy, 9–12 December 1997, Rome: FAO; idézi OECD, 2002:180.
- WBCSD (1998): *Corporate Social Responsibility: Meeting Changing Expectations*. Conches–Geneva: WBCSD
- WBCSD (2002): *Sustainable Development Reporting: Striking the Balance*. Stevenage: Earthlink.
- Wheeler, D.–Sillanpää, M. (1997): *The Stakeholder Corporation: Maximizing Stakeholder Value*. London: Pitman Publishing.
- Wilcox, D. (1994): The Guide to Effective Participation. Letöltés helye: <http://www.partnerships.org.uk/guide/>, letöltés ideje: 2005. július 25.
- Wood, A. (szerk.) (1997): *Strategies for Sustainability: Africa*. London: IUCN in association with Earthscan.

Az Európai Unió hivatkozott hivatalos dokumentumai

- Directive 1997/11/EC (a környezeti hatástanulmányokról)
- COM(2001)264 (az EU fenntartható fejlődés stratégiája)
- COM(2001)366 (Zöld Könyv a CSR-ről)
- COM(2002)82 (globális partnerség a fenntartható fejlődés érdekében)
- COM(2002)347 (a vállalati társadalmi felelősségről és a fenntarthatóság kapcsolatáról: az EU CSR stratégiája)
- COM(2002)704 (a Bizottság szervezeti egységeinek az érdekelt felekkel való konzultációit szabályozó elvekről)
- Directive 2003/35/EC (az Aarhusi Egyezmény részvételről szóló elveinek ratifikálásáról)
- COM(2004)492 (az Európai Regionális Fejlesztési Alapra, az Európai Szociális Alapra és a Kohéziós Alapra vonatkozó általános rendelkezésekről, köztük a társadalmi együttműködésről)
- COM(2005)37 (az EU fenntartható fejlődés stratégiájának 2005-ös áttekintéséről)

Hivatkozott magyar jogszabályok

Törvények

1949. évi XX. törvény (Alkotmány)
1957. évi IV. törvény (az államigazgatási eljárás általános szabályairól)
1987. évi XI. törvény (a jogalkotásról)
1989. évi II. törvény (az egyesülési jogról)
1989. évi XVII. törvény (a népszavazásról, a népi kezdeményezésekről)
1990. évi LXV. törvény (az önkormányzatokról)
1992. évi LXIII. törvény (a személyes adatok védelméről és a közérdekű adatok nyilvánosságáról)
1995. évi LIII. törvény (a környezetvédelem általános szabályairól)
1997. évi CLVI. törvény (a közhasznú szervezetekről)
1999. évi LXXIV. törvény (a katasztrófák elleni védekezés irányításáról, szervezetéről és veszélyes anyagok okozta súlyos balesetek elleni védekezésről)
2001. évi LXXXI. törvény (a környezeti ügyekben az információhoz való hozzáférésről, a nyilvánosságának a döntéshozatalban történő részvételéről és az igazságszolgáltatáshoz való jog biztosításáról szóló, Aarhusban, 1998. június 25-én elfogadott Egyezmény kihirdetéséről)

Kormányrendeletek

- 184/1996. (XII. 11.) Kormányrendelet (a területfejlesztési koncepciók és programok, valamint a területrendezési tervek egyeztetésének és elfogadásának rendjéről)
- 166/2001. Kormányrendelet (a nemzetközi segélyek, támogatások felhasználásával megvalósuló programok megfigyelő és értékelő rendszerének kialakításáról)
- 20/2001. (II. 14.) Kormányrendelet (a környezeti hatásvizsgálatról)

Egyéb jogforrás

- 132/2003. (XII. 11.) OGY határozattal elfogadott, a 2003–2008 közötti időszakra szóló Nemzeti Környezetvédelmi Program (NKP-II)

Fleischer Tamás¹

INNOVÁCIÓ, NÖVEKEDÉS, KOCKÁZAT

Bevezetés

Bár a tanulmány címében három fogalom – *innováció, növekedés, kockázat* – jelenik meg, tehát azt várhatnánk, hogy elsősorban e fogalmak összefüggéséről lesz szó, hangsúlyozni kell, hogy az áttekintés egy a *fenntarthatóság* feltételeit és lehetőségeit elemző kötet számára készül. Így mindenképpen *négy* fogalom összefüggéseiről van szó, sőt, ezen belül is kiemelt helyet foglal el a címben éppen nem megjelenő *fenntarthatósággal* való kapcsolatrendszer.

Kiindulásképpen a fentieknek megfelelően a fogalmak lehetséges páros összefüggéseit egy keresztáblában vázoljuk fel.

	Fenntarthatóság	Innováció	Növekedés	Kockázat
Fenntarthatóság	DEFINÍCIÓ	FE / INN	FE / NÖV	FE / KOC
Innováció		DEF	INN / NÖV	INN / KOC
Növekedés			DEF	NÖV / KOC
Kockázat				DEF

Amint azt a kivastagítatlanul hagyott sorokkal érzékeltetni kívánjuk, éppen a címben jelölt fogalmak egymással kapcsolatos – egyébként nagyon izgalmas – páros kapcsolataira kívánunk kevesebb figyelmet fordítani, és a *fenntarthatósággal való összefüggésekre* próbálunk koncentrálni.²

A tanulmány tagolása a következő rendet követi. Az egyes fogalmak első megjelenésekor egy rövid definíciós pontban értelmezzük magát a fogalmat, ezt követően pedig az adott fogalom szakirodalomból ismert megközelítéseit abból a szempontból értékeljük, hogy abban vajon a fenntarthatóság szempontjából milyen új összefüggések válhatnak fontossá.

Egy teljesebb megközelítésben célszerű lenne a címben szereplő fogalmak belső keresztkapcsolatait is elemezni, majd továbblépve valamennyi hármas kapcsolatot is (FE–INN–NÖV; FE–NÖV–KOC; INN–NÖV–KOC), és ekkor érkeznénk el oda, hogy tanulságként áttekinthető legyen a *négy fogalom összefüggése*. Talán ez utóbbi lenne az az eredmény, amit a közös fejezetbe sorolt fogalmak alapján a fejezet cím ígér. Eddig sajnos e munka keretében nem tudunk eljutni, de az összefoglalóban felvázolunk néhány olyan tanulságot, aminek a megerősítését a végigvitt elemzéstől várnánk.

Fenntarthatóság

Mivel a teljes kötet a fenntarthatóság kérdéskörével foglalkozik, e témáról külön fejezetek szólnak; következésképpen itt nem lehet célunk a fenntarthatóság átfogó ismertetésébe bocsátkozni. Annyit azonban mindenképpen fontosnak tartunk tisztázni, hogy a fenntarthatóság létező eltérő definíciói közül a fogalmilag tiszta, *erős fenntarthatóságot* tekintti ez a fejezet mértékadónak. Ennek a modellje szerint a *gazdaság*, a *társadalom* és a *környezet* – mint a fenntarthatóság három pillére – *nem* egyenrangú, egymással helyettesíthető, mellérendelt viszonyt alkot (mint az az ún. gyenge fenntarthatóságot³ jellemzi), hanem olyan egymásba ágyazódó rendszerösszefüggésről van szó, amelyben a környezeti korlátok betartása egy külső, *meghatározó* feltételt képez, és ennek figyelembevételével, kööttségeinek tudomásul vételével határozható meg a társadalom, illetve még belsőbb rendszerszintként a gazdaság hosszú távú működésének a feltételrendszere.⁴

Mindez az elméleti szigorúság a fenntarthatóság *értelmezésére* vonatkozik, és nem keverendő össze a fenntarthatóság *elérésére irányuló akciók* radikalizmusával. A jelenlegi, nem fenntartható állapotból a fenntartható állapotba történő eljutás átmenetének a kialakítása lehet fokozatos, és annak nyilvánvalóan a mai társadalmi és gazdasági meghatározottságokat figyelembe vevő stratégiákra kell épülnie, – ez azonban egyáltalán nem indokolja, hogy a fenntarthatóság definíciós szintjén is összemossuk egymással az átmenet során kényszerűen megtett engedményeket a tényleges fenntarthatósági célokkal és értékekkel.

Növekedés

Szigorúan véve *növekedésen* – akár gazdasági kategóriaként tekintünk rá, akár még általánosabban matematikai, vagy filozófiai kategóriaként – *mennyiségi* bővülést, a mennyiség pozitív megváltozását értjük. Így a növekedés (ellentétével, a csökkenéssel együtt) a *több–kevesebb*, vagy a *nagyobb–kisebb*, esetleg a *hosszabb–rövidebb* stb. relációkkal, és az ezt kifejező skalár (egydimenziós) mértékekkel írható le, illetve ezen dimenzióknak megfelelő skalár számokkal jellemezhető. Így, jóllehet a növekedés minden esetben változást jelent, olyan változásról van szó, ami a korábban létezőnek megfelelő, azzal azonos elemi összetevőkből jelent nagyobb mennyiséget.

A közgazdaságban a növekedéshez való ragaszkodás nyilvánvalóan a szűkösség leküzdésére való törekvésből eredeztethető, és a növekedés célként történő megfogalmazása mindaddig indokolható, amíg mennyiségi szükségletek kielégítésére való kényszerről van szó. Napjainkban azonban, legalábbis a világgazdaság fejlettnek tekintett országaiban a „*gazdasági növekedés*” alatt értett összetett folyamatnak egyáltalán nem feltétlenül kell, hogy fizikai értelemben vett többlet termeléséhez kapcsolódjék: számos esetben olyan minőségi változásról, szolgáltatási kiegészítésekről van szó, ahol csak a *tevékenység pénzben kifejezett ellenértékére* igaz az, hogy továbbra is jellemezhető marad a több–kevesebb dimenzióban.

Fenntarthatóság és növekedés

Herman Daly (1991) minőségi, illetve mennyiségi változás formájában különbözteti meg a fejlődés-, illetve a növekedés-fogalmak által jelölt változásformákat. A növekedés méretváltozást jelent, ami többletanyag hozzáadását feltételezi. A fejlődés viszont képességek kiteljesedését jelenti, ami a korábnál tökéletesebb, kedvezőbb állapot elérésére vezet. Ami növekszik, az nagyobb lesz, ami fejlődik, az másmilyenné alakul. A Föld ökoszisztémája fejlődik, nem nő. Az ennek alrendszerét képező gazdaság sem nőhet folytonosan nagyobbra, de viszont fejlődhet. A gazdaságban a *fenntartható fejlődés* Daly szerint csak növekedés nélküli fejlődés formájában képzelhető el, ezért ki kell alakítani a növekedés nélküli gazdaságot (steady-state economy). Daly a fenntartható fejlődés meghatározásakor kifejezetten kritériumként alkalmazta a növekedés és a fejlődés megkülönböztetését.

A fenntartható fejlődés a folytonos szociális jobblét elérése anélkül, hogy az ökológiai eltartóképességet meghaladó módon növekednénk. A növekedés azt jelenti, hogy nagyobbak leszünk, a fejlődés pedig azt, hogy jobbak. A növekedés az anyagi gyarapodás következtében előálló méretbeli változást, míg a fejlődés a nagyobb teljesítőképesség elérését jelenti. (Daly, 1991)

Amíg a gazdasági növekedésen hagyományos termelés-növekedést értünk, azaz növekvő anyag- és energiafelhasználással folyó tevékenységeket, addig tehát a fenntarthatóság és a növekedés kapcsolata nagyon világosan meghatározható. *Véges világban nem képzelhető el végtelen növekedés*; azaz a méretei miatt már a Föld nyersanyagkészleteinek mértékével összevethető nagyságrendű termelés állandó bővülése nyilvánvalóan nem folytatható a végtelenségig (de még hosszú távon sem); ennek megfelelően az ilyen gazdasági növekedés hosszú távon *nem lehet fenntartható*. Ebben az értelemben hibás minden, a fenntartható *fejlődés* helyett fenntartható *növekedést*, fenntartható *gazdasági növekedést* megcélzó stratégia is. Itt a 'tartós' vagy 'stabil' jelzőnek a 'fenntartható' szóval való helyettesítése egyszerűen félrevezető manipulációnak tekinthető, a fenntarthatóság fogalmának lejáratásáról, illetve a kifejezés eredeti értelmével való visszaélésről van szó.

Bonyolultabb a helyzet, ha a *gazdasági növekedés* kifejezés tartalmán kifejezetten a GDP növekedését értjük. A GDP közismerten teljesen alkalmatlan arra, hogy kifejezze a fenntarthatóság szempontjából értékelhető összetevők változásának az irányát. Ezzel kapcsolatban általában főként olyan tényezőket szoktak megemlíteni, amelyek a GDP növekedését segítik elő, miközben a fenntarthatóság szempontjából éppen negatív folyamatokat jeleznek (környezeti károk helyreállítására fordított kiadások növekedése), vagy pedig olyan folyamatokat (természeti kincsek felélése), amelyek következménye egyáltalán nem jelenik meg a GDP kiszámításakor. Most azonban nem erre, hanem egy *fordított irányú eltérés lehetőségére* akarjuk ráirányítani a figyelmet. Elvileg előfordulhat, hogy egy fejlettnak tekintett gazdaságban, ahol az éves tevékenységek 80–90 százaléka szolgáltatásokban testesül meg, a kiszámított bruttó nemzeti termék növekszik, miközben az anyag- és energiafelhasználás a korábbi magas szinthez képest nem nő, sőt, esetleg éppenséggel csökken.

Mivel ezt a helyzetet továbbra is gazdasági növekedésnek nevezzük, de tulajdonképpen a mennyiségi növekedés ténye itt csak a pénzben kifejezett értékre vonatkozik –

a pénzmennyiség pedig nem tekinthető véges erőforrásnak –, ezért ebben az esetben a gazdasági növekedés és a fenntarthatóság iránya akár egybe is eshet. Ettől azonban a GDP még nem válik a fenntarthatóság mérésére alkalmas mutatóvá, a példa csak arra próbált rávilágítani, hogy a GDP növekedésével azonosított gazdasági növekedés nem egyszerűen ellentétes a fenntarthatóság irányával, hanem független tőle – a mutató teljesen alkalmatlan arra, hogy az alakulásából bármiféle következtetést is levonjunk az adott ország fejlődése irányának a fenntarthatóságára vonatkozóan.⁵

Innováció

Szántó Borisz (2004) rámutat arra, hogy az innováció fogalmát teljesen más jelenség leírására használja a közgazdasági és menedzsment-szakirodalom, illetve a rendszer-szemléletű technológiaelemzési irodalom. Az előbbiek az innováció fogalmán a *tudományos eredmények ipari alkalmazását*, a gazdasági hasznosítás folyamatát, a tudásnak versenyképes termékekké és szolgáltatásokká történő átfordítását értik. Ezzel szemben a műszaki felfogás szerint az innovációt éppen az *új tudás létrehozása* jelenti, vagyis az innovatív megoldás felbukkanása, nem pedig annak az elterjedése.

Mi a továbbiakban a technológia-menedzsment megközelítés szerinti definíciót tekintjük mértékadónak, azaz innováción a korábbi rendszer(es) működés rutinfolyamatait meghaladó, *új tudás kialakulását* értjük.

Fenntarthatóság és innováció

„Nincs fenntartható fejlődés innováció nélkül. Másfelől az innováció – ha nem torz, vagy önpusztító akar lenni – eleget kell hogy tegyen a fenntarthatóság követelményének.” Bár Lippényi T. (2005) megállapítása tételesen nyilván igaz, mégis hamis az a következtetés, hogy ezek után elég önmagában az innováció elősegítéséről beszélni, hiszen az automatikusan beleillik a fenntarthatóság követelményeibe.

Egyfelől a ma létező, fenntarthatatlan technológiákat is innovációk sora hozta létre, és ez önmagában is el kell hogy gondolkotasson bennünket, mielőtt egyenlőségjelet tennénk a fenntarthatóság és az innováció céljai között.

Másfelől rendszerszinten kifejezetten ellentétes egymással a *fenntarthatóság* és az *innováció* alapelve. A fenntarthatóság *konzerválni akar*: megőrizni meglévő struktúrákat és működési módokat a jövő számára; és azokat a mechanizmusokat kívánja kiiktatni, amelyek e törekvésnek az útjában vannak (például azáltal, hogy lehetővé teszik olyan készletek felélését, amelyek a jövőben is biztosítanak a struktúrák és a működés fennmaradását). Ezzel szemben az innováció éppen *rombolja a meglévő struktúrákat* és működésmódokat: újat akar létrehozni, olyat, ami másképpen, a korábbinál jobban működik.⁶ Kétségkívül közös jegye a két törekvésnek a *jövőorientáltság*, alapvetően eltér viszont egymástól a *meglévőhöz való viszony*. Később látni fogjuk, hogy a kétféle megközelítés közötti különbséget jól visszatükrözi az a teljesen ellentétes megközelítésmód, ahogy a fenntarthatóság, illetve az innováció szemszögéből a *kockázatokat* értelmezik és kezelik.

Kockázat

A *kockázat* szikár definíciója szerint az valamely (negatív) esemény bekövetkezése gyakoriságának (valószínűségének) és az esemény (negatív) következményei mértékének a szorzatát jelenti.^{7, 8}

A kockázat fogalmától meg kell különböztetni a kockázat percepciójának, társadalmi megítélésének a jelenségét. A nagy eltérést általában az okozza, hogy a gyakoriság és a súlyosság előzetes megítélésében jelentős az eltérés a társadalmi érzékelés és a tudományos valószínűség alapján kialakított előrebecslés értékelése között. A kis gyakoriságú, de súlyos kimenetelű események (atomerőmű-baleset, légi katasztrófa, terrortámadás stb.) társadalmi megítélése általában súlyosabb, mint azt az egyszerű valószínűségi szorzat alapján a tudományos megközelítés jelezné, míg a nagy gyakorisággal előforduló, de egyenként kisebb súlyosságúnak érzékelt események (dohányzás, gépkocsihasználat) esetében a társadalmi tűrőképesség igen nagy, ennek megváltoztatására a társadalom nehezen mozgósítható.

Ulrich Beck (2003) arra hívja fel a figyelmet, hogy a kockázatok társadalmi megítélése hosszabb időszak elteltével módosul, átalakul. A korai modernizáció ipari társadalmi gazdasági termelés növelésére koncentrált, és esetleges mellékhatásnak tekintette az ezzel együtt járó kockázatok növekedését. Napjainkra egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy ez a kapcsolat egyáltalán nem esetleges,⁹ egyfelől valamennyi technológiai eszköznek van egy ún. normál kockázata,¹⁰ ami mintegy elkerülhetetlen velejárója az adott technológia használatának, másfelől pedig ahogy a technológia pozitív következményei, úgy e kockázatok is szétszórásra kerülnek a társadalom különböző rétegei, csoportjai között.

Ezen túlmenően Rothstein [et al.] (2006) megkülönbözteti a társadalmi (societal) és az intézményi (institutional) kockázatot. Az előbbi a társadalom tagjait és környezetüket fenyegeti, az utóbbi a szabályozó szervezeteket, a szabályozás módszereit és a szabályok legitimitását. A szerzők állítása szerint a társadalmi kockázatok szabályozásának jobb átláthatóságára és kiszámíthatóságára irányuló nyomás fokozhatja az intézményi kockázatot azáltal, hogy a szabályozás mértékét visszafogja.

Ulrich Beck (2003) korunk paradigmaticus jellemzőjének tekinti a kockázattal kapcsolatban megváltozott viszonyunkat – annyira, hogy az ipari társadalmat követő korszakot éppen *kockázat-társadalom* névvel illeti.¹¹ *Reflexív modernizációnak* nevezi azt a társadalmi változást, amely átvezet az ipari társadalomból (klasszikus modernitás) a *kockázat-társadalomba*. A korábbi korszakokban megjelenő veszélyek, amelyek a társadalomra leselkedtek, döntően *külső, a társadalmon kívüli* forrásból eredtek. A „fejlett” ipari társadalom viszont egyre inkább *maga termeli ki* azokat a társadalmi és ökológiai kockázatotokat, amelyek azután megszűnnek kontrollálhatóak lenni ugyanezen társadalom számára. A klasszikus modernitás jellemző mítosza az *egyenes vonalú technológiai-gazdasági fejlődés, a természet leigázása és ellenőrzése és az emberi tevékenység kiszámíthatósága*. A kockázat-társadalomban kialakuló *kockázatotokat* elsősorban az különbözteti meg a korábbi veszélyektől, hogy *emberi tevékenység termékei*: emberi döntések eredményei.

A kockázatot vállalók és a terheket viselők viszonya nem egyértelmű, ezért a kockázatok és a társadalmi egyenlőtlenségek viszonyát Beck több szempontból is megvizsgálja. A kockázatok egyrészt újratermelik és *felelősítik a szocio-kulturális egyenlőtlenségeket*: a képzettség, az iskolázottság, az információhoz való hozzáférés és a jövedelmi különbségek jelentősen

meghatározzák a különböző társadalmi csoportok kockázatterhelését, kockázat-felismerését és kockázat-elkerülési stratégiáit. Beck itt elsősorban a munkahelyi kockázatokat, a lakóhelyválasztás lehetőségeit és a fogyasztással, táplálkozással kapcsolatos kockázati tényezőket veszi számba. Egy ponton túl azonban a kockázatok elkerülhetetlenné válnak, a magán menekülési utak eltorlaszolódnak, a társadalmi határok elmosódnak: *a mérgezett vízkészletek, a szennyezett levegő, vagy szélsőséges esetben egy atomkatasztrófa nem válogat gazdag és szegény között.* Beck a *bumeránghatás* fogalmával jellemzi a kockázat terjedésének logikáját, mivelhogy előbb-utóbb saját létrehozóit és hasznélvezőit is utoléri.

Beck számára *az ökológiai válság* nem környezetvédelmi problémaként jelenik meg, hanem egyértelműen *a modern társadalom intézményes válságának tünete.* Az új technológiák és ipari létesítmények körüli összecsapások *látszólag környezeti konfliktusok, valójában azonban a társadalmi-gazdasági igazságosság, a kockázatok terhének elosztása körül folynak.* Márpedig ha a vita az igazságosság kérdését érinti, a társadalmi-morális észszerűséget nem rekesztheti ki a tudományos-technológiai ésszerűség: környezeti kérdésekben a társadalom éppúgy illetékes, mint a politika vagy a tudomány.

Fenntarthatóság és kockázat

Korábban rámutattunk arra, hogy a meglévőt újjal felcserélni kívánó *innováció-orientált* megközelítés, valamint a meglévő megőrzésére törekvő *fenntarthatósági* megfontolások kiindulása egymással teljesen szemben áll (jóllehet mindkettőt jellemzi a jövő felé fordulás, a hosszabb távú jövőkép megléte). A kétféle megközelítés eltérését nagyon jól mutatja a két felfogásnak a kockázathoz való viszonya is.

„A versenyképes gazdaságot a kockázattal és az innovativitás jellemzi” – írja Lippényi T. (2005), ahol a kockázattalvaló egyértelműen a meglévőtől, a berögzöttől való bátor elszakadásra, az új kipróbálásában való bátorságra vonatkozik. Az innovativitást segíti elő a *kockázati tőke* is, ahol a „kockázati” jelző megint csak arra utal, hogy ebben az üzletágban nem kell görcsösen ragaszkodni a meglévőhöz (a pénzünkhöz) – egyik-másik vállalkozáson ugyan sokat veszíthetünk, de egy következőn többszörösen visszanyerhetjük, amit elveszítettünk.

Visszanyerhetjük, mert a pénz a pénzzel felcserélhető, helyettesíthető. Ezen túlmenően a kockázati tőke jellegzetesen *nem* véges erőforrás, hiszen jellemzően nem az utolsó filléreiket szokták a befektetők ebbe az üzletágba fektetni.

Ezzel szemben akkor, amikor a fenntarthatóság külső feltételeiről, a természeti erőforrások kimerítéséről, illetve a természet elszennyezéséről, fajok kihalásáról van szó, akkor éppen azt kell hangsúlyozni, hogy mással nem helyettesíthető, ún. *kardinális értékek* elvesztése forog kockán. Egy-egy jellemzőjében (energiaértékében, tápértékében stb., valamilyen ember által hasznosított tulajdonságában) esetleg helyettesíthetőnek *tűnik*, amit éppen kipusztítunk, azt azonban nem tudjuk, hogy evolúciós szempontból – azaz pl. egy újabb változáshoz való alkalmazkodás képességének a csökkentésével – milyen további veszteségeket okozunk pusztításunkkal az ökoszisztémákban.

A fenntarthatóság szempontjából mindig a komplex, összetett tulajdonságokkal rendelkező összetevőnek, a rendszerben általunk esetleg nem is ismert kapcsolatán-

cok részét képező elemnek a kiesése jelenti a gondot. A hosszú távú kockázatok nem egyedeket, hanem populációkat érintenek (bár az emberi egyedeket érő fenyegetettséget sem szabad megengedni); az ebben bekövetkező esetleges változások nem kizárólag mennyiségi kiesést, hanem minőségi változásokat idézhetnek elő.

Míg az innovációs tőke kockáztatása többnyire minőségi nyereséggel kecsegtet, amivel szemben esetleges mennyiségi (tőke) veszteség áll a másik oldalon, addig a fenntarthatóságot fenyegető kockázatokban többnyire mennyiségi nyereségért, gazdasági haszonért (bár esetenként a gazdaság minőségi javulása is kilátásban lehet) minőségi vonatkozású (az ökoszisztémát, kardinalis értékeket, nem ismert következményeket érintő) veszélyeket vállalnánk fel. Önmagában ez az eltérő irányú és arányú mennyiség–minőség egyensúly is jelentősen megkülönbözteti egymástól az innovációs, illetve a fenntarthatósági kockázatokkal kapcsolatos megítélésünket.

Egy következő szinten ehhez hozzátehetünk egy további dimenziót. A fenti gondolatmenetben az innováció *nyereség oldalán* elérhető minőségi változást (új találmány, új tudás elérése) egyértelműen pozitív értéknek tekintettük – kockázat alatt csak a sikertelenséget, a beruházott tőke elvesztését értettük. A *kockázat-társadalom* összefüggésében kifejtettek azonban arra is felhívják a figyelmet, hogy ennél bonyolultabb kölcsönkapcsolatokról van szó. Nem elég azt megmagyarázni, hogy a fenntarthatósági kockázatokkal szemben – amelyeket veszélyes következményeik miatt jó lenne csökkenteni – az innováció miért tekinti pozitívumnak a maga területén a kockázatot (a tőkekockázatot), de egy következő szinten arra is ki kell térni, hogy az innováció, a technológiafejlesztés eredményei, sikerei kapcsán is megjelenik a *fenntarthatósági típusú* kockázat, amit létrehozói a saját – gazdasági rendszeren belüli – értékelési horizontjuk természetéből adódóan alulbecsülnek; illetve a gazdaság szereplői általában nem ismerik el e veszélyek előidézésében játszott saját szerepüket. Kifejezetten társadalomtudományi megközelítésben (Beck, Virilio) került a probléma felszínre, és ha a társadalom ítéletalkotása olyan irányba fordulna, miszerint nem tartaná elfogadhatónak a *kockázatos* technológiai rendszerek *normál kockázatként* jellemezhető – hosszabb időszakra kiterjedő statisztikákkal bizonyíthatóan beépítettnek tekinthető – kockázatának mértékét, akkor az ilyen módon érintett technológiák további alkalmazása *társadalmilag nem lenne tovább fenntartható*.

Összegző megállapítások

A fejezet négy fogalom, a *fenntarthatóság*, a *növekedés*, az *innováció* és a *kockázat* értelmezésével és néhány összefüggésével foglalkozik.

A kétféle, leggyakrabban használt fenntarthatóság-fogalom közül a fejezet egyértelműen az *erős fenntarthatóság* definíciójának elfogadása mellett érvel, ahol tehát a környezeti korlátok figyelembevétele elsőbbséget élvez, és keretfeltételként szolgál a társadalmi és a gazdasági játéktér számára.

A fenntarthatóság ilyen módon egyértelműen korlátozza a mennyiségi értelemben vett *gazdasági növekedés* tartós fennmaradását, amennyiben gazdasági növekedésen az anyagi tényezők throughputjának az állandó növekedését értjük. Amennyiben a materiális fogyasztás növekedése nélküli fejlődést értjük gazdasági növekedésen, ahol a *mennyiségi növekedés* kizárólag a minőségében javuló szolgáltatások *pénzbeli értékére* vonatkozik, akkor

az így értelmezett növekedés nem áll eleve szemben a fenntarthatóság eszméjével – bár nem is feltétlenül támogatja azt. Ilyenkor további elemzésekre, vizsgálatokra van szükség annak eldöntésére, hogy az adott gazdasági tevékenységek összhangban vannak-e a fenntarthatósági célokkal; illetve újabb gazdasági tevékenységek esetében az azok megtervezésekor figyelembe vett fenntarthatósági kritériumok hivatottak biztosítani, hogy eleve ne is alakulhasson ki a fenntarthatósági szempontoknak ellentmondó tevékenység.

Különösen figyelmes felügyeletet igényel az *innováció* által létrehozott, értelmezésünk szerint minden esetben új tudásra épülő, *a korábbi rendszerműködést és struktúrákat meghaladó* tevékenységek fenntarthatósági kontrollja. Itt ugyanis két eltérő felfogás összebékítéséről van szó: a fenntarthatóság érvelése a meglévő értékek védelmét prioritásként kezeli, és védendőnek tartja ezen belül azokat az értékeket is, amelyeket az ember az adott pillanatban nem hasznosít, sőt esetleg nem is ismer. Az új folyamatok kialakításakor az innovátor viszont szeret tiszta lapot kezdeni, és a kiiktatandó hibák mellett gyakran minden korábbi összetevőt hajlamos meghaladandónak és feleslegesnek beállítani.

A kétféle szemlélet jelenlétét legjobban a *kockázat* eltérő felfogása jeleníti meg. Az innovátor hajlamos az általa bevezetendő eljárásnak kizárólag a pozitív kimenetelét figyelembe venni, és ehhez képest minősít kockázatnak minden olyan tényezőt, ami ezt az elképzelt sikert veszélyeztetheti, beleértve az újdonság bátor elfogadásával szemben megmutakozó óvatosságot és a körütekintést is.

Az újabb kockázatfelfogás azonban rámutat arra, hogy indokolatlan külső kockázatként tekinteni számos olyan veszélyforrásra, ami bele van kódolva az egyes új technológiákba, azok használatába. E kockázatok nyílt kezelése és a megszüntetésükre irányuló széles körű aktivitás helyett megkezdődik a rejtett kockázatok társadalmi csoportok közötti tologatása, ami kifejezetten tovább polarizálja a társadalmi viszonyokat. Ezért teljesen indokolt, hogy egy szélesebb horizontot áttekintő technológiaelemzés az új technológiák közvetlen technológiai kockázatai mellett figyelemmel kíséresse a potenciális társadalmi és környezeti kockázatokat is, és ezek összessége alapján ítéljen az újdonság bevezethetőségéről.

A szélesebb horizontú vizsgálatnak az érték szempontjai is hosszabb időtávra tekintenek, és míg a gazdasági fejlesztések melletti érvelésekben gyakran mutatkozik hajlandóság arra, hogy *menyiségi előnyökért* átmenetinek mondott *minőségi áldozatok* vállalását próbálják elfogadtatni a társadalommal, addig a fenntarthatósági szempontrendszernek éppen erre a kettősségre kell nagyon érzékenynek maradnia, és éppen fordítva, – amennyiben nem lehet win-win szituációt teremteni, akkor – inkább a *minőségi előnyökért* vállalandó *menyiségi áldozat* mellett kell érvelnie, illetve ilyen irányban ható szabályozást kell elérnie.

Jegyzetek

- 1 Tudományos főmunkatárs, MTA Világgazdasági Kutatóintézet.
- 2 Az *innováció–gazdasági fejlődés* összefüggésre vonatkozóan lásd Szántó Borisz (2004) idevágó elemzését; mindenekelőtt az írás 2. pontját „Innováció és a gazdasági növekedés”. A *kockázat–innováció* viszony kapcsán pedig Hronszky Imre (2002) kötetére érdemes felhívni a figyelmet: „Kockázat és innováció”.

- 3 Képletszerűen a *gyenge fenntarthatóság* kritériumát a összes tőkeállomány csökkenésének a tilalma fejezi ki, nevezetesen $K = K_n + K_h + K_c$ összefüggésben, ahol K jelzi az összes tőkeállományt, míg K_n , K_h és K_c rendre a természeti, a humán és az ember által előállított tőkét, és a gyenge fenntarthatóság ezért megengedi, hogy az összeg nem csökkenése közben az összetevők egymást helyettesítsék. Forrás pl. Elliott, 2005.
- 4 Erre vonatkozó bővebb kifejtést lásd a szerző megjelent cikkében: Fleischer, 2005.
- 5 A GDP kiadások szintjét méri, függetlenül attól, hogy milyen célt szolgálnak az adott kiadások (Elliott, 2005).
- 6 „[a]z iparszerűen megszervezett innováció elvben nem más, mint az állandóságot képviselő társadalmi értékrend tagadása, sőt annak intézményesített kikezdése.” (Szántó, 2003:83)
- 7 The combination of the frequency, or probability, of occurrence and the consequence of a specified hazardous event. Note: The concept of risk always has two elements: the frequency or probability with which a hazardous event occurs and the consequences of the hazardous event. (UNSW BEES, [s. a.]
- 8 A kockázat összetett fogalom, s két alappillérre, a negatívan értékelt cselekvési következményre, valamint ennek bekövetkezési valószínűségére támaszkodik. Forrás: Kindler, 1983:17
- 9 Paul Virilio szerint bármilyen termelési technológia feltalálása egyben a hozzá kapcsolódó balesetek termelését is jelenti. A vonat feltalálása egyben a kisiklás feltalálása is, a repülőgép feltalálása a légi baleset feltalálása is. A technológiákat ezért azon az alapon lehet értékelni, hogy milyen baleseteket hoznak létre. Virilio–Lothinger, 1983. Idézi Nyers, 2006.
- 10 Lásd Gephart, 2004; Perrow, 2004; Sagan, 2004; Weick, 2004.
- 11 A következő három bekezdésnyi ismertetés felhasználja Kollár Eszternek a kötettről készített annotációját is.

Irodalom

- Beck, Ulrich (2003): *A kockázat-társadalom – út egy másik modernitásba*. Budapest: Századvég. 448.
- Daly, Herman E (1991): *Steady State Economics*. Washington, DC: Island Press.
- Elliott, Steven R. (2005): Sustainability: an economic perspective. *Resources Conservation and Recycling*, Vol. 44. 263–277.
- Fleischer Tamás (2005): Fenntartható fejlődés – fenntartható közlekedés. *Közúti és Mélyépítési Szemle*, Vol. 55. No. 12. 2–9.
http://www.vki.hu/~tfleisch/PDF/pdf05/fleischer_fe-fejl-fe-kozl_kmszle05-12.pdf
- Gephart, Robert P. jr. (2004): Normal Risk: Technology, Sense Making, and Environmental Disasters. *Organization and Environment*, Vol. 17. No. 1. 20–26.
- Hronszky Imre (2002): Kockázat és innováció. A technika fejlődése társadalmi kontextusban. MEK-OSZK <http://mek.oszk.hu/01500/01548/01548.pdf>
- Kindler József (1983): Általános kockázatelmélet és -módszertan. Egyetemi jegyzet.
- Lippényi Tivadar (szerk.) (2005): A tudomány- és technológiapolitika szerepe Magyarország fenntartható fejlődésében. Szakterületi stratégia, háttéranyag a Fenntartható Fejlődési Stratégia megalapozásához. (Vitaanyag.) Budapest, 2005. augusztus.
<http://www.ffstrategia.hu/vita/vita17.pdf>
- Nyers, Peter (2006): The accidental citizen: acts of sovereignty and (un) making citizenship. *Economy and Society*, Vol. 35. No. 1. 22–41.
- Perrow, Charles (2004): A Personal Note on Normal Accidents. *Organization and Environment*, Vol. 17. No. 1. 9–14.

- Rothstein, H.–Huber, M.–Gaskell, G. (2006): A theory of risk colonialization: the spiralling regulatory logics of societal and institutional risk. *Economy and Society*, Vol. 35. No. 1. 91–112.
- Sagan, Scott D. (2004): Learning from Normal Accidents. *Organization and Environment*, Vol. 17. No. 1. 15–19.
- Szántó Borisz (2003): *Az ezredforduló innovációs társadalma*. Budapest: LSI Informatikai Oktatóközpont. 268.
- Szántó Borisz (2004): Az innováció társadalomformáló ereje. *Informatika*, Vol. 7. No. 3. (A Gábor Dénes Főiskola közleményei.)
- UNSW BEES [s. a.]: University of New South Wales, School. of Biological and Earth and Environmental Sciences Sydney, Australia.
<http://www.bees.unsw.edu.au/ohs/definitions/ohs.html>
- Virilio, Paul–Lotringer, Sylvère (1983): *Pure War*. New York: Semiotex[e]. 32.
- Weick, Karl E. (2004): Normal Accident Theory as Frame, Link, and Provocation. *Organization and Environment*, Vol. 17. No. 1. 27–31.

Szántó Borisz

AZ ÖNMEGHALADÁS TECHNOLÓGIÁJA¹

Annotáció

Az innovatív fejlődés stratégiája saját működésünk perem- és határfeltételeinek rendszeres meghaladását jelenti. Nem elegendő azonban a kiváló oktatás és képzés, a magas szintű tudományos kutatás és az alapos szakmai gyakorlat. Önmagában nem elég felmutatni az innovációs hajlamot, megcsillantani az alkotóképességünket sem. Mindezek a komponensek csak együttesen adhatják a kezünkbe a „tudás-hármaság” (Triangle of Knowledge), az önmeghaladás, a fejlesztés technológiáját. A felgyorsított innováció a jövőnkét várhatóan bizonytalanná teszi és kockázattal is jár. Ugyanakkor a gyors és eredményes innováció nem csupán az Európai Unió VII. Fejlesztési Keretprogram óriási előirányzatai felhasználásának, de a fenntartható társadalmi stabilitásnak is feltétele. Elmaradása vagy elégtelensége társadalmilag még inkább kockázatos, mert a dinamikus egyensúly csakis erőteljes haladással tartható fenn.

Az eredményesség kritériumai

A jóléti innovatív társadalom alapja kétségen kívül a tömeges és igényes, magas színvonalú oktatás, valamint a fejlett tudományművelés. Az ország vagy régió magas gazdasági és tudományos teljesítményének, a fejlettségnek ez közismerten az elsődleges ismérve. Tegyük azonban hozzá: az elsődleges és feltétlenül szükséges, de ma már nem elégséges kritériuma az eredményességnek és a globális helytállásnak. A mégoly jelentős szellemi tőke önmagában kevés, ha nem egészül ki az önmeghaladás technológiájának működő modelljével.

Lássunk néhány történelmi példát.

Japán a világ országai közül elsőnek számolta fel az analfabetizmust a 19. század második felében. A háromszáz éves hermetikus elzártságából nyitó ország számára az oktatás volt az első és legfontosabb lépés évszázados társadalmi-technikai elmaradottságának gyors megszüntetéséhez. És legalább ennyire fontos lépés volt az, hogy az akkori világ leggyorsabban fejlődő országát választotta ki fejlesztési modellnek: a bismarcki Németországot. A technikai megoldások gyors átvétele, elsajátítása és továbbfejlesztése beindította a licencátvételt, az „önfejlesztés technológia-elsajátítással” innovatív vállalkozási motort, amely a második világháborút követően is megmaradt a japán modell fő ismérvének.

A javarészt írástudatlan és rendkívül elmaradott Oroszországból úgy lett a világ második katonai szuperhatalma, hogy tömegessé tette a magas szintű természettudományos és műszaki felsőoktatást, de első osztályú tudományos iskoláival a kutatásban is

több területen vezető szerepet tudhatott magáénak. Már bevált fejlesztési modellek keresése, átvétele és elsajátítása helyett azonban önfejlően a saját útját járta; a szabad vállalkozás, de még a gyárigazgatói szabad döntés is ideológiai alapon el volt fojtva a közép-szerűség felé húzó hierarchikus döntéshozatal mindenhatósága mellett. A hadiipari innováció ezzel szemben, melynek felelős kormánysszerve a KGB volt, igen komoly sikereket tudhatott magáénak, ami a ráfordítások törvényszerűen exponenciális növekedésével járt javarészt a lakosság jólétének kárára. Végül is a Szovjetunió az elmaradott gazdaságtól elszigetelt hadiipar sikeres fejlődése által előidézett tőkeszegénységbe bukott bele, hullott szét a működőképességük megőrzését autonómiájuktól remélő összetevőire.

A hihetetlenül elmaradott ázsiai országok sora, a „kistigrisek” a japán fejlődési modellt követték, diákjaik főleg külföldi képzése mellett.

A Kínai Népköztársaság eleinte a szovjet példát követte, de Teng Hsziao-Ping döntésével a „kulturális forradalom” után, a hetvenes évek második felében 180°-os fordulatot hajtott végre, a japán fejlődési modellt választva irányadónak. Evégett leállította a kínai diákok képzését a Szovjetunióban és a kelet-európai országokban, hogy ezt követően tömegesen kezdje kiküldeni őket a nyugati országokba, de főleg az USA-ba, sok esetben vállalva az egyetem utáni vállalati 4–5 éves betanulás és gyakorlatszerzés költségeit is.

És egy sikeres hazai példa: a magyar mezőgazdaság helyi vezetői, a termelészövetkezetek elnökei és az állami gazdaságok igazgatói – hála a döntéseikbe közvetlenül beleszóló járási pártbizottságok megszűntetésének – a hatvanas évek elején jelentősen, mondhatnám nagyságrendekkel növelhették döntési képességük, vállalkozásuk szabadsági fokainak számát. Az addig igen elmaradott mezőgazdaságunk eleinte néhány, majd egyre több vállalkozó igazgatója ehhez jelentős állami beruházási támogatást is kapott. A licenc-vásárlások és a betanulás idején Burgerték (Bábolna) hallani sem akartak sem a kutatóintézetek, sem az egyetemek beleszólásáról. Az iparszerű termelési agrárrendszereket (72 jött létre belőlük az országban kifejezetten innovatív önfejlesztéssel), a tsz-alapú háztáji gazdaságokat, a mezőgazdasági szövetkezetek ipari és szolgáltatói vállalkozásait spontán, s nem felülről diktált módon a nyereségre törekvő vállalkozás szakértelme találta ki és valósította meg kemény küzdelemben a változásoktól féltő, a közép-szerűséghez húzó párt- és állami vezetőkkel, valamint a veszteséges vállalatok vezetőinek tömegével szemben. Az agrárrendszerek felfutása magával ragadta a kutatóintézeteket és az egyetemeket is szoros integrációban egymással. A termelészövetkezet körül agrárrendszerszerűen szervezett családi háztáji gazdaságok akkortájt igénybe vehették a tsz gépi, vegyi, állatorvosi stb. szolgáltatásait, valamint felvásárló kapacitását. Az akkori „háztáji” például zöldségben a hazai fogyasztás 40%-át elégítette ki. A termelési rendszerek pedig a hazai szükségletek több mint háromszorosát termelték meg. A hetvenes évek végén 42 mezőgazdasági termék termelékenységi mutatóját illetően Magyarország a világ első három országának egyike volt. A nyolcvanas évek elején azonban a „megyei párttitkárok puccsa” eltörte ennek az innovatív felfutásnak a gerincét azzal, hogy kikényszerítette „az ipar, a munkásosztály kárára” növekvő mezőgazdasági ráfordítások leállítását. A továbbra is magas szintű agrártudományi kutatás és képzés ellenére a magyar mezőgazdaság versenyképessége röpke tíz év alatt úgyszólván szertefoszlott, az agrárszakemberek túlnyomó többsége elhagyta a pályát és más megélhetés után nézett. Az addig sikeres mezőgazdasági in-

tézmények széthullása működőképességüket megőrizni remélő összetevőire óhatatlanul bekövetkezett, és ez több évtizeddel visszavetette a mezőgazdaságunk javát.

Törvényszerűnek mondható az, hogy az önfejlesztésre építő lendületes felfutás egyre nagyobb, exponenciálisan növekvő ráfordításokat követel meg a technológia egyre jobb elsajátítása, fejlesztése során. És az is törvényszerű, hogy az ilyen innovatív fejlődés megtorpanása – például akut tőkehiány miatt – nem egyszerűen pangáshoz, hanem meredek zuhanáshoz, széteséshez vezet; a még életképes részek ekkor menekülésszerűen igyekeznek leválni a gyorsan süllyedő hajóról, hogy saját erejükből megpróbáljanak a felszínen maradni. Így oszlatta fel önmagát a Szovjetunió, és lényegében ez hullasztotta cafatokra a hazai ipart is a kilencvenes évek elején.

A felsorolt néhány példából is világos, hogy a magas szintű oktatás akkor hatékony igazán, ha a tudás intenzív hasznosításának technológiájával párosul. Az oktatóintézmény eszményien beállíthatja a versenyképesség letéteményeseinek kibontakozása (a jövő szempontjából a diák egy feltöltendő potenciál, melynek működőképessége a felkészítésének is függvénye), a jövő tévékenységük peremfeltételeit, ha az információ átadásán felül ezt is céljának tekinti. Ennek hatékonysága azonban csakis a gyakorlatban, az alkotóképeség kibontakoztatása, a szabad vállalkozás működése, a tudás hasznosítása révén realizálódhat mind a tudományművelés, mind a gazdasági kiaknázás terén. A képességek működése minősíti az oktatást akkor is, ha az oktatást az oktatás kedvéért működtetjük. Ezt mindig is tudtuk. A két katonai szuperhatalom által a második világháborút követően elindított fejlesztési verseny azonban úgy felgyorsította a tanulás és a tudásrealizálás lépéseiből álló társadalmi-technikai haladás folyamatát, hogy az oktatás napjainkra szükséges, bár önmagában már nem elégséges feltételét képezi a globális helyállásnak. A kritériumok dinamizálódása fél évszázad alatt az innovációt tette meg a fejlődés elsődleges mozgatójává.

A fejlődés fogalma

Annak ellenére, hogy az innováció mint a fejlődés kritériuma mára már annyira közsímet tényezője a gazdasági életnek, hogy akár magától értetődőnek is tekinthetnénk, az emberek többsége számára a fejlődés még mindig a létszükségleteik kielégítésének mércéjével, jólétük fogalmával és növekedésének mértékével azonos. A többség a gazdaság működését, az ország jövőjét előszeretettel rövid távú igényei alapján ítéli meg általában. Joggal persze, ha arra vagyunk tekintettel, hogy a mai társadalomban egyre szélesedő jövedelmi rés mellett közel sem mindenki mondhatja saját és családja létfeltételeit kielégítőknak. Emellett a fejlődés résztvevőinek mezőnye erősen széthúzódott; a lemaradás, vagyis az élvonal és a sereghajtók közötti távolság évtizedekben mérhető. És a jólét megfelelő szintje nélkül, üres gyomorral kétségen kívül nehéz segítség nélkül másra, többre, valamiféle kitörésre összpontosítani. Segíteni viszont, mint tudjuk, csak azt lehet, aki minden nehézsége ellenére ki is akar törni a bűvköréből. Ehhez azonban az embernek minden elmaradottsága ellenére saját kritériumait kell elsősorban átszabnia, az élvonalhoz kell igazodnia. Közel sem mindegy tehát, hogy a régiók, országok, vállalatok és egyének milyen ambícióval állnak neki a globális versenynek, amelyből kimaradni immár nincs lehetőségük.

Amennyiben társadalmi fejlődés alatt saját képességeink kibontakozásának viszonylag hosszabb távú, mondjuk 5–10 éves folyamatát értjük, akkor a folytonos innováció, a megismerés szélesítése, a problémamegoldási készség fejlesztése, és az alkotóképesség kibontakoztatása válik elsődlegessé. Ahogy ezt az Európai Unió lisszaboni stratégiáját követő és 2007–2013 évekre készülő 7. kutatási Keretprogram (FP7) is javasolja [2]: az Európai Modell jelentse a világ legdinamikusabb és legversenyképesebb gazdaságát. És sem a véletlenszerű kiválasztódás és a mutációk szociáldarwinista elmélete, sem a struktúrák egyszerűtől a bonyolultig tartó felhalmozásának a modellje, sem a létfenntartás társadalmi szükségleteinek kielégítése, sem a dolgok felszaporodása, fogyasztása, és az ehhez kötött tulajdon gyarapítása, a hatalom gyakorlása, bármennyire elterjedt és megszokott is e tételek némelyike, nem tesznek eleget a globális versenyképességhez szükséges önfejlesztés dinamikus kritériumának. Noha valamennyire tükrözi az innovációs siker és az exponenciálisan növekvő ráfordítások közti összefüggést, nem tesz eleget a követelményeknek az innováció hagyományos lineáris modellje sem. Az ilyen „ötlet-haszon” végletekig leegyszerűsített folyamatmodell a fejlődés esetében: „minél jobban etetjük elől, annál nagyobb az eredmény hátul.” Nem elégíti ki a dinamikus kritériumokat tulajdonképpen az egyszeri innováció sem, ha abban a szellemi tőke realizálását, az ötlet áruvá válását látjuk csupán – noha nyújthat pillanatnyi előnyt, és biztosan meg is érdemli a támogatást –, mert a dinamikus globális piac feltételei közepette csakis a folytonos és tartósan erőteljes permanens innováció számíthat valóban sikerre.

Az innováció nem schumpeteri kategória többé, nem valamiféle a 20. század elején még különc vállalkozó furcsa magatartása, akiről Mark Twain azt mondta, hogy mindaddig mániákusnak számít, míg az ötlete be nem válik („The man with a new idea is a crank, until the idea succeeds”). Az innováció ma már inkább know-how, eszköz, ipari módszer a technológiai előny megteremtésére, megtartására, gyarapítására, növelésére és hasznosítására. Annak módja, hogy a megindult technológiai elefántcsorda ne hagyja ott és ne is tapossa el a lemaradót, de annak is know-how-ja, hogy a reménytelenül lemaradó hogyan kerülhet mégis az elefántcsorda élére. Ráadásul nem egyszerűen szabadon választható eszköz és módszer, hanem feltétlenül szükséges stratégiai fegyver a társadalmi stagnálás és süllyedés elkerüléséhez. Az elégtelen innováció már vegetálásra sem jó, mert a fokozatos gazdasági elhalványulás távlatilag zuhanással fenyeget. Hosszabb távon, 5–10 év távlatában mindkettő, az innováció elmaradása és az elégtelen innováció is lemaradáshoz vezet. Csakis a szakadatlan innovatív előretörés, a folytonos önmeghaladás helyes stratégiája adhat lehetőséget arra, hogy megtartsuk és esetleg növeljük vállalatunk, országunk, régióink technológiai előnyeit és világpiaci helyzetét. Az innovatív fejlődés törvényszerűségei szerint ebben nincs és nem is lehet automatizmus. Már csak azért sem, mert ez a stratégia a saját működésünk perem- és határfeltételeinek rendszeres módosítását, az eddigi elért eredményeink rendszeres megkérdőjelezését és meghaladását jelenti.

Az ezredforduló innovációs társadalma [3] drasztikus paradigmaváltásnak lehet tanúja és szenvedő alanya: a követő, alkalmazkodó, megoldásokat átvevő adaptív fejlődés szokványos statikus modelljét fokozatosan felváltja az önfejlesztés, a képességbővítés és az alkotóképesség kibontakoztatásának innovatív dinamikus modellje, az önmeghaladás technológiája. Ez utóbbi modell egyelőre persze csak kevesek sajátja; számuk még viszonylag kicsi ahhoz, hogy a dinamikus modell általánosan elfogadott és automatikusan

alkalmazott társadalmi paradigmává lépjen elő, de a gyorsuló folyamat néhány éven belül teljes áttérést ígér. A konvencionális modell alkalmazhatóságának peremfeltételei máris gyökeresen megváltoztak, ami a fejlődési koncepciók és vállalati stratégiák megfogalmazódásában és széles körű elterjedésében is meglátszik. Az innováció módszerének ipari hasznosítása pedig az élenjáró vállalatok stratégiai célirányosságában és gyakorlatában vagy húsz évvel megelőzte az elméletet. Megmutatkozik ez az oktatás területén is abban, hogy a munkaerő-szükségletekhez való hagyományos igazodás helyett a képzésnek egyre inkább igazodnia kell az élenjáró innovatív vállalatokhoz, és ott is kevésbé a mai igényeikhez, mint inkább a fejlesztés alatt álló holnap, valamint a kutatás tárgyát képező holnaputáni stratégiai terveikhez. Az informáltság helyett egyre inkább a tudás, a képesség és az alkotókészség értékelődnek fel. Az információt adjuk és kapjuk, és valóban, a legtöbb technológia esetében ennek minőségén és gyorsaságán, korszerű eszközein, az informatika innovatív alkalmazásán múlik a versenyképesség. Még inkább múlik azonban azon, hogy milyen tudást, milyen képességet voltunk képesek kifejleszteni önmagunkban, akár egy növényt a magjából, vagyis az önfejlesztésünkön. Az információ ismerete, kezelése, áramoltatása, tárolása stb. a versenyképesség elérésének és megőrzésének szükséges, de már nem elégséges feltétele.

EU és Magyarország

A társadalmi-technikai vonatkozásban élenjáró országok, hála hosszú távú stratégiával rendelkező innovatív vállalataiknak, mára javarészt rutinszerűen működő innováció- és fejlődés-orientált gazdaságot tudhatnak magukénak. Az innovatív gazdaság az innovációt felkarolni és gyorsítani hivatott infrastruktúrát, szolgáltató intézményeket, támogatást nyújtó mechanizmusok hálózatát hozta létre: kiválósági központok, klaszterek, parkok, inkubátorok, spin-off vállalkozások támogatása, közvetítő cégek, kockázati alapok, technológiai börzék, adattárak, sokcsatornás finanszírozás, kedvezmények, tanácsadás (consulting), műszaki hatáselemzés (technology assesment), speciális jogrend, az innovációs légkört és értékrendet javító média, és még sorolhatnánk. Úgy tűnhet, hogy ez a társadalmi-gazdasági mechanizmus-csokor az, ami az országot az innováció és a versenyképesség szintjére emeli. Úgy tűnhet, már csak ki kell képeznünk az ehhez értő menedzsereket, és sínen vagyunk. A technológiai előny megteremtése, megőrzése és növelése azonban képesség, amelyet az élenjáró vállalatok évtizedeken keresztül próbáltak motivációval életre lehelni, beindítani, kinevelni, gondozni és ápolni az erre rátermett embereikben, hogy megeredjen az a csíra, amely mechanizmusokkal és támogatással esetleg innovációs fejlesztőmotorrá válik. Ez közel sem lineáris folyamat, mely kisebb-nagyobb ráfordításokkal tetszés szerint indítható vagy felgyorsítható. Ráadásul a már beindult innovációs folyamat nem nélkülözheti a stratégiai célokkal rendelkező vezérlelést. Stratégiai beavatkozással ugyanis, a megvezető társadalmi-gazdasági mechanizmusok beiktatásával a bizonytalanság és a kockázat mértéke még a gyakori változások miatt ingataggá váló társadalmi értékrend esetén is határok között tartható. A mai kutatások még bizonytalan eredményéből remélt új technológia olyan szakembergárdát igényel minden bizonnyal holnap, melynek felkészítését már ma be kell indítani. Az innováció stratégiai vezérlése

és a társadalmi-gazdasági terelő mechanizmusok alkalmazása azonban (a tőkeráfördítést is beleértve) önmagában még nem váltja ki a gyors innovatív fejlődést. Hiába növeljük a kutatásokra szánt ráfordításokat vagy szélesítjük a feltételezett innovatív vállalkozások adóengedményét pályázati, vagyis demokratikusnak hitt alapon, leginkább azok fognak jelentkezni, akik jól tudják megindokolni a pályázatukat, és kevésbé azok, akik társadalmilag igen jelentős innovációra képesek. Nem minden innováció ugyanis az, ami annak beállítható. A stratégiai irányítás akkor igazán stratégiai, ha képes felismerni azokat a működő innovációs motorokat, amelyek kimagasló innovatív teljesítménye kiugróan magas társadalmi hatással járhat. A támogatandó technológia megválasztása nem az önrész vállalásának, a szükségletek előrejelzésének, vagy a társadalmi igények extrapolációjának függvénye; a működő innovációs motorban, az innovatív emberben kell felismerni a tehetséget, az alkotóerejét. Az emberi tehetség és képesség kibontakozása nem annyira a ráfordított pénz, mint inkább a tehetséget megéljenző légkör és kedvező feltételek, de mindenképp a helyes és hozzáértő stratégiai vezetés függvénye. Egy jó középiskolai vagy egyetemi tanár többet tehet ezen a téren, mint az innovációs klaszterek vagy parkok tucatjai. Akkor stratégiai igazán az irányítás és a vezérlés, ha felismeri a kiugró teljesítményre képes innovatív motorokat, melléjük áll, egyengeti az útjukat, terjeszti modelljüket, exponenciális felfutásukhoz igazítja a támogató társadalmi-gazdasági feltételeket, és jó előre gondoskodik az őket felváltó következő csapat indításáról.

Az Európai Unióban az új technológiába, az innováció hasznosításába áramló tőkeráfördítések 1997 és 2000 között 60%-kal nőttek, amit egy igazán elismerésre méltó teljesítménynek is tekinthetnénk. Az USA-ban azonban egyazon idő alatt 210%-kal nőttek az innovációs ráfordítások. Az európai innovációs teljesítmény tehát minden dinamizmusa mellett elégtelennek bizonyul, az elégtelen innováció pedig hosszú távon – az innovatív fejlődés mai tempója mellett feltehetően 5–10 éven belül – lemaradáshoz és gazdasági összeomláshoz vezethet, ha az EU nem gyorsítja fel drasztikusan a fejlődését.

Magyarország jól áll a fejlődési mutatók szempontjából, ha az Európai Unió fejlettségi szintjéhez való közeledését vesszük tekintetbe. Főleg a külföldi beruházásoknak köszönhetően, a hazai elmaradott ipart felváltották a korszerű technológiát és az innovatív fejlődési stratégiát követő betelepülő transznacionális vállalatok. 1995–2002 között az OECD országokban a munkatermelékenység átlagosan évi 1,7%-kal növekedett, Magyarországon 2,6%-kal (a hazai és a külföldi tulajdonban lévő vállalatok munkatermelékenységében mutatkozó 2,5-szeres különbség mellett!). A beruházott tőke vonatkozásában már a nyolcvanas években is élen jártunk Kelet-Európában. 2001. évi exportunkban a nyersanyagigényes termék ötödrésze volt az 1990. évinek, a high-tech pedig 63%-ot tett ki. Ebben is élen jártunk. A kockázati tőke – bár még messze van a kívánttól – 2001-ben túlhaladta a GDP 0,23%-át, és ebben is vezetünk Kelet-Európában. A kis- és középvállalatok felkarolásában eleget teszünk az európai normáknak. Az oktatásra szánt ráfordítások is jócskán nőttek. Tíz évvel korábban a fiatalok 8%-a vett részt a felsőfokú képzésben, ma 33–34%-a (az olvasás és megértés tekintetében viszont 31 ország között rangsorban a 24. helyen állunk). Messze vagyunk persze a mások által már elért 50%-tól, de a négyszeresére való emelkedés így is tekintélyesnek mondható. A technológiai parkok gomba mód szaporodnak, számuk 170 körül jár. 2002-ben ezek a technológiai parkok az ország exportbevételeinek 39%-át hozták, termelékenységi átlaguk pedig jócskán meghaladta a hazai átlagot,

és 15%-kal maradt le az EU termelékenység átlagától. Technológiai értelemben függőségünk éppenséggel csaknem százszázalékos, viszont jó partnernek bizonyultunk. Önálló innovációpolitikánk továbbra sincs ugyan, de a transznacionális vállalatok ezt nem is igénylik. Műszaki fejlesztési stratégiánk viszont illeszkedik az EU VI. kutatási Keretprogramjához, mondhatnánk, kihasználja az FP6 adta lehetőségeket. A svájci IMD által 2003-ban közreadott Nemzetközi Versenyképességi Évkönyv szerint Magyarország az összefoglaló értékelés alapján 28., gazdasági teljesítménye alapján 23., az üzleti világ hatékonysága alapján 28., az infrastruktúra alapján 32. helyen állt a világ 49 országa közül. A Világgazdasági Fórum 2003-ban Magyarországot, növekedési versenyképességét tekintve, 102 ország közül a 33., a vállalati versenyképességet nézve 85 ország közül a 38. helyre sorolta [5]. Tömören: noha az EU-átlagtól még messze vagyunk, az újonnan csatlakozott országok között viszonylag jó pozíciót tudhatunk magunkénak, vagyis nem állunk rosszul európai viszonylatban. Hacsak az nem aggaszt bennünket, hogy az Európai Unió – innovációs lemaradása miatt – globálisan vesztesre áll.

A globális minőségi változásnak mi magunk is alanyai vagyunk, vagy leszünk, és nem is kívánunk kimaradni belőle. Joggal várhatjuk tehát el, hogy a minőségi váltást mind országunk, mind pedig az EU egésze győztes stratégiával várja és fogadja. A győztes stratégia elsősorban a folyamat megértését és megfelelő kezelését kívánja meg. Szükséges, bár nem elégséges mozzanata ennek a folyamatnak a kutatási ráfordítások drasztikus növelése, de fontosabbnak tűnik, hogy el tudjuk kerülni a „fejőstehén” végletekig leegyszerűsített könyvelőimodell-csapdáját. Ezzel azt akarom mondani, hogy az Európai Unió országai célkitűzéseiknek megfelelően megemelhetik 2010-ig a kutatásra szánt ráfordításaikat a GDP 3%-áig, ez önmagában azonban várhatóan kevés lesz ahhoz, hogy az EU a világ vezető innovációs erejévé váljon. Az EU kormányzati gyakorlatában alkalmazott egyszerűsített innovációs lineáris modell, vagy akár a – szintén lineáris – hálózati modell, az input és az output közti direkt összefüggés teremtésével egyszerű ugyan pénzügyi szempontból, valamint vonzó és ezért nehezen kikerülhető gyakorlat a trendek követésében, valójában azonban használhatatlan, sőt félrevezető a trend megváltoztatását, a minőségi váltást céljának tekintő fejlesztési stratégia számára. Márpedig a trend mechanikus követése azt is jelenti példának okáért, hogy a vesztesből csak még nagyobb vesztes lehet. Az Európai Unió az innovációt manapság főleg a gazdagodás és a munkahelyteremtés szemszögéből tartja fontosnak. Holott az innováció az elmúlt fél évszázadban inkább a társadalmi trend megváltoztatásának, a műszaki előny megteremtésének és megtartásának, a versenyképesség know-how-ja és stratégiája volt, mintsem a létszükségletek kielégítésének a tudománya. A jövőben pedig az önfejlesztés erőteljes módja válik belőle, s csak másodsorban jelenti majd a gazdaságilag hasznosítható, korszerű műszaki megoldások realizálását, a fejlesztés módszertanát.

Az erőteljes permanens innováció követelménye

Az innovációs folyamat természetében nem lineáris, mint a funkcionálás vagy a tevékenység általában e világon. Ha el akarjuk sajátítani az innovációs folyamat vezérlését, akkor egyrészt el kell kerülnünk a mindenáron állandókban, trendekben, bináris extrapolációban

való gondolkodást (alkalmazásukról, persze, nem kell lemondanunk), nem szabad túlzásba vinni a mechanizmusok és automatizmusok preferálását (lemondanunk azért ezekről sem kell), és diszciplináris felfogásról át kell térnünk inter-, sőt transzdiszciplináris közelítésre. Másrészt viszont az önfejlesztés elsődlegessége szerint kell eljárunk, vagyis terjeszthető, oktatható módszerré kell fejlesztenünk önmagunk és mások perem- és határfeltételeinek célirányos és szándékos módosítását. Saját feltételeink átírása és meghaladása az a know-how, amellyel az oktatásnak a versenyképesség letéteményesét fel kell tudnia ruházni ahhoz, hogy egyáltalán el tudjon indulni, helyből be tudjon kapcsolódni a szüntelen versenyfutásba. Az erőteljesebb növekedés és az egyre nagyobb versenyképesség elérése végett a versenyképesség letéteményesének át kell tudnia írni saját működésének perem- és határfeltételeit, tudnia kell meghaladni önmagát. Mondhatnám, az önmeghaladás sajátos technológiáját kell elsajátítani és magas szinten művelnie az előny megteremtése és a versenyképesség megőrzése végett. Nem elegendő tehát hallgatónak vagy diáknak, vállalkozónak vagy feltalálónak lennie; a kiváló oktatás és képzés, a magas szintű tudományos kutatás és az alapos szakmai gyakorlat sem elegendők már, bár feltétlenül szükséges kritériumai a versenyképességnek. Önmagában nem elég felmutatni az innovációs hajlamot, megcsillantani az alkotóképességét sem. A jövőben csak a tartósan erőteljes permanens innovációra képes társadalom számíthat valóban eredményesnek.

A holnap társadalmá tehát magasan intellektualizált társadalom lesz. Az ember tevékenysége már ma is javarészt szellemi; a tevékenység jellege, valamint perem- és határfeltételei rohamosan intellektualizálódnak. Az intellektualizmus máris áthatja a világot, noha nem több még egy vékonyka hártvánál az emberiség egészén. A globalizáció jelensége mögött is az intellektualizmus, az eszközök és módszerek, a társadalmi, szakmai, etikai és erkölcsi követelmények intellektualizálódása áll. A mindig is globálisan, sőt univerzálisan funkcionáló intellektus rohamosan növekvő ereje változtatja meg a világot, és váltja ki a számbeli többség ellenállását, vagy extrém esetekben dühödt reakcióját.

A világot megismerő, magasan intellektuális társadalomban az intellektus ereje két módon növelhető: a megismerés elmélyítése, valamint az innovációs önfejlesztés útján. Az oktatás és a kutatás a megismerés kiterjesztésével mindig is az ember intellektualizálódását szolgálta. Az innovatív vállalkozó – ha vállalkozás alatt tudása kibontakoztatását, hasznosítását értjük – funkcionálásával saját problémalátó és problémamegoldó képességét fejleszti. Megszállottsága, vagy – elfogadhatóbban – stratégiai irányultsága révén a vállalkozó képes jelentősen fokozni megoldóképességét, növelni intellektusának erejét, különösen, ha ehhez külső segítséget is kap. Az önfejlesztésnek ez a módja – mint ismeretes – pszichológiai, s nem gazdasági gyökéretű; személyiségének érvényesítése motiválhatja az embert, különösen akkor, ha nem szenved semmilyen hiányt alapvető szükségleteinek kielégítésében. Abraham Maslow amerikai pszichológus még a múlt század ötvenes éveiben megállapította, hogy az ember igényeit egyfajta hierarchia jellemzi, és ha a túlélést, a megélhetést biztosítottak látja, figyelme egyedi ambíciói és képességei kibontakoztatása felé fordul [1]. Személyiségének kibontakoztatása, a bizonyítás szenvedélye és szándéka tehát lehetőség és nem követelmény az ember számára, mely lehetőséggel akkor él előszeretettel, ha környezetének légköre, társadalmi-gazdasági mechanizmusai ezt nem csupán lehetővé teszik, de meg is éljenzik. Közömbös légkörben, legyen az akár kedvező és támogató, csak a nagyon célirányos és elszánt személyiség képes kitörni külső segítség nélkül az

önmaga és a társadalom által számára megszabott és bebetonozott keretekből. A rutinra épült, vagyis konvencionális társadalomban az innováció kivétel marad, hiszen a „rendszer” működése ellenére megy végbe. Az innovatív társadalomban, ahol az élenjáró vállalatok iparszerűen gyakorolják az innovációt, a kormányzat pedig azon van, hogy ezt még inkább támogassa és fellendítse, éltető légkör alakul ki, melyben a folytonos innováció a kiválóság szinonimája. Az innovatív magatartás, viselkedés, paradigma az ilyen dinamikusan változó érett társadalomban jóval gyorsabban terjed el a vállalkozók között, mint a konvencionális társadalomban. A vele szemben általában megnyilvánuló ellenállás, a változástól való ódzkodás is közel sem akkora, mint a konzervatív környezetben. Az innovatív és a konzervatív (szélsőséges esetben fundamentalista) társadalmak közti eltérés kétségen kívül erősen megosztja ma a gyorsan globalizálódó emberiség országait. A mezőny egy országon belül is rendkívül elnyúlt. Ez a tény igencsak megnehezíti az innovációs folyamatban részt vevő komponensek hatékony integrációját. Ráadásul az integráció módjának és tartalmának is változnia kell; újszerűségét az a jövő teszi szükségesszerűvé, amely még koncepcióban sem alakult ki, s amelyet még tulajdonképpen fel kell találnunk.

Az Európai Unió most készül, a 2007–2013 évekre szánt VII. kutatási Keretprogramja [4] az innovatív növekedés erejére és a versenyképességre teszi a hangsúlyt, míg a jövőjét a növekedéshez szükséges tudás korszakaként határozza meg („the era of knowledge for growth”). Az intellektualizálódás elmélyülésével és terjedésével számol tehát, és ugyanakkor a társadalom diverzifikációjával, egyénekre bomlásával, mely éppen azért megy végbe, hogy lehetővé tegye az egyedek újszerű, immár magasabb szintű integrálódását. A szintváltással elkerülhetetlen minőségi változás pedig minden bizonnyal hatalmas kihívást fogalmaz meg mindannyiunk számára. Amennyiben vállalkozás alatt – ahogy megállapítottuk – a tudás kibontakoztatását értjük, úgy a minőségi ugrással várhatóan néhány éven belül kialakuló új korszakban olyan tudásra lesz szükségünk, amely az „innovációs motor” kiválogatásának és futtatásának mai sikeres, de körülményes és már nem elég hatékony vállalati innováció- és technológiapolitikája helyett kezünkbe adja az önmagunk meghaladásának, saját perem- és határfeltételeink szándékos módosításának technológiáját. Ha követelményként azt tűzzük ki magunk elé, hogy legyünk képesek megteremteni, megőrizni, és folytonosan növelni a technológiai előnyünket, s hogy a mindig véges forrásainkat ehhez az exponenciális növekedéshez jó előre, vagyis már ma betervezhessük, akkor stratégiánk elengedhetetlen része kell hogy legyen az önmeghaladás technológiájának mesterei elsajátítása is. A felgyorsított innováció a jövőnket törvényszerűen bizonytalanná teszi; a perem- és határfeltételeink igen gyakori módosulásával kell majd számolnunk. Ez a folyamat pedig akkor tartható kézben, ha jelentősen megnöveljük a széles értelemben vett vállalkozás szabadsági fokainak számát, de urai maradunk az alkalmazott technológiáknak.

Az FP7 a következő öt éves periódusra 72 726 millió eurót irányoz elő az innovációra, ami 60%-kal több, mint az eddigi hat kutatási Keretprogramra fordított pénz összesen. És ehhez jön majd a kockázati tőke és a vállalati hozzájárulás. Ez önmagában is impozáns fellendülést sejtet az Európai Unióban. A VII. Keretprogram koncepciója azonban előre vetíti az integráció magasabb szintjét is: a ráfordítások felhasználásának feltétele a tudáshármaság (Triangle of Knowledge) működtetése, a K+E, az iparszerűen működő innováció, valamint az Oktatás szoros integrációja [2]. Mindezek a komponensek csak együttesen adhatják a kezünkbe az önmeghaladás, az önfelzárkózás technológiáját.

Az innovációban élen járó Amerikai Egyesült Államokban az igazán innovatív vállalatok már jó ideje úgy kezelik a felsőoktatás diplomáit, mint a második érettségit. A hagyományos oktatás a maga hangsúlyozott autonómiájával már nem elégíti ki a holnap igényeit. Hiszen már ma az innovációs projekteknek több mint a felét maguk a fejlesztők valósítják meg spinn-off, vagyis a vállalatból vagy az egyetemről kivált kis- és középvállalkozások formájában. Az ehhez szükséges tudást és jártasságot viszont nem a felsőoktatásban, hanem a vállalati továbbképzés keretében, illetve az innovációs folyamatban való aktív részvétellel szerzik ma meg.

Mind a kutatás, mind az oktatás hangsúlyozottan fontosnak tartotta és tartja ma is, és joggal, az autonómiájukat, a „kutatást a kutatás kedvéért”, és az „oktatást az oktatás kedvéért”. Ugyanakkor az elmúlt száz–százötven év alatt az iparral való kölcsönhatásukban, szakosodással, illetve beolvadással kénytelenek voltak mégiscsak alkalmazkodni a vállalati munkaerőigényekhez és a műszaki fejlődéshez. Ez azonban inkább az integrációnak egy magasabb szintjét jelentette, semmint a szabadság elvének és az autonómiának a feladását. A „tudás-hármaság” elvének hangsúlyozása azt jelenti, hogy a közeljövőben a magasabb szintű integráció nem nélkülözheti sem az innovatív fejlesztés, sem a kutatás, sem az oktatás újabb, az eddigieknél jelentősebb alkalmazkodását egymáshoz. A versenyképesség letéteményeseit már nem elég ellátni információval, felkészíteni és újtjukra bocsátani őket; működtetésükből sem maradhatunk ki. A „tudás-hármaság” éppen azért egy magasabb integráció, mert – noha mind a három résztvevő, az innovációs folyamat három komponense tevékenységében autonóm maradhat – szoros együttműködésükben (és nem komplementer, vagyis egymást feltételező, de egymás ellen irányuló, egymásnak ellentmondó kölcsönhatásukban) kölcsönösen módosítják majd saját és egymás perem- és határfeltételeit. Kapcsolódásuk ilyenformán folytonos és önfenntartó jelleget nyerhet (a folyamat dinamikáját torusz-attraktor jellemzi majd), ami megfelelő arányok mellett nem kölcsönhatáshoz, hanem fejlődő egységhez vezet. A „tudás-hármaság” tehát nem stacioner objektum, formális összevonása a különféle kutatási, oktatási és ipari intézményeknek, hanem a dinamika elve, a fejlődés és önfejlesztés motorja. Ha tényleges a hármaságuk, közös a céljuk, és közös, illetve kölcsönösen kiegészítő a képességük is, amellyel a célt elérhetik. Nem írják elő egymás számára a feladatokat, közösek a perem- és határfeltételeik, összehangolt a működésük minden hierarchia és parancsosztogatás nélkül is. Közösen új tulajdonságot képviselhetnek, mely nem vezethető le az egyes komponensek tulajdonságaiból. Újra és újra össze fognak állni, hogy közös tulajdonságukat gyakorolják és fejlesszék; hármaságuk meg fogja vezetni önmagát, alakítani fogja közös potenciálját spirálszerű kibontakozással akár a végtelenségig is, de egoizmus- és ellentmondásmentesen.

Jegyzet

- 1 A tanulmány a GDF közleményeiben, az *Informatika*, 8. évf., 2005/4. számában jelent meg. Újra-kiadásához Dr. Mórocz István, a folyóirat főszerkesztője hozzájárult.

Irodalom

- [1] Maslow, Abraham (1943): A Theory of Human Motivation. *Psychological Review*, July, 370–396.
- [2] Proposals (2005) for 7th Framework Programme of the European Community for research and technological development, Research Themes in FP7, European Commission.
http://europa.eu.int/comm/research/future/themes/index_en.cfm;
http://icadc.cordis.lu/fep-cgi/srchidadb?ACTION=D&SESSION=&DOC=1&TBL=EN_DOCS&RCN=6797&CALLER=FP7_LIB;
- [3] Szántó Borisz (2003): Az ezredforduló innovációs társadalma (Innovation Driven Society at the Turn of Millennium). In Hungarian. Budapest: LSI Informatikai Oktatóközpont. 268.
- [4] Towards FP7 (Seventh Framework Programme for EU research). The main objectives. 2005. <http://www.cordis.lu/fp7/objectives.htm>
- [5] World Economic Forum, The Global Competitiveness Report 2004–2005.
<http://www.weforum.org/site/homepublic.nsf/Content/Global+Competitiveness+Programme%5CGlobal+Competitiveness+Report>

Csete László

KLÍMAVÁLTOZÁS ÉS A FENNTARTHATÓ AGRÁRGAZDASÁG, VALAMINT VIDÉK

Bevezetés

A *Meteorológiai Világszervezet* 2005-ben közölte, hogy „a fenntartható fejlődést fenyegető egyik legjelentősebb veszély az extrém időjárási és éghajlati események – úgymint a trópusi ciklonok, árvizek, aszály és hóhullámok – növekvő hatása”. A *Világszervezet* megállapítása nagy jelentőségű, mert a fenntarthatósági törekvések érvényre juttatása a *légkörvédelem és az alkalmazkodás* egyik fontos és hatásos eszköze. Ebben különösen jelentős szerepet játszhat a természeti erőforrások hasznosításával összefonódó mezőgazdaság, valamint vidék, abból az egyszerű okból kifolyólag is, hogy például hazánkban a terület több mint 83%-ának jelen állapota és jövője sokban ettől függően alakul.

A fenntarthatósággal harmonizálható a gazdasági fejlődés a természeti erőforrások regenerálódásával és a terhelt környezet asszimilációs képességével. Önmagában véve már ez is kedvező irányú kibontakozást eredményezhet, de még inkább így van ez, ha a definíciót aprópénzre váltják a mindennapokban például azzal, hogy növelik a zöldfelületeket a CO₂-elnyelés érdekében, vagy hogy csak szükséges mélységbe bolygatják a talajt, csökkentve ezzel a metánkibocsátást. Vagy a fenntarthatósággal előtérbe kerülő tevékenységi szerkezetváltozással gyorsan kibontakozhat a mezőgazdaság, a vidék környezetfenntartó tevékenysége, hogy az alternatív energiák felkarolásával csökkenthető a fosszilis energiafelhasználás, az ettől való függőség, valamint a káros emisszió stb.

Krisztus idején mintegy 150 millió főre becsülhető a Föld lakossága. Kerekén 1000 év múlva ez megkétszereződött, 2000-ben pedig már 6,2 milliárdot tett ki a népesség. A 2050-re becsült prognózis 8–9 milliárd fő. A hihetetlen ütemben növekvő népességnél gyorsabban emelkedik a hulladéktermelés, a szemét, a káros emissziók, a természeti erőforrások pazarló és károsító felhasználása, valamint az energia-, az élelmiszer- és az ivóvízigény.

A helyzetet és a kilátásokat csak rontja, hogy az éves CO₂-kibocsátásból míg az USA 25%-kal részesedik, Kanada csak 2%-kal, addig Kína, India és Ázsia többi része „csupán” 21%-kal. De Kína megkezdi a gépkocsik sorozatgyártását, melynek következményei beláthatatlanok. Ismeretes, hogy a fejlődő országok valamennyien növelni kívánják fogyasztásukat, utánozva a „gazdagokat”. A globális kihívások negatív hatásainak csökkentése a fenntarthatóságtól remélhető.

A témakör *aktualitása*, az elmondottakon túlmenően, azért sem szorul különösebb bizonygatásra, mert az extrém időjárási jelenségek sokasága – hazánkban és szerte a nagyvilágban – ezt teljesen egyértelművé tették a közelmúltban.

Más események is felhívják a témakör fontosságára és aktualitására a figyelmet. Ausztriában is indult a hazai VAHAVA-hoz¹ hasonló projekt. Brüsszelben képeskönyvet adnak

ki a gyerekeknek a klímaváltozásról. Ugyancsak Brüsszelben az EU-biztosok szemináriumot tartottak saját számukra a globális problémákról, ahol is első helyre a versenyképesség erősítését tették, míg a klímaváltozásra való felkészülés a második helyet foglalta el a fontossági sorrendben. Lázás kutatások folynak Potsdamban, Angliában és Brüsszelben indul az „ADAM” Program (adaptation and mitigation).

A fenntartható agrárgazdaság és vidék rendszere

Az EU-ban a hazai mező/erdőgazdaság és a vidék megmaradásának, ismételt felvirágzásának, környezetfenntartás-, klímaváltozás-, vidék- és tájfejlesztésbeli szerepköre megvalósításának egyetlen esélye a fenntarthatóság széles körű – gondolkodásban, életmódban, termelésben-fogyasztásban, társadalmi viszonyokban való – érvényesítése! A mező/erdőgazdaság, valamint a vidék hosszú távon is stratégiai jelentőségű csökkenő nemzetgazdasági súlya ellenére is, az említett változó szerepkör miatt, melyek semmi mással nem helyettesíthetők.

A mező/erdőgazdaság a nemzetgazdaság más ágaitól eltérően nem éli fel természeti erőforrásait, hanem ésszerű gazdálkodás mellett újratermeli azokat, miközben ezzel közhasznú környezetfenntartást és légkörvédelmet is végez, előmozdítva a klímaváltozáshoz való alkalmazkodást, miközben egyik megújuló forrása a természeti környezetnek, az alternatív energiáknak, az élelmiszereknek. Célszerű hangsúlyozni, hogy a mező/erdőgazdaság nemcsak élelmiszert és más alapanyagokat bocsát ki, s nemcsak újratermeli erőforrásait, hanem a nemzetgazdaság más ágaitól eltérően – mint említettük – közcélú szolgáltatásokat is végez, kedvező hatást gyakorol természeti környezetére, a klímára, a faj- és tájbiodiverzitásra, a vízgazdálkodásra, s sokoldalúan közreműködik a vidék, valamint a vidéki település megmaradásában. Mindez csak a fenntarthatóság alapján valósítható meg.

A hazai természeti erőforrások, a viszonylag jó termőhelyi adottságok, mindenekelőtt a sík, enyhén lejtős szántók nagy aránya és egy főre jutó hányada teszi lehetővé, hogy más országokhoz képest kedvező ráfordítás-hozam arányokkal, illetve önköltséggel minőségi, esetenként különleges minőségű termékeket állítsanak elő a belföldi szükségleteket meghaladó mennyiségben. Ez Johannesburg fényében, illetve a globális kihívások ismeretében potenciális előnyökkel kecsegtet még a valószínűsíthető klímaváltozás mellett is. Ezért súlyos következményekkel járhat a mezőgazdaság élelemtermelő jelentőségének lebecsülése. Teljesen nyilvánvaló, hogy a globális kihívások jelentős része (alultápláltak, éhezők, szegények százmilliói, klímaváltozás, elsivatagosodás, biodiverzitás óvása stb.) fenntartható mezőgazdaság nélkül nem oldható meg. A klímaváltozás, a légkör védelme, a klímaváltozáshoz való alkalmazkodás és a mezőgazdasági termelés a fenntarthatósággal hangolható össze.

A mező/erdőgazdaság, valamint a vidék újszerű (légkörvédelmi, környezetfenntartó stb.) szerepköre csak a fenntarthatósági rendszerben való szemlélettől és megvalósítástól remélhető. A fenntartható agrár- és vidékfejlesztés összefüggő rendszerétől várható szinergikus hatás elérése, amely egyben biztos alapja az élelmiszer-feldolgozásnak, a természeti környezetnek, a biodiverzitásnak és sokban a légkörvédelemnek, de partnere a vízgazdálkodásnak is.

A fenntarthatóság stratégiája eleve az összefüggések és kölcsönhatások rendszere. Így a fenntartható agrár- és vidékfejlesztés rendszere a következő (lásd 1. ábra):

1. ábra. A fenntartható agrár- és vidékfejlesztési rendszer

		A FENNTARTHATÓSÁG SZINTJEI		
		GLOBALIS	REGIONÁLIS	LOKÁLIS
A FENNTARTHATÓSÁG DIMENZIÓI	TERMÉSZETI		 	
	TÁRSADALMI	- - - -	FENNTARTHATÓ MG-I TERMELÉS FENNTARTHATÓ GAZD. RENDSZER FENNTARTHATÓ VÁLLALKOZÁS FENNTARTHATÓ VIDÉK	
	GAZDASÁGI	- - - -	FENNTARTHATÓ TELEPÜLÉS	

Forrás: /3/.

(1) *Fenntartható mező/erdőgazdasági tevékenység* (termelés), beleértve a különféle kapcsolódó feldolgozó, szolgáltató tevékenységeket is.

(2) *Fenntartható gazdálkodási rendszer*, melynek keretében zajlik a termények, termékek előállítás, és amely ötvözi a termőhelyet, a tevékenységi szerkezetet, a technológiákat. Ez utóbbi a megoldások széles skáláját öleli fel, ideértve a precíziós gazdálkodási rendszert is.

(3) *Fenntartható vállalkozás*, amely a működés, a megoldás szervezeti és érdekeltégi kerete.

(4) *Fenntartható vidék*, amely közege, kerete és tere a fenntartható termelésnek, gazdálkodási rendszereknek és vállalkozásoknak. A mező/erdőgazdasági tevékenység eleve térben, a természeti környezettel szimbiózisban és a természeti erőforrások hasznosításával zajlik. A tér termőterületből, védett területekből, művelésből kivont területekből és a települések belterületeiből tevődik össze. (Az eddigi próbálkozások egyik elemi fogyatékosága, hogy a térből kiszakítva foglalkoztak a mezőgazdaság, a védett területek, a vidék stb. fejlesztésével.)

(5) *Fenntartható település* az élhetőség, a vidéken maradás, a kultúrtáj és a természeti környezet megóvásának kulcsa.

A fenntarthatóság vázolt rendszere *globális, regionális vagy nemzeti, és lokális szinten* valósulhat meg. A továbbiak azonban *lokális szintre irányulnak elsősorban*, mert ez a rendszer alapja. *A fenntarthatóság dimenziói* a természeti környezeti, társadalmi és gazdasági témaköröket ölelik fel. Cél ezek, valamint a szintek harmonizálása.

Az agrárgazdaság és vidék helyzetét előidéző tendenciák és a kibontakozás esélyei

A magyarországi agrárgazdaság és a vidék, a falu múltja nehéz évtizedekről és könnyebb, „kiszámítható” körülmények közötti rövidebb szakaszokról tanúskodik.

Az 1956. évi forradalmat követően az agrárvilágban olyan kezdeményezések bontakoztak ki, amelyek egyrészt adalékokkal szolgáltak az 1968-ban bevezetett új gazdaságirányítási rendszerhez, másrészt a '70-es évtizedben a '80-as évek elejéig, az akkori KGST-országok között, nemzetközileg is figyelemmel kísért fejlődéshez vezettek. Ez a fejlődés a '80-as évek közepén azonban kifulladásra, a rendszerváltozáshoz már egy feszültségekkel terhelt agrárgazdaság érkezett.

A magántulajdon helyreállítása, a szimulált piacról a valódi piacgazdaságra való átérés, az elkapkodott – az ágazati sajátosságokkal nem törődő – liberalizáció, a dereguláció lassú kibontakozása, az átállásra való felkészületlenség, az agrárértelmisség zömének kábultsága és döbbenete, az emberek vagyonszerzési lehetőségei, a múltban visszatérően kielégítetlen földéhség, s a politikai pártok, kormányok súlyos mulasztásainak együttes eredményeképpen *az agrárgazdaság, a vidék megoldatlan átmeneti, átalakulási gondokkal terhelten várt az újabb rendszerváltozásra, az EU-csatlakozásra.*

Ebből a helyzetből a kilábalás – mint említettük – a fenntarthatóságon keresztül vezet. *A mezőgazdaságban a fenntartható, alkalmazkodó, minőségi, viszonylag olcsó és ebben az értelemben versenyképes gazdálkodás jelzi a kibontakozás útját, míg vidéken az élhetőség mutatja a fenntarthatóság irányát.*

Ismert tény, hogy a földtulajdonlás korlátai miatt *nem jött külföldi tőke szabályozott formában a mezőgazdaságba*, de bevonult az élelmiszer-feldolgozásba és a nagykereskedelembé, ahonnan diktál az alapanyagokat előállítóknak. Az agrárexportot a '90-es évek elejétől a meredeken lecsökkent belföldi fogyasztás tette lehetővé, az elaprózott üzemek pedig nem voltak hajlandók szövetkezetekbe, vagy más szervezetekbe, integrációkba tömörülni, a kutató-fejlesztő, innovációs potenciál összezsugorodott. Mindezek ellenére naiv dolog azt hinni, hogy hosszabb távon a társadalmi-szociális vagy gazdasági fejlődés lepusztult kultúrtájban vagy környezetben eredményesen valósulhat meg, hogy a lakosság ellátási biztonsága nem kíván hazai élelmiszerbázist, vagy a fejlődő régiókat nem húzzák le az elmaradó vidékek, az ottani szegénység, az alacsony adózás, a műveletlenség.

A bajok előidézésében közrejátszott az is, hogy a rendszerváltozás eddigi kormányai (Antall–Boross, Horn–Kuncze, Orbán–Torgyán) nem szenteltek súlyának megfelelő figyelmet az agrárvilágnak. Az agrárfejlődés mellőzésében szerepet játszott az is, hogy az agrárgazdaságot és a vele összefonódó vidéket még mindig a GDP-ben, az exportban, a foglalkoztatottakban képviselt aránya alapján ítélték meg, figyelmen kívül hagyva az agrárvilág sokoldalúan változó és nélkülözhetetlen szerepkörét.

A fenntartható mezőgazdaság és vidék témakörének *hazai aktualitását* mi sem húzza jobban alá, mint az, hogy mára közhellyé vált annak elismerése, hogy *a rendszerváltás és az uniós csatlakozás legnagyobb vesztese hazánkban a vidék, a mezőgazdaság.* A bajokat jelezte a gazdák traktoros felvonulása, vagy az, hogy nagy hirtelenjében „vidékfejlesztési kabinet” alakult miniszterelnöki javaslatra. *Glatz Ferenc* akadémikus pedig kezdeményezte a „Párbeszédet a vidékért”, melyben civil összefogást sürgetett.

A fenntarthatósági témakör aktualitását és fontosságát erősíti továbbá az is, hogy nem valami fényesen sikerült a csatlakozásra való agrár felkészülés, sem az intézmények létesítése, sem az egyes ágazatok, a gazdálkodók és más piaci szereplők felkészítése.

A 2004. évi tapasztalatok szerint az EU-csatlakozás előnyösen érintette a támogatási kezek növekedését, az új pályázati lehetőségeket, a spontán piaci ingadozások mérséklését, a várhatóan stabilabb szabályozási környezetet, a nagyobb termelői jövedelmeket. A hátrányos jelenségek között viszont megemlíthető az intézményrendszer felkészületlenségéből eredő támogatás-kifizetési problémák s az ebből adódó pénzhiány, a versenyképesség romlása, az állattenyésztés további visszaesése, az export–import egyenleg csökkenése.

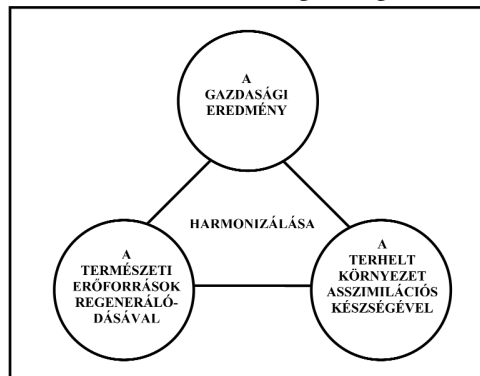
Az agrárágazatok bajából való kilábalás, a versenyképesség helyreállítása, a piaci jelenlét erősítése, a klímaváltozás hatásaira való felkészülés, a munkahelyteremtés, a vidék elnéptelenedésének a megakadályozása, a mező/erdőgazdasági tevékenység alapját képező természeti erőforrások hosszú távú megőrzése egyaránt és szükségszerűen a fenntarthatóságot helyezik előtérbe. Mindezek, továbbá az EU-törekvések, a globalizáció eseményei, valamint az eddigi kutatások alapján nyugodtan állítható, hogy *az agrár- és vidékfejlesztés jövőjében a fenntarthatóság rendszerbe ötvözött érvényesítése a legfontosabb a szinergikus hatás elérése érdekében*

- minden szinten (lokális, regionális, országos);
- minden dimenzióban (természeti környezet, társadalom, gazdaság);
- mind a termelésben, mind a fogyasztásban (termelői és lakossági fogyasztás);
- minden szereplő vonatkozásában (egyének, vállalkozók, közösségi szervezetek, politikusok).

A fenntartható agrárgazdaság és vidék rendszere

1. A fenntartható mezőgazdasági termelő-szolgáltató tevékenységben a gazdasági cél harmonizál a természeti erőforrások regenerálódásával és a terhelt környezet asszimilációs képességével. Azért ez az alapja minden továbbiinak, mert a mező/erdőgazdaságban az emberi szükségletek kielégítésére használt természeti környezet megőrzésének, a természeti erőforrások „újtermelésének” egyszerűen ez az alfája és ómegája. (Lásd 2. ábra.) Ez közérthető és számszerűsíthető. (A regenerálódás a fenntarthatóság folyamatát fejezi ki. Például, hogy a talaj szerkezete, kémhatása, humusztartalma stb. az előző állapothoz képest hogyan változik. A terhelést pedig az adott termelési vagy munkafolyamatban felhasznált műtrágya-hatóanyag, gázolaj, villamos energia, inszekticidek, fungicidek, herbicidek stb. fejezik ki.)

2. ábra. A fenntartható mezőgazdasági termelés

Forrás: /3/.

Leegyszerűsítve és gyakorlatiasan megfogalmazva, a fenntartható mező/erdőgazdasági tevékenységben a gazdálkodó csak olyan minőségű és mennyiségű anyagokat, eszközöket, technológiákat használ, illetve alkalmaz, *melyek nem ártanak a természeti erőforrásoknak, a gazdálkodóknak, s a végtermékeket felhasználóknak, illetve a fogyasztóknak.*

A fenntarthatóság ugyan a versenyszféra árutermelőinek az iránytűje, de a fenntarthatóság érvényesítése az önellátó, alkalmi piaci szereplőknek, hobbi- vagy szociális tevékenységet folytatóknak is – saját érdekükben – követendő megoldás.

2. A fenntartható gazdálkodási rendszer vagy üzemrendszer a fenntarthatóság érvényre juttatásának és a korszerűen értelmezett hatékonyság növelésének a kerete. A fenntartható mező/erdőgazdasági tevékenység ugyanis rendszerbe ötvözve nagyobb, származékos hatékonyságot eredményez az egyes elkülönült tevékenységekhez képest. A rendszer és alrendszerei szintézist alkotnak a termőhelyi adottságok, a termelési-tevékenységi szerkezet, az üzemi méretek, a technikai-technológiai háttér, menedzsment stb. között. (Lásd 3. ábra.) A fenntartható gazdálkodási rendszerben növekvő fontosságú a piacfel-táró munka, a fenntartható marketing, a logisztika és a post-harvest tevékenység, valamint a pénzügyi, a finanszírozási tevékenység.

3. ábra. A fenntartható fejlődés gazdálkodási rendszere

A TERMELÉS			
TERMŐHELYI ADOTTSÁGAI	MÉRETEI		
	KIS-	KÖZEPES-	NAGY-
TERMELÉSI SZERKEZETE	AI- és részrendszerek (technika, technológia, vezetés, informatika, integrált növényvédelem, korszerű talajművelés és tápanyag gazdálkodás stb.)		

Forrás: /3/.

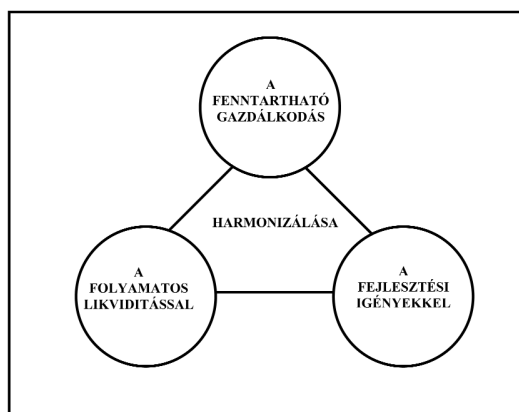
A piaci munkában a jó informáltság és a piaci anomáliák felszámolása a legfontosabb. A logisztikában a szállítási, tárolási hiányosságok megszüntetése a feladat, a post-harvest tevékenység pedig különösen a kertészeti gazdálkodási rendszerekben válik egyre lényegesebbé. Az előzőektől eltérően a rendszer új eleme a fenntartható marketing, melynek célja a társadalomban, a politikában és a fogyasztók körében annak elismertetése, hogy a mezőgazdaság nemcsak minőségi élelmiszereket, alapanyagokat bocsát ki, hanem környezet-, és így társadalom-fenntartást is végez. Ez is végterméke a fenntartható gazdálkodási rendszernek.

Ha a fenntartható gazdálkodási rendszerbe *beépül az elektronika*, a GPS-technológia, vagy a munkagépekre szerelhető elektronikus levélanalizátor – amely a növények tápanyag-el látottságát jelzi – akkor *fenntartható precíziós gazdálkodási rendszerről* beszélhetünk.

A fenntartható gazdálkodási rendszerekre jellemző, *hogy termelési-tevékenységi szerkezetüket, üzemi méreteiket a termőhelyi adottságokhoz, és a piaci igényekhez igazítják, ráfordítás (anyag, energia, vegyszer stb.) takarékosak, eleve környezetkímélők, minőségi termékki-bocsátók, környezettudatos menedzsmentet és fenntartható marketinget érvényesítő, tudásigényesek, versenyképesek, s így hosszú távon képesek a lakosságot, tágabban az emberiséget szolgálni. Mindez a korszerűen értelmezett hatékonyság alapja is!*

3. *A fenntartható vállalkozás.* A fenntartható mezőgazdaság megvalósítása, a fenntartható gazdálkodási-üzemi rendszerek csak a résztvevők érdekeltségére építve jöhetnek létre. *Az a vállalkozás fenntartható, amely év közben folyamatosan likvid, a bevételek, illetve a jövedelmek fedezik a vállalkozás ráfordításait, kielégítik a vállalkozók személyi igényeit, és év végén pedig a haszonfejlesztésre is lehetőséget nyújt.* Nyugodtan kijelenthető, hogy napjainkban a fenntarthatóság gyakorlatba ültetésének a jövedelemhiány a legnagyobb akadálya, ami egyúttal azt is jelenti, hogy ez már veszélyezteti az agrárvilág holnapjait is. (Lásd 4. ábra.) A pénzügyileg fenntartható vállalkozás megvalósítása érdekében el kell szakadni a hagyományos „szántó-vető”, vagy a végtelenségig leegyszerűsített és káros „kalászos-kukorica” termeléstől a vegyes profilú, sokféle és újszerű tevékenységre-szolgáltatásra vállalkozó irányba. Ez annál is inkább sürgető, mert a hazai vidéki térségek, mintegy kétharmadában, az életnívó megtartásának, illetve növelésének szinte ez az egyetlen lehetséges forrása.

4. ábra. A fenntartható mezőgazdasági vállalkozás

Forrás: /3/.

4. Triviális, de mégis célszerű emlékeztetni arra, hogy a mező/erdőgazdasági tevékenység nem városban zajlik, hanem vidéki térben, összefonódva természeti környezettel. Éppen ezért *a fenntartható vidék* megvalósítása nélkül az agrárágazatok környezeti feltételeiben igen sok a bizonytalanság, amely veszélyezteti az agroökoszisztémák szélesebb körű és újszerű hasznosítását, de magának a vidéknek a megmaradása is kétségesé válhat, nem is szólva a lehetséges közvetlen és közvetett természeti környezeti, társadalmi és gazdasági károkról!

Fenntartható vidék az, amely élhető! Ha az emberek elhagyják a vidéket, akkor az hamarosan pusztuló kultúrtájává válhat. A fenntartható vidék hozzájárul

- a vidékiek *életnívójának* emeléséhez;
- a vidék *funkcióinak* gyakorlásához, *belyreállításához*;
- a *természeti erőforrások*, a táj, a környezet megőrzéséhez, esetenként gazdagításához;
- a különféle *társadalmi igények* kielégítéséhez;
- a *megélhetéshez*, mert a vidéki kistérségek jelentős hányadában a mező/erdőgazdasági, élelmiszer-előállító és vízgazdálkodási tevékenység jelentős szerepet játszik a háztartások mindennapjaiban, különösen a nyugdíjasok, nagycsaládosok, munkanélküliek körében;

– a *természeti környezet*, a táj megőrzéséhez, mert a termőtalaj, a vizek védelmének stb. „legolcsóbb” és sokoldalúan kedvező hatású védelme a mező/erdőgazdasági tevékenység valamilyen szinten tartásával érhető el.

Míndezek után nem kerülhető meg, hogy *mit is tekintsiünk vidéknek?* A vidékfejlesztésnek az elhúzódo hazai *terminológiai viták* sem kedveztek. Sőt hazánkban még mindig arról folyik a vita, hogy mit tekintsenek vidéknek, miközben az EU-ban az AGENDA 2000-ben már 1999-ben elfogadták a vidék kritériumait, nevezetesen: 100 fő/km² alatti népsűrűség, csökkenő lakosság, a mezőgazdaság súlya több mint kétszerese az EU átlagának. A vidékfejlesztés mellé támogatási intézkedéseket rendeltek.

A mindennapok szóhasználatában *mindent vidéknek tekintenek, ami nem város*. Ez pedig Magyarország területének több mint négyötöde (termőterület + művelés alól kivont területek ide kapcsolható hányada + természetvédelmi területek). Itt él *Csatári Bálinték* becslése szerint a népesség több mint egyharmada – mások szerint fele –, gyakorlatilag Budapesten és a megyei városokon kívül valamennyi település. Véleményünk szerint az ország területének mintegy 83%-a *képezheti a vidékfejlesztés tárgyát és nemcsak a kritikusnak tekintett vidéki területek*, mert a fenntartható agrár- és vidékfejlesztés rendszerét valamennyi vidéken, s nemcsak a hanyatló területeken, településeken indokolt megvalósítani. Ezen belül célszerű azonban megkülönböztetetten kezelni a kritikus területek támogatását, fejlesztését.

5. *Az emberek nem általában vidéken, hanem konkrétan a vidéki településeken élnek! A fenntartható vidék kulcsa a területén elhelyezkedő fenntartható települések hálózata!*

A *fenntartható település* megvalósítása az emberek helyben tartásának, visszajárásának, a fiatalok nevelésének, oktatásának, egészségének, a település táji, természeti környezetének, a biodiverzitás megőrzésének elemi közege.

A fenntartható település az,

- amelyben az *életkörülmények* kedvezőek, örömmel élnek az emberek;
- a település *pénzügyileg fenntartható*, vagyis likvid és fejlesztési forrásokkal is rendelkezik;
- az ott élők *jövedelme* összhangban áll a vidéki életkörülményekkel és a városban élőkével;
- a határban, *a mezőgazdasági termelésben a fenntarthatóság* érvényesül;
- a lakosság *tudásszintje, műveltsége* megfelelő;
- a lakosság *egészségügyi, képzési, kulturális, és információs* igénye kielégíthető.

A fenntartható település kritériumaitól a mindennapok gyakorlata – mint ismeretes – sokban elmarad, de a kritériumok jól jelzik a kívánatos fejlesztési irányt. (Az írásunkban következetesen nem növekedésről, hanem fejlesztésről szólunk.)

A *fenntartható vidék és vidéki település* ajánlott felfogását a nyugat-európaítól eltérő hazai fejlődési sajátosságok, az infrastrukturális feszültségek, a falvak, a tanyák, tanyacsoportok állapota, az ott élő emberek demográfiai összetétele, élet- és munkakörülményei, anyagi helyzete, szakmai és általános műveltsége, életkilátásai, a foglalkoztatás esélyei és az informálódás lehetőségei, valamint az eddigi hazai kezdeményezések tapasztalatai indokolják.

Az időnként fellángoló hazai viták, valamint az összetartozó dolgok szembeállítás, rövidlátó, végzetes mulasztás. A fenntartható komplex rendszerben az összefüggések és kölcsönhatások erősítik a rendszer egyes elemeit, s ezért óriási hiba ennek figyelmen kívül hagyása, vagy az egyes elemek meszterkelt szembeállítás. A mezőgazdasági tevékenység és a vidék szerves összefüggése oly természetes,

hogy ennek különállása, vagy szembefordítása egyetlen gazdálkodónak, vagy vidéken élőnek nem jutott volna eszébe a valamikori paraszti hétköznapokban. A támogatásoknál a kölcsönös előnyökre célszerű felhívni a figyelmet, arra, hogy nem létezhet korszerű mezőgazdaság elmaradott vidék mellett, s fordítva, a fejlett vidék erősíti a mezőgazdálkodást.

A hazai vidékfejlesztés indulási körülményei is kedvezőtlenül alakultak, mert *a vidékfejlesztés a területfejlesztés részeként szerepelt*. Azóta is újra-újra felmerül a vidékfejlesztés elhelyezése, integrálása a területfejlesztésbe, illetve a határozatok, tervek, programok szövevényébe. (Tudatos óvatosságból rendszerről beszélünk, s kerüljük az integráció kifejezést, ami mögött mindig ott húzódhat, hogy ki, kit, miért integrál, a többforráshoz jutás reményében.)

Az eddigiek alapján úgy látjuk, hogy olyan *önálló fenntartható agrár- és vidékfejlesztési program kínálkozik megoldásként*, mely alapja az élelmiszer-feldolgozásnak és -értékesítésnek és amely szervesen illeszkedik a különféle nemzeti tervek, programok rendszerébe, s világosan tükrözik a „brüsszeli” támogatás elnyerésére irányuló részleteket.

Fontos aláhúzni, hogy *az ismertetett fenntartható agrár- és vidékfejlesztési rendszer teljesen egybevág az EU 2007–2013 időszakra tervezett szabályozási törekvéseivel, különösen a konvergenciával*.

A SWOT-analízis

A jelent magyarázó és a jövőt sokban meghatározó tényezőket, körülményeket a SWOT-analízis *áttekintő táblázata* szemlélteti (lásd 1. táblázat). Az 1. táblázat a fenntarthatóság komplex és dinamikus rendszeréből a lényegeseket kísérli meg kiemelni.

A stratégia az *erősségek* megőrzését, illetve fenntartását, a *gyengeségek* mérséklését, ahol lehetséges, teljes megszüntetését, a *lehetőségek* minél teljesebb megvalósítását – hiszen ezek hordozzák a fenntarthatóság lényegét, újszerűségét –, a *veszélyek* elkerülését célozza, mert ez utóbbiak jelzik a fenntarthatóság kockázati körülményeit, a nem kívánatos hatásokat.

1. táblázat. A SWOT-analízis áttekintése

Erősségek	Gyengeségek
1. Sík felszín	1. Alultőkésítettség
2. Jó és közepes minőségű szántók nagy aránya	2. Elavult technika-technológia
3. Természeti környezet és erőforrások viszonylag jó minősége	3. Összefogás, érdekvérvényesítő képesség hiánya
4. Egy lakosra jutó bőséges földellátottság	4. Termékpályák feszültségei, aránytalanságai
5. Termőhelyek észak-déli határa	5. Post-harvest hiányosságai
6. Begyakorlott menedzsment és munkaerő	6. Logisztikai problémák
7. Vidékiek földszeretete	7. Gyenge piaci munka és a fenntartható marketing hiánya
Lehetőségek	Veszélyek
1. A fenntartható gazdálkodás általánossá tétele	1. A termőföld csökkenése, degradációja
2. Tevékenységi szerkezetváltás	2. Csökkenő külpiaci szerep
3. Közhasznú környezetfenntartó tevékenység	3. Mérséklődő belpiaci szerep
4. Szerepvállalás a klímavédelemben és a vízgazdálkodásban	4. Elnéptelenedő vidék
5. Megújuló energiaforrások felkarolása	5. Pusztuló kultúrtáj
6. Termékpályák rendezése	6. Érdekltség és a társadalmi háttér hiánya
7. Vidéki táj, hagyományok őrzése, rekreációs funkciók felkarolása	7. Zöld felületek csökkenése

A mezőgazdaság és vidék tevékenységi szerkezetének, funkcióinak átalakítása

A klímaváltozás várható hatásainak ellensúlyozásában a fenntarthatósággal karöltve sürgető feladat az eddigi tevékenységi szerkezet, a megszokott szerepkör átalakítása, melynek hatásai más globális kihívásokat is (energia-, ivóvízigény stb.) előnyösen érintenek.

A hazai mezőgazdaság termelési–tevékenységi szerkezete átalakításának szükségessége már évtizedek óta napirenden szerepel. A kalászosok és a kukorica egyoldalú túlsúlya – különösen a sajnálatosan lecsökkent állattenyésztés mellett – még akkor sem követhető a továbbiakban, ha beindul a bioetanol gyártása.

5. ábra. Sajátos agrárlehetőségek a tevékenységi szerkezet változtatásában

- **Gazdálkodási rendszerek működtetése.**
- **Precíziós gazdálkodás.**
- **Ökológiai, bio-, organikus, integrált gazdálkodás, alacsony ráfordítások melletti gazdálkodás (LISA), az alternative agriculture (USA).**
- **Művelési ágak arányainak megváltoztatása.**
- **A szántó hasznosításának módosítása. A szántóföldi fatermelés felkarolása.**
- **A fásítás lehetőségei (ligetesítés, fasorok közötti termelés stb.).**
- **Energiaerdők létesítése, energiatermelés.**
- **Energiafű-termelés.**
- **Biomassza-hasznosítási programok.**
- **Megújuló energia-előállítási tevékenység.**
- **A gyepesítés és az erre alapozott állattartás.**
- **A termelői szolgáltatások fejlesztése.**
- **Hungaricumok, a tájtermelés felkarolása.**
- **Hagyományok és a tájképi érték felélesztése, ápolása.**
- **Nem élelmiszer célú termelés.**
- **Környezetfenntartó tevékenység.**
- **Zöldfelületek létesítése, ápolása, gondozása.**

Forrás: /1/.

Az egyoldalúság kézzelfogható jelei nem szorulnak bizonyításra. A fenntartható agrár- és vidékfejlesztés ugyanakkor kínálja a sokszínűbbé váló termelő-szolgáltató tevékenységi kör megváltoztatását, divatosan szólva a „multifunkcionalitás” irányába. A fenntartható mezőgazdaság és vidék szervezettebb egységbe kovácsolását segíti a hagyományos tevékenységi kör bővítése, régebbiek újraélesztése, újszerű tevékenységek, szolgáltatások, háziipari és más hagyományok felkarolása, melyek áttekintését az 5. ábra tartalmazza. Ilyenek lehetnek:

– *Művelési ágak* arányainak megváltoztatása. A lejtők vagy gyenge minőségű szántók, legelők fásítása, erdőtelepítés. Lejtők gyepesítése. Vizes-vizenyős területek tógazdasággá alakítása.

– *A szántók* hasznosításának módosítása. A kialakult kalászos-kukorica arány csökkentése, a vetésváltás előnyeinek kamatoztatása, bioenergia-növények körének bővítése, a többcélú szántóföldi fatermelés felkarolása, a fasorok közötti mezőgazdasági termelés ismételt bevezetése.

– *Megújuló bioenergia*-előállítási tevékenység. Energiaerdők létesítése, energiafű-termelés és -hasznosítás. Biomassza-hasznosítási programok alapanyagainak előállítása, illetve biogáz,

biodízel, bioetanol. A globalizálódó világban az egyre élesedő energiaellátás, a folyamatosan emelkedő kőolaj- és benzinárak, a légkörvédelem, a termelők önálló energiaellátása rendkívüli módon előtérbe állítja a mező/erdőgazdaság energianyerési lehetőségeit a háztartások, települések részbeni-egészbeni önálló energiaellátásának bevezetését.

- A gyepesítés és az erre alapozott állattartás, extenzív, vagy természet közeli állattartás.
- A termelői szolgáltatások fejlesztése.
- A hungarikumok, a tájtermelés felkarolása.
- A nem élelmiszer célú termelés lehetőségeinek kiaknázása.
- Széles körű közcélú környezetfenntartó tevékenység (például parlagfűirtás). Zöldfelületek létesítése, ápolása, gondozása. Természetvédelmi tevékenység. Biodiverzitás fenntartása. Állatvédelem, állati jólét felkarolása stb.
- Helyi élelmiszer-feldolgozás, vendéglátás, turizmus.
- Tájképi értékek, hagyományok őrzése, a kultúra ápolása. Vidékfejlesztési feladatok ellátása. Rekreáció, üdülés, pihenés. Túrázás, kirándulás, táborozás. Falusi turizmus, üdülőfaluk létesítése, városiaknak hétféligi pihenő-, nyári nyaralótelepek létrehozásának elősegítése.
- A biotermékek előállítás, az ökológiai, az organikus gazdálkodás – a piaci lehetőségek függvényében –, továbbá az alacsony ráfordítások melletti gazdálkodás (LISA), az alternative agriculture (USA) stb. Ezek valójában színesítik a tevékenységi szerkezetet, a fenntartható rendszer kritériumainak megfelelően kiegészítésre szorulnak. A bio-, az öko-, az organikus megoldások ugyanis egy piaci szegmens igényeire koncentrálnak, különleges, nem tömeges igényeket elégítenek ki, s nem céljuk a társadalmi-szociális, gazdasági és természeti dimenziók harmonizálása különféle szinteken.

A fenntarthatóság megvalósításának kérdései

A fenntartható gazdálkodásban *a szántóföldi növénytermelés jövőbeni kulcskérdése a csapadékmegőrzést, a szárazságot, és a CO₂- és metánkibocsátást egyaránt figyelembe vevő talajművelés, a ráfordítás:termőföld:hozam arányok* növekvő számításba vételével együtt. Fontos, de nem cél a maximális termésátlagokra való törekvés, hanem a fenntarthatósággal, a termőhellyel és a klímával számolva *a ráfordítások és a bevételek (beleértve a kompenzációt is) közötti minél nagyobb különbség biztonságos elérése a kívánatos gyakorlat, ami természetesen eltérő a kedvezőtlen, az átlagos vagy a jobb termőhelyeken.*

A fenntartható stratégiával is célszerű tudatosítani, hogy *a termőtalaj hazánk legnagyobb víztározója*, és szorgalmazni a csapadék talajba szivárgását, megőrzését, a takarékos hasznosítását, a vizek ismételt, többszöri felhasználását, a felszíni és felszín alatti vizek szennyezéstől való védelmét, a többcélú víztározók létesítését, valamint a víztakarékos biztonsági öntözés felkarolását. A belvizek elkerülését és az árvízveszély csökkentését az altalajlazítás ismételt elterjesztése segíti elő. A fenntartható mezőgazdaság így növekvő szerepet játszik a hazai vízgazdálkodásban.

Mindez az EU-n belüli hatékonyság és versenyképesség fontos tényezője is.

A szántóföldi növénytermelésben meghatározó a termőhelyi adottságokhoz és a növény igényeihez igazodó technológia, valamint technika, a szárazságtűrő fajták fokozott termelésbe vonása, illetve nemesítése, esetenként a külföldi fajták honosítása, az

egyoldalú kalászos-kukorica vetésterületi arány – többször említett – csökkentése, a növénytermelési szerkezet aránymódosításai, kedvezőbb vetésváltási feltételek előmozdítása, a többcélú, a növényhez és a termőtalajhoz való igazodást segítő GPS, valamint a növény levélzetéről olvasógépre szerelhető tápanyaghiányt jelző érzékelő alkalmazása, a talajtakarás (mulcsozás) különféle módozatainak terjesztése, a szerves-trágyázás, zöldtrágyázás fokozása mind-mind a válaszadás fontos eleme.

A fenntartható gazdálkodásban *fontos a gépesítésben jelentkező lemaradás pótlása, a gépstruktúra átalakításával párhuzamosan. A forgatásos talajművelésben a váltvaforgató ekék, a réselt kormánylemezek, változtatható fogásszélességű gépek beszerzése, a szántással egy menetben végzett elmunkálás, az elektronika bekapcsolása (GPS stb.) a fontosabbak. A forgatás nélküli* alapművelésben a kombinált nehéz kultivátorok, közép-mélylazítók, illetve nehéz tárcsás boronák és *vetés együttes végzésére* való felkészülés alapkövetelmény! Kívánatos a *mulcstechnológia* műszaki eszközeinek az elterjesztése is. A gépek csak a szükséges mélységben dolgozzanak a CO₂-emisszió érdekében is, amely csökkenő mértékű a szántás, közép-mélylazítás, kultivátorozás, tárcsázás eljárásokban.

A fenntartható gazdálkodásban a *növényvédelem* átalakítása is szükséges. Megnö a szaktudás, az előrejelzés, a szervezett szaktanácsadás, az integrált növényvédelem, a korszerű technikai eszközök szerepe. A növényi betegségek, az állati kártevők és a gyomnövények elleni védekezésben a precíziós technika, valamint a gyomnövénytan eredményeinek elterjesztése a cél, így elérhető a csökkentett hatóanyag, vegyszer kijuttatása. A biológiai védekezés felkarolása is égetően fontos teendő a felkészülésben.

A fenntartható gazdálkodási rendszer *állattartásában* célszerű figyelembe venni, hogy Magyarországon időszakonként éles viták zajlottak az állattenyésztés fejlesztési irányait és arányait illetően. A hazai éghajlati adottságok mellett a gabonára alapozott állattartásban általában kisebb az időjárási eredetű kockázat, mint a szálás-lédús takarmányokat fogyasztó állomány körében. Számolni szükséges azonban az EU állati jólétre irányuló intézkedéseinek tartási körülményeket, méreteket stb. költségnövelő hatásaival (árnyékolók építésével, szellőztetéssel, szigeteléssel az állattartó épületekben, legelők, állattartó épületek és telep fásítása stb.). Az állattartásban elsősorban a CO₂-, N₂O-, CH₄-kibocsátás miatt sürgető a *szellőztetés és a bógazdálkodás* feltételeinek megteremtése, megnő a *trágyakezelés, a trágyatelepek* fontossága a keletkező gázok és a potenciális környezetszennyezés miatt. Korszerű építészeti elemekkel korszerűsíthetők az állattartó *épületek és műtárgyak* és az állatok vízellátása is kiegészítő beruházásokat igényel.

A *lehetőségek egyik meghatározó eleme* a termelési-tevékenységi szerkezet irányainak, arányainak megváltoztatása, amit az előzőekben is érintettünk. Ezekről nyújt áttekintést az 5. ábra. A szerkezetváltáshoz tartozik a termőhelyek ésszerűbb megválasztása is. A szerkezeti változtatások egyben az alkalmazkodó- és versenyképesség, így a fenntartható mezőgazdaság kulcselemei is.

A termelési szerkezetváltásban – újszerűsége miatt – hangsúlyozzuk, hogy amellet, hogy a fenntartható mezőgazdaság – az erdővel együtt – az ország területének több mint 80%-án eleve környezetfenntartó tevékenységet is folytat, megbízásos alapon ki-terjeszhető a települések kül- és belterületére, a védett területekre, ezek puffer övezeteire is, hiszen ehhez zömében adottak az ismereteik, a felszereltség, gyakorlat és helyismeret. Közhasznú szerepkörben egyébként minden olyan termelő-szolgáltató tevékenység

számításba jöhet, amely nem károsítja a talajokat, a felszíni és felszín alatti vizeket, nem szennyezi a levegőt és védi a biodiverzitást. Így például talajvédelmi, természetvédelmi, vízvédelmi, tájvédelmi és levegőtisztaság-védelmi feladatok. A közhasznú környezetfenntartó tevékenység kiterjesztése számtalan előnnyel járhat: közelíti az érdekeket, gazdaságosabbak a megoldások, egyes feladatok a településektől nem függetlenül zajlanak stb.

A fenntartható mező/erdőgazdaság fontos szerepet játszik a légkörvédelemben is. Szerepe kétirányú: egyrészt a káros gázok elnyelésében, másrészt a káros kibocsátások csökkentésében jelenik meg. Ennek tudatosítása azért is fontos, mert így a mező/erdőgazdaság fenntartható stratégiájának támogatására fordított összegek is más megvilágításba kerülhetnek. (Nem véletlen, hogy az Egyesült Királyság Fenntartható Fejlődés Stratégiájában is megjelenik ez.)

Szükségképpen megnő a fenntartható mező/erdőgazdaság helyi energiatermelésbeli szerepe. Minden kétséget kizáróan rohamosan erősödnek az energiaellátás gondjai, az ettől való függőség, emelkednek költségei, szűkülnek a fosszilis forrásaik. Ezért településenként, háztartásonként, üzemenként a tájhoz, természeti környezethez illeszkedő helyi alternatívenergia-előállítási programokat szükséges mielőbb készíteni, készíttetni, melynek hasznossága többirányú: helyi erőforrásokat, melléktermékeket, hulladékokat hasznosító, költségcsökkentő, foglalkoztatást nyújtó, környezetvédő stb. (Célszerű megemlíteni, hogy az Egyesült Királyságban egy évtized alatt az elektromosenergia-igényük 154%-át megújuló forrásokból kívánják előállítani.)

A termelési szerkezetváltásban – a már említett – kalászos-kukorica arányának mérséklése, az állattenyésztés növelése mellett fontos a valamennyi kertészeti tevékenység, valamint a zöldfelületek növelésének a felkarolása. Mindkettő fontos szerepet játszik a foglalkoztatásban, a bevételekben, a környezetfenntartásban, a klímavédelemben, az egészségvédelemben. A „napi háromszori zöldség-, gyümölcsfogyasztás”, az olcsó egészségügyi prevenció a lecsökkenő belföldi keresletet fokozza, de néhány termékből az európai export is jelentős lehet.

A fenntartható gyümölcsstermelésben megnő a termőhely, a fajtaválaszték, az alkalmazkodóképesség szerepe.

A fenntartható zöldségstermelésben 15–20 faj főnövényként, 15–20 faj elő-, utószezonban válik egyre meghatározottabbá, tehát ezekre célszerű koncentrálni.

A szőlő-bortermelésen lendíthet, hogy nőhet a hazai étkezési, csemegeszőlők termelése és fogyasztása. A hazai borok ételekhez illesztett kulturált fogyasztása sokirányú lehetősége a fenntarthatóságnak. A valószínűsíthető felmelegedéssel megnőhet a vörösborok előállítása.

A gyógy- és aromanövények felkarolásának kedvez a divat és a hazai hagyományok. Ezen belül a fenntarthatóság várható környezetében a termelt fajok (55 faj) súlya nő, míg a gyűjtöttéké (97 faj) csökken.

A dísznövények előállítását az emelkedő életnívó, a környezeti igényesség állítja előtérbe, aminek kedvez a hazai nemesítők tevékenysége.

A díszfák-díszcserjék növekvő felvevői a házi kertek, a települések, a különféle létesítmények, tetőkertek, erkélyek, balkonok, kisebb-nagyobb terek, parkok, útszegélyek.

A kertészeti tevékenységek, az üveg és fólia alatti termelés tudás-, befektetés- és munkaigényes tevékenységek, melyek kis- (családi), közép- és nagyüzemekben egyaránt művelhetők. Szemben a gabonatermeléssel, ami kevésbé tudás-, munkaerő- és tőkeigényes, adott a gépesítés – zömében szolgáltatások formájában –, s nagy mére-

tekben folytatható. Ez a magyarázata – többek között – nagy arányának a hazai mezőgazdaság kialakult helyzetében.

Általában a zöldfelületek és az erdők sokoldalú hatásuk – CO₂-elnyelés, oxigénkibocsátás, árnyékolás, pára megőrzése, esztétikai hatások, a szelek mérséklése stb. – miatt nélkülözhetetlenek a fenntarthatóságban. (A szántóföldi növények, rétek-legelők, gyümölcsösök, szőlők is zöldfelületek jelentős oxigénkibocsátással és CO₂-elnyeléssel!) Mindez akkor is fontos, ha várhatóan csökken a zöldfelületek CO₂-elnyelése.

Az erdők és a városi, vidéki zöldfelületek, az állami, magán-, közületi tulajdonban lévő területek földfelületének növelése, gondozása, többcélú hasznosítása összetett feladat, amely sokoldalú előnnyel, haszonnal (pl. foglalkoztatás) kecsegtető.

A felmelegedés és a szárazság előtérbe állítja a telepítésre kiválasztott termőhely *adottságait, a fajok és fajták megválasztását az erdősítésben, fásításban, parkosításban, ligetesítésben.*

Fásításban, erődítésben, felújításban, illetve telepítésben a *műszaki feltételek* megteremtése, a csemete-előállítás, a telepítési technológiák, a faanyag energetikai hasznosításának gépesítése, továbbá az erdő- és bozóttüzek oltási technikái jelzik a legfontosabb feladatokat. Jelenleg a hazai megújuló energiafelhasználás több mint 70%-a a fából származik. A növekvő igények kielégítése érdekében megoldásra vár az energiaültetvények betakarításának, aprításának, kérgezésének, brikettálásának gépesítése és a megfelelő tüzelőberendezések terjesztése. Az ipari célra telepített ültetvényeknél a tüzeléssel kapcsolatos feladatok természetesen elesnek.

A stratégia megvalósításának egyik döntő eleme az erdőgazdálkodás *üzemeltetési, fejlesztési viszonyainak*, valamint az *állami erdők többcélú* (haszon-, természet- és környezetvédelmi, valamint rekreációs célú erdők) rendeltetése *pénzügyi vonatkozásainak*, továbbá az *erdőgazdasági és természetvédelmi erdők felügyeleti-irányítási viszonyainak* rendezése.

A fenntartható stratégiában több célt (bevételi forrás, klímavédelem, környezet átalakítása stb.) is szolgál a *magántőke* (beruházás, munkaidő-befektetés a telepítésbe, ápolásba stb.) *bevonása az erdősítésbe*, fásításba, ültetvénytelepítésbe. Ennek egyik lehetősége az, amikor a mezőgazdasági termelők erdősítenek. További lehetőségek a fasorok közötti mezőgazdasági termelés, a szántóföldi fatermelés ipari célra, valamint az energiaerdő-létesítés magánereőből és támogatással.

A *mezővédő erdősávok* – melyek zömmel a rendszerváltozást követő vidéki pénzhiánynak estek áldozatul – nemcsak a zöldfelületeket növelik, hanem a csapadék megőrzésében, a szelek mérséklésében, a párolgás csökkentésében, a biológiai sokféleség rezervoár területeként egyaránt fontos szerepet töltenek be, ezért gyors ütemű növelésük a megoldások fontos eleme. Sürgető a telepítések előkészítése, az anyagi-pénzügyi és a területrendezési feltételek megteremtése.

A *vadgazdálkodásban* a vadállomány egyensúlyának megteremtése, a csemetekertek, a fiatal ültetvények és a mezőgazdaság *vadkárainak* csökkentése, a *vadászatban* és a *vadásztatásban* a vad–vadász–erdő–természet–környezetvédelem–mezőgazdaság eltérő igényeinek harmonizálása, a hazai és külföldi bérvadásztatás *infrastruktúrájának* fejlesztése, *újabb vadászati irányzatok* kibontakoztatása alkotják a lehetőségek ugrópontjait. A klímaváltozás és az azt követő művelési ágak változása – erdősítés, fásítás, gyepesítés, a szántóterület csökkenése –, a védett területek növekedése, a NATURA-területek

megjelenése, a jobb minőségű szántókon folyó termelés tájanként eltérően érinti a nagy- és apróvadakat, így a vadászatot is.

Az erdőkben, völgyekben többcélú víztározók létesítése, a *sportbörgászat, üdültetés, pihenés, bemutató- és látványerdők, vadaskertek, vadbemutató* részlegek létesítése segíti az erdősítés-fásítás bővítésének társadalmi támogatottságát, a zöldfelületek növelését.

Jegyzet

- 1 A KvVM és az MTA együttműködésében 2003–2006 között működő, a klímaváltozással foglalkozó projekt (*Változás – Hatás – Válaszok*) rövidített elnevezése.

Irodalom

Alternative agriculture. Washington, DC: National Academy Press, 1989. 448.

Csete László: Az agrár- és vidékfejlesztés fenntartható rendszere. *Gazdálkodás*, 2005. 2. sz. 3–16.

Csete László–Jolánkai Márton–Láng István: *Tájékoztató az agrárgazdaság várható klímaváltozáshoz való alkalmazkodási stratégiájáról*. Budapest: „AGRO-21” Kutatási Programiroda, 2005. 28.

Csete László–Láng István: *A fenntartható agrárgazdaság és vidékfejlesztés*. Budapest: MTA Társadalomkutató Központ, 2005. 313.

Csete Mária–Szlávik János: A fenntarthatóság érvényre juttatása és mérhetősége települési – kistérségi szinten. *Gazdálkodás*, 2004. 4. sz. 10–28.

Glatz Ferenc: A vidék közhaszna. Kézirat. Budapest: MTA Társadalomkutató Központ, 2005. 58.

Hoffmann Istvánné

A FENNTARTHATÓ FOGYASZTÁS TÁRSADALMI ELFOGADOTTSÁGA

Eszményeinknek, törvényeinknek, szokásainknak azt a felfogást kellene tükrözniük, hogy minden nemzedék csupán gondnoka, kezelője, nem pedig kizárólagos birtokosa az erőforrásoknak, és köteles azokat károsodás nélkül átadni az utána jövőeknek.

Alden Whitman

A fenntartható fogyasztás társadalmi elfogadottsága mindenekelőtt attól függ, hogy az adott társadalom tagjai számára az alapvető szükségletek kielégítettsége, színvonala a gazdaság fejlettségének megfelelő-e, az adott társadalom tagjainak esélyei közelítenek-e egymáshoz, s az össztársadalmi cél az életminőség javítása a természeti környezet túlterhelése nélkül. Magyarország lakossága nemcsak az elmúlt, tehát belátható távlatban kényszerült önként, saját érdekeinek felismerésével új ismeretek és magatartásformák elsajátítására, de a fogyasztás színvonalában és a tudatos környezetvédelemben jelentkező tekintélyes lemaradásának csökkentése érdekében, az európai és a tengerentúli fejlett piacgazdaságok polgáraival szembeni hátrányának mérséklése miatt is.

A nyolcvanas évek elején végzett összehasonlító elemzés (Hoffmann Istvánné: A hazai fogyasztás sajátosságai néhány európai országhoz viszonyítva. 1984. Előadás a MKK. Fogyasztás és életszínvonal Konferenciáján) rávilágított arra, hogy az elmúlt két évtizedben a kevésbé fejlett nyugat-európai országokban (pl. Olaszország, Spanyolország, Portugália) a fogyasztás gyorsabban növekedett, mint a fejlettebbekben, amely természetes, hiszen a magasabbról indulás akkor is többletet jelent, ha a mértéke kisebb.

A kor követelményeinek eleget téve a nagy értékű javak állományának összehasonlítására szorítkozom, hiszen abban az időben a lakossági fogyasztási törekvések és kiadások között prioritást élveztek a látható javak gyarapodásával való összehasonlítás és jólét-értékelések. Minden más fogyasztási cikkcsoport kiadási szerkezetbeli súlya részben hagyományok, illetőleg életmód, értékek hatására alakult, s a jövedelmek szerepe másodlagos volt.

A tartós fogyasztási cikkek állománya kiegészítve a gépkocsi- és a távbeszélő-ellátottsággal leginkább jelzi az egyes országok lakossági fogyasztásában a létszükségletek kielégítése mellett megjelent másodlagosnak mondott anyagi javak, szolgáltatások megszerzésére irányuló törekvéseket. Az összehasonlító adatok nemcsak a különbségekre, de a dinamikára is felhívják a figyelmet.

Ezer lakosra jutó televízió-, személygépkocsi-állomány és a telefonellátottság

Ország	Televízió		Személygépkocsi		Telefon	
	1980	1983	1980	1983	1980	1983
Ausztria	296	311	299	320	398	440
Belgium	395	303	320	331	367	401
Bulgária	232	276	88	109	142	202
Csehszlovákia	372	407	139	162	206	226
Egyesült Királyság	331	479	283	319	496	517
Franciaország	297	375	342	356	458	541
Görögország	156	173	92	109	289	317
Hollandia	296	310	322	331	508	560
Jugoszlávia	192	203	109	122	95	112
Lengyelország	301	333	45	66	95	109
Magyarország	258	272	95	126	118	135

Az adatok összehasonlító elemzésétől eltekintek, mert inkább a tendencia érdemel figyelmet, mint a tudományosan már széleskörűen vizsgált sajátosságok, azonosságok és eltérések. Mégis úgy ítélem meg, hogy a mai fogyasztási színvonal és lakossági igények reális voltának megítéléséhez nem nélkülözhető a visszapillantás arra a sajátos magyar útra, amely visszarendeződésekkel ugyan, de a hatvanas évek végén elindította a fogyasztóvá válás folyamatát. A folyamat nyomon követése érdekében a tanulmányban néhány, a fogyasztás általános és sajátos módosulásával kapcsolatos kérdést emelek ki, s törekszem a fogyasztói magatartás alakulásának felvázolására. A többi között vizsgálatra kerülő kérdések:

1. A volt szocialista rendszer utolsó évtizedeiben milyen mintákba rendeződtek Magyarországon a fogyasztási aspirációk, és mi jellemezte, jellemzi a hazai fogyasztók magatartását?
2. A rendszerváltozással megindult gazdasági felemelkedés a privatizáció, az infrastruktúra fejlődése, a telekommunikáció gyors térhódítása, a kvalifikált fizikai és szellemi munkaerő iránti igénynövekedés stb. hatására a modellként számításba vehető, fejlett ipari országok adott gazdasági fejlettségi szakaszaiban (hatvanas, hetvenes évek) megjelent pazarló fogyasztási modell helyett a fenntartható fejlődésre alapozott új modell valósulhat-e meg, amelynek elfogadása a lakosság tudásgyarapodását is feltételezi?
3. Milyen feltételeknek kell érvényesülniük a gazdaságban ahhoz, hogy a szükségletek hierarchiájában a kevésbé tárgycentrikus, a környezetet kímélő, értékhardozó fogyasztási modell váljon elfogadhatóvá a magyar társadalomban?

A változáshoz szükséges ismeretek gyarapítása a piacgazdaság térhódításakor elmaradt, és a nyitott piacgazdaságokban már a '80-as években nyilvánvaló káros jelenségek a mai magyar gazdaságban is megjelentek. A jobb megértés érdekében visszapillantunk arra az időszakra, amikor a globális gazdaság struktúrájában veszélyekre figyelmeztető fejlemények jelentek meg. Ilyenek például:

1. az alapanyag-termelő gazdaság leválása az ipargazdaságról,
2. az ipargazdaságban a termelés elkülönülése a foglalkoztatástól, és
3. a világ gazdaság hajtóerejének szerepváltozása, amelyet a nemzetközi kereskedelem háttérbe szorítása és a tőkemozgás előretörése jelentett.

A szakértők szerint a legújabb kori jelenségekre jellemző, hogy nem ciklikusak. Igaz azonban, hogy az elméleti közgazdaságtan ezeket a jelenségeket még nem tisztázta, bár a gazdasági „sikertörténetek”-ből (Japán, Dél-Korea, NSZK) éppen ezek a következtetések vonhatók le. Az elméleti közgazdászok számára a 20. század vége felé már nyilvánvaló volt, hogy a világgazdaság játssza a főszerepet és nem a nemzeti makro-ökonómia, amire a legtöbb gazdaságelmélet összpontosít.

Az étel-miszer-termelés és -fogyasztás 2000-re a korábbi és a várt („Global Report to the President: Entering the Twenty-First Century”. Római Klub, 1975) tendenciáktól alapvetően tért el, nem csökkent, hanem növekedett, s leggyorsabban a fejlődő gazdaságokban. A biotechnológia térnyerése ugyanakkor a 21. században várható, s ennek első képviselői a génmódosított mezőgazdasági, kertészeti termékekkel már meg is jelentek a nemzetközi piacokon, amelyeket a vásárlók szinte mindenütt kétkedéssel és némi félelemmel fogadtak. Ebben szerepet játszott, játszik és meghatározó a környezetvédő mozgalmak tiltakozása, az előre nem megismerhető káros hatások – emberre, termőföldre, ültetvényekre – lehetőségének publikálása.

Kérdőjelként áll szemben a fenntartható fogyasztás társadalmi elfogadottságával, vagy talán elfogadhatóságával a génmódosított étel-miszerekkel szembeni félelem, amely a magyar társadalomban mint elemi szabadságjog nyíltan fogalmazódik meg azokban, akik tenni is készek az emberiség biztosabb jövőjéért, az utódok egészséges túléléséért. Számuk ma Magyarországon még nem számottevő, de szerencsére a tömegmédiumok segítségével hangjuk és követeléseik felerősödnek.

Az alapanyag-felhasználás drasztikus csökkenése vált a 20. század végére jellemzővé, amelynek legfőbb magyarázata a gazdasági output adott egységéhez szükséges alapanyagigény folyamatos csökkenése. Ezt a „csúcstechnikák” hatásának tudhatjuk be. A nemzetgazdaságokban ez a tendencia a foglalkoztatottságon belül a fizikai munka csökkenésével és az általános foglalkoztatottság növekedésével járt együtt.

Ez a trend Magyarországon még nem jelentkezik, amelynek okait mindenekelőtt az elmaradott szakmasztruktúrában kereshetjük, s az is tény, hogy ennek megváltoztatására a rendszerváltó kormányok még nem fordítottak kellő gondot. A munkanélküliség éppen a feldolgozó ágazatokban vált súlyos mértékűvé, amelyben a foglalkoztatottak számát egyes előrejelzések 2010-re a mai 65–70%-ára várják.

Az új világgazdaságban a tudás, az ismeretek robbanásszerű fejlődése vált jellemzővé, s ezért a munkaigényes termelés eltolódik a tudásigényes iparágak felé. Például, egy félvezető összes költségének 12%-a munkabér és 70%-a szellemi (kutatás-fejlesztés) kiadás. A gyógyszeriparban is közelít a szellemi munkaköltség az 50%-hoz.

Minden fejlett országban a „tudással” foglalkozók kerültek a munkaerőpiac középpontjába. A foglalkoztatottság és a termelés ellentmondásba került egymással, ami azzal is együtt jár, hogy a szerényebb munkabérek miatt a termelést, ahol erre mód van, a kevésbé fejlett, vagy éppen fejlődő gazdaságokba telepítik a multinacionális vállalatok. Munkaalalmat teremtenek ugyan, de konzerválnak bizonyos munkaigényes technológiákat, versenyhátrányba hozva a kisebb, közepes vállalkozásokat vagy/és a kevésbé tudásigényes technológiák fejlesztésére képes gazdaságokat.

Ezt egészíti ki a tőke nemzetközivé válása, és az egyes országok közvetlen ellenőrzése alóli kikerülése. A tőke keresi azokat a befektetéseket, amelyek a legnagyobb hozadékkal járnak, és nincs tekintettel az országok belső érdekeire.

Elérkezett a műszaki-tudományos forradalom legújabb szakasza: a számítógép, a távközlés (mobiltelefon, adatszolgáltató központok, adatszolgáltató rendszerek), a világtársadalom, amelyet a felismert környezetkárosítás miatti veszélyek ébresztettek rá a közös felelősségre. Ezek az újszerű gazdasági jellemzők, kiegészítve a demográfiai robbanással teszik a korábbi korszakoknál bizonytalanabbá az előrejelzéseket, holott a fenntartható fogyasztás társadalmi elfogadása, elfogadtatása a valós napi élet feltételei között képzelhető csak el.

A rendszerváltozás utáni gazdasági növekedést a mindennapi élet változásait felfogó és értékelő lakosság alig érzékeli, bár:

- a lakosság az összes jövedelme 29%-át költötte 2004-ben élelmiszerre, ami mintegy 5%-kal kevesebb az 1995. évinél, de 14%-kal magasabb az európai átlagnál,
- emelkedik a lakásfenntartásra és a telekommunikációra költött folyójövedelem-rész is,
- kiugróan gyorsan gyarapodik a gépkocsialomány, amely 1989-től több mint egymillióval nőtt,
- 2003-ban több mint 275 ezer új gépkocsit vásárolt a magyar lakosság,
- a nagy értékű javakat és a lakások többségét 1999 óta főként hitelre vásárolja a lakosság, s ennek arányában csökkentek a megtakarítások, s emelkedtek a tartozások,
- az eladósodás miatt a lakossági megtakarítási ráta csökkent, amely a rendszerváltozás előtt az évi jövedelmek 5–8%-át, majd 1996–2001 között 2,5%-át, 2004-ben pedig már csak 1%-át érte el.

Ez utóbbi változás nagymértékben magyarázza az államháztartás külföldi eladósodásának nagyságát, hiszen a kiadások lakossági megtakarításokból való finanszírozása már nem lehetséges. A magyar háztartások, a lakosok a korábbi évtizedekben, de századokat is mondhatunk, kitűnt takarékos gazdálkodásával. A pénzzel kapcsolatos közmondások többsége inkább negatív, mint pozitív ítéletet mond vagy sugall. Például: könnyen szerzett, könnyen megy, addig nyújtózkodj, ameddig a takaród ér, a pénznek nincs szaga, ebül szerzett jószág ebül vész el stb. A rendszerváltozás előtti és utáni háztartás-gazdálkodási kutatások a pénzhez, takarékosághoz, a fogyasztáshoz a lakosság attitűdjeiben bizonyos módosulásokat jeleznek ugyan, de az alapvető értékek alig változnak.

1. A magyar lakosság magatartásjellemzői a rendszerváltás előtti évtizedekben

Az 1970–1980-as években Európában a kevésbé fejlett piacgazdaságokban a fogyasztás gyorsabban növekedett, mint a fejletlenebbekben. Ezekben az évtizedekben a magyar gazdaságban is dinamikus volt a fogyasztás növekedése, amelyben nemzetközi hatásokat is tetten érhetünk. Ezt egészítette ki a sajátos hazai gazdasági-társadalmi változás, amely 1968 után a gazdasági mechanizmus hatásai miatt egyedi arculattal jellemezhető még akkor is, ha a '70-es években a központi tervirányítás növekvő potenciállal kelt életre. Ennek ellenére megjelentek a piacgazdaság csírái, mérséklődtek a korábbi fogyasztási különbségek és felismerhetővé váltak a fogyasztói társadalom hatásai, a szükségletek, igények terjedelmének növekedésében a fogyasztói aspirációk korábban nem ismert dimenzióiban.

Kutatásaink szerint Magyarországon az 1970-es évek közepétől a rendszerváltozásig a lakosság magatartására az önkéntes, és a hiánygazdaság okozta nagymértékű megtakarítási hajlam mellett a tervező attitűdök, a jövőben való gondolkodás voltak jellemzők. A politikai rendszer a fokozódó fogyasztói nyomásnak nem volt képes ellenállni, s inkább a háztartások anyagi javainak gyarapodását támogatta a fogyasztás teljes vertikumában, mint az ésszerű, anyag- és energiatakarékos, jövőt szolgáló megoldásokat. A magyar vevő tudatos fogyasztóvá nevelése évtizedekkel korábban elkezdődhetett volna, ha az értékek időben kerülnek felismerésre.

Jellemzőnek mondhatjuk, hogy a magyar háztartások magatartásában a nyolcvanas évek elejére új vonásként jelent meg:

- a) a megszerzett életszínvonal megőrzésére való törekvés,
- b) a hitelvásárlás volumenének emelkedése,
- c) a vagyontöbblet kényszere és a motorizációs szükséglet,
- d) a lakáshelyzet relatív romlása,
- e) a megtakarítások növekedése, amiben a kényszer is megjelent.

A felsorolás jól mutatja, hogy a gazdaság és a társadalom a korábbi tempóhoz viszonyítva lépést váltott. A háztartások, amelyek a társadalom legkisebb egységét jelentik, természetes módon tükrözik a változásokat, s a korábbi lendület elvesztését.

Megállapíthatjuk, hogy a lakosság magatartása megváltozott, igényesebbé vált, szükségletei mélységben és szélességben is kiterjedtek. Már kevésbé volt elnőző a nem közvetlenül saját érdekeit érintő problémákkal szemben, magatartása önzőbbé, a szó valódi értelmében anyagiassá vált. A sikert, az érvényesülést az anyagi gyarapodás jelezte, s megindult a fogyasztói társadalom vonzó látvány igényeinek követése.

Magyarországon a '70-es évek végétől a gazdaságirányítás egyik törekvésévé vált a fogyasztási cikkek árának közelebb hozatala a ráfordításokhoz, amely egybeesett a nemzetközi piaci hatások érvényesítésével is. Az új helyzet nemcsak azt jelentette, hogy a legtöbb alapvető élelmiszer ára jelentősen emelkedett, de azt is, hogy szabaddá váltak az értékesítés csatornái, megjelentek a versenytársak eltérő árakkal a piacon. Felszabadultak a nagy- és kiskereskedelmi csatornák a korábbi kötöttségek alól, versenyezhettek, árengedményeket adhattak, saját üzleteket nyithattak és még sok más, a korábbi időszakra nem jellemző „piaci” eszközzel versenyezhettek a vevőkért.

A piac megjelenése a rendszerváltozással a magyar fogyasztókat nem érte teljesen felkészületlenül, mert a korábbi évtizedekben már megtapasztalták, természetesen nem azonos mértékben, mint a piacgazdaságok polgárai. Megérte a „világ gazdasági korszakváltást”, s egészen 1988-ig a reáljövedelem, s ezzel egyidejűleg a fogyasztás növekedését is. A gépkocsialomány alig másfél évtized alatt megkétszereződött, tömegessé vált a külföldi turizmus, a megtakarítások tovább emelkedtek, és a legkielemeztebb kérdéssé vált a lakásellátás.

1986-ban megjelentek az értékpapírok, kialakult a kétszintű bankrendszer, vagyis tovább folytatódott a megindult piacosítás. 1988-tól lehetővé vált a korlátok nélküli nyugati utazás, amit a lakosság tehetősebb, igényesebb szegmensumai elsősorban arra használtak fel, hogy a belső piacon nem kapható tartós fogyasztási cikkeket, gépkocsikat stb., versenypiacon szerezzék be. A magyar lakosság számítógép-ellátásában az egyéni import az egész évtizedben meghatározó volt, ami nemcsak a

vállalkozási lehetőségek felismerését, de a racionalitást is illusztrálja. Egyes becslések szerint 1988–89 között a magyar lakosság közel egymilliárd dollárt költött el az NSZK és Ausztria tartósfogyasztási piacain és turizmusra.

Beszélnünk kell a lakossági magatartás kívánatos változása kapcsán arról is, hogy a rendszerváltozás előtti nehéz időszakokban az új generációk sem tudták elsajátítani azokat az értékeket, ismereteket, magatartásformákat, amelyek nem fogyasztási javakban, tulajdongyarapodásban manifesztálódtak. A magyar lakosság idősebb korcsoportjait pedig az átlagos alacsony iskolázottság, a hagyományos életmódhoz való ragaszkodás, a változásoktól való félelem és a közös felelősségvállalás alacsony színvonalra jellemezte. A közel egy emberöltőt kitevő gazdaságirányítási és politikai rendszer, amely a gyenge, de valamikor volt polgári értékek gyors elfeledtetésében volt érdekelt, a környezettudatos magatartást a piacgazdaságokban ítélte indokoltnak, a pazarló termelés és fogyasztásra csábítás bűnei miatt.

Azon is érdemes elgondolkodnunk, hogy a rendszerváltozás utáni politikai erők miért nem ismerték fel mind a mai napig a lakosság ismeret-, motiváció- és magatartáshiányában rejlő veszélyeket, ha a követhető piacgazdasági modellekről gondolkodnak. A jövő kulcsát a követhető fogyasztási modellek adják, amelyek nem téveszthetik szem elől azokat a követelményeket, amelyeket a *Symposium on Sustainable Consumption*. (MIMEO. Oslo, Norway 19–20 January 1994), fogalmazott meg. Nyilatkozatuk szerint:

A fenntartható termelés és fogyasztás, a javak és szolgáltatások olyan felhasználása, amely lehetővé teszi az alapvető szükségletek kielégítését, az élet minőségének javítását, a mérgező anyagok, hulladékok és egyéb szennyezők kibocsátásának minimalizálásával az adott életciklusban, oly módon, hogy nem veszélyeztetik a jövő nemzedékek szükségleteinek kielégítését.

A felhívás a föld minden felelős politikusának csakúgy üzenet, mint az egyes polgárnak, éljen bár a legeldugottabb állam legkevésbé ismert és látogatott településén. A fenntartható fogyasztás alapeleme a fenntartható termelés, s először erre a kérdésre kell megtalálni a választ, s nem téveszthető szem elől, hogy minden termelés az emberi szükségletek kielégítése érdekében zajlik, függetlenül a termelési eszközök tulajdonától és fejlettségétől.

2. A lakossági szükségletek és a fogyasztás

A szükségletek kategóriáit konkrétan és absztraktnan közelíthetjük, amely utóbbi azért hasznos, mert lehetővé teszi a történeti, társadalmi meghatározottság melletti változások mélységben és szélességben történő kiterjesztését, újabb szükségletek keletkezésének, korábbiak eltűnésének, a kielégítés formáinak, módjának és esélyeinek az értékváltozásokban játszott szerepének elemzését, a megértés feltételeit.

Témánk szempontjából kardinálisnak a fizikai, fiziológiai szükségleteket tekinthetjük, amelyeknek kielégítése meghatározó az összes többi szempontjából, habár a kulturális szükségletek nem játszanak kisebb szerepet az ember fejlődésében, de az önmagában is akkora feladat, hogy inkább elkülönítve kell tárgyalni. A materiális szük-

ségletek keletkezésében és erősségében társadalmi, gazdasági hatások érvényesülnek, lehetővé téve a felismerést, a szükségletek fogyasztással történő kielégítését.

A szükségletek természetesen alapvető szerepet játszanak a fogyasztásban, mint-hogy az emberi magatartás mozgatórugói, az embereket cselekvésre ösztönzik, és egy bizonyos cél felé irányítják. A szükségleteket így felfoghatjuk hiányérzetnek, vágyaknak, törekvéseknek, kívánságoknak, amelyek fogyasztásra ösztönöznek.

A gazdasági, tehát fogyasztási szükségletek objektívnek tekinthetők, amelyeket a természetben és a társadalomban gyökerező tényezők határoznak meg és változtatnak, módosítanak az idő és a tudásgyarapodás függvényében. A fogyasztási szükségletek kielégítetlenség esetén hiányérzetben nyilvánulnak meg. Az ember alapvető törekvése a hiányérzet megszüntetése, vagyis a fogyasztással céljainak elérése. A szükségletek bizonyos határokon belül, a környezeti feltételek változtatásával, az egyén tudatos befolyásolásával módosíthatók.

Az alakítás akkor tekinthető kívánatosnak, ha társadalmi érdeket szolgál és a termelés a fogyasztói preferenciák, értékek szolgálatában áll. A szükségletek szinte minden időben és termelési feltételek mellett arra kényszerítik a fogyasztókat, hogy a kielégítési lehetőségeknek megfelelő rangsort képezzenek. A fogyasztás során a szükségletek rangsora szükségleti csoportokon belül és azok között is változik. Ennek eredménye, hogy például a növekvő jövedelemből olyan szükségletek kielégítésére törekszenek a fogyasztók, amelyek a rangsorban korábban vagy nem is szerepeltek, vagy kielégítésük halasztható volt. A fogyasztói szükségletek kielégítése így teszi lehetővé a rangsor új-rarendeződését, ami egyúttal a termelés fejlődésének a forrása is.

A fogyasztás lehetőséget ad a társadalmi különbségek jelzésére is. Ennek lehetnek káros és kedvező hatásai is. A megítélésnél abból kell kiindulnunk, hogy a társadalom minden tagja számára az alapvetőnek tekinthető szükségletek kielégítésének esélye milyen mértékben adott, s ehhez viszonyítva a potenciális szükségletek terjedelme mekkora.

A fogyasztás, adott elosztási viszony között, differenciáló funkciót is betölt, s ezzel megteremtődik az egyenlőtlenség forrása is. A magasabb jövedelműek jelentik a követendő mintát, amely tudatos értékorientáció nélkül pusztán fogyasztási törekvésekben manifesztálódik. Ezzel megteremtődik a fogyasztás értékvesztése, a tárgycentrikusság, és nem következik be a fejlődéshez nélkülözhetetlen életminőséget, értékeket jelző magatartásváltozás a fogyasztáshoz való viszonyban.

A fogyasztás alakulását közvetlenül meghatározzák azok a külső és belső stimulusok, amelyek együttesen a fogyasztói magatartásban nyernek kifejezést. A fogyasztói magatartás a termékek, szolgáltatások használatára irányuló megnyilvánulások alapján értékelhető. A fogyasztói magatartás történetileg kettős irányban követhető nyomon. A fogyasztás részben anyagi jellegűnek tekinthető, mint azoknak a szükségleteknek a fejlődése, amelyet az ember és a társadalom a gazdasági fejlődés folyamán hozott létre, és valamilyen formában ki is elégített. Más oldalról: a fogyasztás, a szükségletek kielégítése társadalmi értékítéletnek, filozófiai, etikai és ideológiai normáknak volt és van alávetve, amelyek hatottak, hatnak rá, alakították, alakítják és meghatározzák a hatásokat tükröző fogyasztói magatartást, fogyasztói szokásokat.

Fejlődéstörténeti szempontból a szükségletekben bekövetkezett változások, kielégítésük színvonala és mértéke, a szükségletek rangsorának mobilitása mutat rá a fogyasztói

magatartás koronkénti és társadalmankénti eltéréseire. Nem kétséges tehát, hogy a változó magatartás szükségleteket teremt, a felismert és felcserélt szükségletek vagy ugyanazon szükségletek kielégítése magasabb fokon a társadalmi átalakulás célja, amelyben magatartási tényezők is szerepet kapnak.

3. A fenntartható fogyasztás feltételeinek megteremtése, új fogyasztási modellek keresése

A rendszerváltozás jelentősen módosította a szükségletek rangsorát és a lakosság egyes csoportjainak magatartását befolyásoló tényezők szerepét. A lakosság életében az előző politikai érában nem ismert vagy szándékosan lerombolt értékek újrafelfedezésének, az etikus életvitelnek, a szolidaritásnak és a toleranciának kell előtérbe kerülni. A fenntartható fogyasztás társadalmi elfogadottsága a fogyasztó szemszögéből úgy értelmezhető, hogy a társadalmi munkamegosztásban részt vevők kialakítanak és elfogadnak bizonyos etikai normákat, értékeket, és ezeket az élet minden szegletében közös erővel érvényre juttatják.

Természetesen meghatározó szerepet kap a politikai és a gazdasági hatalom, az uralkodó elit, amely a fogyasztók törekvéseinek támogatásával, netán kezdeményezésével, a szükséges feltételek megteremtésével szolgálja a hosszú távon fenntartható termelésre és környezeti károokra tekintettel lévő, elfogadható fogyasztást.

Ezek a célok a mai Magyarországon sajátos történelmi feltételek mellett valósulhatnak meg. A legizgalmasabb kérdésnek a fogyasztási modellválasztás tekinthető, mert a mai, még alakulóban lévő demokráciában a múlt számtalan formában akadályozhatja az egészséges fejlődési irányokat. Az előző központi, tervirányítású rendszer a fogyasztást is egalitáriánus szemlélettel kezelte. Jellemzően a fejlesztésben is megalománia uralkodott, az anyag- és energiaigényesség nem volt meghatározó döntési kritérium, s ugyanez vonatkozik a környezeti vagy egészségkárosító hatásokra is.

E. F. Schumacher (*Small is Beautiful. Economics as if People Mattered*. New York: Harper and Row, 1975. 43, 45) buddhista koncepciója szerint a fogyasztást nem maximalizálni, hanem optimalizálni kell. Ez a közelítés felel meg annak a követelménynek, amelyet a fenntartható fogyasztás feltételeként határoztunk meg, vagyis olyan fogyasztási modellt kell elfogadnunk, amely kielégíti az egyes ember, a társadalom és a természeti erőforrások közötti egyensúly követelményeit.

Ennek a fogyasztási modellnek egyik fontos feltétele:
 – a lakosság kulturális színvonalának relatív emelkedése,
 – évszázadok, vagy éppen csak évtizedek alatt meggyökeresedett értékek pozitív irányú módosulása.

Minden eddigi tapasztalat azt mutatja, hogy ezeknek a változásoknak viszonylag rövid idő alatt végbe kell menniük, mert ennek hiányában a magyar társadalom még jobban leszakad az európai trendektől. A törekvések csak az ország tudásszintjének általános emelkedésével, az erkölcs, a megbízhatóság és az európai magatartás meghonosodásával valósíthatók meg.

A vidék felzárkóztatása szintén fontos kérdés, mert az infrastruktúra hiánya a lakosságot kiszolgáltatja az elektronikus kommunikáció manipulált üzeneteinek. Ismere-

tek hiányában a fogyasztók képtelenek a védekezésre, és konzerválódnak nem az évtizedes, de az évszázados szegénység és elmaradottság. A városokba koncentrált hajléktalanok, a városképet romboló, dühös ifjúságot sejtető falfirkák, szemetes utcák, terek és tömegközlekedési eszközök, betegségekkel kínlódó, túlsúlyos egészségügyi gondoskodást igénylő felnőttek és ellátatlan idősek tömegeivel terhelt főváros és nagyobb vidéki városok alig képesek eleget tenni a fenntartható fogyasztás elfogadását segítő nevelés komplex feladatainak.

Talán még nehezebb feladatnak mondható a korábban a magyar mentalitástól idegen pazarló (a fejlett, gazdag államok polgárait epigon módon utánzó) látszatfogyasztási attitűdök módosítása. A Kádár-korszak egyik káros mellékterméke volt a demonstratív fogyasztás, az ismeretségi kör bosszantása az erőn felüli költségekkel, ami öltözködésben, gépkocsihasználatban, külföldi utazásokban, a gyermekek ellátásában stb. mutatkozott meg. A hazug társadalom bizonyos mennyiségű hazug polgárt is kitenyészített, akiknek 15 év kevés volt ahhoz, hogy magatartásuk valamelyest is módosulhatott volna.

A fejlett ipari országok fogyasztási mintái a korábbi évtizedekben egyértelműen a pazarlást tükrözték. A piaci eszközök széles körű alkalmazásával a termelők és a forgalmazók a fogyasztás ösztönzésére összpontosítottak, és a szociológusok, szociálpszichológusok leírták a „fogyasztói társadalom” modelljét, amelyben a fogyasztó életcélja a minél nagyobb tömegű fogyasztás volt.

A tömegtermelés megszülte a tömegfogyasztást, a „használd és dobd el” torz fogyasztói magatartásra készítettség változatos formáit. Ez a modell egyáltalán nem vette figyelembe a föld lakóinak közös érdekeit, a rendelkezésre álló források takarékos, a jövő nemzedékekkel is számoló felhasználását.

Jellemzővé vált a látszatinnováció, vagyis a kismértékű módosításokkal, újracsomagolási módokkal manipuláló termékcseré. Jelentős szerepe van ennek a vállalkozói magatartásnak abban, hogy a vevők bizalmatlanná váltak az újítókkal szemben. Kétkednek az új újdonságtartalmában, s inkább a választékbővítő célt, a magasabb árak elérésének szándékát, mint a jobbítást, a minőségfejlesztést, új értékek teremtését tulajdonítják a kínálat alakítóinak.

Uralkodó vált az előrecsomagolás, amely a fogyasztó kényelmét szolgálja, a gyorsabb és kulturáltabb értékesítést teszi lehetővé, de ugyanakkor sok esetben a csomagolás több energia- és anyagfelhasználással járt, tehát többbe került és többet ért, mint a becsomagolt áru előállítás, vagy annak használati értéke. A fenntartható fogyasztás társadalmi elfogadottságát alapvetően javíthatja az értelmetlen, haszonelvű többletnek látszó szolgáltatások tömeges újragondolása és a fogyasztók értékítéletére hagyatkozva, a haszontalan többletanyag- és -energia-felhasználás minimálisra csökkentése.

Kutatási adatok alapján állítható, a magyar fogyasztók partnerei lennének az ésszerű, anyagtakarékos megoldásoknak, annak ellenére, hogy például a szelektív hulladékgyűjtésben az optimális lakossági aránynak igen csekély töredéke vesz tevékenyen részt.

A közönyben tetten érhető a korábbi elidegenedés szimptomái, amely egyszerűen azt jelenti: „nem az én dolgom a szemét újrahasznosíthatóságához szükséges feladat ellátása. Végezze el a feladatot az, akit a társadalom ezzel bízott meg, akit ezért fizetnek, vagy akitől ered.” Súlyosbítja a helyzetet a gyenge szolidaritás is, mert a közös érdekek felismerése és tevékeny támogatása a mai magyar társadalomban még távolról sem természetes.

A *DEMOS 2005. Évi Stratégiai Audit* számos kutatás eredményét szintetizálja és közöl adatokat, elemzéseket a mai magyar társadalomról. A kutatók a többi között megállapítják:

1. a gazdasági növekedés a mindennapi élet szintjén mérsékelten jelenik meg,
2. a lakosság több tartós fogyasztási cikket vásárol, de ezek jelentős részét hitelből finanszírozza, s nem takarít meg annyit, mint a korábbi években,
3. a lakáshitelek kedvező hatására fellendült az építőipar, bár az átadott lakások száma csak 2004-ben érte el az 1990-es szintet,
4. a jövedelmi egyenlőtlenség lassan nő, bár nemzetközi összehasonlításban nem kirívóan magas,
5. hiába nőtt a gazdaság, nem csökkent a szegények aránya,
6. a mássággal szemben meglehetősen elutasító a magyar lakosság,
7. az információs társadalom létrejötté lassú,
8. az internet használatát több tényező is gátolja: legjellemzőbbek a kognitív gátak, amelyek az anyagi gátaknál erősebbek,
9. új veszélyforrás: digitális szakadék és írástudatlanság,
10. innováció tekintetében Európa sereghajtói között vagyunk,
11. a magyarok nem szívesen vándorolnának el, de nem is látják szívesen az országba érkező bevándorlókat,
12. büszke európainak valljuk magunkat, de igen erős a nemzeti identitásunk,
13. nagyon kevés magyar beszél idegen nyelveket,
14. nem vagyunk elégedettek a demokrácia működésével,
15. a társadalmi és politikai intézményrendszerbe vetett bizalom meglehetősen alacsony és folyamatosan csökken,
16. az erőszakos bűncselekmények száma folyamatosan nő, csakúgy, mint az ittasan okozott közúti balesetek száma,
17. a társadalom nem tud megbirkózni az alkoholizmus problémájával.

A *DEMOS Magyarország 2005*. (Szerk.: Dessewffy Tibor–Pulai András. www.demos.hu) szerkesztői a „Mi a teendő?” kérdésre megfogalmaztak feladatokat:

Kulturális: optimistább és kreatívabb kultúrát;

Politikai: konszenzusos területek határainak kijelölése;

Társadalompolitika: oktatási reform végigvitele, az egészségügy radikális átalakítása, a foglalkoztatás növelése;

Gazdaság: versenyképességi stratégia kidolgozása és megvalósítása.

Nagyon messze vagyunk még a gazdagabb országok polgárai számára magától értetődő, természetes pozitív attitűdöktől a rászorulókkal szemben, a közös értékeket nemcsak elfogadó, de tenni is kész civilcsoportok tömeges létezésétől. A társadalom igazi erejét ezek a csoportok jelentik. Akik hajlandók jó célokért szövetkezni, tenni, ha szükséges a hatalommal is szembeszállni, akik nyitottak a jövő érdekében a jobb minőséget szolgáló újragondolt, takarékosabb fogyasztás társadalmi támogatására is.

Remény van arra, hogy a szabad magyar társadalom a lakossági fogyasztás normalizálására törekszik, a takarékoságot nem kényszernek, hanem jól átgondolt, távlati

jóléti célokat szolgálónak érzi. Az új fogyasztási modellek reálisan csak akkor alakulhatnak ki, amikor a gazdálkodó, fogyasztó háztartások tudatosan készek a többség érdekeit szolgáló magatartás elfogadására.

Minden magatartásváltozás tanulás eredménye. Ez nyilvánvalóvá teszi azt az alapkövetelményt, amely a magyar társadalom minden eresztékében az előrevivő, új ismeretek hasznosítását helyezi a tennivalók középpontjába. A társadalom minden tagját felnőttként kezelő rendszer végrehajthatja azt a sürgető feladatot, amely a fenntartható fejlődés eredményeként a fenntartható fogyasztást a föld népei számára elfogadott normának tekinti és igényeit ennek megfelelően alakítja. Egy-egy ország nem képes azoknak a feladatoknak a végrehajtására, amelyek a föld korlátozott forrásainak hosszú távú fenntartását szolgálják. Minden ország, a földi élet érdekében, saját lakosai segítségével képes a fenntartható fogyasztás társadalmi elfogadtatására. Ez azt jelenti, hogy nem maradhatunk ki a tenni akaró, a jövőért felelősséget érző országok lakosainak széles táborából. Ehhez a feladathoz nélkülözhetetlenek a dolgozatban vázolt tennivalók, amelyeknek súlyát az idézett stratégiai kiadvány is megerősíti.

Pál László

ENERGIAPOLITIKA ÉS VERSENYKÉPESSÉG

A tapasztalatok és a statisztikai adatok egyaránt bizonyítják a szoros összefüggést az országok fejlettsége, nemzetijövedelem-termelő képessége, lakosságuk életszínvonala és az adott ország energiafogyasztási szintje között. A GDP növekedése szinte minden korban és minden országban együtt járt a növekvő energiafogyasztással. A tétel általában fordítva is érvényesül: az energiafelhasználás növekedése a GDP-termelőképesség növekedésével párosul.

Kivételeket csak elvétve és csak átmenetileg találunk: előfordult, hogy egy-egy, az energiahordozók kitermelésében meghatározó országban az energiapazarlás és az adott időszakban csökkenő világpiacon energiaárak GDP- és életszínvonal-csökkenéssel párosulnak, és már arra is volt példa, hogy a rövid idő alatt végrehajtott iparszerkezeti átalakulásokat GDP-növekedés és egy-két évig csökkenő energiafelhasználás kísérte.

Az energiahordozókhoz való viszony világpolitikai tényező, stratégiai jelentősége van az egyes országok, országcsoportok energiaellátási biztonságának rövid és hosszú távon egyaránt. Az energiahordozók kitermelési lehetőségeinek és jogainak birtoklásáért a világ meghatározó államai kereskedelmi, politikai, esetenként katonai eszközök széles tárházát képesek mozgósítani. Különösen a szénhidrogének – elsősorban a kőolaj és a földgáz – vonatkozásában találkozhattunk a legújabb kori történelemben rendszerek összeomlásával, helyi, regionális, esetleg világméretű háborúkkal.

Energetikusok körében gyakran emlegetik azt a nem túl tudományos tézist, miszerint „egy országban vagy stabilitás van, vagy pedig olaj”. Az elhúzódó közel-keleti válságok, Észak-Afrika és Közép-Amerika instabilitása, vagy akár a Szovjetunió szétesése egyaránt erre utalnak.

Mindemellett valamennyi fejlett gazdasággal rendelkező ország tudatos energiapolitika megvalósítására törekszik. Nagyon kevés példát látni arra, hogy az energiaellátási folyamatokat kizárólag a piaci viszonyokra bíznák a felelős politikai szereplők. A legliberálisabb gazdaságpolitikát hirdető államok sem bízzák a véletlenre energiapolitikájuk alakítását. Az Egyesült Államok például a külpolitikájában messzemenően szem előtt tartja energetikai érdekeit, de emellett százmilliárd dollárral finanszírozza a szövetségi költségvetésből a jövő energiahordozóival kapcsolatos kutatásokat. Az Európai Unió direktívák sorozatát bocsátotta útra a régió energiahatékonyságának javítása, a megújuló energia felhasználásának rövid távú gazdasági megfontolásokkal nem indokolható, fokozott ütemű elterjesztése érdekében. Az Unió minden egyes tagállamában ugyanakkor fellelhető az adottságokra épülő energiapolitika és az ebből levezethető sajátos energiaszerkezet is. Már a bevezetőben alá kell húzni azt az érdekes ténytet, hogy – szemben a piacépítési, versenypolitikai megfontolások zömével – az energiaellátás felelősségét az EU is az egyes országok kormányainak felelőségeként határozza meg (miközben az energetika terén is megfogalmaz közös gazdálkodási, versenyztetési és piaci eljárási szabályokat).

Az emberiség egyik kulcsproblémája a környezet védelme, a tartósan fenntartható növekedés feltételeinek megteremtése, a jövő generációk számára is élhető természeti feltételek biztosítása. A természeti környezet terhelésének egyik meghatározó forrása az energiahordozók kitermelése, azok átalakítása és az energia fogyasztása. Ezért a nemzetközi és regionális szervezetek sora keresi a választ a jelen energetikája és a jövő környezeti feltételei közötti harmónia biztosításának kérdéseire.

Az egyes országok energiapolitikáinak a környezet védelméhez való viszonya viszont igencsak eltérő. A különbségek elsősorban abból származnak, hogy minél több felelősséget vállal egy társadalom a következő generációk életfeltételeinek megtartásáért, annál nagyobb költségeket terhel a jelen generációira, és egyben csökkenti a ma élők életszínvonalát vagy az adott ország piaci versenyképességét. Vannak országok, amelyekben a politika – támaszkodva az ország gazdasági, esetleg katonai potenciáljára – nem tesz energetikai engedményeket a versenyképesség rovására, míg mások felvállalják a jelen és a jövő egyensúlyának nagyobb mértékű képviselését, veszélyeztetve ezzel térvesztésüket a nemzetközi piaci versenyben.

Jó példa erre az ún. Kiotói Egyezmény sorsa: a környezet terhelésének csökkentését célzó megállapodás ugyan hatályba lépett, és számos ország – többek között az EU, vagy a legutóbb Oroszország is – vállalta annak betartását, drágítva ezzel az energiaellátás költségeit, miközben a világ legnagyobb energiafogyasztója – az USA – nem kötelezte el magát az egyezmény betartása mellett.

Eltérő az egyes országok, országcsoportok viszonya a különféle energiahordozók felhasználása iránt. Geológiai és földrajzi adottságok, társadalmi-politikai viszonyok és gazdaságpolitikai megfontolások egyaránt alakítják az országok energetikai szerkezetét. A végleteket jól mutatja Franciaország, Ausztria és Magyarország példája, miszerint az előbbi villamosenergia-termeléséből több mint 80%-ot tesz ki a nukleáris energia, Ausztriában ezt törvény tiltja, a vízenergia súlya ugyanakkor eléri a 22%-ot, hazánkban pedig a természeti adottságok és a társadalmi-politikai kötöttségek miatt a vízenergia hasznosítása elenyésző. De a geológiai adottságokra vezethető vissza az is, hogy Kínában a szén, Oroszországban a földgáz, az Arab-öböl országaiban az olaj, Norvégiában a víz energiájának hasznosítási aránya kiugróan magas.

A dolgozatban alkalmazott mértékegységek alatt az alábbiakat kell érteni:

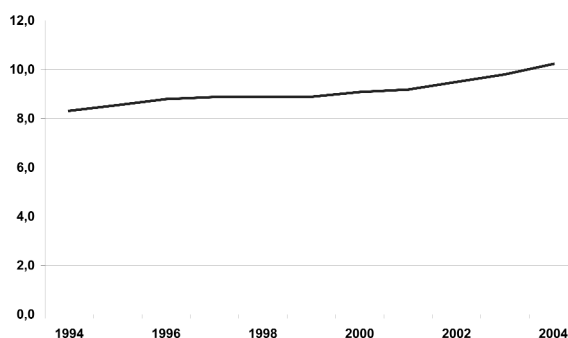
1 hordó kőolaj	= 0,1364 tonna	= 0,159 m ³ , azaz
1 m ³ kőolaj	= 0,8581 tonna	= 6,2898 hordó,
1 kilokalória (kcal)		= 4,187 kJ,
1 kilowattóra (kWh)		= 860 kcal = 3600 kJ,
1 toe (tonna olaj-egyenérték)		= 10 millió kcal fűtési energia, vagy
		= 12 MWh villamos energia, vagy
		= 1500 kg fekete szén, vagy
		= 3000 kg lignit, vagy
		= 1111 m ³ földgáz

Az adatok többnyire a 2004. évre, illetve 2004. december 31-ére vonatkoznak. Az ettől eltérő dátumokat külön feltüntettem.

Energetika világméretekben

A világ országainak összesített energiafogyasztása 2004-ben mintegy 10,2 milliárd tonna olaj-egyenértékre tehető. Ez az érték 4,3%-kal magasabb a 2003-ban számítotttnál és 23%-kal növekedett a legutóbbi tíz évben.

A világ energiafogyasztása (milliárd toe)

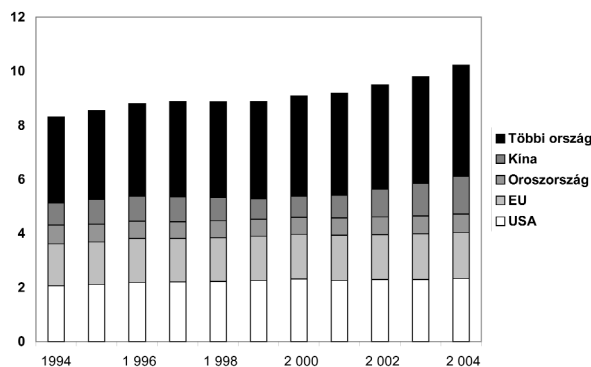

A teljes fogyasztásból az Egyesült Államok, Kína, Oroszország és Németország részesedése az elmúlt 10 évben az alábbiak szerint alakult:

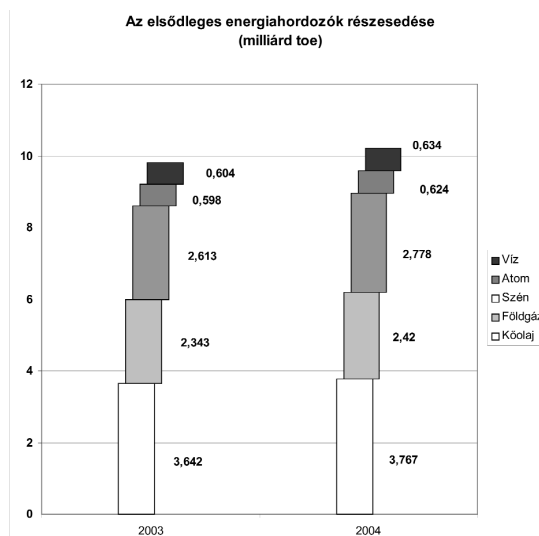
	1994	2004
Egyesült Államok	20,3%	22,8%
Kína	9,8%	13,6%
Oroszország	8,4%	6,5%
Németország	4,0%	3,2%

Az energiafogyasztás adatai feltűnően tükrözik az ezekben az országokban lejátszódó alapvető gazdasági folyamatokat. Látható a kínai gazdaság ugrásszerű dinamikus fejlődése, az, hogy az USA gazdasági növekedése ebben az időszakban meghaladta az EU – és különösen a stagnáló német gazdaság – fejlődési ütemét, kiolvasható az adatokból, hogy az orosz pénzügyi válság ebben a periódusban zajlott.

A legfőbb fogyasztók (milliárd toe)

Az elsődleges energiahordozók részesedése a világ energiafogyasztásából az elmúlt két évben az alábbiak szerint alakult:

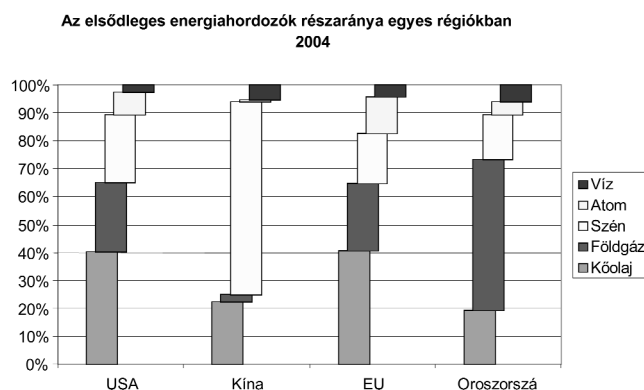

A 2003. és 2004. évi fogyasztási szerkezetben a főbb energiahordozók súlya – kerekítve – az alábbi volt:

%	2003	2004
Kőolaj	37,2	36,8
Földgáz	23,9	23,7
Szén	26,7	27,2
Atom	6,1	6,1
Víz	6,2	6,2

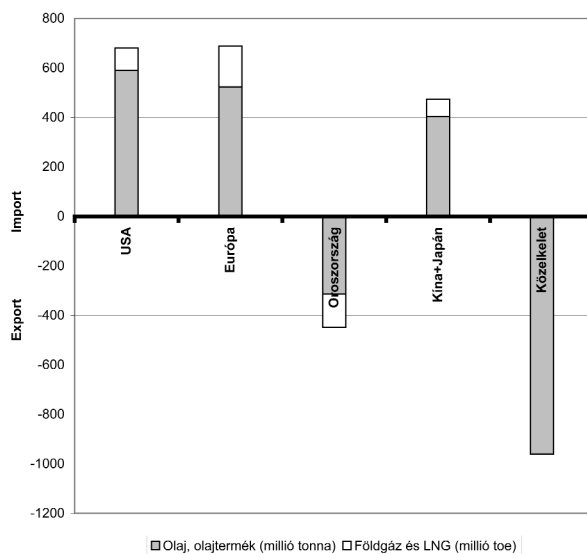
Ez egyben azt is jelenti, hogy miközben valamennyi alapvető energiahordozó-felhasználás abszolút értelemben növekedett a megelőző évhez képest, 2004-ben a szén-felhasználás aránya mintegy fél százalékkal magasabb arányt képviselt, elsősorban a kőolaj és részben a földgáz felhasználásának terhére.

Rendkívül érdekes képet mutat a legenergiagényesebb gazdaságok belső fogyasztási szerkezete:

Az Egyesült Államok földgázban és szénben lényegében kielégíti belső szükségleteit, importra alapvetően kőolajban és olajtermékekben szorul. Oroszország önellátó, gyakorlatilag semmilyen energiahordozót nem importál. Kína saját szénkészletekkel rendelkezik, ennek felel meg a jelenlegi energiaszerkezete. A szénbázisú-, nukleáris- és víz-energián alapuló fogyasztás valamennyi régióban meghatározó mértékben a belső forrásokra épül. Jelentős nemzetközi áruforgalom a szénhidrogénekben valósul meg. A következő ábrából látható, hogy kőolajban, illetve kőolajtermékekben valósul meg az energiahordozók nemzetközi kereskedelmének döntő hányada. A szénhidrogén-szállítások zöme a Közel-Keletről és Oroszországból indul, míg ezek felvevő piaca elsősorban az Egyesült Államok, az Európai Unió és a távol-keleti térség, mindenekelőtt Japán és Kína. Amíg a kőolaj és az abból származó termékek a csővezetékes szállítás mellett tankerhajókon, vasúton és közúton is szállíthatók, a földgáz döntő mértékben kötődik a kiépített csővezetékes rendszerekhez. A cseppfolyósított földgáz (LNG) ugyan szállítható a kőolajhoz hasonló módszerekkel, de az átalakítás jelentősen megrálgítja a gáz-állapotú termékekhez képest. A közel-keleti földgázkincs kiaknázására éppen ezért készülnek grandiózus csőhálózat-építési tervek, megvalósításuk azonban a hatalmas beruházási költségek, az útvonal bonyolultsága, a tranzit országok társadalmi-politikai instabilitása miatt rendkívül vontatottan halad.

A főbb régiók szénhidrogén-kereskedelme

Az adatokból megállapítható, hogy a világban 2004-ben felhasznált 6187 millió toe mennyiségű kőolajból és földgázból 1842 millió toe-t, azaz kb. 30%-ot tesz ki az USA az EU tagországai és Kína, valamint Japán importja, amelyet ennek megfelelően több ezer kilométeres szállítás költsége is terhel. A nemzetközi kereskedelembé kerülő mintegy 3060 millió toe mennyiségű szénhidrogénnek mintegy 50%-a származik két területről: a közel-keletről és Oroszországból. Importfüggőség tekintetében a világ egyik legsebezhetőbb régiója az EU, hiszen kőolaj-felhasználásának majdnem 65%-át, földgázigényének 54%-át csak importból tudja kielégíteni.

Az emberiség számára az egyik legfontosabb kérdés az, hogy a föld meddig tudja kiszolgálni fosszilis energiahordozókkal a növekvő szükségletet.

Szén esetében azzal számolnak, hogy a jelenlegi kitermelési mutatók fennmaradása mellett az ismert készletek több mint 160 évig ki tudják elégíteni az igényeket.

Napjainkban még folytatódik az a folyamat, hogy az újonnan feltárt, bizonyított és kitermelhető kőolaj-, földgáz- és szénkészletek mennyisége lényegében eléri az időközben elhasznált energiahordozók mennyiségét. A feltárt szénhidrogén-készletek és a 2004-ben érvényesített kitermelési adatokkal számított készlet/kitermelés (év) mutatók az alábbiak szerint alakultak:

		1985	1995	2005	Készlet/kitermelés (2005)
Kőolaj	(milliárd tonna)	113	152	162	41 év
Földgáz	(ezer milliárd m ³)	96	145	180	67 év

A feltárt kőolaj- és földgázkészletek tekintetében a vezető országok sorrendje:

Kőolaj		%	Földgáz		%
	Szaúd-Arábia	22,1		Oroszország	26,7
	Irán	11,1		Irán	15,3
	Irak	9,7		Katar	14,4
	Kuvait	8,3		Szaúd-Arábia	3,8
	Jemen	8,2		Emirátusok	3,4
	Venezuela	6,5		USA	2,9
	Oroszország	6,1		Nigéria	2,8

Míndez arra utal, hogy

- néhány évtizedig az emberiség biztonsággal ellátható elsődleges energiahordozókkal, de
- rendkívüli beruházásokat kell eszközölni – elsősorban a földgáz esetében – a szállítási infrastruktúrák fejlesztésére,
- folytatni kell a ma még ismeretlen szénhidrogén-lelőhelyek feltárására irányuló – és növekvő összegeket felemésztő – kutatási munkákat,
- nemzetközi összefogással kell kutatni a jövő energiaforrásait, a ma ismert megújuló energiák hatékonyabb alkalmazását, a fúziós erőművek előkészítését, a hidrogén-cellák hasznosítását, új motorhajtó anyagok kifejlesztését,
- komolyan kell venni az energiatakarékosságra irányuló erőfeszítéseket elsősorban a közlekedés, a fűtés, a villamos berendezések hatékonyabb megvalósítása terén.
- az ismert szénhidrogén-lelőhelyek és a fogyasztásban jelenleg meghatározó ország-csoportok közötti érdek-, jövedelem-, társadalmi és hatalmi különbségek további konfliktusokat eredményezhetnek és megoldásuk világméretű politikai-diplomáciai erőfeszítéseket fog igényelni.

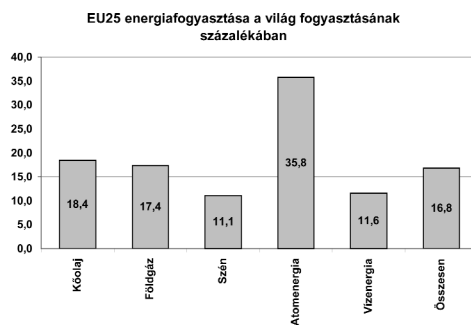
A Nemzetközi Energia Ügynökség előrejelzései szerint a világ energiafogyasztásának növekedése – elsősorban a fejlődő országok gazdaságának nagymértékben növekvő energiaigényessége következtében – az elkövetkező évtizedekben fel fog gyorsulni. Ennek folyományaként azzal számolnak, hogy 2030-ig a világ energiaszükséglete 50%-kal növekszik és a növekmény 60%-át szénhidrogének felhasználásával elégítik majd ki. Az új készletek felkutatására és a termelési-szállítási infrastruktúra fejlesztésére az

elkövetkező 25 év alatt az országoknak összesen közel 20 000 milliárd dollárt kell fordítaniuk annak érdekében, hogy az energia a fogyasztókhöz jusson.

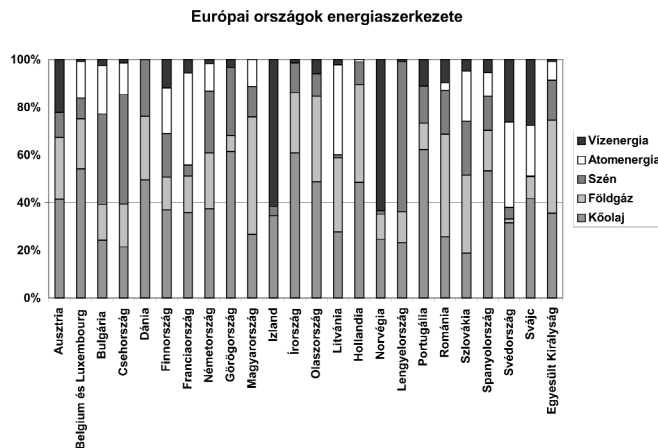
Amennyiben a szénhidrogén alapú fejlesztéssel szemben a nukleáris és üzemanyagok esetében bioenergia felhasználása kerülne előtérbe, úgy az energiafelhasználással kapcsolatos széndioxid-kibocsátás – és ennek megfelelően a környezet terhelése – mintegy 60%-kal alacsonyabb mértékben növekedhetne. Vannak olyan jelek, miszerint egyes meghatározó államokban egyre inkább előtérbe kerül egy ilyen irányban módosított energiapolitika kialakítása.

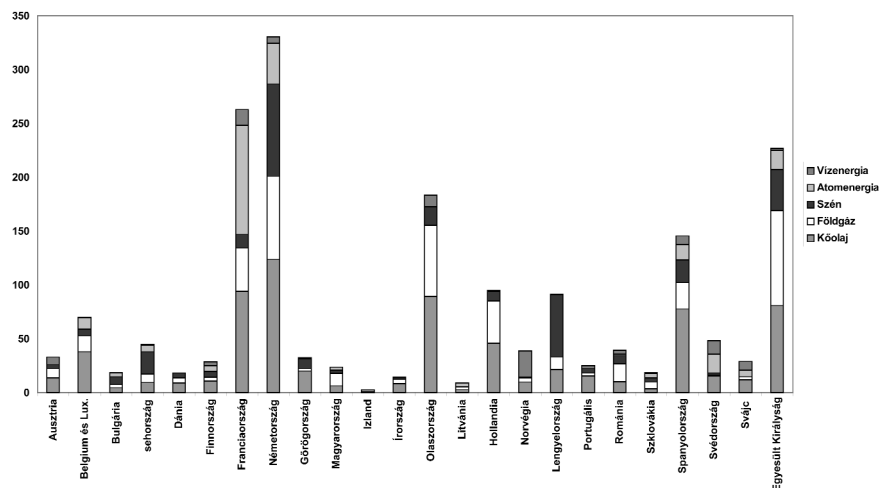
Európa energetikája

Az USA mögött Európa a második legnagyobb energiafogyasztó. Kőolaj-egyenértékben számolva a világban elfogyasztott energia 16,8%-a Európában fogy el. Kiemelkedik (elsősorban a francia energiaszerkezet sajátosságai miatt) a nukleáris energia felhasználásában, de kőolaj és földgáz tekintetében is igen magas a régió súlya.

Az egyes országok által felhasznált energia szerkezete szélsőséges eltéréseket mutat. Látható, hogy az északi és az alpesi országokban igen magas a vízenergia részaránya, míg Lengyelország, Németország, Csehország energiarendszerében nagy súlyt képvisel a régióban kitermelt szén. Franciaország, Svédország, Litvánia tekintetében az atomenergetika jelentősége kiemelkedő, míg Hollandiában, az Egyesült Királyságban és Magyarországon kiterjedt a földgáz energetikai célú hasznosítása. (A kőolaj természetesen minden európai országban alapvetően a közlekedés meghatározó üzemanyagának forrása.)

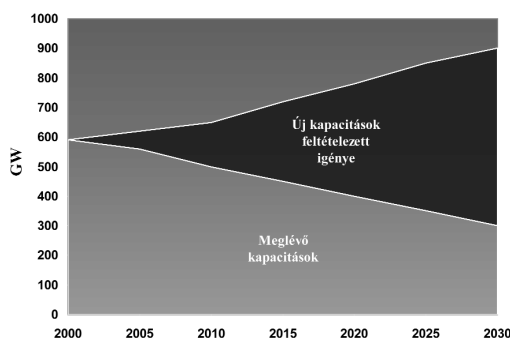

Európai országok energiafogyasztása
(millió toe)

Természetesen az egyes országokban is kimutathatók az összefüggések az elfogyasztott energia mennyisége és az országok mérete, lakosságuk lélekszáma és gazdaságuk fejlettsége között.

Az energiaszerkezetben és az importfüggőség mértékében mutatkozó lényegi eltérések következtében az Európai Unió energiapolitikája hatalmas viták közepette alakul. Nincs lehetőség egységes energiaszerkezeti politika kialakítására, a környezetvédelmi követelmények eltérően hatnak az egyes országokban, nem érvényesülhetnek általánosságban (helyesen!) egyetlen jelentős energiahordozó tilalmára irányuló kísérletek sem. Elegendő utalni az osztrák vagy német atomenergia-ellenes mozgalmak próbálkozásaira, vagy a környezet szennyezésében olyan jelentős szénérművek bezárására, vagy legalábbis jelentős megadóztatására irányuló kísérletekre.

Az európai szakértők azzal számolnak, hogy 2030-ra 50%-kal megnövekszik a kontinensen a villamos energia iránti kereslet. A jelenleg működő kb. 600 GW teljesítményt képviselő erőművek fele – elöregedés, gazdaságtalan működés vagy környezetkárosítás miatt – leállításra kerül. Mindez azt jelenti, hogy az elkövetkező huszonöt esztendő során Európában 600 GW új villamos teljesítményt kell létesíteni. (Az összehasonlítás kedvéért: ez körülbelül 1250 db paksi atomerőművi blokk együttes teljesítményének felel meg és beruházási költségei mai áron 1200 Mrd euróra tehetőek.)

Alapvető kérdés, hogy az egyes energiahordozók milyen szerepet kapnak az európai energetika fejlődésében? Amennyiben érvényben maradnak az elmúlt évek tendenciái, úgy a jelenlegi 23%-ról tovább növekszik a földgáz részaránya és a jelzett időszak végére eléri a 31–33%-ot. Ennek biztonságos kielégítése – a napirenden szereplő közel-keleti földgázvezetékek megépítésére irányuló erőfeszítések ellenére – csak egy jelentősen kibővülő és minőségileg továbbfejlődő EU–Oroszország kapcsolat mellett érhető el.

Az európai energiapolitika egyik kulcseleme a megújuló energiahordozók gyorsított elterjesztése. Az EU kvótákat ír elő a tagállamok számára a megújuló forrásokból előállítandó üzemanyag és villamos energia tekintetében, engedélyezve azt is, hogy a kvóták megvalósulása érdekében az országok – egyebekben nem kívánatosnak ítélt – preferenciákkal is segítsék elő azok elterjedését. Ebben a tekintetben is jelentősen eltérnek egymástól a tagországok adottságai és érdekei. Amíg például Izland szinte kizárólag geotermikus energiát használ, Ausztriában is eléri a vízenergia az EU által perspektívában elvárt hányadot, a tengerparti és hegyvidéki országokban pedig tömegesen létesítenek szélerőműparkokat, addig más területeken a megcélzott – távlatilag 23%-os – részesedés elérhetetlennek látszik.

Az Európai Unió a világ egyik meghatározó energia-importőre. A 15 korábbi tagország az általa felhasznált energiahordozók több mint felét a régió kívül szerzi be. A szilárd tüzelőanyagok 55%-át, a kőolaj 77%-át és a földgáz 44%-át vásárolja. Az elmúlt években mindössze Dánia és Anglia volt – az utóbbi csökkenő mértékben – nettó energiaexportőr, mellettük a szenet és kőolajat importáló Hollandia szállított földgázt az Unió többi tagországába. A szénimport 75%-a négy országból – Dél-afrikai Köztársaság, Kolumbia, Oroszország és Lengyelország – származott, a nagyobb mennyiségű olajbeszállítások Oroszországból és a Közel-Kelet államaiból történtek.

Nehezebb a helyzet a földgázzal, hiszen míg a szén és a kőolaj számos útvonalon szállítható, a földgázszállítások alapvetően a csővezetékes infrastruktúrához kötődnek (a cseppfolyósított földgáz szállítási útvonalát az átalakító üzemek telepítése határozza meg, miközben maga az átalakítási folyamat igencsak megdrágítja ezt az energiahordozót).

Az európai országok számára az importált földgáz 50%-át Oroszország, 25–25%-át pedig Norvégia és Algéria forrásai adják.

A jelenlegi földtani kutatások eredményeinek felületes ismeretében is nagy biztonsággal állítható, hogy európai léptékben is jelentős földgázmezők feltárására a közeli jövőben nincs esély, ezért az európai fogyasztók növekvő földgázigényeinek kielégítését csak növekvő importtal lehet megoldani.

A közhiedelemmel szemben a villamos energia szállítása igen drága. Nemcsak az átviteli hálózatok magas beruházási költségei és engedélyeztetésük-építésük hosszú átfutási ideje korlátozza a lehetőségeket, hanem az a tény is, hogy a szállítás magas energiavesztéssel jár. Ezért a villamos energia nemzetközi kereskedelme más áru fajtákhoz viszonyítva igen alacsony hányadot képvisel és alapvetően csak kis távolságon lehet kifizetődő. Ezért van az, hogy – bár az Európai Unió a villamosenergia-kereskedelem tekintetében a világ legnyitottabb régiója – a mintegy 2615 TWh-ra tehető összes fogyasztás mellett mindössze 300 TWh, azaz 11,5% az import és 9,2% az export hányada. Eközben a külkereskedelem zöme is a tagországok között zajlik. Mindössze a teljes fogyasztás 2,2%-át fedezi az EU határain kívülről érkező villamos

energia, és ha Svájc, valamint Norvégia beszállításait is levonjuk, a kívülről érkező áram jelentősége 14% alá esik!

Az EU tagországai ratifikálták a Kiotói Egyezményt, és számos intézkedést határoztak el annak teljesítése érdekében. Többek között új környezetvédelmi normarendszert vezettek be a szennyezést okozó ágazatok és technológiák terén. Bevezették például az ólommentes üzemanyagok elterjesztését, a keverékek visszaszorítását, az erőművi CO₂- és NO_x-kibocsátás csökkentését célzó műszaki és jogi előírásokat. Általános szabályrendszert dolgoztak ki a környezetterhelési díjak és az energiaadó megállapítására, kialakították a CO₂-kvóták és az azokkal történő kereskedelem európai feltételrendszerét.

Új irányelveket fogadtak el a nagy hatásfokkal üzemelő erőművek építésének támogatására és a megújuló energiaforrásokat hasznosító berendezések elterjesztésére. Olyan magasra állították az európai mércét ezek vonatkozásában, mint a világ egyetlen régiójában sem. Fel is gyorsult ezek hatására a gázturbinás és gázmotoros erőművek terjedése, a szélgenerátorparkok építése, a bioenergia hasznosítása.

A Kiotói Egyezmény betartása magasztos célt szolgál: a tartósan fenntartható fejlődés célját, ugyanakkor betartása számos gondot okoz rövid távon azoknak, akik ezt felvállalják. Versenyhátrányt jelent azokkal az országokkal szemben, amelyek alárendelik a jövő érdekeit a mának, amelyek nem vállalják az új követelményeknek megfelelő környezetvédelmi beruházásokat, amelyek rövid távon hajlandóak gyors ütemben fogyasztani a föld nem megújuló energiakészleteit, a kőolajat, a földgázt, a szenet.

Versenyhátrányt jelent persze az is, ha a fogyasztóknak kell támogatniuk az amúgy nem gazdaságos erőművek működtetését. Amíg a tengerpartokon vagy a hegyek tezején működő szélgenerátorok 5000–7000 órát forognak egy évben, addig a sík vidékre telepített erőművek esetében ez az óraszám 2000–3000 közé tehető. Ez magasabb fajlagos beruházási költségeket, tartalék erőművek rendelkezésre állását igényli (arra az esetre, amikor nem fúj a szél), és megnehezíti a teljes ellátási rendszer szabályozási feltételeit, hiszen a villamos energia egy olyan árufajta, amelyet lényegében nem lehet raktározni. Ez azt jelenti, hogy minden időpillanatban annyit kell termelni, amennyi elfogy. Ennek megfelelően, ha fújni kezd a szél, akkor vissza kell kapcsolni valamely működő erőművi blokkot, ha pedig eláll, akkor indítani kell a hagyományos erőművek valamelyikét.

Az energiapolitikusoknak és a politikának együtt kell tehát működni abban, hogy a környezet megóvása érdekében tett intézkedések és a versenyképesség megtartása között mindenkor a nemzetközi feltételekhez legjobban illeszkedő kompromisszumra jussanak.

Európai szinten rendkívül nehéz megtalálni a közös energiapolitika halmazait. Jellemző, hogy a villamos energiáról, valamint a földgázzal szóló EU-direktívák elkészítése óriási fejtörést okozott az európai politikusoknak. Több időt és „energiát” fordítottak ezek kidolgozására, mint például az EU-alapszerződés előkészületeire. Egy évtizednél is hosszabb időt vett igénybe az első direktívák kidolgozása, amelyeket néhány év elteltével már módosítani kellett, és már hallani olyan hangokat, hogy a 2003-ban elfogadott európai energetikai törvények is átalakításra szorulnak.

A differenciált energiaszerkezet magában hordozza az érdekkülönbségeket. A közös mondanivalót az EU differenciált módszerekkel keresi: ajánlásokat és irányelveket dolgoz ki, például

- a megújuló energiahordozók hasznosításának növelésére,
- az atomerőművek biztonságos üzemeltetésére, a nukleáris hulladékok elhelyezésének szabályaira,
- a transzeurópai vezetékszerek fejlesztésére,
- az ún. „kapcsolt” energiatermelés támogatására (az ilyen eszközök egyaránt hasznosítják a megtermelt villamos és hőenergiát, tehát jobb hatásfokúak és kevésbé terhelik a környezetet),
- az országok függőségének csökkentése és a bányászattal összefüggő szociális kérdések kezelése érdekében a széntermelés korlátozott mértékű támogatására,
- energiatakarékosági programok bevezetésére,
- energiaadó alkalmazására,
- a liberalizált energiapiac működési szabályaira.

A felsorolásból jól látható, hogy nem sikerült közös dokumentumokat kidolgozni az energiahordozók kívánatos arányairól, azok beszerzési forrásairól, az erőmű-építési politikák összehangolásáról, az ellátás biztonságáról, az energetikai beruházások összehangolásáról és számos más kérdéssel. Ezek az ellátás biztonságát meghatározó kérdések a nemzeti kormányok és az energiapiaci szereplők hatáskörében maradtak.

Feltételezhető, hogy ennek az ellentmondásos helyzetnek a következménye az, hogy az energetikai irányelveket az egyes tagországok eltérő módon tudják értelmezni, és átültetésük a nemzeti jogszabályokba igencsak változatos módon és ütemben történt meg. Egy új keletű EU-vizsgálat például azt állapította meg, hogy a villamos energiáról szóló irányelvet mindössze öt tagországban vezették be maradéktalanul, miközben több mint húsz tagország tekinti EU-kompatibilisnek a megalkotott nemzeti szabályozást.

Az EU egyik alapelve a személyek, a tőke, az áru, a szolgáltatások és az információ szabad áramlása. Ezt az elvet számos árucikk esetén viszonylag könnyű volt érvényesíteni, azonban az energia tekintetében a ma már közel tizenöt éves múltra visszanyúló tárgyalások is csak részlegesen és rendkívül ellentmondásosan tudták meghonosítani. Az energiapiac liberalizációja a thatcheri Nagy-Britanniában indult a '80-as években, és az EU keretei között is megkezdődtek a nyolcvanas évek végén az egyeztetések. Olyan végletes működési modellek között kellett közös álláspontot találni, mint például az említett liberalizált angol megoldás, vagy a döntő mértékben állami monopóliumokra épülő francia villamos- és gázipar. Amíg a német energetika alapvetően tartományi szerveződésből fejlődött magánvállalkozásokká, addig a spanyol megoldás állami vállalatcsoport szétszedésére épült. 2004 közepe óta 25 ország eltérő energetikai adottságait és energiapolitikáját, eltérő szervezeti, tulajdonlási szervezetét, eltérő jogrendjét kell egyeztetni.

Az EU energetikai piacliberalizációs irányelvei számos szervezeti, eljárási, hatósági, szabályozási előírást fogalmaznak meg, melyek között a legfontosabbak az energetikai vállalkozások szabad szerveződésére, a monopól jellegű hálózati infrastruktúrához való szabad és diszkriminációmentes hozzáférésre és a fogyasztók egyre bővülő körének a szolgáltató megválasztására irányuló döntési szabadságára, valamint a piaci folyamatok érvényesülésének biztosítására vonatkoznak.

A 25 EU-tagország mindegyikének jogrendjében valamilyen mértékben érvényesítették az EU-irányelvek előírásait, azonban nyugodtan kijelenthetjük, hogy a 25 or-

szágban 25 féle megoldást találtak. A szervezeti és jogi rendszerek számos eleméről elmondhatjuk, hogy többségük egymással nem kompatibilis.

Az energiapiac liberalizációjától a brüsszeli szervezetek több komoly változást vártak, azonban az elmúlt évek tapasztalatai ezek többségét nem igazolták. Arra számítottak, hogy sikerül megtörni a nemzeti vállalatok monopóliumát az energetikában. Ez ugyan valóban számos országban be is következett, viszont helyükbe többnyire egyre növekvő erejű nemzetközi monopóliumok léptek. Bízta abban, hogy a sokszereplős piac szélesebb szolgáltatói körből biztosít választási lehetőséget a fogyasztók számára. Ezzel szemben mára az európai fogyasztói piac közel 70%-a koncentráldott hat multinacionális cég kezében, és semmi jel nem mutat a folyamat lassulására.

Arra számítottak, hogy a kibontakozó piaci verseny hatására megindul és tartós lesz a fogyasztói árak csökkenése. A liberalizáció első időszakában – elsősorban a német piacokon – valóban megindult az árverseny, azonban a trend igen hamar megfordult. Ma már mintegy ötven százalékkal magasabbak a szabadpiaci villamosenergia-árak Németországban, mint akár másfél évvel ezelőtt. A folyamatnak természetesen több magyarázata is van. A legfontosabb talán az, hogy az energiahordozók (szén, olaj, földgáz stb.) terén, valamint az áramtermelésben nincs érzékelhető verseny, s ezek után lényegében csak a kereskedők között zajlik árverseny az elérhető árrés mértékéig.

Abban is bíztak a döntéshozók, hogy a megnyíló verseny hatására új befektetők – különösen erőmű-beruházók – jelennek meg a színen és növekedni fog az áram-túlkínálat, visszahatva a fogyasztói árak csökkenésére. Ezek a befektetők azonban nem jelentek, sőt néhány évig érzékelhetően csökkent az összeurópai erőművi kapacitás. Egyfelől folytatódott az előregedett, a környezetszennyező és a nem divatos (pl. egyes országokban a nukleáris) erőművek bezárása, másfelől azonban lelassult az új erőművek építési folyamata. A magyarázat egyszerű: a liberalizálás következtében a hangsúly áttelődött a rövid lejáratú kereskedelmi ügyletekre, sőt egyenesen tiltották a hosszú távú kapacitáslekötési és áramvásárlási szerződések megkötését, kezdeményezték továbbá a korábban megkötöttek felbontását. A beruházásokat finanszírozó bankok ugyanakkor a piaci háttér hiányában nem vállalják a pénz kihelyezésének kockázatát.

A magyar energiapolitikáról

Az 1990-es évek elején ez ország energiafogyasztása gyors ütemben csökkent részben a termelő ágazatok visszaesése, különösen az energiaigényes szakmákban működő vállalatok sorozatos összeomlása, valamint a lakosság életszínvonalának érzékeny csökkenése következtében. Lekerült a napirendről új alaperőművek korábban tervezett építése és az energiapolitika lényegében a már kialakult energiaszerkezet fenntartását irányozta elő.

A magyar Országgyűlés 1993-ban fogadott el egy energiapolitika tárgyú dokumentumot, amelynek leglényegesebb célkitűzései az alábbiak voltak:

- energiaellátás biztonsága,
- az energiahordozók és a beszerzési források diverzifikációja,
- a kőolaj és a kőolajtermékek stratégiai készletezési rendszerének megteremtése,
- környezetvédelem követelményeinek érvényesítése,

- energiatakarékosság és
- megújuló energiák használata;
- legkisebb költség érvényesítése a piaci verseny és szabályozás révén;
- nyilvánosság az energetikai döntéseknél;
- piacconform szervezeti, tulajdonosi, gazdasági és szabályozási környezet létrehozása;
- fogyasztóvédelem;
- egységes európai piacokhoz való alkalmazkodás.

Az akkori célkitűzések az elmúlt évtizedben többé-kevésbé teljesültek. Minden megjelölt területen születtek kormányzati intézkedések, azonban a reálfolyamatokban számos területen előre nem látott események is végbementek. Ezek hatása gyakran lényegesen nagyobbak bizonyult, mint az országgyűlési állásfoglalásokban rögzített intézkedéseké, illetve törekvéseké.

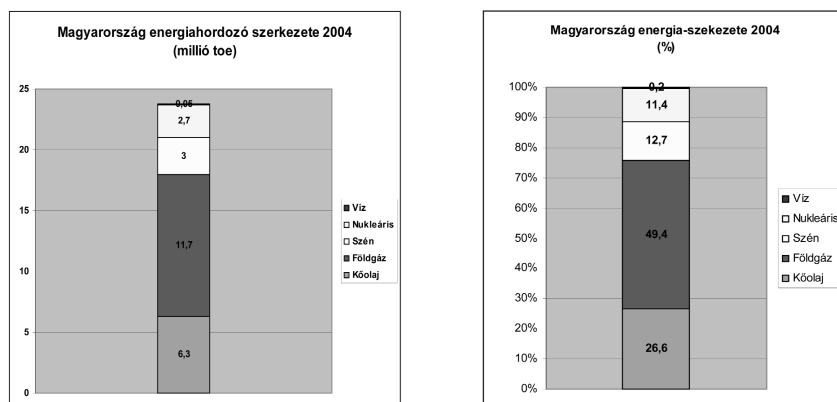
A dokumentum elfogadásának időpontjában az ország elsődleges energiaellátásában két 100%-ban állami tulajdonú cégcsoport – a MOL és az MVM – játszott gyakorlatilag kizárólagos szerepet. Fejlesztési, termelési, szolgáltatási és nagyrészt a kereskedelmi kérdésekben a döntések – az érintett állami vezetőkkel történt egyeztetés után – lényegében e két monopólium vezetésében születtek.

Azóta:

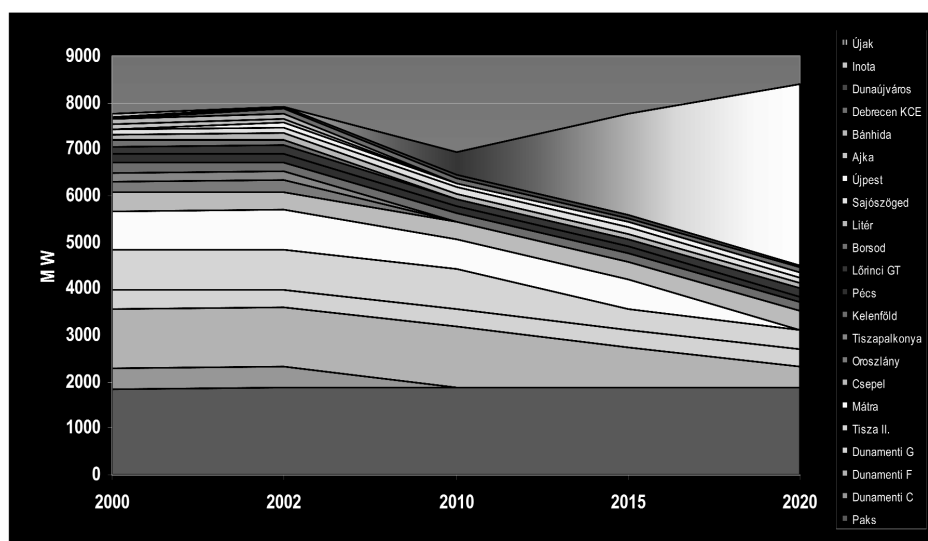
- új ipari szerkezet alakult ki az országban,
- megfordult a nemzeti jövedelem alakulásának korábban csökkenő trendje, a GDP elérte, majd meghaladta a rendszerváltás előtti színvonalat,
- lényegében megszűnt a hazai energetikai szénbányászat,
- töredékre esett vissza Magyarországon a gazdaságosan kitermelhető szénhidrogének (kőolaj és földgáz) mennyisége,
- a hazai villamosenergia-rendszer a korábbi KGST-hálózatról átcsatlakozott a nyugat-európai rendszereket egyesítő UCPT-hálózatra,
- csatlakoztunk az Európai Unióhoz, elfogadva magunkra nézve az EU energetikai előírásait.
- privatizáltuk áram- és gázszolgáltató vállalatunkat és villamos erőműveink többségét,
- a MOL tőzsdére került, az állami tulajdonosi befolyás gyakorlatilag megszűnt a kőolaj- és földgázbeszerzés, -feldolgozás, -szállítás és -kereskedelem felett,
- az energetika legfontosabb területein: az üzemanyag-ellátásban teljeskörűen, a földgáz és az áram kereskedelmében részlegesen bevezettük a liberális piaci verseny szabályait,
- előtérbe került a megújuló energiahordozókra alapozott áramtermelés állami támogatása a fosszilis energiahordozókkal szemben,
- a villamosenergia-rendszerben folyamatosak a szervezeti átalakulások: a hálózati rendszerirányítás előbb különvált az MVM-től, majd visszakerült annak tulajdonába. Napirenden van az átviteli hálózat leválasztása és integrálása a rendszerirányítóba, előtérbe került a lakosságot ellátó ún. „közüzemi áram-nagykereskedelem” önálló cégbe szervezése stb.,
- módosult a hatósági ármegállapítás alá eső energiatermelés és -szolgáltatás köre és módosultak az ármegállapítás szabályai, és nem utolsósorban jelentősen megváltoztak a világpiaci tendenciák is – elég utalni arra, hogy az elmúlt tíz évben a kőolaj világpiaci ára hordónként 10 és 70 USD, a földgáz import ára ezer köbméterenként 45 és 220 USD között mozgott.

Mínderre tekintettel egyre égetőbbé válik az új energiapolitika megalkotása. Az ország biztonságos energiaellátásának kérdései, az erőmű-fejlesztési és a gáz-, valamint villamosenergia-szállítóhálózat fejlesztési irányzatai, az importfüggőséggel összefüggő lépések és a piaci versenyszabályok egyaránt igénylik az energetikai vállalkozásokat orientáló országgyűlési állásfoglalásokat, törvényeket és rendeleteket.

2004-ben hazánkban az elsődleges energiahordozó-szerkezete az alábbiak szerint alakult:

A földgáz kiugró arányt képvisel és a tendenciák a további növekedésre utalnak. Gyakorlatilag elhanyagolható a vízenergia hasznosítása, ami az energiaárakban és a villamosenergia-rendszer szabályozási rugalmatlanságában egyaránt megmutatkozik. Erőműparkunk állapotát szemlélteti az alábbi ábra. A jelen időszakban a kapacitások és a csúcsigények éppen egyensúlyban vannak, a tartalékolási kötelezettségeket lényegében csak import útján tudjuk biztosítani. Az import növelését egyfelől a határkeresztesző kapacitások, másfelől a nagy távolságon jelentkező jelentős hálózati veszteségek korlátozzák. Az elkövetkező években 1500–2000 MW új teljesítményt kell létrehozni a fejlődő gazdaság növekvő energiaigényeinek lefedésére, valamint az előregedő, és a környezetvédelmi követelményeknek megfelelni képtelen erőművek kiváltására.

A jelenleg érvényes hazai preferenciarendszer és ármegállapítási mechanizmus, valamint a hosszú távú szerződések tilalmának hatására csak perifériális jelentőségű erőmű-építés és -rekonstrukció folyik. A befektetők a kötelező átvétel és magasan megállapított preferált árrendszer alá eső kapacitások megépítését vállalják. Ezért folyik a biomassza-, szél-, kapcsolt erőművek fejlesztése, ami természetesen szolgálja az ország környezetvédelmi érdekeit, de nem vezet versenyképes áron értékesíthető kapacitások létrejöttéhez.

EU-direktívák írják elő az energiapiacok működtetésének szabályait. Ezek értelmében legkésőbb 2007. július 1-jéig hazánkban is fel kell szabadítani valamennyi fogyasztó számára a szolgáltatóválasztás lehetőségét. Ez együtt jár a közüzeminek nevezett ellátási rendszer teljes körű átalakításával, a piaci szereplők jogainak megváltoztatásával. Az átalakulás egy új energiapiaci modell kimunkálását, új törvények és működési szabályok kidolgozását igényli.

Az energiapolitika kulcskérdése az lesz, hogy összeillessze a rövid távú kereskedelmi verseny szabályait a hosszú távon érvényesítendő energiaellátási kötelezettségekkel. Ezt az ellentmondást ráadásul oly módon kell feloldani, hogy a fogyasztók versenyképes áron és a környezeti értékek megőrzése mellett jussanak energiához. Egy ilyen energiapolitika megalkotása a szakma és a politika egyik legszebb, de egyben legérdekesebb feladata.

III. TÁRSADALOMPOLITIKÁK

Szalai Júlia

A TÁRSADALMI KIREKESZTŐDÉS EGYES KÉRDÉSEI AZ EZREDFORDULÓ MAGYARORSZÁGÁN

Történeti meghatározottságok,
jelenkori kötöttségek és jövőbeni perspektívák

Szegénység és kirekesztődés a rendszerváltás prizmáján

A társadalmi kirekesztődés jelenségköre mintegy két évtizeddel ezelőtt került a nyugat-európai szociálpolitikai gondolkodás középpontjába, a problémakörnek a nyilvánosság fórumain való tematizálásához pedig az azt megelőző másfél évtizedben a szegénység új arcait feltáró társadalmi vitákon keresztül vezetett az út. Ez az út azonban távolról sem volt egyenes vonalú és megrázkódtatásoktól mentes. Mert ahogyan maga a szegénység, úgy a társadalmi kirekesztődés értelmezése sem eleve és objektíve adott kritériumokon nyugszik: a fogalom mára kikristályosodott és fentebb bemutatott jelentéstartalma egyfelől a jóléti államok válságáról folytatott szakmai és politikai diskurzusokban, másfelől a jóléti gazdaságoknak a '70-es évek olajválsága utáni tartós szerkezeti átrendeződését kísérő reformokban, harmadrészt a globalizációs tendenciákra adott nemzetállami szociálpolitikai válaszok folyamatos kritikájában csiszolódott ki. Azaz, a társadalmi kirekesztődésnek az Európai Unió országaira ma többé-kevésbé általánosan érvényes konszenzuális értelmezése hosszú és bonyolult *politikai folyamat* terméke, s maga a megszületett konszenzuális értelmezés további politikai folyamatok kiindulópontja. E folyamatok állandó tétje működőképes és gyakorlati nyelvre átültethető társadalmi egyezségek megteremtése. Emezek hátszele nélkül ugyanis megbicsaklik a szakmailag kiérlelt szándék: elképzelhetetlen a technikailag leghatékonyabbnak ítélt szociálpolitikai eszközrendszer megteremtése és fenntartása is. Hiszen éppen a formálisan lefektetett szociális jogok érvényesítésének legfőbb alapja, az adott társadalom értékösségén nyugvó mindennapi jogértelmezés és intézményi gyakorlat hiányozna így mögüle.

Mindezt azért érdemes itt felidézni, mert nem egyszerűen időbeli késést jelent, hogy – mint láttuk – Magyarországon mind ez ideig hiányzik a kirekesztődésnek a fentebbi értelemben vett konszenzuális értelmezése, sőt, mindmáig csak igen részlegesen ment végbe a szegénység okainak, illetve típusainak feltárására, valamint a megfelelő szegénység-ellenes eszköz- és intézménytár kimunkálására irányuló politikai folyamat is. Persze e szükséges megelőző folyamatok töredékességét részben magyarázza a rendszerváltás óta eltelt idő rövidegsége: tudjuk, a szegénység mint létezőnek tekintett, ismert és nyilvánosan megbeszélhető jelenség valójában a rendszerváltással „született” meg nálunk, azaz, mintegy két és fél évtizeddel azután, hogy Nyugat-Európát megrázta, a nyugati jóléti rendszerek gyökeres reformjait pedig kikényszerítette a szegénység újrafelfedezésének a hatvan–hetvenes évtizedek fordulóján országról országra végigsópró hulláma. Mindennek el-

lenére az időbeli csúszás több önmagánál: e tekintetben nem pusztán gyorsítást és jogharmonizációt igényel a felzárkózás, hanem alapvető kockázatok felismerését és tudatos kiküszöbölését. Mert míg Nyugat-Európa társadalmi ügy érkeztek el az integrált Európa gondolatához, hogy a nemzetállamok számára napi evidenciává vált: a második világháború után intézményesített univerzális programok nem voltak képesek a szociális jogok egyenlőségének megteremtésére, és a nemzeti jóléti politikák további reformjai nélkül ki sem munkálhatóak közös szociálpolitikai elvek és gyakorlatok, addig Kelet-Európában az Európai Unióhoz való csatlakozás e tekintetben egy fontos szakasz *átugrásával* megy végbe – még maguk a nemzeti jóléti politikák sem születtek meg, de máris meghaladásuk reformja kerül a napirendre. Az emésztetlen problémák átugrása azonban igencsak veszélyes és később magát esetleg sokszorososan megbosszuló vállalkozás. A pretenciózus azonosságtudatra („mi még a problémáinkban is olyanok vagyunk, mint a Nyugat”) társadalmi hazugságok, a hazugságokra pedig csak rossz politikai válaszok épülhetnek. A szegénység-problematika – mint azt az alábbiakban igazolni igyekszem majd – különösen alkalmas táptalaja efféle társadalmi hazugságok megkövesedésének, nyomukban pedig a szegénység felszámolása helyett azt rögzítő és mélyítő intézményes gyakorlatok terjedésének. De hogy ezt belássuk, majd a belátás nyomán tehessünk ellene, ahhoz érdemes áttekintenünk a szegénység hazai „felfedezésének” másfél évtizedes történetét.

Bármennyire közhelyszerű is a dolog felemlgetése, mindmáig meghatározó erejű hatása miatt újra meg újra a kályhától kell elindulnunk: onnan tehát, hogy a szegénység mint nyilvánosan bevallható jelenség és a köztudatban is számon tartott társadalmi probléma a rendszerváltással „keletkezett” Magyarországon. A szocializmus megelőző hosszú évtizedeiben a hazai társadalomnak hivatalosan elismerten szegényei nem, kirekesztett vagy leszakadó társadalmi rétegei pedig végképp nem voltak, legfeljebb „többszörösen hátrányos helyzetű” és/vagy „beilleszkedési zavarokkal küzdő” egyének, családok és kisebb csoportok léteztek. Hogy az ideológiai tabu tíz körömmel való fenntartásának pártpolitikai törekvésén túl a kádári korszak magyar társadalmának milyen mélyen ülő érdekei fűződtek ahhoz az önáltatáshoz, amely szerint strukturális okokból fakadó szegénység a szocializmusban *nem lehet*, s ha a jelenség mégis előfordul, úgy az legfeljebb sporadikus természetű, továbbá egyéni magatartási hibák és devianciák terméke – minderről bővebben írtam másutt.¹ Az évtizedes önáltatásnak itt elsősorban két tartós és máig ható következményére szeretnék kitérni. Az egyik a szegénység-értelmezésekre vonatkozik, közelebbről, az okok, a magyarázatok és a rájuk épülő érvrendszerek természetével kapcsolatos. A következmények másik csokra viszont inkább gyakorlati jellegű: a rendszerváltáskor előállt s azóta magunkkal cipelt szociálpolitikai vákuumhelyzetet, közelebbről, a szegénységre adott szociálpolitikai válaszok feltűnően alacsony hatásfokának történeti meghatározottságait érinti.

Hadd vegyem számba e következményeket sorjában.

Abból, hogy a szocializmusban rendszerspecifikus eredetűnek el- és felismert szegénység nem volt, paradox módon következett, hogy a kurrens szegénység-magyarázatokban a szegénység mindmáig rendszeridegen, átmeneti és az 1989–90-es történelmi fordulat egy-szerűségével összefüggésben előállt problémaként tételeződik. A kilencvenes évek elején még gondolhattuk, hogy mindez a társadalmi méretű sokk-hatás következménye. Egy-részt, a szegénység konceptualizálására nem állt, mert nem állhatott készen a szükséges

fogalmi apparátus, szókészlet és nyelv. Másrészt a mélyebb végiggondolást hátráltatta az is, hogy a rendszerváltás elsöprő erejű változásai az átalakulás első éveit kísérő mély válság okán bizonyos értelemben relativizálták magát a szegénységproblémát. Tekintettel az életszínvonal tömegesen megélt drámai csökkenésére, a sokakat még munkavállalói státusuk megtartása mellett is bizonytalan helyzetbe sodró váratlan munkahelyváltásokra, valamint a szokványos állami szolgáltatások egész sorának gyors ütemű decentralizálására és piacosítására,² széles tömegek élménye lett, hogy az új viszonyok a korábbi létbiztonság elvesztését és az életviszonyok egyértelmű rosszabbodását hozták a számukra. Ezt a tömeges élményt volt hivatva kifejezni a kilencvenes évek elejének talán legtöbbet hivatkozott fogalma, az *elszegényedés*, amelyet a sajtó és a közbeszéd mindegyre a *szegénység* szinonimájaként használt. A fogalmi keveredéssel azonban kimondhatóságának pillanatában a szegénység mintegy el is tűnt a nyilvánosság szeme elől: a társadalom 50–70 százalékát sújtó elszegényedés mellett észrevétlen maradt az „igazi” szegények évtizedes eredetű, soha fél nem számolt, a kérdéses években viszont leszakadássá mélyülő szegénysége.

Az összecsúszással azután két további probléma is keletkezett: az egyik a folyamat alapjait, a másik annak okait érintette. Az elszegényedés kárvallottjai ugyanis az egykori „kádári középosztály” tagjai – a hajdani szocialista gyárak szakmunkásai, az ápolónők, a tanítók, az irodisták – voltak. Megcsúszott biztonságuk helyreállítása igen fontos politikai érdeke volt a hatalomért versengő pártoknak, s úgy tűnhetett, amint a gazdaság helyzete megszilárdul, e helyreállítás révén a probléma mintegy magától meg is szűnik majd. Az ország előtt álló elsőrendű feladat ezért nemcsak külső nyomásra és nemcsak technokratikus megfontolásokból, de politikailag legitim módon is a gazdasági stabilizáció lett: úgy látszott, ez az alfája és ómegája a tömeges elszegényedés megállításának, majd megfordításának. Ezzel a gondolatmenettel állt azután összefüggésben, hogy elmaradt a szegénység háttérében munkáló folyamatok felszínre hozatala. Ha ugyanis a szegénység azonos az elszegényedéssel, az utóbbi pedig a transzformációs válság terméke, akkor nincs miért mélyebb okokat és erőket keresni a jelenség háttérében. Adódik a magyarázat: szegénység és válság egy töről fakadnak. A következtetés pedig ugyanaz, mint az előbb: ha a rendszerváltás alapfolyamatainak végigvitelével lezárul az átmenet, azzal lezárul annak fájó, ám elkerülhetetlen velejárója, maga a válság is; a válság kiküszöbölődésével viszont megszűnnek a szegénységet kiváltó okok, és így a jelenség a gazdaság erősödésével külön beavatkozások nélkül automatikusan felszámolódik.

Meglepő módon ez az érvelési logika – ha apró retorikai módosításokkal is, de – mindmáig érvényben maradt. Annak ellenére történt és történik ez így, hogy az elmúlt öt-hat esztendő javuló gazdasági folyamatai közepette az egykori elszegényedők jelentős része valóban visszatalált korábbi társadalmi helyére, miközben a „valódi” szegények száma nemigen csökkent, szegénységük pedig több vizsgálat egybehangzó tanúsága szerint³ egyértelműen tartósult és mélyült. Azaz, a tények világosan megmutatták, hogy elszegényedés és szegénység két különböző jelenséggel, s hogy az utóbbin a gazdaság spontán folyamatai önmagukban vajmi keveset enyhítenek. A szegénységgel kapcsolatos, fentebb jellemzett beállítódások a közvélekedésben és a döntéshozók széles rétegeiben azonban a tényeknél makacsabbnak bizonyultak. És ezen az sem változtatott, hogy – mint arra az alábbiakban rátérek majd – időközben gazdag társadalomtudományi ismeretanyag, a szociális szolgáltatásokban dolgozók körében pedig hatalmas gyakorlati

tapasztalatmennyiség gyűlt össze a hazai szegénység típusairól, a szegények társadalmának belső rétegződéséről, a jelenség újratermelődésének okairól és mechanizmusairól, sőt, az elmúlt évtized szegénységgel kapcsolatos szociálpolitikájának a szegénység rögzülésében játszott, távolról sem ártatlan szerepéről. Ez az ismeretanyag azonban mind ez ideig többé-kevésbé szakmai belügy maradt, s a felhalmozott tudás nemigen rengette meg sem a szélesebb nyilvánosságot, sem különösebb hatással nem volt a szegénységkezelés rendszerváltás utáni fő vonulataira.

Ha e sajátos „botfűlőség” magyarázatát keressük, akkor fel kell ismernünk: a szegénység problémájának a többségi társadalomról való leválasztásához és kezelésének a többségitől eltérő módjaihoz széles társadalmi érdekek fűződnek. Ezek az érdekek mindenekelőtt az *állam lebontásával* mint a rendszerváltás kulcsfolyamatával kapcsolatosak. Mert mindmáig úgy tűnik: egyfelől a még mindig túlságosan nagy központi állam a fékje a hazai piac, s vele együtt a hazai társadalom gyors felvirágzásának. Másfelől viszont egymással versengő csoportok sora nyújtja be a számlát, hogy hajdani megfosztottsága ellentételezéseként ma a versenybe való bekapcsolódást előrelendítő kártérítést/kárpótlást kapjon – s ezzel fenntartja, sőt, növeli is a központi állam szerepét (bár való igaz: újfajta célok jegyében és újfajta szereplők érdekében). Harmadfelől ott az ország európai felzárkóztatásának programja, ami mellett kormányzat legyen a talpán, amelyik megmondja: az általános forráséhség és biztonságihiány közepette vajon melyik gazdasági, társadalmi és intézményi cél élvezzen elsőbbséget – együttes kielégítésük viszont újfent a központi költségvetést pumpálja, s a redisztributív állam visszavonulása ellenében hat. A húzó és taszító erők e keresztüzében az államnak ugyanakkor mégis zsugorodnia kell: így kívánja a magángazdaság kiépítésének cél-együttese, a külső piacokon való helytállás kényszere, de így kívánja a belföldi versenyben érdekelt szereplők széles tábora is.

Ilyen körülmények között megfontolt elvek és világos gazdaság-, illetve társadalompolitikai célok helyett az elosztás tényleges arányairól végül is a nyers erőviszonyok döntenek. Az ütköző érdekek kibékítése és a megfelelő kompromisszumok kialakítása jegyében pedig paradox módon maga az állam válik a szociális célú költsékezés visszafaragásának legfőbb aktorává. Mert ha a központi forrásokért folyó éles versenyben a szereplők egymással olykor konfliktusba kerülnek is, abban széles alapzatú és tartós az egyetértés közöttük, hogy a „zsugorítás” első és kézenfekvő lépéseként az államkasszát a „felesleges” terhektől mindenképpen meg kell szabadítani. A „felesleges” jelzőt azután könnyű lefordítani: az egykor túlméretezett, mára funkciójukat veszített közkiadásokat, azok között is első helyen az ország teherbíró-képességét meghaladó, az érintetteket pedig a piaci alkalmazkodásról eleve „leszoktató” szociális kiadásokat kell megkurtítani. A teljesítménytől független szempontok alapján központilag osztogatott szociális jövedelmek helyett a hozzájárulás elvén nyugvó biztosításra van szükség, az abból kiszoruló – a szegények – esetében pedig az állami ellátást csak az „igazán rászorulóknak” és nekik is csak szigorúan rászorultságuk mértékéig kell nyújtani.

Az új rászorultságelvű szociálpolitika viszont csak akkor alkalmazható, ha belátjuk: bár a munkahely elvesztése, az egészség megrokkánása, az idős kor vagy egy-egy családi krízis időről időre bárkit nehéz helyzetbe sodorhat, aki azonban igazán akarja, az kikeveredhet a szegénységből és a maga lábára állhat. Ha pedig a lábára állás mégsem következne be, akkor ott többről és részben másról van szó, mint a létfeltételek megingásáról –

ott hiányzik a szándék, hibás magatartások rögzültek és túlon túl elhatalmasodott a másokra hagyatkozás passzív beállítódása. Mindennek fényénél tehát fel kell ismernünk, hogy a szegények éppen úgy felelősek önmaguk sorsáért, mint bárki más; e felismerés jegyében pedig világos határvonalat kell húznunk a helyzetüket önhibájukon kívül előállító okok, illetve a rossz körülmények tartósulását kiváltó felelőtlenségük és hibás magatartási beidegződéseik között. A szociálpolitika dolga, hogy az előbbi téren hatékony korrekciót hajtson végre: kompenzálja a véletlenül elszenvedett károkért, de egyúttal ösztönözzön is a kialakult helyzet meghaladására. Innentől viszont a dolog már magukon a szegényeken múlik: dolgoz munkával, erőfeszítéseik összpontosításával, szerény életvitellel és a többségi életvezetési normák elfogadásával nyitva áll előttük a felemelkedés útja. Ha mindezt elmulasztják, akkor viszont magukra vessenek.

Az önhiba fogalmának beiktatása révén így azután a gondolati konstrukció önmagába záródik: „normális esetben” a szegénység legfeljebb a balsors szeszélyei folytán előálló átmeneti állapot, aminek leküzdése egyéni erőfeszítés kérdése, a társadalomnak pedig ehhez az erő-összpontosításhoz kell jól megválasztott és célzott támogatást, valamint testre szabott segítséget nyújtania. A megfontolások nélkül osztogatott támogatások ezért nemcsak pazarlóak, hanem céljuk szerint is hibásak: valójában ellenében dolgoznak annak, hogy a szegények a szegénységükből kikeveredjenek.

Nem nehéz belátnunk: a szegénység „véletlenszerűségének” és individualizálásának kerekre formált nézetrendszere fogaskerék módjára illeszkedik az állami szociális kiadások minimalizálására irányuló többségi érdekekkel, mi több, látszatra a társadalmi igazságosság elveivel is. Érdekek, nézetek és elvek e hármasszövedéke pedig szemlátomást eléggé erős ahhoz, hogy azon a cáfoló tudományos és gyakorlati tények hada se üthessen léket. Különösen, mert egyre áthatolhatóbb intézményi védőbástya gondoskodik róla, hogy a szegénység újratermelődésének társadalmi meghatározottsága, a fenntartásában való titkos többségi érdekeltség, valamint a jelenség önreprodukciós természete a szélesebb nyilvánosság előtt rejtve maradjon.

Ezzel pedig eljutottunk a fentebb említett következmények második csoportjához, az „államtalanítást” kísérő intézményi reformoknak a szegénység rögzülésében és egyidejű láthatatlanná tételében játszott sajátos szerepéhez.

Jól ismert és többek által⁴ részleteiben is elemzett folyamatokról van itt szó: az egykori központi ellátások decentralizálásáról, a társadalombiztosítási járandóságok jogszabályi alapjainak radikális átalakításáról, a rászorultsági elvnek testet adó segélyezési rendszer meghonosításáról és dinamikus kiterjesztéséről, valamint a szegényellátás speciális feladataira szakosodott szolgáltató- és ellátóhálózat történelmileg igen gyors léptékű kiépítéséről. E lépések külön-külön és együttesen is logikusan és következetesen illeszkednek az állam lebontásának fentebb vázolt nagy programjához, ráadásul a döntéshozók és az átalakult intézményrendszer működtetőinek reményei szerint egyúttal hozzájárulnak a szegények ellátásának célzottabbá, hatékonyabbá és igazságosabbá tételéhez. Hogy e remények miért és mennyiben nem váltak valóra, továbbá, hogy az átalakított intézményrendszer önmozgásai immár „saját jogukon” miként járulnak hozzá a szegénység egyes típusainak tartós fennmaradásához, különösen pedig, a kirekesztődés folyamatainak felgyorsulásához – minderről az alábbiakban még bővebben lesz szó.

A korábban előre bocsátottakkal összhangban itt most főként arra szeretnék rámutatni, hogy nem kis részben éppen a logikusan végigvitt változásoknak köszönhetően, a szegénység kezelése néhány év alatt levált a többségi viszonyrendszerek, illetve intézmények testéről, a szegények társadalma pedig önmagába és a velük hivatalból foglalkozó szakembergárda világába záródott. E külön világ önmozgásai körforgórendszerűek és gyakorlatilag lehetetlenné teszik a kitörést, de megnehezítik a bepillantást is. Mindezt persze senki sem „akarta”. Mégis, a dolog egyenesen következett az állam „deztartásából”,⁵ azaz abból a szociálpolitikai vákuumhelyzetből, amely a „régii állam” lebontása nyomán a szociális jogok megkülönböztetés nélküli érvényesíthetősége terén keletkezett, s amelyet a szegényellátás kiépült rendszere éppen a megkülönböztetés (szegények és nem szegények elválasztása) révén immár önjáró módon tart fenn.

Hadd vázoljam röviden, hogy a kialakult helyzettel ellentétes eredeti szándékok ellenére mindez hogyan is jött létre.

Tudjuk: a szociális ellátások decentralizálása – mindenekelőtt a települési önkormányzatok segélyezési rendszerének és helyi szociális szolgáltatásainak kiépítése – annak az elvnek a jegyében történt, hogy a korábban egyeduralkodó központi elosztás rugalmatlanságával és elkerülhetetlen pazarlásaival szemben testre szabottá válják a rászorulóknak szükségleteinek felmérése és kielégítése, valamint csökkenjenek és ésszerűbben hasznosuljanak a szociális ellátásra fordítható források. A gyakorlatban azonban e racionális és jól igazolható célok nem vagy alig valósultak meg. Minden jel arra mutat,⁶ hogy a decentralizált segélyezés révén gyakorlatilag nem mérséklődött a szociális kiadások költségvetésen belüli összaránya; ugyanakkor a szociális elosztás belső struktúrájának időközben bekövetkezett markáns átrendeződése mellett iparági méretűvé terebélyesedett a segélyezési rendszer, nyomában pedig – mielőtt még összeállhatott volna – egyedi esetek millióira esett szét egy társadalmi probléma képe. Mert a segélyezés a maga természete szerint perszonalizálja a szegénység felismerését és kezelését, s ezzel mintegy függönnyt húz annak mindig egyedi megnyilvánulása és a jelenség mélyebb társadalmi meghatározottsága közé. Ami pedig a hatékonyság és célzottság növelésének szándékát illeti, a rendelkezésre álló adatsorok azt jelzik, hogy miközben az új elosztáspolitikára a rászorulóknak elérésének esélye nem javult számottevően, aközben a rendszer változatlan sajátossága maradt a segélyek „terített-sége”: a helyben folyósított ellátásoknak továbbra is jelentős része szolgálja a nem szegények relatív jövedelmi veszteségeinek kompenzálását, illetve a családi költségvetésükben időről időre bekövetkező kisebb-nagyobb borulások kiegyensúlyozását.⁷

A decentralizálástól remélt ésszerűsítő hatások tehát jórészt elmaradtak. A változás azonban mégis fontos következményekkel járt – általa ugyanis a szegénység gyakorlatilag „eltűnt” a makroszintű társadalmi viszonyok látómezejéből. Közelebről: miután a csupán keretjellegű szabályokat lefektető szociális törvénykezés a helyi közösségek belső alkufolyamataira bízta a segélyezés konkrét elveinek kialakítását, illetve azok hátterében a szegénység lokális fogalmának kimunkálását, ezzel egy társadalmi probléma automatikusan *kisközösségi ügyé* változott, aminek nyomán viszont a szegények és nem szegények konfliktusai adott közösség belső működésének zavaraiént tűnnek fel. Ebből a látószögből azután szinte magától értődik, hogy a szegények helyzetének változása mindenekelőtt a helyi interperszonális viszonyokon, azok között is elsősorban a hivatalok és a kliensek együttműködésén múlik, s mindehhez

a közösségen kívüli társadalom szereplőinek vajmi kevés a köze, a dologban pedig vajmi kevés a tennivalója.

Kimondhatjuk tehát: a szociálpolitikai irányváltás elsődlegesen nem az elosztás technikáját, hanem *magát a szegénységproblémát* decentralizálta. Ennek legfőbb „értelmét” pedig a társadalmi konfliktusok letompítása, kisközösségivé alakítása, és mindezzel a társadalmi béke hathatós fenntartása adja. Hogy e kétségtelen nyereségek súlyos veszteségek árán születnek, s hogy a kárvallottak éppen azok a szegények, akikért az elvek szintjén az átalakítás fogant, az a dolgok jellege folytán egyelőre nemigen kerül napvilágra.

Az eddig említetteken túl a kisközösségek szintjére átkerült elosztási konfliktusoknak volt és van még egy további súlyos következménye. A decentralizált segélyezés ugyanis hathatósan közrejátszott annak a társadalmi választóvonalnak a rögzülésében, amely ma élesen kettéosztja a magyar társadalmat a boldogulók és a szegények taborára, s amely választóvonal nemcsak az élethelyzetek különbségeinek leíró megjelenítésére, hanem a lehetőségek, életesélyek és jogok kettős mércéjének érvényesítésére is szolgál. E megkettőződés egyszerre egy sor nem szándékolt hatás eredménye, és ugyanakkor a folyamatból következő, ám annak eskalálását jelentő további lépések kiindulópontja is.

Az eszközlációt a szegények számára felállított speciális intézményrendszer jeleníti meg. A segélyezéssel előálló megkettőződést ugyanis az érintett intézmények létrehozása effektív *elkülönítésé*, a fizikai terek megosztásában is testet öltő *szegregációvá* élezi. Fontos látnunk: e fejlemény nem írható kizárólagosan a mai magyar társadalomban tagadhatatlanul élő előítéletek és diszkriminatív reflexek számlájára. Sokkal inkább a rendszerváltás utáni szociálpolitikai átrendeződés belső logikájából következő automatizmusokra, illetve a kisközösségek szintjére helyezett problémakezelés spontán módon kimunkálódó „hatékony-sági” megoldásaira kell gondolnunk, ha a szegregációs folyamat töretlen erősödésének hátterében álló motívumokat keressük. Mert ha a szegénység mérséklése a helyi közösségek dolga, ha a minimumelvű szabályozásra épülő segélyezés még szűken jövedelmi értelemben sem teszi lehetővé legalább a létminimum szintjének elérését, ha ráadásul a segélyezési forrásokért éles verseny folyik a közösség különböző csoportjai között, ha mindennek tetejében a megélhetési problémákkal rendre foglalkoztatásiak, lakhatásiak, iskolaiak, szomszédságiak, egészségügyiék és hatóságiak sora társul (márpedig e halmozódás a szegénység lényegi sajátja), akkor napnál világosabb: a materiális támogatások mellett a jövedelemhiánnyal társult más egyéni problémákra választ adó speciális szolgáltatásokra van szükség. Ezt diktálja a professzionalitás elve, és ezt diktálja a közösség együttélési viszonyainak mederben tartására irányuló helyi közérdek is. Így, ebben a logikában és erre a nyomásra születtek meg az elmúlt évtizedben a munkanélküli ellátás minden mástól elkülönült – csak a munkaügyi szakemberek és a munkaerőpiacról kiszorultak által „belakott” – intézményei, a ma már kötelező érvénnyel létrehozandó hajléktalanszállók, a köztudottan a cigány/szegény gyerekek iskoláztatására szakosodó speciális oktatási intézmények, a szegények számára kijelölt és fenntartott szociális boltok és áruházak, a „nekik” szervezett helyi közösségi programok és jótékony-sági akcióval egybekötött kulturális sorozatok stb. – röviden, egy totális, ám a többségi érintkezési viszonyoktól hermetikusan elzárt életvilág intézményei. A létrehozatalt mindenkor racionális, sőt, többnyire a segítség jó szándékával átitatott érvek és törekvések diktálják, az eredmény azonban mégis a szegények szegregálódásának lassan gettósodássá érő folyamata. Mert minél totálisabb a szá-

mukra a többség által berendezett külön világ, annál kevesebb az ok, de a motiváció és a lehetőség is a kilépésre. Így áll elő, hogy az „igazi” szegények szegénysége minden ellenkező értelmű politikai vagy szakmai nyilatkozat és döntéshozói szándék ellenére *tartós szegénységgé*, mi több, *kirekesztődéssé* és leszakadássá mélyül. Az őket körülvevő falak pedig két irányból is áthatolhatatlanok: egyedi és kivételes esetektől eltekintve nincs kilépés, a többség felől viszont nincs bepillantás.

Ha egyáltalán van kapu ezen a falon, akkor az ma nemcsak zárva van, de a mindent befutó repkéntől még látni sem igen lehet a helyét. Ennek ellenére, a kapu helyrajzi dokumentációjának és kulcsának őrzése, illetve a repként irtása fontos közfeladat: ezt látják el ma nálunk a szegénységproblémával foglalkozó társadalomkutatás különböző műhelyei. Igaz, kutatási tevékenységük nyomán eddig sem a kapu meg nem nyílt, sem a fal le nem bomlott, de ha erre a jövőben mégis sor kerülne, akkor igazodásul legalább a mai tájkép fényképei rendelkezésre állnak.

A kirekesztődés kárvallottjai – közelebről

Javarást a magyar társadalomkutatás hagyományainak, valamint a máig élő falu- és városzociográfiai tradíciók ösztönző hatásának köszönhető, hogy a jelenséget a nyilvánosságban övező hallgatás és a probléma „láthatatlansága” ellenére a hazai szegénységről az elmúlt másfél évtizedben hallatlanul gazdag tudományos ismeretanyag halmozódott fel. E tanulmány szűkre szabott keretei nem teszik lehetővé a megszületett több száz publikáció és a háttérül szolgáló gazdag szociológiai, társadalomstatisztikai adattár részletes ismertetését, még kevésbé annak átfogó kritikai feldolgozását. Amire itt törekednék, az inkább az irodalmi ismeretek sajátos „átpásztázása”, mégpedig két, egymással kapcsolódó szempontból. Egyrészt a különböző szegénységvizsgálatokból a *kirekesztődő szegények* egyes típusaira vonatkozó ismereteket próbálom meg összefoglalni. Másrészt igyekszem tisztázni, hogy a kirekesztődés típusos formáinak létrejöttében mennyiben játszottak szerepet a szegénységnek azok a felszín alatti reprodukciós folyamatai, amelyek a kötelező teljes foglalkoztatás és az arra épülő központi jövedelemelosztás szavatolta létbiztonság körülményei között ugyan rejtve maradtak, mégis, meglepő szívóssággal biztosították a peremhelyzetek történelmi folytonosságát és generációs átörökítését. E hosszabb távú megközelítés révén azután megkísérlem csokorba szedni azokat a tényezőket is, amelyek a történelmileg folytonos peremhelyzeteket ma éles kirekesztődéssé változtatják, illetve azokat, amelyek a rendszerváltással gyökeresen átalakult feltételek és új társadalmi működésmódok mellett az elmúlt másfél évtizedben léptek a színre, és akár régebbi folyamatok elmélyítőiként, akár újabbak elindítóiként szélesítik a kirekesztődést generáló faktorok skáláját.

Ha végigtekintünk a kilencvenes években készült szegénységvizsgálatok bibliográfiáján,⁸ meg kell állapítanunk, hogy a kutatói figyelem középpontjában mindenekelőtt a szegénység *globális* képének megrajzolása állt. Azaz, némiképp a fentebb vázolt folyamatok hű tükrözéseként, az elemzések többé-kevésbé kétpólusúak voltak: a *szegények* létfeltételeit, napi életkörülményeit, családjaik tipikus demográfiai jellemzőit, iskolai pályafutásukat, munkaerő-piaci esélyeiket vagy családi munkamegosztási viszonyaikat rendre a *nem szegényekkel* való összehasonlításban ábrázolták. A korábban mondottakat figyelembe véve, a

kétszertatú kép persze logikus válasz a szegénység „láthatatlanságára” és a problémát övező hallgatásra: az adott körülmények között a társadalomkutatás dolga – sőt mi több, missziója – mindenekelőtt a figyelemfelhívás. Ez pedig annak kifejtését és igazolását kívánja meg, hogy a mai magyar társadalom mintegy ötödét reprezentáló szegények nem egyszerűen *kevesebből*, hanem *más* körülmények közepette élnek, *mások* a kockázataik és *mások* az esélyeik, mint a szerencsés többségbe tartozóknak. A másság bemutatásának elsődleges törekvése mellett viszont szinte természetes fejlemény, hogy évekig kevesebb szó esett a szegénység *belső* tagozódásáról, azaz arról, hogy maga a szegénység nem homogén állapot – és nemcsak a mértéke szerint nem az, de a pozícióik és megannyi jellemzőjük szerint a szegények társadalmán belül elkülönülő életformacsoportok felől tekintve sem az, és végképp nem az, ha a szegény léthelyzet meghaladásának esélyeit vesszük szemügyre.

Mindezért nemcsak a szakmai diskurzus és a kutatói érdeklődés bizonyos hangsúlyeltolódása, de a közfigyelem súlypontjának áthelyeződése is kellett talán ahhoz, hogy e *belső* tagozódás kérdései a szegényvizsgálatok látómezejébe kerüljenek. Mindenekelőtt, el kellett telnie jó néhány esztendőnek és fel kellett halmozódnia az időbeli trendek alakulását megjeleníteni képes összehasonlító adatok állományának is, hogy tudományos érvénnyel és a statisztikai adatok fedezetével megválaszolható legyen: vajon mutatkoznak-e markáns és típusos különbségek a szegények között szegénységük jellege, illetve a helyzetből való kikerülésük esélyei és későbbi – akár generációkon is átnyúló – pályáivai tekintetében. Az újfajta kérdést az elmúlt néhány évben ugyanakkor – láttuk – maga az élet is napirendre tűzte. Hiszen a rendszerváltás első megrázkódtatásain túljutva fontossá vált a már említett „váratlan” paradoxon megértése: vajon mi okozza, hogy az általános gazdasági fellendülés ellenére a szegénység mértéke és mélysége nem csökken?

A válaszadás igénye elvezetett az utóbbi évek szegénységkutatásainak termékeny új kategóriáihoz: az *átmeneti* és a *tartós* szegénység megkülönböztetéséhez, illetve a szegények társadalmán belül a *jövedelmi-megélhetési* szegények és a *halmozottan szegények* (mélyszegények, leszakadó szegények, kirekesztettek) típusainak elválasztásához. Amit ma a társadalmi kirekesztődés okairól és megjelenési formáiról tudunk, azt mindenekelőtt ezeknek az újabb kutatásoknak köszönhetően tudjuk.

A longitudinális adatsorok – elsősorban a TÁRKI 1991-től 2000-ig folytatott éves Háztartási Panel-, majd Monitor-felvételei, valamint a KSH rendszeres Családi Költségvetési felvételei – statisztikus háttérrel adtak annak a kismintás szociológiai vizsgálatokkal és kvalitatív adatgyűjtésen nyugvó esettanulmányok sorával felszínre hozott megfigyelésnek, hogy a szegények világa élesen két csoportra tagozódik. Az első csoportba tartoznak azok, akik esetében a szegénység „csak” a mindennapi megélhetést érintő probléma, amelyen (jobb) munkalehetőséggel és pénzzel viszonylag könnyű segíteni; a második csoport tagjainál viszont a szegénység már tartósult és életformává szilárdult állapot, körbezárt *helyzet*, amelyből rövid távon többnyire még a kitörés iránya sem látható. Az első típusba ma mindenekelőtt a kis keresetű dolgozó szegények, a kisgyermeknevelés éve alatt átmenetileg jelentősen megcsappant forrásokra hagyatkozó alkalmazott- és munkáscsaládok, valamint az egymagukban vagy velük öregedett társukkal élő városi kisnyugdíjasok tartoznak. Anélkül, hogy szegénységük feszítő problémáit és a napi megélhetésért vívott küzdelem sokszor ember feletti erőfeszítéseit bagatellizálnám, mégis lényeges kiemelni, ami a szegények e széles csoportját a kirekesztődőktől

megkülönbözteti. Ez pedig legfőként a szegénységük háttérében álló okok – és ezzel összefüggésben persze a szóba jöhető orvoslási módok – alapvető eltérése.

Mert a megélhetési szegénység háttérében többnyire tisztán elosztási problémák állnak: a munkaerőpiac inflációs feszültségei (a foglalkoztatás bizonyos szegmenseiben megkereshető bérek tartósan elmaradnak a mindennapi fogyasztás árszintjétől), illetve a társadalombiztosítási jövedelmek értékvesztése (ami az élethelyzetből adódó egyéb kompenzációs lehetőségek híján, maga lesz a szegénység forrásává mindazon csoportok esetében, ahol átmenetileg vagy tartósan e redisztributív jövedelmek adják a családi költségvetés döntő hányadát). Azonban az élet meghatározó területein – munkaerő-piaci részvételükben, gyermekeik iskoláztatásában, lakóhelyük megválasztásában és lakásviszonyaik alakításában, valamint emberi kapcsolataikban – ezek a szegénycsoportok továbbra is egyértelműen a többségi társadalom résztvevői, s amint megélhetési viszonyaik javulnak, életük valóban zökkenőmentesen vissza is tér azokra a többségi pályákra és színterekre, amelyeknek átmenetileg (még ha olykor évekig tartó átmenettel is) a peremére szorultak.⁹

A kirekesztődés kárvallottjai azonban éppen azáltal kerültek a rubikon túlsó oldalára, hogy elvesztek, felszámolódtak vagy soha igazán ki nem épültek és megtartó erejűvé nem váltak azok a kapcsolódások, amelyek életüket a többségi viszonyokhoz kötötték. E kapcsolódások egykori formája, megszakadásuk módja és az abból következő mai élethelyzetek különbségei persze tovább tagolják a csoportot. Mindenesetre a kirekesztődők életének közös vonása, hogy szegénységük hosszú előtörténetre, évekre, ha nem évtizedekre nyúlik vissza, s mértéke szerint ma szélsőséges, gyakorta nyomorszintű.¹⁰ Életviszonyaik fontos közös sajátja továbbá, hogy társas kapcsolataik gyakorlatilag a hasonló helyzetben lévőkre korlátozódnak: gyermekeik hasonló sorsú gyerekekkel kerülnek egy iskolai osztályba; családjaik hasonló körülmények között élő családokkal laknak a lepusztult lakótelepeken, kiürült tanyákon vagy az önkényesen birtokba vett udvari hátsó kalibákban; beteg szüleik más rokkant és beteg szegényekkel üldögélnek akár fél délutánt is a lerobbant ideiglenes faluszéli orvosi rendelőben, hogy legalább a legszükségesebb „közgyógyos” receptekhez hozzájussanak; ők maguk más, hozzájuk hasonlóan kiszolgáltatott, és „rendes” alkalmaztatáshoz soha hozzá nem jutó társaikkal állnak sorba az illegális munkák emberkereskedelmi piacain; velük osztják meg a talajásást és a szeméthordást a segély feltételül szabott közmunkakampányokon; velük állnak óraszám sorba az önkormányzatok szociális irodáinak folyosóin; velük vásárolják le az élelmiszer-támogatásként kapott jegyeket a félreeső kijelölt diszkontboltban; és velük kerülnek a hajléktalanmenhelynek sebtében átalakított egykori munkásszállóra, ha tetemesre duzzadt közüzemi tartozásaik nyomán a fedél is odalett a fejük fölüli. Személyükben ők tehát a korábban említett „igazi” szegények, azok, akiknek visszaútja a társadalom többségének világába már nem egyszerűen a megélhetés szintjének kérdése, hanem az a kizáródás totalítására választ adni képes, végiggondolt stratégiai lépésekre épített, sokirányú, összehangolt és a többség elengedhetetlen támogatásával véghezvitt társadalmi (re)integrációs programot igényelne.¹¹

Belső tagolódásában azután a kirekesztődők társadalma a családi háttér megléte vagy hiánya szerint tovább hasad. A perem peremén túl – Robert Castel plasztikus kifejezésével élve – teljes „kiilleszkedtségben”¹² élnek azok, akiknek mai helyzete többé-kevésbé egyenes folyománya annak, ahogyan életpályájuk a szocialista iparosítás tömegfoglalkoztatási hullámaiban alakult.¹³ Egykor ők voltak a mozgósítható „tartaléksereg”: Budapest és

a nagyvárosok szükség szerint foglalkozást, munkahelyet és szálláshelyet cserélő heti ingázói, a nehézipar vagy az építőipar munkásszállókon élő, a feladattal tárgyak módjára továbbmozgatott képzetlen munkásai, akiknek szerepe és létfeltételei egyik napról a másikra lehetetlenültek el a kérdéses üzemek feldarabolódásával, privatizációjával és/vagy bezárásával. Mire a fordulat megtörtént, nekik viszont már nem volt hová visszahúzódnuk: az évtizedes ingázó létforma szétnyűtte a családi kapcsolatokat, meggyengítette a hajdani közösségi hálókat, ugyanakkor természete szerint gátat emelt új szerves közösségek létrejötté elé. Az érintettek tízezerszámra találták magukat az utcán: nemcsak a megélhetésük alapjául szolgáló munkát, de vele a lakhatást, a biztosított egészségügyi ellátást, a tanulás lehetőségét és az életformaváltáshoz szükséges kapaszkodókat is elveszítették. Ma többségük hajléktalanszállóról hajléktalanszállóra vándorolva tengődik, néha munkához jut, néha nem, s ha közülük valaki beteg, hadakozhatnak érte a szociális munkások, hogy a kórházak legalább néhány napi sürgősségi ápolásban részesítsék kliensüket.

Az egykori ingázó munkásokból lett hajléktalanokéval rokon kirekesztődési pályák persze más csoportokat is jellemeznek. Hasonló a sorsuk mindazoknak, akiknek élete hosszabb vagy rövidebb ideig az állam által felügyelt – goffmanni értelemben vett – totális intézmények falai között zajlott, s akiknek életpályáját a szocializmusban többnyire egyik ilyen intézményből a másikba vezető utak jellemezték. Tudjuk, ezek az életviszonyok alakították – és részben alakítják mindmáig – az állami gondozásból kikerültek, a betegotthonokban lakók, a tartós egészségügyi ápolás egy vagy más formája alatt állók, illetve a büntetőintézményekből kiszabadultak létfeltételeit. Bár a kirekesztődők e színes csoportjában vannak idősek és fiatalok, nagyvárosiak és inkább faluhelyen élők, ami élethelyzetükben közös, az a személyes kapcsolatok – mindenekelőtt a családi háttér – mindőjüket jellemző, gyakorlatilag teljes hiánya. E háttér nemléte vagy megszűnte pedig egymagában is a megcsuszamlás kiemelt kockázati tényezője. Társadalomtörténeti és családszociológiai kutatások sora bizonyította ugyanis azt a tapasztalatilag is jól ismert tény, hogy a magyar viszonyok közepette – de tágabban: egész Közép-Kelet-Európában – az egyéni életsors stabilizálásában és a személyes létfeltételek mindennapi védelmében a családnak a nyugat-európainál lényegesen erősebb és kitüntetettebb jelentősége van.¹⁴ Hiszen az állam kivonultával a „helyettesítőként” számba jöhető alternatív civil védőrendszer éppen csak kialakulóban van, de emellett a mélyen ülő tradíciók, valamint a domináns biztonsági és bizalmi attitűdök is afelé terelnek, hogy igazi, teljes terjedelmű társadalmi tagságra csak az számíthat, akinek családja van. Így azután a mégoly gyenge családi kapcsolatok erodálódásával egyenes az út a többségi odatartozás egyéb viszonylatainak széteséséhez, az intézményes szegényellátás karjaiba – s ezzel a korábban említett fal túloldalára.

A kirekesztődéstől a család önmagában persze nem véd meg. Ezt mutatják mindenekelőtt a tartós munkanélküliek – és velük együtt: gyermekeik – fokozatos kiülleszkedésének drámai társadalmi tapasztalatai. Az adatok jelzik: a szervezett munkák piacára be sem jutók vagy onnan tartósan kiszorulóknak döntő többsége családban élő fiatal, 40 év alatti ember. Közlebről szemügyre véve, családjaik azonban gyakran több szegény és kiszorult ember szövetségékként írhatóak le. A sokszor a megélhetés kényszeréből az „új” családdal egy fedél alá szorult szülők, nagyszülők aktív korukban képzetlen ipari munkások, a mezőgazdaság legnehezebb feladatait ellátó tsz-gyalogmunkások, egyszerű növénytermesztők vagy állatgondozók voltak, akiknek mai nyugdíja még önmaguk eltartására sem elég;

a háztartás feje, a férj a foglalkozási ranglétrán maga sem jutott a szülőknél sokkal feljebb, de ha volt is szakmája, az „rossz” – a szocialista nagyiparra szabott, ma viszont hasznosíthatatlan – képzést adott, s munkanélkülivé válása óta az alkalmi feketemunkákon vagy a kizsigerelő napszámon kívül más pénzkereseti források nemigen adattak; a feleség, a család összetartója, a beteg szülők ápolója, ha talán érettségizett is, szerényen fizetett munkát a nyolcvanas években vagy csak irodistaként vagy a közeli üzem futószalagján kaphatott, majd jöttek a gyerekek, a megnövekedett háztartás terhei – s mára jó, ha bedolgozásból vagy napszámból csurran-cseppen némi kiegészítő kereset. A megélhetés állandó késhegytánca, a munkakeresés feszültségei, a zsúfoltságból adódó családi konfliktusok, a hatóságok állandó fenyegetése mellett jöttek előbb a halmozódó díjhátralékok, majd a kilakoltatás veszélye – s közben a gyerekek ki-kimaradtak az iskolából, bizonyítványaik egyre gyengébbek lettek, aminek logikus következményeképpen, de minden baj betetőzéseként, végül – a gyermekvédelem védő-óvó intézkedéseinek képében – rájuk szakadt a család végső szétesésének réme is. A lecsúszás, a kisodródás ma már megállíthatatlan: ha csodák folytán adódna is biztos és tartós munkahely, a kilábaláshoz a szétzilált életnek olyan sok elemét kellene rendbe rakni, hogy a feladat többnyire felette van annak, amit a még megmaradt lelki és fizikai tartalékok összpontosításával és mozgósításával teljesíteni lehet. De hát a csodák ráadásul elmaradnak. Ezekben a tipikus munkanélküli utakban érhető igazán tetten a kirekesztődés legnagyobb csapdája: a folyamat észrevétlen progrediálása. Mert a hajdan volt tisztos szocialista szegénység mellett a leselkedő veszélyeket talán még észrevenni sem igen lehetett; a rendszerváltás kezdeti éveiben még élhetett a remény a visszatalálásra, az átmenetileg kritikusnak megélt állapot visszafordítására; igazában az utóbbi évek fejleményeivel – és különösen a gyerekek veszélyeztetettsége révén – lett láthatóvá, hogy rövid távon az irány váltására már nincs esély, sőt, a kirekesztődés valószínűleg generációsan továbbgördített, állandó léthelyzetté válik.

A tartós munkanélküliek kirekesztődésének a családi háttér kisiklásával és felörlődésével egyenrangúan súlyos tényezője maga a *munka*. Mert a köztudatban élő minden ellenkező előjelű ítékezés ellenére, a munkanélküliek – akár férfiak, akár nők, akár kaptak/kapnak segítyt, akár sohasem vétettek regisztrációba – *rengeteget dolgoznak*. Csak-hogy munkavégzésük szinterei kívül esnek a társadalmilag elismert, adózott bérrrel és társadalombiztosítási kártyával javadalmazott szervezett munkák világán. Ez utóbbiba nemigen vezet az útjuk, még akkor sem, ha valaha egyszer talán szakmával rendelkeztek. A mai hazai munkapiac szélsőséges szegmentáltsága mögött lezajlott gazdasági és társadalmi folyamatok elemzésére itt nincs módunk.¹⁵ E folyamatok mára megszületett végeredményét azonban alá kell húznunk. A munkahelyek számának a rendszerváltás óta végbement megcsappanása egyenesen terelte a lábbon maradó munkavállalókat a munkapozíciók halmozása felé, illetve a hajdanvolt informális gazdaság „jobb” posztjainak elfoglalására – hiszen ez volt a korábban jellemzett elszegényedés elkerülésének és az előállt megélhetési bizonytalanság kiegyensúlyozásának legfőbb tömeges útja. E folyamat azonban a képzetlenebb és kevésbé versenyképes rétegek egyértelmű kiszorulásával, illetve a feketegazdaságba való beszorulásával járt. A két gazdaság között ma szinte nincsen átjárás, és a szélsőséges szegmentáltság következtében az utóbbiból nincsen kitorési pont. Különösen nincs, ha a kitöréssel – a „rendes” munkaviszony felvételével – legfeljebb a legrosszabbul fizetett munkák piacára lehetne belépni, az így megteremtett

rendszerességgel tehát több pénzt nem, legfeljebb nagyobb stabilitást lehetne elérni. A mérleg másik serpenyőjében azonban ott vannak a tetemes veszteségek: a biztosnak látszó munka bármikori újbóli elvesztésének kockázata, főként pedig a ma napról napra újrateremtett munkaszervezési kapcsolatok időközbeni elenyészése, a foglalkoztatással automatikusan odavesző segélyekről nem is szólva. A körbezárt helyzet által szült sokrétű rövid távú ellenérdekeltség közepette így azután a látástól vakulásig végzett munka – a „fekete” munka – maga lesz a kirekesztődés legfőbb biztosítékává.¹⁶ Ami pedig e helyzet hozadéka: a kikapaszkodást segítő társadalmi kapcsolatok további erodálódása, a mindennemű társadalmi védelem nélküli, feudalisztikus személyes függelem és a vele járó kiszolgáltatottság elmélyülése, röviden, a polgári társadalmi viszonyokból való – immár vissza nem fordítható – kisodródás végleges megpecsételődése.

A kirekesztődés eddig vázolt útjai, ha tipikus és tömeges utak is, mégis: családok és egyének egymástól elkülönített életpályáit és csapdahelyzeteit jelenítik meg. Egyéni jellegük mindegyre kiviláglik az érintetteknek saját történetükről szóló értelmezéséből, de a külvilág által arra adott válaszokból is. Mellettük van azonban a kirekesztődésnek két olyan forrása és két olyan nagy gyűjtőmedencéje, amelyek esetében a jelenség mindenki számára nyilvánvaló elsődleges oka a *kollektívan* megélt sors, amelyen az egyén, a család erőfeszítése legfeljebb csak enyhíthet, de amelyen lényegi áttörést, és amelyből eredményes kitörést nemigen hozhat.

A két kollektív helyzet azonban alapvetően különbözik. Az egyik a hazai településfejlődés szélsőséges történeti egyenlőtlenségeiből következik, s ma az aprófalvas települési zárványokban, illetve a munkanélküliség által különösen érintett depressziós régiókban élőkét sújtja. A másik – legalábbis ami a közvetlen történeti előzményeket illeti – a szocializmusbeli kényszerasszimiláció zsákutcáival függ össze, s mai kárvallottjai mindenekelőtt a cigány lakosság mintegy 60–80 százalékát kitevő roma szegények.^{17, 18}

Hadd foglaljam össze a kollektív kirekesztődés e két – a legújabb kori hazai társadalomtörténet nem nyugatias vonásait talán a legközvetlenebbül felmutató – formájának legfőbb jellegzetességeit.

Az 1945 utáni hazai társadalomfejlődés egyik legnehezebben korrigálható fejleménye az évszázados települési egyenlőtlenségek szélsőséges felerősítése volt. Tudjuk: az erőltetett szocialista iparosítás programjából a város és a falu különbségének kiélezése következett, amit tetézték a politikai megfontolások vezérelte tanyafelszámolási kampányok, illetve a lakosság kényszerű elvándorlását kiváltó, a javadalmazások és a büntetések sajátos ötvözetére épülő regionális területfejlesztési (-visszafejlesztési) akciók. Spontán és tervszerűen útkra indított folyamatok együttese eredményezte azután, hogy a hetvenes évekre szélsőséges egyenlőtlenségek jöttek létre a lakosság alapvető életesélyeit befolyásoló infrastrukturális ellátottságban, valamint a megszerezhető első, illetve második gazdasági jövedelmek nagyságában. Az infrastrukturális feltételekben – a lakásviszonyok, az iskoláztatás, az egészségügyi ellátás stb. fizikai körülményeiben – mutatkozó települési egyenlőtlenségeket a hetvenes–nyolcvanas évek tömegméretű második gazdasági munkavégzése ugyan valamelyest mérsékelte, megállítani azonban nem volt képes a több évtizedes folyamat legdrámaibb spontán következményét: a jobb helyzetű társadalmi rétegek tömeges elvándorlását, és ezzel a falvak – különösen az aprófalvak – társadalmi struktúrájának és belső közösségi viszonyainak végletes és végleges torzulását.¹⁹

A spontán módon végbement „lefejeződés” mellett az érintett települések azután a rendszerváltás gazdasági megrázkódtatásait már nemigen bírták ki: lakóik szinte teljes körben munkanélküliekké váltak, és ha egyiküknek-másikuknak voltak is a jobb időkből való tartalékai, azokat mára ők is teljesen felélték. A helyzetet tetézi e közösségek elöregedése és/vagy a megürült lakóházakat csekély összegért felvásárló, bevándorló roma családok révén ugrásszerűen megnőtt gyerek-népesség ellátatlansága. Az érintett falvak ugyanis mára már legfeljebb csak tömeges éjszakai szálláshelyek. Emberemlékezet óta nem adódott helyben munka, régen megszűnt az óvoda, az iskola, régen bezárt a bolt, régen becsukott az orvosi rendelő és a gyógyszertár, és – mindennek a tetejébe – innen még kimozdulni sem igen lehet: vagy húsz-harminc évvel ez előtt felszedték az utolsó vasúti síneket, de aligha lehet számítani akár arra is, hogy a távolsági busz legalább napjában kétszer újra erre venné az útját. A szó szoros értelmében a külvilágtól elzárva, e települési fürtök – különösen Észak-, illetve Dél-Magyarország aprófalvas vidékein – a reménytelenségbe süllyedt tömeges kirekesztődés megkövült zárványai.²⁰ Éppen a helyzet egész közösségeket sújtó kollektív vonásából következik, hogy ha a kirekesztődést fokozni lehet, akkor annak mértéke e zárványok lakóinak esetében a korábban vázolt egyéni kisodródásokénál is nagyobb. Összpontosított központi támogatások, többéves stratégiai programok és invenciózus komplex szociálpolitikai lépések nélkül pedig a szélsőséges kirekesztődés e formái „természet adta” módon termelik újra önmagukat, mintegy sorsszerű determinációval vetítve előre egész nemzedékek börtönszerű fogva tartását egy helyzetben, melynek egyetlen elemét sem maguk vagy szüleik választották.

A teljes közösségeket sújtó – a településivel részben összefonódó – kirekesztődés másik drámai folyamata etnikai alapú, s mint jeleztem, áldozata mindenekelőtt a roma társadalom szegény többsége, de – a többségi-kisebbségi viszonyoknak a rendszerváltás óta előállt éleződő feszültségei folytán – valójában a cigány közösség egésze. A minden eddig bemutatottnál hosszabb történelmi ívű, igazán soha más irányba nem terelt etnikai-faji kirekesztettség²¹ újabb kori alakváltozásai nemcsak azért érdemelnek figyelmet, mert az európai normákhoz igazodni kívánó modern magyar társadalom merőben értékválasztási alapon sem cipelheti tovább legnagyobb kisebbségének társadalmon kívülre szorított léthelyzetét. E normatív közelítés létjogosultságát kétségbe nem vonva, a hajdani kirekesztettségnek a szocializmus évtizedei alatti kényszerasszimilációval kirekesztődéssé transzformált együttélési viszonyai azonban ma a cigányok ügyét a legfeszítőbb politikai kérdéssé transzformálják.

Mert bár a kényszerasszimiláció a korábban kiszorított cigány közösségek integrálásának a totalitárius berendezkedés logikájából következő lépései és menetrendje szerint történt, mégis, az iskolázásnak, a kötelező foglalkoztatásnak, a cigánytelepek felszámolásának programjai *valóságos* társadalmi felemelkedési utakat nyitottak meg – még ha azok a romák többsége számára csak a társadalmi perempozíciók (de immár mégis a választóvonalak innenső oldalán lévő pozíciók) elfoglalását tették is lehetővé. Mint azt a kilencvenes évek cigányvizsgálatai igazolták,²² ezeknek a fejleményeknek volt betudható a nyolcvanas évekre általánossá lett születésszabályozás, a romák egészségügyi viszonyainak valamelyes javulása, a szakmatanulás és – mindenekelőtt – a gyermekek iskoláztatásának belső normává válása.

A rendszerváltás e megindult folyamatok folytatása előtt durván lecsapta a sorompót. A romák teljes közösségei szorultak ismét a partvonalon kívülre: települési értelemben a fentebb bemutatott falusi települési zárványokba, illetve nagyvárosi párjaikba, a szlömösödő külterki lakótelepekre és városközponti szegénynegyedekbe; a foglalkoztatás terén a munkaiügyi hivatalok folyosóira, majd – a segélyjogosultság kimerítésével – a közmunkaprogramokba; az iskoláztatás terén a kisegítő osztályokba és a speciális iskolákba; a köznyugalmanak fenntartása érdekében pedig mindennemű zárt intézményekbe – hajléktalanszállókra, betegotthonokba, állami gondozásba, illetve nagy számban a rendőri őrszobákra és a büntetés-végrehajtás fegyintézetébe. E sok irányból zajló és tömeges kirekesztődés logikája mindenkor ugyanaz: a kényszerasszimiláció abroncsának széthullásával a nem roma társadalom szemében legitimitásukat veszítették az igazi asszimilációs törekvések is, ezzel pedig a szegénység elkerülése elleni többségi küzdelem számára zöld utat kapott az „etnikai helyreállítás” programja – a cigányok visszataszkolása „eredeti” társadalmon kívüli pozíciójukba. A spontán kirekesztődést tetézik és intézményes keretek közé terelik a szociálpolitika átalakításának korábban már bemutatott folyamatai, amelyek révén a segélyezés és a helyi szociális ellátás diszfunkciói a támogatásokért a cigány és nem cigány szegények között folyó harc „belső” ügyeként jelennek meg – az igazságtétel nevében újabb alapot szolgáltatva az „élősködő” és „túlfogyasztó” romák további kiszorításának.

Végül mindezt keretbe foglalja a kisebbségi politizálás új intézményének, a helyi kisebbségi önkormányzatok rendszerének kiépülése. A szerény törvényi felhatalmazások által az új intézmény funkcióiban hagyott űrt az elmúlt 6–8 évben ugyanis gyorsan kitöltötte a romákat érintő szociális feladatoknak a helyi önkormányzatokról a cigány kisebbségi szervezetre való átgördítése és ezzel tisztán etnikaivá tétele. Így mára helyi rendeletmódosításokkal és alkalmi szabályokkal körbezárt (ál)hatalmi jogosítványok sora szentesíti a kisebbség ügyeinek teljes körű leválasztását a többségi társadalom testéről – azaz, a gettó-sodásá mélyülő kirekesztődés immár jogi formákba öntött fenntartását.²³

Ez utóbbi fejlemény révén azután az etnikai kirekesztődés „felülírja” az élethelyzetből adódót. Miközben ugyanis az új intézményesülési folyamatok a cigányság szegény rétegeinek kiszorulását – sok nem cigánnyal rokon élethelyzetüket – szélsőségesen etnicizálják és a kisebbség belső ügyeként tüntetik fel, aközben a szegénységből kikerült, a társadalmi ranglétrán iskolázottságban és/vagy az anyagi létviszonyok tekintetében feljebb jutott romákat viszont ugyanezen folyamatok faji alapon zárják a többségitől elkülönített érdek- és jogvédelem intézményi világába. A kívülről a cigányságra kényszerített intézményespolitikai összefüggésben így aztán „természet adta módon” áll elő, hogy keserves belharcokká minősülnek át a kitörésért folytatott küzdelmek: a jobb helyzetűek szemében a közösség szegény rétegei féknek és visszahúzó erőnek, az utóbbiak értelmezésében az előzők a közös kisebbségi ügy árulóinak tűnnek fel. Ezzel viszont kívülre és távolra kerülésük vádként és „magyarazatként” felhozható okai közé még a belső összetartás hiánya is odakerül – miközben kiszorulásuk valódi háttere – kollektív kirekesztődésük – a hatalommal felruházott és felelős többség számára még kevésbé látható, mint valaha.

A kollektív kirekesztődés itt röviden bemutatott két formája – szándékaim szerint ezt igyekeztem igazolni – keretet, medret és tömegesen működtethető mechanizmusokat teremt a szegények és nem szegények társadalma között korábban létrejött választóvonal társadalmi törésvonallá mélyülésének. E folyamatokkal pedig nemcsak a sze-

génység fenntartásához, körbezártságához és generációk közötti átörökítéséhez járul hozzá, hanem fenyegeti magát a *társadalmi integrációt*. Dezintegrációs veszélyei miatt a kirekesztődés elleni – utolsó utáni pillanatban való – hatékony fellépés ezért nem egyszerűen az érintettek ügye, még csak nem is egyszerűen a velük hivatalból foglalkozó szakembereké és szociálpolitikai döntéshozóké, hanem a szó legszorosabb értelmében vett *közügy*. E közügy felvállalásának vagy a spontán folyamatok további szabadjára engedésének tétje ma testközelből érzékelhető: nem kevesebb, mint európai csatlakozásunk múlhat rajta. Ha a demokrácia hosszú távú védelmére, illetve az emberi jogok megkülönböztetés nélküli érvényesítésére vonatkozó megfontolások a mai sürgős teendők közepette rendre hátrébe szorulnak is, a gyors cselekvés szükségé melletti pragmatikus érvek ez azért talán önmagában is elég.

Jegyzetek

- 1 E kérdéskör felfejtésével és néhány máig nyúló következményének áttekintésével foglalkozik 'Hatalom és szegénység' című tanulmányom. Lásd Szalai Júlia: *Uram! A jogaimért jöttem!* Budapest: Új Mandátum, 1998.
- 2 Itt mindenekelőtt egyes jövedelem-fenntartó programok gyökeres átalakítására, valamint a gyermekellátás hagyományos intézményrendszerének jelentős megkurtítására és magánosítására gondolok, továbbá azokra a direkt és indirekt hatásokra, amelyeket a korábban kiterjedt központi ártámogatási rendszer gyors és radikális leépítése váltott ki.
- 3 Ezekre a kutatási eredményekre a tanulmány következő fejezetében még részletesen vizsgaték.
- 4 Itt mindenekelőtt Ferge Zsuzsa, Tóth István György, Horváth Ágota, Nagy Gyula, Köllő János, Lukács György Róbert, Bocz János, Havasi Éva és a KSH Társadalomstatisztikai Főosztálya kutatói kollektívájának e tárgyban készült munkáira, valamint a TÁRKI és az Aktív Társadalom Alapítvány együttműködésében létrejött Elosztáspolitikai Kutatócsoportnak a makroszintű elosztás átalakításáról folytatott vizsgálataira szeretnék utalni. Lásd Ferge Zsuzsa: *Elszabaduló egyenlőtlenségek*. Budapest: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, 2001. (különösen a 'Szociálpolitika az átmenet időszakában', illetve az 'A szociálpolitikai jogalkotás társadalmi közege és értékelése' című fejezeteket); Tóth István György: A jóléti programok szerepe a szegénység enyhítésében. In: Landau Edit [et al.] (szerk.): *Az államtalanítás dilemmái: szociálpolitikai kényszerek és választások*. Budapest: Aktív Társadalom Alapítvány (ATA), 1995. 26–69.; Horváth Ágota: Törvény és anarchia avagy törvényes anarchia: a Szociális Törvényről és az önkormányzati szociális rendeletekről. In: *uo.*: 261–299.; Nagy Gyula: Munkanélküli-segélyezés Magyarországon a kilencvenes években. *Közgazdasági Szemle*, XLVII. évf. (2000), 10. szám, 799–816.; Köllő János: A munkanélküli segélyrendszer 2000. évi szigorításának politikai támogatottsága. In: *A munkanélküli ellátási rendszer átalakításának hatásvizsgálata keretében végzett kutatások eredményeiről*. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont, 2001. 17–55.; Lukács György Róbert: A télvári önkormányzat szociális segélyezési rendszerének változása 1991 és 1995 között. In: Landau Edit [et al.] (szerk.): *Az államtalanítás dilemmái: munkaerő-piaci kényszerek és választások*. Budapest: ATA, 1997. 554–604.; Bocz János: A non-profit szervezetek szerepe a szociális szolgáltatások biztosításában. In: *uo.*: 604–660.; Havasi Éva: *Szegénység és kirekesztettség a mai Magyarországon*, Kézirat, KSH, Budapest, 2001; KSH Társadalomstatisztikai Főosztálya: *Jelentések az önkormányzatok*

- segélyezési gyakorlatáról*, KSH-közlemények, Budapest, folyamatos; Gál Róbert: *A magánnyugdíj-rendszer kialakulása Magyarországon*. Budapest: TÁRKI, 1999; Szalai Júlia: A magánnyugdíj-rendszer néhány társadalmi vonásáról. *Századvég*, 2000, nyár, 67–89.
- 5 E plasztikus kifejezést Guy Standing alkotta meg a kelet-európai rendszerváltások „államtalanítási” folyamatainak tipikus dilemmáira és e folyamatoknak a szegénység rögzülésében játszott szerepére utalva. Lásd: Standing, Guy: The Folly of Social Safety Nets: Why basic Income is Needed in Eastern Europe. *Social Research*, Vol. 64, No. 4 (1997), 1339–1381.
 - 6 Az itt röviden összefoglalt folyamatokról az utóbbi időben több számos fontos munka készült. A társadalombiztosítás és a segélyezés közötti „csereviszony” anomáliáit, valamint a segélyezési rendszer alacsony hatékonyságának és diszfunkcióinak okait részletes adatelemzések birtokában tárgyalja Ferge Zsuzsa: *Elszabaduló egyenlőtlenségek* (Budapest: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, 2001.) címmel nemrégiben megjelent kötetének számos tanulmánya, valamint az Aktív Társadalom Alapítvány: *A rászorultság-ehvű szociálpolitika és a szegények. (Pénzszétadás és jogfosztás a szociális segélyezés jelenlegi hazai rendszerében)* című kutatási zárótanulmánya, amely a Szociális és Családügyi Minisztérium megbízásából a roma és nem roma segélyezett körében 2000-ben végzett empirikus kutatás eredményeit foglalja össze. A segélyezés célzottságának és hatékonyságának a vártnál szerényebb mérvű javulásáról, illetve a háttérben ható gazdasági és társadalmi érdekütközésekről meggyőző adatokat és elemzéseket tett közzé a TÁRKI Háztartási Panel-vizsgálatsorozata, majd később az éves Monitor-vizsgálatok eredményeit közlő kötetek. A segélyezés belső szelekciós mechanizmusainak megismeréséhez fontos adalékokkal szolgál a KSH Társadalomstatisztikai Főosztályának rendszeres önkormányzati adatgyűjtéseken nyugvó elemzéssorozata. A segélyelosztás „terítéséről” és a különböző segélyfajtáknak a lakosság egyes csoportjai megélhetésébe „beépült” szerepéről, ezzel pedig a segélyezésért a helyi társadalmak szegényei és nem szegényei között megindult „versenyről” fontos információk bonthatóak ki a KSH Háztartási Költségvetési Felvétel-sorozatából, illetve, a felvételsorozathoz kapcsolódó kiegészítő szociológiai vizsgálatokból.
 - 7 A segélyezési rendszer működésének itt röviden összefoglalt problémáiról a 8. lábjegyzetben említettekén kívül lásd még: Világbank: *Szegénység és szociális támogatások*. Budapest: A Világbank Regionális irodája, 1996.; World Bank: *Hungary: long-Term Poverty, Social Protection, and the Labor Market*, Draft. Washington, DC: 2000.; illetve Monostori Judit: *Az önkormányzatok segélyezési gyakorlata*: Budapest: KSH, 1997.
 - 8 Bár legjobb tudomásom szerint a témában a rendszerváltás óta eltelt években született tanulmányokról pontosan annotált és teljességre törekvő szakbibliográfia nem készült, a legfontosabb munkák immár több százás tételszámú jegyzéke azért összeállítható. Egy ilyen összeállítás elkészítéséhez három friss forrás szolgál különösen nagy segítséggel: Ferge Zsuzsa: *Elszabaduló egyenlőtlenségek* (Budapest: HRSZE, 2000.) című könyvének gazdag lábjegyzetanyaga és irodalomjegyzéke; Spéder Zsolt: *A szegénység dinamikája Magyarországon. Tények, megközelítések, értelmezések* (Kézirat. Budapest, 2000.) című kandidátusi értekezésének mintegy kétszáz tételt tartalmazó bibliográfiája, valamint az *INFO-Társadalomtudomány* ‘Szegénység Magyarországon’ címmel 2001-ben megjelent 54. füzetének végén közzétett ‘Válogatott bibliográfia’.
 - 9 A kilábalást segítő döntéshozatal felől nézve, a megélhetési szegénység mérséklése és esélyeinek csökkentése ezért elsősorban a jövedelem-újraelosztás szabályozása terén foganatosítandó lépések és teendők kérdése: a keresetelosztás már megkezdett kiigazításáé, az adórendszernek az alacsony béreket védő korrigálásáé és – mindenekelőtt- a társadalombiztosítási járandóságok évtizedes lemaradásának helyrehozataláé.
 - 10 Mind a longitudinális, mind a keresztmetszeti elemzések azt jelzik, hogy a háztartásban élő szegények között a kirekesztődők mintegy 6–8 százalékos arányt képviselnek. (Lásd ehhez Spéder Zsolt: *A szegénység dinamikája Magyarországon*; illetve Havasi Éva: *Szegénység és kirekeszt-*

tettség a mai Magyarországon című, fentebb már hivatkozott tanulmányait.) Persze a háztartási mintavételre épülő TÁRKI- és KSH-felvételek definíció szerint számításon kívül hagyják a kirekesztődők között is a leginkább peremre szorultak csoportjait: a háztartási kereten kívül (menhelyek és szállók falai között) vagy az utcán élő hajléktalanokat, az állami gondozottakat, a büntetés-végrehajtás intézményeiben lévőket, az egészségügyi intézmények és zárt otthonok többé-kevésbé örök lakóit. Ez utóbbi csoportok együttes nagyságrendjére nézve csak becslésekkel rendelkezünk: az összlétszám mintegy 200 000 fő lehet. Minthogy közöttük elvéve sem igen akadnak nem szegények, peremen kívüliségükhöz pedig kétség sem férhet, teljes táborukat joggal számíthatjuk a kirekesztődők közé. Így becsülve, a kirekesztődők aránya a mai magyar társadalomban mintegy 8–10 százalékra tehető.

- 11 Ez utóbbi program valójában a 'social inclusion' társadalompolitikai gondolatának a hazai viszonyokra való konkretizálását jelentené. A kirekesztődésről és annak intézményes körbezártságáról, a társas kapcsolatok végletes beszűküléséről, valamint a helyzetnek a többség előtti 'láthatatlanná válásáról' eddig elmondottak talán világossá teszik, hogy a bevezetőben miért hangsúlyoztam egy ilyen – ma még kidolgozásra váró – programnak azokat az elemeit, amelyek a társadalmi részesedés növelése mellett mindenekelőtt a többségi részvétel lehetőségeit és csatornáit nyitnák meg az érintett társadalmi csoportok előtt.
- 12 Lásd: Robert Castel: *A szociális kérdés alakváltozásai. A bérmunka krónikája*. Budapest: Max Weber Alapítvány–Wesley Zsuzsanna Alapítvány–Kávé Kiadó, 1998. – A „kiilleszkedés” kifejezés a könyvet franciából magyarra átültető Léderer Pál nagyszerű fordítói leleménye.
- 13 Sőt, mint azt többgenerációs életútinterjúkból tudjuk, az érintettek peremre szorulása a szocializmusban viszont többnyire egyenes folytatása volt a család háború előtti élethelyzetének. A Max Weber Alapítvány égisze alatt *'The Social History of Poverty in Central Europe'* címmel 1995–2000 között folyt összehasonlító szegénykutatás keretében összegyűjtött hazai családtörténeti anyag arról tanúskodik, hogy a hatvanas-hetvenes évek képzetlen ingázó munkásai döntő többségükben a hajdani uradalmi cselédek, föld nélküli zsellérek, szegényparasztok, egykori ipari segédmunkások egyenes ági leszármazottai voltak. A társadalmi pozíció marginális jellege tehát – a formák és a megélhetési források, valamint a konkrét életfeltételek minden lényeges változása ellenére – történelmileg töretlenül átörökítődött, s évtizedes léptékben bizonyult folyamatosnak.
- 14 A problémakör sokoldalú megközelítését adják: Hadas Miklós (szerk.): *Férfivalom*. Budapest: Replika Könyvek, 1994.; illetve: Neményi Mária: *Csoportkép nőekkel*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 1999.
- 15 A szegmentáltság kialakulásának a szocializmus éveire visszanyúló előzményeit, illetve rendszerváltás utáni okait, valamint a jelenség néhány közvetlen makrogazdasági és szociálpolitikai következményét sokoldalúan tárgyalják Laky Teréz, Köllő János, Fazekas Károly, Sík Endre, Nagy Gyula és Simonyi Ágnes utóbbi években született munkái.
- 16 A KSH 1986., illetve 2000. évi időmérleg-vizsgálatainak adatállományán a kirekesztődők, illetve a veszélyeztetett szegények által végzett munkák jellegéről, valamint munkavégzésük időbeli alakulásáról készült elemzésünk legfőbb eredményeit foglalja össze Vági Péter: 'A különböző munkatevékenységekre fordított idő alakulása az időmérleg adatok tükrében – a társadalmi elkülönülések egy újabb dimenziója' című tanulmánya. *Amaro Drom*, megjelenés alatt.
- 17 Ez utóbbi – etnikai alapú – kirekesztődés veszélye persze a megélhetés szempontjából szerencsésebbeket sem kerüli el. Mint arra később még visszatérek, a többségi társadalom felől induló különválasztási törekvések és azok intézményesült következményei többé-kevésbé az egész cigány kisebbséget sújtják.
- 18 A kollektív kirekesztődés e két formájának elkülönítésére a háttérben ható mechanizmusok és részben eltérő következményeik tisztázása érdekében van szükség – azaz, analitikus

szempontból. A való életben azonban – mint ezt az adatok is igazolják – a települési és etnikai kirekesztődés jórészt egymásra vetül, és összefonódott hatásai révén sújtja a hátrányos helyzetű régiók és települések túlreprezentált népességét: a cigányokat. S ha már az összefonódásokról – pontosabb lenne így mondanunk: összetorlódásokról – van szó: nyilvánvaló halmazati helyzetek állnak elő a kollektív és egyéni kirekesztődés egymásra vetüléséből a tartós munkanélküliek, a hajléktalanok, a sokgyerekes családok és a súlyosan rokkantak esetében is. A szórványos adatfelvételek rendre igazolják ugyanis, hogy a kirekesztődés e pályáit csak markánsabbá és visszafordíthatatlanabbá teszi az érintettek beszorulása a legkedvezőtlenebb, legszegényebb települési szegmensekbe, valamint az, hogy többségük cigány származású. Ehhez pedig még hozzátehetjük: a kirekesztődés egyéni és kollektív kockázatainak halmozódása – így hatásuk hatványozott érvényesülése – ráadásul gyakoribb, mint a külön-külön sem elhanyagolható következményekkel járó tényezők egyenkénti előfordulása. Éppen e halmozódás az oka egyébként, hogy a kirekesztődésből visszavezető utak megtalálása csak a kockázati tényezők együttesét célba vevő komplex beavatkozási programoktól remélhető – a kötőjeles politikák intézkedései és az egymástól elkülönülten indított szakmai projektek itt kevés eséllyel kecsegtetnek.

- 19 Az itt vázolt folyamatokról sokoldalú és részletes képet adnak Vági Gábornak az 1980-as évek folyamán a településfejlődés tárgyában született tanulmányai, amelyekből az olvasó bőséges válogatást kap a szerző posztumusz tanulmánykötetében. Lásd Vági Gábor: *Magunk, uraim. Településekről, tanácsokról, önkormányzatokról*. Budapest: Gondolat, 1991. – Az aprófalvak leszakadását és a reménytelen helyzetű települési zárványok kialakulását az idézett kötet két tanulmánya külön is részletesen tárgyalja. Lásd a ‘Településfejlesztés és »reform«’ (76–112.), illetve ‘Ahol az engedélyezett demokrácia mit sem ér’ (113–121.) című írásokat. Az utóbbi problémakört kissé más megközelítésben tárgyalja, de a Vági Gáboréval rokon következtetésekre jut Juhász Pál: ‘A visszatorlódásról – változások a falusi fiatalság életében’. *Kritika*, 1985/1. 6. oldal című írásában.
- 20 A települési zárványok sorsának 1990 utáni alakulásáról, a kollektív kirekesztődésnek különösen a magyarok által elhagyott falvakba beköltöző cigány közösségeket sújtó mechanizmusa-iról részletes és meggyőző képet fest Havas Gábor 1996-ban megvédett kandidátusi disszertációja. Lásd: Havas Gábor: *A megélhetési módok és a többségi társadalomhoz fűződő viszony változásai a magyarországi cigányok különböző csoportjaiban*. Kandidátusi értekezés. Budapest, 1996.
- 21 A cigányok évszázados társadalmon kívülsége okán, itt jogosultnak érzem, hogy a ‘social exclusion’ fogalmának a bevezetőben említett három magyar megfelelője közül itt a kívültre szorult léthelyzet állapotjellegét és változtathatatlanságát leginkább megjelenítő paszszív formulát, a ‘kirekesztettség’ kifejezést használjam.
- 22 Lásd mindenekelőtt Kemény István, Havas Gábor, Kertesi Gábor, Lengyel Gabriella, Zsigó Jenő, Csongor Anna, Szuhay Péter, Liskó Ilona, Janky Béla és Neményi Mária munkáit.
- 23 E friss fejleményekkel és következményeikkel foglalkozik az ATA és az Új Mandátum könyvkiadó közös kiadásában nemrégiben megjelent *Cigánynak születni* című kötet több tanulmánya. (Lásd: Horváth Ágota–Landau Edit–Szalai Júlia: *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*. Budapest: ATA–Új Mandátum Kiadó, 2000.)

Széman Zsuzsa – Kucsra Csaba

GENERÁCIÓK KÖZTI KAPCSOLATOK A MUNKAERŐPIACON ÉS A TÁRSADALOMBAN

Bevezető

Magyarországon az elmúlt másfél évtized radikális politikai, gazdasági és társadalmi változásai alapvető átalakulást hoztak. A tanulmány a generációk közti kapcsolat két szegmensét mutatja be. Az első megközelítés az idősödő munkaerő körülményeit elemelve mutat rá a „fiatal” és az „öreg” fogalmára a munkaerőpiacon és a társadalomban. A második megközelítés az idősek családban, munkaerőpiacon és társadalomban elfoglalt helyzetéről kialakult véleményt egy hosszú periódus három időpontjában – 1982, 1989, 2004 – vizsgálja.

Munkaerő-piaci kapcsolatok

Az idősödés munkaerő-piaci jellemzői nemzetközi kitekintésben

Magyarország foglalkoztatási rátája az EU15-höz képest alacsony volt 2002-ben (56,5% a 64,2%-kal szemben) (Adler, 2004). Mind a férfiak, mind a nők a nyugdíjkorhatár eléréseivel, a felemelt nyugdíjkorhatárhoz képest hét, illetve két évvel korábban hagyták el a munkaerőpiacot az 1998-as nyugdíjreform előtt, és ez jelentősen alacsonyabb volt a nyugati országok gyakorlatához képest. A foglalkoztatottak jelentős része még ennél is korábban lépett ki a munkaerőpiacról (korkedvezményes, korengedményes, előnyugdíj, korhatár előtti rokkant nyugdíj). A 45–49 éves nők és férfiak foglalkoztatása még 70% feletti, de az 55–59 éveseké nem érte el a 40%-ot. Az 55–64 évesek foglalkoztatottsága pedig ennél jóval alacsonyabb volt.¹

Idősödő munkaerő egészségi állapotának hatása a munkaerőpiacon

Az idősödő munkaerő rossznak tartotta egészségi állapotát. A 45 éven felüliek egytizede jelezte, hogy van munkáját akadályozó egészségügyi panasz² (Adler, 2004). Az egészségesek aránya a 45–50 évesek között még 50% volt, de az 51–55 év közöttiek között már csak 25%. A rossz egészségi állapotot tükrözik a rokkantsági mutatók is. 2005-ben a lakosság 8%-ra rokkant volt (ellentétben az 1997-es 7,5%-kal szemben). A nyugdíjasoknak 26,3%-a tartozott a rokkantak közé; több mint felük nyugdíjkorhatár előtti. A rokkantnyugdíjasok magas aránya valamint a korai nyugdíjazás egyéb formái miatt a nyugdíjasok népeségén belüli aránya az utóbbi kilenc évben nem csökkent 30% alá. (KSH, 2005, 90.)

A már említett 2003-as, a 45 év feletti lakosságot vizsgáló reprezentatív felmérés szerint a résztvevők három tizede ideiglenesen vagy véglegesen inaktív lett (a kisebb településen nagyobb arányban, mint a fővárosban és a nagyobb városokban). Az *inaktívvá válók több mint fele rokkant- vagy öregségi nyugdíjassá vált, 26%-uk keresett munkát, de nem talált, s mintegy egyötödük különféle okok miatt nem kívánt munkát vállalni. A kilépés az életciklus korai szakaszában következik be.*

A munkaerőpiacról való kilépés

Az EU Bizottság célkitűzését, az 55–64 évesek, azaz az idősek foglalkoztatási arányának 50%-ra növelését 2004-re Dánia, Portugália, Svédország (Norvégia), Finnország és az Egyesült Királyság „túteljesítette” (EUTROSTAT, 2006). Az új EU-tagországok közül Észtország is az előző kategóriába tartozott, de Lettország, Litvánia, Ciprus is közelítette a megadott értéket. Szlovákiában, Lengyelországban, Szlovéniában és Magyarországon ugyanakkor rendkívül alacsonyak voltak az értékek (26,8 és 31% közt) (EUROSTAT, 2006) .

1. táblázat. Az 55–64 éves munkaerő aránya az EU15-ben és az EU8*-ban, 2002, 2004

Ország	2002	2004
EU15	40,2	42,5
Csehország	40,8	42,7
Észtország	51,6	52,4
Lettország	41,7	47,9
Litvánia	41,6	47,1
Magyarország	25,6	31,1
Lengyelország	26,1	26,2
Szlovénia	24,5	29,0
Szlovákia	22,8	26,8

* Volt szocialista országok.

Forrás: EUROSTAT. CEC. EU, 2006.

Az egyes országokban a változás, az EU céljához történő felzárkózás során a következő trend volt megfigyelhető.

2. táblázat. Az idős munkaerő foglalkoztatási trendjének változása az EU8-ban 2002–2004 közt

Ország	Növekedés üteme
Magyarország, Lettország, Litvánia	gyors
Szlovénia, Szlovákia	enyhe
Csehország	lassú
Észtország	nagyon lassú
Lengyelország	nincs növekedés

Forrás: EUROSTAT. CEC. EU 2006

Lengyelországot kivéve minden országban nőtt az idősek foglalkoztatása. A növekedés ellenére *Magyarországon, Szlovéniában és Szlovákiában még mindig nagyon alacsony volt az idősek foglalkoztatása.*

a vállalatok idősödő munkaerővel szemben tanúsított viselkedése. Az utóbbi években számos empirikus kutatás zajlott, amelyek ezt a folyamatot világítják meg.

A vállalatok viselkedése az idősödő munkaerővel szemben

Az alacsony idős kori inaktivitásban, korai kilépésében jelentős szerepe van a vállalatok idősödő munkaerővel szembeni viselkedésének.

2003-ban a cégek egyötöde 45 éven felüli munkavállalót csak akkor vett fel, ha nem találta fiatalabbnak. Harmaduk humán stratégiájában az életkor meghatározó tényező volt, többségük a 45 év alattiakat részesítette előnyben. A vízválasztó az ötven év, e felett nagyon alacsony „időst” foglalkoztató cég található. A munkaadó, különösen a piaci szektorban, elkerülte az 50 éven felüliek alkalmazását.³ (De a vállalatok egy része „kímélni próbálta” az 55 év felettieket.) (Adler, 2004)

A fenti trend 2004-ben is folytatódott. A vállalatok kétharmada döntően 45 év alatti munkaerőt foglalkoztatott, közel egynegyedük 45–54 évest, de csak nagyon kevesen 55 év felettit.⁴ A legtoleránsabbak és legkevésbé diszkriminatívak a megyeszékhelyeken található, illetve a 250 alkalmazott felett foglalkoztató vállalatok voltak (elsősorban a termelésben a munkaerő mintegy fele 45–54 éves volt). Az idős dolgozók „kímélése” itt is magas volt. Nem bocsátották el a cégnél „megöregedetteket”, illetve az 50 éven felülieket részmunkaidőben, kevésbé megterhelő munkakörben foglalkoztatták. A szolgáltatást végző, illetve 10–249 fős, valamint a kisebb településeken lévő cégek többsége a fiatalabb korosztályt részesítette előnyben.

A jövőben a vállalatok mintegy egyharmada foglalkoztatna 45–54 év közötti – de nem 55 év feletti – munkaerőt. Ennek a pozitívabb szemléletnek számos valós vagy vélt oka lehetséges:

- a vállalatok magukat jobb színben szeretnék feltüntetni;
- nem akarják bevallani diszkriminálási szándékukat;
- egy távlati elképzelés nem igényel azonnali megvalósítást.

Az idős munkaerő alkalmazása mellett vagy ellen szóló számos érvet említettek a vállalatok.⁵

Az idős munkaerő alkalmazása *ellen* és a fiatalok *mellett* szóló érvek:

- bérmegfontolás („alacsonyabb fizetést lehet/kell a fiataloknak adni”);
- egészségi állapot („egészségesebbek”);
- nem kellő a képzettségük;
- esztétikai („jobban néznek ki”).

Az idős munkaerő alkalmazása *mellett* szóló érvek (sokkal kisebb arányban):

- munkaerőhiány (elsősorban rosszul fizetett, alacsony presztízszű, képzetlen munkakörökben – takarítónő, egészségügyi munka stb.);
- a tulajdonjelleget és a vállalat megalakulásának ideje (állami, illetve a '90-es évek elején privatizált cégek toleránsabbak);
- a cég fejlődése, a piac bővülése fokozott munkaerő-szükséglettel jár együtt;
- a menedzser személyisége;
- az idős munkaerő speciális szaktudása, megbízhatósága;

- a munkaerő természetes öregedése (elsősorban az állami intézményeknél);
- fiatal, munkaképes nyugdíjasok (de nem 55 év feletti munkaerő!), elsősorban rész-munkaidőben;
- az idősebb munkaerő kevésbé mozgékony („örül, ha van munkahelye, megbecsüli a munkahelyét”);
- az idősebb munkaerő képzésének befektetési költsége (mobilitás hiányában) megtérül;
- a jelenleg középfokú végzettséggel (szaktudással) rendelkező munkaerő jobban megfelel az elvárásoknak stb.

A korszerű követelményeknek nehezebben megfelelő idősebb dolgozót a profit- és piacorientált munkaadók kevésbé tudják elfogadni, mert az alacsonyabb végzettségük és az esetleg alacsonyabb motivációjuk miatt nehezebb a képzésük. Az 55–59 évesek 40,3%-nak csak alapfokú képzettsége van és ez az arány a 60–64 évesek körében még magasabb (65,3%). (Volt olyan cég, amely érettségi alatt nem vett fel munkaerőt.)

A megvizsgált vállalatok többsége szerint a munkaerő „elhasználódott”, elsősorban a fizikai munkakörökben. Ezért a felemelt nyugdíjkorhatárt magasnak tartották. Családi feladatok, ápolás, gondozás miatt a nőknél továbbra is szükségesnek érezték a korai kivonulást. Ezzel – szerintük – a vállalatuknál dolgozó nők egy része is egyetértett. A rendelkezésre álló kötelező alap, illetve szakszolgáltatás ellenére – pl. idősgondozó-központ, családsegítők – a családokra továbbra is nagymértékű ellátás, ápolás, gondozási feladat hárul, amelyeket elsősorban az idősödő nők végeznek (Utasi, 2002).⁶ Rájuk hárul elsősorban az idősek gondozása, de részt vesznek az unokák ellátásában, nevelésében is. A munkaerő-piaci mezoszereplők (vállalatok, intézmények) viselkedését így a hagyományos generációk közti kontraktus speciális területe, a gondozási-ellátási feladatok is befolyásolják. Ez ugyanakkor összefügg a szociálpolitika intézményrendszerével, intézkedéseivel.

Míndez makroszintű politikai összefüggésekre mutat rá. A nők magasabb nyugdíjkorhatárának az idősödő nők hosszabb munkaerő-piaci jelenlétével kell párosulnia. Ugyanakkor az idősgondozásból számos elem hiányzik. A gondozási őr a családnak kell kitölteni. Az időspolitikai, a nyugdíjrendszer és a munkaerő-politika összefüggéseinek, egymásra hatásának ismerete nélkül a munkaerőpiacon súlyos problémák keletkeznek, ami befolyásolja a generációk közti kapcsolatokat is.

Az ábrázolt trend tartósságát egy nemzetközi kutatás (az új tagországok közül Magyarország, Csehország, Lengyelország is részt vett a kutatásban) is igazolta. A projekt három olyan „jó példa”-t keresett, ahol a munkaadó tudatosan alkalmaz 55 év felettiakat. Az eredmény azt mutatta, hogy Magyarországon a „jó példa” korhatárát *öt évvel* korábban kellett meghúzni. Nehéz volt olyan vállalatot találni, ahol célzottan és nem „sajnálattól”, kíméletből” foglalkoztatták az ötven éven felülieket. Hasonló volt a helyzet Lengyelországban – ahol az 55–64 évesek foglalkoztatottsági aránya 2004-ben az EU25-ben a legalacsonyabb volt (26,2%).

A Munka Törvénykönyvének 30/2000. (IX. 15) GM-rendelete nem engedi meg a munkaerő kor szerinti diszkriminálását. A 2005 februárjában megalakult Egyenlő Bánásmód Hatósághoz (EBH) működése első fél éve alatt mégis 400 panasz érkezett (Origo, 2005). A jogos panaszok több mint felében a vállalatok kor szerint különböztették meg az *ötven éven felüli nőket* (a másik tipikus panasz a romaellenesség). De diszkrimináció ért sok *67%-os rokkant* munkavállalót, akiket leépítettek, produktívabbakra

(50%-os rokkant) cseréltek. Az EBH a problémát általában tárgyalással próbálta megoldani, mivel a törvényben megfogalmazott védett kor egy kiskaput hagy: felmerülő „objektív” munkavégzési problémák esetén a dolgozó elbocsátható.

Kor szerinti –törvényellenes– megkülönböztetés volt található a munkaadók álláshirdetéseiben is.⁷ 3000 álláshirdetés 8%-ában szerepelt kormeghatározás: túlnyomóan maximum 40 éves korig kerestek munkaerőt. Az internetes álláshirdetések elemzése is megegyezett ezzel a képpel.

A negatív folyamatot ellensúlyozandó 2005-ben a Foglalkoztatási és Munkaügyi Minisztérium az 50 éven felüli munkanélküliek visszacsatlakoztatására olyan 2 éves programot indított el, amelynek két fontos eleme volt: a munkanélküli képzése, át-képzése, továbbképzése; a munkaadó támogatása.⁸

A régi EU-tagországok „jó példája” és a magyarországi jó példa között minimálisan 5 év eltérés volt tapasztalható. A magyarországi jó példa felső korhatára az 50 év. Az EU-ban ez alsó korhatárnak számít: a cél az 55–64 évesek foglalkoztatásának növelése. Magyarországon a gyors demográfia⁹ és társadalmi öregedés a munkaerő-piaci „öregség” korhatárát felfelé tolja. A munkaadók viselkedése ugyanakkor azt lefelé nyomja. E gyakorlat felborítja a generációk közti fiatal–idős viszonyt. A tanulás kitoldásával munkaerő-piaci szempontból egy 25–29 éves még fiatalnak számít, egy 45–50 éves már „öregnek”. A munkaerő 12–16 évvel kevesebb időt tud a munkaerő-piacon eltölteni. A már inaktívvá vált „fiatal öregnek” kell az „idős fiatal” eltartani. A generációk közti kontraktus akkor mozdul el pozitív irányba, ha a gyakorlatban a vállalatok diszkrimináló magatartása megváltozik.

A lakosság véleménye a vállalatok diszkriminálásáról

Egy 2004-es egy reprezentatív, az idősek munkaerő-piaci helyzetét vizsgáló lakossági felmérés¹⁰ visszatükrözte a mezoszintű diszkriminálást.¹¹ A kérdezettek egyharmada a 40 éves kort, közel egynegyede–egyötöde a 45 éves, illetve ugyancsak közel egynegyede az 50 éves kort jelölte meg mint olyan határt, amely fölött a vállalatok „öregnek”, kevésbé hasznosnak, elavult tudásúnak érzik a munkaerőt.¹²

Három korosztálynak – a 21–30; a 31–40 és az 51–60 éveseknek – az egyharmada (ez az átlagos érték) szerint a munkaadók 40 évtől már idősnek tartják a munkaerőt.

A 41–50 évesek, tehát az érintett korosztály körében sokkal magasabbá vált az a percepció, hogy a munkaadók őket 40 éves kortól számítják az öregek közé.

A 61 éven felüliek körében már csak a kérdezettek egynegyede gondolta ezt (ezen korosztály jellemzően már nyugdíjas).

A lakosság nagyobb része 40–45 éves kor után veszélyeztetettnek érezte magát.

A munkaerő-piaci öregség fogalmát illetően a lakosság vélekedése visszatükrözte a munkaadói viselkedést. Az öregség egy korai életszakaszban, 40, 45, 50 évesen következik be, s a generációk ilyen összenyomása a köztük lévő ellentétekhez vezethet. A társadalom ennél későbbre helyezte a korhatárt, 60, illetve 70 fölé, s ez elősegíti a generációk közti pozitív kontaktust, amely, úgy tűnik, hosszú idők óta nem változik, és amelyet egy három időpontban felvett vizsgálat elemzése bizonyít.

4. táblázat. A munkáltatók kit tekintenek idősödő dolgozónak, alkalmazottnak, munkaerőnek?

	%
40 éves kortól	32,8
45 éves kortól	22,2
50 éves kortól	23,1
55 éves kortól	8,9
60 éves kortól	4,6
65 éves kortól vagy	1,8
Akiknek a teljesítménye gyengül*	3,1

* Egyéb/nem tudja, 3,1%

5. táblázat. Ön általában kit tart öregnek/idősnek?

	%
45 éves kortól	3,3
50 éves kortól	9,4
60 éves kortól	36,1
70 éves	31,2
Nyugdíjasokat	5,7
Nincs korhoz kötve	13,5

Az idősek általános társadalmi helyzetéről kialakult vélemény

A következőkben az idősek munkaerőpiacon, társadalomban és családban elfoglalt helyét vizsgáljuk. A generációk közti kapcsolatok egyik megközelítése az idősek iránti attitűd. Egy hosszú, két évtizedet felölelő periódus három jelentős időpontjában azonos módszerű vizsgálat elemezte az idősekkel szemben érzett feszültségeket, felénk irányuló kötődést, támogatást.

Az S. Molnár–Virágh szerzőpáros 1982-ben és 1989-ben közmondásokra, a társadalomba beidegződött közhelyekre épülő kérdésekből reprezentatív mintán vett fel adatokat (S. Molnár–Virágh, 1990). Ezekből a kérdésekből 2004-ben nyolcat egy új felmérés megismételt.¹³ Olyanokat, amelyek fókuszában kizárólag az idősek munkaerőpiaci és családi/társadalmi megítélése állt. Az 1982-es és 1989-es idősekre vonatkozó pozitív és negatív attitűdöket egyaránt megjelenítő kijelentések az egyetértést, az egyet nem értést, és a semleges válaszlehetőségeket kínálták fel. S. Molnár és Virágh az egyetértők és az egyet nem értők közül számolta ki az ún. toleranciaindexet.¹⁴ Toleránsnak tekintettek egy véleményt, ha a toleranciaindex +50 felett volt.¹⁵

1989-ben, a rendszerváltás kezdetén az elsősorban a munkára, a munkaerőpiaci helyzetre vonatkozó kérdéseknél nőtt a *bizonytalanok* aránya. A teljes foglalkoztatottságot felváltotta a munkanélküliség. Sok norma és érték megkérdőjeleződött, újak tűntek fel. Mindez hatással volt az idősek helyzetéről kialakított véleményekre.

6. táblázat. A munkahelyeken egyáltalán nem becsülik azokat, akik kezdenek kiöregedni a munkából.

	Egyetért	Nem ért egyet	Bizonytalan	Nem tudja	Összesen	Toleranciaindex
1982	28	54	13	5	100	-32
1989	33	23	39	5	100	18
2004	45	29	17	9	100	22

1982 és 1989 között a társadalom toleranciája jelentősen nőtt. (A toleranciaindex erős negatívból pozitívba váltott (-32-ről 18-ra). A kijelentéssel egyet nem értők aránya 54-ről 23%-ra csökkent. 1989 és 2004 között már nem volt jelentős változás. Ugyanakkor 2004-ben az 1989-es nagy arányú bizonytalanok csoportja visszaesett az 1982-es szintre. Feltűnő „a munkahelyeken egyáltalán nem becsülik azokat, akik kezdenek kiöregedni a munkából” válasszal egyetértők 45%-os aránya, ami az idősebb munkaerő „leértékelésére” utal, s amit az egyén „saját bőrén” érzékel.

7. táblázat. A munkahelyen az idősebbek még akkor is elvárják, hogy előnyöket élvezzenek, ha már nem tudnak dolgozni.

	Egyetért	Nem ért egyet	Bizonytalan	Nem tudja	Összesen	Toleranciaindex
1982	38	34	22	6	100	-6
1989	30	40	25	5	100	14
2004	24	50	15	11	100	35

Ebben az idők munkaerő-piaci helyzetét markánsan megfogalmazó kérdésben egyértelmű és folyamatos javulás látható 1982 óta. Nem elhanyagolható körülmény, hogy a 2004-es vizsgálatot megelőzően létrehozták a már bemutatott esélyegyenlőségi kormányhivatalt, amely a korosabb munkavállalókat is védi, de ennek tényleges hatásáról csak kevés adatunk van.

Az idők munkáját indirekten vizsgáló vélemény alacsonyabb társadalmi toleranciát mutat a munkával kapcsolatos tapasztalat vonatkozásában.

8. táblázat. Az öregebbek munkája a nagyobb tapasztalat miatt többet ér a fiatalok munkájánál.

	Egyetért	Nem ért egyet	Bizonytalan	Nem tudja	Összesen	Toleranciaindex
1982	42	28	28	2	100	20
1989	29	37	33	1	100	-12
2004	37	27	29	7	100	16

Az 1982-hoz képest valamivel kisebbé vált 2004-ben a társadalom megértése. Az 1989-es kismértékű negatív indexnek politikai magyarázata is lehet. 1989-ben megkérdőjelezték a régóta hatalmon lévő (életkoruk szerint is idős) párt- és állami vezetők (a „gerontokrácia”) legitimitását, és szinte az összes társadalmi kérdés különös át-politizáltsággal vetődött fel a politikai viták miatt.

2004-ben a toleranciaindex majdnem elérte az 1982-es szintet, de ez a 16-os toleranciaérték így is a *második* legalacsonyabb a 2004-es többi értékhez képest (lásd a 9. táblát). A piactudás keretei között általános trendként a munkatapasztalat és a felhalmozott tudás sokkal hamarabb elavul, a munkaerő, az idősödő munkaerő is állandó tanulásra kényszerül (pl. az informatika robbanásszerű fejlődésének köszönhetően). Az állandó tanulási kényszer sokkal kevésbé tud realizálódni a korosabb munkaerőnél. Alacsonyabb motivációjuk és fogékonyságuk az új dolgokra egyaránt versenyhátrányba hozhatja őket, nagy munkatapasztalatuk rövid idő alatt devalválód-

hat. A vállalati menedzserek véleménye szerint – ahogy azt korábban bemutattuk – ez is az idősebb munkaerő alkalmazása ellen szól.

9. táblázat. Az idősebbek nem veszik tudomásul, hogy helyüket át kell adni a fiataloknak.

	Egyetért	Nem ért egyet	Bizonytalan	Nem tudja	Összesen	Toleranciaindex
1982	41	33	23	3	100	-11
1989	35	27	55	3	100	-13
2004	30	38	25	7	100	12

A generációk közti kapcsolatra vonatkozóan 1989-ben magas volt a bizonytalanok aránya. Ez ismét a rendszerváltás körüli folyamatokkal függ össze, amelynek során a markánsabb generációs ellentétek is felszínre kerültek. Az idősebbek közül sokan nem annyira a rátermettségük, hanem politikai megbízhatóságuk/tőkéjük miatt voltak bizonyos pozíciókban. Ez a „történelmi” kontextus 15 évvel később, 2004-re már elhalványult. Nem csupán a bizonytalanok aránya esett vissza a korábbi szintre (55%-ról 25%-ra), ennél fontosabb az, hogy a társadalom pozitívabb beállítottságúvá vált (bár a magnitúdója alacsony, 12). A többségben lévő „egyet nem értőkkel” szemben a társadalom ebben továbbra is megosztott volt (és ebben a kérdésben volt a legkevésbé toleráns).

A társadalom sokkal megértőbben vélekedik az általános intergenerációs kapcsolatokról, az idősek tanácsainak, tapasztalatainak elfogadásáról, a társadalmi, családi szerepről.

10. táblázat. Az öregek nem szorulnak akkora támogatásra, mint ahogyan mondják magukról.

	Egyetért	Nem ért egyet	Bizonytalan	Nem tudja	Összesen	Toleranciaindex
1982	33	29	32	5	100	-6
1989	22	41	34	3	100	30
2004	21	45	26	8	100	36

Meglepő a csak kismértékű elmozdulás a toleránsabb vélemény irányába 1989-hez képest 2004-re (30-ról 36-ra nőtt az index). A rendszerváltás folyamata betetőzte a már a nyolcvanas években elkezdődött jelenséget, ami a nyugdíjas réteg elszegényedését jelentette azokban az években. Nem egyszerűen arról az általános, minden fejlett országban meglévő jelenségről van szó, hogy a nyugdíjba vonulás után jelentős jövedelemcsökkenést élnek meg a nyugdíjasok, hanem ennél többről. Az átlagnyugdíj hosszú időn keresztül – a nyugdíjasok többsége ezzel rendelkezett – létminimumhoz közeli vagy ez alatti megélhetést tett lehetővé. A kukázó kisnyugdíjas képe – a hajléktalan és gyermekszegénység mellett – az időskori szegénység egyik szimbóluma lett. A nyugdíjak folyamatos emelése, a 13. havi nyugdíj első lépcsőinek bevezetése 2004-ben kezdte érezettni hatását (elképzeltető, hogy a nyugdíjasok rossz helyzetével egyet nem értők aránya változott volna egy 2005-os méréskor, amikor a nyugdíjasok helyzete a korábban – 13. nyugdíj –, illetve az akkor hozott intézkedések – magasabb összegű lakástámogatás – hatására javult).

11. táblázat. Sok baj megelőzhető lenne, ha hallgatnánk az öregek tanácsaira.

	Egyetért	Nem ért egyet	Bizonytalan	Nem tudja	Összesen	Toleranciaindex
1982	65	11	22	2	100	71
1989	55	11	33	1	100	67
2004	56	11	26	7	100	67

Ez a megfogalmazás hasonló azzal, amelyik az idősek nagyobb munkatapasztalára vonatkozik (3. kérdés). Bár a két kérdés nem felel meg egymásnak, mégis szembevetendő a két toleranciaszint közötti különbség az idősek általában adott tanácsainak javára (melyet a hosszú életük során szerzett tapasztalataikra alapoznak) (16 vs. 67). *A munkatapasztalat hamar elavul, a társadalmi kapcsolati viszonyok között adható tanácsok időtállóbbak.* Jóllehet itt is radikális érték- és normarendszer-változás következett be (pl. a házasságok alacsony, vagy a válások magas száma korábban elképzelhetetlen lett volna).

12. táblázat. Jelentős az a segítség, amit az idősebbek a háztartásban, az unokák gondozásában tudnak nyújtani.

	Egyetért	Nem ért egyet	Bizonytalan	Nem tudja	Összesen	Toleranciaindex
1982	92	2	3	3	100	96
1989	84	4	10	1	100	91
2004	76	4	15	6	100	90

A generációk közti érzelmi alapú „munkakapcsolat” (az unoka szeretete, gyermek segítése, férj ellátása, idősgondozás) fontosságát az itt érzékelt legtoleránsabb attitűd bizonyítja, és ez jellemző volt a teljes vizsgált időszakra. A válaszadó nyilván saját szüleire, nagyszüleire, unokáira gondolt, és nem egy elvontabb, általában a háztartásban nyújtott segítségre. Az idős segítése, még ha ennek ma más a társadalmi–gazdasági kontextusa, mint 1989-ben, fontos. A 21. század elején a nők gyermekvállalási életkora, karrierstratégiája, de az elvált szülők magas száma is nagyobb „keresletet” jelent az ilyen típusú segítségre. A munkanélküliség/korkedvezményes, korengedményes nyugdíj miatt a kínálati oldal is szélesebb. Újabb keletű lehetőség, hogy a nagymama is elmehet gyesre.

13. táblázat. Az öregek nem kapnak annyi tiszteletet az emberektől, mint amennyit megérdemelnének.

	Egyetért	Nem ért egyet	Bizonytalan	Nem tudja	Összesen	Toleranciaindex
1982	59	22	17	2	100	46
1989	68	12	18	2	100	70
2004	61	11	22	6	100	69

2004-ben a második legtoleránsabb vélemény kissé elvontabb idős-képre épül, és értéke alig változott 1989 óta. Az igazi változás 1982 és 1989 között történt. 2004-ben kismértékű elmozdulás érezhető 1989-hez képest, az egyetértők száma csökkent, a bizony-

talánok és azok tábora, akik nem tudtak válaszolni a kérdésre, növekedett. A rendelkezésünkre álló adatból nem derül ki, hogy ez egy statisztikailag is releváns változás-e.

Főkomponens-elemzés

Hipotézisünknek megfelelően az általunk 2004-ben jelzett 8 kérdést megpróbáltuk dimenziócsökkentéssel két jól magyarázható változóba sűríteni, ahol az egyik a *munka világot*, a másik pedig a *családi/társadalmi közeget* jelentette. Főkomponens-elemzéssel sikerült 3–3 változóból dimenziót csökkenteni, amelyek a MUNKA¹⁶ esetén a teljes variancia 48%-át, a TÁRSADALOM¹⁷ esetén pedig annak a variancia 51%-át magyarázták meg.

A különböző szocio-demográfiai független változóink mentén azt tapasztaltuk, hogy sem a MUNKA-, sem a TÁRSADALOM-főkomponens esetén nincs szignifikáns különbség a nők és a férfiak attitűdjei között. Az életkor előrehaladtával azonban nagyon erősen szignifikánsan javult az idősök iránti attitűd, mivel egyre közelebb kerülnek a megkérdezettek ahhoz a korosztályhoz, amelyről ítéletet mondanak. Az iskolai végzettség mentén is szignifikánsan eltértek az attitűdök, de nem annyira lineáris az összefüggés, mint az életkor esetében. A legalacsonyabb (8 ált.) és a legmagasabb (egyetem) iskolai végzettségűek attitűdje a legpozitívabb, de a főiskolai diplomával rendelkezők érdekes módon kissé negatívan viszonyultak az idősödő munkaerőhöz, de a legnegatívabb az érettségivel rendelkezőké.

Regresszióelemzés

Magyarázómodellként lineáris regresszióelemzést is végeztünk, amelyben a függő változóként a két főkomponenst, függetlenként pedig szociodemográfiai változókat emeltünk a modellbe.

14. táblázat. „MUNKA”-regresszióelemzés

R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
0.362	0.131	0.118	0.937

A modell 12%-os magyarázóereje nem tűnt túl magasnak, de mivel a modell attitűdöket próbált magyarázni, nem mondható nagyon alacsonynak, az F-próba szignifikanciaszintje pedig 0,000 volt. Így mindenképpen indokolt volt megvizsgálni, hogy mely bevont független változók vannak hatással az attitűdökre.

A modell egy 747 fős almintára épül, az eredeti 1000 fős minta egyetlen szisztematikusan kiesői azok, akiknek nem volt még munkahelyük.¹⁸

*Az életkor a legerősebb indikátor:*¹⁹ A regresszióelemzés is bizonyítja, hogy az *életkor előrehaladtával* egyre pozitívabb attitűdökkel rendelkeznek az emberek az idősödő munkaerő iránt. Ez a jelenség szinte magától értetődő: minél idősebb valaki, annál inkább érezheti, hogy az életkora miatt hátrányba kerülhet a munkaerőpiacon, de a szimpla idős(ödő)-szolidaritás is ebbe az irányba hat. A fiatalabbak türelmetlenebbek lehetnek velük szemben, tudásukat elavultnak, (fizikai) munkabírásukat csökkent szintűnek gondolják.

Budapestet tekintve vonatkoztatási pontnak, a megyeszékhelyeken élők negatívabb érzésekkel rendelkeznek, a községekben élők pedig hasonló, pozitív beállítódásokkal.

A település nagysága (típusa) – mint ahogy arra már utaltunk is – nem lineáris kapcsolatban áll az idősödő munkaerő iránt érzett attitűdökkel.

Az iskolázottságot tekintve minden elvégzett osztállyal elfogadóbbá válik az attitűd.

Legkisebb bétával (0.093) az (utolsó) munkahely jellege szerepel, első látásra meglepő irányban. A közszférában negatívabbak az attitűdök az idősödő munkaerővel szemben, mint a magánszférában. A jelenségre több, egymást kiegészítő, életszerű magyarázat is adódik. A közszférában több idősödő munkavállaló dolgozik, mint a magánszférában (Adler, 2004). Ebben az értelemben a közszféra dolgozói többször találkoznak velük, a fiatalabbak a karrierjük előremenetelében gátolva érezhetik magukat – a pozíciókat betöltik az idősebb kollégák. A közszférában a törvények erősebben védik a munkavállalót, bizonyos jogosultságok miatt az idősödő munkaerő jobban védett a státusában, kisebb a fluktuáció, ami megint csak a fiatalabbak előremenetelét gátolhatja. A karrierút maga is szabályozott a törvények által. Ezzel szemben a magánszférában eleve kevesebb a korosabb munkavállaló, és a törvény sem védi annyira őket az elbocsátástól.

Nincs ebben a modellben szignifikáns hatása a kérdezett nemének; munkaerő-piaci aktivitásának (aktív/inaktív); annak, hogy alkalmazásban áll-e, vagy vállalkozó; illetve annak, hogy a családszerkezete milyen, pontosabban az, hogy hány generáció él egy fedél alatt.

A következő regressziós modell az idősök általánosabb, társadalmi jellegű státusát vizsgálja. Mint arra korábban már utaltunk, ez az „idős” nem azonos azzal az aktív és inaktív emberrel, aki a munkaerőpiacon van; életkorában idősebb és feltételezhetően a kérdezett számára szorosabb kapcsolatot jelent. Ismerőst, barátot, de dominánsan valószínűleg rokont (aki segíteni tud, aki tanácsokat tud adni).

15. táblázat. „TÁRSADALOM”-regresszióelemzés

R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
0.280	0.079	0.065	0.952

A modell magyarázóereje kicsi, mindössze a variancia alig 7%-át tudja megmagyarázni, az F-próba szignifikanciaszintje 0,000. A jobb összehasonlíthatóság kedvéért ugyanazokkal a változókkal próbáltuk magyarázni az attitűdöket, de itt mindenképpen indokolt a még munkahellyel nem rendelkezők bevonása, az eredményeket külön jelentjük.

Az életkor ereje (Beta=0.147) jóval alacsonyabb, mint az előző modellben, már nem ugrik ki a többi szignifikáns hatású független változó közül. Mindazonáltal a várakozásoknak megfelelően pozitív az iránya, azaz az életkor emelkedésével nő a tolerancia a („társadalmi”) időssel szemben is. Sokkal egyenletesebben oszlik meg tehát a különböző életkorokban a tolerancia, és bár még mindig nő az életkor előrehaladtával (szolidaritás), a fiatalabbak sem tekintik az idősebbeket konkurenciának, és az élettapasztalatukat valószínűleg kevésbé tartják avulékonynak, mint a munkatapasztalatukat.

A településnagyság szerinti megoszlásban már inkább lineáris viszony jelentkezik, az idősekkel szembeni tolerancia a település nagyságával fordított arányban változik, azaz a községből a főváros felé haladva csökken. Az idős ember valóban idős (korban idősebb, mint az idősödő munkaerő időse), akit tisztelnek, és valószínűleg ismernek. Itt az utóbbin van a hangsúly, kisebb településeken egyrészt a hagyományosabb értékrend áll a pozitív attitűdök mögött, másrészt a személyes ismeretség esélye, a kapcsolattartás egyszerűbb volta a (és nem csak az egy családba tartozó) generációk között.

Érdekes, hogy (az egykor) a közszférában és (az egykor) a privát szférában dolgozók között itt is szignifikáns attitűd-különbséget találunk. Ennek a változónak a magyarázóereje már az előző modellben is bizonyított volt, azonban ellenkező előjellel. A társadalmi időssel szemben a közszférában foglalkoztatottak toleránsabbak, mint a magánszféra dolgozói. Valószínűleg ezek eredőjeként alakul ki a pozitívabb attitűd a közszféra dolgozói körében. Feltételezzük, hogy szociálisan érzékenyebbek a közszféra dolgozói az idősödő emberekkel szemben, és ezt már nem zavarja az, hogy esetleg egymás konkurenciái a munkaerőpiacon. Egyszerű kompenzáció is lehet ez a közszféra (egykori) dolgozói részéről, amiért a munkaerőpiacon jelen lévő idősödő munkaerővel szemben negatívabb a véleményük.

Az előző modellhez képest elvesztette magyarázóerejét az *iskolai végzettség*, és továbbra is inszignifikáns maradt a *kérdezett neme*, a *munkaerő-piaci aktivitása*, vagy éppen a háztartásában *együtt élő generációk* száma. Ez utóbbitól pedig azt reméltük, hogy valamilyen irányú (előnyöket és hátrányokat egyaránt fel tudunk sorolni) szignifikáns hatással lesz az attitűdökre az olyan többgenerációs háztartásokban, ahol idősek is laknak. De a pozitív és negatív vélemények feltételezhetően kioltják egymást, és az is elképzelhető, hogy a segíteni kész és képes idősek (amely az egyik alkotója a főkomponensnek) nem ugyanazon fedél alatt, hanem a közelben élnek, vagy éppen az idős az, aki azért él fiatalabbakkal, mert ő maga szorul felügyeletre, ápolásra.

Próbaképpen bevontuk azokat is, akiknek még nem volt munkahelye. 846 fős volt így a mintánk az előző 771 helyett. Így el kellett hagynunk a privát/magán dummyt, mert annak csak azoknál volt értéke, akiknek volt már munkahelye. A modell magyarázóereje kismértékben tovább csökkent, viszont ugyanazok a változók maradtak továbbra is szignifikánsak, mint korábban, és a bétájuk nagyságrendje is azonos volt.

Konklúzió

Az eddig bemutatottak arra utalnak, hogy a munkaerő-piaci öregedés az életciklus igen korai szakaszában, 40 éves korban elkezdődik. A tanulási idő kitolódásával a munkaerőpiacon eltöltött tényleges időszak ennek függvényében jó esetben 35 év körüli lesz. Ez a rövid munkaerő-piaci jelenlét elsősorban a vállalatok idősödő munkaerő-diszkriminálásával függ össze. E jelenség negatív hatással van a jövődő nyugdíjasra. A nyugdíjkorhatár emelésével együtt olyan aktív munkaerőpiac-politikai eszközök kidolgozására van szükség, amely e tendenciát, ha nem is megfordítani, de már rövid távon enyhíteni tudja.

Az is egyértelművé vált, hogy a lakosság véleménye a munkaerő-piaci öregségről teljesen egybeesik a gyakorlati tapasztalattal, azzal a viselkedéssel, amit a vállalatok az idősödő munkaerővel szemben tanúsítanak.

Ezzel ellentétben a társadalom vélekedése az öregségről általában ettől pozitív irányban tér el, s tendenciájában lényegesen nem változott. Mindez a munkaerő-piaci és a társadalmi öregség alapvetően eltérő megfogalmazását eredményezi. Ez alapvetően befolyásolja a társadalmi kontraktust a munkaerő-piaci szempontból, illetve a személyes/társadalmi megközelítésből. Előbbi rontja, utóbbi szinten tartja, pozitívvá teszi azt. Lényeges ezért a munkaerő-piaci, jelenleg negatív irányú folyamatok ellenkező előjelűvé változtatása, amelyhez összehangolt munkaerő-piaci, társadalompolitikai intézkedések szükségesek.

Függelék

MUNKA

Coefficients		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
Model		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	-1.396	0.322		-4.334	0.000
	NEME KÉRDEZETT NEME: A	-0.043	0.071	-0.022	-0.609	0.543
	ISKEV	0.049	0.016	0.149	2.984	0.003
	ELETKOR	0.022	0.003	0.363	8.012	0.000
	AKTIVDUM	0.034	0.084	0.017	0.410	0.682
	ALK_VALL	-0.067	0.145	-0.017	-0.462	0.644
	KOZ_PRI	0.185	0.078	0.093	2.356	0.019
	FIZ_SZEL	-0.167	0.101	-0.079	-1.652	0.099
	TEL_MSZ	-0.394	0.113	-0.152	-3.483	0.001
	TEL_V	-0.176	0.101	-0.080	-1.737	0.083
	TEL_K	0.074	0.103	0.035	0.717	0.473
	CSSZER_C	-0.036	0.064	-0.022	-0.570	0.569
a	Dependent Variable: LAB_PC REGR factor score 1 for analysis 1					

TÁRSADALOM

Coefficients		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
Model		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	-0.537	0.319		-1.685	0.092
	NEME KÉRDEZETT NEME: A	0.018	0.071	0.009	0.254	0.799
	ISKEV	-0.001	0.016	-0.002	-0.045	0.964
	ELETKOR	0.009	0.003	0.147	3.198	0.001
	AKTIVDUM	0.031	0.084	0.016	0.365	0.715
	ALK_VALL	0.203	0.143	0.053	1.418	0.157
	KOZ_PRI	-0.223	0.079	-0.113	-2.819	0.005
	FIZ_SZEL	-0.085	0.100	-0.040	-0.846	0.398
	TEL_MSZ	-0.079	0.113	-0.031	-0.698	0.485
	TEL_V	0.231	0.101	0.107	2.283	0.023
	TEL_K	0.378	0.103	0.180	3.662	0.000
	CSSZER_C	0.032	0.063	0.020	0.513	0.608
a	Dependent Variable: SOC_PC REGR factor score 1 for analysis 2					

Jegyzetek

- 2002-ben 25,6%, ami még az új EU-tagországokénál (30,5%) is alacsonyabb; az EU15 átlaga akkor 40,2% (EUROSTAT).
- A Gazdaságkutató Rt. 2003-ban végzett lakossági felmérése a 45 éven felüli lakosság körében.
- A GKI két lépcsős, a nemzetgazdaság csaknem valamennyi szektorát felölelő (kivéve a kötelező társadalombiztosítást, az egészségügyi és szociális és a pénzügyi szolgáltatást), 10 fő feletti alkalmazottat foglalkoztató, postai úton végzett felmérése a 45 éven felülieket foglalkoztató vállalatokról. – Legnagyobb arányban azok a cégek törekedtek fiatalításra, ahol a 45 éven felüliek aránya a legmagasabb volt. – Több 45–55 évest bocsátottak el, mint 15–29 évest.

- 4 Egy 10 fő feletti, elsősorban a szolgáltató, könnyű és ipari szektorban elhelyezkedő, 342 piaci vállalat menedzsereivel készített telefonos felmérés a GKI által kimutatottakhoz hasonló eredményt mutatott.
- 5 Megállapítások egy 2004-es mélyinterjú adatfelvétel szerint.
- 6 Bár az utóbbi évtized alatt a férfiak szerepe is megnőtt. (Utasi, 2002)
- 7 Az álláshirdetések elemzését a szerzők végezték 2005-ben.
- 8 Az állam három hónapos bért vállal át, amennyiben a munkaadó 50 év feletti munkanélkülit foglalkoztat; a munkaadó további 9 hónapos, max. egy éves foglalkoztatás esetén újabb támogatást kap, társadalmi járulékok átvállalását, de maximum egy éves támogatásban részesülhet. Az első három hónapban átvállalt bérköltség szaktudás szerint változik, szakképzetlen 57 000 forint; szakképzett 70 000 forint, felsőfokú végzettség 90 000 forint.
- 9 Az előrejelzések szerint 2050-re a 60 éven felüliek aránya a népesség egyharmada lesz. (Hablicsek, 2004)
- 10 1000 fős lakossági felvétel a 18 éven felüliek körében, Széman Zsuzsa megbízásából.
- 11 Az „*Ön szerint a munkáltatók kit tekintenek idősödő dolgozónak?*” kérdés.
- 12 Mindössze 9%-uk vélte, hogy a vállalatok az ennél idősebb, 55 éves, és 5%-uk, hogy a 60 éves munkaerőt tartják idősnek, s ennél is kevesebben (2%) a 65 éves kort.
- 13 Az összehasonlítás Széman Zsuzsa felmérésében készült.
- 14 Az idősekre nézve toleráns válaszok arányából kivont intoleráns válaszok aránya elosztva e két arány összegével.
- 15 Ez az index alkalmas volt a mintavételi pontokban talált megoszlások egy indikátorra alakítására, így azok jobb összehasonlíthatóságra is.
- 16 *Elvánják az előnyt; Helyüket át kell adni; Nagyobb tapasztalat.*
- 17 *Tanácsaikra hallgatnánk; Jelentős segítséget nyújtanak; Nem kapnak annyi tiszteletet.*
- 18 Mindenképpen szeretnénk volna ugyanis szerepeltetni a modellben a KOZ_PRI-változót, amely azt mutatja be, hogy a megkérdezett (utolsó) munkahelye a köz- vagy a magánszférában volt-e. Döntésünket – ahogy arra majd később bővebben is kitérünk – a változó „meg is hálalta”.
- 19 A hatás erejében (Beta=0,363) és szignifikanciájában egyaránt.

Irodalom

- Adler Judit (2004): A 45 éven felüliek foglalkoztatási helyzete. <http://www.ofakht.hu/muh/muhelyvitak/adler/adlertart.htm> (hozzáférés: 2005. 05. 09).
- EUROSTAT (2006): Total employment rate of older workers. http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page?_pageid=1996,39140985&_dad=portal&_schema=PORTAL&product=_STRIND&root=theme0/strind/emploi/em014&zone=detail (hozzáférés 2006. 01. 18).
- Gazdaságkutató RT. (2005): OFA-nak készített kutatási jelentése. Budapest.
- Hablicsek, L. (2004): Demographics Of Population Ageing In Hungary. PIE Conference, Tokyo.
- KSH (2005): Munkaerő-piaci jellemzők 2005 II. negyedévében. <http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xftp/idoszaki/munkero/munkero052.pdf> (hozzáférés: 2005. 11. 11.).
- Melléklet a Népesedéspolitikai Kormányprogram koncepciójához (2003). Budapest: Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet.
- Origo (2005): Az idősebb nőket rúgják ki először. <http://www.origo.hu/itthon/20050819azidosebb.html> (hozzáférés: 2005. 08. 19.).
- S. Molnár, E.–Virágh, M. (1999): Közvélemény-kutatás Népesedési kérdésekről – 1989. *Népességtudományi Kutató Intézet Kutatási Jelentései*, 38., Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- Utasi Ágnes (2002): *A bizalom hálója*. Budapest: Új Mandátum.

Tibori Tímea

AZ IFJÚSÁG FENNTARTHATÓSÁGGAL KAPCSOLATOS VÁRAKOZÁSAI

Az ifjúságról való gondolkodás különösen az európai társadalomtudományi mérésekben egyszerre jelenti a kulturális magatartásformák változását, az információs társadalom hatásának vizsgálatát és az identitás kérdését. Megkerülhetetlen tehát, hogy ennek szellemében néhány általános megjegyzést tegyünk. A jövőről és benne a társadalmi lény jövőképéről történelmietlen volna a korábbi felvételek eredményeit megkerülve beszélni, hiszen csak ilyen összehasonlításban érvelhetünk a változások, illetve kijelentéseink érvényessége mellett. Ebben a dolgozatban tehát foglalkozunk az ifjúság kulturális magatartásával, a rétegződésében bekövetkezett változásával, összegezzük azokat a szempontokat, amelyek alapján az ifjúság életében paradigmaváltás történt, szemügyre vesszük néhány nagymintás kutatás eredményeit az értékváltozás, a bizalom, az elégedettség szempontjából, és felhasználjuk a jövőre vonatkozó elvárásainak az utóbbi években mért adataiból levonható következtetéseket. Úgy véljük, ezek az általunk kiemelt területek jelölik ki az ifjúság kapcsolatát a fenntartható fejlődéssel.

Gondolatok a kultúra és benne az ifjúság kultúrájának változásáról

Az, hogy mit gondolunk a kulturális magatartásformákról, nem egyszerűen definíció kérdése, hanem valamennyiünk eddigi tapasztalataiból adódik, mivel úgy véljük, mindazon tevékenységek, amelyek együttesen számunkra hozzáférhetővé teszik a legszélesebb értelmű kulturális információt, vagy annak megszerzését, élvezetét és használatát – kulturális magatartásnak tekinthető. A megközelítés feltételezi, hogy olyan komplex rendszerről van szó, amelyben ugyanakkor a különféle egyéni kulturális aktivitások összegződnek, illetve szintetizálódnak. Ha a társadalmi rétegződés oldaláról vizsgáljuk a kérdést, úgy is fogalmazhatunk, hogy a rétegződés egyik független változója a kultúra és a mobilitás, melyre igen erősen hatnak a különféle viselkedésmódok. Az eltérő motivációk, értékek és érdekek alapján sokféle kulturális cselekvés alakul ki, de ezek sosem függetlenek egymástól – még ha egyéni, vagy csoportspecifikus jellegük kimutatható is –, hanem bonyolult szerkezetet alkotnak.

Már a '80-as években a rétegződés- és mobilitás-vizsgálatokban (lásd Andorka Rudolf, Kolosi Tamás kutatásait) státuscsoportokról beszélnek, amelyek jellemzését legmarkánsabban éppen kulturális tevékenységeikben lehetett tetten érni. Hasonló megállapításra jutottak Szelényi Ivánék is, az elitkutatások során, azzal a többletfelismeréssel, hogy miközben a kulturális tőkét egyesek ügyesen kihasználták egzisztenciájuk gyors és döntő megváltoztatására, valamint csoportstátusuk módosítására, rendkívüli mobilitásra és eközben kulturális választásaikat is megváltoztatva olyan kapcsolati tőkefelésegekre tet-

tek szert, amelyekre korábban nem is gondolhattak (lásd pl. a megváltozott hangverseny-látogatói köröket, az új színházi közönséget, az új elitsportok kedvelőit stb.). Ma már jól mérhető a kapcsolati tőke túlsúlya minden más tőkeféleséggel szemben, és ez értékelhető a kulturális magatartásban, az intézmények működésében és általában a politikában. Különös módon jelenik meg mindez az ifjúság és a fiatal felnőtt életében.

Megváltozott az egyén és a társadalom szerepvállalása abban is, hogy a kulturális javak terjesztésében ki miért felelős, és milyen kulturális háttérrel, milyen kultúrával ad választ az alapkérdésekre. Értékrendszerünk ugyanis a kulturális „hozottunk”, a szocializációnk és a műveltségünk része, ezért a kérdésfeltevéseink és a problémamegoldásunk is döntően a kulturális attitűdjeink által meghatározottak.

Az információs társadalmak kialakulásának korában már nem lehet újra felvetni a kultúra „klasszikus” ellentmondásait: az elit- és a tömegkultúra, a népies és urbánus stb. problémáit, mert erről jobbra elmondtuk, amit érdemes volt kutatni, és nyilvánosságra hozni. A kutatási kérdések és egyben a prognózisok lényege is, hogy a kultúra értékteremtő és -átadó funkcióján túl megváltoztatja szubjektív tér- és időérzéskünket, ugyanakkor örömforrás és az élet minőségének folyamatos változását jelentheti számunkra. Ebből a szempontból két fő stratégia látszik kibontakozni az ifjúságkutatások alapján is. Az egyik, amikor megpróbáljuk a külső körülményeket úgy megváltoztatni, hogy illeszkedjenek céljainkhoz, a másik, amikor a külső körülmények belső észlelését próbáljuk úgy módosítani, hogy az nekünk a lehető legjobb legyen. A stratégiák közül önmagában egyik sem hatásos. Az egyensúlyt a különböző tevékenységek (munka, szórakozás, pihenés, tanulás, kapcsolatok stb.) váltakozása adja. Ennek alapján lehet a magyar és a nemzetközi kutatásokat és benne az ifjúságkutatásokat is egybevetni. Feltételezésünk szerint ugyanis az egyes társadalmi osztályokba, mezőbe tartozók értékválasztása és tevékenységszerkezetének, identitásformálódásának irányai jól prognosztizálhatók a különféle élethelyzetekben, döntésekben és választásokban. Ezek megragadásához elég néhány domináns érték és tevékenység összefüggését megtalálnunk, melyekből azután olyan modellek alkothatók, amelyek alapján a társadalmi, gazdasági és kulturális szerkezetváltozás megrajzolható.

Máig érvényes John Kelly (1972) és Pieter Robinson (1967) nagymintás kísérleteinek végkövetkeztetése: az emberek nincsenek felkészülve a szabadidő társadalmára, és benne az új információk befogadására, mert kreativitásukat és fantáziájukat korlátozzák a csoport- és társadalmi normák, valamint a McWorldizáció. A kirekesztettség és a kirekesztődés részben gazdasági, részben munkaerő-piaci, részben kulturális jellegű, amely meghatározza az egyén aktivitását, mobilitási vágyát és tényleges lehetőségeit.

Az ifjúságkutatásokkal kapcsolatban gondolataimat három szempont szerint csoportosítottam:

- a) Mit jelent a paradigmaváltás a nemzetközi és a hazai ifjúságkutatásban?
- b) Milyen a valóság?
- c) Milyen az ifjúság jövőképe? Mi a viszonya a fenntartó fejlődéssel?

a) Mit jelent a paradigmaváltás a nemzetközi és a hazai ifjúságkutatásban?

Európa-szerte különös jelentőséggel bír az ifjúságkutatás, melyet a magyar társadalomkutatók is követnek, de eddig közel sem kapott olyan figyelmet, mint amit megérdemelne. Az okokat elemezve azt mondhatjuk, hogy az elmúlt másfél évtizedben egy új ifjúság nőtt fel, amely lényegileg más a korábbiaknál.

A nemzetközi ifjúságkutatásokban a '70-es évektől az ifjúságot döntően három dimenzió alapján vizsgálják, amelynek hatásai a '90-es években a hazai érdeklődést is befolyásolják. Ezek: az idő, a szociális tér és a szociális csoportok, intézmények világa, valamint a kulturális autonómia foka.¹

A magyarországi társadalmi, gazdasági szerkezetből adódóan az ifjúsági korszakváltás kéleltetett volt, majd a '90-es években az átalakulás nemcsak felgyorsította, hanem markáns társadalmi kérdéssé változtatta a fiatalok helyzetének, szerepének megítélését.

Összefügg ez a változás azokkal a vitathatatlan politikai, gazdasági folyamatokkal, amelyeket úgy emlegetünk, mint pl. a piacgazdaságra való áttérés, és a demokrácia intézményrendszerének kiépülése, mivel ennek következményeként kerültek a fiatalok a figyelem középpontjába, azaz a centrumba.

De azt is tapasztalhatjuk, hogy ezek a fiatalok hamarabb önállósodnak, sajátos életmód- és értékfelfogásuk van, tovább erősödött köreikben az individualizálódás, miközben az ifjúsági életszakasz kitolódott.

Új megfogalmazásban jelennek meg az identitás, a döntésképesség, a felelősségvállalás kérdései.²

A tagolt társadalmon belül jelentős a különbség a fiatalok egyes csoportjai között, és a finom distinkciónak a háttérében az iskolázottsági és a lakóhely szerinti eltérések a legmarkánsabbak.

Magyarországon is – akárcsak másutt a világon – a kutatások homlokterébe az előbb említett változások kerültek, amelyek eredményeként ma már ifjúsági korszakváltásról beszélhetünk. A fiatalok szerepe felértékelődött, helyzetük központi kérdéssé vált mind a gyakorlati életben, mind a társadalomkutatások szempontjából.³

Ezt az átalakulást alapvetően befolyásolták az ifjúsági paradigmaváltást kísérő – egyben az egész magyar társadalomban is meghatározó jelentőséggel bíró – folyamatok: a tudásalapú, az információs társadalom, a globalizáció hatásai, melyek növelik a fiatalok esélyegyenlőtlenségeit, de új lehetőségeket is felcsillantanak előttük. A fiataloknak – akárcsak a társadalom más rétegeinek – számolniuk kell az oktatási expanzióval, és ennek következményeivel a munkaerőpiacon, az életmódban és az élettervezésben. Miközben fogékonyak a demokratikus intézményrendszerekben való közreműködésre, a civil szervezetekben való aktív részvételre, sokszor sérülnek állampolgári, diák-, egyszóval emberi jogaik. Megaláztatások, sérelmek érik őket családban, a kortársaik, de az intézmények dolgozói részéről, amit több vizsgálat is megerősít.⁴

Jelentős differenciálódását okozza a fiataloknak az oktatási rendszerbe való nagyszámú bekerülése, amely csak kevesek számára jelenti a diploma megszerzése után a társadalmi beilleszkedés biztonságát, többségüknek újabb és újabb akadályokat kell leküzdeni a munkaerőpiacon. A fiatalok magánéletét is megváltoztatják ezek a körülmények:

a karrierépítés mellett új életstílusokat (single, próbálkozó stb.) formálnak, és próbálnak meg több-kevesebb sikerrel. A magyar fiatalok életútja hasonlatos európai kortársaikhoz: iskoláik térben és időben kitolódnak, erős verseny jellemzi a különböző oktatási fokozatokat, és jelentős a leszakadása azoknak, akik bármilyen hátrányt szenvednek.⁵

Ahhoz, hogy erről a megváltozott ifjúságról és lehetőségeiről hiteles képet alkossunk, új kérdéseket új módszerekkel kell megfogalmaznunk.

Mit értünk tehát az ifjúságkutatás paradigmaváltásán?

– A hazai vizsgálatok témaválasztásukban, elméleti és módszertani megalapozottságukban megfelelnek a nemzetközi trendeknek, mégis kevésbé ismertek és elismertek, amin változtatnunk kellene, lényegesen nagyobb publicitást, fórumot biztosítva az eredmények közzétételének.

– Ismeretes, hogy a nagy, átfogó kutatások (survey-k) rendkívül költségesek, hosszú előkészítést igényelnek, eredményeik egy adott helyzet állapotfelmérését adják, ahol komoly kutatásszervezésre és az együttműködő intézmények egész hálózatának kiépítésére van szükség. Mégis megkerülhetetlenek ezek a nagymintás felvételek, amire jó példa az utóbbi években az Ifjúság2000, a Mozaik2001, A felsőoktatásba belépő elsők teljes körű vizsgálata stb.

– Mind a jóléti, mind a közepesen fejlett országokban a nagy kutatások mellett a szisztematikus mélyfúrásokat részesítik előnyben, különösen az oktatás, a munkaerőpiaci és a szabadidő felhasználásának vizsgálatokor. Ilyen típusú vizsgálatokban jelentős az az összefogás, amely a megrendelőket és a kutatókat jellemzi. Számos kísérlet történt az ifjúsági rétegproblémák, az identitás, a felfogásbeli különbségek, az előítéletesség és annak okai feltárására stb.

– De előjelzései voltak ezek a kutatások a társadalmi átalakulásnak (lásd Gábor K. szerkesztette konferenciakötetet).

– Miközben a globalizáció hatásairól folyik a disputa, felértékelődik a helyi, a lokális kutatások szerepe, hiszen a régiók lakói nemcsak a makro-, hanem a mikrofolymatokra is kíváncsiak, mert egyre inkább érzik a személyes felelősségüket, szerepüket sorsuk és környezetük alakításában.

– A kisebb, az ún. szisztematikus kutatások átlépik az ország határait, és a helyi érdeklődésen túl feltérképezik a határon túli problémákat, azaz vonatkoztatási keretei a nemzetközi vizsgálatoknak. Jól kitapintható, hogy a kérdésfeltevések a magyar és a nemzetközi kutatásokban zömmel a megváltozott gazdasági és politikai aktivitásra, képzettségre, esélyekre vonatkoznak, ebből a szempontból már csak arra kellene erőteljesebben koncentrálnunk a tervezéskor, hogy a nemzetközi felvételekkel még jobban egybevetethetők legyenek a hazai kutatások.

– Jelentős viszont a lemaradásunk a nemzetközi szakirodalom magyar nyelvű népszerűsítésében, de a fordítások mennyisége és minősége sem elégséges, kevesek számára hozzáférhető.

– Mivel jelentős fordulat következett be a policykban: az oktatás, az ifjúságpolitika, a munkaerőpiac, a szabadidő, az élettervezés, az életmód egészében, ez a sokdimenziós változás hozta létre az ifjúságkutatásban a paradigmaváltást.

Melyek a kiemelendő kérdések?

Meg kell vizsgálnunk a globalizáció hatását az ifjúságra, a fiatalok esélyegyenlőségét és az iskolai szelekció kapcsolatát, a kisebbség, a másság, az etnikai identitás jellemzőit az ifjúság körében, az értékek változását, dinamikáját, a demokratikus intézményrendszer kiépülését és hatását a fiatalok életmódjára, a jövőre vonatkozó elképzeléseiket – hogy csak a legfontosabbakat említsem.

Milyen intézményes, intellektuális feltételek segíthetik ezeket az elképzeléseket?

Az ifjúságról korábban döntően mint egy egységes kulturális és/vagy társadalmi problémáról beszéltek az ifjúságkutatók. A hetvenes évek kezdetén jelent meg először a szubkultúra kifejezés, amely összefüggött a beat-nemzedék politikai magatartásának és a generációkkal szembeni felfogás- és viselkedésmódjának felszínre kerülő jelenségeivel. Jobbára igyekezett a hatalom ezt inkább formai oldalról megközelíteni (pl. az öltözködés, a megváltozott zenei ízlés, a nyilvánosságban fel-felbukkanó extrém vagy extravagáns magatartásmódok stb.), és törekedett arra, hogy minél hamarabb és minél nagyobb erővel beemelje, illetve perifériára szorítsa ezeket – a kor társadalompolitikájával nem koherens – életstílus elemeket. A szociológia is ebből az aspektusból vizsgálódott és az ifjúsággal kapcsolatos észrevételek hol a fiatalok zenei ízléséről, hol beszédmódjáról, hol a divat változásában betöltött szerepéről szóltak, és mindig érintették a vágyait, aspirációit.

b) Milyen a valóság?

A kilencvenes években radikális változás történt a fiatalok életében is, amelyre a hazai ifjúságkutatás éppúgy reagált, mint a nemzetközi – csak némi időeltolódással. A paradigmaváltás abban áll, hogy már nem egységes ifjúsági kultúráról vagy értékekről, nézetekről, attitűdökről, vágyakról és véleményekről szólnak a felvételek, hanem markánsan azokról a kérdésekről, amelyek előbb vagy utóbb, de valamennyi európai és Európán kívüli országban megjelentek és nagyon hasonlóan egymásra:

– mára már senki sem beszél ifjúsági kultúráról, hanem számos apróbb ifjúsági csoportkultúráról, amely azt is jelenti, hogy az a népesség, amelyet az ifjúság megnevezéssel illetünk (15–29 éves korig), nagyon differenciált és e szövevényes rétegzettségű társadalmi egység különféle arcát mutatja a nyilvánosságban és a magánszférában. Ugyanúgy megtalálható köreikben gazdasági és társadalmi szempontból a „lent” és „fent”, és a társadalom más csoportjaihoz, osztályaihoz hasonlóan itt is jelentős szakadék keletkezett az elíttek és a szegények körébe tatózók között;

– ezt a rétegzettséget tovább erősíti a fiatalok megváltozott iskolai életútja, amelynek háttérben egyszerre van jelen a lényegesen korábbi önállósodás igénye és a későbbi érés, illetve a társadalom életébe való későbbi bekapcsolódás. Vonatkozik ez a gazdasági és a társadalmi magatartásukra egyaránt;

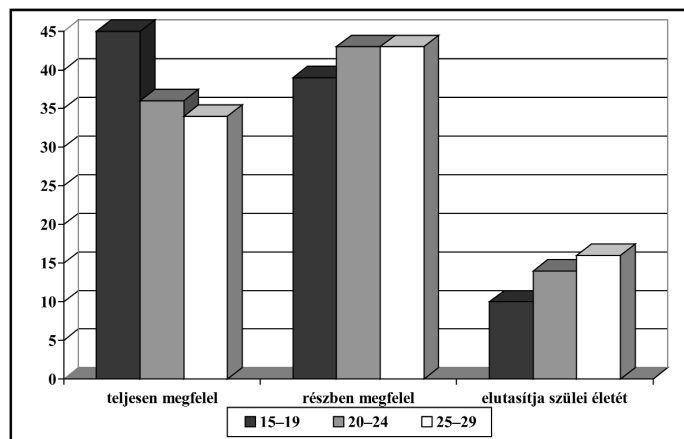
- de más lett ez az ifjúság abból a szempontból is, ha az előző generációk hasonló korosztályaival vetjük össze, hogy például fiziológiailag érzékelhetően magasabbak, erőteljesebbek, hamarabb érnek szexuális szempontból, és mégis az iskolai életút meghosszabbodásával kitolódik magának az életkornak az időtartama. Tovább járnak iskolába, különböző területeket próbálnak ki, keresik a helyüket a világban, de magát a fiatalságot mint szerepet és státust, igyekeznek minél tovább megtartani;
- megváltozott nemcsak az előző generációkhoz való viszonyuk, hanem a saját csoportjaikon belül is jelentősen elkülönülnek a belső megosztottságok mentén, amiben például a nemek közötti versengésnek kitüntetett szerepe van. Tökéletesen átalakult az értékekről való felfogásuk: az információs és tudástársadalom, valamint a fogyasztói magatartás hatására lényegesen pragmatikusabbak, mint elődeik voltak és a belső feszültségek is döntően e tényezőkből adódnak;
- a fiatalok és az idősebbek között radikalizálódott az ellentét, nemcsak a verbális kommunikációban, hanem az aspirációkban is;
- az elsődleges és másodlagos szocializációban számos ellentmondó példát látnak és formáznak meg maguk is, ezért viselkedésük, véleményük, jövőképük akár egy személyn belül is nagyon különböző, akár szélsőséges is lehet (a látszólag alkalmazkodó, az iskolában jól teljesítő ifjak gyakorta vonzódnak az extrém sportok, divatok, zenei kifejezés módok felé) és ezt minden külsőségben megjelenítik, legyen az valamilyen ruhadarab, test- és hajfestés, testékszer, csoportos szórakozásforma;
- a lényegesen korábbi éréssel együtt, valamint a nyitottabb, liberálisabb társadalmi légkör miatt is hamarabb kerülnek kapcsolatba az alkohollal, a cigarettával és a droggal is, hasonlóképpen szüleikhez képest lényegesen előbb kezdik el a szexuális életet, amit nem is azonosítanak a tartósabb párkapcsolatokkal. Ők már nem „együtt járnak”, hanem csak „együtt lógnak”, vagy „skalpot” gyűjtenek;
- a korai önállósodás hátterében gazdasági tényezők is állnak: részben hamarabb kezdenek el a pénzzel gazdálkodni (és használni bankkártyát, mobilt, internetet, autót), de kevésbé tartják értéknek a beosztást, a takarékossgot, vagy a folyamatos anyagi biztonságot, sokkal inkább az ötleteiket és vágyaikat elégítik ki, hiszen ők a fogyasztói társadalom igazi célközönsége;
- megerősítést kapnak a csoportkultúrákhoz, a fogyasztáshoz a médiákból, de ez a kép sokkal inkább a vágyak birodalmát jelenti, semmint a valóságot, ezért ragaszkodnak olyan nagy mértékben a külsőségekhez, az alkalmazkodás helyett a szembenálláshoz. Innen ered a rendszeres és formalizált munkavégzéssel – akár tanulásal – kapcsolatos ellenérzésük, hiszen a fogyasztói társadalmak a médián keresztül azt sugallják, hogy elég lehet egy jó ötlet, egy kis szerencse, vagy egy jelentős támogatói kapcsolat ahhoz, hogy különösebb energiabefektetés nélkül, és rövid idő alatt részben saját kortárscsoportjuk, részben pedig a társadalom csúcsára kerüljenek;
- ugyanakkor kialakult az ún. „Sziget-jelenség”, ahol viszont mind a hazai, mind a külföldi résztvevők egyformán „szigetlakók”, egy hétre feloldódnak a gazdasági és társadalmi különbségek;
- a hagyományos közösségeket az online közösségek váltották fel, de legalábbis a kapcsolatok jelentős része virtuálisan él;

- megváltozott az előbbiekkal összefüggésben a felelősségérzetük, mert lényegesen kisebb mértékben korlátozza a szülői ház, az iskola és a társadalom a cselekedeteiket és gondolkodásmódjukat;
- miközben sokkal később kerülnek be – ha egyáltalán bekerülnek – a munka világába, ezt inkább megkerülhetetlen tényként kezelik, semmint számukra fontos lépésként. Igyekeznek elodázni a felnőtté válást, és ezzel együtt azokat az értékeket, amelyek a szolidaritásban, a közösségért végzett folyamatos tevékenységben, a minőségi munkában testesül(het)nek meg;
- mégis őket tekintjük a „zűrkorszak” gyermekeinek, akiket – különösen itt, Közép-Kelet-Európában – nem csupán a fogyasztói társadalom, az információ- és tudásdömping kényszerít új utak keresésére, hanem az a tény is, hogy a többnyire individualizálódott társadalmi közegben egyre kevésbé lelnek fogódzókat, egyre kevésbé tudják meghatározni saját magukat és viszonyukat a csoportjukhoz, illetve ahhoz a társadalomhoz, amelyben élnek;
- a Janus-arcú és differenciált ifjúsági csoportok bár sokkal önállóbbak, autonómabbak, mint ez korábban volt, a másik oldalról kevésbé szervezettek és szervezhetőek, miközben az őket körülvevő társadalmakban jelentős gazdasági és politikai átalakulások történtek és jelenleg is történnek;
- természetesen közrejátszik a finom rétegzettségben az is, hogy a fiatal szülei, nagyszülei mennyiben tudják támogatni az új eszmények elérésében az egyént. Jól kitapintható az idősebbeknek azon törekvése, hogy legalább gazdaságilag próbálják biztosítani azt a háttérrel, amely lehetővé teszi a fiatalok számára a kitolódott tanulási időt, a próbálkozást és helykeresést a hivatások és a szerep megtalálásában, ugyanakkor ez ellentétesen is hathat: kevésbé válik a fiatal számára értékévé mindaz, ami őt körülveszi, és biztonságát adja;
- a fiatalok többsége élvezi a környezete gazdasági támogatását (még ha azért a szülők és a felmenők nagy árat fizetnek is), de mentálisan kevésbé szocializálódnak ezen értékek megbecsülésére, gyarapítására és védelmére.

Értékek, értékvilág

Az *Ifjúság2000* kutatásban megjelenő eredmények tanúsága szerint a mai magyar fiatalok értékei, értékítéletei, megítélései az elmúlt évtizedben *részben átalakultak*, részben követik szüleik gondolkodásmódját. Jelzi ezt az is, hogy a 15–29 évesek több mint harmada gondolja úgy, hogy szüleik gondolkodásmódja, értékítéletei megfelelnek saját eszményeiknek, további kétötödük gondolja úgy, hogy részben megfelelnek. Mintegy 15 százalék azok aránya, akik elutasítják szüleik eszményeit. Ez is mutatja, hogy a változó világ hatására bizonyos értékek alakulnak csak át, a teljes gondolkodási paletta csupán árnyalatokkal változik meg. A fiatalok viszonyát környezetük hagyományaihoz, értékeihez legjellemzőbben az mutatja, hogy mennyire tudnak azonosulni, egyetérteni szüleikkel, illetve környezetükkel (tanáraikkal, munkatársaikkal, barátaikkal, házastársaikkal/élettársaikkal) az őket körülvevő világ megítélésében. Ha korcsoportok alapján vizsgáljuk e kérdést, látható, hogy lényeges, szignifikáns különbségek mutathatók ki az egyes korosztályok között.

1. ábra. Megfelel-e az Ön eszményének szülei élete?⁶
Korcsoportonkénti százalékos eredmények

A különbözőségek régiókként is szignifikánsak:

1. táblázat. A „Szülei élete minta-e az Ön számára?” kérdésre régiós bontásban az alábbi válaszok születtek:

Régió	Igen	Részben	Nem	Összesen
Budapest	34	53	13	100
Közép-Magyarország	39	48	13	100
Közép-Dunántúl	36	50	14	100
Nyugat-Dunántúl	41	44	14	100
Dél-Dunántúl	38	48	14	100
Észak-Magyarország	38	49	13	100
Észak-Alföld	41	46	13	100
Dél-Alföld	40	48	12	100
Magyarország	38	48	13	100

A szülők értékrendjének, életének elfogadása összefügg ugyanakkor a fiatalok iskolai végzettségével is. Minél alacsonyabb végzettséggel rendelkezik a fiatal, annál erőteljesebben hatnak rá az elsődleges szocializáció hatásai. Talán ezért is fogadja el jobban szülei értékeit.

2. táblázat. Megfelel-e szülei élete a kérdezett iskolai végzettsége szerint?

	Igen	Nem	Részben igen, részben nem	Apámé igen	Anyámé igen	Egyéb
8 oszt. sem	44	16	30	3	7	1
8 oszt.	42	14	38	1	6	0
Szakmunkásképző	35	15	43	1	6	1
Szakközépiskola	39	13	43	1	5	0
Gimnázium	37	12	45	1	5	0
Főiskola	35	13	47	1	4	1
Egyetem	33	11	54	1	2	1

Amennyiben a családfenntartók iskolai végzettségét nézzük, minél magasabb az apa, illetve az anya iskolai végzettsége, annál magasabb a gyermekeknél a szülők értékeinek, életfelfogásának az elfogadása.

3. táblázat. Megfelel-e szülei élete az apa iskolai végzettsége szerint?

	Igen	Nem	Részben igen, részben nem	Apámé igen	Anyámé igen
8 oszt. sem	36	19	38	2	6
8 oszt.	36	17	42	1	5
Szaktunokásképző	42	11	49	0	3
Szakközépiskola	39	10	44	2	5
Gimnázium	42	10	43	1	3
Főiskola	47	8	40	1	4
Egyetem és tud. fokozat	42	8	46	1	3

Fontos felhívni a figyelmet, hogy Józsa⁷ vizsgálatában erre a kérdésre az 1973/74-ben tizen-huszoneves fiatalok az alábbi válasz adták:

4. táblázat. Megfelel-e szülei élete? (1973/1974)

Válasz	megoszlás
Igen	22,58
Nem	36,45
Részben igen, részben nem	32,38
Anyámé igen, apámé igen	2,63
Apámé igen, anyámé nem	1,68
Nem tudom	1,72
Nincs válasz	0,54
Egyéb	2,12

Feltűnő, hogy jóval nagyobb volt a szülői értékek elutasítása, mint napjainkban. Ennek több összetevője lehet, ezek közül csak néhány szempontot sorolnék fel: más a társadalmi környezet, a másodlagos szocializáció erőteljesebb hatású, a fiatalok életérzésének – lázadásának – szerepe nagyobb, meghatározóbb volt, mint napjainkban. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk azonban azt a szempontot sem, hogy a '70-es évek ifjúsága a mai fiatalok szülei, így értékeik megjelennek az elsődleges (családi) szocializációban. Ezért a mai fiatalok társadalomkritikája a szülői, családi környezet felértékelődésében jelennek meg.

Az is differenciálja a képet, a mai fiatalok értékválasztásának történelmi, társadalmi hátterét, hogy a 20. század Magyarországon számos társadalmi változás történt, és az átadott, a mintaként megjelenített gondolkodás- és magatartásmód csak részleteiben alakult át. Feltűnő, hogy legkevésbé azok számára fogadható el a szülők életvezetése, akik nagyjából életüket a „pártállam gyermekeként” élték meg.

A választások hátterében a angolszász civilizációfelfogás és a német kultúra-definíció különbözőségéből fakadó társadalomértelmezési ellentét húzódhat meg,⁸ amely mind az ideológiában, mind a praxisban jelentkezik. Ebből következik a kettős világmagyarázó hatás a poszt-szocialista, de német orientációjú országokban.

A fenti állítás árnyaltabb megközelítése a fiatalok előítéleteinek, illetve a róluk alkotott képek alapján lehetséges. A vizsgálatban két megközelítésmóddal találkozhatunk, az egyik az ifjúság életviteléhez kapcsolódó kultúrákhoz, a másik az identitáshoz kapcsolódik.

Az ifjúsági kultúrák körébe sorolt jelenségek (drog, alkohol, sátánista, skinhead) elutasítása aránylag magas. A leginkább figyelemreméltó adat az, hogy a drogosokat a 14–29 éves fiatalok mintegy 75%-a nem látná szívesen a környezetében. Ha a korosztályos megközelítéseket vizsgáljuk, akkor azt láthatjuk, hogy a drogosok teljes elutasítása a 20–24 éves korosztályban a legalacsonyabb. (Ha mindezt összevetjük azzal a 2000. évi adattal, hogy ennek a korosztálynak mintegy 10%-a említette, hogy kipróbálta a drogot, új megvilágításba kerül ez a probléma.)

A nációkhoz való viszony rendkívül sajátosan alakul: a fiatalok a legelfogadóbbak a színes bőrűek és zsidóság irányában (30–30%), míg leginkább a cigánysággal szemben előítéletesek (55%). Ezek az arányok nem túl megnyugtatóak, de alacsonyabbak, mint az ifjúsági kultúrák iránti elutasítások.

Ugyanakkor figyelemre méltó és elgondolkodtató, hogy a cigányság, illetve a zsidóság elfogadása milyen mértékben függ a fiatal (lakó)környezetétől. A legtoleránsabbak a zsidósághoz a Budapesten élők, itt a meghatározó az, hogy a „családjában is elfogadná” válasz volt. A budapestiek mintegy 32%-a vélekedett így, és 21%-a nem élne velük egy országban, egy településen. A zsidósággal szemben leginkább elutasítón viszonyuló régió az észak-magyarországi, ahol 41%-uk nem élne a zsidókkal egy országban, egy településen.

Ez a fajta régióelőítéletességbeli különbség megtalálható a cigánysággal kapcsolatban is. Budapest itt is a legtoleránsabb.

A fiatalok iskolai végzettsége és előítéletessége közötti összefüggésekre már korábbi kutatások is rámutattak,⁹ az Ifjúság2000 alapján megállapítható, hogy a felsőfokú végzettségűek jöhetnek bizonyos kérdésekben toleránsabbak az alacsonyabb iskolai végzettségűeknél, ez a megállapítás azonban nem érvényes a cigányokkal kapcsolatban. A felsőfokú végzettségűek mindössze 6%-a fogadna a családjába cigányt, míg a nyolc általános vagy befejezetlen általános iskolai végzettséggel rendelkezőknél ez az arány 52%. Erre több magyarázat is lehetséges, a legkézenfekvőbb talán az, hogy az alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezők között magas a cigány fiatalok aránya, illetve ebben a rétegben elfogadott a vegyes házasság, kevésbé konfliktusos a kisebbséggel való kapcsolat.

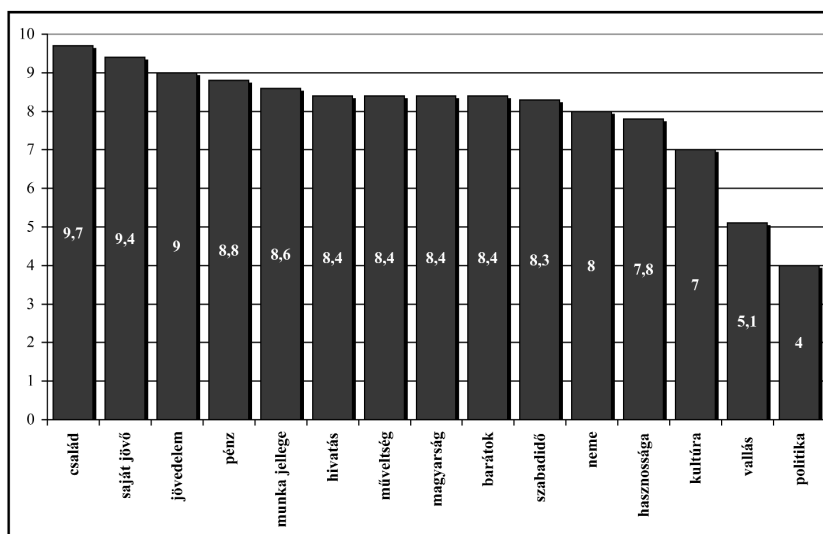
A további adatok azt mutatják, hogy a fiatalok világlátása inkább – nem meglepő módon – házastársuk, élettársuk, valamint barátaik gondolkodásával, értékítéleteivel egyezik meg. A mindennapi aktivitásukat meghatározó foglalkozási körükből adódó iskolatársakkal, illetve kollégákkal, munkatársakkal való véleményegyezés már alacsonyabb értéket mutat (egyötödüknek egyezik meg teljes mértékben a véleménye ezen csoportokkal). A fiatalok világlátása legkevésbé a társadalmi hierarchiában feleltük álló személyek, így tanáraik és feletteseik vélekedésével egyeztethető össze.¹⁰

A fiatalok értékpreferenciái folyamatosan változnak, életkorukkal együtt.¹¹ Az emberek életviteléhez kapcsolódóan felállított 16 érték kategóriát tekintve három alapvető típus különböztethető meg. Az 1-től 5-ig terjedő skálán mért átlagértékek alapján a 15–29 éves korosztály számára a legfontosabbnak a harmonikus, boldog élethez köthető, *immateriális* értékek mutatkoznak. Ide sorolhatjuk a családi biztonságot, az igaz barátságot, a szerelmet, a békés világot, valamint a belső harmóniát. Ezek az értékek rendkívül magas – az iskolában szokásos osztályzatban kifejezve: jeles – átlagértékeket kaptak. A felsorolt értékekből képezhető egy másik homogén csoport. Az ebben a csoportban található értékeket *az anyagi javakhoz való viszony* kapcsolja össze. Ide tartoznak: a

gazdagság, a rend, az érdekes és változatos élet, a kreativitás. A felmérés során ez az értékegyüttes az előzőnél valamivel kisebb – négyes átlagértékű – jelentőségűnek mutatkozott. Mindezen értékek mögé sorolódik a harmadik típus, amelyet általános *társadalmi tudatként* írhatunk le; a nemzeti identitás, a tradíciók jelentősége, a hatalomhoz való viszony számíthatók ide. Az adatok azt mutatják, hogy a magyar fiatalok számára a legkisebb jelentősége az érték kategóriák közül a hatalomnak van (2,5-ös átlagérték).

A fiatalok arra a kérdésre, hogy mennyire fontosak számukra az alapértékek – egy 0-tól 10-ig terjedő skálán – a következő sorrendet alakították ki (az átlagok alapján):

2. ábra. Mennyire fontos az Ön számára...?
0–10-ig terjedő skála értékei

Ha azonban azt is megvizsgáljuk, hogy régiók szerint miképpen térnek el egymástól a választások, akkor a következő sorrend adódik:

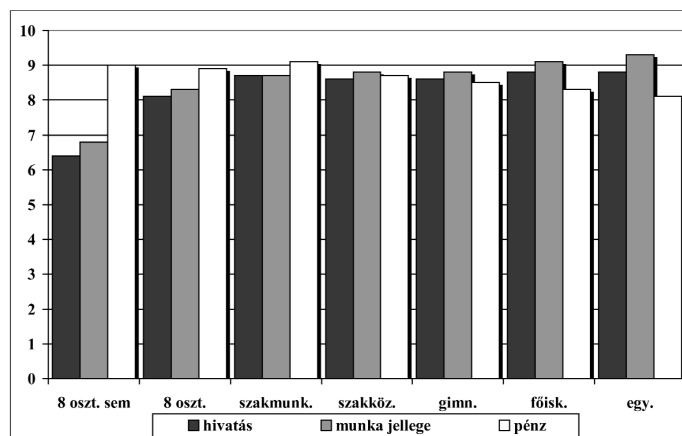
5. táblázat. Mennyire fontos az Ön számára...?
(néhány érték kihagyásával, regionális felbontásban)

	családja	hivatása	szabadidő	barátok	politika	vallás,	férfi-nő	munka	magyar	jövedelem	művelt	jövő	pénz
Budapest	9,5	8,2	8,3	8,4	4,0	5,1	7,6	8,4	8,0	8,5	8,4	9,2	8,3
Közép-Magyarország	9,8	8,4	8,4	8,2	3,6	5,0	7,6	8,5	8,4	8,9	8,4	9,4	8,9
Közép-Dunántúl	9,7	8,4	8,2	8,3	3,7	5,2	7,7	8,6	8,4	9,1	8,4	9,5	8,8
Nyugat-Dunántúl	9,7	8,5	8,4	8,5	3,9	5,0	8,0	8,7	8,7	9,0	8,3	9,5	8,6
Dél-Dunántúl	9,7	8,5	8,3	8,4	3,6	5,1	7,5	8,5	8,3	9,0	8,4	9,3	8,9
Észak-Magyarország	9,7	8,4	8,0	8,3	4,1	5,3	8,0	8,5	8,3	9,1	8,4	9,5	8,9
Észak-Alföld	9,8	8,4	8,2	8,4	4,3	5,0	8,1	8,5	8,7	9,3	8,5	9,6	9,1
Dél-Alföld	9,7	8,3	8,0	8,3	3,9	4,9	7,7	8,5	8,2	8,9	8,3	9,5	8,8
Összesen	9,7	8,4	8,2	8,4	3,9	5,1	7,8	8,5	8,4	9,0	8,4	9,4	8,8

Jól látható, hogy a különböző értékek általában eltérő módon jelennek meg a különböző régiókban. Az országos átlagtól való eltérés több olyan regionális sajátosságot rejt magában, amelynek magyarázatára itt és most nem vállalkozhatunk. Ugyanakkor ezek az eltérések nem jelentenek túlzottan nagy szórást egy-egy érték megjelenésénél.

Figyelemre méltó, hogy az értékek fontossága közötti szórások néhány, a társadalmi helyzetet meghatározó fogalom esetén jól érzékelhető eltérést mutatnak az iskolai végzettség mentén, illetve a különböző településtípuson élők között.

3. ábra. Mennyire fontos az ön számára? / ... iskolai végzettség szerint

A hazai és a nemzetközi gyakorlatban az értékek mérése részben az ún. klasszikus tesztekkel (Rokeach), részben olyan egyszerűsített attitűdmérésekkel történik, amelyek eligazítanak bennünket az egyént motiváló attitűdökről, a hagyományok őrzéséről, illetve az aspirációkról. Ehhez jó segítséget adnak a magyar viszonyok értelmezésében az Inglehart által konstruált ún. gyermeknevelési elvek. A közel 30 éves felvételekből (MTA Szociológiai Intézet/Kutatóintézet vizsgálatai 1978–1998 között) az a tanulság, hogy a fiatalok és az idősek választási különbségei a hagyományos és a modern értékek mentén különülnek el. A preferált értékek az önállóság, őszinteség és a határozottságra nevelés. A 20 év alattiak és a 70 év fölöttiek választásainak összehasonlítása során a fiatalok előnyben részesítik a fantáziát, az önállóságot, a határozottságot és a felelősségérzetet, szemben az idősekkel, akik őrzik a munkaszeretethez, a jó magaviselethez, lojalitáshoz, takarékosághoz és engedelmességhez való alkalmazkodás fontosságát. A fiatalok választásában a „világmegváltó” attitűd munkál akkor, amikor az önállóságot és a határozottságot preferálják, ami 24 év fölött vezetőkészséggel és a fantázia előtérbe helyezésével egészül ki. Ugyanakkor monoton módon csökken a választásokban a mások tiszteletének, a vallásos hitnek, a takarékoságnak és a jó magaviseletnek a szerepe. A felelősségérzet tekintetében a '80-as évek közepétől monoton emelkedés mutatkozik a fiatalok körében, míg az időseknél – bár csökkenő mértékben –, de még mindig jelentős helyet foglal el az engedelmesség és a munkaszeretet. Jelentős a változás viszont a nemek szerinti bontásban, a fiatal nők önállósodása, felelősségvállalása, a kreativitás szerepe a feladatok végzésében nagyon erősen kiemelkedik a korábbi választási sorból, és jól mutatja az önállósodás és az egyedülállóvá válás jeleit.

Mire és hogyan készülnek fel a fiatalok?

A jövőre való felkészítés feladata az alapok lerakásával kezdődik. A fiatalok felkészítése, képzése jelenti az információs társadalom új trendjéhez való igazodást, a munkaerő-piaci versenyképesség megtartását. Különösen igaz ez akkor, amikor Magyarország csatlakozott az Európai Unióhoz, amelynek munkaerőpiaca már korábban változásra kényszerült. Megjegyzendő, hogy Magyarországon rövid 10 év alatt az államszocialista gazdálkodást nem egyszerűen a kapitalista, szabadpiaci termelés váltotta fel, hanem a gazdaság igyekszik a globalizálódó világ kihívásainak is eleget tenni. A szerkezetátalakítás tehát kettős teherként hárul a fiatalokra. Nemcsak azok szelektálódtak, vagy szelektálódnak ki a munkaerőpiacról, akik alkalmatlanok, vagy alulképzettek voltak, de féltő, hogy a magyar piacon még a képzettebbek is szembekerülnek az „Új Gazdaság” kihívásaival.

A társadalomkutatók többségének álláspontja szerint azok vannak előnyös, „nyertes” helyzetben, akik olyan, az EU-normáknak, és az információs társadalomnak megfelelő, konvertálható tudástőkét – elsősorban nyelvtudást, számítógépes ismereteket, személyes kapcsolathálózatot, felsőfokú, versenyképes végzettséget – tudnak magukénak, amelyek segítségével képesek átlagon felüli teljesítményt nyújtani, jó pozíciókat szerezni, illetve sikeres vállalkozásokat indítani. Az előnyös helyzetű fiatalok képesek bekapcsolódni a hálózatok világába, az egyre nagyobb intenzitással áramló információkat rendszerezni, hasznosítani. A nyertes csoport jellemzője a rendszerbe való beágyazottsága. Ez azt feltételezi, hogy mind ők, mind szüleik rendelkeznek konvertálható társadalmi tőkével. Nem elhanyagolható ugyanakkor az az elméleti megközelítés sem (Sartre), hogy a társadalmi kapcsolatok horizontálisan, illetve vertikálisan az adott társadalmi csoporthoz tartozás a harmadik generációtól a legmeghatározóbbak.

„Vesztes” helyzetbe azok a fiatalok kerülnek, akik nem képesek alkalmazkodni az információs társadalom követelményeihez. Nem beszélnek nyelveket, nem ismerik a számítógépet és ezért kimaradnak egyre fontosabbá váló hálózatokból, például az internetből. Rosszabb anyagi helyzetük miatt még lehetőségük sincs a hátrányaik csökkentésére. Ehhez a csoporthoz tartozók, illetve szüleik nem rendelkeznek olyan társadalmi tőkével, amely jól konvertálható gazdasági tőkévé. A csoporttól való leszakadás ismerve lehet a networkhiány, illetve a megfelelő iskolai végzettséggel sem működő munkaerő-piaci aktivitás. Táblázatba foglalva az elmondottakat, három fő csoport különül el: nyertesek, köztesek, vesztesek.

6. táblázat. A fiatalok pozíciója a társadalmi, gazdasági változásokban

Nyertes	Köztes	Vesztes
Jó érdekérvényesítő képességű, nyugat-európai szinten élő fiatalok	Vidéki jó anyagi helyzetben lévő perspektivikus nők	Deprivált falusi férfiak
Modern, nyugat-európai szinten élő „felső nő”	Vidéki tanárnő	Perspektíva nélküli falusi tanulók
A „nagy” lehetőséggel rendelkező „felső” társadalmi csoportba tartozók	„Párkapcsolatra vágyók”	Hagyománytisztelő, deprivált falusi nők
Nyitott értelmiségi	„Társadalmi rendbe simulók”	Perspektívátlan, pénzhajhász falusi férfiak
Network-hiányos budapesti tanulók	„Konzervatív” alsó-közép városi nő	Tradicionális, vallásos falusi nők
Vidéki feltörekvő fiúk	Társasági, bulizós férfi	Hatalomvágyó, földhözragadt férfiak
Konzervatív beállítottságú, modern városi nő	„Nihilisták”	„Mintha világban élő” budapesti vesztesek
–	Családos vidéki szakmunkások	–

Valóságos dilemmája tehát az ifjúságkutatóknak az, hogy vesztesei vagy nyertesei-e a fiatalok az átalakulásnak, hogy kezdeményezői-e a változásoknak, vagy csak sodródnak a különféle irányzatokban? Ellentmondásos eredményekre jutottak a kutatók abban is, hogy van-e és milyen mértékben jövőképük a fiataloknak, és ez mennyiben függ össze a tényleges társadalmi folyamatokkal, hiszen nehéz megmondani ebben a bonyolultan differenciált társadalmi rétegben azt, hogy milyen kötődéseik vannak, miként igyekeznek saját vagy a közösség hasznára is fordítani megszerzett tudásaikat, képességeiket, készségeiket. Az is nyitott kérdése a vizsgálatoknak, hogy milyen mértékben fogadják el a szabályokat, avagy hogyan hártják azt egészen a deviáns magatartásformákig. Sokkal mélyebben érintik például a magyar ifjúságot a szenvedélybetegségek, a depresszió terjedése, mint az korábban prognosztizálható volt, és hasonlóképpen nagyon rövid idő alatt bekövetkezett az az elkülönülés, amely nemcsak a gazdasági és tudásbeli különbségeket jelenti, hanem például az egyedül élést részesíti előnyben még az együttéléssel szemben is. Előfordul, hogy csoportosan lakást bérelnek ugyan, de eközben magányosak maradnak. Sajátos érték váltás történt tehát a család szerepéről alkotott felfogásukban, amelynek jelentős negatív demográfiai következményei vannak. Ezzel összefüggésben megnőtt az ifjúság soraiban a kirekesztés, illetve kirekesztődés, és ez megmutatkozik mind a nemek közötti különbségben, mind az iskolázottságban, a lokális viszonyokban, az idősebb korosztályokkal való kapcsolatukban. Épp ez adja a sebezhetőségüket is, mert az egyik oldalon korszerű ismeretekkel, eljárásmódokkal képesek sáfárkodni, a másik oldalon a kapcsolatok egyoldalúsága okán sokkal kiszolgáltatottabbak, mint szüleik voltak. Csak kevesek kötődnek erősen olyan eszmékhez, amelyeket tudatosan és következetesen követni akarnak és ezért csalódottak, kiábrándultak, hiszen az esélyeik esetlegesek. Piackomfortitásuk gyorsan változik, amihez nehezen tudnak alkalmazkodni. Végbement az oktatás expanziójával együtt a fiatalok növekvő kulturális függetlensége, ugyanakkor egyre bizonytalanabb világban élnek, és nagy a veszélye annak, hogy rosszul döntenek, helytelen utat választanak, és pályájuk kisiklik akár végérvényesen.

A paradigmaváltásban jelentős szerepe van a megváltozott fogyasztási szokásokon túl a szabadidő és a kultúra használatának, hiszen a 15–29 évesek már jobbra a fogyasztói értékek alapján választják meg az iskoláikat, de a szórakozási formáikat is. Nincs egységes és/vagy kitüntetett kulturális igényük és ennek megfelelő fogyasztói magatartásuk, a nagy szélsőségek között mozognak, és csaponganak választásaikban. Mára sokkal kevesebb azok száma, akik határozott életvezetési stratégiával rendelkeznek, inkább a próbálkozás, a döntések elodázása a jellemző.

Felfogások a jövőről: értékek, társadalmi közérzet

A jövőkép megléte vagy hiánya a fiatalok megszólításának nagyon fontos eleme. A politika és a politikus sokszor azt gondolja, hogy pusztán népszerű és népszerűtlen intézkedések vannak, hogy a megszólítás és a megszólítás mögötti értékek a mérvadók. Ha a fiatal generáció (de lett légyen az bármely generáció is) homályos, kétséges és laza szálakra fűzhető jövőképet kap, akkor a jelen is kiszalad a lába alól. Az értékek meghatározása és szilárd alapokra helyezése, azaz a stabilitás és a biztonság az

egyik legerősebb mérce a fiatalok életében, még akkor is, ha a szabadelvű értékek állnak közelebb hozzájuk.

Ha a két nagymintás kutatás adatait (Ifjúság2000, Ifjúság2004) tekintjük friss forrásnak, az ifjúság társadalmi közérzete és jövőképe szempontjából azt tapasztaljuk, hogy a hagyományos értékekhez való ragaszkodás (értsd: család, béke, szerelem, barátság stb.) még mindig elég jelentős, azonban a két mérés között is már csökkenést mutat, illetve, ha a szülők értékrendjéhez viszonyítjuk, akkor szembevetve az eltérés, de épp fordítva, mint gondolnánk. 2000-hez képest 2004-ben lényegesen elfogadóbbak a fiatalok szülei eszményeivel kapcsolatban (2000-ben 39%, 2004-ben 53%), és ezen belül döntően az anyák mintái érvényesülnek. Az életkor előrehaladtával a család szerepe csökken, és a kortársak fontossága növekszik, ezért a fiatalok egyre elutasítóbbak a szülők értékrendjével kapcsolatban, de legalábbis ambivalensek. Ha a fontossági rangsor alapján értelmezzük az értékek hatását a fiatalok jövőjére, akkor a 2004-es vizsgálatban a sor elejére kerül a barátság, de javul a kreativitás szerepe. Ha a két vizsgálatot egybevetjük az értékválasztás fontossága szempontjából, akkor az alábbi összehasonlítást kapjuk.

7. táblázat. Mennyire fontosak az alábbi értékek az Ön életében?
(Az érdemi válaszok átlaga – egyáltalán nem fontos: 1, rendkívül fontos: 5)

Ifjúság2000		Ifjúság2004	
1. Családi biztonság	4,84	1. Családi biztonság	4,81
2. Békés világ	4,80	2. Szerelem, boldogság	4,77
3. Szerelem, boldogság	4,76	3. Igaz barátság	4,69
4. Belső harmónia	4,66	4. <i>Békés világ</i>	4,66
5. Igaz barátság	4,64	5. Belső harmónia	4,62
6. Szabadság	4,56	6. Szabadság	4,51
7. Gazdagság	4,22	7. Kreativitás	4,04
8. Társadalmi rend	4,13	8. A tradíciók tisztelete	3,90
9. Érdekes élet	4,02	9. Érdekes élet	3,89
10. Változatos élet	3,98	10. Változatos élet	3,89
11. Kreativitás	3,94	11. A szépség világa	3,83
12. Nemzet szerepe	3,87	12. <i>Társadalmi rend</i>	3,75
13. A tradíciók tisztelete	3,80	13. <i>Gazdagság</i>	3,66
14. Szépség	3,60	14. <i>Nemzet szerepe</i>	3,60
15. Vallásos hit	2,61	15. Vallásos hit	2,98
16. Hatalom	2,55	16. Hatalom	2,62

2000-hez képest legalább két hellyel előrébb került.

2000-hez képest legalább két hellyel hátrébb került.

A materiális értékek már korábban előresorolódtak a társadalom, így a fiatalok életében (anyagi javak, jövedelem növekedése stb.) a posztmateriálisak csökkentek (emberi kapcsolatok, kulturális értékek stb.), és azok emelkednek ki, amelyek az egzisztenciális biztonságot jelentik, mint például a béke, a gazdagság, a társadalmi rend. A nemzet szerepe viszont csökkenő erősséget mutat. Az életkornak fontos szerepe van a rangsor kialakulásában. Míg a tizenévesek és a fiatal felnőttek az igaz barátságot és az érdekes életet nagyon fontosnak tartják, ezek 25 éves kortól már kevésbé jellemzőek, viszont a vezetés, a belső harmónia, a tradíciók tisztelete egyre nagyobb szerepet kap. Ehhez társul a kreativitás szerepének hangsúlyozása, amely összefügg a társadalmi rend biztonságával ugyanúgy, mint a változatos élet igénlésével és a gazdagság elérésével. A vágyak világa a 20–24 éveseket még jobban jellemzi, mint a 25–29 éveseket. Az ebbe a korcsoportba tartozók szinte valamennyi, a társadalmi beilleszkedéshez, a karrierépítéshez jobban használ-

ható értékeket részesítik előnyben, és terveikben markánsan megjelenik a jól ismert dilemma: karrier vagy család? Árnálja a képet, hogy akik előbb önállósulnak, inkább a karrier és család közötti egyensúlyteremtésre törekcszenek, míg azok, akik a szülőkkel együtt laknak, és/vagy a szülők jelentősen támogatják, inkább aspirálnak az egzisztencia, a személyes eredmények elérésére, egy jó pozíció betöltésére, a karrier fiatalkori megalapozására. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül viszont, hogy a szerelem és a boldogság az egyetlen olyan érték, amely mind a választásokban, mind a jövő tervezésében jelentőséggel bír és számszerűségében folyamatos növekedést mutat.

A perspektíva kialakításában a nemek között eltérés mutatkozik, amely összhangban van a korábbi mérésekkel, míg a nők választásaiban az érzelmi motívumok, a biztonság és a személyes kapcsolatok kiemelkedők, addig a férfiak változatlanul a szabadsághoz, az élményszerzéshez, a hatalomhoz és a stabilitáshoz kötik a sikeres élet fogalmát.

A társadalmi közérzetre vonatkozóan döntően azokat az attitűdöket lehet vizsgálni, amelyek az elégedettségre, a biztonságra és a jövőre vonatkoznak. Akár a már említett nagymintás ifjúságkutatásokat, akár az ESS (European Social Survey) elégedettség–érték–bizalomtér blokkjait vizsgáljuk nemzetközi összefüggésben, azt tapasztaljuk, hogy jelentős bizalomvesztés történt az intézmények iránt, a politikusokkal szemben, a rendőrséggel szemben és viszonylag jelentős a bizalomvesztés az ország jogrendjével kapcsolatban is. Az ifjúságkutatásban a család helyzete, az ország gazdasági helyzete és az emberek életszínvonala került a kérdésés fókuszába. Ezzel kapcsolatban a fiatalok visszatekintő értékelése negatív és romló tendenciát mutat. Ez azt jelenti, hogy 30-ról 36%-ra emelkedett azok válasza, akik nehezebbnek értékelik családjuk helyzetét, 50%-ra emelkedett az ország gazdasági helyzetének negatív megítélése és 55%-ra az emberek életszínvonalának negatív változása (10–15%-os eltérés mutatkozik a 2000-es felvételhez képest). A legkedvezőtlenebbül az emberek életszínvonalát minősítik a fiatalok, és ezek közül is kiemelkedik a 25–29 éves korcsoport. Kevésbé negatív, de még mindig dominánsan kedvezőtlen a megítélése a gazdasági helyzetnek. A válaszok fele azt mutatja, hogy a rendszerváltás óta eltelt időszakban romlott a gazdasági helyzet, a javulást 3–4%-ban jelzik csupán.

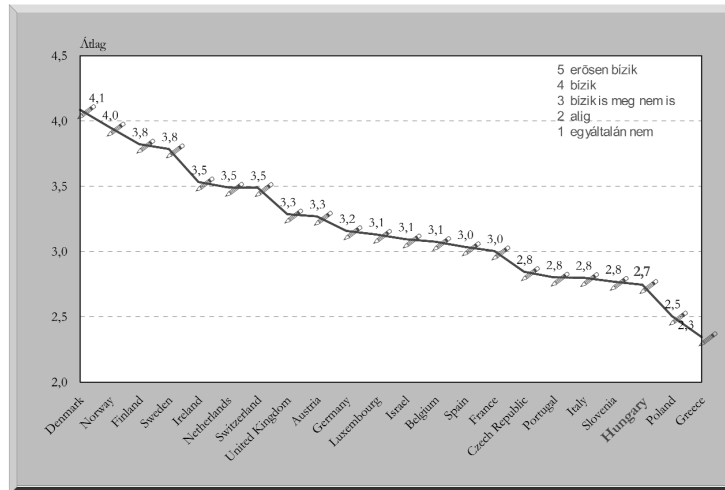
Néhány összehasonlító ábrát és táblát közlünk korcsoport szerinti bontásban az emberek iránti bizalommal és az elégedettséggel kapcsolatban.

ORSZ Országok * EMBIZ3 Emberi bizalom-index_kategorizált (A8-A10) Crosstabulation

% within ORSZ. Országok		EMBIZ3 Emberi bizalom-index_kategorizált (A8-A10)					Total
		1 egyáltalán nem	2 alig	3 bízik is meg nem is	4 bízik	5 erősen bízik	
ORSZ	1 Austria	4,6%	17,2%	37,4%	28,3%	12,5%	100,0%
Országok	2 Belgium	5,8%	18,9%	42,6%	27,3%	5,4%	100,0%
	3 Switzerland	1,6%	9,1%	40,4%	36,6%	12,3%	100,0%
	4 Czech Republic	9,1%	27,3%	39,7%	17,8%	6,1%	100,0%
	5 Germany	3,7%	17,7%	43,8%	28,6%	6,2%	100,0%
	6 Denmark	4%	3,6%	19,6%	40,0%	36,5%	100,0%
	7 Spain	6,3%	21,2%	40,7%	26,2%	5,5%	100,0%
	8 Finland	1,0%	5,6%	25,9%	45,3%	22,3%	100,0%
	9 France	5,0%	22,5%	44,4%	23,2%	4,9%	100,0%
	10 United Kingdom	3,1%	14,9%	40,2%	33,8%	8,0%	100,0%
	11 Greece	21,6%	37,6%	28,2%	9,8%	2,8%	100,0%
	12 Hungary	10,9%	29,3%	38,7%	16,3%	4,8%	100,0%
	13 Ireland	3,1%	12,3%	32,4%	32,9%	19,4%	100,0%
	14 Israel	7,5%	21,6%	35,4%	24,9%	10,6%	100,0%
	15 Italy	10,8%	24,3%	42,8%	18,0%	4,0%	100,0%
	16 Luxembourg	5,2%	18,8%	42,1%	25,3%	8,6%	100,0%
	17 Netherlands	2,3%	9,9%	35,1%	41,9%	10,8%	100,0%
	18 Norway	1,0%	2,7%	22,8%	47,2%	26,3%	100,0%
	19 Poland	14,5%	35,3%	37,7%	10,2%	2,3%	100,0%
	20 Portugal	6,5%	32,4%	40,1%	16,3%	4,7%	100,0%
	21 Sweden	1,2%	7,5%	26,8%	40,4%	24,0%	100,0%
	22 Slovenia	11,6%	28,5%	36,5%	17,7%	5,6%	100,0%
Total		6,2%	18,7%	35,8%	28,2%	11,1%	100,0%

Kérdések	HU átlag	EUTE átlag
ppltrst Mennyire bíz meg az emberekben... vagy nem lehetünk elég óvatosak?	4,08	5,03
pplfair Ön szerint az emberek megpróbálnák-e kihasználni önt, ha alkalmuk nyílna rá, vagy nem?	4,64	5,61
pplhlp Ön szerint az emberek általában segítőkészek vagy inkább csak magukkal törődnek?	4,16	4,78

Emberre iránti bizalom

ESS European Social Survey

EUTE Európai Társadalomtudományi Elemzések, 2002

Az életkor és az emberek iránt érzett bizalom

Mennyire bíz meg az emberekben?

Ön szerint, meg lehet-e bízni az emberekben, vagy nem lehetünk elég óvatosak?
 Ön szerint az emberek megpróbálnák-e kihasználni önt, ha alkalmuk nyílna rá, vagy nem?
 Ön szerint az emberek általában segítőkészek vagy inkább csak magukkal törődnek?

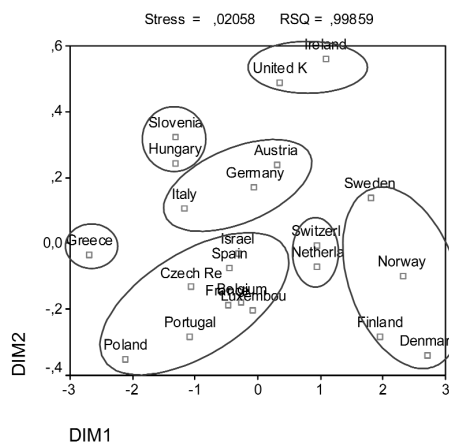
Emberi bizalom-index

(1 'egyáltalán nem', 2 'alig', 3 'bíz is meg nem is', 4 'bíz', 5 'erősen bíz')

Teljes minta átlagos bizalomszint szerinti sorrendben

Országok	1 fiatalok: 14–29 éves	2 középkorú: 30–59 éves	3 idős: 60– éves	Teljes minta	F	Sig.
Denmark	3,90	4,13	4,12	4,08	8,78	0,00
Norway	3,82	3,97	4,01	3,95	6,42	0,00
Finland	3,83	3,77	3,93	3,82	5,98	0,00
Sweden	3,66	3,79	3,88	3,79	6,32	0,00
Ireland	3,42	3,53	3,69	3,53	7,55	0,00
Netherlands	3,43	3,52	3,46	3,49	2,03	0,13
Switzerland	3,36	3,52	3,53	3,49	5,18	0,01
United Kingdom	3,09	3,25	3,50	3,29	25,55	0,00
Austria	3,28	3,31	3,13	3,27	4,58	0,01
Germany	3,19	3,14	3,19	3,16	1,03	0,36
Luxembourg	3,11	3,12	3,20	3,13	0,77	0,47
Israel	3,01	3,12	3,17	3,09	3,79	0,02
Belgium	3,14	3,08	3,04	3,09	1,20	0,30
Spain	3,04	3,06	2,98	3,04	1,04	0,36
France	3,07	2,96	3,04	3,00	2,38	0,09
Czech Republic	2,83	2,85	2,84	2,84	0,03	0,97
Portugal	2,97	2,63	2,94	2,80	22,86	0,00
Italy	2,71	2,85	2,78	2,80	1,80	0,17
Slovenia	2,86	2,70	2,82	2,77	3,66	0,03
Hungary	2,83	2,74	2,69	2,75	2,18	0,11
Poland	2,65	2,44	2,45	2,51	11,56	0,00
Greece	2,48	2,33	2,27	2,35	7,30	0,00

Emberk iránti bizalom ALSCAL eljárás

Kérdések	HU átlag	EUTE átlag
Mindent egybevetve mennyire elégedett...		
stfdem ... jelenlegi életével	5,61	6,85
stflife ... az ország gazdasági állapotával	4,09	4,04
stfeco ... a kormány munkájával	4,88	4,00
stfgov ... a demokrácia működésével	4,85	5,19

Életkor és elégedettség

Elégedettség

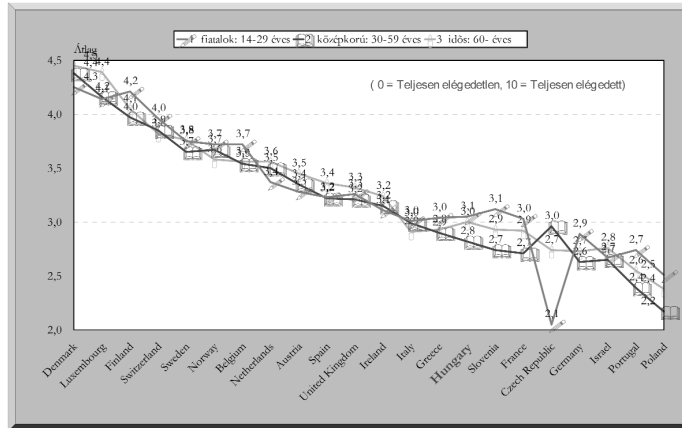
Jelenlegi életével, az ország gazdasági állapotával, a kormány munkájával, a demokrácia működésével?

Teljes minta átlagos elégedettség szerinti sorrendben

Országok	1 fiatalok: 14–29 éves	2 Közép-korú: 30–59 éves	3 idős: 60– éves	Teljes minta	F	Sig.	Eta
Denmark	4,25	4,38	4,45	4,37	3,919	0,020	0,074
Luxembourg	4,14	4,16	4,39	4,19	5,376	0,005	0,095
Finland	4,21	3,97	4,05	4,05	10,034	0,000	0,102
Switzerland	3,96	3,85	3,82	3,86	2,426	0,089	0,050
Sweden	3,75	3,65	3,76	3,70	2,154	0,116	0,049
Norway	3,72	3,67	3,58	3,66	2,197	0,111	0,047
Belgium	3,72	3,54	3,56	3,59	4,468	0,012	0,074
Netherlands	3,37	3,50	3,56	3,49	5,193	0,006	0,067
Austria	3,28	3,35	3,45	3,35	2,168	0,115	0,046
Spain	3,23	3,22	3,36	3,26	2,331	0,098	0,055
United Kingdom	3,26	3,21	3,32	3,25	1,719	0,179	0,042
Ireland	3,11	3,15	3,24	3,16	1,352	0,259	0,038
Italy	3,01	2,99	2,91	2,98	0,560	0,571	0,032
Greece	3,04	2,90	2,93	2,94	2,488	0,083	0,045
Hungary	3,05	2,82	3,00	2,92	5,625	0,004	0,090
Slovenia	3,12	2,74	2,93	2,88	12,863	0,000	0,134
France	3,03	2,71	2,92	2,83	10,901	0,000	0,122
Czech Republic	2,05	2,96	2,74	2,77	3,014	0,049	0,070
Germany	2,89	2,63	2,73	2,70	12,268	0,000	0,094
Israel	2,67	2,65	2,76	2,68	1,132	0,322	0,031
Portugal	2,74	2,39	2,55	2,53	14,756	0,000	0,148
Poland	2,51	2,17	2,38	2,32	22,779	0,000	0,154

Elégedettség

Jelenlegi életével, az ország gazdasági állapotával, a kormány munkájával, a demokrácia működésével?

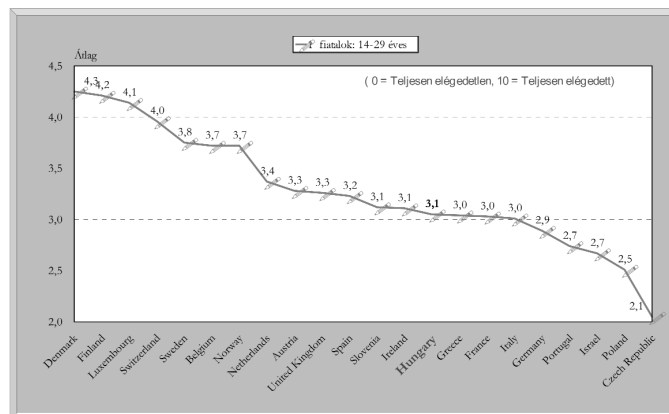

ESS European Social Survey

EUTE EU-rópai Társadalomtudományi Elemzések, 2002

Elégedettség

Jelenlegi életével, az ország gazdasági állapotával, a kormány munkájával, a demokrácia működésével?

ESS European Social Survey

EUTE EU-rópai Társadalomtudományi Elemzések, 2002

A 15–19 évesek körében 8 faktort vizsgáltak 5 fokú skálán. Ezek a közérzeti tényezők alapvetően meghatározóak az életminőség szempontjából, ezért a válaszok átlagértékei jó mutatóknak bizonyulnak. Ha azt vizsgáljuk, hogy a fiatalok hogyan ítélik meg munkavállalási lehetőségeiket, ez az 5 fokú skálán a 2,9 átlagértéket mutatja, ami jelzi a társadalmi valóság pontos ismeretét, amely számos bizonytalanságot és nehézséget állít a fiatalok elé. Jobbnak ítélik jövőbeni kilátásaikat, életterveik megvalósulásának esélyeit (3,4 átlagérték), tanulási lehetőségeiket (3,6 átlagérték) és nagyon bíznak partner- és baráti kapcsolataik tartósságában (4, 4,3 átlagérték). Összességében ez az elégedettségi skála inkább pozitívan mutatja be a fiatalok közérzetét, mint azt a közvélemény hangoztatja, illetve amit gyakran a médiák sugallnak. Árnyaltabbá teszi a képet, ha azt vizsgáljuk, hogy az álláslehetőségek esetében a területi egyenlőtlenségek, illetve az aktív, a tanuló és a munkanélküli fiatalok lehetőségei között jelentős eltérések mutatkoznak. Érvként számos esetben az alacsony társadalmi presztízs, az anyagi megbecsülés és a le-

hetőségek hiánya hangzik el. Azok a várakozások, amelyek a fiatalokat a jövőbeni élet-események alakulását illetően jellemzik, általában pozitívabbak, mint gondolnánk. A fiatalok úgy látják, hogy zömében elégedettek lehetnek helyzetükkel és kedvező változásokot várnak a gazdaságban, valamint az emberek életszínvonalának alakulásában (a megkérdezettek közel 40%-a), személyes helyzetükben további javulást várnak (45%). Ha a 3 faktort (az emberek életszínvonala, az ország gazdasági helyzete, a megkérdezett személyes helyzete) úgy vizsgáljuk, hogy ezek a jövőben romlani fognak, nem változnak, vagy javulnak, akkor azt tapasztaljuk, hogy a 15–19 évesek az igazán optimisták, akik nagyvárosiak és szüleik magasabb iskolai végzettséggel rendelkeznek. Az ettől eltérő társadalmi státusúak kisebb javulásra számítanak, többségük azt prognosztizálja, hogy belátható időn belül nem fog változás történni sem a saját, sem az ország gazdasági helyzetében, illetve életszínvonalának alakulásában.

A kutatásokban, különösen az ifjúsággal foglalkozókkal, a személyes életterveknek megkülönböztetett fontossága van. Az élettervek esetében a két nagymintás vizsgálatban 11 olyan faktor alakult ki, amely mentében a válaszok értelmezhetők. A 15–29 évesek körében első helyen áll a sikeres iskolai életpálya befejezése, aztán a lakásépítés, a családalapítás és a munkába állás. Ha a 2000-es és a 2004-es felvétel összevont százalékos eredményeit értékeljük, a sorrend az alábbiak szerint alakul: lakásépítés 25%, családalapítás 19%, iskola sikeres befejezése 16%, diploma megszerzése, elhelyezkedés 15%, továbbtanulás 14%, autóvásárlás 13%, önálló életvitel, anyagi biztonság 12%, gyermekvállalás 11%, jó munkahely 10%. Természetesen megmutatkozik az egyes korcsoportok közötti különbség, valamint a területi eltérés, ami azt eredményezi, hogy a 15–19 évesek döntően a tanulást, a szakma- és diplomaszerzést tartják a legfontosabbnak, majd a materiális értékek, az elhelyezkedés és a családalapítás kerül előtérbe 20–24 éves korban, és a 20–29 évesek esetében az önálló életvitel dominál, melyben a gyermekvállalás és a karrier a legfontosabb elérendő cél. A nemek között az aspirációkban mutatkozik némi eltérés, de ez nem befolyásolja döntően a fenti rangsort. Az élettervek megvalósulását illetően a 2000–2004-es mérések többnyire optimista véleményt formálnak, és emelkedő tendenciát mutatnak. A KSH és az ESS eredményei közel sem ilyen pozitívak, ami részben a mintából, részben a kérdés módszertanából következik.

A TÁRKI és a Szonda mérései, valamint a KSH adatai alapján azt a pontosítást meg kell tennünk, hogy a fiatalok finoman differenciált rétegei között jelentős feszültség alakult ki, ami az iskolai életútból és a területi egyenlőtlenségekből, valamint a szülők társadalmi-gazdasági helyzetéből következik. A leszakadók egyre frusztráltabbak és kudarcként élik meg mindennapjaikat. A lemaradás érzetét csak fokozza a médiák sugallta „középosztályi imázs”, amely összekapcsolódik a divatos öltözködéssel, szép lakással, új autóval, utazással stb. Az ő jövőterveikben egy olyan életnívó elérése áll, ahol képesek megfelelni vonatkoztatási csoportjaik elvárásainak a fogyasztások oldaláról, de megjelenik annak a felismerése is, hogy a képzettség, a tudás is jobbá teheti az egyén életét. Bár kevesek életében, de a fiatalok között is megjelenik új érték-ként a szabadidő és az egészség, amelynek érdekében sokféle áldozatot képesek hozni, viszonylag hosszú időn keresztül.

A jövőképet a rétegek közötti feszültség szempontjából tovább színezi a globalizáció és az etnikai hovatartozás, valamint az európai uniós csatlakozás következményei,

melyek további megosztottságot és növekvő feszültséget eredményeznek a társadalomban, így az ifjúság körében is.

A politikai érdeklődésre, aktivitásra vonatkozóan az alábbiakban egy szakértői csoport által megfogalmazott vélekedéseket gyűjtöttem össze, mert a felvételek mind tartalmukban, mind módszertanukban olyan jelentős különbségeket mutatnak, hogy a tanulmány kereteiben nehéz volna szakszerűen értelmezni azokat.

Hogyan vélekednek a szakértők az ifjúságról?

A kilencvenes évek egyik fő kérdése volt, ami a nemzetirodalomban és a terepkutatásokban is megmutatkozott, valamint a rendszerváltó társadalomban: kik is a rendszerváltás hordozói? Ha azt feltételezzük, hogy ez egy forradalmi átalakulás (vagy az lett volna), akkor jelentős mértékben a magukat fiatalnak nevező korosztályok hordozzák ezeket a lehetőségeket, ők azok, akik esélyesek a változtatásra. Ezeknek az átalakulásoknak, akár nálunk, akár a szomszédos országokban egyik legfontosabb jellemzője volt, hogy nem a fiatalok kezdeményezték. Nem is ők voltak a meghatározó szereplői, hanem az akkori 40 évesek, s ebből mindenfajta generációs sértődések keletkeztek, aminek például a legvilágosabb modellje a Fidesz megjelenése volt. A Fidesznek a hatalomba való belépése egyébként jogos igényből fakadt.

Ez a politikai része a dolognak. Kérdés, mindezt hogyan tükrözik a vizsgálatok? A folyamat kezdeményezőinek vagy a folyamat kulcsjátékosainak milyen szerepük volt? Insidereknek vagy outsidereknek érzik-e magukat ebben az átalakulásban? Övék-e ez a forradalom mint használóké? Övék-e mint kezdeményezőké, vagy mindkét irányba tartózkodóak?

Íme, néhány megközelítés, válaszképpen a fenti kérdésekre:

A nyolcvanas évek visszatérő vitái arról szóltak, hogy az ifjúság a hatvanas–hetvenes–nyolcvanas években megjelenítette nemzedékének reform komformitását, illetve, hogy az új nemzedék a társadalmi változások hordozója lett.

Ebben az időben fontos kutatási terület volt a *középiskolát végzettek életútjának* a vizsgálata. Többek között kutatták a fiatalok családi hátterét, a családhoz és a középiskolához való viszonyát, társas kapcsolataik alakulását, céljukat, aspirációjukat, valamint anyagi, kulturális, hatalmi pozíciójuk változását, esélyeit. Két tipikus életút rajzolódott ki: az *egyik* a szakközépiskolásoké, a *másik* pedig a gimnazistáké. A gimnazisták osztálykapcsolataiban szűk elit csoportok jöttek létre, igen magas szociális és kulturális háttérrel, és ezen fiatalok voltak azok, akik egyetemet végeztek, majd kutatóintézetbe kerültek, és közülük csaknem mindenki negatívan ítélte meg saját életútját, mert kevés volt a jövedelmük és korlátozottak a karrierlehetőségeik, tehát alapvetően elégedetlenek voltak.

Ezzel szemben voltak a *szakközépiskolások*, akik inkább szakmunkás háttérből jöttek, és az iskolai osztályokon belüli csoportszerveződés homogenizáló szerepet töltött be: a szakközépiskolát végzetteknek kétféle karrierútja volt. Az egyik életkarrier, hogy KISZ-titkárok lettek valamiféle üzemben, és ennek következtében kaptak lakást és egyéb juttatást. A másik karrier viszont az volt, hogy vállalkozóvá váltak. Ez az utóbbi a középiskolát végzetteknek 6–7 százaléka volt, és a nyolcvanas évek elején havonta 60–70 ezer fo-

rintot kerestek. Ők azok, akik a hetvenes évek elején kezdtek munkába állni és családot alapítani. A fiatalok egyik mintaadó csoportja a privát szférába, a magánszféra felé forduló politikailag komform réteg lett, mely csoport életében igen fontos a vállalkozás, a magángazdaság, azaz meghatározóak a burzsoá fejlődés irányába mutató életminták. Akkor az ellenzéki irodalomban volt egy vita, amelynek lényege a lengyel és magyar út volt, a lengyel út, melynél meghatározó a citoyen, az értelmiség, illetve a magyar út, melynél meghatározó a burzsoá, azaz a fű alatti polgárosodás. A társadalmi változásoknak ugyan a politikai konfrontációt leginkább felvállaló fiatal értelmiségiek voltak a hordozói, de volt egy másik, a gazdasági változásokat felvállaló fiatalok csoportja is, azok, akik politikailag komformak voltak, de értékrendszerük középpontjában a magánszféra elsődlegessége állt, életkarrierjükben pedig a piackomfortitás valósult meg. A nyolcvanas évek végén például az egyetemi hallgatók vizsgálatából az derült ki, hogy ez a kisburzsoá, kispolgári mintákat követő fiatalok csoportja megjelent az elit gimnáziumokban, a főiskolákon és egyetemeken, illetve az egyetemek szakkollégiumaiban. *A nyolcvanas évek második felében a kispolgári és polgári családtól hozott értékek és a fiatalok fokozódó individualitása az erő, amely szétrobbantja a hatalom és magas kultúra által közvetített kollektív mintákat.* Ennek talaján kezd kialakulni a fiatalok körében egy olyan „proteszt” attitűd a középiskolákban, majd késleltetett formában az egyetemen, amely paradox módon a magas kultúra talaján kibontakozó ellenkultúrával és alternatív törekvésekkel találkozik. A fiatalok önállósodásának és önálló ifjúsági kultúra létrehozásának éppen az a sajátossága a nyolcvanas évek végén, hogy a fiatalok a kispolgári kultúra talaján fogadják be a másságot, az alternatív gondolkodást. A „proteszt” nem elsősorban politikai volt, hanem abból az elvárásból táplálkozott, hogy a főiskola és az egyetem olyan konvertálható tudást adjon át, mellyel érvényesülni lehet. Mindenekelőtt a professzionalizálódás igénye merült fel. Ezt az igényt nem tudták kielégíteni az iskolai intézmények. Ez az elvárás tipikusan kispolgári, racionális elvárás volt. A kispolgári létből viszont egy egzisztenciális korlát is származott. A professzionalizálódás adta lehetőségeket nagyon gyorsan kell kamatoztatni a felnőtt életben. A kispolgári család tehát egyrészt ösztönzőleg hatott, másrészt korlátokat állított. Ez volt az a pont, mely alapján mind az akkori hatalom, mind a magas kultúra képviselői úgy gondolták, hogy végső soron a kispolgáriság talaján létrejött fiatalok elit csoportjai könnyen integrálhatók és befolyásolhatók. Az integráció azonban nem, vagy csak részben történt meg. Ez az a csoport, mely a Fidesz mozgósítható hadoszlopává válik később a kilencvenes években, melyhez kitűnő ideológiát gyártottak, erre a bizonyos nemzedékváltásra építve, melyet érdemes lenne végiggondolni, és tömören „a fiatalok a rendszerváltás vesztesei” dogmaként lehet aposztrofálni.

A második polgárosodási szakaszban, 1993 után, korunk hőse a vállalkozó lett. Ha megnézzük, kik lesznek azok a vidéki fiatalok, akik próbálkoznak és egy új polgárosodást hoznak főleg a vidék életébe, azoknak egy része szakközépiskolát végzett és esetleg érettségizett. Volt '95–96-ban egy fiatalvállalkozó-kutatás az Életpálya Alapítványon belül, amely a sikeres vállalkozókat elemezte. Két jól elkülönülő csoport keletkezett. Az egyik a sikeres vállalkozó, aki másodgenerációs, tehát már a nagyszülők révén is vállalkozott, teljesen ismerte a polgári fogyasztást, a polgári hagyományt, még akkor is, hogyha szakmunkásképzőt végzett, vagy épphogy érettségizett szakközépiskolában, de polgári értékekkel rendelkezett. A másik csoport, aki hagyományok

nélkül, háttér, tapasztalat nélkül belevágott az „új világba”. Aki be tudott szállni ebbe a polgárosodási folyamatba, akár otthonról indítva, akár a nemzetközi trendekhez igazodva, akár nyelviileg is, az a mintának mintegy 10–15%-a.

Vizsgáljuk meg a felsőoktatásból kilépőket! *A végzős egyetemistáknál kétféle életpálya rajzolódott ki. Az egyik a vállalkozói pálya, a másik a politizáló-értelmiségi citoyeni életpálya*, kb. 10–10%. Az egyetemistákra – az akkori vizsgálatok szerint – legjellemzőbb volt az MSZMP-ellenesség, legszimpatikusabb pedig az MDF, és körülbelül ugyanazon súllyal az SZDSZ volt, melyet a Fidesz követett. Nem is volt ezek között olyan nagy különbség akár a pesti, akár a vidéki intézményekben vizsgáldotak, illetve a szakkollégiumokban.

Nézzük a kérdést a kultúra felől! Akik ‘78, ‘80, ‘82 körül születtek, nekik a rendszerváltás nem egy tudatosan megélt dolog, hanem az idősebb generáció tagjai által, vagy szülők által elmesélt történet. Az ifjúsági szubkultúrák alakulásánál volt egy érdekes momentum, mégpedig az, hogy a technokultúra szinte egy időben jelent meg a rendszerváltással. Ennek oka az volt, hogy egyfajta nyitás történt a Nyugat, és az akkor éppen aktuális zenei kultúra és divatirányzat felé. Azonban abban az időben semmilyen nyoma nem volt az ifjúsági szubkultúrákban. Egyetlen dolog viszont jelen volt, de csak és kizárólag underground kultúráként, a tömegkultúrában még nem, hogy azok, akik ennek az underground kultúrának, a csoport tagjainak vallották magukat, azt mondták, ennek az a lényege, a filozófiája, hogy politika- és ideológiamentes. Ez kifejezetten az ún. értelmiségi underground csoport korábbi new wave vonalából nőtt ki. Itt jelenik meg – annak ellenére, hogy ez ugyanazon időben történt, mint a rendszerváltás – a fiatalok önmeghatározó ideológiája, azaz, hogy tudatosan eltávolodtak a politikától. Teljes mértékben az egyén, a saját élmények, az önmegvalósítás, valamint individualisztikus nézőpontok érvényesülnek ebben a felfogásban.

Másik, és külön elemzendő kérdés, hogy az ifjúsági kultúrák hordoznak-e politikai orientációt? A kilencvenes években a középiskolások eltávolodtak a közszolgálati magyar televízióktól, rádióktól, és számukra sokkal fontosabbak lettek a kereskedelmi, még pontosabban a zenecsatornák. A mai napig érvényes ez a trend, tehát hogy a fiataloknak az információkat, a mintákat, az értékeket a kereskedelmi csatornák, kisebb mértékben az alternatív csatornák (például Tilos Rádió) adják. A tömeges fogyasztói kultúra mellett jóval kisebb arányban kapott teret az elit, az underground kultúra. A lázadó fiataloknak – ha az alternatív ifjúsági kultúrát a lázadók kultúrájaként értelmezzük – éppen az volt az egyik jellemzője, hogy fokozatosan elfordultak a politikától. Itt válik érthetővé a fiatalok politikai érdeklődésének konzervatív fordulata, melynek igen fontos jellemzője, hogy a felnőtteket követő fiatalok kezdtek a politika felé fordulni, érdeklődtek a társadalom ügyei iránt. A skinheadek például tipikusan ilyen felnőttminta-követő fiatalok voltak, az elit gimnáziumok katonai tagozataiból kerültek ki. A kilencvenes évek közepétől érzékelhető az a tendencia, azaz egy konzervatív fordulat a fiatalok körében, melynek velejárója a tradicionális normák, értékek, nemzeti politika, vallásosság erősödése.

Jelenleg egy szó az, amivel jellemezni lehet a mai fiatalok jövőképét, ez a teljes tervezhetetlenség. Nagy a létbizonytalanság, melynek három oka van. Az egyik az oktatási expanzió, túlképzés van és lehetetlen elhelyezkedni. A másik a régi hagyomá-

nyos értelemben vett álláshelyek megszűnése, a közigazgatás leépítése. Nagyon sokan kénytelenek kényszervállalkozóvá lenni, akik eddig állami állásban voltak. A harmadik oka pedig a versenyszféra bizonytalansága, mely még most kezd kialakulni. Képtelen ez a generáció felállítani egy olyan jövőképet, amelyben eltervezi, hogy ekkor és ekkor fog családot alapítani, gyereket vállalni, hiszen olyan gyorsan változik a munkaerőpiac és minden más, hogy nem lehet kiszámítani azt sem például, milyen végzettséget szerezzen az elhelyezkedéshez. Öt évvel ezelőtt a jogász, közgazdász végzettségre mindenki azt mondta, hogy biztosan el lehet helyezkedni. Ma már azzal sem. Mindenféle állásbörzén, akiket keresnek, az a kereskedelmi üzletkötő, marketinggel, eladással foglalkozó szakemberek, mivel már a hagyományos munkaerő, vagy a munkaerőpiacon a hagyományos munkák megszűntek. Megjelenik az élethosszig tartó tanulás, a lifelong learning. Ezzel viszont az a baj, hogy az ember vagy elmegy a versenyszférába dolgozni, reggel 8-tól este 7-ig, vagy pedig nem talál munkát, viszont akkor ott a nagy kérdés, miből finanszírozza a továbbtanulást, ha a szülei nem tudják fedezni.

Az értékvesztés, a létbizonytalanság kérdése már a demokratikus diákszervezetet, így a hallgatói érdekképviseletet is megtépázta. Nézzünk szembe a tényekkel!

A hallgatóság a nyolcvanas években látványosan aktivizálódott, miközben az egyetemi hallgatói tömegek a középosztályi értékek felé orientálódtak. E folyamat során a fiatalok értékkepzetei, cselekvési mintái egyre inkább eltértek a hagyományos normáktól, egyre inkább saját maguk fogalmazták meg az ideáljaikat. Az korszak legfontosabb jellemzője az ifjúság autonómiájának nagyfokú növekedése lett, mintakövetőből mintaadóvá is vált. Az öntevékenység-önkormányzatiság a mozgalmi keretek alakulásakor hangsúlyos közéleti szerepvállalást is jelentett, oly módon, hogy az a rendszerváltás napjaiban társadalmi-politikai és – talán a scenárió szempontjából ez a legfontosabb – oktatási reform pártisággal párosult. Ugyanakkor a felsőoktatás-politika reformer képviselőinek (akik ekkor mind az intézményi, mind az állami tisztségekben kisebbségben voltak) szüksége volt az erős hallgatói támogatottság ki- és felhasználására, melyhez nélkülözhetetlenné vált a formálódó hallgatói szervezet megerősödésének támogatása. A reformerek a diákszervezetek leendő – a törvény szava által is hivatalos – vezetőitől bizton számíthattak a reformpolitika támogatására és – nélkülözhetetlen – hallgatói bázisának biztosítására. Azt mondhatjuk tehát, hogy a kezdetekkor a diákok közéletisége országos hatású és hatókörű problémák felvetésével, feltárással és az azokra való megoldások keresésének szándékával együtt működött. A hallgatói mozgalom nagykorúvá válása a felsőoktatási törvény 1993. évi elfogadásával nyert teret. Ez a „felnőttkor” azonban amellet, hogy törvényileg szabályozott kereteket teremtett, egyfajta aranykalitkába is zárta a diákszervezetet, csillogása elhomályosította, a szabályrendszer pedig megdermesztette a tömegmozgalmi (közéleti) múltat. A felsőoktatás-politika rendszerváltás utáni folyamataival párhuzamosan a létrejött hallgatói önkormányzatok politikai-gazdasági pozícióba kerültek. Kialakult egy hármas struktúra: az érdekképviseleti, a szolgáltatói, és az adminisztrációs oldal. A hallgatók politikai cselekvésmintái korábban érdekképviseleti, majd később piacgazdasági folyamatokat erősítettek, mely egyfelől a hallgatói létszám megnövekedésével, másfelől pedig a piaci viszonyok felsőoktatásban történő előretörésével alapozódott meg.

A mozgalom kialakulását és későbbi folyamatait, valamint a képviselői magatartás-mintákat az említettekén kívül a hallgatói értékorientáció változása és az ezen belüli új értelmiségi szerepvállalás is befolyásolta. Az új évezred hallgatói önkormányzatisága kevésbé hordozza a mozgalmi múlt hagyományait. Azt figyelhetjük meg, hogy a mai diákvezérek, illetve a hallgatói önkormányzatok inkább reformellenesek, a felsőoktatás tartalmi és infrastrukturális modernizálásának zászlóshajói szerepét már nem vállalják, a diákközélet és a diákélet folyamatos megújítása nem tartozik a fő céljai közé.

Ha a fiatal a saját személyes jövőjét tudatosan felépíti, akkor tudja azt, hogy a világban egy fogaskerék, ahol válságok vannak, de ez ellen tulajdonképpen fellép. Ebben váltás történt Magyarországon. A fiataloknál megfigyelhető ez a típus.

Nézzük meg a dolgot a másik oldaláról. A múltképek a stabilizálása, a történelmi revizionizmus, s ennek legalább akkora szerepe van a fiatalok Fidesz mellé állásában, mint a jövőképek. Sőt, lehet, hogy nagyobb szerepe. Ezzel szemben az az alternatíva, amit a mai baloldal, vagy a liberális baloldal nyújt, az valamiért nem szimpatikus, esetleg nem stabil, vagy nem egységes, vagy valamiért nem tetszik ezeknek a csoportoknak. A fiatalok természetesen nem egységesek, viszont a mai középiskolásoknak igen jelentős része szimpatizál a Fidesszel, és azzal a fajta felfogással is, hogy újrafogalmazzák a történelmet, és a magyar történelem dicstelen időszakait egy kicsit dicsebb formában interpretálják. A fiatalok számára ma ez a szimpatikus.

Kutatási eredmények is alátámasztják ezt az érvelést.

Egy jeles magyar szociológus dolgozatot íratott 18 évesekkel. A kérdés, amire kíváncsi volt, úgy hangzott: „Saját gyerekkorodat a szüleidével összehasonlítva melyik volt jobb?” Erről írtak a diákok. A szülők a Kádár-rendszerben voltak gyerekek, ezért azt várta a kutató, hogy ezzel a kerülővel bejönnek majd különféle családi legendák, rendszerkritikák, rendszerreflexiók. A több mint 500 dolgozattól egyetlenegy fiatal Kádár nevét le nem írta. A rendszer szót is csak húsznál kevesebb esetben használták. Mihelyt valami ilyen összefüggést sejtet a téma – múltkép, ami személyes –, akkor ez a dimenzió valamiképpen ki van törölve.

Nemcsak a múlt- és jövőkép megítélése ellentmondásos, de abban is eltérőek a vélemények, mennyire és miképpen differenciált a mai ifjúság. Többféle álláspont él egymás mellett, ilyen például a középosztály fogalma, amit már régen nem definiált újra senki. Különösen éppen a társadalomtudományi szakma nem, amire szükség lenne. A követhetetlenség oka a rendkívül gyorsan változó értékek, értékorientációk, kulturális, társadalmi minták világa. Szükség lenne új fogalmakra is, bár nem könnyű egyszerre definiálni valamit szakmailag, illetve meghatározni a nyelvet, amivel kifelé beszélünk. Ha például a véleményformáló elitet követjük nyomon, s azt vizsgáljuk, hogy ebből a rétegből hol és hogyan van ki- és belépés, akkor meg kell néznünk, hogy mely csoportok válnak és válhatnak véleményformálónak, illetőleg, hogy kiket, és miként tudnak „irányítani”, vagy megfogni. A korszakok tehát ezen csoportok ideológiai szemléletváltozásaitól és kommunikációs stílusától is függenek.

Miközben más területeken a társadalomkutatás régen elmesélte azt a történetet, hogy paradigmaváltás történt, az ifjúságkutatásban is végbement ez a paradigmavál-

tás. Még hozzá azon módon, hogy amit korábban le lehetett írni puha módszerekkel, és azt lehetett mondani, nagyon differenciált ez az ifjúság, azonban mégiscsak van esélye, hogy átjárjon egyik helyzetből a másikba, ez az ambivalencia úgy jellemezhető, mint a slágerben szól: „kinn is vagyok, benn is vagyok”. Ez a kilencvenes évek végére gyökeresen megváltozott. Aki belül van, az kőkeményen benn is akar maradni, és aki pedig kívül van, egyre messzebb kerül a lehetőségektől. Ezért ez a nagyon differenciált ifjúság szinte szóba sem áll egymással, az egyik, meg a másik rétege. Ezekre mérések állnak igazolásképpen rendelkezésünkre. De vannak beszédmódok, amelyek egy kör ért, de nem érti a másik, mert ennek a háttérében olyan új típusú politizálásra került sor, amellyel szemben attitűdváltás is történt. Mindez inkább a felülete az attitűdváltásoknak és nem belülről történik. Ami a belső konfliktusokat fokozza, hogy önmagában lesz ambivalens az egyén. Nem egyszerűen a tárgyával kapcsolatban, hanem belülről válik „skizofrénné”. Kérdés, „hol is tartok, és hová jobb nekem állnom?” Így visszatérünk ahhoz a paretói gondolathoz, hogy a hatalmon belül levés az igazi cél, ami a jövőképet illeti, a hatalmon belül kell maradni, mert az biztonságos. Aki kívül van, az végérvényesen leszakad. Ez lehet az oka, hogy nem tudták igazán eltalálni a különböző politikai pártok azt, hogy hogyan kellene ezt a diskurzust folytatni. Nem csupán megszólítani volt nehéz ezt a nagyon bonyolultan differenciált ifjúságot, hanem magát a dialógust nem lehetett éppen ettől folytatni. Mintha mindenki egy kicsit szabadkozva azt mondta volna, ő már nem annyira fiatal, nem ismeri az ifjúsági beszédmódokat, más a tapasztalata. A „meg nem értés” oka inkább az, hogy bent ül a hatalomban. És ez egy óriási különbség. Amikor megjelenik valamilyen polgárosodás Magyarországon, a civilség, ez tökéletesen más, mint ahogyan pl. ez a cseh társadalomban történt. Egy, a klasszikus „kettős társadalmat” újra és újratermelő polgárosodásról van itt szó, ahol a két pólus között nincs igazi átmenet, vagy csak pillanatnyi.

Mit tart az ifjúság problémának?

Az Ifjúság2000-vizsgálatban a feszültségek forrását a munkanélküliségben, a pénztelenségben, általában az alacsony keresetekben és a megoldatlan lakáshelyzetben látták a válaszadók, amely jól tükrözte részben saját, részben szüleik, környezetük tapasztalatait. Az Ifjúság2004-ben már a legégetőbb problémának a drogok elterjedését mondják. Ez – ha a két felvétel válaszait összevonnuk – 41%-os eredményt hozott. Korábban a drogok, egyáltalán a kábítószerkérdés az említések között az ötödik helyen volt. Jelentősen előrelépett a rangsorban az alkoholfogyasztás, napjainkban a negyedik helyen áll a veszélyek rangsorában. (Valamennyi nagymintás és speciális mérés is igazolja ezeket az adatokat. Különösen kiemelkedik a kiskorúak nagymértékű és általános alkoholfogyasztása és dohányzása a devianciák vizsgálatában.) Az összehasonlításban a drogok elterjedését a munkanélküliség követi 18%-os gyakorisággal. Ez a korábbihoz viszonyítva csökkenést mutat a lakásproblémával és a pénztelenséggel együtt (14, illetve 10%), és előtérbe kerülnek olyan nehézségek, mint a kilátástalanság (17%), a céltalanság (16%) és a létbizonytalanság

(10%). Nagy veszélyt jelent a fiatalok megítélése szerint is a bűnözés (16%), az erkölcsi romlás (9%), a család válsága (8%) és a kulturálatlanság (6%).

A korosztályok esetében a 15–19 éveseket döntően a drog, az alkohol és a dohányzás veszélyezteti, és ebben kisebb a szerepe a területi eltéréseknek, valamint a szülők társadalmi helyzetének. A kábítószer- és a drogfogyasztás területileg alig mutat különbségeket, a helyzet tehát országosan és generálisan súlyos. Az alkoholfogyasztás esetében a kisvárosok és a községek vezetnek, de ettől függetlenül a fogyasztás mértéke országosan, és különösen a fiatalok körében riasztó.

A 20–24 évesek esetében a munkába állás, illetve az iskolai életút sikeres befejezése, a diplomaszerezés a fő gond, ezért ők jövőjük problémáiként a kilátástalanságot és a céltalanságot nagyobb mértékben látják veszélyeztető tényezőként, mint a többi korcsoport.

A családalapítással, lakáshelyzettel kapcsolatban – bár némileg enyhültek a korábbi feszültségek – mégis az tapasztalható, hogy az önállósodás materiális lehetőségei a fővárosban és a nagyvárosokban sokkal erősebb, mint a községekben, és ugyanez mondható el az önállósodásra és a pénztelenségre is. Ha abból a szempontból vizsgáljuk az ifjúság nehézségeit, hogy milyen iskolázottságúak, akkor a problématérkép komoly eltéréseket mutat. A deviáns viselkedés és a szerek használata leginkább a szakmunkástanulókat és a szakközépiskolába járókat jellemzi, és az első kipróbálás időpontja a 14–16 éves korról 11–13 éves korra csúszott. Gazdasági függőségük miatt kevésbé foglalkoznak egzisztenciális kérdésekkel, de az iskolai életút sikeres befejezése sem motiválja őket kellőképpen. A felsőoktatásba járók esetében inkább az egzisztenciális és emocionális kérdések kerülnek előtérbe. Nemcsak a tanulmányaik sikeres befejezését látják kérdésesnek, hanem a pályakezdést kilátástalannak, életesélyeiket gyengének, amihez társul az a véleményük, hogy a társadalomban, és különösen a kortárs csoportban jelentős az erkölcsi romlás, a kulturálatlanság és a család válsága. Csak látszólagos az az ellentmondás, amely a két nagymintás ifjúságkutatásban az egyén elégedettsége és az ifjúságot érintő problémák megjelölése között húzódik. Arról a szerepkonfliktusról van szó, melyben az egyén a saját helyzetét igyekszik valamivel pozitívabban bemutatni és értékelni, mint az valójában van, és a valóság, valamint a tényleges társadalmi helyzete közötti különbséget a veszélyforrások megnevezésébe vetíti bele.

Néhány következtetés

A társadalmi, gazdasági változások hatására az ifjúság helyzete is gyökeresen megváltozott, amit döntően az iskolai életút meghosszabbodásában, életmódjában, szabadidős tevékenységeiben, kulturális fogyasztásaiban, aspirációiban érhetünk tetten. Dolgozatom középpontjába a fiatalok élettervezése, jövőképe került, amely az alábbi meghatározottságokat mutatja:

- a meghosszabbodott iskolai életút miatt a materiális értékek dominanciája kisebb, mint korábban volt, de
- erősebb az egzisztenciateremtés igénye;
- fontos a kreativitás és a fantázia a tevékenységek rendszerében, és ezzel együtt erősödik a bizalom a gazdasági növekedés és társadalmi biztonság iránt.

A fenyegetettséget, illetve társadalmi feszültséget a fiatalok a drogok és a szenvedélybetegségek terjedésében látják, emellett a munkanélküliségben, valamint a személyes lehetőségek kiteljesedésének korlátozottságában, a céltalanságban. Ebből adódik, hogy bizonytalanok a családalapításban és a gyermekvállalásban, ezért egyre többen élnek egyedül és egyre hosszabb ideig. Különösen igaz ez a nagyvárosi és városi jól képzett és magasan kvalifikált fiatalokra, de már csíráiban jelen van a kisebb települések alapiskolázottságú egyedeinél is.

A társadalmi, politikai aktivitásban zömmel a nagyvárosi, fővárosi fiatalok jelenléte a számottevő, közülük is a vállalkozók, menedzserek azok, akik leginkább részt vesznek a változást folyamatokban. Ők azok, akik mind szakképzettségüket, mind nyelvtudásukat, tájékozottságukat illetően kiemelkednek a csoportjukból, és magatartásukkal ösztönzik kortársaik mobilitását. Fontosnak tartják a szakmai sikereket, a társadalmi hierarchiában való felfelé emelkedés lehetőségét és vezető szerepre törekednek. Azok, akik az előbb említett tulajdonságokkal, képességekkel, képzettségekkel nem, vagy csak kevésbé rendelkeznek, jövőjüket céltalannak látják, nehézségeik vannak a munkaerőpiacon, a társadalmi beilleszkedésben, a magánéletben, a kapcsolatok kiépítésében és megtartásában, és ezzel összefüggésben anyagi helyzetük stabilitása megteremtésében. Mindez nemcsak társadalmi mobilitásukat, gazdasági aktivitásukat rontja, hanem társadalmi és politikai szerepüket, aktivitásukat is gyengíti.

Az ifjúság egyes csoportjai közötti ellentmondások, feszültségek forrása még a szabadidő használata, a kulturális fogyasztás, illetve kulturálatlanság, amely jelentősen megosztja a fiatalokat, és egyben hatással van a társadalmi mozgásokra. A hiányok okai a gyenge önszerveződési, önművelési készségben keresendők, valamint az egyenlőtlenségben és a bizalmatlanságban. A korábbi ideológiai meghatározottságot az individuális értékek, a racionalizmus és a hedonizmus váltják fel, az erő és a biztonság forrása az egyénből áttevődik a gazdasági, társadalmi és politikai alrendszerek más, a korábitól eltérő technikákba, automatizmusokba. Ettől elmosódottak a jövőről, a fenntartható fejlődésről kialakított képek körvonalai.

Jegyzetek

- 1 Beck, Ulrich: (1983): Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne. Frankfurt/M. Schurkamp. Magyarul: Beck, Ulrich (2003): *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság–Századvég Kiadó.
- Clark, J.–Jefferson, T. (2000): A munkásosztály ifjúsági kultúrái. In: Gábor Kálmán (2000): *A középosztály szigete*. Belvedere Kiadó, 115–136.
- Dahrendorf, Ralf (1990): *Reflections on the Revolution in Europe*. New York: Random House.
- Fuchs, Werner (1981): *Einführung. Jugend '81 Lebenswürfe Alltagskulturen Zukunftsbilder*. (Alapvető tanulmányok: Arthur Fischer, Ruth Ch. Fisher, Werner Fuchs, Jürgen Zinnecker. Szerkesztette: Jürgen Zinnecker.) Hamburg. Jugendwerk Deutsche Schell. 2. köt.
- Inglehart, R. (1997): *Modernisation and Postmodernisation. Cultural, Political and economic change in 43 societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Schelsky, H. (1957): *Die skeptische Generation. Eine Soziologie der deutschen Jugend*. Düsseldorf–Köln: Diederichs.

- Zinnecker, Jürgen (1991): Untersuchungen zum Wandel von Jugend in Europa – Das Beispiel westdeutscher und ungarischer Jugend. In: Melzer, W.–Heitmeyer, W.–Liege, L.–Zinnecker, J. (szerk.): *Osteuropäische Jugend im Wandel*. Weinheim–München: Juventa Verlag. 121–137.
- 2 Andorka Rudolf (1996): A társadalmi jelzőszámok tükrében. In: Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1996*. Budapest: TÁRKI–Századvég. 16–44.
- Bukodi Erzsébet (1998): Nőtt-e az iskolázottsági esélyegyenlőtlenségek? *Századvég*, 2. 159–166.
- Gábor Kálmán (szerk. és tanulmányok) (1992): Civilizációs korszakváltás és az ifjúság. A kelet- és nyugat-európai ifjúsági korszakváltás. *Educatio Füzetek*, Vol 2. 13–34.
- Gazsó Ferenc (2001): A társadalmi szerkezetváltozás trendjei. In: Földes György–Inotai András (szerk.): *A globalizáció kihívásai és Magyarország*. Budapest: Napvilág Kiadó. 137–157.
- Liskó Ilona (1998): Esélyegyenlőség és oktatáspolitikai. *Századvég*, 1. 150–156.
- Wendt, Robert (2002): *Globalizáció. Neoliberális feladatok, radikális válaszok*. Budapest: Perfekt Kiadó.
- 3 Ferge Zsuzsa (2002): *Elszabaduló egyenlőtlenségek*. Budapest: Hirschler Rezső Szociálpolitikai Egyesület.
- Ferge Zsuzsa (2002): Struktúra és egyenlőtlenségek a régi államszocializmusban és az új kapitalizmusban. *Szociológiai Szemle*, 4., 9–33.
- Fóti János (1999): Néhány szempont az ifjúsági munkanélküliség kérdésének vizsgálatához. In: Gábor Kálmán (szerk.): *Társadalmi átalakulás és ifjúság. Szabadság, mint esély?* Szeged: Belvedere Kiadó. 68–74.
- Kemény István (2000): Roma (cigány) fiatalok a munkaerőpiacon. In: Gábor Kálmán (szerk.): *Társadalmi átalakulás és ifjúság. Szabadság mint esély?* Szeged: Belvedere Kiadó. 68–73.
- Kemény István–Havas Gábor (1996): Cigánynak lenni. In: Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1996*. Budapest: TÁRKI–Századvég.
- Kozma Tamás (1995): Ifjúság és oktatás. *Education*, 2., 203–222.
- Ladányi János (1991): Leszakadók – a gazdasági és társadalmi szerkezetváltás alternatívái. *Replika*, 4.
- Liskó Ilona (1998): Esélyegyenlőség és oktatáspolitikai. *Századvég*, 1. 150–156.
- 4 Fóti János: Az ifjúság elhelyezkedésének kérdései, a fiatalok munkanélkülisége, különös tekintettel az iskolázottság és szakképzettség kérdésére. In: Gábor Kálmán (szerk.): *Társadalmi átalakulás és ifjúság. Szabadság, mint esély?* Szeged: Belvedere Kiadó. 123–128.
- Gábor Kálmán (1996): Ifjúságkutatási tézisek. *Educatio Füzetek*, Vol. 2. 5–13.
- Kemény István (1996a): *Társadalmi átalakulás és ifjúság*. Budapest. (Kézirat.)
- Kolosi Tamás (2000): *A terhes babapiskóta. A rendszerváltás társadalomszerkezete*. Budapest, Osiris.
- Matolcsy György [et al.] (2000): *A tudástársadalom kiépítésének forrásai Magyarországon*. Budapest: Oktatási Minisztérium.
- 5 Lakatos Judit: Ifjúsági munkanélküliség. In: Gábor Kálmán (szerk.): *Társadalmi átalakulás és ifjúság. Szabadság mint esély?* Szeged: Belvedere Kiadó. 58–63.
- Lannert Judit (1996): Változások a hazai iskolaszervezetben. *Educatio*, 2., 215–230.
- Liskó Ilona (2000): Az iskolarendszer átalakulási tendenciái. In: Gábor Kálmán (szerk.): *Társadalmi átalakulás és ifjúság. Szabadság mint esély?* Szeged: Belvedere Kiadó. 113–123.
- 6 A közölt ábrák és táblák kerekített százalékos adatokat tartalmaznak! Forrás: *Ifjúság2000. Gyorsjelentés*.
- 7 Józsa, 1979: III. 61.
- 8 Lásd Norbert Elias.
- 9 Enyedi–Erős–Fábián (2000): Előítéletesség és tekintélyelvűség a fiatalok körében. In: *Társadalmi átalakulás és ifjúság*. Budapest: Belvedere. 163–172.
- 10 Inglehart, 1977.

- 11 Lásd Rosta Gergő tanulmányában a vallásos meggyőződésűek viszonyát a materiális, illetve immateriális értékekhez.

Irodalom

- Bourdieu, Pierre: Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Új Mandátum, 1997. 80–135.
- Davis, Kingsley–Moore, Wilbert E.: A rétegződés néhány elve. In: Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Új Mandátum, 1997. 10–23.
- Gábor Kálmán: *A középosztály szigete*. Belvedere, 2001.
- Kapitány Balázs: Az értékbeállítódások különbségei különböző kohorszokban, életkorokban. In: *Család és népesség – itthon és Európában*. KSH–Századvég Kiadó, 2003. 254–278.
- Kolosi Tamás: *A terhes babapiskóta*. Osiris, 2000.
- Nan Lin: Társadalmi erőforrások és társadalmi mobilitás – a státuselérés strukturális elmélete. In: Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Új Mandátum, 1997. 383–416.
- Parsons, Talcott: A társadalmi rétegződés elméletének átdolgozott analitikus megközelítése. In: Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Új Mandátum, 1997. 80–135.
- Róbert Péter: *Társadalmi mobilitás*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság–Századvég Kiadó, 2000.
- Szabó Andrea–Bauer Béla–Laki László: *Ifjúság 2000 Gyorsjelentés*. Nemzeti Ifjúságkutató Intézet, 2001.
- Szabó Andrea–Bauer Béla–Laki László: *Ifjúság 2000 Tanulmányok I.* Nemzeti Ifjúságkutató Intézet, 2001.
- Zinnecker, Jürgen: A fiatalok a társadalmi osztályok tükrében. In: Gábor Kálmán (szerk.): *Civilizációs korszakváltás és ifjúság*. Szeged, 1993. 5–28.

Szirmai Viktória

TÁRSADALMILAG FENNTARTHATÓ VÁROSFEJLŐDÉS A KELET-KÖZÉP-EURÓPAI TÖRTÉNELMI BELVÁROSOKBAN¹

Bevezetés

A 2005-ös franciaországi szegénynegyedek lázadásainak szimbolikus jelentőségük is van, hiszen a térbeli társadalmi kirekesztés kedvezőtlen hatásait és konfliktusait, a társadalmilag fenntartható fejlődés bevezetésének a szükségességét mutatják. A társadalmi kirekesztés a globális kapitalizmus működéséből fakadó társadalmi strukturális következményeket, a globális urbanizáció területi hatásait, a térbeli társadalmi egyenlőtlenségek új paradigmáját fejezi ki. Az új paradigma értelmében meghatározott társadalmi helyzetben lévő emberek, többnyire az alacsony iskolázottságú, szakképzetlen társadalmi csoportok, az idősebbek, az alacsony státusú bevándoroltak és etnikai kisebbségek nemcsak a társadalom alapműködését biztosító gazdasági szerkezetből, az abból adódó társadalmi szerepekből, a munkaerőpiacról, az oktatási rendszerből, hanem a teljes emberi életet biztosító lakóhelyi körülményekből is ki vannak rekesztve (Munk, 2005:2).

A francia elővárosi konfliktusok alapvetően társadalmi strukturális problémák megnyilvánulásai, az elővárosokban koncentrálódó hátrányos helyzetű csoportok társadalmi-gazdasági nehézségeit, a globalizáció kedvezőtlen gazdasági hatásai miatti kilátástalan helyzetét mutatják. A francia elővárosi lázadások a nemzeti bevándorlási politika, a francia integrációs modell diszfunkcionális működését, illetve a nem megfelelő, kirekesztő várospolitikai beavatkozások következményeit is kifejezik. Az 1950-es években, az 1960-as évek közepén, a főként észak- és nyugat-afrikai bevándoroltakat a nagyvárosok, köztük Párizs elővárosaiban, a közpénzekből kialakított ún. bidon-ville-ekben, bádógvárosrészekben, az 1970-es évek derekától a Párizs-, illetve nagyváros-környéki elővárosi lakótelepek szociális lakásaiban telepítették le. Ezekből a szegregátumokból – ahol a városi átlagnál jóval magasabb munkanélküliség nemcsak a bevándoroltakat, hanem az ott élő francia lakosságot is sújtja – a bevándorlók későbbi generációi sem tudtak kitörni.

A párizsi elővárosokban koncentrálódó hátrányos helyzetű csoportok kilátástalan helyzetét, a globalizáció kedvezőtlen gazdasági hatásait kifejező munkanélküliség miatti nehézségeket nagymértékben felerősítették a térbeli társadalmi kirekesztődés folyamatai, amelyek nemcsak Párizsra, hanem a nyugat-európai városok mindegyikére jellemzőek.

A nagyvárosi térbeli társadalmi kirekesztődés folyamatai, a „felesleges” csoportok, a szinte osztályon kívüliek, az ún. „underclass” tagjainak a területi koncentrálódásai történetileg változóak, számos tényező határozza meg a jellegzetességeiket. Az 1950-es, 1960-as évek nyugat-európai nagyvárosaiban az alacsony társadalmi státusú csoportok belvárosi koncentrációja is jellemző volt, mégpedig az 1970-es, 1980-as évekig. Ekkor kezdődött meg a történelmi belvárosi negyedek komoly mértékű felújítása, közte a fizikailag és társadalmilag lepusztult slumok rehabilitációja. A felújítást kö-

vető urbanisztikai átalakulások, a megnövekedett ingatlan- és telekárak, (sok esetben) a kirekesztést támogató várospolitikai döntések miatt az alacsony társadalmi státusú csoportok kiszorultak a városszéli negyedekbe, rossz minőségű lakótelepekre.

A franciaországi elővárosok mai lázadásai, bár nem a belvárosi felújításokkal kapcsolatosak, egyértelműen bizonyítják a társadalmi szempontokat mellőző, akár várostelepítési politikák, akár városrehabilitációs beavatkozások kedvezőtlen hatásait. Mégpedig azt, hogy a társadalmi kirekesztés következtében létrejött területi szegregáció akadályozza a széles körű társadalmi integrációt, a lokális társadalmi kohéziót. A társadalmi kirekesztés országhatárokat is átlépő társadalmi konfliktusokat okozhat. A párizsihoz hasonló lázadások egyéb francia és más európai nagyvárosokban is létrejöttek.

A francia eset még egy további fontos tanulságot kínál. Nevezetesen azt, hogy a társadalmi szempontokat mellőző várostelepítési politikák, és városfelújítási beavatkozások a területi problémák csupán lokalizálását, vagy áthelyezését, de nem a megoldását adják. A francia várostelepítési politika, amely nem, vagy csak korlátozottan engedte be a nagyvárosok centrumrészeibe az alacsony státusú csoportokat, a belvárosi rehabilitációk, amelyek többnyire felszámolták, illetve enyhítették az ott megjelent szegénységet, a centrumok társadalmi problémáit ugyan megoldották, de a komplex strukturális és területi kezelések hiánya miatt a társadalmi problémák a városok más részein megjelentek, újratermelődtek.

A 21. század a város évszázada. A világ népességének ma közel 50%-a városi terekben él és ez az arány fokozatosan növekszik. Az előrejelzések szerint 2025-ben a világ népességének közel 62%-a városlakó lesz. Európában a népesség 80%-a él városokban. Az európai városi népességnövekedés is kifejezi a modern nagyváros társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális jelentőségét. A mai nagyvárosok stratégiai szerepeket töltenek be a modernizáció folyamataiban, a globális gazdaság szerveződésében, működésében. A nagyvárosokban koncentrálnak a modernizáció, a gazdasági, társadalmi fejlődés, a globális gazdaság működési feltételei, a történetileg felhalmozott tudás eredményei, a kulturális örökség, az építészeti alkotások, a jóléte és a kényelmet biztosító szolgáltatások, a legmodernebb infrastruktúrák, az ezeket létrehozó és használó városi társadalmi csoportok, az iskolázott, képzett középosztály, a gazdasági, a politikai, a kulturális elit tagjai. Miközben a modern nagyvárosi terek nagyon ellentmondásosak. A nagyvárosokban a társadalmi problémák sokasága is megtalálható, a lakóhelyi társadalmi egyenlőtlenségek hagyományos és új struktúrái, a történeti és a mai szegénység, a tradicionális és a modern bűnözés, a természeti környezeti ártalmak, a társadalmi konfliktusok legkülönbözőbb formái, legújabbban a terrorcselekmények, a globális klímaváltozás veszélyei is.

A modern európai nagyváros egyik legfontosabb övezete a belváros. A belvárosok alapvető szerepeket vállalnak a modern nagyváros funkcionálásában, a globális gazdaság terjedésében, a nagyvárosok gazdasági versenyképességében. A belvárosok őrzik a történelmi múltat, a legkorábbi korok építészeti örökségét, bemutatják a legújabb korszakok urbanisztikai eredményeit is. A városi fizikai, társadalmi problémák jelentős része is a belvárosokban koncentrálnak. A belvárosok állapota tehát kifejezi az egész város fejlettségét, a városi társadalom gazdagságát, a várost irányítók gondosságát, vagy azok hiányát is.

Nyugat-Európában a belvárosokban és a belvárosok peremén megmutatkozó fizikai és társadalmi válságjeleket, a városközpontok és a külső zónák társadalmi polarizációját,

a városi szegénységet, a társadalmi kirekesztettség területi megnyilvánulásait, konfliktusait az 1990-as évek óta a társadalmi fenntarthatóság koncepció alkalmazásával töreksenek enyhíteni. A koncepció megvalósulását ugyan sok minden akadályozza, számos lokális probléma megoldását is adta.

S ez azért is jelentős, mert az 1990-es évek átalakulása során egyértelművé vált, hogy a közép-európai belvárosokban is felerősödtek a fizikai, társadalmi problémák, a társadalmi polarizáció. A térbeli társadalmi kirekesztés folyamatai is éleződtek, a városi szegénység növekszik. Az eddigi folyamatok alapján úgy látszik, hogy a globális trendekben, közte a nyugat-európai városfejlődési folyamatokban kialakult belvárosi társadalmi problémák a mai kelet-közép-európai városfejlődésben is relevánsak. Szükség lehet tehát a nyugat-európai fejlődési modelltől következő társadalmilag fenntartható városfejlődés koncepciójának az alkalmazására.

A tanulmányban a jelzett kérdések elemzésére vállalkozom. Egyrészt bemutatom a kelet-közép-európai városfejlődésben szerveződött társadalmi fenntarthatósági problémákat, a történelmi belvárosokban koncentrálódó feszültségeket, másrészt megvizsgálom a nyugat- és a kelet-közép-európai városfejlődés társadalmi fenntarthatósági problémáiban érzékelhető különbségeket és hasonlóságokat, harmadrészt röviden összegezem a társadalmilag fenntartható belvárosfejlődés néhány fontos szempontját.

I. Az európai urbanizáció és a társadalmi fenntarthatóság problematikája

1. A nyugat- és a kelet-közép-európai urbanizáció meghatározottságai

Számos elemzés bizonyította már, hogy a kelet-közép-európai urbanizáció a modern globális urbanizáció részeként jelent meg, nem képez sajátos szocialista modellt, a fejlett nyugat-európai urbanizációs folyamatokat is meghatározó mechanizmusok szerint alakul, az egyes országok történelmi sajátosságai, illetve a régiót jellemző hatalmi, politikai, társadalmi viszonyok specifikumai szerint (Enyedi, 1992). A nyugat-európai folyamatoktól való eltéréseket részben a regionális történelmi adottságok okozzák. A kelet-közép-európai térség országainak mind a 19., mind a 20. századi történelmére jellemző volt a különböző nagyhatalmaknak való kiszolgáltatottság, a nyugati típusú autonóm városi fejlődés hiánya, a Nyugat-Európához képest történetileg is periferikus gazdasági, társadalmi helyzet, az ebből is adódó megkésett urbanizáció is (Weclawowicz, 1992). A vizsgált régióban csak a 19. században kezdődött az iparosítás, az urbanizáció. A lengyel és a magyar társadalom hosszú ideig megőrizte a rurális jellegét (példa erre, hogy 1950-ben a falusi népesség aránya Lengyelországban 70%, Magyarországon 60% volt). A cseh társadalom, mint a Közép-Európa urbanizációs központi régiója, urbanizáltabb volt (Enyedi, 1992; Weclawowicz, 1997).

Az államszocialista rendszer viszonyai további eltéréseket okoztak. A társadalmi, politikai, hatalmi rendszer mechanizmusai részben késleltették a globális urbanizációs folyamatok kibontakozását, részben visszafogták a folyamatok érvényesülését is.²

Az 1990-es évek átalakulási folyamatai, a kelet-közép-európai országokban lezajlott politikai, társadalmi, gazdasági rendszerváltás, az európai integráció, az Európai Unióhoz történő csatlakozás, a globalizáció hatásai miatt folyamatosan csökkennek a nyugat centrumokhoz képesti különbségek, és erősödnek a hasonlóságok. A speciális jellemzők azonban továbbra is érzékelhetők, amelyek a történeti hatásokból, azok átalakulásából, a globális gazdasági, társadalmi és politikai folyamatok egyidejű érvényesüléséből, konfliktusaiból is fakadnak.

A kelet-közép-európai országok magasan urbanizáltak. A városi népesség aránya 58–74% között mozog. Az európai trendek szerinti fejlődést mutatja a városi népesség, a gazdasági aktivitás, és a globális tőke nagyvárosi térségekben történő koncentrációja³ (Illés, 2002:74). Ebben az országok méretei szerint ugyan belső különbségek vannak, például a nagy és a kis országok között (Illés, 2002:74). Az alábbi táblázatból⁴ is látszanak a belső differenciák, a legnagyobb mértékben a lengyel városi lakosság koncentrálódik a 100 ezer főt meghaladó nagyvárosokban (és a fővárosban). Ezt követi a magyar városi népesség nagyvárosi (és fővárosi), illetve a cseh városi népesség nagyvárosi koncentrációja.

1. táblázat. A városi lakosság városnagyság szerinti megoszlása 2004-ben

Városnagyság-kategória	Lengyelország	Csehország	Magyarország	Szlovákia
5000 fő alatt	2,40%	20,11%	1,48%	n. a.
5000–9999	3,40%	9,35%	5,98%	n. a.
10 000–49 999	17,80%	12,23%	21,76%	n. a.
50 000–99 999	8,60%	11,32%	7,52%	n. a.
100 000 felett	29,40%	9,22%	11,41%	n. a.
Főváros részesedése	4,40%	11,45%	16,80%	7,9%
A városlakó népesség országos viszonylatban összesen	66,00%	73,68%	64,99%	57,4%

Forrás: <http://www.stat.gov.pl/test/search.jsp>, <http://www.fat.admin.ch/eaee96/abstracts/s24.pdf>
KSH Magyar Statisztikai Évkönyv 2004, www.statistik.sk, www.infostat.sk/vdc/

A globális trendeknek megfelelően a nagyobb városok, főként a fővárosok kiemelt szerepet töltenek be a gazdasági, társadalmi modernizációban (Weclawowicz, 1998:55). A várospolitikai sajátosságok miatt már az államszocializmus idejében lehetővé vált, hogy a fővárosok mellett megerősödjenek a nagyvárosok is. Az ipari létesítményeket ide telepítették, a lakásépítkezések jelentős részét ide helyezték, a területi igazgatási sajátosságok szerint redisztributív központokká is váltak (Illés, 2002:76). A rendszerváltás gazdasági átalakulása is a nagyobb városokat támogatta, a fővárosok és a nagyvárosok fogadták be a legnagyobb mértékben a külföldi működő tőkét, itt volt a leggyorsabb a gazdasági szerkezetváltás.

A nyugat- és a kelet-közép-európai városok növekedési pályái közötti sajátos eltérések érdekes módon bizonyítják a követő jelleget, azt, hogy a vizsgált régióban zajló urbanizációs folyamatok a történetileg meghatározott késleltettség szerint, de követik a nyugat-európai városfolyamatokat. A gazdasági és társadalmi szuburbanizáció hatására Nyugat-Európa nagyvárosaiban a népesség az 1970-es évek óta folyamatosan csökkent, az 1980-as években a csökkenés még szignifikánsabb volt. Az 1990-es évek

azonban a globális urbanizáció új szakaszát, a reurbanizációt eredményezték. Ennek keretében a városi népesség ismét növekedni kezdett.

A kelet-közép-európai nagyvárosok növekedése az 1950-es években volt magas, és az 1970-es évektől kezdve enyhe csökkenés tapasztalható, ez a csökkenés a legnagyobb az 1980-as években volt (Jeney, 2002). Az 1990-es évek hozták meg a szuburbanizációs folyamatok dinamizálódását.

2. A városfejlődési folyamatok és a társadalmi fenntarthatósági problémák

Európában a társadalmi fenntarthatóság koncepcióját alapvetően a belvárosokban és a belvárosok peremén megmutatkozó fizikai és társadalmi válságjelek, a városközpontok és a külső zónák társadalmi polarizációja, a modern nagyvárosi szegregáció folyamatai és a városi szegénység, a társadalmi kirekesztettség növekedése, és ennek területi megnyilvánulásai, konfliktusai hívták életre.

2.1. A belváros válsága: általános trendek

A belvárosokra jellemző válságjelek történetileg elsőként az amerikai nagyvárosokban jelentkeztek. A 19. század végén felgyorsult városfejlődés, a gazdaság és a népesség gyors nagyvárosi koncentrációja, a vidéki népesség városi, belvárosi terekbe áramlása, a népességnövekedés és az infrastrukturális fejlődés közötti szakadékok kialakulásához vezetett. A belső városrészekben található épületek gyors romlásnak indultak, a lakásállomány egyre nagyobb mértékben pusztult, összefüggő területek slumosodtak, a természeti környezeti problémák, a zaj, a közlekedési gondok az ott élők számára elviselhetetlenné váltak. A fizikai leromlást társadalmi jelenségek, és konfliktusok követték, a társadalom perifériáján lévő rétegek beáramlása, az alacsonyabb társadalmi státusú csoportok, hátrányos helyzetben lévő etnikai csoportok koncentrációja. Jellemzőbbé váltak a deviáns társadalmi jelenségek, a prostitúció, a kábítószer-fogyasztás, a szervezett bűnözés. A jelzett tényezők miatt a jobb módú, tehetősebb csoportok, főként a fehér lakosságból elmenekültek a városközpontokból, többnyire a városok külső negyedeibe, az elővárosokba, a kertvárosokba költöztek (Hoyt, 1973:163).

A belváros válsága természetesen nem kizárólagos magyarázata annak, hogy a múlt század harmincas éveitől kezdve az addig koncentrált városnövekedés a centrumokból áttevéődött az elővárosokba, a városközpontok pedig szinte kiürültek. A gazdaság decentralizációja, a városközpontok funkcionális átalakulása, a motorizáció, a gépkocsiforgalom fellendülése, az elővárosi bevásárlóközpontok terjedése, a középosztály jövedelmi viszonyainak emelkedése, és új lakóhelyi elvárásai a meghatározó tényezők.

Európában az 1950-es, 1960-as években gyorsult fel a gazdaság decentralizációja, a nagyvárosi gazdaság és a társadalom kifelé törekvése. A belvárosokban is érzékelhetővé váltak a várospusztulás jelenségei. Bár az európai városfejlődés soha nem hozta létre az amerikai városokra jellemző mértékű belvárosi válságjeleket. Az európai kö-

zéposztálybeliek soha nem utasították úgy el a belső városrészeket, ahogy az amerikai jómódú rétegek tették. A belvárosban lakni mindig érték maradt. Az európai országokban soha nem jött létre az amerikai méreteket öltő személygépkocsi-forgalom, a kisebb távolságok és a fejlett tömegközlekedés miatt sem. A városi középosztály ki-költözése miatt az európai nagyvárosokban is tapasztalható volt a nagyváros centrumok lelassult fejlődése, egyes belső városrészek kiüresedése. A társadalmi, gazdasági szuburbanizáció eredményeként a városközpontok népessége alig, miközben a környék lakossága rendkívüli mértékben növekedett. A városközpontok kiürülését okozták a belvárosi népesség kisebb városok és falvak felé irányuló területi migrációi is.

Új városi társadalmi szerkezet jött létre. A szuburbanizáció a centrumvárosok „strukturális deficitjével”, vagyis azzal járt, hogy a magas jövedelmű csoportok a városok szegélye felé mozdultak, miközben az alacsonyabb jövedelműek a belső részekben maradtak (Innovative Policies..., 1996; Territorial Development..., 1999). Az 1970-es, 1980-as években felgyorsultak a bevándorlás folyamatai is. Az afrikai, az ázsiai, a latin-amerikai országokból érkezett bevándorló munkások a központokhoz közeli leromlott városrészekben, munkásnegyedekben helyezkedtek el (Hermann–Leuthold, 2005). (Svájcban voltak olyan belváros közeli városrészek, ahol a külföldiek aránya 50% volt [Hermann–Leuthold, 2005].) A nyugat-európai nagyvárosokban mindenhol szaporodtak a hátrányos életlehetőségeket nyújtó, marginális, vagy deviáns élethelyzetekre szocializáló, a társadalmi problémákat és konfliktusokat koncentrálnó, a társadalmi integrációt nem vagy alig biztosító leromlott városcentrumrészek (Berger, 1998:269–283).

Az 1980-as, 1990-es évek a területi társadalmi gazdasági folyamatok új irányait hozták létre. A fejlett nyugat-európai országokban (de az Egyesült Államokban és Japánban is) megfigyelhető a gazdaság és a társadalom (ismét) gyors centralizációja, a globális tőke és annak intézményei, a multiregionális, és interregionális, később multinacionális, transznacionális vállalatok, a szolgáltató szektor, a szakképzett munkaerő nagyvárosi koncentrációja (Sassen, 1991:17–35; Veltz, 1996:33). A globális gazdaság igényei a belső városmagok funkcióváltását, a korábbi lakóhelyi funkciók igazgatási, üzleti funkciókká alakulását adták. Az európai belvárosokban számos rehabilitációs beavatkozás történt. Ezek a folyamatok a globalizáció, a globális gazdaság városközpontok iránti igényeit, a globális gazdasághoz kapcsolódó társadalmi rétegek belvárosi lakóhelyi törekvéseit is kifejezték. A kutatók szerint a világpozíciókat birtokló cégek, és az azokhoz kapcsolódó ún. új osztály, tehát a magas jövedelmű menedzserek, magasan képzett szakmacsoportok, tőkerésszel rendelkező alkalmazottak a városközpontokban, míg a rutinszerű, nemzeti vállalatok és az inkább nemzeti középosztály tagjai a városrégiók perifériáin, jobb minőségű elővárosokban helyezkednek el (Sassen, 1991:245–322). A jelzett új szegregációs trendek, az „enbourgeoisement”, vagy a „gentrification” a belvárosi negyedek nagy polgárosodását adták.

Ez a ma még nem számottevő méretű, de fejlődő létszámú csoport a városi társadalmi szerkezetet jellegzetes módon határozza meg. Ők a „metropolitan businessmen”, a transznacionális középosztály tagjai, a nemzetközi szakértők, az akadémiai, az egyetemi, a médiaélet, az európai kormányok, nemzetközi szervezetek képviselői, a szolgáltató szektor fejlődésének a produktumai. Ezek a csoportok nemcsak egy városban, hanem a városok között élnek, ők használják elsősorban a városközpontok intézményeit, a hoteleket, az éttermeket, látogatják a kulturális élet nagyobb eseményeit (Martinotti, 2004).

Az 1990-es évek óta az európai városok társadalmi szerkezetét a dzsentifikáció, és a marginalizáció komplementer egymást kiegészítő ellentmondásos folyamatai alakítják. A dzsentifikáció folyamatai főként a centrumrészekre, a történetileg jobb módúak által lakott negyedekre (a „Beaux Quartiers”-re) és a jobb elővárosokra vonatkoznak, míg a marginalizáció inkább a városkörnyékekre jellemző (Herman–Leuthold, 2005:4). A belvárosok megújulását követően az 1950-es, 1960-as években épült, pusztulófélben lévő lakásállományú városszéli munkásnegyedekből a jobb módú, nem külföldiek a belső részekbe költöztek. A helyüket egyre több idős, alacsony státusú bevándorolt, deprivált helyzetű foglalta el. Ezzel létrejött a modern városi társadalmak egy új térbeli társadalmi egyenlőtlensége, a jól képzett, magas jövedelmű, modern városi középosztály által lakott városcentrumok és az alacsonyan iskolázott, szakképzetlen, a városi társadalomhoz kevésbé integrált város perifériák megosztottsága (Herman–Leuthold, 2005:12).

2.2. A kelet-közép-európai belvárosok válsága: a történeti örökség

A kelet-közép-európai országokban az 1970-es évek óta nyilvánvalóak a belvárosi problémák, a történeti műemlékek, a lakásállomány pusztulása, a slumosodás folyamata, a természeti környezeti károk. A várospusztulás az 1980-as években még szignifikánsabbá vált. A fizikai leromlás társadalmi következményei azonban jóval kisebb mértékben jelentek meg a kelet-közép-európai térség városaiban, mint a korabeli nyugat-európai városokban. A társadalomtudományi kutatások ugyan jeleztek bizonyos társadalmi szerkezeti problémákat. A nagyobb városok esetében már a jelzett időszakokban érzékelhetővé vált az alacsony jövedelmű, idősebb népesség, illetve a roma népesség belvárosi koncentrációja (Ladányi–Szelényi, 1988:83; Musil, 2002). A középosztály városszéli kivonulásáról azonban még nem lehetett beszélni. Bár az állami lakáselosztási mechanizmusok, az új lakótelep-építkezések lehetővé tették egyfajta „kvázi-szuburbanizációt”, a lakótelepi társadalmak, sok esetben a leromlott belső városrészek tehetősebb, jobb politikai érdekérvényesítési lehetőségekkel, magasabb pozícióval rendelkező társadalmi rétegeinek városszéli kivonulásának az eredményei. A nagyobb városok centrumainak a környékén, vagy a külső övezetekben épült új lakótelepek modern, komfortos lakásai a társadalmi, politikai helyzet, és elkötelezettség jutalmaiként is szolgáltak a redisztributív lakáselosztási rendszerben. Az állami lakáselosztási rendszerben kedvezőtlenebb társadalmi, politikai pozíciót elfoglaló középosztálybeliek, illetve az alsóbb középosztálybeliek azonban továbbra is a belvárosokban maradtak (Cséfalvay, 1995:41). A kelet-közép-európai városok államszocialista időszakában sokkal kevésbé dinamikus a szuburbanizáció, mint a nyugat-európai városokban (Musil, 2002). Ennek legfőbb oka az volt, hogy a városi magánlakás-építést szigorúan korlátozták (Illés 2002:79). A magyarországi lakásgazdálkodási rendszer ugyan liberálisabb volt, már az 1960-as, 1970-es években lehetővé tették a korlátozott piaci lakásgazdálkodást is.

A kelet-közép-európai városok történelmi belvárosainak a fizikai, társadalmi problémái részben az államszocialista örökséggel magyarázhatók. A városközpont fejlesztés nem vagy csak kis mértékben volt része a várospolitikáknak (Lichtenberger [et al.], 1995). Ideológiai értelemben a városközpont konzervatív, burzsoá jelenség volt, ezért

nem kapott prioritást a fejlesztési döntésekben. Politikai, ideológiai célok, a munkásság lakáshelyzetének a megoldási törekvései, a mennyiségi lakáshiány kezelésének céljai (továbbá a nagy építőipari cégek, a házgyárak érdekviszonyai) is magyarázták, hogy a városfejlesztésekben kiemelten fontos volt a lakótelepek fejlesztése. Az infrastrukturális fejlesztési források lakótelepi felhasználása miatt hiányoztak, vagy csak szigetszerűen, pontszerűen jöttek létre az állam, illetve a helyi önkormányzatok által megvalósított rehabilitációs programok és fejlesztések. A belvárosi válság enyhítését akadályozták az államszocialista rendszerek egyre élesebbé váló válságjelei, a gazdasági nehézségek is. Továbbá, hogy a magántőke bevonására nem volt mód.

2.3. A kelet-közép-európai belvárosok mai átalakulása

Az 1990-es évek jelentős változásokat eredményeztek. Ezek a változások azonban nagyon ellentmondásos módon játszódtak le, a városcentrumok meghatározott részeinek gyors és látványos fejlődésével, más részek leszakadásával, fokozatos pusztulásával. Az átalakulás kedvező folyamatai a citysedés folyamataiból, az üzleti, kereskedelmi funkciók növekedéséből fakadnak. Ennek keretében minden nagyobb városban jellemző a pénzintézmények, bankok, irodaházak építése, új vagy megújuló gazdasági, kereskedelmi centrumok és a kapcsolódó infrastruktúrák kialakítása, szállodák felújítása, új szállodák építése, bevásárlóközpontok kialakítása, üzleti-piaci alapú ingatlanfejlesztések. A városközpontokat modernizálják az elegáns üzletek, új éttermek és kávéházak, sétálóutcák, turisztikai látványosságok.

A belső városrészek, az új építészeti megoldások a globális, illetve a nyugat-európai nagyvárosok hangulatát idézik. Ennek oka, hogy a városnegyedek urbanisztikai átalakulása egyre erőteljesebben függ a globális gazdaság terjedésétől, lokális hatásaitól, mint a nemzetgazdaság befolyásától. A belvárosok urbanisztikai jellegzetességei, a hotelek, az irodaházak, a kereskedelmi központok, önkiszolgáló éttermek, szórakoztató centrumok egyre standardizáltabbá válnak a nagy multinacionális kereskedelmi és szolgáltató cégek érdekeit kiszolgáló funkcionális megoldásoktól, és az alkalmazott designtól. Ez a tendenciában egyre homogénebb belvárosi struktúra elsősorban a transznacionális, illetve kozmopolita elit csoportok érdekeit fejezi ki (Martinotti, 2004:9). Főként a rendszerváltás első időszakában a nemzeti városi elitek (közte az építészek, urbanisták is) egyetértve támogatták a globális városfejlődés szempontjait, ma azonban egyre több kritika hangzik el, veszélyben érzik a nemzeti urbanisztikai jellegzetességeket, a városrészek történetileg meghatározott építészeti adottságait (Stroppa, 2003; Szirmai–Baráth, 2005).

Ezek a kritikák az európai trendeket is kifejezik, az utóbbi években az európai városokban mindenhol felértékelődnek a nemzeti, a helyi, közte az építészeti kultúrák, és fontossá válik azok védelme.

A belvárosi lakónegyedekben is lezajlik a fejlődés. Ez azzal is összefügg, hogy az állami lakások privatizációját követően jellemző trenddé vált a belvárosi lakások irodákká alakulása, a lakások irodai funkciókra történő bérbeadása, a mindezt megelőző épületfelújítások is. A rehabilitált negyedek, övezetek számának a gyarapodása is megfigyelhető folyamat. Ezek különböző modellek szerint jönnek létre, többnyire az

állami és a piaci szereplők együttműködése eredményeként. A szociális típusú rehabilitációs modellek azonban inkább csak kísérletekként, tervekként jelennek meg. Ezért a kelet-közép-európai városokban általános probléma a városrehabilitáció lassú, szigetszerű kibontakozása.

A városközpontok lakóövezeteinek a felújítását akadályozza a helyi önkormányzatok kedvezőtlen anyagi helyzete, amely nem elegendő átfogó rehabilitációs projektek megvalósításához. Nehézségeket okoznak a lakásprivatizációs modellek is, a kelet-közép-európai városi népesség többsége lakástulajdonos, akik anyagi helyzetük alapján többnyire képtelenek a házak, és lakásaik felújítására. A társadalmi polarizáció éleződése, a jövedelmi differenciák növekedése szintén akadályozzák a magán erő bevonását a rehabilitációs projektekbe. Ezért a közép-európai fővárosok kedvezőtlenebb ökológiai pozíciójú, szlömösödő belső részeiben egyre nagyobb mértékűt a fizikai pusztulás, a lakásállomány romlása. A belvárosok közterületei, a zöldterületi adottságok – különösképpen a fejlődés dinamizmusából kieső területeken – nagymértékben romlottak.

24. A belvárosi társadalmak jellegzetességei

Az 1990-es években radikálisan csökkent a kelet-közép-európai belvárosok népessége (lásd a 3. táblázatot). Ez részben a cityképződés, a történeti funkciók átalakulásának, a lakóhelyi funkciók csökkenésének, az üzleti, igazgatási funkciók növekedésének természetes következménye (Lichtenberger, 1995b:128). A szuburbanizáció felgyorsulása és a migrációs folyamatok, valamint a természetes fogyás a népességcsökkenés további fontos tényezői.

A társadalmi-demográfiai szerkezet jelentős mértékben átformálódik. A belvárosi népesség idősödése, a hatvan éven felüliek, a nyugdíjasok koncentrációja tipikus minden nagyobb kelet-közép-európai városban. (A 2. táblázat jól szemlélteti a 60 éven felüli lakosság arányának növekedését. A vizsgált belvárosi területek időskorú népességének aránya jelentős mértékben meghaladja a városi arányokat, bár a népességbecslések csökkenő tendenciát mutatnak.) Az egy-két személyes háztartások magas koncentrációja is megfigyelhető, miközben a nagyobb létszámú háztartások a szuburbán területeken jelentek meg (Weclawowicz, 1998:58). A belvárosi slumokban növekszik az inaktív és az alacsony jövedelmű népesség aránya is (Weclawowicz, 1998:62). A közép-európai fővárosokat összehasonlító elemzések szerint az etnikai szegregáció a budapesti belső városrészekben szignifikánsabb, mint Prágában vagy Varsóban (Weclawowicz, 1998:65; Drbohlav–Cermák, 1998:105; Ladányi–Szelényi, 1998). Bécsben a hátrányos helyzetű külföldi bevándorlók – néhány háztömbre kiterjedő – belvárosi szegregációja figyelhető meg (Lichtenberger, 1995:171).

2. táblázat. A 60 éven felüli népesség aránya és várható alakulása a vizsgált fővárosokban

	Varsó		Pozsony		Prága		Budapest	
	2004	2015	2004	2015	2004	2015	2004	2015
A 60 éven felüliek aránya a vizsgált városon belül	22,09%	30%	17,95%	31,60%	15,60%	27,10%	23,42%	n. a.
A 60 éven felüliek aránya a belvárosi lakosságon belül	25,40%	29,40%	25,30%	26,40%	17,00%	n. a.	24,95%	n. a.

3. táblázat. A természetes szaporodás/fogyás mértéke a vizsgált fővárosokban 2004-ben*

	Varsó		Pozsony		Prága		Budapest**	
	Fő	A fővárosi érték %-ában	Fő	A fővárosi érték %-ában	Fő	A fővárosi érték %-ában	Fő	A fővárosi érték %-ában
Természetese szaporodás/fogyás a vizsgált városban	-5085	100%	-607	100%	-3431	100%	-5522	100%
Természetes szaporodás/fogyás belvárosi lakosságon belül	-6090	119,76%	-306	50,41%	-440	12,82%	-4141	74,99%

* Az alábbi forrásokban szereplő adatok alapján saját számítás.

** A budapesti adatok a 2003. évre vonatkoznak.

Forrásadatok:

www.stat.gov.pl/urzedy/warsz/publikacje/publ_el/panorama_dzielnic_2003/panorama_dzielnic_warszawy.pdf

www.infostat.sk/vdc/pdf/prognoza_web/ang/nuts4/

www.praha.czso.cz/xa/ediciplan.nsf/kapitola/13-1101-05_2005_statisticka_rocenka_hl_m_prahy-03

www.budapest.hu/engine.aspx?page=BpKezikonyv

A kelet-közép-európai városokban általában nem érzékelhetők a nemzetközi migráció éles területi megnyilvánulásai, a bevándoroltak, illetve az illegális bevándoroltak nem hoznak létre szignifikáns területi szubkultúrákat, elkülönülő városnegyedeket. Az eddigi kutatásokból az derül ki, hogy a magasabb társadalmi státusú nyugati bevándoroltak a városok jobb részein, közte a felújított belvárosi negyedekben, illetve a jobb elővárosokban élnek. A kedvezőtlenebb társadalmi helyzetben lévő, főként keleti bevándorlók a belvárosok olcsóbb lakásállományú részein, illetve az alacsonyabb státusú városszéli lakótelepeken helyezkednek el (Drbohlav–Cermák, 1998; Beluszky–Szirmai, 2000). Mindez a globális trendek érvényesülését igazolja. A globalizáció mai folyamatainak az érvényesülésekor a társadalmi polarizáció, a társadalmi jövedelmi egyenlőtlenségek, valamint az újonnan érkezetteket kibocsátó ország, vagy régió, vagy település urbanizációs fejlettsége erősebb meghatározói a városi téren belüli területi elhelyezkedésnek, mint az etnikai helyzet, vagy a nemzeti-hovatartozás (Gugler, 2004).

Az európai városok esetében megfigyelt dzsentifikációs trendek (a középosztály felsőbb rétegeinek az új lakótelepekről, vagy az elővárosokból a visszaköltözése) már az államszocialista időszakban felújított belvárosi lakótömbök esetében is megfigyelhetők voltak. Az 1990-es évek során a felsőbb rétegek visszaáramlása is felgyorsult. A piaci viszonyok között megvalósuló rehabilitált lakótömbök felújított, drága és komfortos lakásait, az újonnan épített lakásokat a tehetősebb rétegek foglalták el. A vidéki középosztály tagjaiból is sokan vásároltak új belvárosi lakásokat. A belvárosi környezet igen vonzóan bizonyult a globális elit képviselői számára is. A globális trendeknek megfelelően a városcentrumokban (is) laknak a multinacionális cégek nemzeti és külföldi menedzserei, magasan képzett szakemberei. Ezt mutatja a fiatalok és a külföldiek megnőtt aránya is.

25. „Dual” city: a városközpontok és a külső zónák társadalmi polarizációja

Az utóbbi 10 esztendő során nemcsak a kelet-közép-európai városi szegénység szignifikáns növekedése tapasztalható, hanem a szegénység városi koncentrációja is. (A vonatkozó adatok szerint például Magyarország szegényeinek 64%-a, Szlovákiában a szegények 57%-a városi térségekben található). A városi szegénység aránya 7–10% közötti (lásd a 4. táblázatot). Ez az arány a városok méretei szerint is differenciálódik, a kisebb városokban általában magasabb, a nagyobb városokban alacsonyabb a szegények aránya. (Például a lengyel kisvárosokban 10%, a nagyvárosokban a népesség 2%-a szegény. Prágában 2%, Pozsonyban 3%, Budapesten 4,3% a szegények aránya.⁵)

4. táblázat

	A szegények aránya a városi lakosságon belül* (2000)
Magyarország	9%
Szlovákia	10%
Csehország	7%
Lengyelország	7%

* A szegénység mérése több módszer alkalmas, a közölt adatok az EU által használt szegénységi definíció, az ún. relatív szegénységi küszöb alapján készültek.

Az adatok forrásai: nemzetközi tanulmányok:

http://pdf.dec.org/pdf_docs/Pnadd724.pdf

http://pdf.dec.org/pdf_docs/PNADD748.pdf;

http://europa.eu.int/comm/employment_social/soc-prot/soc-incl/cz_jim_en.pdf

http://europa.eu.int/comm/employment_social/social_inclusion/docs/pl_jim_en.pdf

A hátrányos helyzetű társadalmi csoportok városi elhelyezkedését a történeti, társadalmi és területi folyamatok hatásmechanizmusai mellett a „dual city” koncepció is magyarázza. Mollenkopf és Castells a térbeli társadalmi egyenlőtlenségek kifejezésére használták a duális társadalom fogalmát (Mollenkopf–Castells, 1993). A később máskor által is alkalmazott fogalom a globalizáció hatására szerveződött társadalmi polarizáció makroterületi megnyilvánulásait fejezi ki, a globális gazdasághoz kapcsolódó térségek és területi csoportok előnyeit és a kimaradtak hátrányait. A „dual city”, vagy a „société duale” egyrészt a dinamikusan fejlődő nagy metropoliszok, városi agglomerációk, valamint a komplex válságban lévő ipari városok, kisebb városok, hanyatló, falusi térségek gazdasági és társadalmi ellentmondásait, másrészt a városi térségek belső fizikai és társadalmi polarizációját fejezi ki (Ascher, 1995:126).

A nyugat-európai trendeknek megfelelően a kelet-közép-európai nagyvárosi térségek alacsonyabb társadalmi státusú csoportjai egyrészt a városok belső övezeteiben, a leromlott negyedekben, a slumokban és az alacsony státusú lakótelepeken, másrészt a rosszabb minőségű külső városrészekben, illetve a kedvezőtlen ökológiai és infrastrukturális pozíciójú városkörnyéki településeken jelennek meg (Lichtenberger, 1995b:150; Szirmai, 2004). A várostérségek centrumrészein, és a jobb státusú elővárosokban laknak az iskolázott, képzett, és magas jövedelmű társadalmi csoportok, az elitcsoportok és a középosztály felsőbb rétegei.

A „dual city” koncepció az egyes övezetek belső társadalmi szerkezetének az alakulásakor is érvényesül. A belvárosokban is élesen elkülönülnek a társadalom felsőbb és alsóbb

osztályai. A városcentrumok, illetve a városközpontokhoz közeli belső negyedek az új elit csoportok szegregátumai, miközben a leromlófélben lévő belső negyedek az alacsonyabb társadalmi státusú, marginalizálódó rétegek lakóhelyei (Weclawowicz, 1998:80).

II. A belvárosok társadalmilag fenntartható városfejlődése

A társadalmi fenntarthatóság gondolata elsőként a Brundtland Reportban jelent meg (Brundtland, 1987). A világ nagy problémáit elemző jelentésből kiderülnek a harmadik világ, illetve a fejlődő országok kezelhetetlen városnövekedési folyamatai, az állandóan növekvő lakóhelyi, és a szolgáltatással kapcsolatos lakossági igények, a koncentrált városfejlődés problémái, a városi szegénység, a különböző betegségek. Az iparosodott országok városai esetében elsősorban a belvárosok romlása, a nagy városfejlesztési beavatkozások kedvezőtlen társadalmi hatásai a városi szegénység új jelenségei. A problémák megoldása érdekében a jelentés javaslata az, hogy „gazdasági növekedés új korszakára van szükség, amely erőteljes, de társadalmilag és környezetileg fenntartható” (Brundtland, 1987:18).

A fenntarthatóság meghatározásával, alkalmazhatóságával kapcsolatban is nagyon sok vita bontakozott ki, számos kérdés merült fel. A viták szerveződtek arról, hogy a társadalmi fenntarthatóság eszméjénél hol van a hangsúly, kizárólag a társadalmi problémáknál, vagy egyéb gazdasági, környezeti problémáknál, vagy éppen a jelenségek komplexitásánál? Vitatottá vált az a kérdés is, hogy mit akarunk fenntartani? A természeti környezet állapotát, vagy a gazdasági-társadalmi fejlődés adott szintjét? (Enyedi, 1994:1152)

Hasonló típusú kérdések vehetők fel a belvárosok társadalmi fenntarthatóságával kapcsolatban is. Mit akarunk fenntartani, a belvárosok mai társadalmi összetételét, a ma ott élő (közte a hátrányos helyzetű) lakosságot akarjuk megvédeni? Azt akarjuk elérni, hogy a városfelújítást követően maradjassanak a lakóhelyükön? Vagy a történetileg „őslakos” belvárosiakat, a valaha kimenekült középosztályt, azok leszármazottjait tehát azokat szeretnénk védeni, akik a belvárosok felújítását követően visszajöttek oda, ahonnan a szuburbanizáció folyamán kimenekültek? A belváros melyik funkcióját tartjuk védelemre érdemesnek, a lakóhelyi, vagy éppen az üzleti, igazgatási szerepköröket?

Minden egyes választás érdek- és lakóhelyi csoportokat képvisel, más érdekeket elutasít. Az első kérdésre adott pozitív válasz esetén, vagyis, ha a társadalmilag fenntartható városfejlődési koncepció segítségével a belvárosok mai társadalmi összetételét, a ma ott élő (közte a hátrányos helyzetű) lakosságot akarjuk megvédeni, ha azt akarjuk elérni, hogy a városfelújítást követően maradjassanak a lakóhelyükön, esetleg megakadályozzuk a városközpontok gazdasági fejlődését, az üzleti, igazgatási modernizációt, és megakadályozzuk az új népesség beáramlását (azok lakóhely-választási jogait sértjük). A második kérdésre adott pozitív válasz esetén, vagyis, ha úgy döntünk, a történelmi lakosságot, a valaha kimenekült középosztályt, vagy azok leszármazottjait, illetve a globális városokban már látható globális elit érkezését támogatjuk, a most ott élő (közte hátrányos helyzetű) lakosság szempontjainak érvényesítésétől tekintünk el.

A különböző érdekek harmonizációja, az érintett társadalmi csoportok eltérő helyzetéből és szempontjaiból adódó konfliktuskezelés a mai mechanizmusoknál jobb megoldásokhoz vezethet. Erre a belvárosi társadalmakban érzékelhető ellentmondásos érdekek

feloldása miatt is szükség van. A rendszerváltás számos ellentmondást hozott létre a belvárosok lehetőségeit használó globális és nemzeti, (városi) elit csoportok és a helyi (gyakran hátrányos helyzetű) lakosság városfejlesztési folyamatokkal összefüggő szempontrendszerei között. A helyi lakosság számára nyilvánvaló a belvárosok társadalmi egyenlőtlenségeket okozó differenciált fejlesztése. Nyilvánvaló az állami, az önkormányzati és a magánforrások vagy city-funkciók fejlesztésére, vagy a felsőbb rétegek lakásigényeire való felhasználása. Nyilvánvalóak a fenntartható városfejlődést, illetve a szociális típusú rehabilitációt szolgáló városfelújítások elmaradásai is.

A városlakók számára világossá vált a rehabilitált lakótömbök átalakuló társadalmi szerkezete, a szegények helyét elfoglaló gazdagabb csoportok megjelenése, a rehabilitáció társadalmi kirekesztő hatása, az alacsony státusú csoportok kiköltözése, kiköltöztetése a felújított negyedekből. Konfliktus tapasztalható a belvárost csak használó városi elit és a helyi lakosság lakóhelyi elvárásai között is. Ez utóbbiak számára a történeti urbanisztikai adottságok védelme, a lakások felújítása, a természeti környezet, a csend védelme fontosabbak, mint a belvárosi turisztikai kínálat, az attrakciók, a közterekre koncentráló események. Ezek nemcsak zajt és gépkocsiforgalmat generálnak, hanem sokszor a helyi lakosságot is kizárják, a magas árak, a termékek elit jellege miatt is.

A társadalmilag fenntartható városfejlődési koncepciókat, az azokhoz kapcsolódó szabályokat, programokat az európai szakértők, tudományos bizottságok, tudósok, nagy nemzetközi konferenciák résztvevői, civil társadalmi mozgalmak, központi és helyi kormányzatok, és azok képviselői hozták létre, azok törekszenek a megvalósításukra. Ezek a koncepciók és szabályok, programok elhivatottan képviselik a városok mai komplex gazdasági, társadalmi és környezeti érdekeit. Ezt egyértelműen bizonyítják az Európai Unió városrehabilitációs politikája keretében létrejött, konkrét problematikus városnegyedekben megvalósított programok, ahol egyaránt törekedtek a negatív környezeti károk kiküszöbölésére, a lakókörnyezet védelmére, a társadalmi kirekesztés megakadályozására, a városnegyednek a városi tér egészéhez történő integrációjára (Soóki–Tóth, 2005:68). A döntésmechanismusok azonban nem tökéletesek, hiszen még a fejlett demokráciákban sincs biztosítva a civil társadalmak érdemi részvétele, a civil társadalmi szervezetek döntéshozatali integrációja (Szirmai, 1999).

A társadalmilag fenntartható városfejlődés fogalma

Ebben a tanulmányban nem cél a koncepció kifejtése, a fogalom meghatározása, ezt már mások részletesen megtették. (Fleischer Tamásnál olvashatjuk például, Susan Murcottot idézve, hogy az 1979 és 1997 között a fenntarthatóság 57 meghatározása jelent meg. [Fleischer, 2002]) A tanulmány szempontjából néhány fontosabb szempont összegzésére van csak szükség.

A társadalmilag fenntartható városfejlődés abban különbözik a fenntartható városfejlődés fogalmától, hogy nagyobb hangsúlyokat ad a társadalmi szempontok védelmének, hogy a környezeti, a gazdasági és a társadalmi érdekek érvényesítésének a komplexitását hangsúlyozza. Ez azért jelentős, mert a társadalmilag fenntartható koncepció általában kevesebb figyelmet kap, mint a környezetileg fenntartható fejlődés (Hancock, 2004). Ez az

értelmezés megegyezik a Brundtland-jelentés felfogásával is. A koncepció demokratikus és szolidaritást sugalló, az összes érintett és érdekelt társadalmi szereplő – helyzetéből fakadó differenciált – anyagi részvételét feltételezi, a nemzetközi, a nemzeti, a helyi kormányzatok, a közösségi és a magánszektor, a gazdasági vállalkozások, az egyének, a nonprofit szektor forrásaira alapozott beavatkozások jelentőségét képviseli (Soóki Tóth, 2005).

A társadalmilag fenntartható városfejlődés – ma még inkább csak jövőképében – a város egésze és a belső részei esetében a városfejlesztési források igazságos elosztása valósul meg, a városfejlesztési források elosztása a városi népesség fizikai, mentális, gazdasági, és társadalmi jólétét egyaránt szolgálja. A hivatalos politika támogatja az oktatást, és a humán potenciál fejlesztését egyaránt. A várospolitikai védi a kulturális és a társadalmi örökséget. A várospolitikai rendszer biztosítja a városlakók részvételét a helyi politikákban és a városfejlődési döntésekben, a rehabilitációs projektekben, az ehhez szükséges intézményeket kialakítja, fejleszti. A politika támogatja, védi és fejleszti a társadalmi kohéziót, törekszik a városfejlesztéssel összefüggő érdekek feltárására, egyeztetésére, az érdekek harmonizálására s ez a társadalmi részvétel elvén alapszik. És végezetül a hivatalos politika megakadályozza a társadalmi kirekesztést, szolidáris a társadalmi okokból hátrányos helyzetű, kiszolgáltatott csoportokkal, azok tagjaival és biztosítja a különböző társadalmi csoportok, eltérő közösségek és kultúrák együttélését.

Ez a politika csak akkor valósulhat meg, ha összhangban van a városi társadalom értékrendjével és lakóhelyi elvárásaival. A feltételek biztosításának és a megvalósulásnak az összhangját a várospolitikai és az érintett társadalmak kölcsönös párbeszéde, az ehhez szükséges intézményrendszer biztosíthatja.

Ez a megközelítési mód számos normatív elemet tartalmaz, túl nagy lehetőséget ad a „felülről” érkező szabályoknak, beavatkozásoknak. Az alkalmazás során éppen ezért fontos a normatív szempontok csökkentése, a társadalmi részvételre alapozott felfogás képviselése. Fontos az is, hogy az érintett közösségektől távol elhelyezkedő, meghatározott szakmai (elit) csoportok által helyesnek tartott megoldási módok valóságos társadalmi vitában mérressenek meg, jöjjön létre a társadalmi legitimitáció, a különböző típusú érdekek harmonizációja. A társadalmilag fenntartható városfejlődési beavatkozások sikerét a várospolitikák és az érintett társadalmak közeledése adhatja. Miközben tisztában vagyok azzal is, hogy még a legdemokratikusabb váropolitika sem elegendő önmagában a térségi társadalmi problémák megoldására. A belvárosban koncentrálódó társadalmi fenntarthatósági problémák megoldásai strukturális (munkaerő-piaci, oktatási, szociálpolitikai stb.) és lakóhelyi (komplex fizikai és társadalmi városfelújítási) beavatkozásokat is megkövetelnek.

Azt is látnunk kell, hogy a társadalmilag fenntartható városfejlődés megalapozása a kelet-közép-európai városokban kiváltképp nehéz folyamat, az ahhoz szükséges tényezők sokkal kevésbé kialakultak, mint a fejlett nyugat-európai társadalmakban (Fleischer, 2002). Nem megfelelő a váropolitika és a civil társadalom, az őket képviselő civil szervezetek viszonya. Még mindig nem jellemző a fejlett, környezettudatos civil társadalom, kevés az erős, környezeti érdekérvényesítésre képes civil társadalmi szervezet. A társadalmi polarizáció éleződése, a szegénység növekedése miatt a (a környezetet károsító) munkahelyek védelme (is) kiemelt szempont az alacsonyabb társadalmi státusúak körében, a közép- és felsőbb osztályok értékrendje fogyasztáscentrikus, s ez sokszor a természeti környezetet rombolja (Szirmai, 1999).

A társadalmilag fenntartható városfejlődés megvalósulásához szükséges civil támogatottság hiányában feltehető, hogy a városok fejlődésével összefüggő gazdasági és a politikai érdekek, közte a belvárosok gazdasági modernizációja, a gazdag rétegek beáramlásának a támogatása még hosszú ideig maguk mögé fogják utasítani a társadalmi szempontokat, a szegények, de az alsóközéposztály lakóhelyeinek a védelmét, a társadalmi legitimitációra alapozott fenntartható városfejlődés koncepciójának az alkalmazását.

A városfelújítási folyamatok felgyorsulásával, főként az állami és a piaci szereplők mai együttműködésére jellemző modellek túlsúlya esetén, illetve akkor, ha a szociális típusú rehabilitációs modellek nem erősödnek meg, ha nem jönnek létre a társadalmilag fenntartható városfejlődés komplex feltételei, vélhetően erősödni fognak a társadalmi kirekesztés jelenségei. A belvárosi rehabilitációk következtében tehát felgyorsulhat a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok kiszorulása, részben a felújított belső negyedekből, háztömbökből, részben a belvárosból is.

A változást a társadalmilag fenntartható városfejlődés meglapozásában érdekelt, és érintett társadalmi szereplők, a civil társadalmak és mozgalmak, a nemzetközi, a nemzeti és helyi szakmacsoportok és önkormányzatok megerősödése, a mainál sokkal megalapozottabb együttműködése adhatja.

Összegzés: a társadalmilag fenntartható városfejlődés a kelet-közép-európai belvárosokban

1. Az elemzések szerint a kelet-közép-európai nagyvárosok fejlődése történetileg megkétszerezte, de követi a nyugat-európai modelleket, a kelet-közép-európai sajátosságok differenciáltságai szerint. A belvárosok társadalmi fenntarthatósági problémái ezért részben hasonlóságokban és különbségekben is alakultak.

2. Az európai városok fejlődésén a legújabban meghatározó tényezők, a globális gazdasági, társadalmi és területi folyamatok, az európai integráció mechanizmusainak egyidejű érvényesülése miatt a hasonlóságok növekedése érzékelhető. Ezt egyértelműen mutatják a nyugat- és a kelet-közép-európai belvárosok hasonló társadalmi fenntarthatósági problémái, a belvárosi társadalmak differenciált átalakulása, a dzsentrifikáció és a marginalizáció érvényesülései, a „dual city” koncepció megnyilvánulásai, a térbeli társadalmi polarizáció, a társadalmi kirekesztés jelenségei.

3. A kelet-közép-európai belvárosok mai átalakulása során számos olyan tendencia érzékelhető, amelyek a nyugat-európai városok különböző időszakaira, a globális urbanizáció történetileg differenciált periódusaira voltak jellemzők. Ezek a tendenciák azonban a kelet-közép-európai nagyvárosok modernizációja, a globális gazdaságba történő csatlakozás, az európai integráció hatásai miatt egy időben, mintegy halmozottan jelennek meg. A városi társadalmi fenntarthatósági feszültségek ezért a kelet-közép-európai városokban szignifikánsabb módon jelennek meg, mint Nyugat-Európában.

4. A kelet-közép-európai városok társadalmi fenntarthatóságának megvalósulását nehezítik a városfejlesztési folyamatban részt vevő szereplők ellentmondásos érdekei, a társadalmi fenntarthatóságban érdekelt és érintett csoportok gyenge hatalmi pozí-

ciói, a gazdasági, politikai és a társadalmi érdekek differenciált érvényesítési lehetőségei, az utóbbiak hátrányai, a civil társadalmi mozgalmak gyengeségei.

5. A kelet-közép-európai történelmi belvárosok társadalmi problémáinak a kezelése érdekében mindenképpen szükséges a társadalmilag fenntartható városfejlődés koncepciójának az alkalmazása, a nyugat-európában eddig sikeres szempontok, és tapasztalatok adaptálása, a kelet- és közép-európai sajátosságok szerint.

6. A társadalmilag fenntartható városfejlődés koncepciójának az alkalmazása mellett nélkülözhetetlenek a társadalmi strukturális beavatkozások, a városi térségek nem csupán egy-egy övezetére, városrészére, hanem az egész várostérségre kiterjedő komplex megoldások, a térbeli társadalmi problémák áthelyezését, áthelyeződését megakadályozó eszközök.

Jegyzetek

- 1 A tanulmány előadás formájában hangzott el a MOST UNESCO Magyar Bizottság által 2005. szept. 8–9.-én Székesfehérváron rendezett „Social Sustainability in Historical Districts of Cities: Central-European Experiences” című tudományos konferencián.
- 2 A kelet-közép-európai országokban érvényesülő társadalom rányitás redisztributív rendszere értelemében a területi irányítás, a tervezés és fejlesztés kizárólagos szervei a központi hatalmak voltak. A tervezési-fejlesztési mechanizmusok jellegzetességei, a tervezési döntések az állami intézmények belső alkufolyamataiban, a lakóktól, a társadalmilag érdekelt rétegektől, a nyilvánosságtól függetlenül szerveződtek. A helyi hatalmak sem beleszólni, sem pedig érdemben dönteni nem tudtak a tervezési folyamatokkal kapcsolatos ügyekben. A központi hatalom a települések mindegyikétől elvonta a helyben képződött forrásokat, amit a központosítás után saját érdekei, preferált szempontjai szerint újra elosztott. A települések teljesen függő helyzetben voltak. Ez a rendszer később (különösképpen Magyarországon az 1980-as években) oldódott.
- 3 A kelet-közép-európai nagyvárosok európai léptékben azonban inkább csak középvárosnak tekinthetők (Jeney, 2002).
- 4 A táblázatokat Váradi Zsuzsa készítette, amit ezúton is köszönök.
- 5 Az adatok forrása:
Lengyelország
– http://europa.eu.int/comm/employment_social/social_inclusion/docs/pl_jim_en.pdf
Prága – http://europa.eu.int/comm/employment_social/soc-prot/soc-incl/cz_jim_en.pdf
Pozsony – http://www.cphr.sk/english/undp2000en_06_part3.pdf
Budapest – Gábor–Szívós (2002): A jövedelmi szegénység alakulása, a gyermekes családok helyzete.

Irodalom

- Ascher, F. (1995): *Métapolis ou l'avenir des villes*. Paris: Editions Odile Jacob.
- Beluszky P.–Szirmai V. (2000): A települések társadalma. In: Enyedi Gy. (szerk.): *Magyarország településkörnyezete. Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai Kutatások a Magyar Tudomá-*

- nyos Akadémián, VI. A területfejlesztési program tudományos megalapozása.* [Tudományos tanácsadó: Láng I.] Budapest: MTA. 77–98.
- Berger, L. R. (1998): Integration, errances e résinstences urbaines. In: Haumont, N. *L'Urbain dans tous ses états. Faire, vivre, dire la ville.* Paris: L'Harmattan. 269–283.
- Brundtland, G. H. [et al.] (1987): *Közös jövőnk.* [Szerk.: Persányi M.] Mezőgazdasági Kiadó, 1988.
- Cséfalvay Z. (1995): Várospusztulás és felújítás 1945–1989. In: Lichtenberger E.–Cséfalvay Z.–Paal M.: *Várospusztulás és felújítás Budapesten.* Magyar Trendkutató Központ, Az átmenet trendjei 2. 29–47.
- Drbohlav, D.–Cermák, Z. (1998) International Migrants in Central European Cities. In: Enyedi Gy. (1998): *Social Change and Urban Restructuring in Central-Europe.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 87–109.
- Enyedi Gy. (1992): Urbanizáció Kelet-Közép-Európában. *Magyar Tudomány*, 6. sz. 685–693.
- Enyedi Gy. (1994): *Fenntartható fejlődés – mit kell fenntartani?* *Magyar Tudomány*, 10. sz. 1151–1160.
- Fleischer, T. (2002): *Prospects of an Eco-City Development in the Central and Eastern European Urban Areas.* Institute for World Economics of the Hungarian Academy of Sciences. 20.
- Gábor A.–Szívós P. (2002): A jövedelmi szegénység alakulása, a gyermekes családok helyzete. In: Kolosi T.–Tóth I. Gy.–Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi Riórt 2002.* TÁRKI. 42–59.
- Gugler, J. (2004): *World Cities Beyond the West, Globalisation, Development and Inequality.* Cambridge University Press.
- Hancock, T. (2004): The „Soft Infrastructure” of the Healthy Community. *New City Journal*, www.newcity/pages/social-sustainability.html.
- Hermann, M.–Leuthold, H. (2005): *The Consequences of Gentrification and Marginalisation on Political Behaviour.* 11. www.sotomo.geo.unizh.ch/papers/
- Hoyt, H. A. (1973): A városi struktúra klasszikus modelljének újabb torzulásai. In: Szelényi I. (szerk.): *Városshociológia.* Budapest: KJK. 61–182.
- Innovative policies for sustainable urban development.* (1996). The Écological City.
- Illés I. (2002): *Közép- és Dél-Kelet-Európa az ezredfordulón. Átalakulás, integráció, régiók.* Budapest–Pécs: Dialog Campus Kiadó.
- Jeney L. (2002): A nagyvárosok növekedésének területi jellegzetességei Európában. *Regionális Tudományi Tanulmányok 7. füzet.* [Szerk.: Nemes Nagy J.] Budapest: ELTE Regionális Földrajzi Tanszék.
- Lichtenberger E.–Cséfalvay Z.–Paal M. (1995): *Várospusztulás és felújítás Budapesten.* Magyar Trendkutató Központ, Az átmenet trendjei 2.
- Lichtenberger E. (1995b): Várospusztulás- és felújítás Budapesten és Bécsben. (Összehasonlító elemzés.) In: Lichtenberger E.–Cséfalvay Z.–Paal M.: *Várospusztulás és felújítás Budapesten.* Magyar Trendkutató Központ, Az átmenet trendjei 2. 157–173.
- Ladányi, J.–Szelényi, I. (1998): Class, Ethnicity and Urban Restructuring in Postcommunist Hungary. In: Enyedi, Gy.: *Social Change and Urban Restructuring in Central Europe.* Budapest: Akadémia Kiadó. 67–87.
- Martinotti, G. (2004.): The new social morphology of cities. *Discussion Paper Series*, No. 16. www.inequalitiesoftheeuropeanurbanregions/UTI2004. 11. 09.
- Mollenkopf, J.–Castells, M. (1993): *Dual City, Restructuring New York.* New York: Russel Sage Foundation.
- Munk, R.: *Social Exclusion: An Inequality Paradigm for the Era of Globalization?* <http://www.gsen.org.uk/publish/pdfs/soc-excl.polf>. 2005. nov. 17.
- Musil, J. (2002): Changing urban system in post communist societies in Central Europe. In: Pacione, M.: *The City-Critical Concepts.* New York–London: Routledge.
- Sassen, S. (1991): *The Global City.* New York–London–Tokyo: Princeton University Press.

- Sóoki Tóth G. (2005): Városrehabilitáció az Európai Unióban. In: Egedy T. (szerk.): *Városrehabilitáció és társadalom. Tanulmánykötet*. Budapest: MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. 63–71.
- Stroppa, C. (2003): *La cultura urbana tra passato e futuro. Una ricerca sociologica a Milano, Budapest e Praga*. Collana di sociologia. Franco Angeli. 237.
- Szirmai V. (1999): *A környezeti érdekek Magyarországon*. Budapest: Pallas Stúdió.
- Szirmai, V. (2004): Globalizáció és a nagyvárosi tér társadalmi szerkezete. *Szociológiai Szemle*, 4. sz. 3–24.
- Szirmai, V.–Baráth, G. (2005): Global Urban Development in Budapest and the Role of Architecture. In: Barta, Gy.–G. Fekete, É.–Szörényiné Kukorelli, I.–Tímár, J. (szerk.): *Hungarian Spaces and Places: Patterns of Transition*. Pécs: Centre for Regional Studies. 434–448.
- Territorial Development, Urban Policy in Germany, Towards Sustainable Urban Development*. (1999) OECD.
- Veltz, P. (1996): *Mondialisation villes et territoires*. L'économiste d'archipel, économie en liberté, Presses Universitaires de France.
- Weclawowicz, G. (1992): A városok térbeli-társadalmi szerkezete Kelet-Közép-Európában. *Tér és Társadalom*, 3–4. sz. 215–225.
- Weclawowicz, G. (1998): The changing socio-spatial patterns in Polish cities. In: Kovács, Z.–Wieber, R.: *Prozesse und Perspektiven der Stadtentwicklung Ostmittel-Europa*. Passau: L. I. S. Verlag. 75–81.

Tosics Iván¹

A NAGYVÁROSOK FENNTARTHATÓ FEJLŐDÉSE ÉS BUDAPEST JÖVŐKÉPE

Ez a fejezet először a nagyvárosi fejlődés fenntarthatóságának néhány általános kérdését tárgyalja, áttekintést adva a téma szempontjából fontos nemzetközi trendekről, az Európai Unióban folyó vitákról és néhány külföldi megoldáskísérletről, azaz jó gyakorlatról. Az anyag második része Budapestről szól, ahol a legutóbbi évek tervezési folyamatában, a Városfejlesztési Konceptióban, majd a Középtávú Városfejlesztési Programban és a 2006-os év éppen aktuális tervezési feladataiban elemzi a fenntarthatósági elemek súlyát, az EU-támogatások hatására bekövetkező változásokat.

I. A nagyvárosok fejlődése: nemzetközi trendek, viták, beavatkozási kísérletek

1. A legfontosabb trend-változók a városok jövője alakulásának szempontjából

a) A városok zsugorodása Európában – szemben a világ gyors urbanizációjával

Az előrejelzések szerint 2025-re a világ 1991-es népessége megduplázódik, és a 8,5 milliárd emberből 5,5 milliárd városokban fog élni. A lakosság és különösen a városi lakosság számának növekedése azonban ellentétes tendenciák egymás mellett élésének eredményeként alakul: míg a fejlődő világban gyorsan nő a városlakók száma és aránya, a fejlett világban folytatódni fog a városi népsűrűség csökkenése, az átrendeződés a nagyobb városokból a közepes nagyságúak felé és a városi szétterülés (Clark, 1996).

Európában tehát az utolsó 200 év szokatlan általános városnövekedési szakasza végét érni látszik, az újabb fejlődési fázisban növekedés, csökkenés, polarizáció egyaránt jelen lesz. Európában a növekedés ma már nem természetesen elvárható dolog, inkább csak dinamikus térségekre és olyan metropoliszokra korlátozódik, amelyek sajátos értékeikkel vonzzák a visszatelepülőket, pl. London (Batár, 2002:75).

A városcsökkenést tehát ma már normális jelenségnek kell felfogni. Európában ezt a tendenciát tovább árnyalják a demográfiai folyamatok. A születések csökkenő száma és a várható élettartam növekedése oda vezet, hogy néhány évtized múlva a jelenlegi négy helyett csak két munkaképes korú lakos jut majd egy nyugdíjasra.

A korábbi időszakoktól eltérő városfejlődés extrém példái találhatóak meg a kelet-német tartományokban. Itt nem csak a demográfiai folyamatok szélsőségesek (1,2 gyerekre csökkent az egy nőre jutó születésszám), hanem a térbeli mobilitás is, mivel a poszt-

indult fejlődésnek. Ez azonban az amerikai városokhoz képest időben később és jóval kisebb intenzitással jelentkezett. A közép-európai városokban pedig még ennél is később, csak az 1990-es évektől és egyelőre csak viszonylag kisebb ütemben figyelhető meg a lakosság városokból való kiköltözése.

A városok szétterülésének drámai következményei vannak. Különösen szembevetendő az egy főre jutó üzemanyag-fogyasztás és a várossűrűség összefüggése (San Martin, 2001:14): a 10 fő/ha körüli laksűrűségű Houston, illetve Phoenix lakóira évente 2500 liter benzinfogyasztás esik, szemben a 60–80 fő/ha sűrűségű nyugat-európai városokkal, ahol az egy főre jutó fogyasztás ennek egyötöde, 500 liter körüli.

Az elővárosi övezetek területi szétterjedése a párhuzamosan kiépülő autópálya-rendszerek következtében a munkába járási időt esetleg csökkentheti, de a munkába járáson túl sok más utazási igényt gerjeszt (a bevásárlási, családi és más személyes célokból tett utazások az összes utazás $\frac{3}{4}$ -ét is kitehetik). Mindezek miatt a szuburbiákban lakóknak házanként 2–3 gépkocsira van szükségük, ami jelentős költségeket jelent, hiszen egy gépkocsi éves fenntartása 5000 USD körüli összeg. Az amerikai háztartások a lakás után az autózásra költik a legtöbbet, jövedelmük egyötödét. Az elővárosokban napi 60–65 km az átlagos gépkocsihasználat, ami 3 órás utazási időt jelent.

A gépkocsik számának növekedése miatt fokozódik a nyomás az autópályák további bővítésére, ami viszont újabb kitelepüléseket indukál. A családi házas lakóparkokban az épített környezet 40–50%-át utak és felszíni parkolók teszik ki, aminek következtében növekszik a hősziget-effektus (a lebetonozott felületek kisugárzása), és az árvizek kockázata, ami miatt költséges felszíni vízelvezető rendszereket kell építeni. Jelentősen nő a levegőszennyezettség, a szálló por, ózon, szénmonoxid mennyisége, melyek 55–75%-át az autók okozzák.

Az előbbiekben a gyors szuburbanizálódás közvetlen környezeti hatásai kerültek áttekintésre. E folyamatnak azonban egyéb, zömében ugyancsak kedvezőtlen hatásai is vannak. Így könnyen beláthatók a negatív társadalmi hatások: a társadalmi elkülönülés növekszik, nőnek az egyenlőtlenségek a nagyobb gazdasági potenciállal és jobb közlekedési mobilitási lehetőségekkel rendelkező, illetve az olyan társadalmi csoportok között, akik gazdasági okok, koruk vagy fogyatékoságuk miatt autót használni nem tudnak. A szétterülő város amúgy sem kedvez a közösségi fejlődésnek, a közéletnek, a társadalmi kapcsolatoknak.

c) Az új technológiák által nyújtott lehetőségek

A városfejlődés említett trendjei, így a gazdasági átrendeződés következtében fellépő városzsugorodás, vagy a városok térben való szétterülése alapvetően kedvezőtlenek a fejlődés fenntarthatósága szempontjából. Nyilvánvaló, hogy a kedvezőtlen hatásokat részben enyhíteni lehet a technológiai fejlődés néhány új vívmányával.

A változások különösen gyorsak a térbeli mobilitást illetően, ahol a leglátványosabb változásokat a nagysebességű vasút, illetve a fapados repülőjáratok hozzák. Hasonló jelentőségűek az információtechnológia újításai is. Így például a szélessávú, nagy sebességű internetes kapcsolatok egyre több ember számára teszik lehetővé az otthon dolgo-

zást. Egyes nyugati, a technológiai fejlesztésekben különösen innovatív városok példái mutatják, hogy a város működésének sok más területét is meg fogják változtatni az új technikai lehetőségek (így például az egészségügyben elterjedhet a távgyógyítás, a lakóházak funkcionálását, biztonságát távolról is lehet befolyásolni, ellenőrizni stb.).

Az új technológiák hatásait természetesen tágabb összefüggésekben kell megítélni. Fleischer (2005) szerint a technológiai váltások megjósolhatók, előre láthatók. A fenntarthatóság azonban nem pusztán a kínálati lehetőségekhez való alkalmazkodást kell jelentse, hanem a keresleti tényezők befolyásolását is.

d) Az európai városok társadalmi kohéziós képességéről alkotott kép megrendülése

Több elemző véleménye szerint az európai városok lakosságszám-csökkenésének megállítására a bevándorlás korlátainak lazítása lehetne a racionális válasz. Sok millió bevándorlóra van szükség, akik számára meg kell adni a gyors beilleszkedés lehetőségét. Az aktív keresők számának ilyen módon való megnövelése azonban az alapvetően pozitív gazdasági hatások mellett jelentős problémákkal, veszélyekkel jár. Éppen az elmúlt néhány év jól ismert eseményei mutatnak rá arra, hogy a bevándorlók beilleszkedésének több generációra is kiterjedő nehézségei vannak.

Nyugat-Európa egyes országaiban egyre több olyan város van, ahol belátható időn belül a bevándorlók többségbe kerülnek a helyi lakosságot tekintve. Példa erre Hága és Birmingham, ahol ez 1–2 évtizeden belül bekövetkezhet. Hollandiában és Angliában (egészen a legutóbbi hónapokig) a fejlődő országokból érkezett bevándorlókkal kapcsolatban toleráns politika érvényesült. Így például Hága városvezetése elfogadja, hogy a bevándorlók egyes városrészekben koncentrálnak és itt a lakosság többségét alkotják, és plusz lehetőségek teremtésével (pozitív diszkriminációval), nem pedig közvetlen beavatkozásokkal próbálja ezt a helyzetet kezelni. Angliában elismerik más vallások, kultúrák egyenlő jogait, és ennek következtében sokféle templom, közösség alakul ki a városok különböző részein. A hágai és birminghami esetben az ad reményt a bevándorlóknak, hogy az általuk űzött foglalkozásoknak és a városnegyedeknek gazdasági erejük van, és a város támogatja is ezek erősödését.

Kicsit más a helyzet Franciaországban, ahol az etnikai városnegyedekben élők sokkal kevésbé toleráns politikával szembesülnek, és ezeknek a szomszédságoknak sokkal kevesebb lehetőségük is van „alulról felfelé” plusz jogokat kiharcolni, mert a francia politika alapvetően felülről szerveződik. A franciák nem akarják megengedni etnikai szomszédságok túl erős kialakulását, mert akkor ellenőrizetlen intézményi struktúrák alakulnának ki. A 2005-ös év végének francia városi zavargásai erősen rávilágítottak arra, hogy milyen problémákra vezet, ha – akár második, harmadik generációs – bevándorlók térben erősen koncentrálnak és egyre kevesebb esélyt kapnak a többségi társadalomba való beilleszkedésre.

Az elmúlt évek terrorista cselekményei még a bevándorlókval szemben eddig toleránssabb országokban is az eddigi megközelítés átgondolására készítetik a politikát. Nyugat-Európában a bevándorlók kulturális és szociális beilleszkedésének politikájában a

multikulturalitás elv helyett az asszimiláció kerül előtérbe. Az a nézet nyer teret, hogy kulturális egység nélkül nem tud funkcionálni egy társadalom, a kulturális közösségen túli egyenlőtlenségekkel nem szolidárisak az emberek. Ennek alapján kulturális közösséget kell teremteni, ami nélkül nincs társadalmi kohézió.

A posztoszocialista országokban a bevándorlás mind ez ideig jelentéktelen mértékű volt, különösen a nyugati országok nagyságrenddel nagyobb számúhoz és arányaihoz képest. Az országon belüli kisebbségekkel kapcsolatos problémák azonban jól jelzik, hogy a beilleszkedési problémákat ezekben az országokban még kevésbé tudják a politika szintjén kezelni és a lakossági előítéletek talán még erősebbek is, mint nyugaton. Mindezek alapján aligha valószínűsíthető, hogy az előregedő társadalom problémáira ezek az országok kényelmes megoldást tudnának találni a bevándorlás liberalizálásának útján.

2. Nemzetközi viták és politikák

a) A környezeti tényezők szerepe a nagyvárosok fejlődésében

A fenntartható fejlődésnek tengernyi irodalma van, különösen a nagyvárosok fejlődése vonatkozásában, ahol a leginkább láthatók a fenntarthatóság megsértésének tendenciái. Wheeler (1999:437) a fenntarthatóságot egyszerű definícióval úgy értelmezi, mint egy olyan fejlődés, amely javítja az emberi és ökológiai rendszerek hosszú távú egészségét. A fenntarthatóságnak a városfejlesztési szempontból fontos összetevőit a következőkben látja:

- Kompakt, gazdaságos földhasználat
- Kevesebb autóhasználat, jobb kapcsolatok
- Hatékonyabb erőforrás-használat, kevesebb szennyezés
- A természeti rendszerek helyreállítása
- Jó lakás- és életkörülmények
- Egészséges társadalmi ökológia, kiegyensúlyozott társadalmi rendszer
- Fenntartható gazdaság (helyi gazdaság, megfizethető szolgáltatások)
- A közösség részvétele, bevonása
- A helyi kultúra megőrzése.

A fenntarthatóság felsorolt elemeit a városok a csak hosszú távú stratégia keretében tudják közelíteni. Szükséges a jó gyakorlatok áttekintése, a víziók kialakítása, a konszenzuseresés, indikátorok és teljesítményi standardok létrehozatala, a tervezéssel és egyenlőségi kérdésekkel magas színvonalon foglalkozó intézmények létrehozása. El kell érni, hogy minden városfejlesztési döntés kiértékelésre kerüljön az emberi és az ökológiai környezetre gyakorolt hatását illetően is.

b) Az Európai Unió új politikája, reagálás Európa gazdasági lemaradására

Elemzések gazdasági téren az EU fokozódó lemaradását mutatják az USA-val, illetve a világ más, gyorsan fejlődő térségeivel szemben. Ez erős kihívást jelent az EU eddigi

politikáinak átalakítására, a versenyképességnek a kiemelése, előtérbe helyezése irányába. Az EU jelenlegi politikájáról, és ezen belül a Strukturális Alapok régiókra alapozódó elosztási elveiről folyó vita a lisszaboni folyamattal kapcsolatos irányváltási törekvésekben (lásd Kok, 2004) mérhető le legközvetlenebbül. A Kok-bizottság javaslata szerint növekedésorientált makrogazdasági politika kell, a tudásalapú gazdaság előtérbe helyezésével, a belső piac kiteljesítésével és a piaci verseny előmozdításával (szolgáltatások szabadsága), a cégek számára kedvező üzleti környezet, alkalmazkodóképesebb munkaerőpiac, környezeti–gazdasági stratégiák kialakítása útján.

A nemzetközi versenyképesség szempontjának minden más megfontolás fölé emelésével azonban sokan nem értenek egyet, formálódik egy ezzel ellentétes álláspont is. Ez a göteborgi–koppenhágai döntéseken, a fenntarthatóságra koncentrált stratégián alapul, és sokkal erősebb a környezeti és szociális eleme, mint a Kok által favorizált gazdaságfejlesztési. E nézőpont szerint Európa nem fogja soha elérni a nemzetállamok versenyképességét, ennek ellensúlyozására viszont ötvözni tudja a sokszínűséget a kultúrára alapozott gazdasággal. Európában a versenyképesség mellett a kohéziót mindig ugyanolyan fontosnak kell tekinteni.

c) Értékrendek csatája

A világgazdaság alakulása, a „fejlődés” értelmezése az Európai Unióban tehát élelődő vitákat vált ki: a Kok-jelentés és az annak alapján átdolgozott lisszaboni folyamat fogadtatása nem egyértelműen pozitív, érezhetőek az értékrend megváltoztatására irányuló törekvések. Ezek fellelhetőek pl. az OMFÉB értékelő anyagában (Radácsi–Vári, 1999) a szociálisan és ökológiailag fenntartható, antiglobális, bio-regionális felfogás kiemelésében, illetve a High Level Group on the future of social policy in the EU (2004) írásában az adórendszer megváltoztatásáról, illetve európai nyugdíj-alapok szükségességéről.

2005 végén a brit elnökség által szervezett „Fenntartható Közösségek” című miniszteri találkozó konkrétan is megfogalmazta a versenyképességgel kapcsolatos kiegyensúlyozottabb álláspontot. A bristoli konferencián jelen lévő, a várospolitikában illetékes európai miniszterek a várospolitika közösségi szinten történő szabályozását, koordinációját és stratégiai lebonyolítását illetően kialakították az ún. Bristoli Megállapodást. Ez abból indul ki, hogy tekintettel a nagyvárosok és vidéki városok helyi, valamint regionális szinten kifejtett gazdasági húzóerejére, továbbá közösségépítő szerepére, a várospolitika és városfejlesztés markánsan hozzájárul az európai szintű felzárkóztatáshoz és versenyképesség javításához, valamint erősíti a területi kohéziót. Ennek megfelelően a dokumentum olyan európai szintű várospolitika kialakítását javasolja, mely a gazdasági, társadalmi és környezeti szempontok összhangján alapuló integrált városfejlesztési és rehabilitációs programokban valósul meg, „élhető” lakókörnyezetet teremt, s egyenlő esélyeket biztosít az (európai) polgárok számára.

A versenyképesség és a kiegyensúlyozottabb megközelítést jelentő fenntarthatóság nézőpontjainak vitájához hozzájárul az „ökológiai pesszimizták” és a „technológiai optimisták” közötti vita is (Nordregio Report, 2000), ami lényegében akörül forog, hogy

lehetséges-e technológiai haladással a fogyasztás mai szintjének fenntartása vagy fokozása anélkül, hogy belátható időn belül ökológiai katasztrófa következne be.

A gazdasági versenyképesség, a társadalmi befogadás és a környezeti minőség paradox viszonyban vannak egymással. Úgy tűnik, hogy a jövőbeli fejlődés ezen alapvető tényezőinek egymáshoz való viszonyára, megfelelő kapcsolatára leginkább a városok és városrégiók (funkcionális térségek) fejleszthetnek ki megfelelő politikát. Európában ugyanis nemcsak a gazdasági fejlődés legfontosabb tényezői és a környezeti problémák legnagyobb forrásai, hanem a szegénység maga is leginkább a városokban és nagyvárosi térségekben található meg. A régióknak a következő évtizedben várható felértékelődését indokolja egyrészt az, hogy a térbeli közelségnek, az egy munkaerőpiachoz való tartozásnak szerepe van a tudás és a technikák kombinációinak versenyképes kialakításában, másrészt az, hogy a térben összefüggő biorégiók ökológiai egységekként is optimálisan funkcionálnak, harmadrészt pedig az, hogy a régiók kulturális egységekként tekinthetők.

3. Jó gyakorlatok, megoldáskísérletek a fejlődés fenntarthatóságának biztosítására

A fentiek alapján Európa következő évtizedeiben a nagyvárosi régiók mint a versenyképesség és a fenntarthatóság erősítését párhuzamosan lehetővé tévő egységek fokozódó szerephez jutása valószínűsíthető, ami együtt jár a nemzeti állam szintjének relatív gyengülésével, illetve azzal, hogy ezen a szinten a közvetlen irányítás helyett a regionális funkcionálás és döntésképeség optimális lehetőségeit kell megteremteni.

Az alábbiakban néhány jó gyakorlat példáján kerülnek illusztrálásra olyan helyi megoldások, amelyek biztosítják a fejlődés különböző aspektusai közötti relatív egyensúlyt.

A „*Local Agenda 21*” a Rio de Janeiróban elfogadott Agenda 21 céljainak helyi közéletére irányuló többszektori, részvételen alapuló eljárás, amely az 1994-ben elfogadott Aarlborg Charterből indul ki, amelyet közel 2000 EU-országbeli helyi önkormányzat írt eddig alá. Lényege egy hosszú távú stratégiai akcióterv készítése és végrehajtása, amely a fenntartható fejlődés helyi problémáit, prioritásait érinti. Metodológiai szempontból kulcsfontosságú a helyi szereplőkkel való konzultáció, a célkitűzések mérhetőségének biztosítása (indikátorok), az ellenőrzés rendszerének kiépítése.

Berlin és Brandenburg példája: Berlin és Brandenburg külön tartományok, Brandenburg hasonló módon „körülöleli” Berlint, mint Pest megye Budapestet. A '90-es évek közepén komoly formában felmerült a két tartomány egyesítése. Habár ez az elképzelés a lakossági népszavazáson megbukott, egy közös tervezési hatóság felállításra került közös érdekeltégű, hosszú távú, kötelező érvényű fejlesztési programok kidolgozására. E hatóság munkájára alapozva kialakították a közös tervezés rendszerét, a politikai szintet is beleértve. Ezzel az intézményi és döntéshozási háttérrel folyik a munka Berlin térségében a fejlődés „decentralizált koncentrációján” alapuló főbb regionális fejlesztési célkitűzések eléréseért. A Berlin és Brandenburg területére érvényes területfejlesztési terv szerint a növekedési lehetőségek az önkormányzatok között úgy kerülnek elosztásra, hogy a már meglévő belterületek, illetve a központoknak ki-

jelölt (tömegközlekedéshez közelebb lévő) települések fejlődése kapjon elsőbbséget. Ezen túlmenően az azonos térségben lévő önkormányzatok közötti közös tervezés elősegítésére Berlin és Brandenburg a város környékén négy „szomszédsági fórumot” alakítottak ki, melyekben az adott térség regionális tervezési hatóságainak, a városoknak, a falusi körzeteknek és a berlini kerületeknek állandó képviselőjük van. A szomszédsági fórumok első lépésben az információk és tapasztalatok cseréjét jelentik, de ezen az alapon később alapjaivá válhatnak az együttműködés intenzívebb formáinak.

Bécs és Alsó-Ausztria példája: 1978-ban létrehoztak egy tervezési hatóságot három szövetségi állam (Bécs, Alsó-Ausztria és az agglomerációval szomszédos Burgenland) részvételével, Keleti Tervezési Hatóság (PGO) néven. Ez a hatóság a területfelhasználással kapcsolatos tevékenységek koordinálását látja el, döntést csak egyhangúlag hozhat, de az így hozott határozatoknak sincs jogi hatályuk, csak közös ajánlásoknak tekinthetők. Olyan témákban van esélye sikerre, amelyeknél viszonylag egyszerű politikai konszenzust elérni és amelyek esetében a projektek megvalósításához állami szubvenció is kapható. Eredményesen működik továbbá ez a hatóság az egész régió képviselőjében, például a nemzetközi szinten. A PGO azonban sokszor nem tud politikai kompromisszumot elérni (példa erre a városon kívüli nagy bevásárlóközpontok esete, melyre az egyes államok eltérő érdekei miatt mind ez ideig nem sikerült közös szabályozást kialakítani), és arra sem képes, hogy ellenőrizze a közösen elfogadott határozatoknak a helyi önkormányzatok által történő végrehajtását. A PGO működésének konkrét pozitív eredménye három regionális társulás megalakítása (Rekreációs Területek Szövetsége, Keleti Régió Közlekedési Szövetsége, Hulladékkezelési Tervezési Szövetség).

Stuttgart és környéke esete: a '90-es évek elején a stuttgarti régióknak is megoldást kellett találnia arra a problémára, hogy néhány év leforgása alatt 90 ezer munkahely szűnt meg, és emiatt naponta 650 ezer ember volt kénytelen településhatáron túlra ingáznia (egyharmaduk tömegközlekedéssel). Megszületett a felismerés, hogy az éles szembenállás helyett a régióban lévő városoknak és más településeknek össze kell fogadniuk egymással annak érdekében, hogy az egész stuttgarti régió megfelelő eséllyel indulhasson a régiók európai és világméretű versenyében. 1994-ben megalapították a Stuttgarti Régió Egyesülést, amely magán a városon kívül öt megyét foglal magába, összesen 179 településsel. Az Egyesülésnek 87 tagú, közvetlenül választott „parlamentje” van. Célja az összehangolt közlekedésszervezésen túlmenően a tömegközlekedés deficitjének a csökkentése, pl. a közlekedési szolgáltatók versenyeztetésével. Kulcsszerepet játszik a regionális tervezésben, mely többek között kiterjed a régió fejlődési tengelyeinek a kialakítására, az egyes települések szerepének körvonalazására, az új lakó- és ipari területek kijelölésére, a zöldfelületek kialakítására, az infrastruktúra legfontosabb elemeinek (erőművek, hulladékkezelők és -lerakók, vízi és közlekedési létesítmények) elhelyezésére. Az Egyesülés részt vesz a két legfontosabb beruházás, a föld alatti központi vasútállomás és az új központi vásárváros megvalósítását célzó „Stuttgart 21” projektben is.

II. Budapest fejlődése, a városfejlesztés tervezése és a fenntarthatóság

1. A budapesti térség fejlődése és a fenntarthatóság a rendszerváltás után

Az 1989–90-es rendszerváltás az állam teljes kontrollján alapuló politikai modell szétesését jelentette (Hegedüs–Tosics, 1996, Tosics, 2001). A központi politikai–állami szint elvesztette ellenőrzését keresleti és kínálati oldalon egyaránt, nem tudta többé közvetlenül befolyásolni a lakossági jövedelmek alakulását, de a munkahelyek, lakások, szolgáltatások telepítését, térbeli elhelyezkedését sem. A központilag irányított rendszer piaci irányultságú átalakulásának legfontosabb folyamatai a decentralizáció és privatizáció voltak.

A politikai, közigazgatási és gazdasági feltételek változásával párhuzamosan a tervezési rendszer is teljesen átalakult. A szocialista időszakban többéves időszakokra iterációs eljárásban, de lényegében a kormányzati/megyei szint preferenciái alapján készültek politikailag determinált középtávú tervek. A rendszerváltás után a tervezés szerepe lecsökkent, erős szintté a helyi önkormányzat vált, és a középtávú előretervezést felváltotta a rövid távú, költségvetés által uralt pénzügyi tervezés. Az évtized közepére megjelentek az első, több évre szóló tervek, elsősorban a pénzügyi szektor nyomására (a fejlesztések költségvetési hatásainak előrejelzésére).

A decentralizáció, a privatizáció és az átalakult tervezési rendszer hamar a városfejlődés teljesen új problémáinak kialakulásához vezetett. Fény derült arra, hogy az új körülmények között nehéz, illetve lehetetlen a nagyobb területek térségi érdekeit képviselni a helyi önkormányzatokkal szemben. Regionális, megyei, kistérségi szinten kötelező jellegű előírásokat nem lehetett hatékonyan érvényesíteni, mivel a helyi önkormányzatok azokat saját önállóságuk szűkítéseként értelmezték, az önkormányzatok önkéntes együttműködése ugyanakkor csak nagyon lassan alakult ki. Ez a probléma a nagyvárosokban a város egészét szolgáló érdekek érvényesítésének nehézségeiben jelentkezett.

A vázolt folyamatok, a piaci erők által dominált átalakulás Budapesten a gazdasági krízis viszonylag gyors felszámolásához és látványos gazdasági fejlődéshez vezetett, ugyanakkor egyáltalán nem járt kedvező hatásokkal a városfejlődés fenntarthatósága szempontjából. Részletesebb elemzések (pl. Tosics, 2001, 2004b) bemutatják az ingatlanpiac – az irodák, kereskedelmi létesítmények, lakóingatlanok – átalakulását és az ezek kapcsán bekövetkezett lakossági átrendeződést. A gyors szuburbanizáció, azaz a városi lakosság egy részének a városkörnyéki településekre költözése nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy Budapest lett a közép-európai térség egyik leggyorsabban csökkenő népességű városa, 25 év alatt mintegy 17%-os lakosságszám-csökkenéssel (aminek nagyságrendileg felét okozta a vándorlási veszteség).

A városból való kiköltözés okozta problémákat egy elemzés (Éri, 2001:6) a következőkkel illusztrálja:

- a térbeli kiterjedéssel nő az útépítés és közműfejlesztés iránti igény (az egy főre jutó vízvezeték hossza 1999-ben Budapesten 5,8 m, az agglomerációs övezetben ezzel szemben 21,5 m, a csatornahossz Budapesten 6,2 m, az agglomerációs övezetben 24,3 m), ami magasabb létesítési, majd pedig fenntartási költségeket is jelent;

- az általános iskolai tantermek száma 1900–2000 között Budapesten nem változott, az agglomerációs övezetben viszont 14%-kal nőtt (a lakásállomány növekedésével azonos mértékben), a középiskolások száma 10 ezer lakosra Budapesten 119, az agglomerációs övezetben 47, és az agglomerációból ingázó középiskolások száma 10 év alatt duplájára, 20 ezerre nőtt;
- az ingázók száma napi 200 ezer fő, a város bevezető útjain a munkanapi forgalom a '90-es évek folyamán 17%-kal nőtt. Ezzel párhuzamosan a zöldövezet gyorsan zsugorodik, a levegőszennyezettség nő.

A Levegő Munkacsoport szakértőinek (Lukács–Beliczay, 2001:35) számításai szerint Budapesten a tömegközlekedés 4000 járművet használ, a városi lakók 600 ezer autójából naponta 200 ezer el is indul, és további 150 ezer lép be a városhatárokon. A BKV, MÁV és Volán 1997-ben 60 Mrd-ot fordított a budapesti tömegközlekedésre, a 750 ezer autó tulajdonosa 350 ezer Ft/év alapon számolva 260 Mrd-ot, míg 200 Mrd Ft-ra tehető az externális költségei az autóhasználatnak. Míg a tömegközlekedési járművek teljes helyfoglalása 152 ezer m² (30 m² jármű, 4 m követési távolság, mindegyik mozog), addig az autókra ugyanez 600 ezer m²-rel több (8 m² jármű, 4 m követési távolság, 100 ezer mozog egyszerre). A légszennyező anyagoknak 60%-át személyautók, 34%-át teherautók, 6%-át autóbuszok bocsátják ki. Budapesten az utazások 60%-át a tömegközlekedés bonyolítja le, ez a személyszállítás összköltségeinek 16%-át teszi ki, a légszennyezés 10%-át, a balesetek 3%-át, és a helyfoglalás 2%-át okozva. A 40%-nyi személyautó-közlekedésre az összköltségek 84%-a, a légszennyezés 90%-a, a balesetek 97%-a, és a helyfoglalás 98%-a jut.

A szerzők szerint Budapesten belül riasztó adatokkal illusztrálható az egészségromlás, utalva arra, hogy a környezeti kiadások alacsony szintje, a társasházi anarchiák, piszkos kapualjak, hajléktalanok, kéregetők, zugárusok, udvar és tornaterem nélküli iskolák, zöldterületek és sportolási lehetőségek hiánya mind hozzájárulnak ahhoz, hogy sokan döntenek a városból való kiköltözés mellett. Ugyanakkor maguk a kiköltözők is súlyosbítják a helyzetet azzal, hogy naponta visszajárnak autóval a városba.

2. A városfejlesztés körülményei Budapesten

A '90-es évek második felében a budapesti városvezetésben megerősödött az az elképzelés, hogy az éves költségvetési tervekben, valamint a hét évre előretékintő pénzügyi–fejlesztési tervezésen (lásd Pallai, 2003) túlmenően szükség van egy hosszabb távra kitekintő, távlati vízió alapuló, komplex városfejlesztési koncepcióra. Az 1997–2002 között kidolgozott, 2003-ban elfogadott Budapest Városfejlesztési Koncepciója (Budapest, 2002) 20–30 éves nagytávlatú jövőképen alapuló, 15 éves időtávlatra előretékintő anyag. A városfejlesztés fő céljait, a közszféra – és kiemelten a Fővárosi Önkormányzat – beavatkozási stratégiáját és prioritásait kívánja meghatározni.

A Budapesti Városfejlesztési Koncepció három alapelve: a gazdaság fejlesztéséhez szükséges feltételek megteremtése, a város lakhatósága-élhetősége az életminőség és a környezeti feltételek javításával, a méltányosság és a szociális helyzet javítása.

Budapest Városfejlesztési Koncepciója a város hosszú távú jövőképeinek kulcsfontosságú elemeként tűzi ki, hogy Budapest, illetve az ország központi régiója az egyesült

Európa integráns részeként, nemzetközi metropolisszá formálódjon, és kedvező geopolitikai helyzetét optimálisan kihasználva erősödő regionális központtá váljon és Kelet-, Délkelet-Európa felé elsődleges közvetítő szerepet tölthessen be. E fő cél érdekében egyszerre szükséges a város térszerkezetének, működésének, gazdaságának, termelő infrastruktúrájának hatékonyságelvű fejlesztése, a város és környéke életminőségének javítása, és a fejlődésben lemaradók helyzetének javítása. Azt kell tehát elérni, hogy a gazdasági potenciál növekedésével, a regionális szerepkör erősödésével párhuzamosan a város élhető, lakható hely maradjon, továbbá hogy a társadalmi különbségek tovább ne éleződjenek, a szegényekkel, kisebbségekkel, a bevándorló külföldiekkel való szolidaritás valósággá váljon.

Kiemelve a három fő cél közül a környezet minőségének javítását, ennek érdekében a Koncepció szerint sor kerül a belső városrészek forgalmának csillapítására, a tömegközlekedés igénybevételét differenciált módon lehetővé tevő eszközváltási zónák és intermodális csomópontok kialakítására. A térség külsőbb, lazább beépítésű részein lakók számára lehetővé válik, hogy az egyéni közlekedési eszközök használatával minél hamarabb elérjék a tömegközlekedés rendszerét, kulturált átszállási körülmények között. A nagyobb új – lakó, szolgáltatási, iroda, vállalkozási – funkciók elhelyezésénél fontos szemponttá válik a közlekedés integrált rendszerével való minél jobb kapcsolat, az egyéni közlekedés iránti igények minimalizálása érdekében. A metropolisz térség különböző részein eltérő eszközökkel – a Belvárosban elsősorban komplex városrehabilitációval, az átmeneti zónában új közlekedési kapcsolatok megteremtésével, a rozsdáövezeti beruházások támogatásával, új funkciók elhelyezésével, a külsőbb kerületekben a városközpontok újraélesztésével, a városon kívüli területeken a központi helyek fejlesztésével, illetve a köztes területek természeti értékeinek megóvásával, fokozott védelmével – kerül sor az épített és a természeti környezet fejlesztésére, és ezzel a metropolisz élhetősége, a lakók életkörülményei javítására.

A város hatékonyságának, élhetőségének/lakhatóságának, szolidaritásának és a különböző szereplők közötti kooperációnak a növelése összetett célrendszer, mely nem valósítható meg egy vagy két kiemelt stratégiai programmal. Ilyen értelemben Budapest Városfejlesztési Konceptiója különbözik néhány külföldi város koncepciójától, melyekben kisszámú program/projekt „zászlóshajó” szerepet kapott (pl. Koppenhága–Malmö: az Öresund-híd; Bilbao: az új Guggenheim múzeum).

A Budapest jövőképében kijelölt, egymással egyensúlyban elképzelt alapvető értékek közelítésére hét alapvető stratégiai célt jelöl ki a Városfejlesztési Konceptió, amelyek közül három a gazdasági hatékonyság, három az életminőség, míg egy a társadalmi fenntarthatóság javítására vonatkozik. Különálló stratégiai célként foglalja össze a térbeli fejlődésre vonatkozó elképzéseket a térszerkezeti koncepció, amelyben kiemelt stratégiai területekként szerepel a belső városrészek komplex rehabilitációja, az átmeneti zóna területi tartalékainak feltárása, a Duna mint várostengely és a parti zóna kiemelt fejlesztése, a külső városrészek arányosabb fejlesztése és a városi központrendszer kiegyensúlyozott fejlesztése.

A Konceptió hat év munkáját követően került 2003 márciusában hivatalos, közgyűlési elfogadásra. A munka ilyen mértékű elhúzóadásában – bár hat év nem szokatlan átfogó városfejlesztési koncepciók tervezésekor – szerepet játszottak a Konceptióval kapcsolatos nézetkülönbségek a megbízó és a szakmai csapat között, amelyek miatt a tervezési

munka 2000-ben egy évre le is állt. A konfliktus oka az volt, hogy ekkor vált világossá a tervezők komplex megközelítési módja és a városvezetés egy részének a leszűkítésre irányuló álláspontja (a Koncepciónak csak a város fizikai szerkezetével kell foglalkoznia, nem szabad érintenie a gazdaságpolitikát, nem szabad számítások nélkül szociális célokat kitűznie, nem szabad intézményi megoldásokra vonatkozó javaslatokat tárgyalnia) közötti különbség. Hosszas viták után születtek meg a Konceptió befejezését és politikai elfogadtatását lehetővé tévő megállapodások a főváros vezetése és a szakmai csapat között. Ezek lényege az volt, hogy jobban el kell választani egymástól a tervezési időszakokat, és a Főváros és a többi szereplő feladatait annál pontosabban meg kell határozni, minél inkább közelítünk a 30 éves nagytávlattól a 15 éves hosszú távon át a 7 éves közép-táv felé. Ezzel a pontosítással elfogadást nyert a Konceptió tágabb, komplexebb megközelítésmódja, beleértve a nem fizikai (gazdasági, kulturális, szociális stb.) témakörök, valamint az eszköz-intézményrendszerre vonatkozó elgondolások szerepeltetését is.

A megbízóval folytatott vitában végső soron tehát győzedelmeskedett a komplex, a fejlődés fenntarthatóságának elveit jobban tükröző álláspont. A vita során csak egy koncepcionális vonatkozásban kellett a szakmai csapatnak eredeti elképzeléseitől visszalépnie, amennyiben az elsődleges prioritásként elképzelt barnaövezet-átalakítást „le kellett fokozni” a többi koncepcionális célkitűzés szintjére. Ez azt jelenti, hogy a politikai vezetés nem fogadta el azt az állítást, hogy Budapest hosszú távú fejlesztésében az átmeneti övezet (a belváros és a külvárosok közötti, jórészt kiüresedett ipari-raktározási területek) átstrukturálására kell legfőképpen koncentrálni –, ehelyett azt javasolta, hogy ez a célok egyike legyen csak, hasonló súllyal a belváros rehabilitációjához, a Duna vonalának fejlesztéséhez és a többi célhoz. A Főváros által kért hangsúlyváltás legfontosabb hivatkozása az volt, hogy a meglévő problémák (tömegközlekedés, belvárosi rehabilitáció) kezelésére sincs elég pénz, ezért nem reális egy teljesen új prioritást a középpontba állítani.

3. A városi fenntarthatósággal kapcsolatos egyes konkrét dilemmák Budapesten

A Konceptió elfogadása tehát a komplex városfejlesztés győzelmeként értékelhető a leszűkített állásponttal szemben. Ez nem jelenti azonban azt, hogy a Konceptiót mindenki a fenntartható városfejlesztés diadalaként ünnepelte volna, a különböző célkitűzések kiegyensúlyozására vonatkozó törekvések ugyanis azt is jelentik, hogy a környezeti céloknak sincs egyértelmű prioritásuk. Érdekes dilemmák derülnek ki a fenntartható városfejlődés témakörében, ha összehasonlítjuk Budapest Városfejlesztési Konceptióját és a Védegylet „Növekedés vagy fejlődés?” című anyagát (Védegylet, 2002). Lényegében azonos helyzetértékelésből kiindulva a két anyag egyes kérdésekben többé vagy kevésbé eltérő következtetésekre jut.

- *DBR (4-es) metró kérdése:* a Konceptió ezt a városfejlődés alapvető feltételének tekintti, mivel a metrórendszer továbbfejlesztését, közel teljessé tételét jelenti (nem véletlen, hogy Bécs és több más európai város is újabb metróvonalakat épít és a meglévőknek a meghosszabbítását tervezi). A Védegylet ugyanakkor élesen ellenzi a 4-es metró, amelyet megalomán megoldásnak tart, ami helyett a villamosokat javasolja

tovább építeni (1-es, rakparti, ...), nem megvárva a metró elkészültét. Nincs különbség abban, hogy mindkét felfogás szerint a kollektív (tömeg-) közlekedés javítása a kulcskérdés, amihez a térségi közlekedési szövetség kiépítése az egyik legfontosabb lépés. A Védegylet ugyanakkor a meglévő hálózatot megtartva, az új fejlesztéseket más alapon képzelel el, nem az általa elavultnak tartott régi logikát tovább folytatva.

- *Aquincumi híd*: A Konceptió egyik legfontosabb állítása az Aquincumi híd, azaz az északi összekötő vasúti híd melletti városi hidért való határozott kiállítás. Ez fontos állítás egy olyan helyzetben, amikor az M0-s körgyűrű északi hídjának állami eszközökből történő megépítése miatt az Aquincumi hídhoz belátható időn belül aligha lehet állami támogatást remélni. A Konceptió szerint mindkét hídra szükség van, a városon belüli közlekedési problémák megoldása szempontjából azonban az Aquincumi híd sokkal fontosabb.

A Védegylet ebben a kérdésben (is) sokkal radikálisabban fogalmaz. Véleményük szerint a legjobb az lenne, ha az M0-s északi híd egyáltalán nem is épülne meg, ha a 10-es út bővítésére nem kerülne sor, ellenben gyorsan megépülne az M0 keleti szakasz a gödöllői átkötéssel, és városi híd létesülne Aquincumnál, alapvetően kötöttpályás közlekedéssel. A MÁV-tól függetlenül villamos vihető a hídon, vagy MÁV-val kooperálva villamos a vasúti pályán, azaz kell a közúti híd, de a lényeg a kétvágányú kötöttpályás közlekedés.

A két álláspont különbözik a Körvasúti körút megítélésében is. A Konceptió szerint Budapesten hiány van haránt irányú utakban, ezért a Körvasúti körút fontos új eleme lenne az úthálózatnak, és ez tenné lehetővé, hogy radikális belvárosi forgalomcsökkentést lehessen végrehajtani. A Védegylet lényegében minden úthálózati fejlesztést visszautasít, az autókat már a városhatáron fel akarja tartóztatni – ebben a felfogásban a Körvasút inkább tömegközlekedési szerepet kapna.

- *Közterületek forgalommentesítése*: A Konceptió kiáll a belvárosi forgalomcsökkentés mellett, dilemmát jelent azonban számára a területi és a határoló utak forgalomcsökkentése, így például az, hogy lehet-e a Károly körutat és a Bajcsy-Zsilinszky utat beszűkíteni, ha éppen ennek a kapacitására alapozva kellene a Belvárost lezárni az autók nagy része elől? A Védegylet lényegében mindenhol forgalomcsillapításra törekszik.

Eltérnek az álláspontok arról is, hogy a Belváros közlekedésének csillapítása megoldható-e azonnal, alternatívák biztosítása nélkül? A Védegylet szerint igen (hiszen minden metróvonal érinti). A Konceptió ezt elérendő célként tűzi ki, utalva arra, hogy ennek végrehajtását a Főváros kell koordinálja a kerületek között. A kerületi vitákon szélsőségesen eltérő vélemény is megfogalmazódott, amely szerint bármely korlátozás a lakosság elköltözését gyorsítaná fel.

- *Parkolás-gazdálkodás*: a diagnózisban a két anyag egyetért; Budapest ma autók raktárává degradálódott, a raktárban rendet kell tenni, és ehhez kemény közterületi fellépések kellene. A Konceptió ezt a kérdést komplex módon közelíti, mivel a Belváros kereskedelmi funkcióinak fejlesztése (a Védegylet által is kiemelten szükségesnek tartott „Fő utca program”) külföldi tapasztalatok alapján megköveteli a parkolási lehetőségek megteremtését a felszínen vagy más módon (így pl. a müncheni, nürnbergi városközponti, sétálóutcához kapcsolódó áruházak attól működnek, hogy mellettük ott a parkolóház). Ezért szükségesnek tartja a Belváros peremén közterületen

kívüli új parkolóhelyek létrehozását, amelyek jelentős részét nem a látogatók, hanem a lakosok érdekében kell létesíteni, mivel már jelenleg is meghaladja a belvárosi autótulajdonosok száma az utcai parkolóhelyek számát, amit különben azért is csökkenteni kellene, hogy a legfontosabb közterületek felszabaduljanak a parkoló autóktól. Amikor parkolóházakban, mélygarázsokban lehetővé válik a lakossági parkolás, akkor lehet az erősebb szabályozást bevezetni, a lakossági ingyenes parkolás korlátozásával, és ekkor válik lehetségessé a Belváros közlekedésének radikálisabb csillapítása is.

A Védegylet szakértői ezzel szemben elleneznek minden belterületi parkolás-fejlesztést, arra hivatkozva, hogy elég jó a tömegközlekedés, ezért erre nincs szükség. Még a történelmi Belváros határára javasolt mélygarázs-építést is ellenzik: már a városhatáron meg kell állítani az autókat (vonzó P+R rendszerek kialakításával, behajtási adó bevezetésével), csak a legutolsó lehetőség kell legyen a Kiskörút magasságában a parkoló... Véleményük szerint külföldi példák alapján nem kellene automatikus legyen az ingyenes lakossági parkolási engedély megadása a Belvárosba való beköltözéssel, ezt területi mérleg alapján kellene eldönteni (várni kelljen rá és fizetni kelljen érte). Meg kell változtatni azt a szemléletet, hogy az emberek alanyi jognak érzik a parkolást. A kerületek is érdekeltté kell válnanak a probléma kezelésében, pl. abban, hogy üres telkeket tartsanak fenn parkolóházak számára (a mélygarázsok ugyanis sokkal drágábbak).

- *Kisvárosok a nagyvárosban:* a Védegylet anyaga élesebben fogalmazza meg a városrészek és alközpontok önállóságának és vegyes funkcióinak erősítésére vonatkozó követelményeket, amelyeket a Konceptió is tartalmaz, csak kevésbé hangsúlyosan.

- *A nagysebességű vasút (Magistrale) Budapestre behozatalát és a kapcsolati rendszer megfelelő kialakítását a Konceptió a gazdasági fejlődés egyik alapfeltételeként értékeli, ezzel szemben a Védegylet ellenzi, mindaddig, amíg az egyéb vasúti fővonalakon megvalósul a 100 km feletti sebességre alkalmas pálya, a mellékvonalak is megfelelő állapotba kerülnek és az elővárosi közlekedés is kiépül.*

- *A meglévő zöldterületek védelmét* mindkét anyag fontosnak tartja. A Védegylet feltétel nélkül kimondaná a belterületbe bevonása teljes tilalmát, míg a Konceptió ezt egy átfogó regionális szabályozás életbe léptetésével látná csak hatásosnak, utalva arra, hogy amíg Budapesten kívül nem lehet ezt elérni, a városon belüli lépés önmagában nem hatásos, sőt kontraproduktív (amit jól mutat az a példa, hogy a XVII. kerületben ugyan sikerült megakadályozni egy bevásárlóközpont felépülését, ennek eredménye azonban a fenntarthatóság szempontjából még rosszabb lett: Monoron fog a bevásárlóközpont megvalósulni).

- *Az átmeneti övezet problémáinak* megítélésében a két anyag egyetért, így például abban, hogy az itt található alulhasznosított területek (a kihasználatlan MÁV-területek Rákosrendezőtől Kelenföldig 400 hektárt tesznek ki!) a városfejlesztés fontos tartalmát jelentik, amennyiben sikerül a fejlesztés súlypontját a zöldmezős területekről a barnamezőre átterelni. A Védegylet anyaga az átmeneti övezetet a városfejlesztés kiemelt kérdéseként kezeli, míg a Konceptióban a korábban tárgyalt okokból az egyértelmű kiemléstől vissza kellett lépni, de így is a prioritások egyike maradt ez a témakör.

A két anyag közötti különbség összefoglalóan abban fogalmazható meg, hogy míg a Konceptió egyensúlyt próbál teremteni a város fejlődésének hatékonysági és fenntarthatósági szempontjai között, addig a Védegylet egyértelműen a fenntarthatóság szempontját helyezi minden más szempont elé.

A Konceptió által alkalmazott differenciáltabb megközelítési módot több tényező indokolja, magyarázza. Egyrészt az a tapasztalat, hogy azokban a nyugati országokban, városokban, ahol nincsenek különleges pénzügyi források (pl. olajjövdelem, vagy kiemelkedő turizmus stb.), a fenntarthatósági beruházások jelentős pénzügyi fedezetét csak a gazdaság „felpörgetésével” lehet megteremteni (lásd pl. Lille, Lyon, Barcelona), tehát a gazdasági hatékonyság megteremtését nem lehet elhanyagolni a fenntarthatóság szempontjának egyoldalú kiemelésével. Másrészt figyelembe kell venni, hogy a főváros pénzügyi lehetőségeinek szűkössége (a Kormánnyal való változó, esetenként nehezen előre jelezhető viszony) és a kerületekkel való ambivalens kapcsolat, a kétszintűség problémái erőteljes gátját jelentik annak, hogy a Konceptió „vizionáriusabb” legyen.

Az adott körülmények között különben a fenntarthatóság szemszögéből a Konceptió meglehetősen „bátornak” tekinthető, hiszen – amellet, hogy egyértelműen a tömegközlekedés fejlesztéséből és az egyéni közlekedés csillapításából indul ki – felveti az aktív és a fenntarthatóságot szolgáló térségi politikának, a szociális-kulturális kérdéskörök kiemelt kezelésének, valamint a gazdaság befolyásolásának szükségességét, amelyek eddig egyáltalán nem szerepeltek a fővárosi vezetés elképzelései között.

4. A hosszú távú Konceptiótól a Középtávú Programig

A Fővárosi Közgyűlés Budapest Városfejlesztési Konceptiójának jóváhagyásakor egy részletes középtávú program kidolgozásának szükségességéről is döntött. A 2003. márciusi határozat szellemében kezdődött meg Budapest Középtávú Városfejlesztési Programjának kidolgozása, amely végül 2005 júniusában került elfogadásra (Budapest, 2005).

Budapest Középtávú Városfejlesztési Programja (Podmaniczky Program) a Városfejlesztési Konceptió (Konceptió) által kialakított értékrend mentén, annak stratégiai célokra alapozva fogalmaz meg egy olyan középtávú – az EU költségvetésének megfelelően 2013-ig terjedő – cselekvési programot, amely egyértelmű orientációt jelent a döntéshozók számára arra vonatkozóan, hogy az elkövetkező években mely célok mentén, mely területen milyen programokat, nagyprojekteket kell megvalósítani. Ily módon a Program alapját képezi a már projektszintre lebontott 7 éves fejlesztési tervnek, és az ágazati tervezésnek is, ami azt jelenti, hogy az éves tervezést felválthatja egy hosszabb távú, az egyes ágazati projektek egymáshoz való viszonyát is kifejező stratégiai tervezés.

A Középtávú Program egy praktikus tervezési dokumentum, ennek megfelelően kizárólag a Fővárosi Önkormányzat által alapvetően befolyásolható beruházásokat, beavatkozási lehetőségeket körvonalazza. A Program a Fővárosi Önkormányzat cselekvési lehetőségeinek definiálásával szeretné a többi szereplő elképzeléseit, tervezési rendszerét befolyásolni. Ezek a pontosan definiált célok és programok biztosíthatják, hogy a Program megvalósulása az ország, valamint a város fejlesztésében érdekelt partnerek fejlesztéseivel is egymást erősítő összhangban álljon, valamint azt is, hogy a nagyvárosi térség minél nagyobb mértékben részesülhessen az Európai Unió 2007–2013 közötti támogatásaiból.

A szakértők által a főépítési irodával szoros együttműködésben kialakított szakmai munkaanyag 2005 márciusától kezdődően széles körű egyeztetésre került. A tár-

sadalmi–szakmai–kerületi egyeztetésnek május első hetében volt a legintenzívebb időszaka, amikor naponta több fórum is megrendezésre került.

A Középtávú Városfejlesztési Program természetesen a Koncepción alapul, az ebben megfogalmazott stratégiai célok adták a Program prioritásait. A prioritások tartalma azonban operacionalizált, a pénzügyi realitások miatt szűkített módon kerültek kialakításra. A szűkítés két lépésben valósult meg.

1. Budapest Városfejlesztési Koncepciójának javaslatai a stratégiai célok mentén részletes lebontásra és programozásra kerültek, és ilyen módon előállt a hosszú távon megvalósítandó beavatkozások teljes köre. A beavatkozási lehetőségek egy része jól körülhatárolható térségekben jelenik meg, ezekben a térségekben tehát a beruházások egymásra hatása nagyon jelentős. Ennek megfelelően a Program ezeket a területeket *kiemelt fejlesztési térségeknek* definiálja. A beavatkozások másik része térben be nem határolható, azonban témáját tekintve egyes főbb ágazati fejlesztések köré csoportosítható, és ilyen módon ezekből a beavatkozásokból középtávon is megvalósítható *tematikus programok* alakultak ki.

2. A térbeli és tematikus csoportosítások révén meghatározott, a Koncepció javaslataihoz képest már leszűkített tartalommal bíró beavatkozások azonban pénzügyileg még mindig meghaladják a főváros prognosztizálható lehetőségeit. Elkerülhetetlen volt a *térbeli és tematikus programok további szűkítése*, így alakult ki az a programcsomag, amely a *Budapest Magprogram* nevet viseli. A Magprogram részprogramokból és nagyprojektekből áll, nem szerepelnek benne tételesen kisebb volumenű projektek. A Magprogram tartalmára részletes pénzügyi kalkuláció készült, és a Fővárosra vonatkozó várható beruházási összegek egybevetésre kerültek a 7 éves pénzügyi tervben szereplő fejlesztési forrásokkal.

A Koncepcióból az elfogadott Középtávú Programig tartó időszakban tehát a Koncepció eredeti céljai szükségszerűen beszűkültek a rövidebb megvalósítási időre és a reálisan rendelkezésre álló finanszírozási eszközökre való tekintettel. Az első lépésben a nagyprojektekhez kötődés kiemelése jelentette a szűkítést (tehát pl. a 4-es metró területének kiemelése az ehhez kötődő fejlesztéseket hozta jobb helyzetbe). Ez többek között a város külső részeit hozta kissé hátrányosabb helyzetbe, ahol kiemelt fejlesztési térség nem került megállapításra. A második lépésben a térbeli és tematikus programok további szűkítése történt meg, a következő értékek kiemelése alapján: a közösségi közlekedés fejlesztése, a városi közterületek állapotának javítása, olyan nem infrastruktúra jellegű versenyképesség-növelő beavatkozások, amelyek a ráfordításhoz képest nagymértékű hozzáadott értéket eredményeznek, a megújuló belváros élhetőségének és turisztikai vonzerejének növelése, valamint az észak-budapesti és dél-budapesti technopolisztérségek fejlesztése. Ezek az értékek láthatóan erősen kötődnek a fenntartható város célkitűzéséhez.

A Középtávú Program kialakításánál fontos feltétel volt a pénzügyi realitás elemzése, ami megkívánta a Programban tervezett beruházások Fővárosi Önkormányzatot érintő pénzügyi nagyságrendjének és a Fővárosi Önkormányzat számára rendelkezésre álló, fejlesztésre fordítható pénzeszközök összevetését. Ehhez megtörtént a Magprogram elemeinek a megvalósítás feltételei szerinti csoportosítása. A következő csoportok kerültek kialakításra:

1. Fix programelemek: a már szerződéskötés fázisában lévő nagyprojektek
2. Alapvetően törvényi kötelezettségből eredő feladatok
3. A város dinamizálásához nélkülözhetetlen, többnyire jelentős saját forrást kívánó programok
4. Potenciális EU-s vagy állami támogatást élvező projektek, amelyek csak a támogatás megléte esetén valósíthatók meg
5. A közszféra és a magánszféra együttműködésében megvalósítható PPP-projektek.

Az elfogadott Középtávú Program megállapítása szerint az 1–3. kategóriák a Magprogram leginkább biztosnak vehető elemei. A Magprogram integráns részének tekinthető a 4. kategória is, amennyiben az ott szereplő fejlesztésekhez a remélt állami, vagy EU-forrás megszerzése sikerrel jár. (Az 5. kategória a Magprogram speciális része, mivel az egyes projektek a közszférától közvetlen forrást nem igényelnek, megvalósításuk a magánszféra PPP-konstrukcióban való bevonásán alapul.)

5. A Középtávú Program és a 7 éves fejlesztési terv

A Városfejlesztési Konceptiót 2003-ban, a Középtávú Városfejlesztési Programot 2005-ben a Fővárosi Közgyűlés fogadta el, ezek a dokumentumok tehát a város által adható legmagasabb szintű legitimációval rendelkeznek. Ennek ellenére távolról sem biztos, hogy a dokumentumok ennek megfelelő tényleges erővel is rendelkeznek a város működésének, fejlődésének befolyásolásában. Valójában minden fejlesztési elképzelés erejét alapvetően a város 7 éves pénzügyi-fejlesztési tervének viszonylatában lehet meghatározni.

A stratégiai tervezés célja többek között az, hogy koncepcionális keretet biztosítson a pénzügyi-fejlesztési tervezés számára. Ennek megfelelően a távlati Konceptióból levezetett Középtávú Program kellene legyen a 7 éves gördülő pénzügyi-fejlesztési tervezés kerete, azaz a „továbbgördítésnél” csak a Programban kijelölt fejlesztési célok közül szabadna választani. Ez annál is inkább célszerű lenne, mert a Középtávú Program kialakításakor a tervezők a Konceptióhoz való illeszkedésen túlmenően erősen számításba vették az EU-s támogatási rendszerek várható alakulását, tehát a Konceptió adta mozgástéren belül előnyben részesítették azokat a programokat, illetve projekteket, amelyek EU-támogathatósága inkább várható volt.

Egy nagyváros pénzügyi-fejlesztési tervezése bonyolult folyamat, amelyben a tervezői elgondolások csak az egyik, és nem is a legerősebb érdeket képviselik. A már mintegy tíz éve begyakorolt és alkalmazott tényleges tervezési folyamatot, amely a 7 éves terv évenkénti előregördítésén alapul, új logikára helyezni nem megy egyik napról a másikra. Jól bizonyítják ezt a legutóbbi hónapok eseményei: a 2006-os költségvetés készítésekor (ami egyúttal a 7 éves terv továbbgördítését is jelenti) a városvezetés ugyan utasításba foglalta a Középtávú Program iránymutató jellegét, ennek dacára a végeredmény, azaz a 2006 februárjában elfogadott 7 éves fejlesztési terv nagyon kevéssé hasonlít a Középtávú Program által kitűzött célokhoz.

A főváros előtt álló komoly kihívás, a 2007-től drámaian megnövekedő EU-támogatások megszerzésének feladata tehát ebben az állapotban érte a Fővárost: kettős tervezés alakult ki, egyfelől egy EU-konform és koncepcionális középtávú tervezés,

másfelől a tradicionális, ágazati és politikai kompromisszumokon alapuló pénzügyi tervezés. Az EU-támogatások megszerzése szempontjából az első lenne a hatékonyabb, a tényleges döntéseket egyelőre azonban az utóbbi uralja.

6. A fővárosi tervek és a Regionális Operatív Program

2005 őszén felgyorsultak a Közép-magyarországi Regionális Operatív Program (KMR ROP) előkészítési munkálatai. Miután 2005 decemberében az Európa Tanács elfogadta az EU 2007–2013 évekre szóló költségvetését, kialakultak azok a sarokszámok is, amelyek meghatározzák az ország és ezen belül az egyes régiók következő évekre vonatkozó fejlesztési lehetőségeit. A KMR (Budapest és Pest megye) esetében ezek a számok különösen fontosak, mert ez az egyetlen olyan régió, amely különleges státusú, az időszak végére teljesen elesik a legfejletlenebb régiók számára rendelkezésre álló kiemelt támogatásoktól. Ennek a régióknak a támogatási eszközei tehát teljesen körülhatároltak, nem keverhetők össze más térségekével. A KMR a Strukturális Alapokból nagyságrendileg 1,85 Mrd euró támogatásra számíthat, ezen felül pedig még a Kohéziós Alapból kaphat EU-támogatásokat (ennek a várhatóan Budapestre eső összege erős becsléssel 2 Mrd euróra tehető).

Miután minden EU által támogatott fejlesztéshez kell sajáterő is, döntő fontosságúvá válik a város terveinek a regionális tervekbe való beépítése, mégpedig oly módon, hogy a tervek minél nagyobb hányada kapjon az EU-tól (általában a költségek 85%-át kitevő!) támogatást. Nagyon leegyszerűsítő és durva számítással kimutatható, hogy a főváros által egy év alatt fejlesztésekre fordítható nagyságrendileg 160 Mrd Ft akár ezer Mrd Ft-nyi fejlesztést is jelenthet (abban a szélsőséges és természetesen irreális esetben, ha minden fővárosi fejlesztési pénz EU által támogatott projektek 15%-os önrészenek fedezetét szolgálná).

Adott körülmények között a fővárosi tervezésnek, annak érdekében, hogy minél több fővárosi projekt részesülhessen támogatásokban, egyszerre több fronton is kell harcolnia:

- befolyásolnia kell a felsőbb szintű szabályozások alakulását
 - az EU stratégiai prioritásainak kialakítását (hogy a gazdasági versenyképesség mellett a városok lakhatósága hasonló súllyal benne legyen)
 - a nemzeti stratégiai dokumentum prioritásainak kialakítását (hogy a nagyvárosi értékek benne legyenek az EU-dokumentum által kijelölt határok maximumáig)
 - a KMR ROP prioritásainak kialakítását (hogy a Budapest számára fontos értékek benne legyenek az EU és a nemzeti dokumentum által kijelölt határok maximumáig)
- el kell érnie, hogy a fővárosi döntések a szabályozások adta lehetőségeken belül optimálisan alakuljanak
 - a tervezés szintjén kialakuló fejlesztési elképzelések maximálisan megfeleljenek a várható EU-s, nemzeti és regionális prioritásoknak
 - a megfelelő programok/projektek politikailag is elfogadásra kerüljenek, ami a sajáterő biztosítását is jelenti.

2006 tavaszán, e sorok írásakor, a fővárosi fejlesztési tervezés nagyon izgalmas időszakában van, hiszen többé-kevésbé párhuzamosan folyik e célok mindegyikének a közelítése.

A támogatások elosztását meghatározó szabályozási rendszerek aktív befolyásolása azt célozza, hogy a város számára jobban megfelelő megoldások (is) támogathatóvá váljanak. Legelőször nyilván az EU stratégiai prioritásainak kialakítását kell befolyásolni, annak érdekében, hogy ezek között a városok lakhatósága megfelelő súllyal szerepeljen. Budapest az Eurocities városösszevetség aktív tagjaként már évek óta küzd ezért. Ennek a küzdelemnek az egyik eredménye körvonalazódni látszik, mégpedig abban, hogy legújabbban az EU hajlik arra, hogy az új tagállamok intenzív lobbizása hatására megengedi ezekben az országokban a lakóépület-felújítások támogathatóságát leromlott, illetve leromlással fenyegetett városrészekben (a probléma tárgyalását lásd Tosics, 2004a). Ez Budapest esetében konkrétan azzal az eredménnyel járhat, hogy a fővárosi városrehabilitációs program EU-támogatásokat kaphat, és a támogatások kiterjeszthetők a szociális városrehabilitáció területeire és lakótelepi projektekre is, ahol épület-felújításokhoz is felhasználhatók.

Az EU „meggyőzése” (ami ebben az esetben sokak szerint történelmi jelentőségű fegyvertény) még nem elég, ezen felül befolyásolni kell a nemzeti stratégiai dokumentum prioritásainak kialakítását is, biztosítva, hogy a lakóépület-felújítást is lehetővé tevő városrehabilitációs akciók megfelelő súllyal szerepeljenek a pályázható (vagy a komplex) programok sorában. Ezek mellett már szinte eltörpül az a harmadik feladat, hogy a fővárosnak befolyásolnia kell a KMR ROP prioritásainak kialakítását is, hogy a Budapest számára fontos városrehabilitációs akciók ebben is megfelelő súllyal szerepeljenek.

Annak érdekében, hogy a főváros kompetenciájába tartozó döntések a szabályozások adta lehetőségeken belül optimálisan alakuljanak, kompromisszumokat kell kötni, jelentős átalakításokat kell végrehajtani a tervekben. Világossá válik, hogy a korlátos fővárosi költségvetési lehetőségek miatt a jelentős mértékű EU-támogatás csak akkor szerezhető meg, ha az ehhez szükséges társfinanszírozással a főváros rendelkezik. Ez akkor biztosítható, ha a főváros átmenetileg előtérbe helyezi az EU által finanszírozható projekteket. Még az is lehet, hogy a teljes támogatás megszerzése érdekében a város mindennapi működtetésének, illetve a hosszabb távra szóló fejlesztési elképzelések megvalósításának célkitűzései között is feszültségek keletkeznek, amennyiben még a működtetési kiadások átmeneti visszafogására is szükség lehet az összes potenciális támogatás megszerzéséhez (az ehhez szükséges saját rész biztosításához).

A Középtávú Program esetében a vázolt feszültségek nem túl jelentősek, hiszen ez a program az EU-s támogatási rendszerre való tekintettel készült, az ebbe foglalt program- és projektjavaslatok döntő többsége az EU által támogatható kategóriába esik. Sokkal nagyobbak viszont a problémák a fejlesztések meghatározása szempontjából jelenleg döntő fontosságú 7 éves fejlesztési terv esetében.

A problémák illusztrálásánál abból kell kiindulnunk, hogy az EU-támogatásra kiválasztott (a ROP-ban specifikálásra kerülő kritériumoknak megfelelő) projekteknek egy-két hónapon belül legalább megvalósíthatósági tanulmánnyal kell rendelkezniük és a projekt támogatásra való elismerése esetén az önkormányzatnak két hónapon belül döntést kell hoznia arról, hogy kötelezettséget vállal a megvalósításra, beleértve az önrész finanszírozásának vállalását is.

Ezeknek a kritériumoknak a budapesti tervezési rendszer sajátosságai miatt kizárólag olyan projektek felelhetnek meg, amelyek a 7 éves tervben szerepelnek, mivel más projektek esetében lényegében nincs forrás a tervezettség elindításához.

A Strukturális Alapból mintegy 100 Mrd Ft-nyi direkt finanszírozású projektre tehet javaslatot a Főváros, amelynek több mint felét 2007–2008-ban kell elindítani és a támogatásokat három éven belül fel is kell tudni használni. Ehhez minimum 18 Mrd fővárosi sajtóterőt kell biztosítani.

A 7 éves terv legfrissebb (2006. februári) változatában mintegy 126 Mrd Ft-nyi olyan projekt szerepel, amely direkt finanszírozásra elvileg átállítható, ennek azonban közel fele rekonstrukciós jellegű, amelyek EU általi befogadása kétséges. A Középtávú Program sok olyan jelentős és fontos új fejlesztési projektet tartalmaz, amelyek az EU-s támogatási kritériumoknak biztos megfelelnének, azonban, miután nem szerepelnek a 7 éves tervben, nincs tervi előkészítettségük.

A Kohéziós Alapból Budapestre becslések szerint 530 Mrd Ft körüli támogatás juthat. A 7 éves tervben már szereplő projektek ennek közel felét kötik le, ezért nagyságrendileg 280 Mrd Ft-nyi támogatásnak megfelelő új projektre kell Budapestnek javaslatot tennie. Ehhez minimum 50 Mrd fővárosi sajtóterőt kell biztosítani. Ebben az esetben is a Középtávú Programban található a Kohéziós Alap kritériumainak megfelelő további nagy projektek, amelyek azonban egyáltalán nincsenek előkészítve.

Annak érdekében tehát, hogy a főváros meg tudja szerezni a számára kilátásba helyezett EU-támogatásokat, legalább 70 milliárd Ft-ot kellene spórolnia a mai 7 évesben kialakított helyzethez képest. Ez néhány saját forrásból tervezett fejlesztés elhagyásával (elhalasztásával), illetve EIB-hittel tervezett projektek EU-finanszírozásra való átállításával képzelhető el.

Mielőtt túl hamar megszületne egy olyan ítélet, hogy az EU-források maximalizálása érdekében a fővárosnak számára fontos projektekről le kell mondania és ehelyett a városi fejlődés fenntarthatóságát veszélyeztető új projekteket kell bevállalnia, meg kell nézni azt, hogy milyen új projektek megvalósítása válna lehetővé ilyen módon. Ennek illusztrálására az alábbi (a Programban szereplő, de a 7 éves tervből kihagyott, vagy pénzeszközök nélkül említett) projektek említhetők:

- Aquincumi híd és Körvasúti körút I. szakasza
- Nagy Lajos király útja szélesítése
- Észak–Déli Regionális Gyorsvasút (Pesterzsébet–Csepel–Astoria szakasz)
- Belvárosi területek egyes megszüntetett villamoshálózati elemének visszaállítása
- Budai rakparti villamoshálózat kialakítása
- BKSZ teljes körű megvalósítása.

Többek között ezek azok a projektek, amelyek megvalósíthatóságához néhány eddig tervezett (de EU által nem támogatható) projekt elhagyása, illetve időben néhány évvel való elcsúsztatása szükséges. Az ily módon önrészre átcsoportosításra kerülő fővárosi pénzzel és EU-támogatásokkal megvalósíthatóvá váló új projektek a város fejlődése szempontjából alapvető fontosságúak és a fenntarthatóságot is jól szolgálják.

Ebből a nagyon leegyszerűsített, inkább csak példákat kiragadó elemzésből az látszik tehát, hogy az EU-tól megszerezhető támogatások maximalizálásának célja ugyan jelentősen módosíthatja a középtávú tervezésben (különösen a 7 éves tervben) kitűzött prioritásokat, összességében azonban inkább csak átrendeződést jelent a városi fenntarthatóságot szolgáló projektek megvalósítási sorrendjében, semmint a fenntarthatósági célok feladását. Mindez persze csak addig igaz, amíg az EU-s (és a nemzeti, valamint regionális)

támogathatósági keretek eléggé tágak, és a főváros képes a fenntarthatóság szempontjából fontos, de nem támogatható projektjeit a fenntarthatóság szempontjából hasonlóan fontos, de támogatható projektekkel helyettesíteni.

A konfliktusok természetesen így is jelentősek. Ennek illusztrálására említhetjük a főváros fejlődése szempontjából nagyon fontos Aquincumi híd példáját. Ez a projekt EU-támogatásra nem egyértelműen esélyes, mivel az EU által támogatott M0-s körgyűrű „konkurensként” megjelenő belsőbb útgűrűként értelmezhető, az EU pedig nem szereti, ha párhuzamos fejlesztésekhez kell támogatást adnia. A dolog ugyanakkor nem reménytelen, meg lehet próbálkozni például erősen kihangsúlyozni a közösségi közlekedési aspektusokat. Mégis, brüsszeli tanácsok szerint inkább célszerű az egyértelműbb támogatások megszerzésére törekedni, mint túl sok időt és energiát fordítani a nehezebben megszerzhető támogatások megszerzésére. Mindenképpen mérlegelni kell tehát, meddig éri meg a tartalmilag fontos, de formailag nem egyértelműen támogatható projektekhez ragaszkodni.

A KMR számára az EU-támogatások számottevő mértékben csak a 2007-tel kezdődő időszak első öt évében állnak rendelkezésre. A konfliktus ebben az esetben tehát konkrétan azt jelenti, hogy az egyébként sürgetően szükséges hídépítést 2012 utánra célszerű halasztani, addig előtérbe helyezve az EU által egyértelműbben finanszírozható projekteket.

A fentieket összefoglalva, a ROP véglegesítésének időszakában sürgetően szükséges a 7 éves fejlesztési terv átalakítása, előtérbe helyezve az EU, a nemzeti és a regionális prioritásoknak megfelelő új projekteket. Ez az átdolgozás csak akkor jelentené a korábban kialakított elvek feladását, ha az új projektek nem a Középtávú Programból kerülnének kiválasztásra. A helyzetet bonyolítja, hogy tervezés az összes szinten lényegében párhuzamosan folyik. Ez azt jelenti, hogy a Fővárosnak akkor kell döntenie egyes új projekteknél a következő néhány év fejlesztési programjába való felvételéről, a 7 éves fejlesztési terv átalakításáról, amikor még nem véglegesültek az EU-s, a nemzeti és a regionális támogatások szabályai és prioritásai.

Mindezekon túlmenően meg kell jegyezni, hogy a budapesti városi térség fejlődésének fenntarthatóságát tekintve az elkövetkező néhány év tervezésének, az EU-támogatások megszerzésének hatékonysága természetesen csak az egyik, és valójában nem is döntő jelentőségű kérdése. Hosszabb távon sokkal többet nyom a latban, hogy mennyire sikerül változtatni a kétszintű önkormányzati struktúra anomáliáin és a városkörnyéki településekkel való, ma szinte teljes elzárkózást jelentő viszonyon. Alapvető probléma, hogy az agglomeráció jogi értelemben nem létezik, a KMR és a BAFT pedig nem rendelkeznek tényleges hatalommal az egyes települések törvényben garantált teljes önállósága miatt. A regionális érdekek így alárendelődnek a települési, vállalkozói és területtulajdonosi érdekeknek. Térségi szinten a területfelhasználás koordinálatlan, és legitim fejlesztési célrendszer hiányában a szükséges ösztönző, szabályzó, kompenzációs rendszerek sem alakulhattak ki. Csak remélni lehet, hogy az EU-támogatások megszerzése érdekében elkerülhetetlenül szükségessé váló kooperációk segítenek ezeknek a problémáknak az oldásában is.

III. Összefoglalás: a fenntartható városfejlődés valós lehetőségei

A budapesti térség városfejlődése szempontjából az elkövetkező évek döntő fontosságúak. Az EU teljes jogú tagjaként, a legelmaradottabb régiók kategóriáját éppen csak elhagyva ez a térség a Strukturális Alapokból az elkövetkező mintegy öt évben olyan mértékű fejlesztési eszközökhöz juthat, ami csak a két előző századvéghez (a Grün-derzeithez, illetve az 1990-es évek rendszerváltás utáni eufóriájához) mérhető. Alapvetően fontos lenne, hogy a közszféra átmenetileg nagyságrenddel megnövekvő fejlesztési lehetőségei a lehetőségek határáig az átgondolt és koncepciózus városfejlődést szolgálják – ilyen értelemben persze a Gründerzeit sokkal inkább követendő példa, mint az 1990-es évek magántőke által dominált fejlődési időszaka.

A város „koncentrált” fejlődési szakaszaiban, amikor ilyen vagy olyan okok miatt a korábbiaknál hirtelen sokkal több fejlesztési eszköz áll rendelkezésre, óhatatlanul háttérbe szorulnak a folyamatosságot, a korábbi trendek folytatását szolgáló elképzelések (illetve a működtetésre rendelkezésre álló eszközök) és teret nyernek nagy ívű, a támogatási feltételeknek megfelelő fejlesztési elgondolások. A ma felelősége az, hogy ez a (hosszabb időtávlatban is egyszeri) lehetőség ne pillanatnyi partikuláris érdekeket, a város hosszabb távú érdekei elleni fejlődést szolgálja. Ennek elkerülésére aktívan kell befolyásolni a támogatások elosztását meghatározó szabályozási rendszereket annak érdekében, hogy a város számára jobban megfelelő megoldások is lehetővé váljanak.

Az elemzés kimutatta, hogy a Budapesten jelenleg érvényes 7 éves fejlesztési tervet jelentősen át kell alakítani arra a néhány évre, amelyek során a korábbinál sokkal nagyobb fejlesztési lehetőségek adódnak egyes meghatározott témakörökben. Hiba lenne az adódó lehetőségekről való lemondás, korábbi fejlesztési elképzelésekhez való végletes ragaszkodás, vagy a működtetési kiadások szintjének mindenáron való fenntartása miatt. Ugyanilyen hiba lenne azonban, ha az új fejlesztési lehetőségek nem a hosszú távú Budapesti Városfejlesztési Koncepció által kigondolt és a Középtávú Városfejlesztési Program által megvalósítani tervezett elképzelések alapján kerülnének kiválasztásra.

Ennek az írásnak az egyik konklúziója az, hogy a lehetséges tervváltozatok elemzése alapján nem olyan nagy baj, ha a tervezés és végrehajtás kicsit módosul az EU-prioritások irányába, különösen azért, mert

- egy hatékonyabb tervezési és megvalósítási rendszer kerül kialakításra;
- a módosítások iránya (az új tagországok által elért változások óta) alapvetően nem jelent lényeges eltérést a fenntarthatósági céloktól.

Míndezek alapján állítható, hogy az 5–7 év alatt a budapesti térségre „rázúduló” (nagyságrendileg 4 milliárd eurós) pluszfejlesztési lehetőséget fel lehet használni olyan módon, hogy a városi fejlődés fenntarthatóságán csorba ne essék, sőt, a fenntarthatóság szempontjából alapvető fontosságú fejlesztések valósulhassanak meg.

Ez az írás leginkább a tervezési rendszer problémáival foglalkozott, és nem tért ki részleteiben a szabályozási, adminisztratív és intézményi kérdésekre. Nyilvánvaló, hogy hosszabb távon alapvető törvényi változások szükségesek a regionális rendszer jobb működéséhez. Budapest egyedül, önmagában, még ha ez lenne a város vezetésének legfőbb törekvése, nem képes a városfejlődés fenntarthatóságát biztosítani. A város törekvései

mellett legalább ugyanilyen fontos a regionális együttműködést és a fenntarthatóságot segítő országos szabályozás kialakítása és megfelelő működtetése. Miniszteriális szintről kell biztosítani az EU elveinek megfelelő, jogilag harmonizált törvényeknek regionális és önkormányzati szinten nemcsak az elfogadását, hanem a megfelelő végrehajtását is. Egy további kulcskérdés, hogy a város és környéke együttműködésére vonatkozó szabályozás és az ennek végrehajtására vonatkozó biztosítékok egy megfelelő jogositványokkal és pénzügyi lehetőségekkel ellátott regionális szervezethez kerüljenek, amely képes összehangolni a város és környéke fejlesztésének sokszor ellentétes érdekeit.

Az EU legfontosabb céljai, a lisszaboni és a göteborgi folyamatok legnagyobb eséllyel a nagyvárosi régiókban valósulhatnak meg. Ha ezek a régiók sikertelenek, az EU céljai elbuknak. A sikerhez minden szinten a közsféra nagyobb szerepvállalása és iránymutatása szükséges. A Budapesti Városfejlesztési Konceptió, a Középtávú Városfejlesztési Program, a KMR programjai a tervezési oldalról biztosíthatják a szükséges feltételeket ahhoz, hogy a politika lehetővé tegye a kooperatív tervezést, és hogy figyeljen is annak eredményeire. Ha a sikeres és kooperatív tervezés kiegészül a szükséges intézményi és adminisztratív változásokkal, akkor az elérhető eredmények hosszabb távon is a fenntartható fejlődést fogják szolgálni.

Jegyzet

- 1 Az írás első változatához fűzött értékes megjegyzéseikért köszönet illeti Ekés Andrást és Geróházi Évát.

Irodalom

- Batár, A. (2002): Interjú. In: *Budapest holnap. Építészek és várostervezők vitája*. Európai füzetek, 7. szám. Új Világ Kiadó, 69–81.
- Budapest (2005): Budapest Középtávú Városfejlesztési Programja. Podmaniczky Program. Elfogadva a Fővárosi Közgyűlés 2005. június 29-ei ülésén. Megbízott: Városkutatás Kft., Tosics Iván, Ekés András, Geróházi Éva, Kalla József. Budapest, 2005.
- Budapest (2002): Budapest Városfejlesztési Konceptiója. Elfogadva a Fővárosi Közgyűlés 2003. március 27-ei ülésén. Projekt menedzser: Tosics Iván (Városkutatás Kft.) és Pallai Katalin (F38 Kft., 2000 decemberéig). Budapest, 2002.
- Bürkner, H. J. (2003): Normative Überlegungen zu Steuerungsproblemen. In: Schlagwort Schrumpfung... *IRS aktuell*, No 40, Juli. Institut für Regionalentwicklung und Strukturplanung, Erkner.
- Clark, D. (1996): The Future Urban World In: LeGates, R. T.–Stout, F (szerk.): *The City Reader*. London–New York: Routledge. 579–589.
- Éri V. (2001): Bevezetés. In: Éri V. (szerk.): *Terjeszkedés vagy ésszerű városfejlődés?* Környezettudományi Központ Alapítvány.
- Fleischer T. (2005): Fenntartható fejlődés – fenntartható közlekedés. *Közúti és Mélyépítési Szemle*, 55/12

- Hegedüs, J.–Tosics, I. (1996): Disintegration of the East-European Housing Model In: Clapham, D.–Hegedüs, J.–Kintrea, K.–Tosics I. (szerk.): *Housing Privatization in Eastern Europe*. Greenwood Press.
- Hesse, M. (2003): Schrumpfung – im Kopf? In: Schlagwort Schrumpfung... *IRS aktuell*, No 40, Juli. Institut für Regionalentwicklung und Strukturplanung, Erkner.
- High Level Group on the future of social policy in the EU (2004): Report of the High Level Group on the future of social policy in an enlarged European Union. European Commission, Directorate-Generale for Employment and Social Affairs. May 2004.
- Kok, W. (2004): Facing the challenge. The Lisbon strategy for growth and employment. Report from the High Level Group chaired by Wim Kok. *European Communities*, November 2004.
- Lukács A.–Beliczay E. (2001): A városi terjeszkedés hajtóerői Magyarországon. In: Éri V. (szerk.): *Terjeszkedés vagy ésszerű városfejlődés?* Környezettudományi Központ Alapítvány.
- Mathiesen, U. (2003): Die „lernende Stadtregion“. In: Schlagwort Schrumpfung... *IRS aktuell*, No 40, Juli. Institut für Regionalentwicklung und Strukturplanung, Erkner.
- Moss, T. (2003): Schrumpfungsprozesse und die „unsichtbare Stadt“. In: Schlagwort Schrumpfung... *IRS aktuell*, No 40, Juli. Institut für Regionalentwicklung und Strukturplanung, Erkner.
- Nordregio Report (2000): Future Challenges and Institutional Preconditions for Regional Development Policy. Four Scenario Reports Edited by Ilari Karppi. (Nordregio Report 2000:1) 249.
- Pallai K. (szerk.) (2003): *A Budapest-modell. Egy liberális városszervezési kísérlet*. Nyílt Társadalom Intézet Alapítvány, OSI/LGI, 2003.
- Radácsi L.–Vári A. (1999): A technológiai előtekintési program keretében kidolgozott társadalmi-gazdasági forgatókönyvek. www.omfb.hu
- San Martin, I. (2001): A városi agglomerációk sajátosságai és jellemzői az arizonai Phoenix példáján. In: Éri V. (szerk.): *Terjeszkedés vagy ésszerű városfejlődés?* Budapest: Környezettudományi Központ. 10–17.
- Tosics, I. (2004a): European urban development: Sustainability and the role of housing. *Journal of Housing and the Built Environment*, 19: 67–90.
- Tosics I. (2004b): Város fenntarthatóság és Budapest Városfejlesztési Konceptiója. In: *Világ- város vagy világfalu – avagy fenntartható építés és településfejlesztés Budapesten és agglomerációjában*. Önkormányzati anyag. Független Ökológiai Központ Alapítvány, 2004.
- Tosics I. (2001): A városi terjeszkedés visszaszorításának közgazdasági, jogi, intézményi eszközei és ezek hazai alkalmazásának problémái. In: Éri V. (szerk.): *Terjeszkedés vagy ésszerű városfejlődés?* Környezettudományi Központ Alapítvány.
- Vedegylet (2002): Növekedés vagy fejlődés? Állásfoglalás Budapest jövőjéről. *Vedegylet Füzetek*, 4. (www.vedegylet.hu)
- Wheeler, S (1998): Planning Sustainable and Livable Cities. In: LeGates, R. T.–Stout, E. (szerk.): *The City Reader*. London–New York: Routledge. 434–445.

IV. KOCKÁZATOK

Molnár László

ETIKA ÉS TÁRSADALMI IGAZSÁGOSSÁG

1. Bevezető megjegyzések. Az igazságosság komplex fogalma

Mindenekelőtt hangsúlyoznom kell, hogy az 'igazságosság' fogalom jelentése meglehetősen széles terjedelmű és ezért talán helyesebb lenne igazságosságokról beszélni.¹

Azonban világosan kell látni, hogy ez a fogalom egyaránt etikai és politikai jellegű, amennyiben ezzel a társadalom alapszerkezetét ítéljük meg: „Számunkra a társadalom alapszerkezete az igazságosság elsődleges tárgya, vagy pontosabban, az a mód, ahogyan a társadalom főbb intézményei elosztják az alapvető jogokat és kötelességeket, illetve megszabják a társadalmi együttműködés előnyeiből való részesedést. Ide sorolom a politikai berendezkedést és a legfontosabb gazdasági vagy társadalmi intézményeket. Így a főbb társadalmi intézmények közé tartozik például a gondolkodás és a lelkiismeret szabadságának törvényes védelme, a versenyre épülő piac, a termelőszközök magántulajdona vagy a monogám család. Ezek együttesen, rendszert alkotva, meghatározzák az emberek jogait és kötelességeit, s befolyásolják kilátásaikat, vagyis hogy mit várhatnak az élettől.”²

Az igazságosság fogalma mint a megítélés mércéje azt jelenti, hogy a társadalom intézményeit, egyes aktorait az erkölcsi 'jó' fogalmával értékeljük. Az erkölcsi értékelés olyan megítélés, amelyet nem helyezhet hatályon kívül más szempont.

Ez – amennyiben pozitív – az emberi viszonyok végső igazolása. Ha egy intézményt, egy cselekedetet, egy döntést stb. igazságosnak tekintünk, akkor azt elfogadjuk és legitimnek tartjuk.

A társadalmi egyenlőtlenségek megítélése minden modern társadalomban igen fontos.

A magam részéről kiindulásként elfogadom Rawls következő gondolatát: „Az alapgondolat az, hogy mivel mindenkinek a jóléte az együttműködés egy olyan rendszerétől függ, amelynek létrehozása nélkül senkinek sem lenne elfogadható az élete, az előnyöket úgy kell elosztani, hogy minden érdekelt számára, beleértve a kevésbé jó helyzetűeket is, vonzóvá tegyék az önkéntes együttműködést. Ehhez azonban az kell, hogy az együttműködés javasolt formája elfogadható legyen.”³

Ez lényegében a modern társadalom gazdasági és társadalmi egyenlőtlenségeinek legitimitációját, a társadalom által történő elfogadását biztosítja. Mivel a demokratikus társadalmakban az egyes egyének jogilag, politikailag és morálisan egyenlők, ezért a társadalmi egyenlőtlenségek adott rendszerének legitimitását az igazságosságára vonatkozó demokratikus konszenzus biztosítja.

Az igazságosságnak többféle formája van. Ezek közül a társadalmi disztributív (osztó) igazságossággal foglalkozom ebben a dolgozatban, mert ez vonatkozik olyan releváns társadalmi problémákra, mint a társadalmi gazdagság, a javak – és újabban a kockázatok – igazságos elosztásának és újraelosztásának kérdése.

A társadalom a javak elosztásán kívül valamilyen módon mindig kezelni próbálta a kockázatok megosztását is. A modern korban az üzleti kockázatok kezelése a 19. század végétől kiegészült olyan, a társadalom számára fontos kockázatok kezelésével, mint a betegség, az öregség és később a munkanélküliség. Ezek a (negatív) kockázatok intézményes kezelést igényeltek az ipari társadalomban. A modern állam ezzel elindult a 'szociális' állammá való átalakulás útján. Ennek a folyamatnak a csúcspontja volt a második világháború után kialakított 'jóléti állam', illetve 'szociális piacgazdaság.'

A kockázatok sajátos típusai, melyek az egész emberiséget veszélyeztetik, s amelyek a csúcstechnológiával (főleg kémiai és nukleáris technikával) járnak együtt, Ulrich Beck szerint új típusú társadalom kialakulásához vezetnek. Szerinte míg modern kor társadalmában a (viszonylag) szűkösen rendelkezésre álló javak elosztása volt a középpontban, addig jelenleg már a kockázatok elosztása (és újraelosztása) válik alapvető problémává.⁴ Azonban 1986-ban Németországban e kétfajta elosztás problematikája – a javaké és kockázatoké – még együttesen van jelen. Ehhez annyit tennék hozzá, hogy ez ma is így van. És a javak társadalmi disztribúciójának kérdései egyáltalán nem váltak másodrangúakká. Sőt, a neoliberalizmus modelljének térhódítása a fejlett országokban is fokozta ezeket a problémákat. (Nem beszélve a fejlődő és átalakuló országokról.)

Beck – felismerve a kockázatfogalom normatív természetét – azt a felismerést is megfogalmazza, miszerint a kockázatok 'normatív horizontja' – amely azok elfogadhatóságára utal – nem küszöbölhető ki a kockázatra vonatkozó számításokból. Szerinte ekkor nem pusztán valamilyen konkrét veszélyről van szó, hanem „Minden dologivá tett tartalom mögött előbb vagy utóbb felmerül az *elfogadás* kérdése, s ezzel a régi-új kérdés: *hogyan akarunk élni?*”⁵

Ezért a gazdagság és a kockázatok elosztásának logikája egy 'burkolt etikát' tartalmaz.⁶

Mary Douglas és Aaron Wildavsky megmutatták, hogy a veszélyek rangsorolása politikai-morális értékítéletek eredménye. Ennek okai pedig a következők:

1. Egyetlen elmélet sem végleges érvényű, ezért az elméletek mindig vitathatóak. 2. A morális kérdések közti választás mindig tartalmaz bizonytalanságot. 3. A prioritások megállapítása pedig politikai és morális következmények közti választás.⁷

Cranor elemzései rámutattak a kockázatfogalom és a kockázatelemzés, valamint -kezelés lényegében normatív jellegére. Konceptiójának e dolgozat számára releváns elemei a következőkben foglalható össze:

1. Maga a kockázatelemzés koncepciója is normatív. 2. A kockázatelemzés lényegileg hiányos (imperfect), amiből hibák következnek. 3. Mivel a kockázatelemzések nem hibátlan bizonyító eljárások és a [...] cél a teljes társadalmi költség csökkentése, az ilyen eljárások a különböző fajtájú hibák miatt normatívak.⁸

Összegezve: A „kockázat társadalma” modelljében az igazságosság fogalma a (társadalmi és környezeti) kockázatok kezelésének meghatározott módjára vonatkozik. A kockázatok kezelésének társadalmilag elfogadható módját, és eredményének elfogadhatóságát, legitimitását jelenti.

Általánosságban elfogadhatónak tartom Rawls alap gondolatát, miszerint az igazságos társadalom az együttműködés olyan feltételeit jelenti, amelyben az önkéntes kooperáció a kevésbé előnyös helyzetben lévőknek is érdekében áll. Erre tett kísérletnek

tekintem a jóléti államot (szociális piacgazdaságot), amely a fejlett európai országokban épült ki a II. világháború után.

Az igazságosság fogalma persze nem a levegőben lóg: „Az osztó (disztributív) igazságosság fogalma feltételez egy körülhatárolt világot, amelyben az újraelosztás végbe megy... Ez a világ [...] a politikai közösség.”⁹

Ez nem jelenti azt, hogy pusztán a közösség tagjai vehetnek részt ebben a folyamatban. A lényeg az, hogy fontos, hozzátartozik-e valaki egy közösséghez, vagy nem. S ha igen, akkor a közösségben elfoglalt helyzetének lényeges szerepe van a javak, szolgáltatások (és kockázatok) elosztásában.¹⁰

Az igazságosság tehát komplex, morális és politikai fogalom, amelynek megvalósulása a következő összetevőkre vonatkozik:

1. Kiindulópont: morális elvek, amelyek meghatározzák az igazságosság szabályait, amelyek a (javak, szolgáltatások, kockázatok) egy konkrét elosztását eredményezik.¹¹

Ilyen morális elv lehet a szolidaritás, vagy a jótékonyosság. Amennyiben a politikai közösség úgy dönt, hogy bizonyos esetekben a közösség tagjainak, mint a közösség tagjának morális joga van bizonyos javakra, vagy szolgáltatásokra, akkor azokat törvény segítségével joggá is teheti. Ilyen az oktatáshoz, orvosi ellátáshoz vagy lakhatáshoz stb. való jog. Ilyenkor a jog- illetve igazgatási szabályok határozzák meg a redisztribúció folyamatát.

Újabb adódnak és ide sorolhatók a környezeti kockázatok megoszlásának kérdései. A környezeti kockázatok igazságos, azaz társadalmilag elfogadható szintre és megoszlásra történő szabályozása intézményeket, szervezeteket, illetve jogszabályokat igényel.

2. A második összetevő a társadalmi és környezeti kockázatok kezelésének szabályai, intézményei és szervezetei.

Ilyenek például a közoktatás, a társadalombiztosítás, a környezetvédelem, a munkanélküli segély stb. intézményei, szervezetei, illetve a megfelelő törvények, rendeletek.

3. Végül a harmadik összetevő az eredmény: a javak, szolgáltatások (és kockázatok) korrigált elosztása.

A jóléti állam koncepciója abból indul ki, hogy vannak bizonyos alapvető szükségletek, melyek kielégítésében az államnak segítenie kell a munkaerőpiac veszteseit, akiknek a közösség tagjaiként joguk van alapvető szükségleteik minimális kielégítésére. Ezeket a morális jogokat foglalja törvénybe szociális jogokként a jóléti állam, melynek szociálpolitikája érvényesítette ezeket a jogokat.¹²

A jóléti állam szükségességét elfogadó konszenzus mára már a múlté. De a problémák – a kezelendő kockázatok – megmaradtak. A jóléti állammal szembeni neoliberalis kritika már a múlt század hatvanas éveiben megfogalmazódott, amikor az a virágkorát élte.

Ennek a kritikának az ismerete egyrészt azért fontos, mert keretében felvetődnek az igazságosság – a legitim társadalom- és gazdaságpolitika –, az egyenlőség, a szabadság(ok) alapvető problémái. Az igazságosság etikai-politikai fogalma pedig az egyenlőség és a szabadság kontextusában határozható meg. Másrészt a neoliberalizmus jelenleg igen jelentős szerepet játszik a gazdaság- és a társadalompolitika alakításában.

2. A neoliberalizmus igazságosság-felfogásának alapjai

2.1. A jóléti állam redisztributív gyakorlatának monetarista¹³ kritikája. Friedrich August Hayek az osztó (disztributív) igazságosságról

A társadalom számára az osztó vagy disztributív igazságosság fogalma kulcsfontosságú, mivel az a javak, kötelességek, adóterhek, képzési és foglalkoztatási esélyek, azaz a boldogság és a jó élet feltételeinek elosztására vonatkozik.¹⁴ És a környezeti problémák kezelésére is vonatkoztatható. Az utóbbi esetben a jó élet környezeti feltételeiben való részesülésről, környezeti (technológiai) kockázatok elkerüléséről, minimalizálásáról, illetve társadalmilag elfogadható nagyságáról és megosztásáról beszélhetünk. Az utóbbi kérdésekkel Hayek nem foglalkozik, mert piaci kudarcokról van szó, amelyek számára nem léteznek. Számára a *szabad piac tökéletes intézmény, amit más tényező nem korrigálhat*.

Kritikája a társadalmi (disztributív) igazságosságra koncentrálna, mert a társadalmi igazságosság nevében végzett állami redisztribúció jogosságát akarja cáfolni. Szerinte a (felszámolandó) jóléti állam társadalompolitikája ugyanis a piac működésének negatív társadalmi következményeit, (negatív) kockázatait elfogadhatatlan módon kezeli, mert ez a szabályozás a szabadságot veszélyezteti.

Melyek ezek a kockázatok? Például a munkanélküliség, a betegség, az öregkor. A jóléti állam szabályozásának az alapja egyrészt az, hogy a munkaerőt nem lehet egyszerűen a tömegmérétekben előállítható áruvilág egy fajtájaként kezelni, hiszen itt emberekről (is) van szó. A munkaerőt nem a piacon történő eladás céljából termelik, az valójában a fiktív áru egyik fajtája.¹⁵

Másrészt az államnak a gazdaság működésébe való beavatkozását a társadalmi egyenlőség és igazságosság szempontjai igazolják.

Hayek mindkét feltevést vitatja. Álláspontjának kifejtésében az egyenlőség és szabadság általa helyesnek tartott viszonyából indul ki: „A jog és az igazgatás általános szabályainak egyenlősége azonban az egyenlőség azon egyedüli formája, amely kedvez a szabadságnak.

És az egyedüli egyenlőség, amelyet anélkül biztosíthatunk, hogy szétrombolná a szabadságot.”¹⁶

Ennél is tovább megy, amikor azt állítja, hogy a szabadság egyenesen ellentétes az egyenlőség minden egyéb formájával: „A szabadságnak nemcsak hogy nincs semmi köze az egyenlőség más fajtáihoz, de éppenséggel szükségszerű, hogy egyenlőtlenséget hozzon létre sok tekintetben.”¹⁷ A szabadság éppen az egyenlőtlenségeken keresztül igazolható: „Ha az individuális szabadság nem bizonyította, hogy bizonyos típusú életmódok sikeresebbek, mint mások, akkor a mellette szóló érvek jelentős része hitelét veszti.”¹⁸

A törvény előtti egyenlőség követelményének lényege szerinte az, hogy „az emberekkel azonos módon kell bánni annak a ténynek ellenére, hogy különböznek egymástól”.¹⁹

Vagyis a tényleges egyenlőtlenség feltételei mellett az egyenlő bánásmód elvét kell követnünk – ez Hayek álláspontja. Ez az igazságosság formális szempontja, amellyel csak egyet lehet érteni. A gond számomra onnan adódik, hogy ez nem elegendő a problémák kezeléséhez. Ahhoz tartalmi szempontokat figyelembe vevő fogalmakra is szükség van. Hayek ugyanis megáll annak a kettősségnek a leszögezésénél, miszerint a törvény előtti egyenlőség és a társadalmi egyenlőtlenség egymást feltételező tényezők.

Szerinte a törvény előtti egyenlőséget a szabadság követeli meg. A szabadság pedig anyagi egyenlőtlenséghez vezet és „az egyiket, vagy a másikat elérhetjük, de mindkettőt nem érhetjük el egyidejűleg... Érvelésünk tehát úgy szól, hogy bár az államnak ott, ahol más okokból erőszakot kell alkalmaznia, az embereket azonos bánásmódban kell részesítenie; az a vágy, hogy az embereket egyenlőbbé tegyük társadalmi feltételeik tekintetében egy szabad társadalomban nem fogadható el további és megkülönböztető erőszak igazolásaként.”²⁰

Nézete szerint az osztó igazságosság nem más, mint a javak egy előre elképzelt megosztási sémájának a társadalomra való ráerőltetése.²¹ Vagy másként kifejezve, az erőszak alkalmazásának egyik formája. Ez az állítás azonban csak akkor fogadható el, ha elfogadjuk azt a nézetét, miszerint a piaci folyamatokba történő minden állami beavatkozás a szabadság korlátozása. Ezt az állítását azonban nem bizonyítja.

Koncepciója szerint tehát az állami redistribúció a javak igazságosabb elosztása érdekében gyakorolt erőszak. Hangsúlyozza, hogy nem az újraelosztást veti el, hanem azt, hogy kikényszerítik.²² Szerinte „az a tény, hogy bizonyos előnyök emberi intézkedéseken alapulnak, nem jelenti szükségszerűen azt, hogy mindenki számára biztosítani kell ezeket az előnyöket, vagy azt, hogy ha valaki számára rendelkezésre állnak, akkor valaki más meg van fosztva azoktól. Az e vonatkozásban tekintetbe veendő legfontosabb tényezők: a család, az öröklés és a nevelés (oktatás). És a kritika főleg azon egyenlőtlenségek ellen irányul, amelyeket ezek eredményeznek.”²³

Azt állítja, hogy a közösség számára kedvező, ha a család kulturális, vagy vagyoni előnyt nyújt tagjai számára, mert ellenkező esetben több kár keletkezne a társadalom számára, mint a fenti működésből származó előnyök.²⁴

Száma elfogadhatatlan minden olyan törekvés, amely állami beavatkozás révén akarja befolyásolni a meglévő társadalmi egyenlőtlenségeket, mert szerinte megengedhetlen módon korlátozza az emberi szabadságot. Annak – következetesen alkalmazva – át kell fognia a társadalom egészét, és így nem marad hely az egyén szabadsága számára: „Az osztó (disztributív) igazságosság, ha egyszer bevezették, nem valószínűsíthető meg addig, míg az egész társadalmat meg nem szervezték annak megfelelően. Ez olyan társadalmat eredményezne, amely lényegi vonatkozásaiban a szabad társadalom ellentéte lenne – egy társadalom, amelyben a hatóság döntené el, hogy az egyénnek mit kellene tennie, és hogyan kellene azt tennie.”²⁵

Hayek véleménye szerint az egyenlőség egy szabad társadalomban szükségszerűen korlátozódik a törvény előtti egyenlőségre, mert a társadalmi egyenlőtlenségek állami beavatkozással történő befolyásolása túlmenne saját eredeti célkitűzésén és megsemmisítené az egyéni szabadságot és egy tervgazdaságot, vagy parancsgazdaságot alakítana ki.²⁶

Ha ezt a következtetést elfogadjuk, akkor azt vélhetnénk, hogy a neoliberaisok a szabadságot részesítik előnyben a (társadalmi) egyenlőséggel szemben, míg a jóléti állam hívei a (társadalmi) egyenlőséget preferálják a szabadsággal szemben. Ennek alapján azt hihetnénk, hogy a megoldás az lenne, ha e két szempont közti kompromisszumra törekednénk. De ez csak akkor van így, ha elfogadjuk Hayek álláspontját.

A szabadság és egyenlőség e módon történő szembeállítását ellen több ellenvetés hozható fel. Az első az, hogy lehetségesek igazságtalan törvények. Másként kifejezve: lehetséges, hogy egyes törvények forma szerint azonos módon kezelik az azonos hely-

zetben lévő embereket, tartalmuk szerint mégis igazságtalanok. Ilyen eset az, amikor az adótörvények túlzott mértékű terheket rónak a lakosságra. Vagy az az eset, amikor a törvények az emberek valamely alapvető jogát csorbítják, vagy megvonják. Ilyen eset volt az, amikor a létező szocializmusban megvonták az emberek alapvető jogait, korlátozták a tulajdon, a szólás, a gyülekezés stb. szabadságát. Ezért tartalmi kritériumra is szükség van az igazságosság megállapításához.

Nézzük meg Hayeknek a szabadság és a tulajdon viszonyára vonatkozó álláspontját egy példán. Vegyük azt az esetet, hogy Péter egy nagy földbirtokot örököl és mivel az örökösödési adó csekély mértékű, megfizetése után birtokba veszi azt. Ez az (örökölt) tulajdon a szabad piac intézményeinek keretei között megnöveli Péter szabadságát, s mindazokét korlátozza, akik nem rendelkeznek ezzel a tulajdonnal. Ebből azt láthatjuk, hogy a szabad piac egyaránt (legálisan) növeli a szabadságot (a tulajdonosét), és csökkenti azt (a nem tulajdonosokét). De mi a helyzet akkor, ha Péternek jelentős mértékű örökösödési adó miatt el kell adnia örökségét? Ekkor az állam megteheti, hogy a földbirtokot felhasználja egy szociális lakásépítési projekt céljaira. Ekkor az állam Péter szabadságát (legálisan) az adózás révén csökkentette, de egyúttal (ugyancsak legálisan) megnövelte mindazok szabadságát, akik e projekt keretében lakáshoz jutottak.

Vagyis mind a szabad piac, mind az állam egyaránt teremt és elvon szabadságot. Tehát nem fogadható el az a Hayek által (is) képviselt neoliberais álláspont, amely szerint az egyik oldalon van a szabad piac, ami egyenlő a szabadsággal, másrészt ott van az állami beavatkozás, ami egyenlő a szabadság korlátozásával.

Nem lehet tehát azt mondani, hogy a piaci folyamatok önmagukban jók lennének, mert a szabadságot fejezik ki, és emiatt a piaci folyamatokba történő állami beavatkozás mindenképpen rossz, hiszen ez a szabadság korlátozása. Az állami beavatkozás minősítése a konkrét helyzettől függ. Például amikor a környezetvédelmi hatóság egészségünk és a környezet védelmében szennyező anyagok kibocsátásának megengedhető mértékét megszabja, akkor beavatkozik a piaci folyamatokba.

Az állam által előírt, a munkáltató által kötelezően fizetendő társadalombiztosítási járulék is egyfajta redisztributív beavatkozás a piaci folyamatokba és korlátozza a munkáltató szabadságát. Jogosságát a munkavállalók alapvető jogainak: életének és egészségének védelme igazolja. Ez pedig közérdek, ha feltételezzük, hogy létezik egy köz, egy politikai közösség, ami másrészt garantálja a munkáltató tulajdonhoz való jogát (is). Ez a jog azonban nem abszolút.

De akkor is a (piaci) szabadság jogos korlátozásáról van szó, ha a munkavédelmi hatóság valamely egészségre ártalmas anyag esetében a dolgozók egészségének védelmében határoz meg küszöbértékeket. Így értékelhető a termékek biztonsági szabványainak kibocsátása is.

Ezután vegyük szemügyre a tartalmi igazságosság követelményének Frankena által elvégzett megalapozását.

3. Igazságosság mint esélyegyenlőség. Az igazságosság etikai megalapozásáról

Az alapvető probléma az, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek létét kiindulópontnak tekintve kell érvényesíteni a társadalmi egyenlőség szempontjait is. Ez utóbbi érték feladása ugyanis elfogadhatatlan mértékű társadalmi egyenlőtlenségekhez vezet. Ez esetben az egyenlőség csak mint normatív fogalom tartható fenn: azaz mint olyan követelmény, amely szerint azonos módon kell bánni a (különböző) emberekkel. Ez az igazságosság formális fogalma.²⁷

Frankena etikai koncepciója szerint az emberekkel azonos módon kell bánni mindaddig, amíg nincs ok arra, hogy másként bánjunk velük, mert: „minden ember hasonló módon képes egy jó vagy rossz élet megvalósítására, és nem azért, mert minden ember egy bizonyos tekintetben egyenlő.”²⁸

Másként kifejezve: az egyenlőség szempontja formális módon, eljárás-ként, módszer révén érvényesíthető:²⁹ az egyenlő bánásmód elvének alkalmazása által. Ez az osztó (disztributív) igazságosságnak is alapelve: „Az igazságosság egyenlőség-elve pusztán azt követeli, hogy mindenkinek azonos lehetőséget adjanak arra, hogy a lehető legjobb olyan életet éljen, amilyenre képes. De ez éppen azzal a következménnyel járhat, hogy bizonyos embercsoportok számára – látszólag – különleges bánásmódot kell jóváhagynunk. A „különleges bánásmód” látszata ezekben az esetekben csak azért jön létre, mert csak az történik, ami ahhoz szükséges, hogy arányosan nézve mindenkinek a lehető legjobb életéhez ugyanolyan mértékben járjunk hozzá. A szükséges indulási segítség bizonyos személyeknél egyszerűen természetesen jelentősebb, mint másoknál. Ezért nem járunk el igazságtalanul, ha bizonyos személyekre több fáradtságot vagy pénzt fordítunk, mint másokra, amíg ezáltal mindenki olyan helyzetbe van hozva, hogy a jó élet irányába viszonylag ugyanakkora lépést tegyen meg.”³⁰

Ezzel nem akarjuk az embereket egyenlő helyzetbe hozni. Pusztán arról van szó, hogy eltávolítjuk azokat az akadályokat, vagy megteremtjük azokat a hiányzó feltételeket, amelyek akadályozzák, hogy mindenki a számára lehető legjobb életet élhesse. Ezért nem kell mindenkit ugyanazon a szinten iskoláztatni, nem kell mindenkinek egyetemet végeznie. Ez a tartalmi egyenlőség irreális világába tartozna. Amit meg lehet tenni, az az, hogy mindenkinek azonos esélyeket és eszközöket biztosítunk az oktatás és művelődés területén. Így tudnak csak megmutatkozni a képességek és csak így tud az individuális szabadság érvényesülni.

Leegyszerűsítő az az elképzelés, amely a szabadság minden korlátozását minden esetben rossznak tartja. Ez nem így van. Adott esetben éppen a szabadság korlátozása teszi lehetővé a szabadságot és ennek legnyilvánvalóbb formája a törvény. A szabadságnak van formális kritériuma is, ez pedig az, hogy feltételeinek hiányában nem érvényesülhet. Így például a művelődés szabadságának, de még a foglalkozás szabad megválasztásának is vannak minimum feltételei. Ilyen esetekben az állam beavatkozását, azaz például a jól működő állami/önkormányzati közoktatást ennek tekinthetjük. Most pedig feltehetjük a kérdést, hogy milyen társadalmi különbségek relevánsak a redisztribúció tekintetében? Úgy vélem, hogy elfogadhatjuk Frankena álláspontját, miszerint ezek nem határozhatók meg eleve: attól a kontextustól függnek, amely-

ben cselekszünk.³¹ Arra pedig, hogy miért van szükség az igazságosságra, kétféle válasz adható. Egy kötelesség-etika alapján azt mondhatnánk, hogy azért, mert az önmagában jó. A haszonelvű etika alapján pedig azt mondhatnánk, hogy közelebb visz bennünket ahhoz a társadalmi eszményhez, miszerint minden ember ugyanannyit számít.³² Ez az érv azonban még kiegészítésre szorul. Ugyanis az állami beavatkozás szükségletességét Hayek csak feltette, de nem bizonyította. Ennek megvilágításához vissza kell térnünk Smith „láthatatlan kéz”-koncepciójához.

Ez két dolgot állít: 1. A piac (a tökéletes verseny feltételei között) egy „láthatatlan kéz” segítségével a kereslet és kínálat egyfajta egyensúlyához vezet. Mai szóhasználattal ez az erőforrások egyfajta „allokációs hatékonyságát” eredményezi. Ez a Pareto-hatékonyság, amely a következőt jelenti: „...a rendszer egésze hatékony abban az értelemben, hogy senki sem kerülhet kedvezőbb helyzetbe anélkül, hogy ez ne lenne sérelmes valaki más számára.”³³ 2. „...egy láthatatlan kéz az önző módon saját érdekeit követő egyéneket sikeresen vezeti a »közérdek« előmozdítása felé – ahol is a közérdek úgy definiálható, mint amely a jövedelem és a tulajdon erkölcsileg igazságos elosztását foglalja magába.”³⁴ Az első állítását Smith nem tudta bizonyítani.

Csak a huszadik század második felében sikerült bizonyítani azt, hogy egy kompetitív gazdasági rendszerben lehetséges az egyensúly.³⁵ Ami a második állítását illeti, azzal kapcsolatban elmondható, hogy Smith ezt jogtalanul állította. Smith semmi ilyesmit nem bizonyított be, mint ahogy 1776 óta más közgazdász sem.³⁶ Másként kifejezve: ezért igazolható az állami beavatkozás a társadalmi igazságosság nevében.

4. A monetarizmus alkalmazásának következményei

Ezek a következőkben foglalhatók össze:³⁷ 1. A globális kapitalizmusból származó előnyök és hátrányok egyenlőtlen megoszlása: a pénztőke előnyben van az ipari tőkével és a munkával szemben. A monetarista gazdaságpolitika következtében a reálgazdaság alárendelődik a pénztőkének. A munkaerő kiszolgáltatottsága – és számos országban a munkanélküliség is – megnövekedett. 2. A globális gazdaság perifériája fokozottabban alárendelődik a centrumnak. 3. A pénzpiacok ingatagsága: regionális válságok sorozata: Délkelet-Ázsiában, Oroszországban, Japánban. 4. Jelentős mértékben a dereguláció, a privatizáció és a liberalizáció következtében csökkent a nemzetállamok hatalma és meggyengült a demokrácia befolyása. Ezzel szemben igen nagy mértékben megnőtt a transznacionális vállalatok és a globális piacok hatalma. 5. A növekedés lelassulása és a munkanélküliség növekedése, a transznacionális vállalatok hatalmának fokozódása (ki tudják vonni magukat a nemzetállamok adóztatása alól) a jóléti államot finanszírozhatatlanná tette. (A növekedés lelassulásában jelentős szerepe van a monetarista szabályozás uralkodóvá válásának.) 6. A gazdasági folyamatok fokozódó globalizálódása és a megfelelő társadalmi (politikai) kontroll hiánya. 7. A huszadik század globális problémái – környezetszennyeződés, népességgrobbanás, a fejlődés egyenlőtlensége, a militarizált gazdaság békés formákra való átállítása stb.³⁸ – még a 21. század húszas éveiben is megoldatlanok és kieleződnek, ami fokozza a társadalmi feszültségeket és a katasztrófák bekövetkezésének valószínűségét.

4.1. Az Európai Unió helyzetéről

Az EU sajátos helyzetben van, mert a 'jóléti állam' reformját a neoliberális gazdaságpolitika feltételei között akarja végrehajtani.³⁹ Hazánk, mint az EU új tagállama teljesíteni kívánja ezeket a célokat, de nálunk ez az ellentét brutálisabban jelentkezik, mint a „régii” tagállamoknál.⁴⁰

Jelenleg nem tudnám megmondani, hogy e kettős követelménynek való megfelelés milyen mértékben lesz sikeres. De a fejlődés útjainak lehetséges scenárióit felvázolom.

5. A társadalmi fejlődés valószínű scenáriói

5.1. A szabad (szabályozatlan) piac világa

A nemzetállamok befolyása mind belföldön, mind a nemzetközi kapcsolatok területén teljes mértékben jelentéktelenné válik. A demokrácia lényegében megszűnik, mert a parlamentek és a kormányok alárendelődnek a globális piac legerősebb szereplőinek, a transznacionális vállalatoknak és a nemzetközi pénzügyi rendszernek.

A politikai pártok és a törvényhozók a transznacionális vállalatok lobbistái lesznek. A társadalombiztosítás rendszerei (az egészségbiztosítás és a nyugdíjbiztosítás) teljes mértékben privatizálódnak, de csak a népesség 20%-ára korlátozódnak, mert 80%-uk nem rendelkezik munkából származó jövedelemmel. Ez azért van, mert a technika fejlődésével a népesség 20%-a el tudja tartani az egész társadalmat.

A társadalom túlnyomó többsége elveszti munkáját, így az antik proletáriátushoz hasonlóan a társadalom eltartottjává válik. A technika fejlődése az információs társadalom folyamatait mind lokális mind globális szinten a pénztőke érdekeinek megfelelően bontkoztatja ki. Ez azt jelenti, hogy az információkhoz való hozzáférés mértéke a polgárok anyagi helyzetétől függ. Ezzel párhuzamosan kiépülnek azok a globális és lokális kommunikációs hálózatok, melyekhez a használó anyagi helyzetétől vagy politikai pozíciójától függetlenül tud hozzáférni. Ez azt jelenti, hogy az információtermelés, -feldolgozás és -továbbítás minden formája az oktatástól a művelődésig, a szórakozásig stb. áruvá válik.

A globális kommunikációs rendszerek kontrollálhatóságának hiánya a társadalmi tevékenység minden formáját sérülékennyé teszi. Ez azt jelenti, hogy ez nemcsak a globális pénzpiacokat teszi ingataggá, hanem minden olyan tevékenységi rendszert és intézményt, amelyek ezekbe a hálózatokba vannak integrálva.

A nemzetközi kapcsolatok is a tényleges szabályozatlanság állapotát mutatják. A nemzetközi politikai szervezetek – így például az ENSZ is – megmaradnak, de nincs érdemi befolyásuk. Működésük alárendelődik a gazdaságilag legerősebb államoknak.

A nemzetközi pénzügyi szervezetek lényegében a transznacionális vállalatok érdekeit hajtják végre.

A globális problémák megoldatlansága miatt fokozódik a környezeti és társadalmi katasztrófák veszélye. A szabad piac folyamatainak a társadalom érdekében történő szabályozása a fentiek miatt igen lényeges lenne. Ezért felvázoljuk egy esetleges szabályozott állapot körvonalait.

5.2. A szabályozott piac világa

A regionális pénzügyi, környezeti és gazdasági katasztrófák miatt a nemzetállamok összefognak a konföderációként működő Európai Unióval, és részben visszanyerik szuverenitásukat. A nemzetközi pénzügyi tevékenységet részben újból szabályozzák. Így például bevezetik a forgalmi adót a devizakereskedelemre (a Tobin-féle adó). Ezáltal a különböző nemzeti valuták kamatszintjei közti különbségek kevésbé lesznek kifizetődők a nemzetközi üzleti élet számára. Ez az Európai Központi Bank számára lehetőséget biztosít arra, hogy önállóan, az európai konjunktúrához igazítsa a kamatlábat, és ne kelljen automatikusan az USA-hoz igazodnia. Így jelentős pénzeszközök szabadulnak fel, amit a reálgazdaság működtetéséhez lehet felhasználni és ez jótékonyan hat a pénzszűkében szenvedő kevésbé fejlett régiókra és országokra. Az Európai Parlament valóságos törvényhozó szervként választja meg és hívja vissza az EU kormányát, ami az EU-t demokratizálja. Ehhez kapcsolódik az európai pártok és szakszervezetek működése, ami lehetővé teszi az európai ökológiai adóreformot. Azt, hogy a megváltozott feltételeknek megfelelő egységes európai gazdaság- és pénzügyi politikát és adórendszert dolgozzanak ki, ami lehetővé teszi a környezetkímélő tevékenységre ösztönző ökológiai adóreform kidolgozását. Ennek alapján egységes európai szociálpolitikát valósítanak meg, Ehhez hozzátartozik – egy monetarista számára szörnyű kimondani! – a dereguláció olyan módosítása, amely figyelembe veszi annak kihatását a munkahelyek számára. A nemzetközi kereskedelemben szociális és ökológiai minimum-normákat vezetnek be, ami bünteti a környezet pusztítását, a gyermekmunka alkalmazását, a szakszervezetek elnyomását, a demokratikus jogok korlátozását.

Végezetül nem ragaszkodnak ahhoz a monetarista dogmához, amely szerint a pénzmennyiség szabályozásával kell elérni a legfőbb gazdaságpolitikai célt: a pénz értékállóságát.

Másként kifejezve a globalizáció váltóit átállítják. Ez lehetővé teszi, hogy az államok is magukhoz térjenek tetszhalott állapotukból és életre galvanizálásukkal a demokráciának is újból meglesznek az esélyei. Ebben a folyamatban döntő szerepet játszik az a tény, hogy a politikusok és a tömegek nem hisznek már a monetarizmus azon hittételében, miszerint az a gazdasági fejlődés természetes, tehát egyedül lehetséges fejlődési pályája.

Tulajdonképpen az ökoszociális piacgazdaság mint alternatíva kiépítéséről van szó, ahol az információs társadalomban lévő esélyek demokratizálását kísérlik meg.

Míndez azonban elsősorban a fejlett piacgazdaságokra korlátozódik: az EU-ra, az USA-ra és más fejlett országokra. Ezeket a reformokat a fejlődőnek nevezett országokban csak részben hajtják végre. Ezért megvan annak a realitása, hogy ez részben vagy egészében ezen országok költségére történik. Így a globális problémák megoldatlanok maradnak.

Így nemzetközi méretekben nem csökken, hanem nő a fejlett országoknak a fejlettebbekkel szembeni előnye, ami a világ össznépségét tekintve 20–80%-os társadalmat eredményez. A fejlett országokban lehetőség nyílik a Soros György által propagált „nyílt társadalom” részleges megvalósítására, ami egyszerre jelent mobil társadalmat, a demokratikus szabadságjogok érvényesülését és hatékonyan működő gazdaságot. Másként kifejezve a társadalmi igazságosság és a gazdasági hatékonyság egymást erősítő kombinációja ezekre az országokra korlátozódik. Mivel reális esélye van annak,

hogy a fenti szabályozás csak részleges lehet, ezért érdemes szemügyre venni ennek egy lehetséges modelljét.

5.3. A nem megfelelő módon szabályozott piac világa

A nemzetállamok szerepe visszaszorul, és ez lehetővé teszi egy világkormány kialakulását. Ez azonban nem jelent valamiféle demokratikus végrehajtó hatalmat, mert valamennyi országban meggyengül a demokratikus politizálás esélye. A nemzetközi kapcsolatokban az ENSZ teljesen tehetetlenné válik. A tényleges döntéseket a pénzügyi központok hozzák, mert a dereguláció és a liberalizáció következtében az egyes államok adóbevételei a minimálisra csökkennek. A legnagyobb erőközpontok, a transznacionális vállalatok pedig egyre fokozódó problémákkal néznek szembe: a pénzügyi piacok ingatagsága maga után vonja a gazdaságok sérülékenységét.

Mivel nincs már megfelelő erő, amely garantálná a nemzetközi gazdasági tevékenység biztonságát, létrehozzák az ehhez szükséges világkormányt.

Ez azonban nem rendelkezik demokratikus legitimitással, mert nem képviseli a világ társadalmának érdekeit. Amit semmiképpen sem tehetne meg, mert oly nagyok az egyes országok és régiók közti különbségek, hogy a világ társadalma nem kezelhető egyetlen egységként. Hiányzik legitimitációjához az a mechanizmus is, ami az érintettek érdekeit és akaratát megjelenítené és így a világ társadalma azonosulni tudna vele.

Különös jelentőségre tesz szert az a tény, hogy nem alakul ki olyan globális kultúra, ami egy világkormány működtetéséhez szükséges mértékben egységesítené az egyes társadalmak kultúráját. Másként kifejezve: nem jön létre konszenzus azon intézmények és értékek tekintetében, melyek azt legitimmé és demokratikussá tennék. A szegénypolitika váltaná fel mindenütt a szociálpolitikát, ami egyre tovább mélyítené a kettészakadt társadalom két része közti szakadékot. A különböző fenyegető feszültségek és válságok szükségessé tennék a munkanélküliek számának korlátozását. Ezt azonban különböző közmunkák és segélyprogramok révén hajtják végre, ami nem jelenti a munkanélküliség tényleges csökkentését. Azért nem, mert a gazdaság monetarista dogmákon alapuló szabályozása érvényben marad. Ez pedig a gazdasági élet szereplőit nem teszi érzékennyé a foglalkoztatottság problémáival szemben és nem is teszi őket érdekeltté benne. Ugyanakkor szükség esetén alkalmilag lazítanak a monetarista politika szigorúságán, majd ismét visszatérnének elveik „tisztaságához”. Ez a monetarista „húzd meg, ereszd meg politika” időnként engedményeket tenne a szabályozás irányában, majd visszavonná azokat. Ennek megfelelően két befolyással bíró politikai párt van: a fundamentalistáké és a reformereké. Kettejük küzdelme azonban távol van a tömegektől: Azok ugyanis távol tartanak magukat a közügyektől.

A politika két kemény korláttal küszködne: az egyik az ökoszisztémák eltartóképessége, a másik a munkanélküliség azon mértéke, ami még nem veszélyeztetné az alapvető társadalmi intézmények működését. Mindez aktuálissá teszi azt az igényt, hogy a társadalmi igazságosság eddig teljesen értelmetlennek tartott követelményét érvényesíteni kell. Ez azonban nem lehetséges felemás módon bevezetett és többszörösen visszavont reformok segítségével.

A legjobb példát erre az információs társadalom fejlődési trendjei képviselik, amelyek jelentős esélyeket, de kockázatokat is jelentenek. Például a globális kommunikációs hálózatok elvileg biztosítanak a tömegeknek a közéletben való közvetlen részvétel esélyét a tömegtársadalmakban is. Mivel ezek a korlátok a technikai fejlődés segítségével bizonyos mértékben fellazíthatók, ezért mindig új és új módon merülne fel az a dilemma, hogy enyhítsen-e a világkormány a monetarista szigoron, vagy pedig technikai megoldásokat keressen az olyan, egyébként nem technikai jellegű problémákra, mint a népességrobbanás. Mindezekből láthatjuk, hogy az előbbi modellekben nem oldhatók meg a társadalmak lényegi problémái. Így valamilyen gyökeresen új megoldásra van szükség. Hiszen a monetarizmus megreformált változatai sem jelenthetnek globális megoldásokat, pedig a globalizálódás feltételei között csak az ilyenek fogadhatóak el.

A pénzügyi szféra reformjára múlhatatlanul szükség van, mert ha ez nem következik be, akkor megmaradunk a monetarizmus keretei között. Itt nem elegendő az, ha letérünk a monetarista gazdaságpolitika útjáról. Le kell mondanunk a „növekedési mánia” politikájáról, ami azt minden gazdasági, társadalmi és környezeti baj egyetemes gyógyszerének tekinti és egy (ökológiailag) fenntartható fejlődés pályájára kell térnünk.⁴¹

Ez egészen új típusú társadalmat igényel.

Jegyzetek

- 1 Erről jó összefoglalást ad a Christoph Lumer által írt 'Gerechtigkeit', címszó, in: Sandkühler, Hans-Jörg (szerk.): *Enzyklopädie der Philosophie*. Hamburg I. k. Meiner, 1999. 464–470; valamint az Allen Buchanan által írt 'Justice, Distributive' címszó, in: Becker, Lawrence H. (szerk.): *Encyclopedia of Ethics*. New York–London: I. k. Garland, 1992. 655–661.
- 2 Rawls, John: *Az igazságosság elmélete*. Budapest: Osiris, 1997. 25.
- 3 I. m.: 34–35.
- 4 Beck, Ulrich: *A kockázat-társadalom*. Budapest: Századvég, 2003: 28, 30.
- 5 Beck, i. m.: 40.
- 6 I. m.: 39.
- 7 Douglas, Mary–Wildavsky, Aaron: *Risk and Culture*. Berkeley: University of California Press, 1983. 30.
- 8 Cranor, Carl F. (1997): *The Normative Nature of Risk Assessment: Features and Possibilities*, <http://www.piercelaw.edu/Risk/Vol8/spring/Cranor.htm> (megtekintve 2004. 08. 08-án).
- 9 Walzer, Michael: *Spheres of Justice*. Oxford: Martin Robertson, 1983. 31.
- 10 Uo.
- 11 Lásd erről Kymlicka, Will: *Contemporary Political Philosophy*: Oxford: Clarendon Press, 1997. 101.
- 12 Ferge Zsuzsa: A civilizációs folyamat fenyegetettsége. In: F. Zs.: *Elszabaduló egyenlőtlenségek*. Budapest: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, 2000. 63–64.
- 13 Monetarizmus: a neoliberalizmus gazdaságfelfogása.
- 14 Frankena, William K.: Gerechtigkeitsprinzip und Gleichbehandlung. In: Hörster, Norbert (szerk.): *Recht und Moral*. Stuttgart: Reclam, 1984. 158.
- 15 Polányi Károly: *A nagy átalakulás*. Budapest: Mészáros Gábor kiadása, 1997. „A lényeg a következő: a munkaerő, a föld és a pénz nélkülözhetetlen elemei az iparnak, ezeknek tehát ugyancsak piacokban kell megszerveződniük. Valójában ezek a piacok a gazdaság abszolút

alapvető részét alkotják. De a munkaerő, a föld és a pénz nyilvánvalóan nem áruk, így az a posztulátum, hogy mindent, amit vesznek és eladnak, eladásra termelnek, ezekre vonatkozóan a leghatározottabban nem igaz. Más szóval az empirikus definíciója szerint ezek nem áruk. A munka egyszerűen egy másik elnevezése egy olyan emberi tevékenységnek, amely magával az étellel jár. Nem eladásra termelik, hanem teljesen más okokból, ez a tevékenység nem választható el az élet többi részétől, nem tárolható és nem mozgatható. A föld a természet másik megnevezése csupán, amelyet nem az ember hozott létre. Végül a tényleges pénz pusztán a vásárlóerő jelképe, amelyet egyáltalán nem termelnek, hanem banktevékenységen vagy az állami pénzügy mechanizmusán keresztül jön létre. Ezek egyikét sem eladásra termelik. A munkaerő, a föld és a pénz áruként való jellemzése teljességgel fiktív.” 93–94.

- 16 Hayek, Friedrich August: *The Constitution of Liberty*. London: Routledge&Kegan, (1960) 1976. 85.
- 17 Uo.
- 18 Uo.
- 19 I. m.: 86.
- 20 I. m.: 87.
- 21 Uo.
- 22 Uo.
- 23 I. m.: 89.
- 24 I. m.: 90–91.
- 25 I. m.: 100.
- 26 I. m.: 231–232.
- 27 Frankena, William K.: Gerechtigkeitt als Chancengleichheit. In: Hoerster, Norbert (szerk.): *Recht und Moral*. Stuttgart: Reclam, 1987.
- 28 I. m.: 174.
- 29 Uo.
- 30 I. m.: 170.
- 31 I. m.: 175–176.
- 32 I. m.: 176–177.
- 33 Samuelson, Paul A.–Nordhaus, William D.: *Közgazdaságtan*. III. Budapest: KJK, 1990. 965.
- 34 I. m.: 969.
- 35 I. m.: 965, lásd továbbá Smith, Adam: Az erkölcsi érzelmek elmélete. In: Márkus György (szerk.): *Brit moralisták a XVIII. században*. Budapest: Gondolat, 1977. 526–527.
- 36 I. m.: 969.
- 37 Lásd erről Soros György: The Capitalist Threat. *Atlantic Monthly*, 1997. február; uő: A globális nyitott társadalom felé. *Népszabadság*, 1997. dec. 24.; A kapitalizmusért haragszom, nem ellene. *2000*, 1998. szept.; Beck, Ulrich (szerk.): *Die Politik der Globalisierung*. Suhrkamp, 1998.; továbbá Martin, Hans-Peter–Schumann, Harald: *A globalizáció csapdája*. Budapest: Perfekt, 1998.
- 38 King, Alexander–Schneider, Bertrand: *Die erste globale Revolution*. Frankfurt/M.: Horizonte, 1992.
- 39 Communication From the European Union on the Social Agenda, Brussels, 9.2.2005 COM(2005) 33 final; Report of the High Level Group on the future of social policy in an enlarged European Union in: http://europa.eu.int/comm/employment_social/news/2004/jun/hlg_social_elarg_en.pdf (megtekintve: 2006.01.31)
- 40 Lásd Nemzeti Akcióprogram a növekedésért és foglalkoztatásért 2005–2008, 2005. december, <http://www.fmm.gov.hu/>; valamint A Magyar Szegénységellenes Hálózat állásfoglalása a jóléti rendszer további rombolása ellen, Budapest, 2005. március 7. http://www3.sz.hu/browse.php?frm_id=806 (megtekintve: 2006. 01. 25.).
- 41 Lásd erről Daly, Herman E.: *Steady-state economics*. [2nd ed.] London: Earthscan, 1992.; i. m., valamint a Brundtland Jelentést: *World Commission on Environment and Development*. Oxford: Oxford University Press, 1987.

Vári Anna¹ – Ferencz Zoltán² – Joanne Linnerooth-Bayer³

AZ ÁRVÍZI KOCKÁZATTAL KAPCSOLATOS HOSSZÚ TÁVÚ SEBEZHETŐSÉG CSÖKKENTÉSE: MINTAPROJEKT A FELSŐ-TISZA-VIDÉKEN⁴

Bevezetés

Az elmúlt évtized árvizei, s különösképpen a 2001. évi beregi gátszakadás fokozódó kihívást jelentenek a hazai árvízvédelmi politika számára. Változóban van az a szemlélet, amely szerint pusztán az árvízvédelmi töltések magasításával elkerülhetőek a katasztrófák. A beregi gátszakadást követően a vízügyi kormányzat felismerte, hogy „a töltések emelésének észszerű, fizikai és gazdasági korlátai vannak. Tehát semmiképpen sem lehet megoldás, hogy a töltéseket mindenek fölé emelve és csak töltésekben gondolkodva próbáljuk megteremteni a nagyobb árvizek elleni nagyobb biztonságot” (Váradi, 2001:5). A kormány célul tűzte ki a Vásárhelyi Pál nevéhez fűződő, másfél évszázados Tisza-szabályozási terv továbbfejlesztését. A Vásárhelyi Terv Továbbfejlesztése (VTT) koncepció lényege az eddiginél jóval összetettebb védekezési stratégia, amely a töltések magasítása mellett egyrészt a nagyvízi meder vízszállító képességének javítását, másrészt a mentesített ártér egyes részeinek árhullámok levezetésre való felhasználását jelenti (Váradi, 2001).

Az árvízi problematika másik kulcskérdése a károk megosztása. A gyakorlatban a kormány az árvizeket követően, számos gazdasági és politikai tényezőt mérlegelve dönt a károsultak kompenzálásáról. Ez a rendszer egyrészt kiszámíthatatlan (a kompenzáció az elmúlt évek során 10% és 100% között változott!), másrészt nem hatékony, mert nem ösztönzi az érintetteket a károk megelőzésére (pl. elköltözzön a legveszélyeztetettebb területekről, az árvízveszélynek jobban megfelelő házakat építsen, esetleg olyan gazdálkodási ágakra térjen át, amelyek kevésbé érzékenyek az elöntésre). Ráadásul a jelenlegi rendszer számos konfliktus forrása; pl. sokan igazságtalannak tartják, hogy vannak, akiknek a házat az eredetnél jobb állapotúvá építik újjá, és emellett a biztosítótársaságoktól is kapnak kártérítést.

Az MTA Szociológiai Kutatóintézet egy 2000–2002 között lezajlott nemzetközi kutatási projekt⁵ keretében azt vizsgálta, hogy milyen kockázatcsökkentési és kockázatmegosztási megoldások felelnének meg leginkább a hazai gazdasági-társadalmi feltételeknek, illetve mely politikák lennének az érintettek számára elfogadhatóak. A projekt – támaszkodva korábbi gazdasági-társadalmi elemzések eredményeire (pl. Halcrow Waters, 1999; Rozgonyi, 2000; Tamás, 2000; Vári, 2000) – az alábbi fő lépéseket foglalta magában:

- Mélyinterjúk a Felső-Tisza-vidéki árvizek legfontosabb érintettjeivel: a kockázatcsökkentéssel és kockázatmegosztással kapcsolatos fő vélemény típusok feltárása;
- Lakossági közvélemény-kutatás az árvíz által közvetlenül, illetve közvetve érintett területeken: a különböző megoldásokkal kapcsolatos lakossági preferenciák mérése;

- Szimulációs modell fejlesztése és futtatása: alternatív kockázatmegosztási stratégiák gazdasági következményeinek előrejelzése;
- Záró munkaértekezlet: a modellezés eredményeinek visszacsatolása az érintettek képviselői számára és egy minden fél számára elfogadható megoldás meghatározása.

1. Mélyinterjúk

A kutatás első szakaszában igyekeztünk feltárni a növekvő árvízi kockázattal, ennek okaival, megelőzési lehetőségeivel, valamint a kockázatmegosztás alternatív módozataival kapcsolatos véleményeket a főbb érintettek körében. Ebből a célból 2000 júniusában mélyinterjúk vizsgálatot végeztünk (Vári, 2001). Olyan személyeket kérdeztünk meg, akik aktívan részt vettek az 1998. és 1999. évi Felső-Tisza-vidéki árvizek elhárításában, illetve akik az árvízi kockázatokkal kapcsolatos döntéshozó szervezetet vagy a károkat elszedő csoportokat képviselik. A megkérdezettek között voltak helyi önkormányzatok, megyei és központi kormányzati szervezetek (pl. vízügy, katasztrófavédelem) tisztviselői, mezőgazdasági termelésben és turizmusban érdekelt vállalkozók, civil szervezeti vezetők és biztosítótársaságok képviselői. Az interjúkból három markánsan különböző stratégia elemei bontakoztak ki: az állami irányításon alapuló, az egyéni felelősségvállalás-orientált, és a fenntarthatófejlődés-központú stratégia.⁶

Állami irányítás

Ez a stratégia a rendszerváltás előtti árvízpolitikát folytatná, amelynek lényege, hogy valamennyi veszélyeztetett terület védelméért a kormányzat vállal felelősséget. Az árvízvédelem szinte kizárólagos letéteményesei az állami vízügyi szervezetek, preferált eszközei a gátak és egyéb helyi műszaki struktúrák. További fontos eszköz a jogi szabályozás, pl. a veszélyeztetett területekre elrendelt építési tilalom is. E stratégia szerint, amennyiben a víz mégis előnt ingatlanokat vagy más értékeket, a kormány köteles a károsultakat kompenzálni.

E stratégia fő pillérei a kormányzati kontroll és az adófizetői szolidaritás. Támogatói az interjúalanyok között elsősorban a vízügyi szervezetek képviselői voltak.

Egyéni felelősségvállalás

A rendszerváltás után egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a gátrendszerek megfelelő kiépítése és karbantartása, a vízügyi szervezetek fenntartása, illetve a károsultak teljes körű kompenzálása elviselhetetlen pénzügyi terheket jelent a kormányzatnak, illetve az adófizetőknél. Erre hivatkozva több interjúalany az eddiginél jóval nagyobb egyéni felelősségvállalást szorgalmazott. Az általuk javasolt stratégia fő eszközei az egyéni megelőző intézkedések (pl. betonalapzaton álló házak építése, víznek ellenálló építőanyagok alkalmazása), illetve a nagyfokú veszélynek kitett területekről való elköltözés. Elöntés esetén a kormányzati kompenzáció helyett a magán-biztosítótársaságokkal kötött árvízi biztosítás szolgálja az egyéni károsultak kártalanítását (az állam csak az állami tulajdonú létesítményekben keletkezett károkat téríti meg).

E stratégia fő pillérei az egyéni felelősségvállalás és a piaci hatékonyság. Fő szószólói az interjúalanyok között a biztosítótársaságok képviselői voltak.

Fenntartható fejlődés

Mindkét fenti stratégiát érték bírálatok, elsősorban a környezetvédő civil szervezetek képviselői részéről, akik azzal érveltek, hogy e stratégiák egyike sem biztosítja a Tisza-völgy fenntartható fejlődését. A Tisza-völgy alapvető problémája ugyanis az, hogy a medret a 19. században végzett folyószabályozások túl szűk gátak közé zárták, s az így nyert területeken olyan gazdálkodási ágakat honosítottak meg, amelyek nem veszik figyelembe az elöntés kockázatát. Az interjúalanyok e csoportja a kritikus szakaszokon a gátak elbontását, a területek vizes élőhellyé való átalakítását, illetve a mezőgazdasági gyakorlat megváltoztatását javasolja. Csak olyan állami beavatkozást látnának jónak, amely a fenti átmenetet segítené, illetve a társadalmi egyenlőtlenségeket enyhítené. Katasztrófák esetére kölcsönösségen alapuló biztosítási formák (pl. közösségi pénztárak) létrehozását javasolják.

E stratégia fő pillérei az ökológiai fenntarthatóság és a közösségi szolidaritás. Fő támogatói az interjúalanyok között a környezetvédő civil szervezetek képviselői.

„Hibrid” stratégia?

A mélyinterjúk tehát három markánsan különböző kockázatcsökkentési és kármegosztási stratégiát hoztak felszínre. Az egyik szerint a kormányzat folytatja az addigi, igen költséges gyakorlatot. Ennek nyilvánvalóan negatív hatása lenne a költségvetésre, másrészt ez bátorítaná a kockázatos területekre való költözést is. A második szerint a kormányzat visszavonul erről a területről, aminek pozitív hatása lenne a költségvetésre, s arra ösztönözné a veszélyeztetett területeken élőket, hogy többet tegyenek a kockázatok csökkentéséért. E stratégia ugyanakkor egy már amúgy is sebezhető lakosság terheit növelné. A harmadik stratégia a terület ökológiai és közösségi értékeinek megőrzésére irányul, azonban nem oldaná meg a permanensen elöntendő területeken fekvő települések problémáit, és valószínűleg nem csökkentené a költségvetés terheit sem.

Bár az interjúk egy kisebb részében a fenti stratégiák a maguk tiszta formájában jelennek meg, az interjúalanyok többsége kombinálná a fenti stratégiák elemeit. Például az „állami irányítás”-stratégia szinte minden hívénél megjelenik a magánbiztosítás mint kiegészítő eszköz. Ugyancsak az „állami irányítás” támogatói közül többen belátják, hogy a „gátakat nem lehet végtelenségig emelni”, ehelyett egyes helyeken a gátak elbontása, tározók építése lenne a megfelelő eszköz.⁷ A további vizsgálatokban arra kerestünk választ, hogy a magyar lakosság milyen mértékben támogatja a fenti stratégiák különféle elemeit, s hogyan lehetne olyan „hibrid” stratégiát kialakítani, amely széles körű elfogadottságnak örvendene.

2. Lakossági közvélemény-kutatás

A projekt következő lépéseként 2001 márciusában lakossági közvélemény-kutatást végeztünk, hogy feltárjuk, hogyan vélekednek a lakosság különféle csoportjai az egyre növekvő árvízjárok legfontosabb okairól, legsúlyosabb következményeiről, a megelőzés és kockázatmegosztás különböző stratégiáiról, valamint az árvízi biztosítás különböző formáiról (Vári [et al.], 2001; 2002).

A közvélemény-kutatást négy területen: a Felső-Tisza-vidék egyik árvízi öblözetének településein, Szolnokon, egy Zala megyei kistérség településein és Székesfehérváron – azaz két-két árvízveszélyes, illetve kevésbé veszélyeztetett területen, és két-két városi, illetve kistélepülési környezetben – végeztük, a minta nagysága mindenütt 100 személy volt. A kistélepüléseket véletlenszerűen választottuk ki, a megkérdezettek száma a lakosság számával arányos volt. A minta nem és életkor szempontjából reprezentatív volt. Elemzéseket végeztünk a teljes mintára és a négy területi almintára.

Az árvizek okai

Első kérdésünk arra vonatkozott, hogy milyen *okok* miatt nőttek meg az árvízjárok az elmúlt években Magyarországon. (Mindenkivel legfeljebb négy okot jelölhetett meg.)

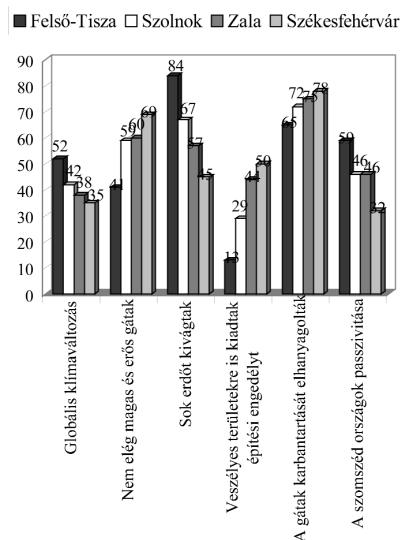
1. táblázat. Melyek az árvizek növekedésének legfőbb okai?

	Választotta (%)
A gátak karbantartását elhanyagolták	73
A folyók vízgyűjtő területein sok erdőt kivágtak, amelyek korábban lassították az árhullámok levonulását	63
Nem épültek elég magas és erős gátak	57
A szomszéd országok nem tesznek eleget azért, hogy a mi területeinken ne legyen árvíz	46
A Föld éghajlatában bekövetkező változások miatt gyakoribbak lettek a nagy esőzések	42
A hatóságok kiadták az építési engedélyeket olyan területekre, ahol nagy az elöntés kockázata	34
A vízügyi szervezetek létszáma lecsökkent, eszközellátottságuk leromlott	21
A folyószabályozások, keresztgát építések megváltoztatták a folyók levonulását	20
Nem elég hatékonyak az előrejelző rendszerek	12
Túl sokan költöznek vagy építenek árvízveszélyes területekre	10
Az ott élő emberek nem tesznek meg mindent, hogy csökkentsék a károkat	8

Az 1. táblázatból látható, hogy a felsorolt okok közül a legtöbben a gátak karbantartásának elhanyagolását (73%), az erdők kivágását (63%), illetve a megfelelő gátak építésének elmulasztását (57%) választották, de a megkérdezettek közel fele a szomszédos országokat (46%), illetve a Föld éghajlatában bekövetkező változásokat (42%) (is) okolja a növekvő árvízjárokért. A legkevesebben a helyi lakosságot tartják felelősnek, a megkérdezetteknek mindössze 10%-a említi meg okként, hogy túl sokan költöztek árvízveszélyes területekre, illetve 8%, hogy az ott élő emberek nem tettek meg mindent, hogy csökkentsék a károkat. A válaszadók 34%-a viszont a hatóságokat hibáztatja, amiért építési engedélyeket adtak ki olyan területekre, ahol nagy az elöntés

kockázata. A megjelölt okok között tehát túlsúlyban vannak a műszaki létesítmények állapotával, a földhasználattal, illetve az ökológiai egyensúly megbomlásával kapcsolatos tényezők. Az okok mögött – kimondva, kimondatlanul – elsősorban a hazai, illetve felvízi országok kormányzatainak, kisebb részben az önkormányzatok felelőssége húzódik meg, a lakosságot viszont igen kevesen okolják a károkért.

1. ábra. Az árvizek növekedésének okai területenként

Ha területi bontásban nézzük a legfontosabb okokat (1. ábra), akkor látható, hogy az erősen érintett régióktól a kevésbé érintettek, illetve az aprófalvas területektől a városok felé haladva egyes okok (gátak építése, karbantartása, illetve az építési engedélyek kiadása) fontossága növekvő, másoké (a Föld éghajlatváltozása, az erdők kivágása, illetve a szomszédos országok felelőssége) csökkenő tendenciát mutat. Érdekes tendencia, hogy a leginkább érintettek – elsősorban a felső-tiszai öblözetek lakói – a sorozatos árvizeket követően kezdik felismerni, hogy az okok túlmutatnak a helyi jelentőségű műszaki beavatkozások és hatósági intézkedések hiányosságain, s a nagyobb léptékű, regionális, illetve globális szintű folyamatokra helyezik a hangsúlyt. Ez – feltevésünk szerint – az évek óta ismétlődő veszély, és döntően a 2001. februári gátszakadás hatásaként értékelhető.

A megelőzés lehetőségei

Arra a kérdésre, hogy *lehet-e valamit tenni* az árvízkárok csökkentése érdekében, a megkérdezettek 91%-a igennel válaszolt. Az árvízkárok csökkentésére alkalmas *eszközöket* tudakoló kérdésünkre kapott leggyakoribb válaszokat a 2. táblázat mutatja (ennél a kérdésnél a válaszadók legfeljebb három eszközt választhattak).

2. táblázat. Az árvízkárok csökkentéséhez szükségesnek tartott leghatékonyabb eszközök

Válaszkategória	Megoszlás (%)
gátak magasítása, megerősítése	74
erdők újratelepítése	61
belvízelvezető csatornarendszer karbantartása	45
építkezések megakadályozása a veszélyes területeken	27
előrejelző-rendszer fejlesztése	21
gátak elbontása, medrek szélesítése	21
vízügy jobb feltételei	16
lakosság kitelepítése	14
lakosság tájékoztatása	10
termelési kultúra változtatása	9
vadrezervátumok kialakítása	6

A legtöbben a gátak magasítását és erősítését említették megfelelő eszközként (74%), ezt követi az erdőtelepítés a vízgyűjtő területen (61%). Kevesebben választották a belvízelvezető csatornarendszer karbantartását (45%), a veszélyeztetett területen az építkezések megakadályozását (30%), a gátak elbontását és a folyóvölgyek szélesítését (21%), illetve az előrejelző-rendszer fejlesztését (30%). A válaszadók még kisebb hányada választotta a további felkínált eszközöket, amelyek elsősorban a lakosság tájékoztatásával, elköltözésének pénzügyi támogatásával, más mezőgazdasági kultúrák meghonosításával, az elöntött területek vizes vadrezervátummá alakításával, illetve a vízügyi szervezetek fejlesztésével kapcsolatosak. A válaszokból kitűnik, hogy a javasolt megoldások között a műszaki és jogi beavatkozások dominálnak, de megjelennek az ökológiai jellegű (pl. erdőtelepítésre vonatkozó) elképzelések is. A humán és szervezeti tényezőkkel kapcsolatos fejlesztések (pl. képzés, szervezetfejlesztés, gazdasági ösztönzés) viszont nem szerepelnek a hangsúlyos javaslatok között. A legtöbbször említett megoldások többsége helyi jellegű, de előfordulnak regionális szintűek is.

Az áldozatok kártalanítása, a kockázat megosztása

A kérdések következő csoportja az *áldozatok kártalanításával és az árvízkárok terheinek megosztásával* volt kapcsolatos. Először azt firtattuk, hogy a válaszadó milyen mértékben ért egyet az állami, az üzleti, illetve a közösségi kockázatmegosztással és kártalanítással, vagy úgy gondolja-e, hogy ezek egyike sem alkalmas az áldozatok megfelelő kárpótlására. Az összes válaszadóra vonatkoztatva a válaszok megoszlását a 3. táblázat mutatja.

3. táblázat. Ön mennyire ért egyet azzal, hogy...? (%) (2001)

	teljesen	részben	inkább nem	nem tudja
A társadalmi szolidaritás megköveteli, hogy az állam térítse meg a biztosítással nem rendelkező áldozatok kárát.	48	41	7	4
Mindenkitől elvárható, hogy nagyobb felelősséget viseljen az árvízkárokért. Akik veszélyeztetettek, kössenek biztosítást.	40	50	6	4
Az árvíznek kitétt települések lakóinak olyan alapokat kellene létrehozniuk, amellyel árvíz esetén a károsultakon segíteni lehet.	37	43	14	6
Nem lehet őket egyik módon sem kárpótolni.	7	29	51	13

Eszerint a legtöbben az állami kártalanítási rendszert támogatják (48% teljesen, 41% részben támogatja), az üzleti (biztosítási) alapon szerveződő rendszer támogatottsága valamivel gyengébb (40% teljesen, illetve 50% részben támogatja), a közösségi (kölsönös biztosításon alapuló) rendszeré még gyengébb (37%, illetve 43%), a szkeptikus véleményt pedig igen kevesen (7%, illetve 29%) osztják. A válaszokból úgy látszik, hogy a megkérdezettek jelentős része többféle rendszert is – legalább részben – támogat, azaz a különféle rendszereket inkább komplementernek látja, mint egymást kizárónak.

A régiók között e kérdésben is elég jelentős különbségek vannak. A szolidaritáson alapuló, állami kompenzációnak a nagyobb kockázatnak kitett régiókban (Felső-Tisza, illetve Szolnok) nagyobb a támogatottsága, míg az egyéni felelősséget hangsúlyozó, üzleti rendszert a kevésbé érintett, illetve a városi régiókban helyeslik többen. A közösségi rendszer népszerűsége szinte azonos minden régióban, míg a legtöbb szkeptikus véleményt a felső-tiszai régióban tapasztaltuk.

A következő kérdés az állami *kompenzáció mértékére* vonatkozott. A 4. táblázat szerint a válaszadók többsége (57%) azzal értene egyet, hogy minden károsultat káraik nagyságának arányában kompenzáljanak. Jóval kevesebben vannak, akik minden károsultat azonos összeggel kárpótolnának (19%), illetve akik csak azokat kompenzálnák, akik engedéllyel építkeztek (14%). Még kevesebben kötnek a kompenzációt egyéb feltételekhez (rászorultság, biztosítottaság), és elhanyagolható azok aránya, akik nem kompenzálnának senkit. Az állami szerepvállalás közvéleménybeli fontosságát tükrözi, hogy a megkérdezetteknek körülbelül háromnegyede azzal ért egyet, hogy az állam valamennyi áldozatot kárpótolja.

4. táblázat. A nagy árvizek után az államnak kompenzálnia kellene...

	Választotta (%)
Minden károsultat, káruk meghatározott részéig	57
Minden károsultat, azonos összeggel, amely fölötti károokra biztosítást köthetnek	19
Csak a nagyon rászorultakat, a jómódúakat nem	7
Csak azokat, akik engedéllyel építkeztek a veszélyeztetett területekre	4
Csak azokat, akik biztosítással is rendelkeznek	3
A kormányknak nem kell senkit kompenzálnia	0

A következő kérdésben az állami kompenzáció védelmében, illetve ellenében felhozható különféle érvekkel kapcsolatos véleményeket kértünk. A kompenzáció mellett felsorolt érvek közül a legtöbben azzal értenek egyet, hogy az árvízkárokért a kormány tehető felelőssé (ezt nyilatkozta a kompenzációval egyetértők 51%-a). A kompenzáció támogatóinak 26%-a azzal indokolná a véleményét, hogy a kormány mindig is kompenzálta a károsultakat, és mindössze 19% használná indokul a szolidaritási elvet.

A kompenzáció ellen felhozott érvek közül a leggyakoribb az, hogy a kompenzáció az adófizetőknek sok pénzébe kerül (34% ért ezzel egyet). A válaszadók 23%-a úgy gondolja, hogy a kompenzáció gyakran a jómódúakat támogatja, 22%-uk pedig hátrányként jelöli meg, hogy a kompenzáció arra ösztönzi az embereket, hogy ne kössenek biztosítást.

A továbbiakban azt kérdeztük, hogy lehet-e az érintett embereket, illetve vállalkozásokat az *árvízkárok minimalizálására ösztönözni*. A megkérdezetteknek mintegy kétharmada úgy gondolja, hogy igen, ezen belül azonban elég nagyok a területi különbségek. A veszélyeztetett régiókban jóval kevesebben gondolják, hogy az érintetteket ösztönözni lehetne, mint a kevésbé veszélyeztetett régiókban (a Felső-Tisza-vidéken például a megkérdezetteknek kevesebb, mint a fele hiszi ezt).

5. táblázat. Hogyan lehet a háztartásokat, vállalkozásokat és településeket legjobban ösztönözni, hogy csökkentsék az árvízkárokat?

Ösztönző	Választotta (%)
Az önkormányzatok ne engedélyezzék a veszélyes területeken való építkezést	80
A kormányzat csak azoknak fizessen kompenzációt, akik mindent megtettek káraik csökkentéséért	53
A biztosítók csökkentsék azok díjait, akik tettek valamit káraik csökkentésére	39
A biztosítók emeljék meg díjait a veszélyes területen lévő épületekre	14
A kormányzat jelentősen csökkentse a kifizetett kompenzációt	4

Az ösztönzés különböző módjairól alkotott véleményeket az 5. táblázat mutatja. Eszerint a válaszadók a leghatékonyabb „ösztönzőnek” a hatósági tiltást, az építési engedélyek megtagadását tartják az árterületeken és a veszélyeztetett területeken (80% ért ezzel egyet). A többség azzal is egyetértene, hogy a kormányzat csak azoknak fizessen kompenzációt, akik mindent megtettek a károk csökkentéséért (53%), illetve azzal, hogy a biztosítók csökkentsék azok díjait, akik tesznek valamit a veszteségek minimalizálása érdekében (39%). Jóval kisebb viszont azok aránya, akik megfelelő ösztönzőnek tartanák a veszélyeztetett területeken a kompenzáció csökkentését, vagy a biztosítási díjak emelését.

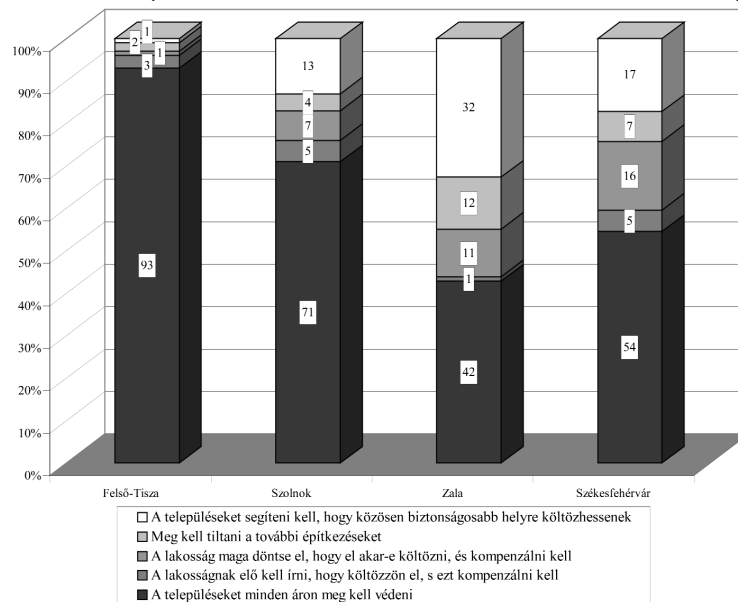
Érdekes a fenti eredményeket összevetni azzal a – korábban már említett – többségi véleménnyel, mely szerint maguk az érintettek igen keveset tehetnek az árvízkárok csökkentése érdekében. A megkérdezettek többsége valószínűleg úgy véli, hogy a veszélyeztetett területeken élőket nem igazán lehet vagy célszerű a kárcsökkentésre ösztönözni, mert úgysem tehetnek sokat, az újabb építkezéseket viszont meg kellene akadályozni.

A régiók között itt is számottevő különbségek vannak. A kompenzációnak az egyéni kárcsökkentéstől való függővé tételét Székesfehérvárott és a Felső-Tisza-vidéken támogatják leginkább, míg a biztosítási díjakkal való ösztönzést a másik két régióban. A legszembetűnőbb különbség azonban az, hogy a Felső-Tisza-vidéken jóval kevesebben értenek egyet az építési engedélyek kiadásának megszigorításával, mint máshol.

Ezt követően azzal kapcsolatban tettünk fel kérdéseket, hogy *mindenáron meg kell-e védeni valamennyi veszélyeztetett települést*, vagy – jogi előírások, gazdasági ösztönzők útján – inkább el kell érni, hogy a lakosság elköltözzön, illetve ne építkezzen e településeken. A megkérdezettek mintegy kétharmada azzal ért egyet, hogy a veszélyeztetett településeket mindenáron meg kell védeni. Jóval kevesebben támogatják a többi alternatívát, különösen azokat, amelyek az árvízvédelmi beruházások megszüntetésével kapcsolódnának össze.

A regionális különbségek itt is számottevőek. A Felső-Tisza-vidéken például a megkérdezettek 93%-a ragaszkodik ahhoz, hogy valamennyi települést védjék meg, míg Zalaiban a megkérdezetteknek csak 42%-a. Ezzel szemben a zalai válaszadók 32%-a egyetértene azzal, hogy a településeket segíteni kellene abban, hogy lakóik közösen költözzenek biztonságos helyre, míg a Felső-Tisza-vidéken ezzel csak 1% ért egyet (2. ábra).

2. ábra. Az Ön véleménye szerint mit kellene tenni a kockázatos területen fekvő településekkel?

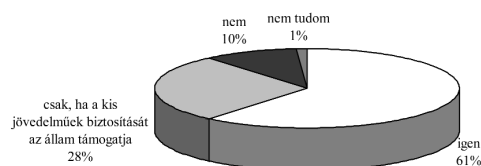

Összességében az szűrhető le, hogy bár csak egy kisebbség támogatná a veszélyeztetett települések lakóinak elköltöztetését, a további építkezéseket a veszélyeztetett területeken a többség nem tartja kívánatosnak. A leginkább veszélyeztetett felső-tiszai régió lakossága viszont egyöntetűen elutasít minden olyan politikát, amely a lakosság elköltöztetésére irányul, és a többi településnél jóval kevésbé támogatja az építkezések visszafogását is. E vélemények mögött valószínűleg az a félelem áll, hogy amennyiben a veszélyeztetett területek lakossága akár csak részlegesen is elköltözik, illetve ha a fejlesztéseket hatóságilag visszafogják, az itteni települések óhatatlanul sorvadásnak indulnak.

Biztosítás

Külön kérdéscsoporttal igyekeztünk az árvízi biztosítással kapcsolatos attitűdöket feltárni. Első kérdésünk arra irányult, hogy a megkérdezett kívánatosnak tartja-e, hogy az ingatlantulajdonosok biztosítást kössenek az árvízkárokra. E kérdésre 61% igennel felelt, 28% pedig akkor helyeselné, ha a kisjövedelműek biztosításához az állam támogatást adna (3. ábra). Az igennel válaszolók között jóval kisebb, a feltételes igennel válaszolók között jóval nagyobb a Felső-Tisza-vidéken élők aránya.

3. ábra. Kívánatos lenne-e, hogy az ingatlantulajdonosok árvízkárokra biztosítást kössenek?

Az igennel vagy feltételes igennel válaszolóknak alternatív indoklásokat kínáltunk fel. A legtöbben (41%) azzal indokolták a biztosítás melletti elkötelezettségüket, hogy ebben az esetben az államnak kevesebbet kellene kompenzációkra kifizetnie. A válaszadók 25%-a úgy gondolja, hogy a biztosítótársaságok érdekeltsége esetén ők adhatnák a gát-építéshez szükséges pénz egy részét. Kevesebben indokolnák a biztosítás szükségességét az igazságossággal (azaz azzal, hogy a tulajdonosnak is kell felelősséget vállalnia), vagy hatékonysági alapon (azaz azzal, hogy a kockázatarányos díjnak ösztönző hatása lenne).

A következő kérdéssel az iránt érdeklődtünk, hogy a megkérdezett egyetért-e a kötelező ingatlanbiztosítás bevezetésével. Erre a kérdésre az összes megkérdezettnek már csak 27%-a válaszolt igennel és 31% feltételes igennel, ami némiképp ellentmond annak, hogy az előző kérdés szerint majdnem 90%-uk kívánatosnak tartaná azt, hogy az ingatlan tulajdonosok biztosítást kössenek (6. táblázat). Az igennel válaszolók között nincsenek nagy regionális különbségek, a feltételes igennel válaszolók aránya viszont jóval nagyobb a Felső-Tisza-vidéken.

6. táblázat. Egyetértene-e a kötelező árvízi biztosítás bevezetésével?

Válasz	Megoszlás (%)
Igen	27
Csak akkor, ha az állam a kis jövedelműek biztosítási díjához támogatást ad	32
Nem	41

A következő kérdésben az iránt érdeklődtünk, hogy a biztosítótársaságoknak azonos díjat kellene-e szedniük a biztonságos, illetve a veszélyeztetett területeken lakóktól (ezt a konstrukciót keresztfinanszírozásnak nevezik). Az e kérdésre adott válaszok jól tükrözik a különböző régiókban élők érdekeit (7. táblázat).

7. táblázat. A biztosítótársaságoknak ugyanazt a díjat kellene-e szedniük azoktól, akik biztonságos területeken laknak, mint azoktól, akik veszélyeztetetten?

Válasz	Felső-Tisza	Szolnok	Zala	Székesfehérvár
Nem, mert ez nem igazságos	23	52	63	52
Igen, mert a társadalmi szolidaritás ezt követeli	34	30	17	21
Igen, mert a veszélyeztetett területeken általában szegény emberek laknak	31	8	7	10
Nem, mert ez még több embert fog arra ösztönözni, hogy veszélyeztetett területen építkezzen	1	5	9	15
Nem tudja	11	5	4	2

A veszélyeztetettebb régiókban többen helyeslik a keresztfinanszírozást, mint a kevésbé veszélyeztetetteken, de a keresztfinanszírozás támogatói csak a Felső-Tisza-vidéken vannak többségben (65%). Az indoklás egyrészt a társadalmi szolidaritással kapcsolatos: ebben a felső-tiszai, illetve a szolnoki régió között nincs nagy különbség: 34, ill. 30% ért egyet ezzel az érveléssel. Sokan azzal indokolják egyetértésüket, hogy szerintük a veszélyeztetett területeken főleg szegények élnek – ez az érv kiugróan nagy arányban (31%) jelenik meg a szegényebb Felső-Tisza-vidéken, míg más régiókban 10% alatt van az ezzel egyetértők aránya. A keresztfinanszírozás ellenzői viszont nagyrészt azt az érvelést fogadják el, hogy ez igazságtalan, de nem elhanyagolható azok aránya sem (Székesfehérváron pl. 15%), akik úgy gondolják, hogy a keresztfinanszírozás a veszélyeztetett területeken való építkezést ösztönzi.

Végezetül különféle típusú nemzeti kompenzációs programokról kérdeztük az emberek véleményét. Az alternatívák a következők voltak:

- Minden ingatlantulajdonosnak kötelező lenne árvízi biztosítást kötni. Ennek díja nem függne attól, hogy az ingatlan mennyire veszélyeztetett területen van.
- Esetleges árvíz esetén minden károsult ugyanakkora értékhatárig kompenzációt kapna a költségvetéstől. Aki ezen értékhatár fölötti kompenzációt szeretne, az köthetne biztosítást a biztosítótársaságokkal.
- Minden háztartás és vállalkozás az állammal köthetne mindenfajta árvíz kárra biztosítást.
- A háztartások és vállalkozók önkéntes társulásokat hoznának létre tagjaik biztosítása érdekében.

A 8. táblázat mutatja, hogy a legtöbben (50%) a második megoldást, azaz az állami kompenzáció és a magánbiztosítás kombinációját támogatják. A további három program támogatottsága nagyjából azonos (11–15%). Ezek az eredmények egybevágóak azzal a korábban már vázolt eredményünkkel, hogy a megkérdezettek az állami, a magán- és a közösségi rendszereket nem egymást kizárónak, hanem inkább kiegészítőnek képzelik el.

8. táblázat. Melyik megoldást választaná az alábbiak közül?

Válasz	Megoszlás (%)
Árvíz esetén minden károsult ugyanakkora értékhatárig kompenzációt kapna a költségvetéstől. Aki az értékhatár fölötti kompenzációt szeretne, az köthetne biztosítást a biztosítótársaságokkal.	50
Minden háztartás és vállalkozás az állammal köthetne mindenfajta árvíz kárra biztosítást.	15
Minden ingatlantulajdonosnak kötelező lenne árvízi biztosítást kötni. Ennek díja nem függne attól, hogy az ingatlan mennyire veszélyeztetett területen van.	14
A háztartások és vállalkozók önkéntes társulásokat hoznának létre tagjaik biztosítása érdekében.	11
Nem tudja	10

Az eredményekből levonható következtetések

A kutatás eredményei aláhúzzák, hogy a növekvő árvíz károkért a közvélemény leginkább az árvízvédelmi művek hiányosságait, a nem megfelelő földhasználatokat, és az ökológiai egyensúly megbomlását okolja. Ezekért a problémákért elsősorban a magyar kormányt, a szomszédos országok kormányait, illetőleg az önkormányzatokat hibáztatják, a helyi lakosság felelősségét alig vetik fel. Ennek megfelelően a legtöbben a gátak és belvízlevezető rendszerek fejlesztését, a vízgyűjtő erdőinek helyreállítását, illetve a veszélyeztetett területeken az építési engedélyek megtagadását javasolják. Érdekes tendencia, hogy míg a leginkább érintettek (pl. a Felső-Tisza-vidéken élők) az ökológiai jellegű és nemzetközi szintű beavatkozásokat sürgetik, a biztonságosabb helyeken lakók a műszaki és jogi eszközök helyi alkalmazását preferálják.

A társadalmi szolidaritás az árvízi kockázattal kapcsolatban igen erős. A legtöbb válaszadó például támogatja valamennyi veszélyeztetett település mindenáron történő megvédését, és csak egy kisebbség (a Felső-Tisza-vidéken senki) értene egyet a helyi lakosság – akár csak részleges – elköltöztetésével. Ugyancsak a túlnyomó többség úgy véli, hogy az elöntés valamennyi károsultját az államnak kompenzálnia kell, bár ezt sokan kombinálnák

magánbiztosítással, illetve önkéntes, közösségi biztosítási formákkal. Általános tendencia, hogy a veszélyeztetettek nagyobb arányban támogatják az állami kompenzációt, a kevésbé veszélyeztetettek pedig nagyobb szerepet szánnak a magánbiztosításnak.

A biztosítással kapcsolatos vélemények némileg ellentmondóak. Például a többség kívánatosnak tartaná, hogy az ingatlantulajdonosok árvízi biztosítást kössenek, jóval kevesebben támogatnák azonban a kötelező árvízi biztosítás bevezetését. A társadalmi szolidaritás nevében sokan támogatnák azt, hogy az állam finanszírozza a szegényebbek biztosítását, a biztosítások keresztfinanszírozásával viszont kevesebben értenének egyet. Mindazonáltal úgy látszik, hogy a többség elfogadna egy kombinált rendszert, amely ötvözné az állami kompenzációt és a magánbiztosítást.

A felvett adatok alapján úgy tűnik, hogy a megkérdezettek számára egyaránt fontos a társadalmi szolidaritás és a kormány (adófizetők) terheinek csökkentése, valamint a kiszámíthatóság és az igazságosság – egymásnak sokszor ellentmondó – követelményei. A kutatás eredményei aláhúzzák, hogy a hazai lakosság számára mind a megelőzés, mind a kockázatmegosztás területén a többféle elemet kombináló megoldások a leginkább elfogadhatóak.

3. Modellezés és munkaértekezlet

A következő lépések célja az volt, hogy egy olyan, a különféle elemeket ötvöző *kockázatmegosztási* politikára dolgozzunk ki javaslatot, amely élvezzi a fő érintettek támogatását.⁸ A közvélemény-kutatás alapján kirajzolódott egy olyan árvíz-kár (természeti kár) megosztási rendszer körvonalai, amely széles körű támogatást élvezne. Ennek a rendszernek az a lényege, hogy az állami támogatást ötvözi az egyéni felelősségre építő biztosítási rendszerrel. A rendszer fontos eleme, hogy a rászorultak biztosítási díjaihoz az állam támogatást nyújt.

Kockázatmegosztási scenáriók meghatározása

A fenti rendszernek természetesen sokféle változata képzelhető el. A modellezést megelőzően az interjúalanyokkal, valamint további vízügyi és biztosítási szakemberekkel folytatott konzultációk alapján három – „A”, „B”, „C” – scenáriót dolgoztunk ki. Az „A” scenárióban a magánbiztosítás dominál (ez rokon az Egyesült Királyság rendszerével), a „B” scenárió az állammal kötött biztosításon alapul (ilyen típusú rendszer működik Franciaországban), míg a „C” scenárió egy kevert rendszer (a 2003 előtti hazai rendszer egy kiszámíthatóbb változata).

Mindhárom scenárió központi eleme a rászorultak biztosítási díjfizetéséhez nyújtott állami támogatás, ami akár a díj 100%-át is elérheti. További közös elem egy állami katasztrófaalap, amelyet a kormány folyamatosan képezne az állami adóbevételekből és – a „B” scenárió esetén – az állammal kötött biztosítások díjaiból. A katasztrófaalap használható katasztrófák esetén a károsultak kompenzációjára, a rászorulókat biztosítási díjainak fedezésére, esetleg a biztosítótársaságok viszontbiztosításával összefüggő költségekre (azaz arra, hogy a biztosítótársaságok befizetései ellenében

extrém katasztrófák esetén az állam átvállalja a károk egy részét). Valamennyi scenárió további jellemzője, hogy az árvízi biztosításokat az eddig nem biztosítható vízkárookra (pl. belvízre) is kiterjesztik.

„A” scenárió: Magánbiztosítás kockázatalapú díjakkal, állami viszontbiztosítással A kormány közvetlenül nem kompenzálja a károsultakat. Csak a magánbiztosítással rendelkezők kapnak a biztosítóktól kompenzációt (ez elérheti a 100%-ot). A természeti károokra (pl. árvíz, földrengés) kötött biztosítások továbbra is az épület (lakás) biztosítások részei maradnak, azaz a jelenlegi rendszerhez hasonlóan ezzel együtt megköthetőek. Lehet kizárólag a természeti károokra is biztosítást kötni (ez természetesen jóval olcsóbb, mint a jelenlegi háztartási biztosítás). A biztosítási díjak árvízre vonatkozó részei kockázatfüggőek, azaz a veszélyeztetett területeken a kockázattal arányosan magasabbak a díjak. Biztosítást kötni nem kötelező. Mivel azonban csak a biztosítással rendelkezők kapnak kompenzációt, a rászorulóknak pedig díjaikhoz kormányzati támogatást kapnak, legalább a természeti károokra biztosítást kötni a többség számára érdemes. *A biztosítók esetleges extrém nagyságú káraik csökkentésére az állammal viszontbiztosítást⁹ kötnék.*

„B” scenárió: Állami (nonprofit) biztosítás a természeti katasztrófákra, keresztfinanszírozással *A természeti károokra (pl. árvíz, földrengés) vonatkozóan kötelező biztosítást vezetnek be valamennyi ingatlantulajdonos számára, amelyet az állammal kell megkötni. A természeti károokra vonatkozó biztosítási díjak nem függenek az épület veszélyeztetettségétől, hanem egy átlagos veszélyeztetettségre vannak kiszámítva. Természeti katasztrófák esetén az állam 100%-osan kompenzálja a károsultakat. (Ha a katasztrófaalap nem fedezi a károkat, a hiányzó összeget a költségvetésből pótolják.)*

„C” scenárió: Állami kompenzáció és magánbiztosítás keresztfinanszírozással, állami viszontbiztosítással A kormány a károk 50%-át minden károsult számára kompenzálja. A károk további 50%-ára a biztosítótársaságokkal biztosítás köthető. A természeti károokra (pl. árvíz, földrengés) kötött biztosítások továbbra is az épület (lakás) biztosítások részei maradnak, azaz a jelenlegi rendszerhez hasonlóan ezzel együtt megköthetőek. Lehet kizárólag a természeti károokra is biztosítást kötni. A biztosítási díjak árvízre vonatkozó részei nem függenek a veszélyeztetettség mértékétől, hanem egy átlagos veszélyeztetettségre vannak kiszámítva. Biztosítást kötni nem kötelező. Mivel azonban csak a biztosítással rendelkezők kapnak 100%-os kompenzációt (a nem biztosítottak csak 50%-ot), a rászorulóknak pedig díjaikhoz kormányzati támogatást kapnak, legalább a természeti károokra biztosítást kötni a többség számára érdemes lesz. *A biztosítók esetleges extrém nagyságú káraik csökkentésére az állammal viszontbiztosítást kötnék. Az állam a katasztrófaalap mellett létrehoz egy ún. prevenciók alapot is, amely prevenciók intézkedéseket hivatott támogatni (pl. kamatmentes bitelek azoknak, akik ellenállóbb épületeket akarnak építeni, vagy biztonságosabb területre költöznek). Ehhez az alaphoz a biztosítótársaságok is hozzájárulnak.*

A katasztrófamodell futtatása

A IIASA-projekt keretében kifejlesztett sztochasztikus árvízi katasztrófamodell a különféle erősségű és lefolyású árvizek esetén az elöntött területek lakóingatlanjaiban okozott károk valószínűségi megoszlását számítja ki. A modell e károk alapján – alternatív kockázatmegosztási stratégiák (scenáriók) esetében – azt is megmutatja, hogy milyen a különböző érintettek (ingatlan tulajdonosok, kormány, biztosítók) terheinek valószínűségi megoszlása az egyes kockázatmegosztási stratégiák esetében (Ekenberg [et al.], 2002; Ermolieva, 2002). A modell segítségével a Felső-Tisza-vidék egyik árvízi öblözetére, az ún. Palád–Csécei-öblözetre végeztünk számításokat. A fenti három scenárióra elvégzett számítások szerint a kormányra az „A” scenárió esetén hárul – hosszú távon – a legkisebb, és a „B” scenárió esetén a legnagyobb teher. Az árvíz károkat elszenvedők esetében a sorrend fordított. A biztosítók – a „B” scenárió kivételével, ahol nincs szerepük, – hosszú távon valamennyi esetben nyereséget könyvelhetnek el. (Brouwers, 2002; Ekenberg [et al.], 2002)

A záró munkaértekezlet

A modellszámítások elvégzését követően került sor a projekt záró munkaértekezletére Vásárosnaményban 2002 szeptemberében. Erre az interjúalanyok kaptak meghívást, közülük tíz fő vett részt. A munkaértekezlet elején a három scenárió futtatása során nyert eredményeket megismertettük a jelenlévőkkel. Ezt követően az egyes scenáriók „szimpatizánsaiból” három csoport alakult, amelyek egy-egy scenárió erősségeit és gyenge pontjait vitatták meg. A csoportok kisebb módosításokat javasolhattak a scenáriókon, majd plenáris ülésen a három csoport ütköztette egymással elképzeléseit.

A vitában számos fontos fölvetés hangzott el. Például fölvetődött, hogy a rendszerben kockázatot jelenthet, ha a mindenkori kormány a katasztrófaalapot nem különíti el (ennek gazdasági vagy politikai okai egyaránt lehetnek), így a pénz szükség esetén nem áll rendelkezésre. Ennek kiküszöbölésére az a javaslat született, hogy a katasztrófaalapot civil szervezetekből álló bizottság felügyelje.

A vitákból nyilvánvalóvá vált, hogy a jelenlévők körében nem élvez támogatást a kötelező díjfizetés, ami tulajdonképpen egy újabb adónem bevezetését jelentené. A megbeszélések azt is világossá tették, hogy a résztvevők az állammal kötött viszontbiztosítást sem támogatják. Egyetértés volt továbbá abban, hogy a teljes kártérítés (azaz a különféle forrásokból kapott kártérítések összege) ne haladja meg a károk 100%-át, s így ne adjon lehetőséget nyerészkedésre, de lehetőleg ne is legyen kevesebb 100%-nál, így biztosítani tudja a károsultak számára az újrakezdést.

A vitákból a „C” scenárió egy módosított változata (lásd „D” scenárió) került ki „győztesen” mint a munkaértekezlet által *egyhangúlag támogatott* megoldás. Ennek a megoldásnak a „C”-hez képest az az újdonsága, hogy összekapcsolja az állami kompenzációt és a magánbiztosítást oly módon, hogy csak azok jogosultak az előbbire, akik magánbiztosítással rendelkeznek. Az összekapcsolás célja, hogy jobban ösztönözön a biztosítás megkötésére, s fokozatosan ránevelje az embereket az önmagukról va-

ló gondoskodásra. A „D” scenárióban az állam szerepe 50%-os kompenzációra, az alacsony jövedelműek díjtámogatására és – szükség esetén – a katasztrófaalaphoz való hozzájárulásra korlátozódik.

„D” scenárió: „Dupla vagy semmi”: állami kompenzáció és magánbiztosítás, keresztfinanszírozással A károk 50%-ára a biztosítótársaságokkal biztosítás köthető. A kormány a károk további 50%-át a katasztrófaalaphoz kompenzálja, de csak azon károsultak számára, akik rendelkeznek magánbiztosítással. A természeti károkra (pl. árvíz, földrengés) kötött biztosítások továbbra is az épület (lakás) biztosítások részei maradnak. A biztosítási díjak árvízre vonatkozó részei nem függenek a veszélyeztetettség mértékétől, hanem egy átlagos veszélyeztetettségre vannak kiszámítva. A rászorultak esetében ennek díjához a kormány nagymértékű (esetleg 100%) támogatást nyújt. Biztosítást kötni nem kötelező. Mivel azonban csak a biztosítással rendelkezők kapnak kompenzációt, a rászorulóknak pedig díjaikhoz kormányzati támogatást kapnak, legalább a természeti károkra biztosítást kötni a többség számára érdemes. Az állam a katasztrófaalap mellett létrehoz egy ún. prevenciók alapját is, amely prevenciók intézkedéseket hivatott támogatni (pl. kamatmentes hitelek azoknak, akik ellenállóbb épületeket akarnak építeni, vagy biztonságosabb területre költöznek). Ehhez az alaphoz a biztosítótársaságok is hozzájárulnak.

Következtetések

A projekt eredményeként nyert „D” scenárió egy kreatív stratégiát tükröz, amely hosszú távon *valamennyi fél számára előnyt jelent a jelenlegi helyzethez képest*. A társadalmi szolidaritást helyeslő többség elvárásainak megfelelően a kormány folytathatná a károsultak kompenzációját, de alacsonyabb költségek mellett. A felszabaduló központi forrásokat a megelőzésre fordíthatná. A „D” scenárió azok számára is vonzó, akik több egyéni felelősségvállalásra és öngondoskodásra szeretnék „nevelni” az árvízveszélyes területek lakosságát, mert e scenárió a jelenlegihez képest elmozdulást jelent ebbe az irányba. Végül a „D” scenárió azok számára is elfogadható, akik a szegény háztartások védelmét sürgetik, mivel a kormány – a 100%-os kompenzáció helyett – átvállalja a rászorulóknak a biztosítási díjait. Igaz, ez a támogatás rövid távon növelheti a kormányzat terheit, hosszú távon azonban remélhető, hogy a szegények száma egyre kisebb lesz, így e teher nagy része megszűnhet. A választott megoldás tehát hosszú távon mind a helyi lakosság, mind az ország *sebezhetőségét csökkentené*.

Bár a IIASA-projekt eredményei eljutottak a döntéshozókhöz, sajnos a 2003-ban megszavazott, a Wesselényi Miklós Ár- és Belvízvédelmi Kártalanítási Alap létrehozásáról szóló (2003. évi LVIII.) törvény csak részben tükrözi a projekt ajánlásait. A jogszabály szerint a kormány a nagy kockázatú területeken kínál árvízi biztosítást, sőt kiterjeszti azt az eddig nem biztosítható belvízkárookra is.¹⁰ A törvény értelmében egy elkülönített állami katasztrófaalapot hoznak létre, amelyet a biztosítási díjakon kívül szükség esetén a költségvetésből töltenek fel. Ellentétben a IIASA-projekt ajánlásaival a biztosítási díjak kockázat-alapúak, a rászorulóknak pedig díjaik max. 30%-áig kaphatnak támogatást. A törvény

eredményei eddig meglehetősen kiábrándítóak, mindössze néhány száz háztartás kötött az állammal biztosítást. A konstrukció leggyengébb pontja, hogy a legveszélyeztetettebb területeken a kockázatalapú díjak igen magasak, a rászorulóknak nyújtott támogatás aránya pedig kicsi. Mivel ezeken a területeken nagy számban vannak szegény háztartások, az ő problémáikat ez a biztosítási forma nem oldja meg. Katasztrófa esetén pedig a kormány minden valószínűség szerint továbbra is kártalanítja az áldozatokat.

A projekt ajánlásainál talán még fontosabb az a közelítés és folyamat, amelyek révén a fenti „D” scenárió megszületett. A részvételen alapuló, tárgyalásos eljárás során a projektbe bevont érintettek megegyezésre tudtak jutni egy mindegyikük számára elfogadható hibrid megoldást illetően, annak ellenére, hogy különböző társadalmi csoportokat és szervezeteket képviseltek, illetve eltérő értékrendeket és nézőpontokat vallottak magukénak. További fontos sajátossága az alkalmazott módszernek, hogy empirikus adatfelvételekkel és szimulációs modellezéssel segítette az alternatív megoldások körének leszűkítését és az opciók értékelését. A projekt az érintettek és a különféle diszciplínák szakembereinek együttműködésének is jó példája, s mintaként szolgálhat természetikatasztrófa-kockázatok kezelésére alkalmas politikák kialakításához.

Jegyzetek

- 1 MTA Szociológiai Kutatóintézet, Budapest.
- 2 MTA Szociológiai Kutatóintézet, Budapest.
- 3 International Institute for Applied Systems Analysis, Laxenburg, Austria.
- 4 A szerzők köszönetet mondanak Holló Gyulának, Horváth Gábornak, Zdislaw Kaczmareknek, Andrew Mitchellnek, Tar Ferencnek és Tóth Sándornak a projekt felügyelő bizottsága tagjaként nyújtott értékes segítségükért, Jüttner Csabának a sokoldalú helyi támogatásért, valamennyi interjúalanynak a hasznos információkért, Bognár Juditnak a projektben való sokrétű közreműködéséért, valamint Vári Sárának az interjúk készítésében való részvételért.
- 5 A projektet a laxenburgi Nemzetközi Alkalmazott Rendszerelemzési Intézet (International Institute for Applied Systems Analysis, IIASA) koordinálta, finanszírozásában a IIASA mellett a svéd FORMAS vett részt. A kutatásban a IIASA és az MTA Szociológiai Kutatóintézet munkatársain kívül a Stockholmi Egyetem szakértői vettek részt.
- 6 E három stratégia megfeleltethető a kulturális elmélet által definiált hierarchikus, individualista és egalitáriánus világnézeteknek (lásd Thompson [et al.], 1990).
- 7 Lényegében ezt a felismerést tükrözi a Vásárhelyi Terv Továbbfejlesztése koncepció is.
- 8 A IIASA-projekt keretében a kockázatcsökkentéssel kapcsolatos politika kialakításával nem foglalkoztunk. E témakörben további empirikus kutatásokat a Vásárhelyi Terv Továbbfejlesztése keretében folytattunk (lásd Ferencz, 2003, 2004; Vári–Ferencz, 2005).
- 9 Ilyen viszontbiztosítási rendszer eddig is működött, csak a viszontbiztosító nem a magyar állam, hanem nagy nemzetközi cégek voltak.
- 10 A szerződésekkel kapcsolatos eljárás, a díjfizetés és a kártalanítás részletes szabályait a 33/2003. (XII. 9.) sz. PM-rendelet, a veszélyeztetett körbe tartozó településeket és azok veszélyeztetettségi besorolását a 18/2003. (XII. 9.) KvVM–BM-rendelet melléklete tartalmazza.

Irodalom

- Brouwers, L. (2002): Spatial and Temporal Modelling of Flood Management Policies in the Upper Tisza Basin. *IASA paper*. International Institute for Applied Systems Analysis, Laxenburg, Austria.
- Ekenberg, L.–Brouwers, L.–Danielson, M.–Hansson, K.–Johansson, J.–Riabacke, A.–Vári, A. (2002): Flood Risk Management Policy in the Upper Tisza Basin: A System Analytical Approach. Simulation and Analysis of Three Flood Management Strategies. Interim report. International Institute for Applied Systems Analysis, Laxenburg, Austria.
- Ermolieva, T. (2002): Alternative Flood-loss Sharing Programs in the Upper Tisza Region, Hungary: A Dynamic Multi-Agent Stochastic Optimization Framework. *IASA paper*. International Institute for Applied Systems Analysis, Laxenburg, Austria.
- Ferencz Z. (2003): Lakossági ismeretek az elmúlt évek tiszai árvizeiről és a Vásárhelyi-tervről. In: Gyar J.–Kling Z.–Tornay E. (szerk.): *Az árvízkezelés kihívásai a XXI. században*. Budapest. 143–169.
- Ferencz Z. (2004): Lakossági ismeretek az elmúlt évek tiszai árvizeiről és a Vásárhelyi-tervről. In: Glatz F.–Balogh M. (szerk.): *Mi végre a tudomány?* Budapest: MTA Társadalomkutató Központ. 201–218.
- Halcrow Water (1999): *Flood Control Development in Hungary: Feasibility Study*. Final Report. Halcrow Group Ltd.
- Rozgonyi T. (2000): Hogyan élték át a Felső-Tisza-vidéki települések lakosai az 1998. őszi tiszai árvizet? In: Rozgonyi T.–Tamás P.–Tamási P.–Vári A. (szerk.): *A tiszai árvíz: vélemények, kockázatok, stratégiák*. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet. 11–32.
- Tamás P. (2000): Az árvíz mint kulturális kihívás. In: Rozgonyi T.–Tamás P.–Tamási P.–Vári A. (szerk.): *A tiszai árvíz: vélemények, kockázatok, stratégiák*. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet. 85–114.
- Thompson, M.–Ellis, R.–Wildavsky, A. (1990): *Cultural Theory*. Boulder, CO: Westview Press.
- Váradi J. (2001): *Hogyan tovább árvizek után és újabb árvizek előtt? A Vásárhelyi-terv továbbfejlesztése*. Budapest: Közlekedési és Vízügyi Minisztérium, Vízkárelhárítási főosztály.
- Vári A. (2000): Kockázatértékelés és áldozatvállalási hajlandóság három tiszai öblötben. In: Rozgonyi T.–Tamás P.–Tamási P.–Vári A. (szerk.): *A tiszai árvíz: vélemények, kockázatok, stratégiák*. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet. 33–64.
- Vári A. (2001): Árvizek a Felső-Tisza-vidéken – ahogy az érintettek látják. *Társadalomkutatás*, 1–2. 65–78.
- Vári A.–Ferencz Z. (2005): A műszaki védelemtől az ökológiai megoldásig: Lakossági vélemények a tiszai árvízi kockázatokról. In: Szlávik L. (szerk.): *Az árvízi kockázatok meghatározásához szükséges műszaki és tudományos alapok megteremtése, új árvízi gyakorisági és kockázat-becslési módszerek kidolgozása*. Budapest: VITUKI, Környezetgazdaságtani tanulmányok. 37–52
- Vári A.–Linnerooth-Bayer, J.–Ferencz, Z. (2002): Mít gondol a lakosság az árvízi kockázat csökkentésének és megosztásának lehetőségeiről? *Hidrologiai Közlemény*, Vol. 82. No. 1., 47–53.
- Vári, A.–Linnerooth-Bayer, J.–Ferencz, Z. (2003): Stakeholder Views on Flood Risk Management in Hungary's Upper Tisza Basin. *Risk Analysis*, No. 1, 585–599. [Rövidített változata megtalálható az alábbi címen is: <http://www.iiasa.ac.at>]

Albert Fruzsina – Dávid Beáta

FENNTARTHATÓSÁG ÉS EGÉSZSÉG

A fenntartható fejlődés szempontjából alapvető cél, hogy egészséges(ebb) társadalomban éljünk. Azok a társadalmak, melyekben az emberek számos egészségügyi problémával küzdenek, csak korlátozottan tudnak a társadalmi, kulturális fejlesztések terén aktívan tevékenykedni. A rendszerváltó társadalmak különösen sérülékeny helyzetben vannak ebből a szempontból. A rendszerváltozás hatásai az élet csaknem minden területét érintették, a törvényeket, munkaerőpiacot, az értékrendet, intézményeket, emberi kapcsolatokat, társadalmi státust és folytathatnánk a felsorolást. Túl sok minden vált bizonytalanná, kiszámíthatatlanná. A változást „menedzselni” – a döntéshozatal egyéni és intézményes szintjein egyaránt – annak nagyon sok tényezője miatt szinte lehetetlen. A rendszerváltás után másfél évtizeddel a magyar társadalom jelentős része számos tekintetben tartalék erőforrásait éli fel, testileg, lelkileg, szociálisan kimerült.

A helyzet minden szempontból beavatkozásra, változásra és változtatásra érett, aminek talán legkézzelfoghatóbb jele az Egészségügyi Fejlesztéspolitikai Koncepció (EFK, 2005) című dokumentum, melynek szakmai és társadalmi egyeztetésre jóváhagyott változata 2005 augusztusában készült el az Egészségügyi Minisztérium irányításával.

Mennyire egészséges a magyar társadalom?

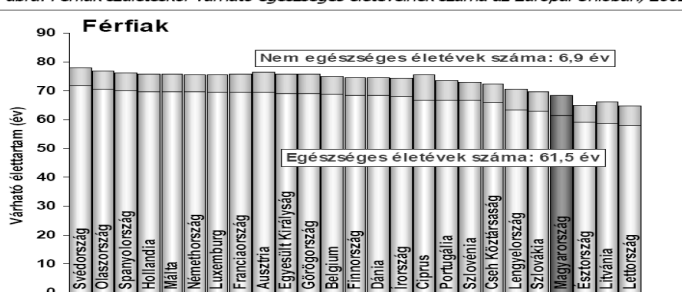
Ennek bemutatására néhány adatot közlünk csupán:

- Egy 18 éves nő 44 egészségben és 15 nem egészségben leélt életévre számíthat.
- Egy 18 éves férfi 39 egészségben és 11 nem egészségben leélt életévre számíthat.¹
- Tartósan korlátozott a felnőttek ötöde, az idősek fele.
- Segítségre szorul az idősek 7 százaléka.
- A roma népesség átlagos élettartama a teljes népességnél 10 évvel rövidebb.
- Egészségüket a magyarok háromszor pesszimistábban ítélik meg, mint az EU polgárai.
- A lakosság 40%-a, idősek 75%-a érintett keringési rendellenességekben.²
- A magas vérnyomás 70%-kal gyakoribb, mint az Európai Unióban.
- Az idős férfiak körében 2000 óta 50%-os növekedés tapasztalható a cukorbetegség előfordulásában.
- A férfiak 55%-a, nők 60%-a szenved hát- és gerincfájdalomtól.
- Sérülés miatt kezelték a felnőttek 10%-át.
- Évente 28 ezer ember halála írható egyedül a dohányzás rovására. A magyar férfiak tüdőrák-halandósága a világon a legmagasabb.
- Magyarország még mindig a világ vezető alkoholfogyasztói közé tartozik (1996-ban 10. helyen). A májzsugoros halálesetek száma folyamatos emelkedést mutat. 51 ország közül Magyarország a 2. helyen áll a májbetegségben meghaltak százezer lakosra jutó száma alapján.

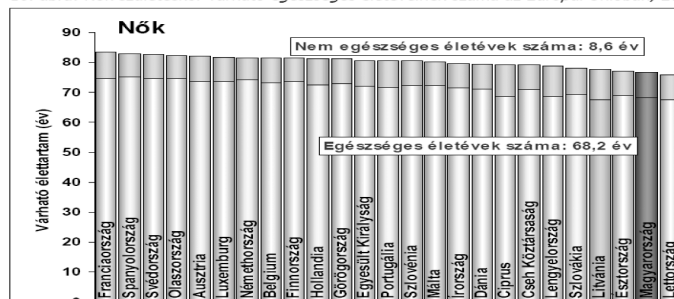
- Magyarországon az összes halálozás fele keringési betegségekből származik.³
- Magyarországon az összes halálozás negyede daganatos betegségekből származik. A nagy európai, illetve nemzetközi halálozási felmérésekben férfiaknál az első, nőknél pedig a második helyen állunk a rákos betegségeket tekintve. Legrosszabb a helyzet a női vastag- és végbélrák, valamint mindkét nemnél az ajak-, szájüregi rákok esetében, mivel ezen területeken mind a mortalitás, mind az incidencia listavezetői vagyunk.⁴ A férfi vastag- és végbélráknál „csak” a 2. helyen állunk. Továbbá, kiemelkedően kedvezőtlen arányokat láthatunk gége-, hasnyálmirigy-, máj-, tüdő-, pajzsmirigy- és férfi nyelőcsőráknál, illetve leukémiánál.
- A magyar férfilakosság kétharmada, a nők fele túlsúlyos, illetve elhízott.
- A hazai adatok szerint a major depresszió élettartam prevalenciája 15,1%.⁵
- Hazánk öngyilkossági statisztikája 1994-ig a világ élvonalába tartozott 45,9 százalékkal halálozással. Azóta közel egyharmadával csökkent, ami a világon a legnagyobb csökkenés. Ugyanakkor viszonylag még mindig magas (32,1/100 000 lakos 1997-ben). Különösen aggasztó a fiatalok öngyilkossága, amely a 16–24 éves korosztályban ma már az egyik vezető halálok. Gyakran alkoholfogyasztással és kábítószer-élvezettel ötvöződik. (Forrás: OLEF 2003, JBNP, KSH 2002.)
- Az Egészségügyi Fejlesztéspolitikai Konceptió című tanulmány szerint „2002-ben a magyar férfiak 61,5 a nők 68,2 egészséges életévet remélhettek: 5,3, illetve 3,6 évvel kevesebbet, mint az Európai Unióban átlagosan. A férfiak a nőknél nemcsak rövidebb életre, de azon belül kevesebb egészséges évre számíthatnak (9. ábra és 10. ábra).” (EFK, 2005:46–47)

A „9.” és „10.” ábra

9. ábra: Férfiak születéskor várható egészséges életéveinek száma az Európai Unióban, 2002.

10. ábra: Nők születéskor várható egészséges életéveinek száma az Európai Unióban, 2002.

Mit értünk egészség alatt?

Az Egészségügyi Világszervezet (WHO) meghatározása szerint az egészség nem pusztán a betegség hiányát, hanem testi, lelki és szociális jóllétet, egyensúlyi helyzetet jelöl.

Az egészséget befolyásoló tényezők számosak, egymásra hatásuk módjai roppant komplexek. Az egészséget nemcsak fizikai rizikótényezők, mint például sugárzás, mérgező anyagok befolyásolják, hanem társadalmi tényezők is, mint például a depriváció, az egyenlőtlenségek, a nem szennyezett természeti erőforrásokhoz való hozzáférés mértéke és mindezek végtelen kombinációi. Még az egészséghez látszólag egyáltalán nem kapcsolódó területeken megszületett döntések is pozitív vagy negatív irányba befolyásolhatják az emberek egészségét. Mivel tehát az egészség egy nagyon bonyolult rendszer működésének eredménye, nem szándékos lépések is előre nehezen megjósolható helyrehozhatatlan károkat okozhatnak.

A funkcionális egészségmodell szerint, melyet egyébként az Országos Lakossági Egészségfelmérés (OLEF) is alapul vesz, az egyén egészségére egyes egyéni tényezők, valamint a szűkebb és tágabb fizikai és társadalmi környezet igen jelentős hatással vannak, és az egyén egészségi állapota is visszahat környezetére. Az egyéni tényezőket négy csoportba sorolták: *biológiai* tulajdonságok (pl. szérum koleszterinszint), *pszichés* tulajdonságok (pl. megbirkózási képesség), *magatartás* (pl. dohányzási szokás), *képzettség* (pl. iskolai végzettség). Az egészségmodellt bemutató 1. ábra ezeket a tényezőket az egészséget körbefogó körként jeleníti meg. A környezeti tényezőket az alkalmazott modellben hat csoportba sorolták: politikai, gazdasági, fizikai, társas, kulturális és egészségügyi ellátási tényezők. Egy-egy kategórián belül elkülönítették a szűkebb és a tágabb környezetet. A modellt bemutató ábrán az egészség körül elhelyezkedő két réteg a közvetlen és a tágabb környezet egészség-meghatározó tényezőit szimbolizálja. A közvetlen tényezőkön belül egy-egy jellegzetes, fontos elemet külön is feltüntethetünk (pl. az egészségügyi ellátási környezeten belül a háziorvost).

Az ábra a teljesség igénye nélkül illusztrálja az egészség és a meghatározó tényezők közötti bonyolult kapcsolatrendszert is.

1. ábra

Az egészséget befolyásoló tényezők

1. Rizikómagatartás

A tanulmány következő részében az ismert, igen nagy népegészségügyi jelentőségű onkórosító vagy rizikó-magatartásformák adatait mutatjuk be a felnőtt lakosságra, és ahol lehet, a fiatalokra vonatkozóan.

Dohányzás

Az elmúlt másfél évtizedben a férfiak körében a dohányzás prevalenciája stagnált, viszont 1986 és 1999 között a női dohányzás előfordulása 30%-al nőtt. (JBNP) Az OLEF2000 és -2003⁶ adatai szerint Magyarországon 2000-ben a nők 26,3%-a, a férfiak 40,7%-a, míg 2003-ban a nők 29%-a, a férfiak 42%-a tartozott a dohányzók közé. Úgy tűnik, hogy a kedvezőtlen tendenciák a nőket – továbbra is – inkább érintik, és ezzel egy időben tovább folytatódik a női nem felzárkózása a férfiak káros magatartási szokásaihoz.

A dohányzási szokások tekintetében a társadalomra a végletesség jellemző: az alkalmasszerűen dohányzók aránya 2003-ban a nőknél mindössze 3,4% a férfiaknál 3,9% volt, a dohányosok döntő többsége napi rendszerességgel „füstöl”. 2000-ben minden tizenegyedik nő (9,4%), illetve minden negyedik férfi (25%) naponta legalább 20 szál cigarettát szívott el. Fontos megjegyezni, hogy a kérdés pillanatában nem dohányzók között is igen magas volt azok aránya, akik korábban dohányoztak: a nők ötöde (19,9%) és a férfiak csaknem fele (44,6%) tartozott ebbe a csoportba.

A dohányosok aránya a fiataloknál (18–34 éves) a legmagasabb: a fiatal nők több mint harmada és a fiatal férfiaknak csaknem fele dohányzik, bár a naponta legalább 20 szál cigarettát elszívók aránya a középkorú nőknél és férfiaknál volt a legmagasabb.

A kutatók, amikor arra keresték a választ, hogy milyen tényezők növelik a rendszeres dohányzás esélyét, meglehetősen sok szignifikáns összefüggést regisztráltak: a nem, a kor, az iskolázottság, az anyagi helyzet, a foglalkozás, a munkaviszony, a társas támogatottság, a vallásosság, a lakáskörülmények, a régiók és a munkaintenzitás mind külön-külön is önálló hatással bírt.⁷

A rendszeres dohányzás esélye a nemek között korcsoportonként is változik; a férfiak a kor előrehaladtával egyre inkább „lehagyják” a gyengébb nemet: míg a fiatal nők esélye 40%-kal alacsonyabb a hasonló korú férfiakéhoz képest, addig az idősek esetében ez a különbség már 80%-nyi.

Az iskolázottság, kor és dohányzás összefüggéseit az OLEF2000 kutatási jelentésből szó szerint érdemes idézni:

Az iskolázottság és a dohányzás kapcsolatát is befolyásolta a kor. Megállapítható, hogy a fiataloknál az iskolázottsági szint emelkedése csökkentette a dohányzás esélyét, a másik két korosztály esetében nem volt szignifikáns az iskolázottság és a dohányzás esélye közötti összefüggés. A kor és a dohányzás kapcsolatát vizsgálva viszonylag összetettebb kép bontakozik ki. A kapcsolatot ezúttal két tényező is módosította, a nem és az iskolázottság. Kissé leegyszerűsítve, a főbb tendenciák a következők: a kor előrehaladtával mindkét nemnél csökkent a dohányzás

esélye az alacsony iskolai végzettségűek körében, a magasabb végzettségűeknél (érettségi vagy felsőfokú végzettség) azonban mindkét nemnél a középkorúak dohányoztak a legnagyobb eséllyel. (OLEF2000, 3–48)

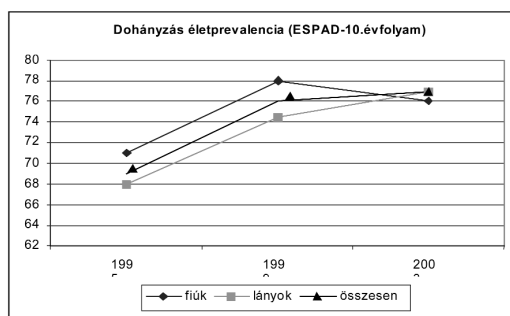
A fenti összefüggéseket figyelembe véve érdekes az iskolázottsági szint viszonylag kis hatósugarú befolyása: a középkorúaknál a stresszes és felpörgött életmód „átszakítja” a tudás és informáltság gátjait, és az emberek annak ellenére rászoknak a dohányzásra, hogy tisztában vannak a káros következményekkel.

Az elmúlt másfél évtizedben a gyerekek egyre fiatalabb korban szívják el első cigarettájukat, és átlagosan 17,9 éves korban válnak rendszeres dohányossá. Az OLEF2000 felmérésekre vonatkozó adatai is azt mutatják, hogy a dohányzás szempontjából kritikus pont a 17–18. év, a dohányzók legmagasabb arányban ebben a korban gyűjtötták rá először.

A fiatalok dohányzási szokásairól több felmérés eredménye is rendelkezésre áll. A European School Survey Project on Alcohol and Other Drugs (ESPAD)⁸ vizsgálatok 1995-ben, 1999-ben és 2003-ban készültek a 9–10. évfolyamos középiskolások körében. A Global Youth Tobacco Survey (GYTS) nemzetközi felmérés magyarországi adatai a 2003-as állapotot tükrözik a 13–16 éves fiatalokra vonatkozólag. A Health Behaviour in School-aged Children (HBSC), ami az Egészségügyi Világszervezet Európai Irodájának 1984 óta az egyik kiemelt programja, az iskoláskorú gyermekek (5., 7., 9. és 11. évfolyamokon tanulók) egészségmagatartását kutatja. A HBSC keretében Magyarországon 5 országosan reprezentatív adatfelvétel történt: 1985-ben, 1990-ben, 1993-ban, 1997-ben és 2002-ben. Az *Ifjúság2000* és az *Ifjúság2004* a 15 és 29 évesek körében végzett országos survey-vizsgálat.

A Népegészségügyi Jelentés Egészségmagatartás fejezetében Füzessi Zsuzsanna idősoros adatok segítségével állapítja meg, hogy a 10. évfolyamon tanuló fiatalok esetében a „dohányzás életprevalencia-értéke 1995 és 1999 között jelentős mértékben nőtt, 2003-ban pedig gyakorlatilag nem változott 1999-hez képest. 2003-ra a fiúknál egyértelműen csökkenés következett be, a lányoknál azonban a növekedés 2003-ban is folytatódott. [...] A napi dohányzók aránya szintén a lányoknál növekedett, és ma már a napi dohányzás elterjedtsége a lányoknál közel azonos, mint a fiúknál.” A napi dohányzók aránya 2003-ban a lányok között 35%, a fiúknál 36%.

2. ábra

Mintha a nőkre vonatkozó – negatív – tendenciák a lányokra is egyre inkább vonatkoznának. Talán érdemes elgondolkodni, hogy vajon ez a jelenség annak, hogy a „mo-

dern” világban a nők feszültségoldó technikái és stresszoldó mechanizmusai egyre inkább a férfiakéhoz hasonlítanak, vagy esetleg az emancipáció – inkább negatív – következményének tudható be.

Az Ifjúság-vizsgálat eredményei is azt mutatták, hogy a két felvétel között (2000 és 2004) „alapvető változás nem történt a fiatalok dohányzási szokásaiban, bár kétségtelenül emelkedett a naponta dohányzók, és ezzel párhuzamosan csökkent a dohánytermékeket nem fogyasztók aránya. A vizsgált korosztály (15–29 év) egészének mintegy negyztizede állítja, hogy legalább alkalmanként dohányzik. A megkérdezettek mintegy harmada soha nem gyújtott még rá, 27 százalékuk pedig jelenleg nem dohányzik.” (Ifjúság2004:58)

A gyorsjelentésből az is kiderül, hogy a 20–24 évesek között a legmagasabb a napi rendszerességgel dohányzók aránya (37%). Az ESPAD 1999-es kb. 16 évesekre vonatkozó adataival összehasonlítva⁹ az látszik, hogy az aktív dohányosok aránya nem igazán változott.

Az Ifjúság2004-ben olvashatjuk, hogy „az első dohányos élmény többnyire az általános iskola utolsó osztályaihoz és a középiskola első éveire kötődik. Már 14 és 16 éves kora között kipróbálta a cigarettát a kérdésre válaszolók több mint a fele. Az adatok azt mutatják, hogy aki 20 éves koráig nem gyújt rá próbaképpen sem, nagy valószínűséggel nem lesz aktív dohányos.” (Uo.: 58.)

A GYTS-felmérés kiemeli, hogy a serdülők dohányzását rövid távú előnyök motiválják: egyfajta szociális tevékenység, melynek egyik fő célja a kapcsolatteremtés a kortársaikkal (beleértve az ellenkező neműeket is). A tömegkommunikációs hatások szintén befolyásolhatják a dohányzással kapcsolatos pozitív attitűd kialakulását. Így a dohányzás iránt pozitív attitűdöt mutató fiatalok fogékonyak a dohányzás elkezdésére is. A diákok válaszai alapján úgy tűnik, sokkal több dohányzásra buzdítás, mint lebeszélés éri a diákokat.

A fiataloknak több mint fele válaszolta, hogy az elmúlt tanévben iskolai óra keretében nem hallottak a dohányzás hatásairól. Mind a dohányzó, mind a nem dohányzó serdülőknek nagy hányada (75–95%) rendszeresen ki van téve a passzív dohányzásnak. A fiataloknak mintegy 30–60%-a találkozott az elmúlt hónapban dohányzásellenes médiafelhívással, ugyanakkor 60–85%-uk találkozott olyan médiaüzenettel is, amely nem közvetlenül, de népszerűsítette a dohányzást.

Sajnos adataik azt mutatják, hogy a dohányzó fiatalok többsége üzletben vásárolja a cigarettát és háromnegyediknek soha nem volt problémája a cigarettavásárlással, habár Magyarországon tilos kiskorúak számára cigarettát eladni! A cigarettavásárlás nagyobb arányban jellemző a fiúkra, mint a lányokra. A lányok valószínűleg gyakrabban jutnak cigarettához szociális kapcsolataik révén (pl. barátaitól kérnek).

Szomorú, hogy hazánkban a felnőttek ahelyett, hogy a törvényeket betartva korlátokat szabnának, inkább cinkosként asszisztálnak és kvázi hozzájárulnak ahhoz, hogy a jövő nemzedéke is aktív dohányosá váljon!

Alkoholfogyasztás

A Johan Béla Programban megfogalmazottak szerint:

Magyarországon 1950-től a nyolcvanas évek közepéig állandóan nőtt az egy főre jutó alkoholfogyasztás, s eközben a fogyasztás szerkezete is átalakult. A borfogyasztás megközelítőleg

azonos szinten maradt, de a sör és tömény szesz fogyasztása jelentősen megnőtt. Noha az utóbbi években jelentősen csökkent az alkoholfogyasztás (pl. az egy főre jutó töményszesz-fogyasztás 67%-al volt magasabb 1985-ben, mint 1998-ban), Magyarország még mindig a világ vezető alkoholfogyasztói közé tartozik (1996-ban 10. helyen). [...] Az alkoholfogyasztás meglehetősen elterjedt a fiatalok körében. 1999-ben az első és második középiskolások több mint 90 százaléka legalább egyszer fogyasztott már alkoholt, legalább felük volt már részeg, s közel egynegyedük a megelőző hónapban (is) lerészegedett. A fiatalokra inkább a havi néhány alkalommal történő, nagyobb mennyiségű, és átlag feletti mennyiségű tömény ital fogyasztása jellemző. Az életkor előrehaladtával növekszik az alkoholfogyasztás gyakorisága, de csökken a mennyisége.

Az OLEF2000 országos felmérése szerint a nők egyharmada (36%), míg a férfiak egytizede nem iszik soha szeszes italt. Ezzel szemben nagyivónak¹⁰ a nők 5,1%-a, a férfiak 19,2%-a volt tekinthető. A 2003-as adatok szerint saját bevallás alapján a nők 3%-a, a férfiak 18%-a iszik egészségkárosító mértékben. 2003-ban a nagyivók gyakorisága mindkét nemben a középkorúaknál volt a legmagasabb. (Sajnos ezek az adatok nem hasonlíthatók egy az egyben össze a 2000-es adatokkal.)

Hasonlóan a dohányzáshoz az OLEF2000-kutatásban a nagyivás esélyét is vizsgálták. Ez alapján „megállapítható, hogy a nagyivás esélye a vizsgált tényezők közül kapcsolatban volt a nemmel, a korrallal, az iskolázottsággal, a foglalkozással, a munkaviszonnyal, a családszerkezettel, a társas támogatottsággal, a munkaintenzitással és a település nagysággal”.

A nem és az iskolázottság hatással volt a nagyivás esélyére, de e két tényező egymás hatását befolyásolta, azaz interakcióban voltak. A nők esélye a nagyivásra például alacsonyabb volt, mint a férfiaké, de az iskolázottsági szint emelkedésével a különbség a két nem között csökkent. Az iskolázottság növekedése ugyanis a nőknél jelentősen növelte a nagyivás esélyét, míg férfiaknál nem mutatható ki hasonló kapcsolat – természetesen az is elképzelhető, hogy a magasabb iskolázottságú nők inkább hajlandók bevallani a tényleges alkoholfogyasztást, mint az alacsonyabb iskolai végzettségűek.

Az iskolai végzettség és a nagyivás összefüggését vizsgálva Füzessi Zsuzsanna is kiemeli, hogy a magasabb iskolai végzettség egyáltalán nem jelent mérsékeltebb ivást, vagyis ebben az esetben még hangsúlyosabbá válnak olyan tényezők, mint a foglalkozás, társas támogatás vagy pszichés állapot. (Füzessi, 2004)

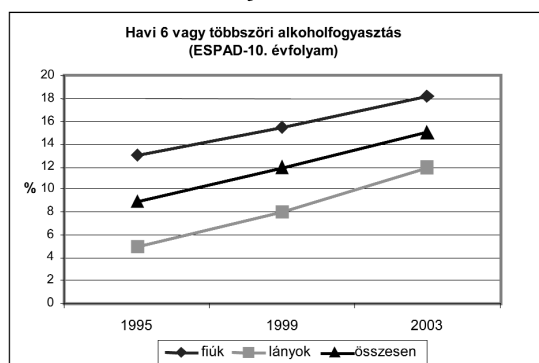
Az Országos Lakossági- és Drogépidemiológiai kutatás (ADE) idősoros adataiból kiderül, hogy 2001 és 2003 között az az alkoholfogyasztás életprevalencia értéke a nők körében növekedett, míg a férfiaknál valamelyest csökkent, ugyanakkor a legalább heti rendszerességű alkoholfogyasztás mindkét nemnél növekedett. (NEJ2004) A nők körében negatív változás még, hogy növekedett a lerészegedők aránya az elmúlt évben és a kérdezést megelőző hónapban is, míg a férfiaknál ez csak az elmúlt hónapra érvényes megállapítás. Az alkoholmennyiségre vonatkozó adatok is azt mutatják, hogy a változások a nőket érintették inkább: „az utolsó alkalommal elfogyasztott összes alkoholmennyiség tiszta szeszen, ml-ben mérve a nők körében 3 ml-rel emelkedett, a férfiaknál 1 ml-rel csökkent.”

A hosszú távú negatív következmények miatt a legvesélyeztetettebb csoportba azok a fiatalok tartoznak, akik napi vagy heti rendszerességgel fogyasztanak alkoholt.

2004-ben a 15–29 éves korosztály 59%-a soha vagy csak ritkán fogyasztott alkoholt a kérdezést megelőző egy évben. Veszélyeztetettnek a fiatalok kb. 15% mondható, és 2%, aki napi rendszerességgel iszik. A nemi különbség ebben az esetben is fennáll: a férfiak közel egynegyede, míg a nők hat százaléka szokott saját bevallása szerint legalább heti gyakorisággal szeszes italt fogyasztani. Az ittas állapot szerinti veszélyeztettség a szociodemográfiai dimenziók szerint jól elkülöníthető: mindenekelőtt a szakmunkásokra, a munkanélküliekre és a városban élő férfiakra vonatkozik.

Az ESPAD-vizsgálat adatai (NEJ2004) a 10. évfolyamos tanulóakra vonatkozólag az alkoholfogyasztás trendjeinek vizsgálatát is lehetővé teszik. Eszerint – sajnos – a főbb prevalenciáértékek egyértelmű növekedést mutatnak 1995 és 2003 között, különösen a rendszeresebb fogyasztásra utaló havi hat vagy többszöri fogyasztás esetében! Ez a növekedés is – a dohányzáshoz hasonlóan – a lányoknál sokkal erőteljesebb volt, mint a fiúknál.

3. ábra

A 13–16 éves fiatalok (GYTS) alkoholfogyasztására jellemző adat, hogy a gyerekek háromnegyede (72,2%) volt már részeg, egyharmaduknál (32,1%) többször is előfordult az elmúlt hónapban az egyszerre 5 vagy több ital elfogyasztása. A szülői kontroll hiányára utal, hogy mindössze a családok egyharmada (28%) tiltja következetesen az otthoni alkoholfogyasztást.

A fiúk és lányok alkoholfogyasztási szokásai eltérőek: a fogyasztott ital típusában és a részegségek számában egyaránt találhatunk különbségeket. A fiúk sűrűbben isznak sört, bort és röviditalokat, a lányok viszont az édes likőröket isszák gyakrabban. A pezsgő és az üdítő + alkohol fogyasztásában nincs nemi különbség. Jelentős különbség mutatkozik a mértéktelen fogyasztás terén is: a fiúk sokkal nagyobb arányban számoltak be két vagy több részegségről (57,5% vs. 40,3%), illetve kétszer magasabb közöttük azok aránya, akik az elmúlt hónapban kétszer vagy többször is megittak egyszerre öt vagy több italt (38,4% vs. 19,9%).

Illegális drogfogyasztás

A teljes felnőtt lakosságra vonatkozólag jelenleg kevés adat áll rendelkezésre. Ennek legfőbb oka, hogy a drogfogyasztás életprevalenciája jelentősen eltér életkori csoportok

szerint, és elsősorban a legfiatalabb korcsoportot (18–34 év) érinti. 2001-es ADE-felmérés szerint az életprevalencia közel 20% a 18–24 évesek között és 1,7% a 35 éves és annál idősebbek között. „A férfiaknál ugyanez az érték mintegy két és félszerese (9,3%) a nők esetében (3,7%) tapasztalhatóknak. A budapesti felnőtt lakosok drogfertőzöttsége (16,1%) pedig közel négyszerese a vidéki lakosságénak (4,2%).” (NEJ2004) A kutatásokból kiderült továbbá, hogy a droghasználók inkább tanulók és az átlagnál jobb anyagi helyzetben élnek. A cigarettával és az alkohollal szemben a kábítószer kipróbálása és fogyasztása inkább a magasabb társadalmi státushoz kötődik.

A kutatások zöme a fiatalokra vonatkozik, és a főváros magas érintettsége miatt pl. az ADE-felmérés keretében 2001-ben és 2003-ban külön budapesti minta is készült. Eszerint Budapesten két év alatt 6%-kal nőtt a 18–34 évesek között azoknak az aránya, akik használtak már életükben valamilyen tiltott drogot: 2001-ben ez az arány 33,2%, 2003-ban 39,4%. Ez a változás a hibahatáron belül történt.

Az ESPAD '95-ös és '99-es vizsgálatok szerint a '90-es évek második felében a tiltott drogok és az inhalánsok együttes életprevalencia-értéke országosan közel kétszerezésére (10%-ról 19%-ra) emelkedett a 10. osztályos középiskolások körében. A 2002-es HBSC-vizsgálat adatai szerint a 9. és a 11. évfolyamos diákok közel egynegyede, 24,3%-a használt már életében valamilyen legális vagy illegális szert. (NEJ2004) A Budapestre vonatkozó adatok még nagyobb arányú változásról tanúskodnak: „1995–1999 közötti időszakban a biztosan droghasználati célú szerhasználat életprevalencia-értéke összességében 12,1%-ról 28,8%-ra, tehát 16,7 százalékponttal, azaz az évtized közepének értékét 100%-nak tekintve mintegy 140%-kal növekedett a 10. évfolyamos budapesti diákok körében.” A változások az első próbálkozás időpontjának előrejöttét jelzik, és a két év alatt átlag egy kor-évet csökkent.

Az Ifjúság2004 adatai szerint a megkérdezettek 24%-a jelezte, hogy valaha kipróbált vagy használ/használt valamilyen drogot: ezen belül a drogkipróbálók aránya 11, míg a droghasználóké 12 százalék. A téma társadalmi jelentőségét jól mutatja az az adat, mely szerint a válaszolók 43 százalékának ismerősi, baráti körében volt már olyan személy, aki használt vagy jelenleg is használ valamilyen kábítószerfajtát!

Egészséges táplálkozás – testtömeg

A Johan Béla Programban leírtak szerint „a világ számos országában, így Magyarországon is a táplálkozással és életmóddal összefüggő betegségeknek jelentős szerepe van a lakosság egészségi állapotának, valamint az ebből következő halálozásnak az alakulásában. A táplálkozással összefüggő betegségek jelentős része megelőzhető egészséges táplálkozással. Egy Európai Bizottság számára készült jelentés szerint Európában a 65 évesnél fiatalabbak szív-érrendszeri halálozásának több mint harmada a táplálkozással van összefüggésben (Health and Nutrition: Elements for European Action, 2000, Brussels), feltehetően az egészséges táplálkozás ugyanilyen arányban csökkentené a keringési betegségek kockázatát. Az egészséges táplálkozással megelőzhető betegségek közé tartozik a csontritkulás, a fogszuvasodás, a fogágy-betegségek is.”

Az OLEF2000 adatai alapján a lakosság háromnegyede főz növényi zsiradékkal. A korlátozott számú összehasonlítás alapján megállapítható, hogy ebben a tekintetben ezek az adatok nem jelentenek javulást. Az összefüggés-elemzések során azt találták, hogy az iskolázottság növekedésével, az anyagi helyzet javulásával nőtt az esélye a növényi eredetű zsiradék használatának. A vizsgált tényezők közül kapcsolat volt még a nemmel, a korrallal, a munkaviszonnyal, a régiókkal és a település nagysággal.

A gyerekek táplálkozására vonatkozó adatok elég szomorú képet festenek: az OÉTI 1995-ben 12–13 éves gyerekek körében végzett felmérése szerint a fiúk 17, a lányok 13%-ánál a napi energiabevitel nem érte el az ajánlott mennyiség 70%-át, azaz esetükben mennyiségi éhezéstről beszélhetünk. A gyerekek 50%-ának fehérjebevitel, és 27%-ának szénhidrátbevitel nem érte el az ajánlott bevitel 70%-át, viszont a zsiradékbevitel 17%-uknál volt magasabb az ajánlottnál, és telített zsírsavak domináltak. A gyerekek átlagos konyhasóbevitel 283%-al meghaladta a megengedett mennyiséget. Minden tizedik gyerek reggeli nélkül indult iskolába. A HBSC 2002. évi vizsgálatának adatai szerint a vizsgált korosztályokban (5., 7., 9. és 11. évfolyam) minden harmadik gyerek reggeli nélkül indult iskolába. Átlag 10% nem ebédel rendszeresen hétköznapokon. A lányok általában egészségesebben táplálkoznak: növényi táplálékokat és tejtermékeket inkább, míg magas kalóriatartalmú élelmiszereket kisebb arányban fogyasztanak. „A kor előrehaladtával mindkét nem esetében csökken az egészséges táplálékok fogyasztási gyakorisága. Sajnos még a legjobb képet mutató csoportokban sem éri el az 50%-ot a napi fogyasztás.” (HBSC)

AZ OLEF2003 Gyorsjelentésében olvashatjuk, hogy „a dohányzás és az alkoholizmus után az elhízás a harmadik legfontosabb elkerülhető, betegséghez és halálozáshoz vezető ok, amely az elmúlt évtizedekben egyre meredekebben emelkedő tendenciát mutat a fejlett országokban”. A jelenség hazánkban is komoly probléma és a társadalom meglehetősen széles rétegeit érinti: 2003-ban a testtömegindex alapján a nők 29%-a, a férfiak 38%-a túlsúlyos, és elhízottnak tekinthető minden ötödik felnőtt. Az OLEF2000-es adataival összevetve a teljes népességben a túlsúlyosak és elhízottak aránya az elmúlt három évben alig változott (51,4%). Az egyetlen komoly változást a három év alatt a 65 év feletti férfiak esetében mérték: az elhízott férfiak aránya csaknem kétszeresére (30%-ra) növekedett a 2000-es 17%-ról. Túlsúlyos vagy elhízott, így számos betegség szempontjából fokozott kockázati csoportba tartozik az idős férfiak mintegy 70%-a. Ugyanakkor a fiatal nők 10%-a kórosan sovány. (OLEF2003)

A 2000-es adatokon végzett összefüggésmodellekből kiderült, hogy az elhízás/túlsúly esélye a férfiak esetében összefüggésben állt az életkorral, a foglalkozással, a munkaviszonnyal és az anyagi helyzettel, míg a nők esetében mindezen tényezők mellett az iskolázottság és a régió is szerepet játszott. „Az életkor és az elhízás/túlsúly esélye mindkét nemnél fordított »U« alakú kapcsolatban állt, azaz az életkor előrehaladtával egy ideig folyamatosan nőtt az elhízás esélye (férfiaknál a 65–74, míg a nőknél az 55–64 év közöttiek közt elérve maximumát), azután pedig csökkent, de még a legutolsó korcsoport esetében is jelentősen meghaladta a referenciának tekintett 18–24 évesekre jellemző értéket. Szintén érdekes összefüggés bontakozik ki, ha szemügyre vesszük az anyagi helyzettel való kapcsolatot. A szakirodalom általában felhívja a figyelmet arra, hogy a fejlett államokban minél rosszabb anyagi körülmények között él valaki, annál nagyobb eséllyel tartozik a kelletnél súlyosabbak közé, míg a fejlődő országokban ezzel éppen ellentétes tendencia figyelhető

meg. Magyarország az eredmények szerint ebből a szempontból nem a fejlett országokra jellemző modellt követi: nálunk éppen a jómódúak azok, akik nagyobb eséllyel híztak el. Ez a kapcsolat különösen a férfiak esetében mutatkozik erősnek.

A fenti eredményeket alátámasztja, hogy a férfiaknál a foglalkozási kategóriák szerint a felső vezetőknél a legnagyobb az esélyük a túlsúlyra, hozzájuk viszonyítva az összes többi kategóriában csak mintegy harmada–ötöde erre az esély. Ugyanez az összefüggés a nőknél is megfigyelhető, de az ő esetükben kizárólag a beosztott szellemi foglalkozásúak körében volt statisztikailag is szignifikáns az eltérés a felső vezetőkhöz képest ($EH = 0,4$). (OLEF2000)

2. Egyéb tényezők, magyarázatok

Noha az előzőekben az egyének rizikómagatartásának egyes jellemzőit ismertettük, erőteljesen szeretnénk hangsúlyozni azt, hogy az egészségi állapotot meghatározó tényezők sorában nagyon hangsúlyosak az egyéntől „független” társadalmi paraméterek, azaz az egyéni felelősségen túl nem szabad szem elől tévesztenünk a társadalmi felelősség kérdését, hiszen a jövedelemviszonyok, foglalkoztatás és más társadalmi tényezők akár erősebb meghatározói az egészségnek, mint az egyéni életmódbeli dolgok. A társadalmi felelősség szempontjából egyáltalán nem csak az egészségügyi ellátórendszer mindenkori állapotára utalunk, mert némileg meglepő módon egészség és egészségügy nem olyan szorosan tartozik egybe, mint első pillantásra gondolnánk. Minderről a 2003. évi Johan Béla Népegészségügyi Programban a következőket olvashatjuk.

[Az egészségügy] szerepe a megelőzésben eltöprel azon tényezők mellett, melyek az egészségi állapotot sokkal jobban meghatározzák... A rendszerváltozás óta nő a szakadék Magyarországon a jövedelmi viszonyokban és a szociális helyzetben. Nem megfelelően működnek, sok esetben ki sem épültek azok a társadalmi önszervező szervezetek, melyek belülről ismerve a bajt, hatékony kormányzati támogatással, de saját erővel és összefogással sikeresen vehetnék fel a harcot az egészséget aláaknázó jelenségekkel szemben. Nem lehetünk nyugodtak a képzettség területén sem. Noha nő a közép- és felsőfokú iskolai képzésben részesülők aránya, földrajzilag és etnikailag még komoly lemaradásaink vannak. Sokszerűen érte a magyar társadalmat és legfőképpen az érintetteket a munkanélküliség megjelenése. Az értelmét vesztett lét érzése és lelki, testi következményei felőrlik az emberi szervezetet. Akinek van munkája, sokszor az sem érezheti magát biztonságban. Nemcsak a foglalkoztatottság biztonsága hiányzik, de sokszor jogszabályokkal ellentétes túlmunkára kényszerítik a munkavállalót (gyakran ő is kizsákmányolja magát, mert rákényszerül!), nemegyszer egészségre is ártalmas munkakörnyezetben. A környezetünk erősen szennyezett, nem jut elég forrás a környezetvédő beruházásokra. Talajban, vízben, levegőben olyan kémiai, biológiai és sugár-egészségügyi károsító ágensek találhatóak nagy számban, melyek ellen az állampolgár saját erejéből nem képes védekezni, azt elszívja és egészségével fizet érte. (JBNP, 6.)

Hátrányos helyzet

A hátrányos társadalmi helyzet és a kedvezőtlen gazdasági-társadalmi státus összefüggéseit számos nemzetközi és hazai vizsgálat alátámasztja. A legfejlettebb országokban is megfigyelhető, hogy a jómódúak tovább élnek, és egészségesebbek, mint a szegények. A WHO „Health 21” című dokumentuma ezért célozta meg a különböző gazdasági-társadalmi státusú emberek egészségi állapota közti különbségek nagyságának 1/3-ára való csökkentését.

A halmozottan hátrányos helyzetű lakossági csoportok, illetve a telepeken lakók hozzáférése az alapvető egészségügyi szolgáltatásokhoz (háziorvosi ellátás, sürgősségi betegellátás, szűrő-gondozóvizsgálatok) nehezített. A roma népesség átlagos élettartama (az amúgy sem túl magas magyar adatokhoz képest) a teljes népességnél 10 évvel rövidebb. Ez a várhatóélettartam-mutató a roma népesség helyzetét egyes afrikai és ázsiai országok lakóinak helyzetével teszi hasonlatossá. A roma népességre vonatkozó kutatások bizonyító erejű adatai szerint egyes betegségcsoportokban a romák aránya a többségi társadalomhoz képest 5–15-szörös. A roma népesség magas morbiditási szintjét magyarázó szegénységi faktorok közül az aluliskolázottság, a munkanélküliség, illetve a deprivált lakó- és lakáskörülmények – sokszor együttes – hatása a legjelentősebb. Különösen rossz a telepeken élők egészségi állapota. A telepek közüzemi ellátottsága, illetve infrastruktúrája az egész ország területén rendkívül elmaradott.

Társas támasz – szociális kohézió

A fejlett országokban az utóbbi években egyre több kutatás bizonyítja a társadalmi csoportok közti jövedelmi, szociális és gazdasági különbségek nagyságának és a népesség egészségi állapotának, életminőségének szoros összefüggését, mely jelenség magyarázatában kitüntetett szerepet kap a szociális kohézió fogalma.

Bizonyított, hogy a valahová tartozás érzése, az egyén fontosságának elismerése, illetve annak tudata, hogy az egyént szeretik és törődnek vele, komoly védelmet nyújt a betegségekkel szemben. A társas támogatás nélkül, izoláltan élő emberek halálozási aránya két-háromszor magasabb a támogatást élvezőkénél. (Kawachi–Kennedy, 1997) A társas támogatás mellett, illetve azzal együtt, ha a társadalmi kohézió (az összetartozás élménye, a kölcsönös bizalom és tisztelet mások iránt) a kisebb közösségekben és a társadalom egészében is jelen van, vagyis a gazdagabbak hajlandók áldozatokat hozni a közösségért, a lemaradók nem azt érzik, hogy magukra maradtak egy ellenséges világban, akkor ez a tény önmagában egészségvédő faktorként jelenik meg.

A társas támogatottságot úgy definiálhatjuk, mint olyan kapcsolatok összességét, amelyekről a személy azt feltételezi, hogy érzelmi és anyagi segítséget biztosítanak számára; olyan kölcsönös elkötelezettséget, melyekről az egyén *úgy érzi*, hogy törődést, szeretetet, megbecsülést kap a másik féltől. Az OLEF 2003 adatai alapján Magyarországon 2003-ban a felnőtt lakosság megközelítőleg 13 százalékát (a nők 12,5%-át és a férfiak 13,9%-át) jellemezte a társas támogatottság súlyos hiánya. A kérdezettek háromnegyede szereti lakóhelyét, és biztonságban érzi magát azon a környéken, ahol él, 5,5%-uk viszont

egyáltalán nem. Magas (60%) azoknak az aránya is, akik szerint a környéken a gyerekek számára nyújtott szolgáltatások megfelelőek. A tömegközlekedést mindössze minden második kérdezett tartja teljesen jónak. A válaszadók kevesebb, mint 40%-a ért teljesen egyet azzal, hogy a szomszédságában élők törődnek egymással. A felnőtt lakosság mindössze ötöde szerint lehet megbízni az emberekben (ún. általános bizalom), minden második megkérdezett úgy véli, az önzés jellemzi embertársait, azok csak másokkal törődnek, és minden harmadik ember gondolja azt, hogy a többiek megpróbálják kihasználni őt. A megkérdezettek egyharmada (29,9%) vesz részt valamilyen szervezet vagy csoport tevékenységében. Míg a férfiak 32,8%-a, addig a nők 27,2%-a tekinthető „aktív civil”-nek. Legaktívabb korosztály a középkorú, 35–64 évesek csoportja, míg 65 év felett a kérdezettek mindössze egyötöde tevékenykedik bármilyen közösségben. A társas támasz, társadalmi kohézió egyes dimenzióinak az egészségi állapottal való konkrét összefüggéseire hadd említsünk néhány példát az OLEF 2003 adataiból:

- A mentálisfunkcionalitás-csökkenés előfordulásának esélye a kielégítő és teljesen kielégítő társas támogatottsággal rendelkezők körében 66–88 százalékkal kisebb, mint a súlyosan elégtelen támogatottságú emberek esetében.
- A nők esetében a rossznak ítélt egészségi állapot előfordulásának esélyét másfélszeresére növeli a bizalmatlanság, és felére csökkenti a minimum kielégítő mértékű társas támogatottság.
- A vizsgálatot megelőző 12 hónapban a depresszió és szorongás előfordulásának esélye a teljesen megfelelő mértékű támogatottsággal rendelkező férfiak körében 75%-kal kisebb a súlyosan támaszhiányos férfiakhoz képest. A nők körében a súlyos mértékben támasztalanokhoz képest 50, illetve 62 százalékkal kisebb eséllyel szenvedtek depresszióban és szorongásban a megfelelő, illetve teljesen kielégítő mértékben támogatottak.
- A nők esetében a társas támasz súlyos hiányával jellemezhető csoporthoz képest a legalább kielégítő támogatottságúak körében a keringési megbetegedések mintegy 35 százalékkal kisebb eséllyel fordulnak elő.
- A nők körében a cukorbetegség előfordulásának esélye a támaszhiánnyal jellemezhető csoportjához képest a legalább kielégítő mértékű támasszal rendelkezők között feleakkora.
- A funkcionalitás-csökkenés a férfiaknál 2-szeres eséllyel fordul elő a bizalomhiánnyal jellemezhető körében.
- A férfiak körében a túlzott alkoholfogyasztás esélye a teljesen kielégítő támogatottságúak csoportjában csaknem fele a súlyosan támaszhiányos csoportban tapasztaltnak.
- A nők körében a bizalomhiánnyal rendelkezők körében a nem, vagy csak enyhén bizalmatlan nőkhöz képest másfélszeres a rendszeres dohányzás esélye.

Kockázatkezelés

Az emberek egészségmagatartását a fent bemutatott tényezők mellett jelentős mértékben befolyásolja a kockázatokhoz való viszonya. A kutatások szerint e viszony nem elsősorban egyéni pszichikai, s nem is valamiféle tudományos objektivitásra építő döntési mechanizmusokból következik, hanem alapvetően kulturális kötődések által

meghatározott és igen erősen rétegfüggő. A kockázatok észlelése, interpretációja tehát nagymértékben befolyásolja azok vállalását, s ezen keresztül az egészségi állapot alakulását. (NEJ, 2004; Füzessi Zs.: Egészségmagatartás.)

Az egészségmagatartás tehát – szemben a leegyszerűsítő magyarázatokkal – csak látszólag szabad egyéni döntés, választás kérdése.

Jövőkép

A jövővel kapcsolatban aggodalomra adhat okot, hogy a fiatalok egészségmagatartása a nemzetközi és a hazai szakirodalom szerint is általában romló tendenciákkal jellemezhető. Egyre korábbi életévekre tolódik bizonyos káros egészségmagatartási szokások kezdete (pl. dohányzás, alkoholfogyasztás), új kockázati tényezők lépnek be, még ha többségében csak átmeneti jelleggel is (pl. az illegális drogfogyasztás), s kedvezőtlen tendenciák regisztrálhatóak az étkezési szokásokban, a szexuális kapcsolatokban és a szabadidős aktivitásokban. E fizikai tényezők mellett egyre jelentősebbé válnak azok a társadalmak életében megjelenő változások, amelyek az élettel, a mindennapokkal kapcsolatos szorongásokkal, félelmekkel, a jövő kiszámíthatatlanságával kapcsolatban fogalmazhatóak meg, s amelyek jelentős hatással vannak az egyének mentális egészségére. Komoly aggodalomra ad okot az is, hogy a társadalom kedvezőtlen helyzetű csoportjaiban az önsorsrontó magatartásformák újratermelődése figyelhető meg, s ennek megelőzésére, a bekövetkezett károk csökkentésére hivatott társadalmi intézmények (iskola, egészségügy, média) nem képesek hatékonyan betölteni feladataikat, ellensúlyozni a hátrányos családi körülményeket, a közvetített mintákat.

Gazdasági fejlettség vagy valami más?

Nemzetközi összehasonlításban a születéskor várható élettartamban mérhető különbségek 80 százalékát a gazdasági fejlettség magyarázza. Ennek hatása a férfiak életkilátásaira 1,5-szer nagyobb, mint a nők esetében. Magyarországon a férfiak és nők születéskor várható élettartama jelentősen elmarad attól a szinttől, ami az ország gazdasági fejlettsége alapján következne. Ez különösképp igaz a 65 éves korban várható élettartamra: ez a magyar férfiak esetében a gazdasági fejlettséghez viszonyítva nagyobb, mint bármelyik más országban. 32 országot vizsgálva a férfiak halandósági szintjének fő meghatározója a gazdasági fejlettség, habár a jövedelemegyenlőtlenségek nagyságának is kimutatható a hatása. A nők halandóságát azonban emellett a két tényező mellett jelentősen befolyásolja az ezer főre jutó orvosok száma is, ami nem meglepő annak fényében, hogy a nők inkább élnek az orvostudomány és egészségügyi ellátás adta lehetőségekkel. (Daróczi, 2003:290–308)

Jogos a kérdés, hogy vajon Magyarországon a várható élettartam vajon miért nem éri el még a gazdasági fejlettség alapján elvárható szintet sem? Kopp Mária és munkatársai erre a következő választ adják. A genetikai, a lakosság elszegényedésével, az egészségügyi ellátás minőségével kapcsolatos érvek cáfolása után idősoros, nagy mintás reprezentatív felmérések adatainak elemzésével arra a következtetésre jutottak, hogy az elterjedt és

nagy jelentőségű önkárosító magatartásformák is csak mintegy 40 százalékban magyarázzák a várható élettartamban észlelhető romlást, viszont kitüntetett figyelmet kell fordítani a viszonylagos társadalmi-gazdasági lemaradás és a nemi különbségek vizsgálatára. Vizsgálataink eredménye szerint a viszonylag rosszabb szociális-gazdasági helyzet nem önmagában, csupán a depressziós tünetegyüttes közvetítésével eredményez magasabb megbetegedési arányokat. Tehát nem önmagában a nehéz szociális helyzet, hanem a viszonylagos lemaradás szubjektív átélése a leglényegesebb egészségügyi veszélyeztető tényező, és ez a férfiak körében fokozottan érvényesül. Önrontó kör kialakulását feltételezik a viszonylag rosszabb szociális-gazdasági helyzet és a depressziós tünetegyüttes között, ami együttesen jelentős oki szerepet játszik a magasabb morbiditási (megbetegedési) és halálzási arányok hátterében. A férfiak között a gazdasági-iskolázottsági különbségek és a munkanélküliség a legfontosabb kockázati tényező, de ezek után szintén igen fontos szerepe van az emberek közötti bizalmatlanságnak, ellenségességnek, a kölcsönös segítség alacsony fokának és annak, ha nem számíthatnak civil szervezetek támogatására, ezek együtt a megyék közötti halálzási különbségek 77%-át magyarázzák. A nők esetében a védő faktorok szerepe egyértelműbb, ezek a kölcsönös segítség és a bizalom, csak ezután következik az anyagi helyzet romlása. A Hungarostudy 2002 megerősítette a fenti kockázati és védő tényezők szerepét, ezeken túl a férfiak halálzási arányait igen jelentősen rontja a rivalizáló attitűd, míg a vallásosság a nők körében igen fontos egészségvédő faktor. (Kopp–Skrabski, 2003)

A vizsgálati eredmények arra mutatnak, hogy a középkorú népesség megyék közötti halálzási különbségeiben a bizalom, a kölcsönösség és a civil szervezetekben való részvétel alacsony foka igen jelentős tényező. A társadalom gyors átalakulásának időszakában a nők közötti közvetlen társas háló, a kölcsönösség kevésbé sérült. A férfiak tágabb szociális hálója, civil szervezetei felbomlottak, és ezen túl a férfiak között a viszonylagos gazdasági lemaradás sokkal jelentősebb egészségromlással járt. A nők egészségromlását kevésbé befolyásolja a romló anyagi, gazdasági helyzet, a munkanélküliség, mert más fontos életcél is találnak saját maguk számára.

Összegzés

Tanulmányunkban – röviden – kísérletet tettünk arra, hogy az egyén egészségével kapcsolatos meghatározó tényezőket a funkcionális egészségmodell alapján minél több (keresztmetszeti és idősoros) adat felhasználásával leírjuk. A magyar lakosság testi és lelki állapotát bemutató száraz statisztikák már a „kincstári” optimizmusra sem elegendők, és épp ezért minél előbb és minél több ponton erőteljes beavatkozás lenne kívánatos.

Az EFK-dokumentumban olvasható stratégiai elemzés – problémafákkal, stratégiai elemző táblákkal és Swot-analízissel – „célja, hogy az előre meghatározott jövőkép, valamint a helyzetleírásból rendelkezésre álló információk alapján meghatározza az egészségügyi szektor fejlesztési irányait, és azokat a fő beavatkozási területeket, amelyekre 2020-ig a magyar egészségügyben fejlesztéseket kell végrehajtani, hogy a kitűzött célokat elérjük.” (EFK, 2005:94)

Emellett rövid távon olyan konkrét kérdéseken is érdemes elgondolkodni, hogy vajon a nők emancipációja jó irányba halad-e, amikor egyre többen szoknak rá a dohányzásra és az italra. Lehet, hogy pl. 4 órás munkaidővel a család és munka összeegyeztetését megkönnyítendő nemcsak a foglalkoztatási mutatók javítása, hanem kevesebb stressz és több kiegyensúlyozottság lenne az eredmény. Az iskola, a tudás önmagában nem stabil védőfaktor és főleg nem hosszú távon az. A közép- és felsőfokú tanulmányokat folytató egyre több fiatalnak értelmes perspektívát kell nyújtani. Meg kell őket tanítani, hogy tudjanak közösségekben élni, és hogy a közösségért is tudjanak tenni: programokat és lehetőségeket kell teremteni. A szabályokat és legalább a már létező törvényeket a fiatalok védelmére érdekében be kell tartani, és be kell tartatni. A tömegtájékoztatás eszközeit széles körben, az adott célcsoport sajátosságait figyelembe véve (nemcsak internet!) kellene használni olyan egyszerű dolgok tanítására is, hogy például mit és hogyan együnk, nem beszélve az emlé- vagy hererák korai felismerését segítő önvizsgálatokat oktató rövidfilmek bemutatásával, legalább a közszolgálati adókon. Máskülönben nem lesz fenntartható az a fejlődés, ahol a jómód egyik jele az elhízás. Amíg a csapból az az egyetlen egy szó folyik, hogy ÉN, addig ne csodálkozzunk, hogy nincs összetartóbb közösség és egészségesebb egyén.

Jegyzetek

- 1 A halandósági viszonyok tekintetében az európai országokban ma is a nők vannak előnyösebb helyzetben, de a 2004-ben csatlakozott országokban a régi tagországokban tapasztalhatóhoz képest jóval nagyobbak voltak a nők és férfiak várható élettartama közti különbségek. A nők előnye azonban csökkenni látszik. „A férfiak születéskor várható élettartama 1998-ban 66,1 év volt, míg a nőké 75,2, azaz 9,1 évvel hosszabb, mint a férfiaké. 2002-ben a férfiak születéskor várható élettartama 68,3 év volt, a nőké pedig immár csak 8,3 évvel hosszabb, azaz 76,6 év.” (Kovács K., 2005:167) A férfiak körében a halálozás pontosan az iskolai végzettség szerinti hierarchia szerint alakul, azaz minél alacsonyabb az iskolai végzettség, annál magasabb a halálozás. A nők esetében a felsőfokú végzettségű nők halálozása magasabb, mint a középfokú végzettségűeké. Emiatt a legmagasabb és legalacsonyabb iskolai végzettségű csoportok között a halandósági egyenlőtlenség mutatója valamivel kisebb a nők körében: míg a férfiak körében 170%-os, a nők körében csupán 60%-os halálozási többlet mutatható ki ebben az összehasonlításban. (Kovács K., 2005:168)
- 2 A leggyakrabban előforduló betegség, amely miatt az emberek kezelés alatt álltak a következők voltak: mozgásszervi (csont, izom) betegségek, szív- és érrendszeri betegségek, diabetes mellitus, gyomor- és bélrendszeri betegségek, depresszió és allergia.
- 3 1997-ben a helyzet már odáig romlott, hogy a szív- és érrendszeri betegségek és ezen belül a koszorúér-betegség okozta korai halálozás (0 és 64 évesek között) Magyarországon gyakorlatilag háromszorosa az európai átlagnak, de még a KKE-országok átlagait is meghaladja.
- 4 Magyarországon a szájüregi rákos megbetegedések miatti halálozás 1960–1993 között ötszörösére emelkedett, ugyanakkor az összes daganat miatti halálozás csak a duplájára nőtt.
- 5 A családorvosok betegforgalmi adatai szerint a betegek 15%-a affektív vagy szorongásos zavarban szenved. A fejlett országokban a depressziós betegek mintegy fele-harmada áll kezelés alatt, hazánkban ez az arány jóval kisebb. Közismert, hogy a nem kezelt depressziók okozta társadalmi kár az összes betegségek között az első helyen áll (WHO 2001), és jóval nagyobb, mint a kezelés költségei.

- 6 A 2003-as adatok még csak részlegesen állnak a rendelkezésünkre.
- 7 Dohányzásra nagyobb az esély, ha a kérdezett férfi a fiatalabb korosztályokhoz tartozik, kedvezőtlen anyagi körülmények között él, rossz lakáskörülményekkel rendelkezik, szaképzetlen (azaz betanított vagy segédmunkás), nagyobb munkaterhelésnek van kitéve (hente 40 óránál többet dolgozik), és hiányt szenved a társas támogatottságban.
- 8 A legutóbbi kutatást a Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem Viselkedéskutató Központja végezte Elekes Zsuzsanna és Paksi Borbála kutatásvezetők irányításával. A hivatalos ESPAD-adatok publikálására a 16 évesekről 2005-ben kerül sor.
- 9 1999-ben napi rendszerességgel dohányzott a megkérdezett 10. évfolyamosok 34%-a.
- 10 Nagyivónak nevezték azokat a nőket, akik a kérdezést megelőző héten összesen több mint 7, illetve azokat a férfiakat, akik több mint 14 egységnyi alkoholt fogyasztottak.

Irodalom

- Albert F.–Dávid B.–Németh R.: *Társas támogatás, társadalmi kohézió. OLEF2003 2005*. Kézirat.
- Daróczy E. (2003): A várható élettartam Magyarországon európai összehasonlításban. In: Spéder Zs. (szerk.): *Család és népesség – itthon és Európában*. Budapest: KSH. 281–320.
- Egészség Évtizedének Johan Béla Nemzeti Programja. Budapest, 2002. október 28.
- Egészségügyi Fejlesztéspolitikai Konceptió (EFK) 2005. Egészségügyi Minisztérium. http://www.eum.hu/eum/eum.news.page?pid=DA_94253
- Elekes Zs. (2003): Az alkoholfogyasztás és az alkoholt fogyasztók jellemzői. In: Spéder Zs. (szerk.): *Család és népesség – itthon és Európában*. Budapest: KSH. 374–406.
- Füzessi Zs. (2004): Egészségmagatartás fejezet, in: *Népegészségügyi Jelentés 2004 {...} a szakértőknek*. Budapest: Országos Epidemiológiai Központ, 2004.
- Global Youth Tobacco Survey (GYTS) Nemzetközi ifjúsági dohányzásfelmérés 2003. Magyarország Kutatási jelentés. Készítette: Németh Ágnes. Kutatásvezető Budapest: Országos Egészségfejlesztési Központ–Országos Gyermekegészségügyi Intézet, 2003.
- Ifjúság2004 Gyorsjelentés 2005. [Szerk.: Bauer B.–Szabó A.] <http://www.ngo.hu/modules.php?name=News&file=article&sid=1714>
- Iskoláskorú gyermekek egészségmagatartása 2002 (HBSC). Országos jelentés. [Szerk.: Aszmann A.] Országos Gyermekegészségügyi Intézet 2003.
- Kawachi, I.–Kennedy, B. P. (1997): Socioeconomic determinants of health. Health and social cohesion: Why care about income inequality? *British Medical Journal*, 314, 1037–40. <http://bmj.bmjournals.com/cgi/content/full/314/7086/1037?ijkey=bdb8e6b0f15dabbcf5-ed6289f871f4254398a77f>
- Kopp M.–Skrabski Á. (2003): Az egészségi állapot társadalmi, magatartási, életmód meghatározói. http://www.behsci.sote.hu/hungarostudy2002/st_eg_allapot.htm
- Kovács K. (2005): A nők halandóságáról és egészségi állapotáról. In: Nagy I. [et al.] (szerk.): *Szerepváltozások 2005*. TÁRKI.
- OEK Kutatási beszámoló – Drog és deviancia Az ISM KAB-KT-02- 17 sz. kutatási pályázat eredményeinek rövid összefoglalója. Készítette: Kökönyei Gy.–Szabó M.–Aszmann A. Budapest, 2003. június.
- Országos Lakossági Egészségfelmérés. *OLEF2000* Kutatási jelentés. [Szerk.: Boros J.–Németh R.–Vitrai J.] Országos Epidemiológiai Központ kiadványa. 2002. július. Dokumentum kutatási sorszáma: F-92/2000.
- Országos Lakossági Egészségfelmérés. *OLEF2003 Gyorsjelentés ... döntéshozóknak*. Johan Béla Országos Epidemiológiai Központ, 2005.

Bukovics István

A FENNTARTHATÓSÁG MINT KATASZTRÓFAELMÉLETI PROBLÉMA

Bevezetés

Magyarország fejlesztéspolitikájának távlati céljait az Országos Fejlesztéspolitikai Konceptió fogalmazza meg, amely kilenc stratégiai cél egyidejű teljesítésével érhető el. Ezekből a stratégiai célokból három célcsoport képezhető, amely tartalmazza a legfontosabb prioritásokat. Ezek: a versenyképes gazdaság, a megújuló társadalom, valamint az élhető környezet. Ha ezeket a célcsoportokat megvizsgáljuk, könnyen belátható, hogy a biztonság, a fenntartható biztonság a prioritások teljesíthetőségének fontos feltétele.

A fenntarthatóság vizsgálata először is megköveteli magának a fogalomnak meghatározását, pontosítását. Ezt indokolja a következő 3 fogalom is:

A fenntartható fejlődés a fejlődés olyan formája, amely a jelen igényeinek kielégítése mellett nem fosztja meg a jövő generációit saját szükségleteik kielégítésének lehetőségétől (ENSZ, Közös jövőnk jelentés, 1987).

A fenntartható fejlődés a folyamatos szociális jobblét elérése, anélkül, hogy az ökológiai eltartóképességet meghaladó módon növekednénk. A növekedés azt jelenti, hogy nagyobbak leszünk, a fejlődés pedig azt, hogy jobbak. A növekedés az anyagi gyarapodás következtében előálló méretbeli változás, míg a fejlődés a nagyobb teljesítőképesség elérését jelenti (Herman Daly).

A fenntarthatóság az emberiség jelen szükségleteinek kielégítése, a környezet és a természeti erőforrások jövő generációk számára történő megőrzésével egyidejűleg (Világ Tudományos Akadémiáinak deklarációja, Tokió, 2000.).

A fenntarthatóság értelmezése a biztonság szempontjából tehát legalább két fogalom elemzését igényli. Ezek a fenntartható fejlődés és a fenntartható gazdasági fejlődés fogalmai. A fenntartható gazdasági fejlődés a gazdaság folyamatos ütemű fejlődését jelenti. A lényeges különbség tehát, hogy a fenntartható fejlődés középpontjában a szükségletek kielégítése, a szociális jólét fejlesztése áll a természeti erőforrások védelme mellett. Ezzel szemben a fenntartható gazdasági fejlődés magába foglalja azt az ismert lehetőséget, hogy a gazdaság látványosan növekszik, a szociális olló nyílik, a leszakadó rétegek egyre esélytelenebbé válnak, a természeti környezet romlik, sőt sok esetben pusztul.

Az elmúlt időszakban a vita a fentiekén túlmenően a fejlődés és a növekedés fogalmi között volt. Ennek egyik feszültségmentesítő megoldása a fenntarthatóság tudománya elnevezés. Ennek tartalmi üzenete a szegények számára, hogy mindenkinek legalább annyi jusson, amennyi az alapvető emberi szükségletek biztosításához kell. A gazdagok számára pedig, hogy életmódjukat és fogyasztási szokásaikat szerényebben és takarékosabban alakítsák.

A téma aktualitása

A Magyar Köztársaság kormánya határozatba – 2053/2005 (IV. 8.) – foglalta a fenntartható fejlődési stratégia kidolgozásának tartalmi és szervezeti kereteit. A stratégiának ennek megfelelően a társadalom jólétét, a jelen és a jövő nemzedékek jólétének elérését, illetve folyamatos biztosítását kell szolgálnia. Ennek érdekében kell óvni, illetve fenntartható módon használni a természeti környezetünk erőforrásait, megőrizni a biológiai sokféleséget, és a kulturális sokszínűséget, működtetni a gazdaságot és részt venni a nemzetközi együttműködésben.

A stratégia egyik lényeges követelménye a lehető legteljesebb társadalmi, politikai és tudományos konszenzus. Ennek érdekében az előkészítésbe be kell vonni a társadalom széles körét, együttműködést kezdeményezve különösen a tudományos élet, a társadalmi szervezetek és a gazdaság képviselőivel.

A tanulmány ennek kíván eleget tenni.

A fenntarthatóságot, illetve annak belső filozófiai tartalmát első megfogalmazása óta szinte minden tudomány és szakma használja. Ismert például a fenntartható tervezés; globális és regionális folyamatok; közigazgatás; vidékfejlesztés és területfejlesztés; tanítás és tanulás; valamint szakpolitika.

Ebbe a sorba kívánjuk elhelyezni a fenntartható biztonságot, a fenntarthatóságot mint katasztrófaelméleti problémakört.

Sarokkövek

1. Ha a fenntarthatóság fogalmát abban a kontextusban kívánjuk elemezni, amely a Római Klub kezdeményezésére megjelent és elhíresült, s *A növekedés határai* című munkával vette kezdetét, akkor a szó két alapvető jelentéstartalma közül a fenntartható *fejlődést* el kell vetnünk a fenntartható *funkció* (működésmód, létmód, életminőség) javára. Értelemszerűen a *mesterséges* (épített, emberi, civilizációs) környezet fenntarthatóságára gondolunk, szemben a logikailag lehetséges *érintetlen természeti* környezettel, azon egyszerű oknál fogva, hogy az utóbbi ma már egyáltalán nem létezik. Hogy azután a fenntarthatóság miért fogható fel katasztrófaelméleti problémaként, arra vonatkozóan Thomas Hobbsnál¹ találunk utalást.

Felfogásunk szerint tehát *fenntarthatóságon* a *mesterséges környezet funkcionális fenntarthatóságát* értjük. Ennek megfelelően ezt illetjük a továbbiakban a *fenntarthatóság* terminus technicussal.

2. Abból indulunk ki, hogy az ebben az értelemben vett fenntarthatóságot vizsgálni annyit tesz, mint a fenntarthatóság *szükséges és elegendő* feltételeit vizsgálni. Nem elegendő persze csupán magát a fenntarthatóságot vizsgálni. A társadalmi elvárások megvalósítható, gyakorlatilag kivitelezhető módszereket (eljárásokat, technikákat, törvényeket, stratégiákat) követelnek a globális funkciók *fenntartására*. Hogyan ragadható meg technikailag valamely (az egész emberi társadalmat és annak minden lényeges vonatkozását magában foglaló) rendszer funkcióinak fenntartása? Felfogásunk szerint mindenesetre alkalmas *in-*

tézményekkel és intézkedésekkel. Az intézmény és az intézkedés fogalma azonban egyrészt túl kevésbé egzakt ahhoz, hogy szigorú elméleti (kiváltképpen matematikai–logikai–számítás-technikai) eszközökkel kezelni lehessen. Erre a köznyelv is teljesen alkalmatlan, de nem alkalmas az egy fokkal egzaktabb államigazgatási, illetve a jogi szaknyelv sem. A jogtudomány és a politikatudomány például évek óta küzd a terrorizmus definiálásával, míg a terrorizmus láthatóan zavartalanul egyre fenyegetőbbé válik. A biológia és az orvostudomány nem tudja meghatározni a genetikailag módosított élőlény helyét a társadalmak értékrendjeiben, jóllehet ezek a tudományok egzaktság tekintetében feltehetőleg felülmúlják az előbbieket. Másrészt viszont, még ha rendelkezésünkre állna is egy egzakt elmélet, amelynek keretében az intézmény és az intézkedés fogalma (is) szabatosan (és formálisan) definiálható, a kérdésre ettől még nem adódna automatikus válasz. A kérdésre – tehát a rendszerfunkció fenntartásának általános kérdésére csak akkor lehet kielégítő a válasz, ha magában foglalja az intézmény *működésére* és az intézkedés *módjára* vonatkozó információt is. Erre vonatkozóan – jelen bevezető szintjén – aligha mondhatunk többet, mint hogy a szóban forgó rendszer (amelynek *funkcionális fenntartásáról* beszélünk) intézményeinek mindenestre *jól kell működni*, éspedig oly módon, hogy a megfelelő intézkedések a rendszert érő nemkívánatos események kiküszöbölését szolgálják. Mikor mondható, hogy egy rendszer *jól működik*? Felfogásunk szerint nem akkor, ha hibamentes (habár természetesen logikailag a hibamentes működés elegendő feltétele a jó működésnek). Minthogy azonban ilyen rendszerek nem léteznek (egy felfogások szerint nem is létezhetnek), a kérdés tartalmi válasza számára csak az a lehetőség marad, hogy olyan intézmények létesítendőek és olyan intézkedések teendők, amelyek a rendszer *diszfunkcióit* folyamatosan *kezelik*. Dolgozatunkban a *diszfunkciókezelés* a rendszer *nemkívánatos* eseményeinek *megelőzését* és/vagy *elhárítását* fogja jelenteni. A *megelőzés* és az *elhárítás* egy szóban: *kezelés* fogalma már *explikálható*,² azaz egy formális és egzakt elmélet részeként állítható elő.³ Egy mondatban tehát: felfogásunk szerint valamely rendszer funkcióinak fenntartása a rendszer nemkívánatos eseményeinek folyamatos kezelését jelenti.

3. Jelen munkában a fenntarthatóság problematikáját a katasztrófaelmélet alapján próbáljuk megközelíteni. Itt azonban a téves asszociációk elkerülése érdekében azonnal el kell határolni magunkat a R. Thom által meghonosított elnevezéstől, amelyet a bizonyos természeti jelenségeket leíró differenciálegyenletek szingularitásainak tanulmányozására meglehetősen széles körben kisajátítottak. Ugyanakkor nem akarunk a katasztrófavédelem baljós extradiszciplináris konnotációinak fogságába sem esni.

Kénytelenek vagyunk visszamenni a *katasztrófaelmélet* eredeti köznyelvi jelentéséhez, amely szerint: a katasztrófaelmélet „olyan elmélet, amely a bekövetkezett változásokat nem természetes fejlődéssel, hanem valamely váratlan és gyökeres fordulattal magyarázza”.⁴

Egy fokkal pontosabb – és céljainknak jobban megfelelő – definíció szerint „a katasztrófaelmélet mint a dinamikus rendszerelmélet speciális ága, azokat a jelenségeket tanulmányozza és osztályozza, amelyek viselkedésében a körülmények kis megváltozása meglepően nagy változást vált ki”.⁵

Itt említhető a pillangóhatás⁶ is, amely a harcászati helyzetekben nem ritka.

4. A fentiek arra a következtetésre indítanak, hogy a funkcionális fenntarthatóság elméleti megalapozása – amely tehát a jelen munka tulajdonképpeni célja – egy olyan elmélet kialakítását jelenti, amely nem valamely folyamat (legyen bár természeti vagy mesterséges) *leírásából* indul ki, hanem azokat a *szabályokat* és *akciókat* határozza meg, amelyeket valamely meghatározott cél érdekében adott körülmények között be kell tartani, illetve végre kell hajtani. Eszerint tehát nem egy *leíró*, hanem egy *normatív* elmélet kialakítására törekszünk.⁷

5. A két jelző nem teljesen független egymástól. Amikor *meghatározott célról*, illetve *adott körülményekről* beszélünk, elkerülhetetlenül *leírást* kell adnunk. Amíg a leíró elmélet legfontosabb alkotóelemei az *állítások* (kijelentések, ítéletek, megállapítások), addig a normatív elméleté az *utasítások* (parancsok). Természetesen a fejlettebb leíró elméletek soha nem merülnek ki a tények (tényállítások) pusztá (taxatív, tételes) felsorolásánál, hanem törekszenek azok egymásból való levezetésére. Ennek folyománya, hogy egyrészt következtetési szabályokat kell elfogadni, másrészt meg kell állapodni abban, hogy mely állításokat fogadjunk el bizonyítás nélkül igaznak. Ezeket axiómáknak, posztulátumoknak vagy hipotéziseknek szokás nevezni nagyrészt az elmélet képviselői paradigmaízlésének, illetve preferenciáinak megfelelően. A leíró elmélet annál gyümölcsözőbb, minél több bebizonyított (tehát logikai úton levezetett) állításra tud szert tenni. A leíró elméletben elfogadott módszer, hogy axiómákként nem mindig tapasztalati tényeket, hanem absztrakt feltevéseket fogadjunk el bizonyítás nélkül igaznak. Ilyenkor az állítás megbízhatóságát (hitélet, érvényességét, helyességét) a *levezettség* helyett egyes esetekben a szemléletesség (nyilvánvalóság, intuitív meggyőző erő stb.), más esetekben a következménybeli horderő (gondolkodásökonómiai hatékonyság, a levezetésekben megmutatózó elegancia és esztétikum) szavatolja, esetleg teszi elfogadhatóvá. Előfordulhat azonban, hogy egy nyilvánvaló állítás következik egy másik nyilvánvaló állításból, az már egyáltalán nem nyilvánvaló. Ezért (egyéb körülmények mellett) a szemléletességet a fejlett elméletekben a szabatosság ellenségének tekintik.⁸ Eszközként olyan jelrendszer kerül alkalmazásra, amelyben lehetőleg semmi sem nyilvánvaló. Az elmélet ezáltal *formálissá* válik. A legnagyobb gyakorlati sikereket mindig a formális elméletek érték el.⁹ Ez azután a jelrendszer *pragmatikáját* (a jeleknek a jel értelmezőjéhez való viszonyát) nehezíti és bonyolulttá teszi. A képzetlen tanulmányozó számára nyakatekertnek tűnik, az alkalmazóból pedig sokszor idegenkedést vált ki.

A formális (axiomatizált) leíró elméletben az is megtörténhet, hogy az axiómák nem elegendőek a leírás céljára kiválasztott tárgy (akár valóságos akár mesterséges, akár elképzelt) *azonosítására*. A geometria igen gyümölcsöző leírást ad a pontokról, egyenesekről és síkokról. Az azonban nem igaz, hogy a geometria *csupán* pontok egyenesek és síkok leírására alkalmas.¹⁰

A formális (axiomatizált, absztrakt) leíró elméletben az is megtörténhet, hogy az axiómák, illetve az azokból levezetett állítások ellentmondanak egymásnak. Ilyenkor az elmélet érvényessége korlátozottá válik. Ha az elmélet nem minden fogalma, illetve megállapítása feleltethető meg a tapasztalati tényeknek, illetve összefüggéseknek, akkor az elmélet alkalmazhatósága ideiglenesen korlátozottá válik. A matematikában az imaginárius szám felfedezésével megjelent a *komplex szám* fogalma. Sokáig nem volt világos, hogy mi az, ami a valóságban a komplex számokkal írható le. Az is felmerült, hogy ez az öncélú matema-

tikai konstrukció nem is alkalmazható semmire sem, hiszen feltételezi, van olyan szám, amelynek önmagával való szorzata eggyel egyenlő. Márpedig nyilvánvaló, hogy ilyen szám nem létezhet. Ma már (középiskolában is tanított) alapismeret, hogy a komplex számok a váltakozó áramok leírására (igen hatékonyan) alkalmazhatóak.

6. A normatív elmélet vonatkozásában az elfogadott szabályokat nem mindig lehet egymástól függetlenül alkalmazni, mert megtörténhet, hogy ellentmondanak egymásnak. Ennek azután jelentős gyakorlati következményi lehetnek. Az egyik legeklektásabb és katasztrófavédelmi kontextusban legrelevánsabb ilyen helyzetre a következő példa ismeretes. (A politikai bonyodalmak elkerülése érdekében egy groteszk anakronisztikus fogalmazással élünk): két nagyhatalom, A és B szemben áll egymással. Az A hatalom (szakértői vélemények alapján) abból indul ki, hogy nincsen semmiféle elvi (természettörvényi) akadálya annak, hogy megépíthető legyen a „Minden várat elpusztító ágyú”, röviden a „Csodaágyú”. Ennek megépítése (és megfelelő töltettel való ellátása) csupán pénzkérdés. Megépítteti a Csodaágyút. B hatalom hasonló elméleti alapon megépítteti a „Csodavárat”, vagyis a világ minden ágyújának ellenálló várat. A biztonsági szakértő azután halkán megkérdezi: mi lesz, ha a Csodafegyver eltalálja a Csodavárat? A tisztán logikai ellentmondást sokan próbálják nem logikai eszközökkel (elrettentés, védelmi koalíció, szent háború stb.) megoldani. Az eredmény a nem várt fegyverkezési hajszá.

7. A normatív elméletben (a leíró elmélet alkalmazhatósági korlátaival némileg analóg módon) megtörténhet, hogy az elmélet nem minden fogalma, illetve megállapítása alkalmazható a valóságra. Ez úgy értendő, hogy (legalábbis időlegesen) nem tudjuk, hogyan kell betartatni (persze a szükséges fogalmak értelmezése után) az elméletben szereplő szabályokat, illetve végrehajtatni az elméletben szereplő akciókat. Ezek a (normatív elmélet) *nem interpretált* vagy *interpretálatlan* komponensei. Ilyenekről a következőkben szó lesz, most csupán a szemléltetés érdekében egyetlen példát említünk: tipikus normatív komponens („társadalmi elvárás”), hogy a társadalom tegyen valamit a *bűnözés okainak* a megszüntetése érdekében. Az okság fogalmának elméleti problematikus volta¹¹ miatt ezen normatíva alkalmazása sokszor kudarcra van ítélve, és nem is ez az út bizonyul mindig a legeredményesebbnek. (Vö. a New York-i közbiztonság legendás megjavulása.)

Hasonlóképpen (egyes politikai tényezők azt hirdetik), a fenntarthatóság érdekében társadalmi elvárás a *környezetpusztulás okainak* megszüntetése. A *környezetpusztulás okainak* fogalma azonban felettebb interpretálatlan.

8. A fentiek továbbgondolása alapján az alábbi felismerésre jutottunk:

1) Minden környezetbiztonság-kezelési szabály és akció betartatásának és végrehajtásának leggyengébb pontjai elméletileg a *tudományos megalapozottság* hiányában, gyakorlatilag pedig a *szervezetlenségben* keresendők.¹² A szervezetlenség igen gyakori megnyilvánulásában a struktúra, a rendszer szerkezetének megváltozása hoz létre diszfunkciót.¹³

2) A tudományos megalapozottság vonatkozásában a modern káoszelmélet és az ezzel szoros kapcsolatban álló katasztrófaelmélet kecsegtetőnek ígérkezik. A modern katasztrófaelmélet alapján az okok kiküszöbölése alternatívájaként a következmények megelőzésének, illetve elhárításának módszerei is kidolgozhatóak. Ezt a

megközelítésmódot a *környezeti adaptáció*¹⁴ fogalomkörébe soroljuk és a *környezetkezelésre* leszűkített értelemben használjuk.

A funkcionális fenntarthatóságot tehát a környezeti adaptáció alapján véljük megvalósíthatónak. Olyan rendszer kialakítása a célunk, amelynek kijelölt funkciói a szervezeti komponensei megváltozása dacára is fennmaradnak. Ilyen tulajdonságokkal tipikusan az önszervező rendszerek (kisebb-nagyobb mértékben) rendelkeznek.

3) A környezeti adaptáció adekvát eszközének a szervezetlenség elhárítására, a szervezettség helyreállítására alkalmas módszereket tekintjük. Ilyen módszereket az elmúlt évtizedekben az *önszervező rendszerek* elmélete produkált. Ezek között olyanok is vannak, amelyek az eufunkciókat a struktúrájuk megváltoztatása dacára fenn képesek tartani.

4) A mesterséges önszervező rendszerek az *önreprodukáló automaták* formájában Neumann János (az USA egykori tábornokaként véghezvitt) korszakalkotó munkássága alapján ma már mint *sejtautomaták* – automatahálózatok – ismeretesek.¹⁵

5) A sejtautomaták a számítástechnika mai fejlettségi szintjén a gyakorlatban is meg lehetőszen széles körű alkalmazásra kerültek.¹⁶

9. Ezen előkészítés szerint a fenntarthatóság problémájának tanulmányozására egy olyan normatív rendszert kell kialakítani, amely

- 1) Számítógépen demonstrálható (modellálható, szimulálható, imitálható)
- 2) Működése reprodukálható
- 3) Teljesítménye mérhető (számszerűen jellemezhető)
- 4) Egzakt definíciót szolgáltat minden egyes interpretálandó komponensre
- 5) Legyen alkalmazható és prezentálható egy konkrét katasztrófahelyzetre, melynek jellemző adatai számítógépi hozzáféréssel rendelkeznek.

10. Eddig elért eredményeinket előrebocsátva az összefoglalásban ismertetjük rendszerünket, amelyet a gyakran szükségessé váló hivatkozás érdekében a SORS mozaikszóval illetünk az angol „Self Organizing Raiding System” („Önszervező rajtaütési rendszer”, illetve akronímhűen: Sejtautomata Organizációjú Rajtaütési Stratégiák) szavak alapján.

A megszabott terjedelmi korlátok miatt jelen dolgozatban csupán vázlatos áttekintést adhatunk. A részleteket illetően a készülő SORS-kézikönyvre utalunk.

Alapfogalmak

A SORS-rendszer központi jelentőségű fogalmai (amelyeket szigorú elméleti apparátussal nem definiálunk, csupán köznyelvi [narratív, intuitív] módon körülírunk) a következők:

1) *Helyszín és színbely*: a helyszín mint a SORS-rendszer legalapvetőbb fogalma az, amelyre a fenntarthatóságot vonatkoztatjuk, amelyre a fenntarthatóság (normatív és nem leíró) modelljét alkalmazni kívánjuk. A helyszín az, ahol az események történnek, ahol olyan folyamatok zajlanak le, amelyek közül egyeseket fenn kell tartani, egyeseket meg kell változtatni (a logikailag lehetséges *megszüntetés* is beleértve). Olyan helyszínekre akarjuk kidolgozni és alkalmazni a fenntarthatóság paradigmáját, amelyen a lejátszódó változások tipikusan kaotikusak, kvázideterminisztikusak és egyediek. A helyszínen lejátszódó folya-

matok számunkra leginkább megragadandó tulajdonsága, hogy egyidejűleg mutatják fel a helyváltoztatás és az állapotváltozás formáit. Ezen kettős és az önszervező rendszerek terminológiája szerint lokomotív és replikatív mozgásformák egységes kezelése jelenti számunkra a fő kihívást és ugyanakkor a reményeink szerinti alkalmazásbeli sikert is. A SORS-rendszerben a helyszín a színhely interpretációja, azaz a színhely a helyszín absztrakciója. Más szóval, a színhely a helyszín *explikátuma*.¹⁷ A *helyszín* lehet Földünk teljes felszíne, vagy akár egy jól körülírható földrajzi egység: London, New Orleans, Madrid, egy őserdő, egy árvíz sújtotta vagy földrengés sújtotta település, egy szárazságtól tűzveszélyessé váló erdőrésztlet, egy vírusfertőzött terület, egy génkezelt gyomirtótűró repce gyomirtótűró gyomrokonával benépesített mezőgazdasági egység, egy repülőtéri váróterem kábítószercsempész-gyanús területe stb., stb. Mindezekre való alkalmazás eredményessége attól függ, hogy a SORS-rendszer alkalmazójának mennyire sikerül megfeleltetni a helyszínt a színhelyet (pontosabban a helyszín bizonyos adott tulajdonságait a SORS-rendszerben a színhelyre vonatkozó tulajdonságoknak, illetve előírásoknak). A színhely az, amit a SORS elméletében egy sejt (sejtautomata) reprezentál.

A színhely részei a sejtek (mint a sejt elemi); a SORS-elméletben ezeknek a helyszín részei felelnek meg. Ilyenek lehetnek például tipikusan egy háztömb egy városban, egy mérhető kibocsátású szennyező forrás, egy talajszennyezett földterület stb.

2) *Sejt, átmeneti függvény*:¹⁸ olyan azonos, véges, determinisztikus automaták – sejtek – homogén hálózat szerint összekapcsolt órázott rendszere, melyben minden sejt következő időütembeli állapota csak saját és szomszédai legutóbbi időütembeli állapotától függ. Hogy ez a függés milyen, azt a (lokális) átmeneti függvény szabja meg.¹⁹

3) *Sejtállapot*: a SORS-modellben egy 0 és 15 közötti szám, amely jelzi a sejt (interpretációját alkotó helyszínrész) *fenyegetettségi fok(ozat)át*.

4) *Fenyegetettségi fok(ozat)*: a SORS-modellben egy sejt (nek megfelelő helyszínrész) fenyegetettségi fok(ozat)át az határozza meg, hogy a *sejt főeseménye* kezelési költségigénye és időigénye milyen (előzetes megállapodással megszabott) intervallumban van.

5) *Főesemény*: minden sejthez hozzárendelünk egy közös nemkívánatos eseményt, amelynek kezelése (megelőzése vagy elhárítása) a cél. Pontosabban (bár óhatatlanul bizonyultabban) a következőkről van szó: A helyszínhez hozzárendelünk egy nemkívánatos eseményt. Például azt, hogy *valahol* (a helyszínen) a talajszennyezés (a szennyezőanyag-kibocsátás) mértéke meghalad egy előírt értéket, vagy hogy terrortámadás veszélye áll fenn, vagy hogy gátszakadástól (vírusfertőzéstől, járványveszélytől stb.) kell tartani. Ezt a nemkívánatos eseményt nevezzük főeseménynek és ezt minden sejtre (pontosabban minden sejtnak megfelelő helyszínrészre) vonatkoztatjuk, értelmezzük. A főesemény kezelésre a logikai kockázatelemzés módszereit alkalmazzuk.²⁰

6) *Logikai kockázatelemzés*: a logikai kockázatelemzés az úgynevezett nemvalószínűségi kockázattal foglalkozik. Az egyedi és megismételhetetlen események – a katasztrófák természetesen ilyenek – kockázatát nem lehet a valószínűség-számítás módszereivel leírni, minthogy pedig a fenntarthatóságot katasztrófaelméleti módszerekkel kívánjuk megközelíteni, nem kerülhetjük el a logikai kockázatelemzést.

A „nemvalószínűségi kockázat” (nyelvileg bizonyára nem a legszerencsésebb, az angol „nonprobabilistic risk” tükörfordítása) kifejezéssel a hazai szakirodalomban eddig aligha lehetett találkozni (legalábbis az internet tanúsága szerint). Esetleges szinonimája lehetne

talán a „determinisztikus kockázat”, „logikai kockázat (?)”. Jelentésének intuitív tartalmát esetleg úgy lehetne meghatározni, hogy nemvalószínűségi kockázatról akkor van szó, ha egy olyan esemény, jelenség, történés tekintetében áll fenn bizonytalanság, amelynek *nem értelmezhető a valószínűsége*. A „nem értelmezhető” *nem azt jelenti, hogy számunkra (tudásunk vagy értesültségünk hiányossága okán) nem ismeretes a kérdéses valószínűség*, hanem azt, hogy annak feltételezése, hogy az eseménynek *van* valószínűsége, logikai önellentmondásra vezet.

Hogy egy esemény akkor is lehet kockázatos, ha nincsen (azaz nem értelmezhető a számszerű) valószínűsége, az első pillanatra meglepőnek tűnhet, de 2001. szeptember 11. (a New York-i terrortámadás napja) nemcsak a biztonság és szabadság alapkérdéseinek, hanem a kockázatelmélet, illetve a katasztrófavédelem elméleti alapjainak újragondolását is szükségessé tette rámutatva a logikai kockázatelemzés alkalmazásának parancsoló szükségességére.

A SORS-rendszer prezentációja és komponensei

Az alábbi 1. ábra a modellezni kívánt rendszert (helyszínt) reprezentáló sejtter, azaz a helyszín egy részletét (görgethető táblázat formájában) mutatja. (A számítógépi implementáció a Profes Környezetbiztonsági Programiroda szellemi tulajdona.)

1. ábra. A sejtter alaphelyzete

Sejtter

Az 1. ábrán a sejtter egy részlete (mint a SORS.exe program nyitó ernyőképen megjelenő görgethető táblázat formájában) látszik. A négyzetek a *sejteket* jelentik, ezek *állapotát* az 1–15 közötti számok jelölik. A SORS-rendszer sejtterében minden sejtnak négy *szomszédja* van és (jelenlegi verziójában) a sejtter $64 \times 64 = 4096$ sejtet tartalmaz. Ezek a sejtter 64 sorában és 64 oszlopában helyezkednek el.

Sejtek

A sejt a helyszín meghatározott részének absztrakciója (normatív modellje). A sejt interpretációja a helyszín meghatározott része, egy háztömb, egy telekrész, egy metró-állomás, egy kórterem, egy tárgyaló, egy banki ügyféltér, egy repülőtér várócsarnoka, egyszóval bármi, amelyen értelmezhető, amelyre vonatkozathatók a SORS-rendszer fogalmai és előírásai.

A SORS-rendszerben a sejteket általánosan egyszerűen C-vel jelöljük (Cell), azonban esetenként szükség van sokkal részletesebb jelölésre is.

A SORS-rendszer sejtterében *belső* és *szélső* sejteket különböztetünk meg. A belsőök azok, amelyek szomszédai a sejt(et ábrázoló négyzet) oldalszomszédai(hoz tartozó sejtek). A többi sejt a szélső sejt. A szélső sejteknek is négy szomszédjuk van, de míg a belső sejtek minden szomszédja ismét belső, addig a szélső sejteknek van belső és van szélső szomszédjuk is. A szélső szomszédok nem belső szomszédai a sejtter átellenes szélén lévő szélső sejtek. Erre való tekintettel a sejtterről azt mondjuk, hogy *zárt*. Ábrázolását tekintve (valamilyen térbeli ábrázolásban) némiképpen emlékeztet a Rubik-kockára vagy egy tóruszszerű alakzatra. Minden sejtnek két *koordinátája* van: *sora* vagy *sorindexe* és *oszlopa* vagy *oszlopindexe*. A koordináták egyértelműen azonosítják a sejteket. Ez jelölésben úgy jut kifejezésre, hogy az (r, c) szimbólum azt a sejtet jelenti, amely az r sor s oszlopában helyezkedik el $(r, c = 1, 2, \dots, 64)$. Így például a $(6, 8)$ sejt állapota 8, tömörebben: $s(6, 8) = 12$. Az $s(r, c)$ sejt szomszédait rendre $N(i)s(r, c)$ jelöli, ahol $i = 1, 2, 3, 4$.

Az $i = 1, 2, 3, 4$ *szomszédindex* interpretációja: *északi* (vagy felső), *keleti* (vagy jobb), *déli* (vagy alsó) és *nyugati* (vagy bal) szomszéd. Így a $12(6, 8)$ (belső) sejt szomszédai rendre (1. ábra.) a következők:

$11(5, 8), 13(6, 9), 13(8, 8), 11(7, 8)$

(A szomszédindexek interpretációja a sík-szemléletnek ellentmond.)

A $3(4, 1)$ (bal szélső) sejt szomszédai rendre:

$2(3, 1), 4(4, 2), 4(5, 1), 2(4, 64)$

Itt a $2(4, 64)$ sejt a $3(4, 1)$ bal oldali (szemléletesen inkább a „túloldali második”) szélső szomszédja. A sejtter sejtjei nemcsak koordinátáik alapján azonosíthatók, hanem *idexük* alapján is. A sejtter sejtjeinek indexét úgy kapjuk, hogy az $(1, 1)$ sejtnek a 0 indexet adjuk, majd sorfolytonosan haladva eggyel növeljük az indexet. Ezáltal a $(64, 64)$ sejt indexe 4095 lesz.

Az (r, s) sejt indexét $Ix(r, c)$ jelöli. Mint kimutatható, $Ix(r, c) = (r - 1) \times 64 + c - 1$. Ha nem okoz félreértést, az i indexű sejtet $C(i)$ -vel, sorát $C(i)r$ -el, oszlopát $C(i)c$ -vel jelöljük. Az r, c és $Ix(r, c)$ közötti kapcsolatok számítástechnikai vonatkozásban igen fontosak.²¹

Állapotok

A SORS-rendszerben a sejtek állapotát általánosan egyszerűen S-sel jelöljük (State), azonban esetenként szükség van sokkal részletesebb jelölésre is. Így az f *fázisban* (interpretációtól függően: időpontban, időütemben, időszakban) fennálló sejtállapot jelölésére az $S(f)$ szolgál, $f = 0, 1, 2, \dots$. Az s állapotú r, c koordinátájú sejt f fázisban

fennálló állapotát $s(r, c; f)$ jelöli. A számítástechnikai implementációban még számos egyéb jelölést is célszerű szerepeltetni.

Minden sejtállapotnak két típusa van: *virtuális* és *reális*. A sejtállapot definíció szerint virtuális, ha tényleges veszély nem forog fenn benne. A virtuális állapotok szerepeltetése két célt szolgál: egyrészt egységessé teszik a sejtterben interpretálandó *mozgásformák* definiálását, másrészt imitálják a sejtérhez rendelt *eseménykezelési erőket* (például katasztrófavédelmi vagy rendőri jelenlét, riasztórendszerek, állapotathatározó eszközök stb.) ellenőrzését, esetleges alaki gyakorlatait és a képzés érdekében a tényleges veszélyhelyzeteket. Reális sejtállapotról akkor beszélünk, ha a sejtállapot ténylegesen fennálló veszélyt jelez, azaz, ha valamely adott kockázatelemzési eljárás eredményeként került meghatározásra. A színezés az állapotok számértékének felel meg. A reális állapotot felkiáltójel különbözteti meg. Az állapot értékét ($s = 0, 1, \dots, 15$) a sejtekhez tartozó érzékelők és adatfeldolgozó rendszerek szolgáltatják és a sejt(hez tartozó) helyszínrész fenyegetettségi fokozatát határozzák meg. Ezt konzekvensebben (ám körülményesebben) úgy lehet kifejezni, hogy az állapot (egyik lehetséges) interpretációja: a sejtekhez tartozó érzékelők és adatfeldolgozó rendszerek által szolgáltatott fenyegetettségi mérőszám-adatok. Ezeket az adatokat a SORS-rendszer az eseménykezelés (azaz megelőzés vagy elhárítás) *költség- és időigényéből* származtatja. Ezek összefoglaló neve: *Franklin-paraméterek*. A Franklin-paraméterek pedig a Profes-féle logikai kockázatelemzési rendszer alapján határozhatók meg.²²

A reális (állapotú) sejteket úgy interpretáljuk, hogy a sejt valamely tényleges hatásra (ezt absztrakcióval „támadásnak” nevezzük) megváltozott, és ezáltal egy nemkívánatos állapotba került. A SORS-rendszerben axiomatikusan posztuláljuk, hogy őrssejtet, szomszédját és szélsejtet soha nem érhet támadás. Ennek interpretációja mögött az a kvalitatív hipotézis húzódik meg, hogy

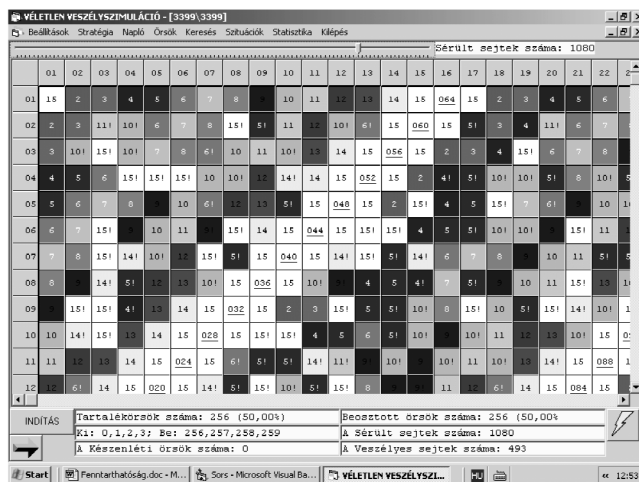
1) az őrsök rendelkeznek olyan felkészültséggel, amellyel a saját helyszínük és közvetlen környezetük támadása mindig megelőzhető,

2) A helyszín határai kellőképpen ellenőrzöttek.

Ezen állítás formális(an egzakt) megfogalmazására itt nincsen szükség.

A 2. ábra egy *támadás* eredményét szimulálja.

2. ábra

A 2. ábra olyan támadás eredményét mutatja be, amikor 3999 támadási kísérletből mindössze $1080 + 493$ volt sikeres. 493 veszélyes (azaz maximális fenyegetettségű, vagyis $s = 15$ reális állapotú) sejtet eredményezett, a többi sérült sejt állapota 1 és 14 között volt a támadás $f = 1$ fázisában. Megfigyelhető az őrök első válaszreakciói is. Mindegyik belső őr egygel jobbra lépett az 1. ábrán látottakhoz képest. A bal szélső őrök (sorszámuk: 0, 1, 2, 3) elhagyták a sejtteret, kiléptek. Ezzel egy időben az (átellenes pontokon) beléptek a 256–259 sorszámú őrök. Az „INDÍTÁS” gombra kattintva megindul az őrök folyamatos vonulása, és a sejtek folyamatos állapotváltozása a Stratégia menüvel kiválasztott CopyMin vagy CopyMax átmeneti függvény megszabta módon. A Nyilat ábrázoló gomb a fázisonkénti változásokat indítja el. Ez utóbbira kattintva, a CopyMax stratégiát választva, a következő fáziskép áll elő az alábbi 3. ábrán.

3. ábra

	01	02	03	04	05	06	07	08	09	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	
01	007	15	11	10	6	7	8	15	10	11	12	13	14	15	0	15	260	15	4	11	6	7	
02	15	11	15	11	10	6	15	15	15	12	13	14	15	15	0	15	064	15	8	15	11	11	8
03	10	15	15	15	15	15	10	15	15	14	14	15	0	15	060	15	8	15	15	15	0	10	1
04	5	10	15	15	15	15	15	15	14	14	15	0	15	056	15	5	10	15	15	10	10	10	1
05	6	7	15	15	15	15	15	15	14	14	15	0	15	052	15	15	15	15	15	15	15	11	1
06	7	15	15	15	11	15	15	15	0	15	048	15	15	15	6	10	15	10	15	15	15	15	1
07	8	15	15	15	14	15	15	15	0	15	044	15	15	15	14	14	8	10	10	11	15	10	1
08	8	15	15	14	15	14	15	0	15	040	15	15	15	5	14	8	15	10	11	15	15	15	1
09	15	15	15	15	14	15	0	15	036	15	15	15	15	10	10	15	15	15	15	15	15	15	1
10	14	15	15	15	15	0	15	032	15	15	15	15	10	10	10	15	12	13	15	15	0	1	
11	13	14	15	15	0	15	028	15	15	15	14	15	11	10	10	11	15	15	14	15	0	15	0
12	13	14	15	0	15	024	15	15	15	15	15	15	15	10	11	15	15	14	15	0	15	088	1

INDÍTÁS

Tartalékosok száma: 256 (50,00%)	Beosztott őrök száma: 256 (50,00%)
Ki: 71,135,199; Be: 260,261,262	Á Sérült sejtek száma: 321
Á Készenléti őrök száma: 0	Á Veszélyes sejtek száma: 502

Őrök

Az 1. ábrán az aláhúzott számok azokat a sejteket jelentik, amelyekhez *eseménykezelő őrök* tartoznak. Ez a gyűjtőneve mindazon (akár tárgyi akár személyi, akár kombinált formában jelenlévő) eszközöknek, amelyek a (nemkívánatos) események kezeléséhez szükségesek, abban felhasználásra kerül(het)nek. Ezeket a szemléletesség kedvéért *őröknek* nevezük. (Az őrök elnevezés nem szükségképpen emberekre vonatkozik, hiszen absztrakt modellfogalmat jelöl. Így például lehetnek robotok is, amennyiben állapotváltozásaiuk szabályai egyértelműen leképezhetőek a SORS-rendszerben kiszabott megfelelő szabályokra.)

Beosztásuk szerint a SORS-rendszerben háromféle őröt különböztetünk meg: beosztott, tartalékos és készenléti őröt. A beosztott őrök a sejtterben, a tartalékosok a sejtterén helyezkednek el. Ez utóbbiak helye interpretálatlan. Ugyancsak interpretálatlan (a SORS-rendszer jelenlegi kidolgozottságának szakaszában) a készenléti őr.

A kezelés során az őrök *vonulnak*, sejtről sejtire folytonosan (ugrás, azaz rejtett mozgás nélkül) haladnak. Ha egy sejten őr tartózkodik, akkor a sejt neve: *őrsejt*. Az őrsejt állapota mindig 0. Az őrsejt színjele az őr ún. korábbi *minoránsának* színe.

Az őrsök vonulása és a sejtek állapotváltozása egyaránt az átmeneti függvény szerint történik és az alábbiak során az *Eseménykezelési eljárás* c. pontban részletesebb tárgyalásra kerül.

Átmeneti függvény

A SORS-rendszer kétféle átmeneti függvényt alkalmaz. Az egyik neve: *CopyMin*, a másiké: *CopyMax* („másold a minimális/maximális állapotot”). Minden sejtnak azonos (állapot-) átmeneti függvénye van. Az átmeneti függvény a sejt *új* (következő *fázis*hoz tartozó, arra vonatkozóan előírt) *állapotát* határozza meg. Részletesebben: minden sejt-állapothoz a következő fázisban fennálló (a pontosabb normatív megfogalmazásban a következő fázisra vonatkozóan *előírt*): $s(r, c; f + 1)$ állapotot rendeli.

A SORS-rendszerben minden sejt új állapota azonos a sejt *majoránsának* állapotával.

Ezt a szabályt majoránsszabálynak nevezzük. A majoráns szerepe alapvető a SORS-rendszerben. A majoránssal kapcsolatban a sejtállapot-változás szemléletesen úgy interpretálható, hogy a sejt másolja (replikálja) a majoránsát. Azt, amit a sejt másol, minoránsállapotnak nevezhetjük. A majoránssfogalom jelentősége abban áll, hogy egyrészt ez foglalja egységbe a sejtterben lejátszódó alapvetően különböző két mozgásformát: az őrsök helyváltoztató (lokomotív) és a sejtek állapotváltoztató (replikatív) mozgását, másrészt a majoráns kijelölésével alkotható meg az a stratégia, amellyel az eseménykezelés módját szabja meg. A SORS-rendszerben a majoráns kétféle módon kerül meghatározásra. Az ezekből eredő stratégiák jellege markáns módon különbözik.

A SORS-rendszerben a C sejt majoránsát általánosan egyszerűen $Maj(C)$ jelöli.²³ Azonban esetenként szükség van sokkal részletesebb jelölésre is. Az s állapotú sejt *majoránsa* a *CopyMin* átmeneti függvény esetén a C sejt – az északi szomszédval kezdődő, az óramutató járása szerinti bejárással található – első olyan szomszédja, amelynek állapota: $Maj(C)s = s + 1$, ha $Cs < 15$ és $Maj(C)s = 0$, ha $Cs = 15$.

Formálisan: minden C sejtre és minden s-re $Maj(C)$ az a sejt, amelyet a

$$Maj(C)s = N(j)s + 1, j = \text{Min}\{i \mid N(j)s + 1, \text{ ha } s < 15 \text{ és } = 0, \text{ ha } s = 15\}$$

feltétel egyértelműen meghatároz. Ellenkező esetben *majoránsmentességről*, illetve *majoránsvesztésről* beszélünk.

A *CopyMax* átmeneti függvény esetében a majoránssejt definíciója analóg módon hangzik, azzal a különbséggel, hogy az s -nél eggyel nagyobb állapot helyett az „ s -nél nem kisebb, a maximális állapotú szomszéd állapota” szerepel.

Így például az 1. ábra szerint a 12(6,8) sejt majoránsa (mind *CopyMin*, mind *CopyMax* átmeneti függvény esetén) 13(6,9), a szélső 0(1,1) őrssejté: *CopyMin* esetén 1(1,2), *CopyMax* esetén 15(1,64).

A *CopyMax* alapján működő stratégiát talán a katasztrófavédelem terminológiájában az „aktív támadás”, a *CopyMin* alapján működő stratégiát pedig az „aktív védelem” formájában interpretálhatjuk, bár az ezekhez tapadó extradiszciplináris konnotációk miatt ezt az interpretációt nem tartjuk a legszerencsésebbnek. Javasolható talán a kevésbé lefoglalt „offenzív–defenzív”, illetve a „intoleráns–toleráns” fogalom-pár. Ennek indoklása az eseménykezelési példák során feltehetőleg eklatánsabbnak fog mutatkozni.

A SORS-rendszerben minden őrsajt *új helyzete* azonos a sejt *minoránsának* helyzetével. A SORS-rendszerben a C sejt minoránsát általánosan egyszerűen $\text{Min}(C)$ jelöli.²⁴ Azonban esetenként szükség van sokkal részletesebb jelölésre is. A C sejt *minoránsa* mindegyik átmeneti függvény esetén az a C^{-1} sejt, amelynek C a majoránsa.

Formálisan:

$$\text{Min}(C) = C^{-1} \text{ ha } \text{Maj}(C^{-1}) = C$$

Szemléltetésre törekedve azt mondhatjuk, hogy *az őrs mindig a minoránsára lép* (már persze, ha ebben a minoránsvesztés vagy majoránsvesztés meg nem akadályozza).

Fenyegetettség

A sejt (pontosabban a sejt interpretációjaként adott helyszínrész) fenyegetettségének egy 16 fokozatú skáláját a sejt állapota reprezentálja. Más szóval a sejt fenyegetettségi fokozata egyenlő a sejtállapotával. A sejt állapotát a sejt(hez rendelt) kockázati rendszer(e) határozza meg. A meghatározás eszköze a Profes-féle logikai kockázatelemzési rendszer, amelynek számítástechnikai implementációja jelenleg a Profes + 4.exe program (WindowsXP® operációs rendszerben). A meghatározás algoritmus a következő:

Legyen

1) a sejt csúcseseménye (ami tehát pontosabban a sejthez tartozó, annak interpretációját jelentő helyszínrészben értelmezett kockázati rendszer csúcseseménye) kezelési (tehát megelőzési vagy elhárítási) költségigénye K_{\max} , időigénye pedig I_{\max} (valamilyen tetszőleges, de rögzített egységben – például forintban, illetve órában – kifejezve).

Legyen továbbá R_s az s állapotú sejt kockázati rendszerének kockázati állapota („Risk State”). Ennek definíciója Profes-féle Logikai Kockázatelemzési Rendszer (Profes-LKR) algoritmusával kapható meg (i.h).

2) $K(R_s)$, $I(R_s)$ az R_s állapothoz tartozó (kezelési) költség-, illetve időigény.

3) Jelölje C_s (Cell State) a sejt állapotát (amelyet tehát mint a sejt fenyegetettségi fok(ozat)át interpretáljuk).

Ekkor a C_s definíciója a $K(R_s)$ és $I(R_s)$ függvényekkel a következő²⁵:

$$\begin{aligned} C_s = 0, & \text{ ha } 0 \leq K(R_s) < 1/4 \text{ és } 0 \leq I(R_s) < 1/4 \\ C_s = 1, & \text{ ha } 0 \leq K(R_s) < 1/4 \text{ és } 1/4 \leq I(R_s) < 2/4 \\ C_s = 2, & \text{ ha } 0 \leq K(R_s) < 1/4 \text{ és } 2/4 \leq I(R_s) < 3/4 \\ C_s = 3, & \text{ ha } 0 \leq K(R_s) < 1/4 \text{ és } 3/4 \leq I(R_s) \leq 1 \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} C_s = 4, & \text{ ha } 1/4 \leq K(R_s) < 2/4 \text{ és } 0 \leq I(R_s) < 1/4 \\ C_s = 5, & \text{ ha } 1/4 \leq K(R_s) < 2/4 \text{ és } 1/4 \leq I(R_s) < 2/4 \\ C_s = 6, & \text{ ha } 1/4 \leq K(R_s) < 2/4 \text{ és } 2/4 \leq I(R_s) < 3/4 \\ C_s = 7, & \text{ ha } 1/4 \leq K(R_s) < 2/4 \text{ és } 3/4 \leq I(R_s) \leq 1 \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} C_s = 8, & \text{ ha } 2/4 \leq K(R_s) < 3/4 \text{ és } 0 \leq I(R_s) < 1/4 \\ C_s = 9, & \text{ ha } 2/4 \leq K(R_s) < 3/4 \text{ és } 1/4 \leq I(R_s) < 2/4 \\ C_s = 10, & \text{ ha } 2/4 \leq K(R_s) < 3/4 \text{ és } 2/4 \leq I(R_s) < 3/4 \\ C_s = 11, & \text{ ha } 2/4 \leq K(R_s) < 3/4 \text{ és } 3/4 \leq I(R_s) \leq 1 \end{aligned}$$

$Cs = 12$, ha $\frac{3}{4} \geq K(Rs) \geq 1$ és $0 \leq I(Rs) < \frac{1}{4}$
 $Cs = 13$, ha $\frac{3}{4} \geq K(Rs) \geq 1$ és $\frac{1}{4} \leq I(Rs) < \frac{2}{4}$
 $Cs = 14$, ha $\frac{3}{4} \geq K(Rs) \geq 1$ és $\frac{2}{4} \leq I(Rs) < \frac{3}{4}$
 $Cs = 15$, ha $\frac{3}{4} \geq K(Rs) \geq 1$ és $\frac{3}{4} \leq I(Rs) \leq 1$

Ez a fenyegetettségfokozat-definíció nyilvánvalóan egzaktabb, mint az, amelyik minden diszciplináris megalapozást nélkülöz. Mindazonáltal (sőt ennek köszönhetően) szembeszökő, hogy bizonyos önkényes elemeket is tartalmaz. „Az idő pénz”-elv esetünkben nyilvánvalóan azt jelenti, hogy az eseménykezelés minden akciójához, mozzanatához társítható idő- és költségigény számszerűen átszámítható egymásba. Az elv logikailag pontosítva tehát azt jelenti, hogy minden R_s állapothoz elvben található olyan (nemzérus) ff szám, hogy $I(R_s) = ff \times K(R_s)$

Ez azonban nem állítja, hogy ff értéke, amit *Franklin-faktornak* nevezhetünk, az I -től független állandó lenne. Ha ez így lenne, azaz $ff = F(K(R_s))$ lenne, ahol $F(\dots)$ valamilyen invertálható numerikus függvény, akkor $I(R_s) = F(K(R_s)) \times K(R_s)$ lenne, amiből következne, hogy $I(R_s) = F^{-1}(K(R_s)) \times K(R_s)$, ahol $F^{-1}(I(R_s))$ az $F(K(R_s))$ inverz függvénye. Ha mármost $I(R_s)$ és $K(R_s)$ szerepét felcseréljük, akkor (az $F(\dots)$ függvényre tett természetes feltevések mellett) azt kapjuk, hogy $F^{-1}(\dots) = 1/F(\dots)$.

Tehát $F(\dots)$ és $F^{-1}(\dots)$ *fordított monotonitású* kell legyen (vagyis $F(\dots)$ akkor és csak akkor lehet argumentumának monoton növekvő függvénye, ha $F^{-1}(\dots)$ az argumentumának monoton csökkenő függvénye). Ez azzal a következménnyel jár, hogy az ff Franklin-faktor csak akkor lehet állandó, ha a költség- és időigény egymásnak azonos monotonitású függvényei. (Nagyobb költségigény nagyobb időigénnyel jár és viszont.) Jóllehet ez a gyakorlatban sok esetben teljesül (és bizonyos esetekben – jelesül éppen katasztrófa helyzetekben megfelelő kényszer-árintézkedésekkel ideig-óráig biztosítható is), általános esetekben nyilvánvalóan nem fogadható el. Márpedig a javasolt Franklin-skála definíciójából következik, hogy a költség- és időigény egymásnak azonos monotonitású függvényei kellene legyenek, ellenkező esetben nem lenne értelmezhető, hogy $\frac{3}{4} \geq K(R_s) \geq 1$ és $0 \leq I(R_s) < \frac{1}{4}$ esetén kisebb a fenyegetettség ($Cs = 12$) mint $\frac{3}{4} \geq K(R_s) \geq 1$ és $\frac{2}{4} \leq I(R_s) < \frac{3}{4}$ esetén ($Cs = 14$), jóllehet

és $0 \leq K(R_s) < \frac{1}{4}$ és $\frac{3}{4} \leq I(R_s) \leq 1$ esetén $Cs = 3$, de $0 \leq K(R_s) < \frac{1}{4}$ és $\frac{2}{4} \leq I(R_s) < \frac{3}{4}$ esetén $Cs = 2$. Márpedig az első esetben ($Cs = 12 < 14 = Cs < 12$) a költségigények vannak magasabb kategóriában (intervallumban), mint az időigények, míg a második esetben fordított a helyzet. Ez a körülmény arra int, hogy a fenyegetettség fokozattal kapcsolatos döntési helyzetekben nagyobb körülményekkel kell eljárni. A Profes-féle logikai kockázatelemélet²⁶ keretében ez a kérdéskör a Shannon-féle ún. Quorum-elmélet keretében kielégítő elbírálásban részesült.²⁷

Eseménykezelési eljárás

Az őrök által végrehajtásra kerülő eseménykezelési eljárást a SORS-rendszer a következő két elv szerint modellezi. Az őrsvonulásra vonatkozó „Önvédelmi elv”, a másik a sejtek állapotváltozására vonatkozó „Veszélyfokozódás és terjedés elve”.

Az *Önvédelmi elv* szerint:

Az őrök vonulásának minden lépése során (minden fázisában) minden őrsejt minden reális állapotú szomszédja virtuálissá válik.

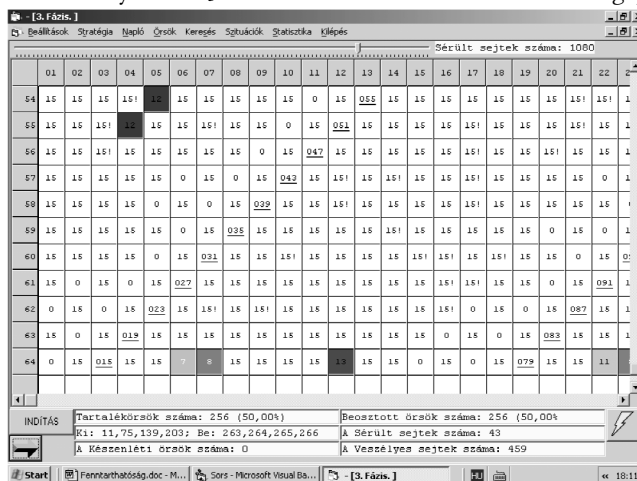
A SORS-rendszer absztrahálja az eseménykezelés gyakorlati részleteit, nem tud (bár nem is kíván) tehát számot adni (jelenlegi kidolgozottsága állapotában legalábbis) az őrök tagjainak tényleges tevékenységeiről (fertőzött terület fertőtlenítése, terrorista elfogása stb.).

A *Veszélyfokozódás és terjedés* elve szerint:

Minden pozitív állapotú sejt minoránsának állapota minden fázisban reálisá válik.

A 4. ábra mutatja az eseménykezelés SORS-rendszerben történő további fázisát ofenzív (azaz a CopyMax átmeneti függvényt alkalmazó) stratégia esetén.

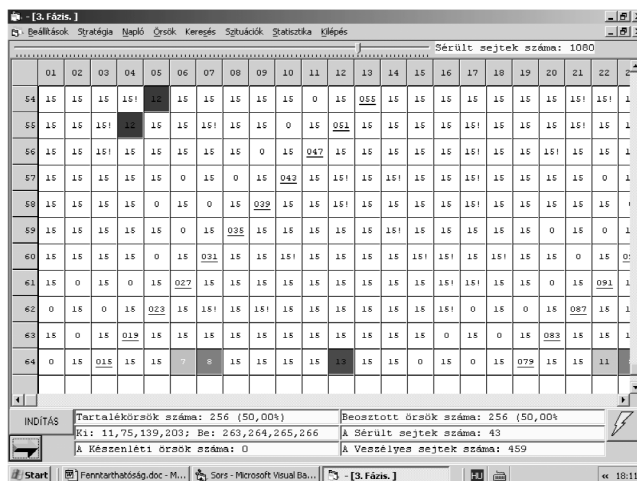
4. ábra. Az eseménykezelés 3. fázisa a SORS-rendszer offenzív stratégiája esetén.

Megfigyelhető a *polarizálódás*, vagyis hogy a legkevésbé és a leginkább fenyegetett sejtek száma túlnyomó többségbe kerül. Egyes esetekben, intenzívebb támadás esetén a reális fenyegetettségű veszélyes sejtek száma átmenetileg nő.

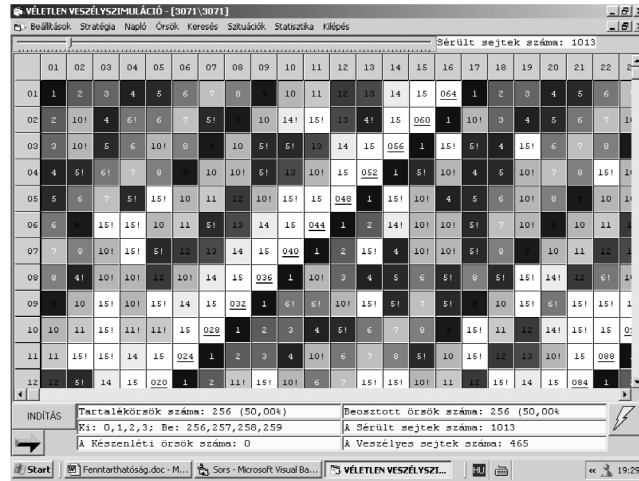
A 11. fázisban az eseménykezelés sikeresen befejeződik. Ezt mutatja az 5. ábra.

5. ábra

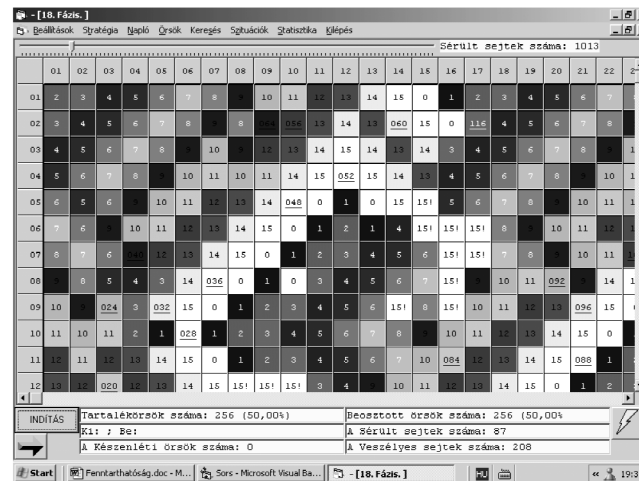

A 6. ábra egy intenzívebb támadást mutat. Az (ezúttal defenzív) eseménykezelés 18. fázisában megfigyelhető az őrök csatárláncának felbomlása (7. ábra).

6. ábra

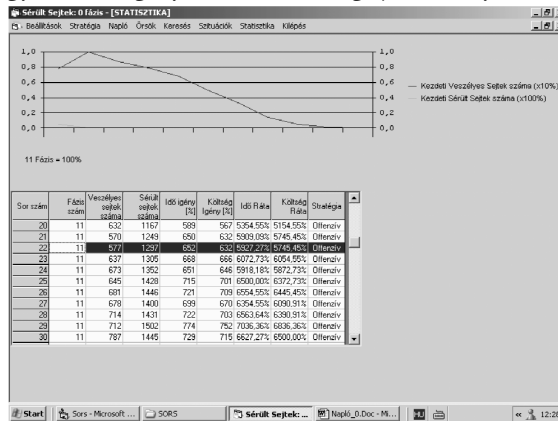

7. ábra

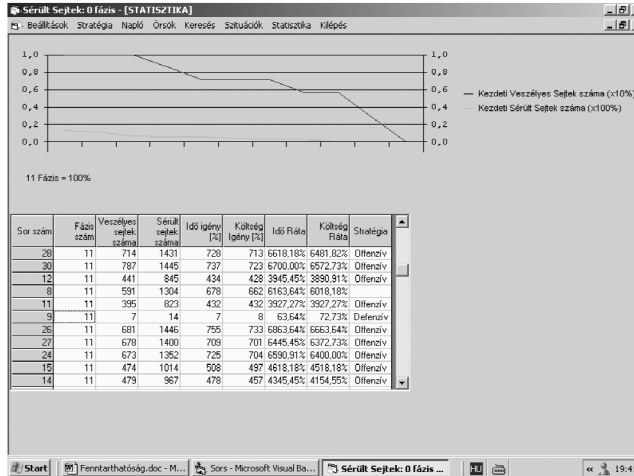

A defenzív (stratégiájú) eseménykezelés lefolyására betekintést adnak a 8–9. ábrák, amelyekben lévő diagramokból látszik, hogy a kezelés lefolyása sokkal „szelídebb”, elhúzódóbb, mint az offenzívek esetében.

8. ábra. Egy 11 fázist igénylő offenzív stratégiájú eseménykezelés lefolyása.

9. ábra. Egy ugyancsak II fázist igénylő, ezúttal defenzív stratégiájú eseménykezelés lefolyása.

A 10. ábra az őrsök munkájáról ad összefoglaló felvilágosítást.

10. ábra. Őrsök fázisnaplója egy II fázist igénylő offenzív stratégiájú eseménykezelés esetére. (A szögletes zárójelben álló betűk a sejtter széle égtájait jelölik.)

FÁZIS	Beosztott Őrsök Száma	Tartalék Őrsök Száma	Készletlétl. Őrsök száma	Veszélyes Sejtek Száma	Sérült Sejtek Száma	Őrsök	
						Belépő Őrsök (sor, oszlop)[égtáj]	Kilépő Őrsök (sor, oszlop)[égtáj]
01	256	256	0	7	9	256(01, 64)[ÉK]; 257(17, 64)[K]; 258(33, 64)[K]; 259(49, 64)[K]	000(01, 01)[ÉNy]; 001(17, 01)[Ny]; 002(33, 01)[Ny]; 003(49, 01)[Ny]
02	256	256	0	7	8	260(16, 64)[K]; 261(32, 64)[K]; 262(48, 64)[K]; 263(64, 64)[DK]	004(16, 01)[Ny]; 005(32, 01)[Ny]; 006(48, 01)[Ny]; 007(64, 01)[DNy]
03	256	256	0	7	5	264(15, 64)[K]; 265(31, 64)[K]; 266(47, 64)[K]; 267(63, 64)[K]	008(15, 01)[Ny]; 009(31, 01)[Ny]; 010(47, 01)[Ny]; 011(63, 01)[Ny]
04	256	256	0	6	4	268(14, 64)[K]; 269(30, 64)[K]; 270(46, 64)[K]; 271(62, 64)[K]	012(14, 01)[Ny]; 013(30, 01)[Ny]; 014(46, 01)[Ny]; 015(62, 01)[Ny]
05	256	256	0	5	4	272(13, 64)[K]; 273(29, 64)[K]; 274(45, 64)[K]; 275(61, 64)[K]	016(13, 01)[Ny]; 017(29, 01)[Ny]; 018(45, 01)[Ny]; 019(61, 01)[Ny]
06	256	256	0	5	3	276(12, 64)[K]; 277(28, 64)[K]; 278(44, 64)[K]; 279(60, 64)[K]	020(12, 01)[Ny]; 021(28, 01)[Ny]; 022(44, 01)[Ny]; 023(60, 01)[Ny]
07	256	256	0	5	2	280(11, 64)[K]; 281(27, 64)[K]; 282(43, 64)[K]; 283(59, 64)[K]	024(11, 01)[Ny]; 025(27, 01)[Ny]; 026(43, 01)[Ny]; 027(59, 01)[Ny]
08	256	256	0	4	2	284(10, 64)[K]; 285(26, 64)[K]; 286(42, 64)[K]; 287(58, 64)[K]	028(10, 01)[Ny]; 029(26, 01)[Ny]; 030(42, 01)[Ny]; 031(58, 01)[Ny]
09	256	256	0	4	0	288(09, 64)[K]; 289(25, 64)[K]; 290(41, 64)[K]; 291(57, 64)[K]	032(09, 01)[Ny]; 033(25, 01)[Ny]; 034(41, 01)[Ny]; 035(57, 01)[Ny]
10	256	256	0	2	0	292(08, 64)[K]; 293(24, 64)[K]; 294(40, 64)[K]; 295(56, 64)[K]	036(08, 01)[Ny]; 037(24, 01)[Ny]; 038(40, 01)[Ny]; 039(56, 01)[Ny]
11	256	256	0	0	0	296(07, 64)[K]; 297(23, 64)[K]; 298(39, 64)[K]; 299(55, 64)[K]	040(07, 01)[Ny]; 041(23, 01)[Ny]; 042(39, 01)[Ny]; 043(55, 01)[Ny]

Összefoglalás

A dolgozat alapgondolatai: a fenntarthatóság úgy értelmezendő, hogy a fenn nem tarthatóság kockázatát mint a nemkívánatos eseményt vagy állapotot elemezzük. Erre a célra a logikai kockázatelemzés módszerét célszerű alkalmazni. A feladat természeténél fogva azonban ez az eljárás önmagában nem alkalmas a fenntarthatóságot veszélyeztető globális rendszerkomponensek közötti kölcsönhatások okozta kockázati tényezők konstruktív tekintetbevételére. E célra a sejtautomaták elmélete ígérkezik alkalmasnak. E két paradigma egyesítésével közelítjük meg a problémakört.

Jegyzetek

- 1 Thomas Hobbs (1588–1579) angol filozófus volt az első jelentős gondolkodó, aki a biztonságot a legfőbb emberi szükségletek közé sorolta.
- 2 Az explikáció mint kockázatelemző eljárás ismertetése megtalálható: Bukovics–Molnár.
- 3 A formális rendszer, illetve elmélet meghatározásaira nézve Curry, illetve Pawlak munkáját ajánljuk.
- 4 *Idegen szavak szótára*. [Szerk.: Bakos Ferenc.] Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978.
- 5 <http://www.exploratorium.edu/complexity/lexicon/catastrophe.html>
- 6 „Pillangóhatás: „a körülmények kedvezőtlen összejárása esetén egy braziliai pillangó szárnycsapása elindíthat Texasban egy tornádót”. (Lásd Gleick könyvét.)
- 7 A normatív elmélet fogalma szoros kapcsolatban van a normák logikájával és nem tévesztendő össze a hasonló hangzású, a joganyagokban használatos szavakkal. A normák logikájára vonatkozóan Ruzsa könyvét ajánljuk.
- 8 Erre vonatkozóan bővebben lásd Russell.
- 9 Ludwig Boltzmann híres mondása szerint „Semmi sem annyira gyakorlati, mint egy jó elmélet”.
- 10 A véges geometriákat például a kísérlettervezésben is alkalmazzák.
- 11 Vö.: Russell.
- 12 Ezzel kapcsolatban érdekes és figyelemre méltó a politikus Borel könyve. J. Borel az Európai Parlament jelenlegi elnöke, aki korábbi matematikusi működése során ennek a megközelítésnek artikulált hangot adott.
- 13 A struktúraváltozás okozta eufunkcióváltás megjelenésére egyik – témánkhoz közel eső – példája a csatárláncbomlás. Például egy repülőtéri váróterem kábítószercsempész-gyűnűs területét csatárláncban végigvizsgálva megtörténhet, hogy egy csempész egy kisebb adaggal magára vonja a figyelmet és az elfogással járó csatárlánc felbomlását kihasználva a tettestárs elmenekül. Az ilyen típusú helyzetek elkerüléséhez az önszervező rendszerek elméletétől várunk segítséget.
- 14 Az adaptáció kérdése a legszorosabb kapcsolatban van fenntarthatósággal. Erre vonatkozóan a VAHAVA-projektre utalunk. (<http://www.kvvm.hu/szakmai/klima/dokumentum/3projekt.htm>)
- 15 Lásd Neumann.
- 16 Erre vonatkozóan elsősorban a monumentális Wolfram könyvre utalunk. A modern hadviselésben növekvő szerepet kapnak a *hálózatközpontú hadviselési rendszerek*. Ezek bizonyos szellemi rokonságot látszanak mutatni a sejtautomata paradigmájú megközelítéssel. E vonatkozásban Moffat, Moffat–Witty és Szabó dolgozatára utalunk.
- 17 Lásd Bukovics–Molnár.
- 18 Lásd Fáy.
- 19 Ezen intuitív megfogalmazás Fáy dolgozatából vett idézet. Az ezen messze túlmenő egzakt matematikai meghatározás Riguet dolgozatában található. Dolgozatunkban ilyen mélységig erre nem lesz szükség, bár a SORS-rendszer kialakításában és számítógépi implementációjában nélkülözhetetlen.

- 20 A logikai kockázatelemzés módszerét az jellemzi, hogy a valószínűségi kockázatelemzésből (más szóval a hibafamódszerből) elhagyunk mindent, ami a valószínűsége utal.
- 21 A részleteket illetően a készülőben lévő SORS Kézikönyvre utalunk.
- 22 Ennek részleteire nézve lásd a Profes Környezetbiztonsági Programiroda honlapján: profes.hu
- 23 Esetleg kifejezőbb lehetne a „majoráns” helyett a „replikandum” (másolandó), az új sejtálapottra pedig a „replikátum” elnevezés.
- 24 Esetleg kifejezőbb lehetne a „minoráns” helyett a „replikáns” (másoló) elnevezés. A replikáns, a replikandum és replikátum fogalma a sejtautomaták elméletében, ezen belül a replikációelméletben centrális jelentőségű. Egyik legjelentősebb alkalmazásra eddig talán az etológiában talált. Általános vonatkozásban Wolfram ad bővebb felvilágosítást.
- 25 Ez a skáladefiníció voltaképpen a Franklintól származó „az idő pénz” mondás explikátuma.
- 26 A Profes Környezetbiztonsági Programiroda (www.profes.hu) kutatói az elmúlt másfél évtizedben kifejlesztették a logikai kockázat és az ezen alapuló konszenzusmodell (Qurum-paradigma) egy mind ez ideig egyedülálló elméletét és számítógépi alkalmazástechnikáját. Vö. pl.: Fáy–Schandl–Kovács.
- 27 A Quorum-elmélet – ugyancsak a logikai kockázatelemélet alapján – egy a katasztrófa-kérdéskörtől meglehetősen távol álló problémában is alkalmazásra talált. Erre vonatkozóan Erdély–Fáy dolgozatára utalunk: <http://www.forr.hu/wmagy.html>. A problémakör egyébként a legszorosabb kapcsolatban áll egyrészt az ún. Hasznossági függvény létezésének Neumann–Morgenstern, Debreu, illetve a konfliktusos értéksorrend sjátságainak kérdésével. (Sayeki)

Irodalom

- Borrell Fontelles, J.: *La República de taxonia, ejercicios de matemáticas aplicadas a la economía*. Madrid: Ediciones Pirámide, S. A., 1992.
- Bukovics I.: *Munkabelyi tűzvédelem. Aktuális kézikönyv tűz- és munkavédelmi szakemberek számára*. Budapest: Verlag Dashöfer Szakkönyvkiadó Kft., 2000.
- Curry, H. B.: *Foundations of Mathematical Logic*. New York [et al.]: McGraw-Hill, 1963.
- Debreu, G.: Preferenciarendezés reprezentálása numerikus függvénnyel. In: *Közgazdaságtan axiomatikus módszerrel*. Budapest: Közg. Jogi Kiadó, 1987. 187–192.
- Erdély D.–Fáy Gy.: Az elnökválasztás bizonytalansága. <http://www.forr.hu/wmagy.html>
- Fáy Gy.: *Sejtautomata alapismeretek*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1975.
- Fáy Gy.–Schandl A.–Kovács N.: A bioterrorizmus elleni védekezéssel összefüggő döntés-előkészítő szoftver.
- Gleick: *Káosz. Egy új tudomány születése*. Budapest: Göncöl Kiadó, 1999.
- Moffat, J.: *Complexity theory and network centric warfare*. Washington, DC: DoD Command and Control Research Program, Information age transformation series, 2003.
- Moffat–Witty: http://cms.isn.ch/public/docs/doc_6937_259_en.pdf
- Neumann, J. Von: *Theory of Automata*. In: Burks, A. W. (szerk.): *Theory of Self Reproducing automata*. Urbana, IL: University of Illinois Press, 1966.
- Neumann–Morgenstern: *Theory of Games and Economic Behavior*. Princeton: Princeton University Press, 1953.
- Pawlak, Z.: *A gyártási folyamat a matematika tükrében*. Budapest: Közg. Jogi Kiadó, 1971.
- Riguet, J.: *Automates cellulaires a bord et automates Codd-ICRA*. Comptes rendus de l'academie les sciences de Paris, 1976. 282, 167–170, 239–242. [Magyarul in: D. Takács V. (szerk.): *Sejtautomaták*. 124–133.]
- Russell, B.: *Miszticizmus és logika és egyéb tanulmányok*. Budapest: Magyar Helikon, 1976. 123–124.
- Ruzsa I.: *Klasszikus, modális és intenzionális logika*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984.
- Sayeki, Y.: Allocation of Importance: An Axiom System. *Journal of Mathematical Psychology*. 9/1, (55–65), 1972.
- Szabó, A.: Vision of the future: Network Centric Warfare and its application in the Hungarian Defence Forces. *AARMS*, 4/1, 2005, (183–190).
- Wolfram, S.: *A New Kind of Science. Cellular Automata and Computational Complexity*. Champaign, IL: Wolfram Media Inc., 2001.

